HARRAN ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

XV. ULUSLARARASI
MEVLİD-İ NEBİ SEMPOZYUMU

"KUR'AN VE SÜNNET'TE VEFA"

04-05 Kasım 2021

ŞANLIURFA

HARRAN ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

XV. ULUSLARARASI

MEVLİD-İ NEBİ SEMPOZYUMU

“KUR’AN VE SÜNNET’TE VEFA”

4-5 KASIM 2021

TEBLİĞLER KİTABI

ŞANLIURFA

Kitabın Adı

XV. Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu "Kur'an Ve Sünnet'te Vefa" Tebliğler Kitabı

ISBN No: 978-625-00-9551-5
Yayım Tarihi: 29 Aralık 2021
Mizanpaj: Arş. Gör. Dr. Selim YILMAZ
Kapak: Halil Furkan ALKAN

Yayın Sahibi

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Adına Prof. Dr. Celil ABUZAR (Dekan)

Editörler

Prof. Dr. Celil ABUZAR
Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ
Arş. Gör. Dr. Selim YILMAZ

Elektronik Yayın Adresi

http://ilahiyat.harran.edu.tr/tr/sempozyum/sempozyumlar/

Tebliğ içeriklerinin bütün hukukî ve akademik sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bu kitabın basım, yayın ve satış hakları
Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne aittir.
Bütün hakları saklıdır.

Kitabın tümü, bir bölümü ya da bazı bölümleri
Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin yazılı izni olmadan
herhangi bir yolla basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

© Copyright 2021 by Harran University Faculty of Theology.
All rights reserved.

No part of this book may be printed, reproduced or
distributed by any means without the written permission of
Harran University Faculty of Theology

Sempozyum Onursal Başkanı

Prof. Dr. Mehmet Sabri ÇELİK, Harran Üniversitesi Rektörü

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Celil ABUZAR (Düzenleme Kurulu Başkanı)
Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ (Düzenleme Kurulu Başkan Yardımcısı)
Doç. Dr. M. Cüneyt GÖKÇE
Arş. Gör. Dr. İbrahim AKÇA
Öğr. Gör. M. Said DİLEK

Bilim Danışma Kurulu

Prof. Dr. Celil ABUZAR (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı)
Prof. Dr. Abdullah YILDIZ (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Abdullah SAHRAOUI (Cezayir Setif-2 Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdulvahab YILDIZ (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Abderreazak MERZOUG (Marakeş/Fas, Camiatu'l-Kadı Iyaz)
Prof. Dr. Atilla YARGICI (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Hüseyin AKPINAR (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Kasım ŞULUL (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Muhammed Tawfik eş-ŞATÎ (Lübnan/Beyrut, Trablus Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat AKGÜNDÜZ (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Mustafa EKİNCİ (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Recep ÇİĞDEM (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Salah Eddine Salime ARKADAN (Kuveyt/Camiatu'l-Halic li'l-Ulûm ve't-Teknolojya)
Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Doç. Dr. Ali TENİK (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Doç. Dr. Deham İbrahim el-HESNEYÂNÎ (Irak/Musul, el-Camiatu'l-Hurra)
Doç. Dr. Gül GÜLER (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Doç. Dr. Mahmut ÖZTÜRK (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Doç. Dr. M. Cüneyt GÖKÇE (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Doç. Dr. M. Nuri GÜLER (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Doç. Dr. Ömer SABUNCU (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah KARTAL (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi))
Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih KAYAN (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ömer ÖZDEMİR (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Sekretarya:

Arş. Gör. Dr. İbrahim AKÇA
Öğr. Gör. M. Said DİLEK

SEMPOZYUMDA TEBLİĞ SUNAN AKADEMİSYENLER

Prof. Dr. Abdulah YILDIZ, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Abdulvahap YILDIZ, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Celil ABUZAR, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Recep ARDOĞAN, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Ahmet ÖZ, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Fahri HOŞAB, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Hüseyin İbrahim YEĞİN, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Levent BİLGİ, Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Doç. Dr. Mehmet Nuri GÜLER, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Ömer SABUNCU, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Veysel KASAR, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim ARSLAN, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Mahmoud Zakaria Tawfik, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ACARLIOĞLU, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ASLAN, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin ÇİFTÇİ, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih KAYAN, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed RAŞİD ELÖMER, Zehra Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Ömer ÖZDEMİR, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Ramadan A. M. SHAIKHOMAR, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Sezai KORKMAZ, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel GÜNGÖR, Kocaeli Üniversitesi, Kartepe Turizm MYO
Dr. Öğr. Gör. İdris TÜZÜN, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Gör. Numan KARAGÖZ, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Arş. Gör. Dr. Selim YILMAZ, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Melek Yılmaz GÖMBEYAZ, Diyanet İşleri Başkanlığı Başiskele İlçe Müftülüğü
Dr. Mustafa HAMURLI, Vaiz, Diyanet İşleri Başkanlığı Şanlıurfa İl Müftülüğü
Enes BOZTEPELİ, Vaiz, Diyanet İşleri Başkanlığı Karaköprü İlçe Müftülüğü
Zeynep DENİZ, Öğretmen, MEB Gaziantep İl Milli Eğitim Müdürlüğü

SEMPOZYUMA YURTDIŞINDAN KATILAN VE TEBLİĞ SUNAN AKADEMİSYENLER

Prof. Dr. Abdullah SAHRAOUI, Setif-2 Üniversitesi, CEZAYİR

Prof. Dr. Muhammed Tawfik eş-ŞATÎ, Trablus Üniversitesi, LÜBNAN

Prof. Dr. Salah Eddine Salime ARKADAN, Camiatu'l-Halic li'l-Ulûm ve't-Teknolojya, KUVEYT

Prof. Dr. Deham İbrahim el-HESNEYANÎ, el-Hurra Üniversitesi, IRAK

Prof. Dr. Abderrazak MERZOUG, Camiatu'l-Kadı Iyaz, FAS

Dr. Abdulhakim BOUSSELB, Setif-2 Üniversitesi, CEZAYİR

Dr. Fatimatuzzehra BİLAL, Setif-2 Üniversitesi, CEZAYİR

Arş. Gör. Mohammed SALAH ALİ, Salahaddin Üniversitesi, KUZEY IRAK

Nwenar Hamad Amin SHEKHA, KUZEY IRAK

SEMPOZYUMDA KATKISI OLAN KURUMLAR

Harran Üniversitesi

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Önsöz

Kıymetli Misafirler,

15. Mevlid-i Nebi Sempozyumumuza hoş geldiniz der, sizleri saygıyla selamlarım.

Efendim, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi olarak, son üçü uluslararası nitelikte olmak üzere, 2005 yılından bu yana kesintisiz şekilde sürdürdüğümüz Mevlid-i Nebi Sempozyumumuzun bugün 15. sini gerçekleştirmenin mutluluğunu yaşıyoruz.

Bu sempozyumumuzla; Rehberimiz, Önderimiz, Rol Modelimiz, Efendimiz Âlemlere Rahmet olarak gönderilen Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav)i "Kur'an'da ve Sünnette Vefa" temasıyla biraz daha yakından tanımaya, anlamaya, hayatımıza yansıtmaya çalışacağız. "Ben güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim" buyuran Hz. Peygamber (sav), her alanda olduğu gibi vefada da bizim için en güzel örnektir. Özellikle günümüzde O'ndan bu hususta öğrenmemiz gereken çok şeylerin olduğu muhakkaktır.

Dünyamız bir buhran yaşıyor. Ebu Cehillerin, Ebu Leheblerin kıtalar dolaştığı şu günümüzde O'nun O Nur İklimine, Huzur İklimine ne kadar da muhtacız olduğumuzu son zamanlarda yaşanan olaylar çerçevesinde bir kere daha anlıyoruz.

Tıpkı Cahiliyye toplumunda olduğu gibi; zulümden, adaletsizlikten, küfürden, merhametsizlikten bunalan dünyamız ve de günümüz insanı Efendimiz'i arıyor.

Bütün dünyada son zamanlarda yaşanan olaylar, yolunu, kılavuzunu, pusulasını şaşırmış insanlığın O'nun rehberliğine ne de çok muhtaç olduğunu bizlere tekrar tekrar gösteriyor.

Kıymetli Misafirler,

İslam Medeniyetinin uzun parlak dönemlerinden sonra, ne yazık ki bir buldozer, İslam Dünyasını ezip geçti adeta…

Bütün dikeyler yatay, bütün yataylar da dikey hale getirildi sanki. Değerlerimiz alt-üst oldu. Müslümanlar olarak bizler, modernitenin meydan okumalarına karşı maalesef sağlam cevaplar veremedik, sağlam duruşlar gösteremedik.

Gelinen noktada İslam Aleminin hâl-i pürmelâlini hep birlikte izliyoruz. Müslüman kanının ucuz olduğu, bir tavuk kanı kadar değer görmediği zamanlar yaşıyoruz.

Oysa, İslâm sulh ve selametti, güvendi. Tek Hak dindi, Kur'an Hayat Kitabımız, Hz. Peygamber (sav) yegâne Rehberimiz idi…

Ama bizlere bir şeyler oldu. İslâm ile, Kur'an ile ve Hz. Peygamber ile aramıza mesafeler girdi, duvarlar örüldü. Koca bir Ümmet Coğrafyası, "Vehn" hastalığına yakalandı, bir türlü ayağa kalkamadı.

İslâm dünyası sudaki balık misali kendi değerlerinin kıymetini bilemedi ve çözümü yaban ellerde arar oldu.

Kıymetli Misafirler,

Dinimizden şüphemiz yok, Kur'an'ımızdan şüphemiz yok, Peygamberimizden şüphemiz yok çok şükür. Bizim bütün sorunlarımızın çözümü bu değerlerimizde mevcuttur. Yeter ki biz onlara dönelim. Onları hayatımıza hayat yapalım. Aramızdaki duvarları yıkalım.

Hz. Peygamber (sav)in; size iki şey bırakıyorum, onlara sımsıkı sarılırsanız sapıtmazsınız; onlardan biri Allah'ın Kitabı Kur'an-ı Kerim, diğeri de benim Sünnetimdir" tavsiyesine uyalım.

Hz. Peygamber'in her bir Hadis-i Şerif'i yolumuzu aydınlatan birer fenerdir. Ne yazık ki bu fenerlere de içeriden-dışarıdan gölge düşürmeye çalışanlar olabiliyor. Şeytan bazen sağdan yaklaşıyor maalesef…

Kıymetli Misafirler, malumunuz, sempozyumumuzun ana teması "Kur'an ve Sünnette Vefa" konusudur. Sempozyumumuzda bu konunun farklı boyutlarına değinen birbirinden değerli tebliğler dinleyeceğiz. En güzel ahlaka sahip olan Hz. Peygamber vefada da 'Üsve-i Hasene'dir bizim için.

Bu bağlamda, sempozyumumuzun bu aşamaya gelmesinde; başta tensiplerinden dolayı Sayın Rektörüme, Uzaktan yakından tebliğleriyle teşrif eden Kıymetli Hocalarıma ve siz kıymetli dinleyenlere çok teşekkür ederim.

Tabi ki bu işin Sekreteryasını yürüten kıymetli hocalarıma, emeği geçen herkese ayrı ayrı teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Hayırlara vesile olsun Efendim…

Saygılarımla...

Prof. Dr. Celil ABUZAR

Aralık - 2021

İÇİNDEKİLER

Önsöz VI

Meybudî'nin Tefsirinde Vefâ 1
Abdulvahap YILDIZ

İmâm Gazâlî'nin İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn Adlı Eserinde Vefâ Kavramı 16
Kadri ÖNEMLİ

Kur'an'da Vefa 27
Ahmet ÖZ

Kur'ân ve Sünnette Ahde Vefâ (Sözünde Durma) 39
İdris TÜZÜN

İman ve Vefa 50
Enes BOZTEPELİ

Muhammedî Ahlakın Çekirdek İlkelerinden "Vefa"nın Sosyal ve Siyasal Açılımları 59
Recep ARDOĞAN

Uluslararası İlişkilerde Vahy'in Kureyş'in e İlâfları'nın Tesisine Müessir Bizansa Vefası 75
Mehmet Nuri GÜLER

Din Psikolojisi Açısından Vefa ve Güven İlişkisi 87
Sezai KORKMAZ

Osmanlı Sosyal Hayatında Vefa Anlayışı 99
Yüksel GÜNGÖR

Kur'ân ve Sünnette Vefâ'nın Önemi Bağlamında Vefâsızlığın Nifâktan Sayılması 115
Abdullah YILDIZ

Vefa Duygusunu Oluşturan Unsurlar Bağlamında Kime ve Neye Karşı Vefa 126
Hüseyin İbrahim YEĞİN

İlahi Teklifle İlişkisi Açısından, Ahd, Misak ve Fıtrat Kavramları 141
Veysel KASAR

Bazı Âyetler Bağlamında Sosyal Hayatta Vefa 152
Mustafa HAMURLI

Nebevî Şemâilde İnsanî Bir Haslet Olarak Vefa 164
Fahri HOŞAB

Hz. Peygamber'in Vefâsından Örnekler 176
Ahmet ACARLIOĞLU

Sahâbede Vefa 190
Abdurrahim ARSLAN

Allah Resûlü'nün (as) Kâinâtı Kapsayan Vefasını Örnekler Üzerinden Anlamaya Çalışmak 202
Melek YILMAZ GÖMBEYAZ

Yüce Allah'a (c.c.) Vefa 214
Zeynep DENİZ

Resûlullah'ın Vefası Bağlamında Zeyd b. Hârise ile İlişkisi 230
Mehmet Emin ÇİFTÇİ

Câhiliyye ve Sadru'l-İslâm Dönemlerinde Arap Edebiyatında Vefâ Kavramı 242
Ahmet ASLAN

ÖZET BİLDİRİLER 261

Hz. Peygamber'e Bir Vefasızlık Örneği Olarak Deizm 261
Celil ABUZAR

Bir Vefa Abidesi Olarak Mehmet Akif Ersoy 262
Levent BİLGİ

Hz. Peygamber'in Vefâsı: Hz. Hatice Örneği 263
Ömer SABUNCU

Bir Karakter Gücü Olarak Vefa: Kavramsal Bir Analiz 264
Mehmet Fatih KAYAN

Talebe-Hoca Münasebeti Bağlamında İslâm İlim Geleneğinde Vefa 266
Ömer ÖZDEMİR

Bir Kurtuluş Vesilesi Olarak Şükran ve Vefa 267
Numan KARAGÖZ

Vefa Duygusunun Bir Tezahürü Olarak Hadis Usulü 268
Selim YILMAZ

ARAPÇA BİLDİRİLER 269

269..... تربيـة القيـم: منطلقات و مقاصد النظرية التربوية الإسلامية
عبد الحكيم بوصلب -عبدالله صحراوي

285.....الوفاء الإلهي مفهومه وتجلياته
أحمد زكريا

298.....وفاء النبي صلى الله عليه وسلم لخديجة رضي الله عنها بعد وفاتها
محمد راشد العمر

311..... خُلق الوفاء في الكتاب والسنة
دحام إبراهيم الهسنياني

332..... وفاء النبي ﷺ بين الجبلّة الخَلْقية والسجيّة
صلاح الدين سليم أرقه دان

345.....نظرة في وفاء النبي (ﷺ) وتجسيده في المجتمع
محمد صلاح علي

355.....الوفاء في الشعر الإسلامي
رمضان عمر

359.....مكانة الوفاء في النظام التعليمي الإسلامي التربية على القيم في الإسلام
فاطمة الزهراء بلال - عبدالله صحراوي

373.....الوفاء النقي في حياة النبي صلى الله عليه وسلم
محمد توفيق الشاتي

396..... وقفة مع الوفاء
نوينر حمد أمين شيخا

401.....الوفاء الرسالي لدى السيدة الطاهرة أم المؤمنين خديجة رضي الله عنها
عبد الرزاق مرزوق

Meybudî'nin Tefsirinde Vefâ

Abdulvahap YILDIZ *

Özet

Sûfîler vefâyı, Allah'ın kendilerine farz kıldığı her ibadeti yerine getirmek olarak ifade ederler. Bu yüzden vefâ, sûfîlerde Allah'a itaatin ahdidir. Her muhakkik sûfî gibi *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* adlı sünnî tasavvufî tefsirin müellifi Raşidu'd-dîn Ebu'l-Fadl el-Meybudî (ö. 520/1126) de vefâ konusunu eserlerinde ele almaktadır. Meybudî, hicri beşinci asrın sonlarında altıncı asrın başlarında, İran'ın Fars bölgesinde yaşamış ve o dönemde üne kavuşmuş ünlü bir müfessir, muhaddis ve mutasavvıftır. Meybudî'nin, *Keşfu'l-Esrâr* ve *Uddetu'-Ebrâr* adlı on ciltlik Farsça tefsiri bilhassa tasavvufî kültür açısından büyük bir öneme haizdir. Meybudî'nin bu tefsiri, Farsça olarak yazılan ilk tefsir olması, hem de kaleme alındığı asrın Farsçası açısından önemli bir eserdir. Tefsirinde vefâ konusunu kendi döneminde ve kendisinden önce yaşamış sûfilerin, ediplerin meşhur şahsiyetlerin söz menkıbe ve şiirlileriyle âyet-i kerîme ve hadis-i şerîflerle izah etmeye çalışır. Özellikle en çok meşhur mutasavvıf, şair, âlim Hâce Abdullah Ensârî Herevî'nin (ö. 481/1089) sözlerini ve menkıbelerini yeri geldikçe tefsirinde vefâ konusunda istişhad ettiği görülmektedir.

Meybudî'nin tefsirinde özetle vefâ şöyle tanımlanmaktadır: Vefâ, kelime-i şehadeti söylemektir. Vefâ, sahibi; iman, tevhid ihlâs ve istikamet üzere olandır. Vefâ, şeriata icabet etmektir. Ahde vefâ şükürdür. Vefâ, en yakın dostluktur. Sıdk ve muhabbetin işareti ahde vefâdır. Vefâ dostun ahdine güvenmektir. Vefâ, şehâdetin şartıdır. Vefâ, dostluğun mayası ve işâretidir Vefâ kulluk vazifesini yerine getirmektir. Ahdin zıddı olan cefâ ise, vefasızlıktır. Ahde vefâ, Müslümanların sıfatıdır. Vefâ, yapılan iyilikleri unutmamak ve dostun cefâsına katlanmaktır. Vefâ ihlâsın özüdür.

Bu çalışmada, Meybudî'nin'nin *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* adlı tefsirinde geçen vefâ, ahde vefâ, cefâ ile ilgili sözler tespit edilecek. İlgili sözler veya beyitler, Türkçe manzûm çevirileri ile birlikte yorumlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Meybudî, vefâ, ahde vefâ, vefâkâr, cefâ, Keşfu'l-Esrâr.

Giriş

Vefâ, sözlükte sözü yerine getirme, ahdinde durma, dostlukta muhabbette sebat gösterme, sözde durma taahhüdü veya borcu ifâ etme muhabbete sadakat göstermek ve istikâmette sebat etmek anlamına gelmektedir. Tasavvufî ıstılahta ise ruhu gaflet uykusundan uyandırmak, zihni dünya ile meşgul etmemek, ruhun dürüstlük içinde

* Prof. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, avahap@harran.edu.tr

bulunması, ezelde, bezm-i elestte Allah Teâla'ya verilen söze, misaka bağlı kalmak ve insanlara verilen ahdi korumak gibi anlamlarda kullanılmaktadır. [1]

Sûfî, Muhaddis, Müfessir Reşîdu'd-dîn Meybudî,[2] *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*[3] adlı tefsirinde birçok konuyu ele aldığı gibi vefâ konusuna da yer verir, Meybudî'ye ((ö. 520/1126) göre vefâ, لااله الاالله "lâ ilâhe illâllah" kelime-i şehâdeti ikrâr etmektir. Vefâdâr, iman, tevhid ihlâs ve istikamet üzere olandır.[4] Vefâ ricâlin vasfıdır ve temiz bir elbiseye benzer kim vefâsızlık gösterirse onu kirletir.[5] Vefâ konusunda sufiler son derece titiz davranır. Meybudî, *Keşfu'l-Esrâr*'da en çok sözlerine yer verdiği Hâce Abdullah Ensârî Herevî'ye (ö. 481/1089) göre ise vefâ, şeriata icabet etmektir.[6] Vefâ, Allah'ın ahdine güvenmektir[7] Abdullah Ensârî, *Menâzilü's-sâirîn* adlı eserinde "ahde vefâ, günahlardan ve her şeyden yüz çevirip Hakk'a dönmektir. Ahde vefâ, Hakk'a kusûrunu beyân etmek, nefsi ıslâh için tevbe etmektir"[8] der. Meşhûr sûfî Abdulkerîm Kuşeyrî (ö. 465/1072) "vefâ,

---

[1] Seccâdî, Seyyid Ca'fer, *Ferhengi-i Lugat u Itılâhât u Ta'birat-ı İrfânî*, Çaphane-i Pirûz, Tahran, 1350, s.495; Ethem, Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, OTTO yayınları, Ankara, 2014, s.521-522; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî,* Şifa Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 1232; Ferit, Develllioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat.* Aydın Kitabevi, Ankara, 1997, s.1143; Süleyman, Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1999, s.562-563.

[2] Meybudî'nin tam ismi ve nesebi Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ebî Sa'îd (veya Sa'd) b. Ahmed b. Mihryezid el-Meybudî'dir. Çoğunlukla kendisine Reşidu'd-dîn Ebi'l-Fadl Meybudî veya Ebu'l-Fadl Raşîdu'd-dîn Meybudî denilmektedir. Ayrıca eş-Şeyh el-İmâm, Fahru'l-İslâm, Mu'inu's-Sünne, Tacu'l-Eimme, 'İzzu'ş-Şeria, Ruknu't-Taife, Kehfu't-Tarîka gibi sıfatlarla anılmaktadır. Meybudî, nisbesini memleketi olan Meybud kasabası ve Yezd şehrinden almaktadır. Farsça olarak yazılan on ciltlik *Keşfu'l-Esrâr ve 'Uddetu'l-Ebrâr* adlı tefsirin ve *Fusûl* adlı risalenin ve *Erba'în Hadis* adlı eserin müellifi olmasına rağmen maalesef, gerek Meybudî'nin eserlerinden istifade eden müelliflerin telifatında ve gerek Farsça, Arapça kaynaklarda şimdiye kadar yapılan araştırmalarda hayatı hakkında fazla bir bilgiye rastlanılmamıştır. Yalnız müellif, tefsirini H. 520 M.1126 senesinde yazmaya başladığını *Keşfu'l-Esrâr'*da kaydetmektedir. Buradan anlaşıldığına göre, müfessir hicri beşinci asrın sonlarında, altıncı asrın ortalarına kadar yaşadığı söylenebilir. Doğum tarihi, nerede vefat ettiği ve şu anda nerede medfûn olduğu bilinmemektedir. Meybudî, İran'nın Yezd kazasının Meybud nahiyesinin âlimler sülâlesindendir. (Abdulvahap, Yıldız, *Meybudî'nin Tefsirinde Tasavvuf,* Nizamiye Akademi, İstanbul, 2019, s.21-23)

[3] Meybudî'nin *Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ebrâr* adlı tefsirini 520/1126 senesinde kaleme almıştır. Bu Farsça sünnî işarî tefsiri, bazı kaynaklarda Abdullah Ensârî Herevî'ye mal edilmiş, Ensarî'nin asıl tefsîri ise günümüze kadar ulaşmamıştır. Yalınız *Keşfu'l-esrâr*'da, her âyetin tefsirinde, Ensarî'nin izlerine rastlanılmaktadır. *Keşfu'l-Esrâr'*da âyetler üç bölüm halinde tefsîr edilir. Birinci bölümde âyetlerin meâli verilir, İkinci bölümde kıraat ihtilaflarına, âyetlerin nüzûl sebeplerine fıkhî hükümlere temas edilir, âyetler; hadîsler, sahâbe ve müfessirlerin sözleriyle ayrıca ehl-i sünnet müfessirlerinin metoduna bağlı kalınarak tefsîr edilir. Üçüncü bölümde âyetler tasavvufî açıdan tevil edilmiş, Meybudî bu bölümü sufilerin menkıbeleri, hikmetli sözler ve tasavvufî şiirlerle süslemiştir. Müfessir, tefsirinde, klasik tasavvufî kaynaklardan istifade ettiği gibi, *Keşfu'l-Esrâr* dinî, edebî özellikle tasavvufî eserlere kaynak olmuştur.(Yıldız, *Meybudî'nin Tefsirinde Tasavvuf,* s.34-38)

[4] Meybudî, Ebu'l-Fazl Reşîdu'd-dîn, *Keşfü'l-Esrâr ve Uddetü'l-Ebrâr*, 7.bs, Neşr: Ali Asgar Hikmet, Emir Kebîr Matbaası, Tahran, 1382 hş. X, 28

[5] Meybudî, I,281

[6] Meybudî, VIII, 530

[7] Meybudî, I,59-60

[8] Muhammet Nedim Tan, *Abdullah Ensârî Herevî'nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri Ve Sad Meydân'ı* (Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013, s. 211)

Allah'tan yardım dilemektir" der.[9] Sûfî İbn Atâ (ö. 309/922), "ahde vefâ kulluğun şartıdır" der.[10] Abdulvahid Zeyd (ö.177/793), "vefâ, sıdk ile amel etmektir." der.[11] Mutasavvıf şair, Ahmed-i Câmî Nâmekî (ö.536/1141), "vefâ, ma'rifetin meyvesidir" der.[12] Ebû Hasan Urmevî, "vefâ, vazgeçtiğin şeye geri dönmemek ve bu dünyaya niçin geldiğini bilmektir" der.[13] Ebû Saîd "Harrâz (ö. 277/890 ?), "vefâ göstermek sıdk ve muhabbet alametidir" der.[14]

Ahid, lügatte söz verme, peymân, söz alma, taahhüt etme demektir. Tasavvufî ıstılahta ise, Misâk, Peyman, yemin, Bezm-i ezel/bezm-i elestte insanların Allah Teâlâ'yı Rab tanıyacakları ve kendilerini O'nun kulu bileceklerine dair verdikleri söz, yaptıkları muahede anlamlarına gelir. [15] Allah Teâlâ peygamberleri vasıtasıyla insanlardan ahid almıştır. İsrail oğullarından, namaz kılıp zekât vereceklerine, peygamberlerine inanıp onları destekleyeceklerine ve faizsiz borç vereceklerine, Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceklerine, anaya babaya, yakınlara, yetimlere, düşkünlere iyilikte bulunacaklarına, birbirlerinin kanlarını dökmeyeceklerine, birbirlerini yurtlarından çıkarmayacaklarına dair söz almış fakat onlar, Allah'a verdikleri sözden caymışlar, ahidlerini bozmuş ve bunu alışkanlık haline getirmişlerdir. Hz. Musa'ya (a.s) karşı geldikleri için üzerlerine azap çökünce bunun kaldırılmasını istemişler, Hz. Musa (a.s) da onlara, Allah'a verdikleri sözü tutmalarını istemiştir. Allah, Hristiyanlardan da ahidler almış, fakat onlar sözlerinin bir kısmını unutmuşlardır. Önceki ümmetlerden ahid alınmış olmasına rağmen, Hz. Muhammed'den ümmeti adına bir ahid alınmamıştır. Ancak Hz. Peygamber'in sünnet-i seniyyesine itiba edenler övülmüş, sözünden dönenlerse yerilmiş ve cezalandırılacakları hususunda ikaz edilmişlerdir.[16]

İslâm düşüncesinde elest mîsâkı mefhûmunun temel referansı *"Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulblerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" demişti. Onlar da, "Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)" demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, "Biz bundan habersizdik" dememeniz içindir*. (A'râf, 7/172) âyeti ve âyetin içerdiği muhtvâyı yansıtan bazı hadis-i şerîflerdir. Bu âyet-i kerîme sûfîlerin de elest mîsâkı hakkındaki düşüncelerine dayanak teşkil etmektedir.[17] Tasavvuf erbâbı, bezm-i elestte Allah Teâlâ'nın rab olduğunu kabul etmeyi ahid, bu taahhüde bağlı kalmayı da ahde vefâ kabul etmişlerdir. Sûfîler, ilâhî ve beşerî ahidlere bağlı

[9] Kuşeyrî, Ebu'l-Kasım, *Risâletu'l-Kuşeyriyye*, Daru'ş-Şa'b, b.y., 1409/1989, s. 327
[10] Kuşeyrî, *Risâle,* s. 346
[11] Kuşeyrî *Risâle,* s, 367
[12] Câmî, Ahmed-i Câm Nâmekî, *Ünsü't-Tâibîn Sirâtü'llâhi'l-Müstakîm* (haz. Ali Fâzıl) Tahran: Çaphane-i Hayderî, h.ş. 1368, s.23-25.
[13] Câmî, Ahmed-i Câm Nâmekî*, Miftahü'n-necât*, neşr, Ali Fâzıl, Tahran, 1373, 234-235
[14]Câmî, *Miftahü'n-necât*, s. 75
[15] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.30.
[16] Abdurrahman Küçük, "Ahid", DİA, İstanbul, 1988, I, 532-533.
[17] Muammer, Cengiz, *Tasavvuf Tarihinde Elest Mîsâkına Dair Yorumlar*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c, 10, sy, 50, yıl, 2017, s. 904.

kalmayı tasavvufun esası olarak kabul görmüşlerdir. Bazı sûfîler, "tasavvuf ahde vefâdan ibarettir" der. Zira Onlara göre, insanın, "Allah için şunu yapacağım" diye zihninden geçireceği bir fikrin bile bağlı kalınması gereken bir ahiddir. Zihinden geçen şeylere akid, dille ifade edilenlere ahid denir; her ikisini de ahid bilip bağlı kalmak gerekir. Allah Teâlâ'nın ahdine vefâ göstermeyenler şeriatın âdâbına da uymazlar.

Sâliklerin tarîkata girerken mürşitlere verdikleri söze de ahid denir. Bu ahidde, Allah Teâlâ'ya ve rasûlüne verilen ahde bağlı kalmanın gereği üzerinde durulmaktadır. Zira müridi manevî derecelere ulaştıracak olan bu sadakattir. Tarikatta mürîd, mürşide verdiği ahide sıkıntılı ve rahatlık zamanlarında aynı derecede bağlı kalır ve asla ahde muhalif hareket etmez. Müride giydirilen hırka da onun verdiği ahde vefâ göstereceğinin sembolü olarak kabul edilir. Şeyhe verilen ahid, müridin ona karşı samimi ve dürüst davranacağını, hiçbir emir ve tavsiyesine muhalefet etmeyeceğini ve hiçbir sırrını şeyhinden saklamayacağını taahhüt etmesi anlamındadır. [18]

Allah Teâlâ'nın Vefâsı

Meybudî'ye göre, Allah Teâlâ, ahde vefâ göstermede ve va'd ettiğini yerine getirmede, lütuf ve şefkat etmede, dostluk ve muhabbette eşi ve benzeri yoktur.[19] Allah Teâlâ kendi dini uğrunda mücadele edenleri methetmiş, feda ettikleri malları ve canları karşılığında kendilerine Cennet'i vereceğini vadetmiştir. Bu, Allah'ın Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'ân'da yer almış gerçek bir vadidir. Âyet-i kerîmede şöyle buyurulur: "*Kim Allah'tan daha fazla sözüne bağlı olabilir*!" (Tevbe 9/111). Zirâ Allah bu vaadinde de samimidir, sözüne O'ndan daha vefâlı, daha sadık kimse yoktur.[20] Müslümanların tevhidi, Allah Teâlâ'nın tek olan zatına, pâk sıfatlarına, isim ve alametlerindeki ezeliyete şehâdet etmektir. Zira O öyle bir Allah'tır ki O'ndan başka fâil yoktur. Bütün âlemde hiçbir şey Yüce Allah kadar vefâ sahibi değil ve olamaz.[21]

Sûfîlere göre Yüce Allah'ın hakkı, ana hakkından önce gelir. "*Allah (c.c) Kullarına, bir annenin yavrusuna olan şefkatinden daha merhametlidir.*"[22] Meybudî, bu hadis-i şerîfi zikrettikten sonra şöyle diyor: Bir çocuğun ayağı bin defa çamura saplandığında Anne her defasında "Ey can, kalk" der, çocuğuna karşı şefkati her defasında artar.

---

[18] Süleyman Uludağ, "Ahid" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1988, I, 533-534.

[19] Meybudî, I, 439

[20] Değirmençay, Veyis, Mesnevî'de Vefâ, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 65, yı: 2020, 123.

[21] Meybudî, II, 506-507

[22] Hadis-ı şerîfin tamamı şöyledir: Hz. Ömer (r.a) şöyle dedi: "Bir defasında Resûlullah (s.a.v)'e ayrı düştüğü çocuğuna duyduğu özlemden dolayı rastladığı her çocuğu kucaklayan, göğsüne bastırıp emziren bir kadının da aralarında bulunduğu bir esir grubunu getirdiler. Resûlullah (s.a.v) yanındakilere o kadını işaret ederek *"Bu kadının çocuğunu ateşe atacağına ihtimal verir misiniz?"*diye sordu. Aslâ, atmaz! dedik. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v) "*İşte Allah Teâlâ kullarına, bu kadının yavrusuna olan şefkatinden daha merhametlidir*" buyurdu. Buhârî, "Edeb", 18; Müslim,"Tevbe", 22. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 1; İbni Mâce, "Zühd", 35

Meybudî, "*Bulutlarala sizi gölgelendirdik"* (Bakara, 2/57) âyetinin tefsirinde Allah Teâlâ'nıın af edici ve vefâ sahibi olduğunu zikrettikten sonra bu âyet-i kerîme'nin işârî tefsirinde Allah şöyle buyurur der: "Ey biçare! Hiç kimse sana bizim gibi talip olmaz. Zira sen gelsen hiç kimse seni bizim gibi kabul etmez. Kendini satacak olsan başkaları seni yalnız kusursuz olan kısmına müşteri olur, biz ise kusurlu kısmına da müşteri oluruz. Başkaları seni vefân ile ister, biz ise cefân ile de kabul ederiz. Bana vardığında yaşlanmışsan, seni onurlandırmak için bütün mülkü süsleyip donatırım. Eğer gençliğinde beni anarsan, yarın kıyâmet günü seni bağışlarım korurum, himayem altına alırım." Müellifimiz, yukarıda geçen âyetin tefsirini teyyid etmek için şu Arapça şiiri kaydeder:

اناس عصوا دهرا فعادوا بخجلة فقلنا لهم اهلا و سهلا و مرحبا

İnsanlar ömür boyu asî olur daha sonra utanarak dönerler

Biz onlara hoş geldiniz merhaba deriz.[23]

Abdullah Ensârî, Cenâb-ı Hakk'ın insanları bağışlayacağını şöyle ifade eder: "Ey Allah'ım! Senin muhabbettin zuhur etti mi bütün sevgiler cefâya döner. Senin iyiliğin ortaya çıktı mı bütün cefâlar vefâya döner. Ey Allah'ım! Değerli olduğumuz için bizi tercih etmedin, değersiz olduğumuz için bizi yanlış yere de seçmiş değilsin. Aksine bizi tercih etiğin için kıymetimiz artı. Sen bütün kusurlarımızı örtün."[24]

Ka'b b. 'Ucre (ö. 52/672), Resûlûllah'ın (s.a.v) ashâbına bir gün şöyle dediğini rivâyet etti: "*Allah yolunda öldürülen kişi hakkında ne dersiniz*? Ashâb "*Allah ve resûlu daha iyi bilir*" dediler. Resûlullah, "*O kişi cennettedir*" buyurdu. Bir defasında ise Resûlullah şöyle buyurdu: "*Peki ölüp gitmiş ve iki adil şahidin ondan yalnızca iyilik gördüklerini söylediği kişi hakkında ne dersiniz?*" Ashâb "*Allah ve resûlü daha iyi bilir*" dediler. Resûlullah, "*O kişi cennettedir*" buyurdu. Başka bir defasında şöyle buyurdu: "*Peki ölmüş ve iki adil şahidin ondan hiçbir iyilik görmediklerini söylediği kişi hakkında ne dersiniz*?" "Ashâb "*o kişi cehennemdedir*" dediler. Resûlullah, "*onun hakkında ne kadar kötü konuştunuz! Halbuki günahkâr bir kul ve affedici bir Rab! Cefâ eden bir kul ve vefâ gösteren bir Rab!*"[25] diye buyurarak şu ayeti okudu: *Herkes kendi yapısına göre davranır*." (İsrâ, 17/84)

Meybudî "*Kendilerine kitab verdiğimiz kimseler, onu gereği gibi okurlar. İşte bunlar ona inanırlar.*" (Bakara, 2/121) âyetinin tefsirinde Abdullah Ensâri'nin zikir hakkındaki şu sözüne yer verir: "Tilâvetin hakkı Kur'ân-ı Kerîm'i yakıcı bir ihtiyaçla (sûz u niyâz) saf bir kalple, tertemiz bir itikadla, zikreden bir dille, özden inanmış bir kalple ve pâk olmuş bir

[23] Meybudî, I,208-209.
[24] Meybudî, IV,395
[25] Meybudî, I,639-641

ruhla okumaktır. Burada artık dil zikirde, kalp hüzünde, ruh aşktadır; dil vefâ ile, kalp safa ile rûh hayâ iledir; dil işinde kalp sırda ve rûh neşe (naz) içindedir."[26]

Hz. Peygamberin Vefâsı

Resûlullah (s.a.v)'ın, hem nübüvvetten önce hem de sonra yaptığı sözleşmelere ve verdiği ahidlere karşı her halukârda vefânın en güzel örneklerini verdiği gibi aynı davranışları Müslümanlardan da istemiştir. Söz düşmana dahi verilmiş olsa ona vefâ göstermeyi esas kabul etmiştir. Nübüvvetten önce kendisinin de yer aldığı *Hilfü'l-fudûl* yeminine sadık kalmış ve bu ahidle Mekke'de mazlûmların korunmasını sağlamış, zâlim ve zorbalara engel olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v) bu konuda şöyle buyurur: *"Böyle bir antlaşmaya İslâmî dönemde de çağırılırsam yine icâbet ederim.*[27] Vefakârlığın en güzel en büyük örnekleri şüphesiz Peygamberimizin davranışlarında görülmektedir. Çocukluğundan itibaren kendisine dadılık yapan sahabî Ümmü Eymen'e saygı göstermiş, kendisine "*Sen benim ikinci annem sayılırsın*" sözleriyle iltifat etmiştir.[28]

Hz. Peygamber'in (s.a.v) inananlar için ahde vefânın önemine işaret eden birçok hadis-i şerîfi vardır. O şöyle buyurur: "*İnsana teşekkür etmeyen kimse, Allah'a da şükretmez*".[29] "*Emânete sahip çıkmayanın imanı yoktur, sözünde durmayanın da dini yoktur"*.[30] "*Dört özellik vardır; kimde bunlar bulunursa o kimse gerçek münafıktır. Kimde de bunlardan biri bulunursa, onu bırakıncaya kadar kendinde nifaktan (ikiyüzlülükten) bir özellik var demektir: Kendisine emanet edilene sahip çıkmaz, konuşunca yalan söyler, söz verince sözünde durmaz, düşmanlıkta haddi aşar"*[31]

Hz. Ali (r.a) (ö. 40/661), şöyle buyurur: *Ey inananlar! Peygamberle hususi olarak konuşacağınızda, bu konuşmanızdan önce fakirlere sadaka veriniz; bu, sizin daha iyi ve daha temiz olmanız içindir. Eğer sadaka verecek bir şey bulamazsanız üzülmeyiniz. Allah şüphesiz bağışlayandır, acıyandır.* (Mücadele, 12) Bu âyet nazil olunca bir dinar sadaka verdim ve Hz. Peygamberden on soru sordum. Dedim: *Allah'a nasıl dua ve ibadet edeyim? "Sıdk ve vefâ ile Söz ve fiillerinizle sıdkı yerine getirin söylediklerinizi yerine getirin"* buyurdu. *Dedim: Allah'tan ne isteyelim şöyle buyurdu: Dünya ve ahirete selâmet isteyin*"[32]

Hz. Peygamber (s.a.v.), Allah'a itaat kabilinden nezr/adakların yerine getirilmesinde vefâ göstermeyi emretmiş, Allah'a isyan veya mâsiyet kabilinden olan konularda adakta bulunulmamasını, şayet yapılmışsa buna uyulmamasını ve vefâ gösterilmemesini

[26] Meybudî, I, 344; Chıttıck, Wıllıam C., *İlâhî Aşk,* Çev., Ömer Saruhanlıoğlu-Kadir Filiz, Nefes Yayıncılık, Ankara, 2018, s.305
[27] Müsned, I,190, s.317.
[28] Müslim, "Fedâil",102.
[29] Ebû Dâvûd, "Edeb", 11; Tirmizî, "Birr", 35.
[30] Ahmed b Hanbel, "Müsned", III, 135
[31] Buhârî, "Îmân", 24, "Mezâlim", 17; Müslim, "Îmân", 106
[32] Meybudî, X,27-28

istemiştir.[33] Bu hususta şöyle buyurur:*"Her kim Allah'a itaat etmeyi adarsa, Allah'a itaat etsin. Her kim de Allah'a karşı isyan etmeyi adarsa, sakın Allah'a isyan etmesin!"*[34]

Meybudî, *Keşfu'l-Esrâr'*da kaydettiği bir hadis-i şerîfte İbn-i Ömer (r.a) şöyle anlatıyor: "Babam Hz. Ömer (r.a), bir gün dedi ki: *"Ey Allah'ın Resûlü! Ben cahiliye devrinde bir gün itikâf yapmayı nezretmiştim bunu ifâ etmem gerekir mi?* Resûlullah (s.a.v): *"Adağını yerine getirmede vefâ göster* !" buyurdu[35] Meybudî bu hadisin şerhinde şöyle diyor: Hz. Peygamber

Bu hadis-i şerîfte Allah'a itaat konusunda yapılan nezirlerin yerine getirilmesini vurguluyor.[36]

Meybudî, bir kimse Allah'a ma'siyetle ilgili bir adakta bulunmuşsa onu yerine getirmede vefâ göstermemesi gerekir ve kefaret de gerekmez deyip[37] şu hadis-i şerîfi delil olarak zikreder: *Nezir iki çeşittir: Kimin nezri Allah'a itaat ile ilgiliyse bu adak Allah içindir. Bunda vefâ gerekir. Kimin adağı da Allah'a masiyetle ilgili ise işte bu adak şeytan içindir, bunda vefâ yoktur. Böyle bir adakta bulunan kimse, adak için, yeminde olduğu gibi kefarette bulunur."*[38] Meybudî, bu konuda şu hadis-i şerifi de de zikreder: **"***Resûlullah bir adamı güneşte beklediğini gördü Bu adamın niye orada durduğunu sordu. "Bu Ebû İsrail'dir. Güneşte durarak oruç tutmaya, yiyip içmemeye, gölgede oturmamaya ve konuşmamaya adak etmiştir!"* dediler. *Resûlullah: "Ona söyleyin! Gölgede dursun ve konuşsun, ancak orucunu tamamlasın" buyurdular."*[39] Müellifimiz, bu hadis-i şerfi şerh ederken şöyle diyor: Oruç ibadet olduğu için Resûlullah, Ebû İsrâil'in orucunu tamlamasını emretti.[40] Hadiste şeriatın ibadet olarak emretmediği meşakkatleri kendi nefsine çektirmeyi şart koşarak nezirde bulunmanın meşru olmadığı ifade edilmektedir. Şârihler: "Bu hadiste, insana eziyet veren yalın ayak yürümek, güneşte oturmak, gibi Kur'ân ve sünnete meşruluğuna dair beyan gelmemiş olan davranışların ibadet sayılmayacağına, bunlarla yapılan nezrin makbul addedilmeyeceğine delil vardır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Ebû İsrâil'e nezrinin meşru olan kısmını yani orucunu tamamlamayı söylerken, diğer manasız eziyetlere son vermesini emretmiştir" der.[41]

Meybudî'ye göre, Haz peygamber'in Sahabeleri de kendi azimleri ile vefâ gösterdiler zirâ can ve mallarını feda edip vefâ gösterdiler.[42] *De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana*

---

[33] Buhârî, "Eymân", 26-27; Müslim, "Ne- zir", 8; Ebû Dâvûd, "Eymân", 12.
[34]Buhârî, Eymân ve Nüzûr, 28.
[35] Buhârî, "İ'tikâf", 5, 15, 16, "Humus", 19, "Eymân", 29; Müslim, "Eymân", 27; Ebû Dâvud, "Eymân", 32; Tirmizî, "Eymân", 11, Nesâî, "Eymân", 36; Meybudî, I,733
[36] Meybudî, I,733
[37] Meybudi, I,733
[38] Nesâî, "Eymân", 41
[39] Buharî, "Eymân", 31; Ebû Dâvud, "Eymân", 23; Muvatta, "Eymân", 6
[40] Meybudî, I, 733.
[41] Meybudî, I, 733-734; İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1993, XVI,97
[42] Meybudî, VIII, 530

uyun ki, Allah da sizi sevsin (Âl-i İmrân, 3/31) tefsirinde ise Müfessirimiz şöyle diyor: "Sahabeler ezel ahdine vefâ gösterdiler. Zirâ sünnet-i seniyyeye ittiba etiler ve sıdk ile sâlih amel işlediler.[43] Hak Teâlâ onlar için şöyle buyurur: "*İman edenler ancak, Allah'a ve Peygamberine inanan, sonra şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad edenlerdir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir*." (Hücurât, 49/15)

Kulların Vefâsı

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyette kendisine ve kullarına ahde vefâ göstermeyi emreder.[44] Ahid Rab ile kul arasında bir kere yapılınca şartlarına vefâ gösterilmesi gerekir. Elest Ahdi Rab ile onun kulları arasında yapılmıştır. *"Ben sizin Rabbiniz değil miyim? Onlar da evet Rabbimizsin dediler."*(A'raf, 7/172*) "*Kul vefâ gösterirse Allah Teâlâ ona karşı vefâ gösterir. [45] Âyet-i kerîmede şöyle buyurur: *İşte onlara, sabırlarından dolayı, ecirleri iki defa verilir*. (Kasas, 28/54) Rabbin vazifesi, kulu yaratmak, beslemek, yaşamasını sağlamak, yardımcı olmak ve doğru yolu göstermektir. Kulun görevi ise ibadettir, itaattir. İnsan kulluk görevlerini yerine getirmekle ahde vefâ gösterir. Ahdin yerine getirmemedeki vefâya, vefânın zıddı olan cefâ denilmiştir. Kul ahde vefâ göstererek aynı zamanda değerli bir kul olur. İtaat etmeyerek sadâkatsiz, asî, günahkâr ve cefâkar bir kul olur.[46] Zirâ Âyet-i kerîmede şöyle buyurulur: *Elinizde nimet olarak ne varsa Allah'tandır. Sonra başınıza bir sıkıntı geldiğinde O'na yalvarırsınız*. (Nahl, 16/53) Âyetin tefsirinde Meybudî, "Allah vefâ göstermiş, bizi yaratmış, rızık vermiş ve kaza, bela ve musibetlerden bizi muhafaza etmiştir" der.[47]

Sûfî Ebû Nasr Serrâc (ö. 378/988), *Luma*' adlı eserinde vefâ konusunda şunu kaydeder: "Avamdan olan müminler lisanlarıyla, havâs ise kalpleriyle Allah'a bir akidde bulundukları zaman Allah onlara bu akidlerine vefâ göstermelerini vâcib kılar. Allah Teâlâ'nın hakkına riayet üç şekilde olur: Vefâ, edeb ve mürüvvet ile. Vefâ, kalbin Allah'ın ferdâniyeti ile baş başa kalması ve O'nun ezeli nûr ile vahdâniyetini müşâhede etmek için sebât ederek bu duygularla yaşamaktır. Edeb, düşünceden gelen sırlara riâyet, zamanı korumak, hased ve düşmanlıktan uzak durmaktır. Mürüvvet ise, söz ve fikir olarak zikirde sebât, dil ve gözü haramlardan sakınmaktır. Yeme, içme giyeceklere dikkat etmektir. Buna da ancak edeple vasıl olunur. Zira dünya ve ahirette her hayrın aslı ve özü edeptir.[48]

Vefâ, sıdkın nişanıdır.[49] *Allah'a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozanlar, Allah'ın korunmasını emrettiği şeyleri (akrabalık bağlarını) koparanlar ve yeryüzünde fesat çıkaranlar var ya; işte lânet onlara, yurdun kötüsü (cehennem) de onlaradır.* (Ra'd, 13/25)

---

[43] Meybudî, X,42
[44] Meybudî, I, 121-122
[45] Meybudî I,166-167
[46] Chıttıck, *İlâhî Aşk,* s. 90-91
[47] Meybudi, V, 406.
[48] Serrâc, Ebû Nasr Tusî, *el-Luma*', *İslâm Tasavvufu*, çev: Hasan Kâmil Yılmaz, İstanbul, 2016, s.265, 416.
[49] Meybudî, IV, 324-325

Meybudî, bu âyet-i kerimenin tefsirinde Cenâb-ı Hak'ın şöyle buyurduğunu ifade eder: "Ey ululelbâb/akıl sahipleri! Misak gününde ahd ettiğinize vefâ gösterin hiç eksiltmeyin.[50] Müfessirimiz, konun daha iyi anlaşılması için bir hayvanın bile kendisine yapılan iyiliğe karşı ne kadar vefâlı olduğunu mutasavvıf Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778) hakkında anlatılan şu menkıbe ile izah eder: Sevrî, bir gün bir iftira sonucu hapse atılır. Kafeste olan bir bülbül Süfyân'ı görünce zar zar/inleye inleye ötmeye başlar. Daha sonra Süfyân o bülbülü sahibinden satın alır ve salı verip özgürlüğüne kavuşturur. Ondan sonra Süfyân hayatta olduğu sürece o bülbül her gün Süfyân'ın yakınına gelip birkaç defa öttükten sonra uçup gider. Süfyân vefât edince kendisini defnederler. Mezarının başında bulunanlar, o bülbülün mezarının başına konup içtenlikle ve gönül yakıcı bir şekilde öttüğünü ve gagasından kan damlayıp yığılıp öldüğünü görürler.[51]

Yine Meybudî, "*De ki Herkes kendi yapısına göre davranır"* (İsrâ, 17/84) âyetinin tefsirinde şöyle der: "İnsan günahkârdır. Hak Teâlâ ise onu af ve mağfiret eder" deyip sözüne şöyle devam eder: "İnsandan ne gelir cefâdan başka? Suyla topraktan ne gelir hatadan başka? Rabbin kereminden ne görülür vefâdan başka? Kul günaha rücu eder, Rab ise onu af eder."[52]

Meybudî, Abdullah Ensârî'nin **"**ahd-ı ezel/bezm-ı elestin ilk günü cân ve gönül arasında vefâ ile ilgili geçen şöyle bir kıssasını nakleder: "Ne Hz. Âdem (a.s) ne de Hz. Hava ne su ne de toprak vardı. Yalınızca Hak ve hakikat vardı. "*Biz hükümlerine tanıklar olmuştuk."* (Enbiyâ, 21/78) Kimse bu hayret verici kıssayı duymamıştı. Gönül soru soran, cân ise müfti idi. Gönül cândan bin mesele sordu? Gönül cândan bu işin evvelinin, sonunun ve meyvesinin ne olduğunu sordu. Cân şöyle cevap verdi: Bu işin başlangıcı fenâ ve sonu vefâdır; meyvesi bekâdır. Gönül bekâ nedir, vefâ nedir ve fenâ nedir diye sordu? Cân şöyle cevap verdi: Fenâ kendi varlığından kurtulmaktır. Vefâ sevgiliyle arayı düzeltmek ve dostun ahdine güvenmektir. Bekâ ise kendi öz ve hakîkatine varmaktır. Dostun vefâsına, bel bağlayan kendi varlığından kurutulur ve kendi varlığından kurtulan Hakk'a vâsıl olur."[53]

Abdullah Ensarî'ye göre, Allah Teâlâ'nın ahdine vefâ etmek şükürdür."[54] Ma'rifetin meyveleri, ihlâs, sıdk, vefâ, sabır, kanaat, şükür, tevekkül, tefvîz, teslim, şefkat, hürmet, nasihat, zühd, havf, recâ ve ölümü hoş görmektir. Eğer kulun sahip olduğu ağacın meyvesi ma'rifet ise ne güzeldir ve eğer bağında bu ağaç yoksa elinde olanların hiçbir faydası yoktur.[55]

---

[50] Meybudî, V,189
[51] Meybudî, V, 194
[52] Meybudî, V, 626; Chıttıck, *İlâhî Aşk,* s.119
[53]Meybudî, I, 59-60; Herevî, Hace Abdullah Ensari, *Dil ü Can,* çev., Hasan Almaz, *Semerkand* İstanbul, 2012, s., 13
[54]. Meybudî, I, 460.
[55] Câmî, *Ünsü't-Tâibîn*, s. 23-25.

Meybudî, *Mü'minlerden öyle adamlar vardır ki, Allah'a verdikleri söze sâdık kaldılar. İçlerinden bir kısmı verdikleri sözü yerine getirmiştir (şehit olmuştur). Bir kısmı da (şehit olmayı) beklemektedir. Verdikleri sözü asla değiştirmemişlerdir*. (Ahzab, 33/23) âyetin tefsirinde "Ahde vefâ müminlerin sıfatıdır.[56] Dervişler ahde vefâ gösterirler, ihlas ile amellerini yerine getirirler ve belalara karşı sabrederler" der.[57] Yine Müfessirimize göre, Muttaki batınını temizler, zahirini şeriat nuru ile süsler, sırları Hakk'ın muhabbetiyle dolar, âhiretin tamahından hali olur, kalbi dünya sevgisinden âzâde olur. Ne dünya ne de ehl-i dünya ile bağlılığı kalır, ukbâ ile de huzur bulmaz. Sadece Allah'ın rızasını düşünür.[58] *"Allah onlardan razı olmuştur, onlar da O'ndan razı olmuşlardır."* (Mâide, 5/119) Meybudî, âyet-i kerîme'nin tefsiride ise Hak Teâlâ'nın şöyle buyurduğunu nakleder: "onlar benim ahdime vefâlıdır, ben de onların ahdine vefâlıyım." *"Ahdime vefâ edin ki ahdinize vefâ edeyim, "* (Bakara, 2/40) Âyet-i kerîme'de ise, Hak Teâlâ'nın şöyle buyurduğunu ifade eder: "Onlar beni çok arzu ederler, ben de onlara çok arzu ederim. Muhakkak takvâ sahipleri daima bana kavuşmayı arzu eder. Fakat benim onlara kavuşma arzum daha fazladır."[59]

Abdullah Ensârî'ye göre, dostluğa icâbettin belirtisi rızâdır, dostluk suyu vefâ ile fazlalaşır, dostluk cevherinin hazinesi nurdur, dostluk ağacının meyvesi sürurdur. Kim her iki dünyadan uzak durmayı başaramazsa o dostluk konusunda mazûrdur Kim dostan, dostan başka bir şey taleb ederse nankördür. Dostluk Allah için olan dostluktur, gerisi kuruntudur.[60] Kulun, Allah Teâlâ'nın kelâmı Kur'ân-ı Kerîm'i, evi Kâbe'yi, resûlu Muhammed Mustafâ'yı (s.a.v), dostları olan müminleri ve Allah'a namına her şeyi sevmesi vefânın işaretlerindendir.[61]

Âşık, bütün uğraşlarına rağmen sevgiliden bir türlü vefâ görmez. Hatta âşığın bu ısrarları sevgiliyi rahatsız da etmektedir. Âşık şunu iyi bilmelidir ki ona hiç bir zaman vefâ olmayacaktır.[62] Abdullah Ensârî, bu konuda şöyle diyor: "Âşıkların verdiği sözler, yerine getirilmezse bile ünsiyete sebep olur. Vadinden dönmek ve ertelemek yalnızca dostluk mezhebinde uygun olur. Çünkü dostlukta vefâsızlık vefânın ta kendisidir. Ve nâz edip büyüklenmek de dostluk işaretidir. Görmez misin âlemlerin Rabbî hitab ettiği Hz. Musâ'ya (a.s) nasıl muamele etti? Ona otuz gün vaad etti, vaadin vakti sonuna gelince, on gün daha ekledi. Bunu Musâ hoşnut olsun diye yaptı. Musâ ilk otuz günü sermâye, ilave on günü de

[56] Meybudî, VIII; 54-56
[57] Meybudî, I, 470.
[58] Meybudî, IV, 242;
[59] Meybudî, III, 156
[60] Meybudî, III, 155
[61] Meybudî, II,86
[62] Niyazi, Adıgüzel, *Klasik Türk şiirindeki vefâ kavramının Mahmûd Nedîm Paşa Divanı'nda tezahürü,* Rumelide Dil ve Edebiyat araştırmaları Dergisi, yıl, Aralık, 2019, s. 203-204.

bunun karı saydı ve şöyle dedi: "İkinciye ilave dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın sözündeki nakdi işittim" dedi.[63]

"Ancak kendileriyle antlaşma yaptığınız müşriklerden (antlaşma şartlarına uyan) hiçbir şeyi size eksik bırakmayan ve sizin aleyhinize herhangi bir kimseye arka çıkmayanlar (bu hükmün) dışındadır. Onların antlaşmalarını, süreleri bitinceye kadar tamamlayınız. Allah (haksızlıktan) sakınanları sever." (Tevbe, 9/4) Ayet-i kerîme şuna işaret etmektedir: Ey müminler! Müşrikler size karşı ahde vefâ gösterirlerse siz de gösterin.[64] Meybudî'ye göre, temiz kalbe ve kerîm tabiata sahip olan müminler şefkat ve rahmetlerini münkirlerden esirgemeyen kimselerdir. Müminler, münkirlerin iyiliklerini kurtuluşlarını ister, onlar için Allah'ın rahmetini arzularlar. Temiz bir kalbe ve vefâya sahip olmayan münkirler asla müminler için iyilik arzu etmezler, onlara dost olmazlar ve onların huzur bulmalarından rahatsız, zor ve kötü duruma düştüklerinde ise sevinirler.[65] Bunun ile ilgili âyet-i kerîmede şöyle buyrulmuştur: "*Size bir iyilik geldiğinde, onları üzer, başınıza bir felaket geldiğinde buna sevinirler."* (Al-i İmrân, 3/120

Ahmed-i Câmî, Dîvân'ınıda vefâsız dostlardan vefâ aramamak gerektiğini şöyle ifade eder.

Ahmed vefâsız dostlardan vefâ arama

Çünkü sevgi ve vefâ bütün ehl-i sefânın üstünde kalktı.[66]

Meybudî, *Onların çoğunda, sözünde durma diye bir şey bulamadık.* (A'rÂf, 7/102) âyet-i kerîmenin tefsirinde Cenâb-ı Hakk'ın şöyle buyurduğunu ifade eder: "İnsanların bazısı ahde vefâ göstermiyorlar ben onlardan hoşnut değilim zirâ herkese karşı ahde vefâ göstermişim fakat. İnsanların çoğu vefâsız görüyorum. Herkese envayı türlü nimet verdim azını şükreder buluyorum. Bana karşı vefâsızlık göstermekten korkun."[67]

Keşfu'l-Esrâr'da İnsanın hatadan hali olmadığı bir dervişin sözleri ile şöyle zikredilir: Yarabbî! Biz zayıfız güçsüz zayıftan hatadan başka ne gelir. Biz yaratılıştan cahiliz cahilden cefâdan başka ne gelir. Sen ise kerîm ve latif olan Allah'sın latiften kerem, vefâ, bağışlamak, ihsandan başka ne gelir.[68]

Meybudî, kendisinde önce ve kendi asrında yaşamış meşhur edip ve mutasavvıfların tasavvufî şiirlerini yeri geldikçe tefsirinde vefâ konusunda istişhâd eder. Bu şiirlerin çoğunluğu Farsça bir kısmı ise Arapçadır. Meybudî, avâm, "namazım,

[63] Meybudî, III, 730-734
[64] Meybudî, IV, 92-93
[65] Meybudî, II, 262
[66] Câmî, Ahmed-i Câm Nâmekî, (Jendepîl) , *Dîvân*, (haz. Ahmed Keremî), ş.y. 1377, s. 105.
[67] Meybudî, III, 63-64
[68] Meybudî, IX, 32

orucum, zekâtım, belâlara karşı gösterdiğim sabır ve ahde karşı vefâm" der. Ârif ise tezellül dili ile şöyle diyor:

من كه باشم كه بتن رخت وفاء توكشم ديده حمّال كنم بار جفاء تو كشم
شاخ عزّ رويدم از دل كه بلاء توكشم بوى جان آيدم از لب كه حديث توكنم

Ben bu zayıf bedenimle sana karşı vefâlıyım
Gözü hamal ettim senin cefâ yükünü çekerîm.

Senin hadisini dile getiren dudakla bana can geldi
İzzet şahını/kibir gönülden attım ki derdini çekeyim[69]

Meybudî, vuslata varmak için vefâsızlık göstermemek gerektiğini ve umutsuzluğa düşmemek gerektiğini şu şiirle ifade eder.

اى شاخ اميد وصل عاشق ببرآ اى ماه زبرج بيوفايى بدرآ
اى صبح وصال دوست يك روز برآ اى تيره شب فراق يك ره بسرآ

Ey ümit dalı aşığın vuslatını gerçekleştir.
Ey mâh vefâsızlık burcundan çık

Ey sabah bir gün dostun vuslatı için doğ
Ey karanlık gece ayrılığın bir yolunu göster.[70]

Meybudî *Keşfu'l-Esrâr'*da Vefâ**,** yapılan iyilikleri unutmamak ve dostun cefâsına katlanmak, olduğunu şu şiirle ifade ediyor:

وَلَوْ بِيَدِ الْحَبِيب سُقِيتُ سَمّاً لَكَانَ السَّمُ مِنْ يَدِه يَطِيب
دشنام تو اى دوست مرا مدح و ثناست جور تو مرا عدل و جفاى تو وفاست

Sevgilinin elinden bana zehir dahi içirilse,
Kesinlikle onun elinden alınan zehir derdime derman olur.

Ey dost senin beni yermen benim için medh u senâdır
Senin bana yaptığın zülüm adalet ve senin cefân vefadır.[71]

Yahyâ b. Muaz Râzî (ö. 258/872, "muhabbetin hakikati ve aslı ezâ ve cefâ ile eksilmez, atâ ve ihsân ile de çoğalmaz" demiştir. Muhabbet hâsıl olunca cefâ ve vefâ, safâ gibi; vefâ ve safâ da cefâ gibi olur.[72] Meybudî, dost vefâlı olmazsa da insanı hor ve hakir de

[69] Meybudî, I,469
[70] Meybudi, III, 485.
[71] Meybudî, I, 179.
[72] Hücvirî, Ali b. Osman, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb,* Haz: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020, s.375.

görse sıkıntı ve eziyet verse, haksızlık ederek incitse, zulmetse yine de dosta karşı vefâlı olmak gerektiğini şu şiirlerle veciz bir şekilde şöle ifade ediyor:

غم خوارهٔ آنمکه غم من نخورد فرمان بر آنمکه دل من ببرد
من جور و جفای او بصد جان بخرم او مهر و وفای من بیك جو نخرد

Ben onun gamını çekerim o benim gamımı çekmez
Ben gönlümü çalan birinin emirlerini yerine getiriyorum

Ben onun cevr ve cefâsını bin câna bedel satın alırım
O benim sevgi ve vefâmı bir arpaya satın almaz.[73]

و لـو بيد الحبيب سـقيت سـمّا لكـان السـم مـن يـده يطيـب
دشنام تو ای دوست مرا مدح و ثناست جور تو مرا عدل و جفای تو وفاست

Sevgilinin elinde zehir de içsem.
Elindeki zehir tatlı olur

Ey dost senin hakaretin bena medh ve senadır
Zulmün bana adalet ve cefân vefâdır[74]

Meybudî, dostun vefâsını dine benzeterek tefsirinde şu şiiri zikreder

اندر دل من عشق تو چون نور یقین است بر دیده من نام تو چون نقش نگین است
در طبع من و همت من تا بقیامت مهر تو چو جانست و وفای تو چو دین است

Kalbimde senin aşkın yakîn nuru gibidir.
Gözümün üzerindeki ismin yüzük kaşı gibidir

Varlığımda ve himmetimde kıyamete kadar
Sevgin can gibidir, vefân dîn gibidir.[75]

Sonuç

Ahde vefâ, İslam ahlâkının temel esasları kabul edilmiş ve Allah'la ilişiklerimizi tanzim etmede önem kazanmıştır. Meybudî'nin tefsirinden anlaşıldığına göre, Allah Teâlâ, verdiği söze sadakatiyle ve vefâkârlığıyla övünür. Hiçbir varlık Allah Teâlâ kadar vefâlı değildir. Kul, Allah'a verdiği sözde durursa Allah da ona verdiği sözde durur. O, kulunun cefâlarını mükâfatlandırır. Allah hakkı, ana ve baba hakkından daha üstündür. Bütün hayatı boyunca her âdâbta rehber olan peygamberimiz zor şartlarda dahi vefâkârlığı ile de güzel örnek olmuş ve çevresindekilere vefâlı olmanın önemini vurgulamıştır. Hz.

[73] Meybudî, IX,16.
[74] Meybudî, VII,376
[75] Meybudî, I,697-698

Peygamber (s.a.v.), Allah'a itaat kabilinden ahidlerin yerine getirilmesinde vefâ göstermeyi emretmiş, Allah'a isyan veya mâsiyet kabilinden olan konularda adakta bulunulmamasını, şâyet yapılmışsa buna uyulmamasını ve vefâ gösterilmemesini istemiştir. Üstelik söz düşmana dahi verilmiş olsa, ona uymayı esas kabul etmiştir. Sahabeler ezel ahdine vefâ gösterdiler. Zirâ sünnet-i seniyyeye ittiba etiler ve sıdk ile sâlih amel işlediler. Kul her şeyden önce Rabbine karşı vefâkâr olmalıdır. Rabbi'ne karşı vefâkâr olan kul, bütün mahlûkata karşı da vefâkâr olur. Ahde vefâ, Mümin için dünyada onur ve güven, ahirette ise Yüce Allah'ın iltifat ve rızâsına nail olmaktır. Dost vefâlı olmazsa da insanı hor ve hakir de görse sıkıntı ve eziyet verse, haksızlık ederek incitse, zulmetse yine de dosta karşı vefâlı olunmalı. Vuslata varmak için vefâsızlık göstermemek ve umutsuzluğa düşmemek elzemdir. Cenab-ı Hak ahde vefâ göstermeyen kuldan hoşnut olmaz. zirâ Allah herkese karşı ahde vefâ göstermiştir. Buna karşılık insanların çoğu ahde vefâ göstermiyorlar.

Kaynakça

Adıgüzel, Niyazi, *Klasik Türk şiirindeki vefâ kavramının Mahmûd Nedîm Paşa Dîvânı'nda tezahürü,* Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, Aralık, 2019.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* c. I-IV, Mektebetü'l-İslâmî, ş.y., ts.

Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhari,* c., I-VIII, Beyrut, 1991.

Câmî, Ahmed-i Câm Nâmekî, (Jendepîl) , *Dîvân*, (haz. Ahmed Keremî), ş.y. 1377.

Camî, Ahmed-i Câm Nâmekî, (Jendepîl), *Miftahü'n-necât*, neşr, Ali Fâzıl, Tahran, 1373.

Câmî, Ahmed-i Câm Nâmekî, (Jendepîl), *Ünsü't-Tâibîn Sirâtü'llâhi'l-Müstakîm* (haz. Ali Fâzıl) Tahran: Çaphane-i Hayderî, h.ş. 1368.

Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1993.

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* OTTO yayınları, Ankara, 2014.

Cengiz, Muammer, *Tasavvuf Tarihinde Elest Mîsâkına Dair Yorumlar*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c, 10, sy, 50, yıl, 2017.

Chıttıck, Wıllıam C., *İlâhî Aşk,* Çev., Ömer Saruhanlıoğlu-Kadir Filiz, Nefes Yayıncılık, Ankara, 2018.

Değirmençay, Veyis, *Mesnevi'de Vefâ*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, sayı, 65, 2020.

Ebû Davûd es-Sicistanî, *Sünen,* c., I-II, Beyrut, 1989.

Hücvirî, Ali b. Osman, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb,* Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 2020.

İbn Mâce, Ebu Abdillah Muhammed, *es-Sünen,* c., I-II, el-Mektebetu'l-İlmiyye Beyrut, ts.

Kuşeyrî, Ebu'l-Kasım, *Risâletu'l-Kuşeyriyye*, Daru'ş-Şa'b, 1409/1989.

Küçük, Abdurrahman "Ahid", DİA, c., I, İstanbul 1988.

Meybudî, Ebu'l-Fazl Reşîdu'd-dîn, *Keşfü'l-Esrâr ve Uddetü'l-Ebrâr*, c. I - X, 7.bs, Neşr: Ali Asgar Hikmet, Emir Kebîr Matbaası, Tahran, 1382 hş.

Müslim b. el-Haccac, *Sahîhu Müslim* c. I-V, Beyrut, 1983.

Nesaî, Ebu Abdurrahman b. Şuayb, *es- Sünen,* c. I-VI, Beyrut, 1991.

Sâmî, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî* Şifa Yayınevi, İstanbul, 2015.

Serrâc, Ebû Nasr Tusî, *el-Luma', İslâm Tasavvufu*, çev: Hasan Kâmil Yılmaz, İstanbul, 2016.

Tan, Muhammet Nedim, *Abdullah Ensârî Herevî'nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Sad Meydân'ı,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, İstanbul, 2013, (Basılmamış Doktora tezi)

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed, *es-Sünen,* c., I-IV, Beyrut, ts.

Uludağ, Süleyman, "Ahid" DİA, c, I, İstanbul, 1988.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul,

Yıldız, Abdulvahap*, Meybudî'nin Tefsirinde Tasavvuf,* Nizamiye Akademi, İstanbul, 2019.

İmâm Gazâlî'nin İhyâʾü ʿUlûmi'd-Dîn Adlı Eserinde Vefâ Kavramı

Kadri ÖNEMLİ*

Özet

İslâm ahlâkının ve davetinin temelinde vefâ kavramı vardır. "Vefâ" başlığı altında, insani ilişkilerde ve İslâmî yaşantımızda referans alabileceğimiz kıymetli bilgiler bulunur. İnsanların tam da insanî değerlerden ve gerçek bilgiden mahrum edildiği günümüzde vefâ konusunun gündeme getirilerek müzakere edilmesi, insani sorumluluğun bir gereğidir. Vefâ; dost olmanın, kadir bilmenin ve yoldaş olmanın en bariz göstergesidir. Vefâ, maddi bir sözleşme değil; manevi bir ahit olarak değerlendirilmelidir.

Müminlerin bir sıfatı olan vefâ kavramı, kullanıldığı yere göre ayrıcalık kazanan bir kelimedir. Beşerî münasebetlerde, söz ve eylemleriyle doğruluktan ayrılmayan kişiler için bu tabir kullanılır. Vefâkar olma vasfı, istikamet üzere olmanın başka bir ifadesidir. Kur'an ayetlerinde ve hadislerde bahse konu olan vefâ duygusu, İslâm'ın önem verdiği değerler arasında yer alır. Günümüz problemlerinin halledilmesinde, huzur ve emniyetin oluşmasında ciddi derecede vefâ olgusuna ihtiyaç duyulmaktadır. Aksi halde topluma hâkim olan güvensizlik ve mutsuzluk hali devam edecektir. Gazâlî, sosyal hayatın gerçeklerinden yola çıkarak, ahlâkî gerçekleri, toplumun anlayacağı tarzda izahlarla vefâ duygusunun ehemmiyetine dikkat çekmiştir.

Çalışmada İmâm Gazâlî'ye ait İhyâʾü ʿulûmi'd-dîn adlı eserde geçen dinî, ahlâkî ve içtimaî boyutlarda vefâ ile alakalı başlıkların ele alınarak vefâ kavramına yüklemiş olduğu manalar tespit edilmeye çalışılmış,"Vefâ" kelimesinin manası, vefâ duygusunun özelliği irdelenerek konunun genel bir görünümü ve değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vefâ, Ahit, Sosyal Hayat, Gazâlî

Giriş

Hayatı Ve Kişiliği

11. yüzyıl âlimlerinden Gazâlî, (ö. 505/1111) yılında Horasan bölgesinde Tûs'ta Gazele adında bir köyde[1] dünyaya gelmiştir.[2] İmâm Gazâlî teorik ifadelerini hayatında pratize eden Müslüman düşüncesinin önde gelen ender şahsiyetlerden biridir. Fıkıh, kelam, tefsir, tasavvuf dallarında birçok eser yazmıştır. Gazâlî, Büyük Selçuklu Devleti (1037-1157) zamanında yaşamış, Selçuklu sarayına girmesiyle de hayatında önemli değişiklikler olmuştur. Elli küsur senelik ömründe velûd, bereketli önemli eserler sığdırmış,

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, konemli@harran.edu.tr

1 Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Zehebî, Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, ed. Şuayb el-Arnaut (Kahire: Daru'l-Hadis, 2006), 14/278.

2 Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ şebete bi'n-naḳl evi's-semâʿ ev eşbetehü'l-ʿayân* (Beyrut : Dâru Sadır, 1978), 4/216.

bu güne değin derin izler ve kalıcı etkiler bırakmıştır. Gazâlî, Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün davetiyle Bağdat'a gelmiş, Bağdât Nizâmiye medresesine müderris olarak atanmış ve Abbasî halifesi Muktedî Biemrillah'ın (ö. 487/1094) ilgi ve desteğini görmüş,[3] o dönemin Sünnî idaresine başkaldıran İsmâlî/Bâtınîlerle mücadele etmiştir.[4] İkna kabiliyeti dini konulardaki derinliğinden ötürü İnsanlar uzun mesafeler kat ederek onu görmek için Bağdat'a gelirlerdi.[5]

Gazâlî'yi doğru anlamak ve değerlendirmek için yazmış olduğu eserleri okuyarak ve yaşamış olduğu asrın kültürel zeminini anlayarak ve arka planını hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Onun çalışmalarına temel teşkil eden iki kaynak vardır Kur'an-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerdir. Onun hayatını nakleden tarih ve tabakat kitaplarında genişçe bilgi bulmak mümkündür.

Abbâsî halifelerinden el-Müstahzir Billâh (ö. 512/1118), İmâm Gazâlî'yi takdir edenlerdi, halifenin isteği üzerine

Abbasî halifesi El-Müstâzhir, Gazâlî'yi son derece takdir edenlerdendi ve Bâtınî gruplar ile mücadele bir eser yazmasını istemiş Gazâlî' de "*Fedâihu'l-Bâtıniyye*" ve "*Fezâilü'l-Müstazhiriye*" adlı kitapları yazmıştır.

Çağdaş müelliflerden Ebü'l-Hasan Abdülgâgir el-Fârisî (ö. 529/1134-35) onun hakkında "İslâm'ın ve Müslümanların hücceti, konuşma ve ifade kabiliyeti yönüyle benzeri görülmemiş kişi olarak ifade etmektedir[6].

İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn'in İçeriği

İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn, Îmâm-ı Gazâlî'nin en kapsamlı eseridir. Bu eseri ansiklopedik nitelikte olup birçok konuya temas edilmiş ve kendisinden sonra gelen ulemaya müracaat kaynağı olmuştur. Müellif bu kitabı yazarken, din ilimlerini ihya etmeyi selefin yolunu açıklamayı zorunlu gördüğünü ve bunları ibadetler, adetler, helak edici şeyler ve kurtarıcı ameller şeklinde dört ana başlığa ayırdığını ifade eder. Öyle ki bu eserle ilgili olarak "İslâm ile ilgili bütün eserler yok olsa sadece İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn kalsa İhya kaybolan eserleri aratmazdı denilmiştir.[7] İhya'nın içeriğinde dinî ve içtimaî yönüyle Müslümanlara lazım olacak hemen her konuda bilgiler verilmektedir. Çalışmamız vefâ ile kısıtlı olduğu için sadece onun bu konu ile alakalı çalışmalarına yer verdik. Bu bilgiler ışığında vefâ gibi müspet davranışlar ile dünya ve ahiret mutluluğunun elde edebileceğine vurgu yapılmaktadır. İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn için medih ve övgü de bulunan âlimler olduğu gibi tenkit

---

[3] el-A'sem Abdülemîr, *el-Feylesûf el-Gazzâlî* (Tunus, 1988), 36, 37-38.

[4] Mustafa Çağrıcı, "Gazzâlî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1996), 13/530-534.

[5] Ebû Nasr Tacuddîn Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, ed. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Abdulfettah Muhammed el-Hulî (Kahire, 1976), 6/197.

[6] Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/1-36.

[7] Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed Zebidî, *İthâfü's-Sâde* (Beyrut: Matbaatü'l-Meymeniyye, 1994), 1/27.

edenlerde olmuştur. İhyâ'ü ʿulûmi'd-dîn'nin içeriğinde Vefâ kavramının ahlâki ve manevi yönü ile ileri çıktığını söyleyebiliriz.

Vefâ Kavramı

Vefâ sözcüğü v-f-y kökünün masdarı olup bol ve noksansız olmak manalarını içermekle beraber, tamamlamak, sözünü vaʿdini yerine getirmek, verdiği yemininin gereğini yapmak, birinin hakkını ifa etmek manalarına gelmektedir. Dini bir terim olarak vefâ, Misâk ve akid sözcükleri de vefâ kelimesine eş anlamlı olarak telakki edilmiştir. Ahid aynı zamanda vefâ anlamında kullanılır ve yüksek ahlâki bir erdem olarak nitelendirilir. İslâmî literatürde, mükellefiyetin yerine getirilmesine ahde vefâ denir.[8] Ayrıca, Bezm-i elest'e Allah'a verilen sözün yerine getirilmesidir.[9] Vefâ deyince ilk akla gelen şey, vefâkar olma sıfatıdır.[10] Vefâ kelimesinin zıddı bivefâdır. Olgun insan vefâlı olandır, Müslümanın da en belirgin özelliğidir. Vefâ beraberinde emanete riayet etmeyi gerektirir. İslâm ülkesinde yaşayan Yahudi ve Hıristiyanların mükellefiyetlerini yerine getirmeleri ve ehl-İhyâ'ü ʿulûmi'd-dîn zimmeden olmaları hasebiyle ehlü'l-ahd olarak isimlendirilmişlerdir.[11]

Kur'an'da Vefâ

Kur'an'da "Ahid" kelimesi, misâk anlamında zikredilir. Vefâ kelimesi yaklaşık yirmi yerde zikredilir, bundan maksat ahde teşvik edilmesidir. Kur'an ayetlerinde ahdine sadık kalanlar övülmüş, ahdini bozanlar ise zem edilmiştir. Kur'an'da müminlerin vasıfları izah edilirken ahde vefâ göstermelerini zikreder

"Onlar ki Allah'ın ahdine vefâ ederler ve misâkı bozmazlar" (Raʿd 20/23),

"Ey Rabbimiz! Hem onları, hem onların atalarından, zevcelerinden ve zürriyetlerinden iyi olanları kendilerine vaad buyurduğun Adn cennetlerine koy. Şüphesiz çok güçlü, hüküm ve hikmet sahibi olan sensin." (Mü'minun 8/20),

"o müminler, kendilerine verilen her türlü emaneti, vazifeyi dikkatle gözetir ve verdikleri sözleri tastamam yerine getirirler." (Meâric 70/32). Bu ilahi mesajlardan anlaşıldığı üzere sözde durma ve antlaşmalara riayet etme ameliyesi imanın gereğinden sayılmıştır. Ayrıca ahde vefâ gösterenlerin Allah tarafından sevileceği ve mükâfatlandırılacağı bildirilmekte, ahde vefâ göstermeyenler ise fesatlıkla ve yeryüzünde bozgunculuk çıkartanlar şeklinde nitelendirilerek cezalandırılacakları bildirilmektedir.

Zikredilen âyetlerden de anlaşıldığı üzere, Kur'ân, sözde durmayı ve antlaşmalara riâyeti imanın bir gereği saymıştır. Bu sebeple Kur'ân, aldatma ve art niyetlerle antlaşmalar

---

[8] Metin Yurdagür, "Ahid" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1988), 1/534-535.
[9] Süleyman Uludağ, *Tasavvuf terimleri sözlüğü.* (İstanbul : Kabalcık Yayınları, 2012), 562.
[10] Fikret Karaman ve diğerleri, *Dini kavramlar sözlüğü.* (Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006), 597.
[11] Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 3/311.

yapmayı ve yapılan anlaşmaları menfaat beklentisi ile vefâsızlık gösterip ihlal etmeyi kesinlikle yasaklamıştır.

Kulun bu vefâsından ötürü Allah onu firdevs cenneti ile mükâfatlandıracaktır. Vefânın dünyaya bakan yönü ise, Kur'an'ın getirmiş olduğu bu ölçüler sayesinde toplumda güven ve huzur meydana gelir. Bundan ötürü kul, Cenâb-ı Hakk'a karşı kulluk bilinci içerisinde verilen yükümlülükler yerine getirilmeli, yaratana karşı vefâsızlık gösterilmemelidir.

Gazâlî Kur'an-ı Kerîm'de nazil buyrulan "Allah 'Kendi yolunda savaşarak öldürüp öldüren' müminlerin canlarını ve mallarını cennet karşılığında satın almıştır." (Tevbe 9/111) ayet-i kerîmesini yorumlarken; Allah ile yapılan bu alış veriş, ancak cihad ile olabileceğini, burada kişi canını Allah Teâlâ ile mülaki olma aşkıyla canını seve seve feda edebileceğini, malını feda etmenin ise daha kolay olduğunu belirtir ve bunların Allah'ın birliğini tasdik ettikten sonra ahde vefâ göstererek bütün malını Allah yolunda harcayıp kendilerine bir dinar veya bir dirhem ayırmayanlardır şeklinde yorumlar.

Gazâlî, "Yüzlerinizi (Namazda) doğu ve batı tarafına çevirmeniz hayır ve taat değildir. Hayır ve taat, Allah'a ahirete, meleklere, onun indirdiği kitaplara ve gönderdiği peygamberlere iman edenin; Allah rıza (sını kazanmak) için malı (Fakir) akrabaya, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere, köle ve esirlere (Kurtulmaları için) harcayın; namazı gereği gibi kılın ve zekatı veren kimsenin; söz verdiklerinde sözlerini yerine getirenlerin, ihtiyaç ve sıkıntı halinde, cihat ve savaşlarda sabredenlerin hayır ve taatıdır. İşte bu vasıfları taşıyanlar hakka uyan sadıklardır. Ve yine bunlar takva sahibilerdir. (Bakara 2/177) ayeti kerîmesini yorumlarken imanın makbul olması için, yirmi sıfatın var olmasını şart koşmuştur. Burada da ahde sakat/vefâ göstermek, musibetlere karşı sabırlı olmayı bunların içinde saymıştır.

Hadislerde Vefâ

Müminler, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) karşı vefâlı olmaları gerekir ve "Beni vefatımdan sonra ziyaret eden, hayatımda ziyaret etmiş gibidir."[12,] "Hac edip beni ziyaret etmeyen bana cefâ etmiş olur." Hadis-i şerifini şiâr edinerek, hac ve umre vazifelerinde Medine'ye gidip Hz. Peygamber'i (s.a.s.) ziyaret etmeleri, mümin kalplerin içinde bulunan Allah Resûlün'e duyulan sevgi, iştiyak ve hayranlığın bir tezahürü, vefâ borcunun ifasıdır.

Hadis-i şerifte Hz. Peygamber (s.a.s.) Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12)'ten gelen rivayette şöyle buyurmuştur. "Allah'ın Peygamberi (sav) bize hutbe irad ettiği vakit şöyle buyururdu: "Emanete riayet etmeyenin imanı yoktur; ahde vefâ göstermeyenin ise dini yoktur."[13]

---

[12] Ebû Bekr Ahmed b el-Hüseyin b Ali Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübra.* (Haydarabad : Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1344), 5/246.

[13] Ebû Abdullah Ahmed b Muhammed eş-Şeybani Ahmed b Hanbel, *el-Müsned.* (Beyrut : Dârü'l-Fikr, 1991), 3/134.

Hz. Peygamber (s.a.s.) vefâlı bir eş olarak Hz. Hatice (ö. 620)'yi gönlünden hiç çıkarmamış, vefatından sonra bile vefâ duygusundan hareketle, yanına gelen ihtiyar kadına adını sordu, o ise Cessâme el- Müzenî olduğunu söyleyince Hz. Peygamber (s.a.s.) çirkin manasına gelen bu ismi güzel manasıa gelen Hassâne el-Müzenî ile değiştirdi. Sonrada ihtiyar kadına ihtiramda ve iltifatta bulundu. Yaşlı kadın gittikten sonra tüm bunları seyretmekte olan Hz. Aişe (ö. 58/678) merak ederek, bu yaşlı kadın kimdi Ya Resulallah diye sordu. Hz. Peygamber'de (s.a.s.) o Hatice'nin arkadaşı olup onun sağlığında bize gelip giderdi diyerek şunları buyurdu: "Hiç şüphesiz ahde güzel bir vefâ göstermek imandandır."[14] Keza Hz. Hatice'de Hz. Peygamber 'in (s.a.s.) her zaman yanında yer alarak, servetini, İslâm dini için feda ederek[15] en güzel vefâ örneğini göstermiştir.

Hz. Peygamber (s.a.s.) akrabalarına karşı her zaman vefâlı olmuş, hiçbir zaman unutmamış, hayatı boyunca onları gözetmiş fırsat buldukça onları ziyaret etmiştir. Bu kabilden olarak amcası Ebû Tâlib kendisini küçükken himaye ettiği gibi O'da amcasına yaşlılığında destek olmuş,[16] oğlu Hz. Ali'yi yanına alarak himaye etmiştir.[17] Yengesi Fatıma'yı da her zaman hayırla yâd etmiş, ziyaretine gelen sütannesi Halime-i- Sa'diye ve süt kız kardeşi Şeymâ'ya sevgi ile muamele ederek ikramda bulunmuştur.[18] Kur'an-ı Kerîm'de emir şeklinde ifade edilen ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) uygulamalarında yer bulan akrabaya iyilik etmek ve vefâlı olmak dinimizin emridir.

Peygamber'e (s.a.s.) Tâif'ten bir miktar üzüm hediye gelmişti. O'da Nu'mân b. Beşir (ö. 64/684)'e "şu salkımı al annene götür" dedi. Ben ise üzümü anneme götürmeden önce yedim. Birkaç gün sonra Hz. Peygamber (s.a.s.) "Üzüm salkımı ne oldu annene ulaştırdın mı?" diye sorunca, ben de hayır dedim. Budan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s.) "Ğudder" (Vefâsız) diye isimlendirdiğini söylemiştir.[19]

Yine bu konu ile alakalı olarak Enes b. Mâlik şöyle bir rivayette bulunu; "Allah'ın Peygamberi (s.a.s.) hutbe irâd ettiği vakit mutlaka şöyle derdi: "Emânete riayet etmeyenin imanı yoktur; ahde vefâ göstermeyenin ise dini yoktur."[20] İbn Abbâs (ö. 68/687-88)'tan (r.a) gelen rivayete göre, Hz. Peygamber (s.a.s.) samimiyet, dostluk ve vefâ üzerine şu hadisi buyurmuşlardır: "Bir dost edinecek olsaydım Ebû Bekir'i dost edinirdim. Fakat o benim kardeşim ve arkadaşımdır."[21]

---

[14] Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed Hakim Nisaburî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn.*, ed. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1/20.

[15] Kandemir, "Hatice" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1997), 16/465-466.

[16] Ethem Ruhi Fığlalı, "Ebû Tâlib" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1994), 10/237-238.

[17] Ethem Ruhi Fığlalı, "Ali" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1989), 2/375-378.

[18] Öztürk, "Şeymâ" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2010), 39/98-99.

[19] Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvinî İbn Mâce, *Sünenu İbn Mâce* (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1952), "Et'ime", 61.

[20] Hanbel, *el-Müsned.*, 3/134.

[21] Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim Cu'fi Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî* (İstanbul: Dârü't-tıbâati'l-âmire, 1315), "Fedâilü ashâbi'n-nebî", 5.

İbn Abbâs'tan rivayet edildiği üzere Hz. Peygamber'e (s.a.s.) bir adam gelerek "Ya Resulallah! Annem bir aylık oruç borcu varken vefat etti. Onun için oruç tutayım mı?" Hz. Peygamber (s.a.s.) "Annenin bir borca olsa öder miydin" diye sual edince adam: "Evet" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s.) o halde Allah'a borcunuzu ödeyin, çünkü Allah vefâ gösterilmeye daha layıktır. "buyurdu [22] burada da insanın sözünde durması ve ahde vefâ göstermesinin önemli bir ahlâki prensip olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun zıddı olarak söz verdiği halde sözünde durmayıp cayan kimseler için "Bu sözünde durmayan falan oğlu filanın vefâsızlığının alametidir" bir bayrak kaldırılacağı ve teşhir edileceği rivayet edilmiştir.[23] Verilen sözün yerine getirilmesine Hz. Peygamber (s.a.s.) çok önem verirdi.

Mekke'de Müslüman olmasından ötürü hapse atılan Ebû Basîr (ö. 6/628) adındaki sahâbî, Hudeybiye antlaşmasından sonra hapisten kaçıp Medine'ye gelmişti, anlaşma gereği Kureyşliler tarafından geri istenince Hz. Peygamber (s.a.s.), "Ey Ebû Basîr! Senin de bildiğin gibi Kureyşliler'e söz verdik. Dinimizde vefâsızlığa yer yoktur. Allah sana ve seninle beraber olanlara bir çıkış yolu gösterecektir.[24] Hz. Peygamber verdiği söze vefâ gereği bu sahâbiyi onlara teslim etmiştir. Karşı taraf müşrik bile olsa verilen sözün yerine getirilmesi gerektiğini Hz. Peygamber'in bu icraatından anlıyoruz. İman etmenin gereği vefâlı olmak ve verdiği söze sadık kalmaktır. Müslüman toplumda vefâ duygusuyla sözünde duran mücehhez kişiler yaygın hale gelirse, güven ve huzur ortamı oluşur. Bunun aksi olarak verdikleri sözlerinde sadık kalmayan münafık ve müşrikler ise, bu dünyada itibarlarını kaybedip rezil bir halde, ahirette nasipsiz olarak şiddetli azaba maruz kalacaklardır.

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefâsı sadece Müslümanlarla sınırlı kalmamış Müslüman olmayanlara da geçmişte zatına ve karşı yardımda bulunanlara vefâsı gereği onları korumuştur. Buna örnek olarak " İslâm'ın ilk yıllarında tebliğ için Taif'e giden Hz. Peygamber (s.a.s.) dönüşte müşrikler tarafından Mekke'ye sokulmamış ancak müşrik olduğu halde kabile reisi olan Mut'im b. Adî (ö. 2/623) himayesinde Mekke'ye girebilmişti. Hz. Peygamber (s.a.s.) bundan çok mutlu olmuştur öyleki; Bedir savaşında esir olanların durumu müzakere edilirken Medine'ye gönderilen heyette yer alanı Mu'im'in oğlu Cübeyr'e hitaben "Eğer Mut'im yaşasaydı ve bu esirler hakkında benimle konuşsaydı onların tamamını serbest bırakırdım." [25] Diyerek Mut'im b. Adî'in geçmişte yapmış olduğu iyiliğine karşı bir vefâ örneği sunmuştur.

Ahde vefâ

Ahde vefâ, İslâm'ın en temel kavramlarındandır. Müminin verdiği sözü yerine getirmesi onun en güzel hasletlerindendir. Bununla alakalı birçok darb-ı mesel

[22] Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisaburi Müslim, *Sahîh-i Müslim* (Kahire : Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955), "Sıyâm", 155.
[23] Buhârî, *Sahihü'l-Buhari*, "Edeb", 99.
[24] Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi Tirmizî, *Sünen*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "Siyer", 30.
[25] Hanbel, *el-Müsned.*, 40/80; Buhârî, *Sahihü'l-Buhari*, "Farzu'l-humus", 16.

kullanıyoruz mesela; "Hayvan yularından insan ise sözünden tutulur.", "Allah bir söz bir", "Sözünün eri ol" bunlardan birkaç tanesidir. Verilen sözü yerine getirmek ahlkî bir zorunluluktur. Zira bir Müslümanın en belirgin özelliği dürüst olmasıdır. Verdiği sözü yerine getirmemek nifak belirtisidir. Hz. Peygamber (s.a.s.) söz verdiği zaman bunu kati olarak vermezdi "Belki" kaydını kordu. Evla olan böyle demektir. İnşallah demek yani Allah dilerse demektir. Fakat bunda katiyet manası anlaşılırsa o zaman va'de vefâ lazımdır.[26] Mazeret müstesnadır. Şayet söz verirken içinden yapmamağa kararlı ise, bu nifakın ta kendisidir. Ebû Hureyre (ö. 58/678)'den (r.a.) gelen rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s.) "Üç şey kimde bulunursa, namaz kılsa, oruç tutsa kendini mümin sansa da yine münafıktır. Konuştuğu vakit yalan söyler, va'd ettiği zaman va'dini yerine getirmez, itimad edildiği zaman emanete hıyanet eder."[27] Buyurmuştur. Burada da görüldüğü üzere müminin verdiği sözü yerine getirmesi yani vefâlı olması ile yapamadığı işi söz vermemesi gerektiği belirtilerek münafıklığın alameti olan hal ve hareketlerden şiddetle uzak durulması gerektiği vurgulanmıştır.

Vefânın imandan olduğuna dair şu olay bizlere sosyal hayatta nasıl bir yol takip edeceğimize dair güzel bir örnektir. Hz. Peygamber (s.a.s.) nübüvvet öncesi vuku bulan bu olayda Abdullah b. Hamsa ile alış veriş için sözleşiyor. Abdullah b. Hamsa unutup gününde ve saatinde buluşma yerine gitmiyor, ancak üç gün sonra hatırlar ve gider, Hz. Peygamber'i (s.a.s.) orada bekliyor halde görür, kendisine hitaben "Delikanlı beni yordun. Üç günden beri seni burada bekliyorum" buyurdu. Burada Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefâsı ve verdiği söze sadık kalması ileride tahakkuk edecek olan "Beni Rabbim terbiye etti de edebimi ne güzel eyledi"[28] sözünün masadakı, örneğini hiçbir kimsede görmemiz mümkün olmadığını görmekteyiz. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ifade buyurduğu sözlü beyanlarının yanında, güzel fiil ve davranışlarıyla İslâm toplumuna hüsn-ü misal olmuştur.

Âlimlere sormuşlar, bir adam bir adama söz verdiği halde gelmediği zaman ne yapmalı? Cevap olarak gelecek namaz vaktine kadar beklemeli denmiştir.[29]

Bir defasında Hz. Ömer Hacerü'l-Esved'i öptü ve şöyle söyledi: "Ben senin ne kârı ne de zararı dokunan bir taş olduğunu biliyorum, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) seni öptüğünü görmeseydim, ben de seni öpmezdim" dedi ve ağladı hatta inilti ve hıçkırığı duyuldu. Sonra ardına baktı ve Hz. Ali'yi (k.v.) gördü ve 'ya Ebâ Hasan! İşte burada gözyaşları dökülür ve burada dualar kabul olur', dedi. Bunun üzerine Hz. Ali, Hz. Ömer'e (r.a.) hitaben; 'Ya Emîre'l-müminin [Bu taşın] hem zararı hem kârı olur', dedi. Hz. Ömer (r.a.) nasıl olur? Deyince Hz. Ali; Allah Teâlâ Âdem'in zürriyetinden ahd-ı misâk aldığı vakit onu yazdı ve bu taşın içine koydu. İşte bu taş müminlerin vefâ edip sözlerinde durduklarından lehlerine,

[26] Ebû Muhammed Hâmid Gazalî, *İhyâu 'Ulumi'd-Dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir yayınevi, 1974), 3/297.
[27] Buhârî, *Sahihü'l-Buhari*, "İman",24; Müslim, *Sahîh-i Müslim*, "İman", 109; Tirmizî, *Sünen*, "İman", 14.
[28] Buhârî, *Sahihü'l-Buhari*, "Mezalim", 3; Müslim, *Sahîh-i Müslim*, "Birr", 58.
[29] Gazalî, *İhyâu 'Ulumi'd-Dîn*, 3/297.

kâfirlerin de inkâr ettikleri için aleyhlerine şehadet edecektir."[30] Dedi. Bazı âlimler tarafından şöyle bir yorum da yapılmıştır ki; Hz. Ali'nin bu sözü, halkın Haceru'l-Esved'i istilâm ederken onların asıl gayeleri şunu söylemektir; Yâ Rab! Sana iman ederek, senin kitabına inanarak ve senin sözünü yerine getirmek için yapıyorum. Demişlerdir.[31]

Dosta ve Dostluğa Vefâ

Gazzâlî ahlâki bir ilke olan dosta ve dostluğa vefâyı anlaşılır ve detaylı bir üslup ile anlatır ve şöyle der; Dost olan iki arkadaştan birisi zamanla istikametten ayrılmış, tanıyanlar diğer arkadaşına şöyle derler, 'artık onu terk etmen lazım çünkü o istikametten ayrılmıştır' o ise, 'hayır asıl şimdi benim ona sahip olmam lazımdır. İstikamet yoluna dönmesi için ona dua edeceğim ve elinden tutup yavaş yavaş doğrultacağım.' İstikametini kaybetmiş bir dostunu terk etmek onu bu halinde bırakmak onun düzelmesine değil, daha çok bozulmasına sebep olur. Doktor hastasını sabırla tedavi ettiği gibi, dostunun istikamet üzerine dönmesi için sabırla uğraşmak, iyi muamelede bulunmak, onun iyileşmesine yardımcı olmak, arkadaşının bu vefâdarlığı ve sergilediği salih amel ile umulur ki tekrar istikamet dairesine girmesine vesile olmuş olur.

Arkadaşlık Hukukuna Vefâ

Kardeşlik haklarından birisi de vefâ ve ihlastır. Erdemli hayatın ön şartı olan Vefâ, kendisiyle ölünceye kadar –öldükten sonra da aile efradı, dost ve ahbabı ile – muhabbeti devam ettirmektir. Bu muhabbet ölmeden evvel son bulursa, çekilen emekler boşa gider. Nitekim arş-ı a'zam'ın gölgesinde gölgelenecek insanları sayarken Hz. Peygamber (s.a.s.) bunlardan biri de: "Allah için muhabbet eden ve bu sevgi ile birleşen ve ayrılan iki kişi…"[32] Buyurdular. Diğer bir zat: az da olsa öldükten sonra vefâ göstermek, hayattaki çok muhabbetten daha makbuldür demiştir. Kardeşliğe vefâ göstermenin şartlarından birisi de, onun dost ve akrabalarını sormaktır. Onların hakkına riayet etmek, kardeşliğinin hakkına riayetten daha tesirlidir.[33]

Gazâlî, hal böyle olunca, din kardeşliğinin soydan gelen kardeşlikten daha kuvvetli olduğunu belirtir ve şöyle bir temsil anlatır; bir hâkime şöyle soruldu: 'kardeşin mi, yoksa dostun mu sence daha sevimlidir? Hâkim ben kardeşimi ancak bana dost olduğu zaman severim' şeklinde cevap verdi.

Hasan Basrî (ö. 110/728) şöyle derdi: 'Nice kardeşlerim vardır ki, onları annem doğurmamıştır.' Bununla şu kastedilmiş olmalıi "yakınlık sevgiye muhtaçtır. Sevgi ise yakınlığa muhtaç değildir. Ca 'fer-ı Sâdık (ö. 148/765) ise "Bir günlük sevgi, sılay-ı rahimdir.

---

[30] Buhârî, *Sahihü'l-Buhari*, "Ḥac", 60; Gazalî, *İhyâu 'Ulumi'd-Dîn*, 1/689.

[31] Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Gazâlî Tûsî Şâfiî Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, thk. Abdurrahîm b. Huseyn Hâfîz Irâkî Şâfiî (Beyrut: Daru'l-Hayr, 1997), 473.

[32] Buhârî, *Sahihü'l-Buhari*, "Ezân", 36, "Zekât", 16, "Rikâk", 24; Müslim, *Sahîh-i Müslim*, "Zekât", 20; Tirmizî, *Sünen*, "Zühd", 53.

[33] Gazalî, *İhyâu 'Ulumi'd-Dîn*, 2/463.

Bir aylık sevgi yakınlıktır. Bir senelik bir sevgi ise sıkı fıkı bir yakınlıktır. Kim onu keserse Allah Teâlâ'da onu rahmetinden uzaklaştırır. Bu açıdan daha önceden yapılan kardeşlik bağına vefâ göstermek vaciptir.[34]

Kardeşlik bağını kurma, vefâlı olma ve kardeşlikte müdavemet hususunu dile getiren Gazâlî şunları söyler:

İstikametini kaybetmiş ve günaha dalan arkadaşını o şekilde terk etme bu hususta Ebû Zer'in tuttuğu yol olan anlayış, lütuf ve merhamet yolunu tut. Böyle yaptığın takdirde o kişi tövbekâr olur, eski haline dönmesi mümkün değildir. Onu kendi haline terk etmek, isyan ile baş başa bırakmak demektir. Bu hal ona günahında ısrar ve süreklilik meydana getirir. Kardeşlik hukuku manevi bir bağ ve yakınlığı ifade ettiğinden beraberinde yükümlülükler de getirir.

Kişi arkadaşında bulunan günah irtikâbındaki hataları ve ondaki ısrarı görünce, eğriliğini doğrultacak, dağınık halini toplayacak, salah/faydasını iade edecek, hal ve etvarını düzeltecek güzel nasihatlerde bulunması gerekir.[35] Nedametle sonuçlanan bu ameliyye yapılan tevbe ile cefâ elbisesi çıkarılır ve yerine vefâ sergisi yayılır.[36]

Aslında dostların kusurlarını gizlemek lazımdır. Dostların kusurlarını yüzüne çarpıp söylemek, onlarla aranızın açılması, tam da şeytanın istediği bir harekettir. Şeytanın asilerin bir araya gelmesinden ve dostların da aralarının açılmasından hoşlanır. Günahkârların bir araya gelmesi ile şeytanın bu arzusu yerine gelmiş olup, hiç olmazsa dostların ayrılması ile ikinci arzusu yerine gelmemiş olsun. İçkiye müptela olmuş bir kişiyi şiddetle kötüleyen birisine Hz. Peygamber (s.a.s.) "Sus, diyerek onu korkuttuktan sonra, kardeşiniz hakkında şeytana yardımcı olmayın"[37] buyurmuştur.

Sadakat, samimiyet ve vefâ göstermenin eserlerinden birisi de, ayrılığa son derece üzülmek ve ayrılık sebeplerinden nefret etmektir. Dostluğa vefâ göstermenin şartlarından birisi de dostuna belagat ve edebiyatçıların sözlerinden dem vurmamalıdır. "Seni seviyorum" dedikten sonra, o sözleri ona arz etmek, dostuna ağır gelir. Bu gibi şeylerden kaçınmayanlar, dostluğu yaşatamazlar. Adamın biri hâkimin birine: seninle kardeş olmağa geldim deyince hâkim: üç şeyi mehir olarak kabul edersen olur dedi. Adam o üç şey nedir diye sordu. Hâkim: bana belagat dinletme, hiçbir şeyde bana muhalefet etme ve bana rüşvet teklif etme dedi. Adam da kabul ederek kardeş oldular[38]

Dostluğa vefânın şartlarından birisi de, dostunun düşmanı ile dostluk kurmamaktır. Bu hususta İmâm Şafiî "Dostun düşmanına itaat edince, husumette ortak olur." Demiştir.

---

[34] Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, 1001.
[35] Gazalî, *İhyâu 'Ulumi'd-Dîn*, 2/455.
[36] Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, 1953.
[37] Buhârî, *Sahihü'l-Buhari*, "Hudud", 5.
[38] Gazalî, *İhyâu 'Ulumi'd-Dîn*, 2/466.

Arkadaşlık hukuku bazı durumlarda arkadaşı istemeden ona yardım etmeyi, murakabe ederek gelebilecek zararlardan korumayı, yardım yaparken minnet etmemeyi, iyilik yaparken başa kakmamayı, kendi nefsine tercih etmeyi, ölümü halinde onun çoluğunu çocuğunu, yakınlarını sevmeyi, onlardan ilgiyi kesmemeyi gerektirir ve tüm bunların kaynağı vefâ duygusudur.

Gazâlî, Arkadaşına yardımcı olma hususunda takip edilecek yol olarak şunu tavsiye eder; kişi arkadaşına karşı konuşarak veya susarak yardım etmeli, iyiliğini istemeli, vefâlı olmalı, arkadaşının kusurunu örtmeli, gizli hallerini insanlara söylememeli, kendisine emanet olarak bıraktığı sırrını ifşa etmemelidir.

Beyan edilen metod dışında aksini yapan kişinin kötü ahlaklı birisi olduğuna hükmedilir. Bunun düzelmesi için de kişinin kendisine yapılan tavsiyelere uyması, kötü davranışlarından uzak durup duygularını kontrol altına alması ve güzel ahlak ile bezenmesi gerekir.

Gazâlî, Sıdk konusunu işlerken, doğruluğun içeriğinde altı mananın bulunduğunu söyler bunlar; niyet ve iradede sadakat, vefâ ve azimde sadakat, amelde sadakat ve bütün makamlarında sadakattır. Bunların hepsinde sadakatle nitelenen kimse sadıktır. Gazâlî burada vefâlı olmayı sadakatin göstergesi olduğunu söyler ve cihat ederken ölümü göze alan sadık kişinin bu doğruluk sıfatının gereği olarak vefâsını ameliyle gösterdiğini ispatladığını söyler. [39]

Sonuç

Kur'an ve hadislerde vefâ kavramı üzerinde önemle durulmaktadır ve İslâm ahlâkının en önemli özelliklerinden biridir. Ahid ve misak ile Allah'a verilen sözden dolayı görevlerimizi yerine getirmek zorundayız. Vefâlı olma Müslümanın şanındandır. Allah'a verdiğimiz sözden dönersek kıyamet gününde aleyhimize delil olacaktır. Vefâ ila alakalı olarak sorumluluk getirdiği için İslâmî kaynaklarda tartışmalar yapılmıştır. Toplumsal hayatta da verilen sözün yerine getirilmesi, sözleşmelere sadık kalınması, vefâlı olunması, maslahat, huzur ve sükûnun anahtarı hükmündedir. Vefâsı olmayan insanlarla bir yere varmak mümkün değildir. Her Müslüman verdiği söze sadık kalarak, güvenilir ve vefâlı olma vasfını fiilleriyle ispatlamalıdır. İnsan sevdiği, dost edindiği kişinin akraba ve taallukatını sevip haklarına riayet etmesi vefâlı olmanın gereğidir.

Gerçek vefâ ise insanın Allah'a verdiği sözünün icabı olarak, faziletli bir kul olmanın gereği, verdiği sözü tutmasıdır. Vefâ gerçek ve güzel olan salih amellerde bütünüyle sebat etmektir. Önemli bir ahlâkî değer olan vefâ ve ahde vefâ duygusunu toplum içinde canlı tutmanın gayreti içinde olmak hayatımızın temel prensiplerinden olmalıdır.

[39] Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazalî, *Gazâlî, Ahlâk Ölçüleri / Mîzânü'l-Ahlâk*, çev. Ahmet Aslantürkoğlu (İstanbul: Sağlam Kitabevi, 1974), 273-277.

Kaynakça

Abdülemîr, el-A'sem. *el-Feylesûf el-Gazzâlî.* Tunus, 1988.

Beyhaki, Ebû Bekr Ahmed b el-Hüseyin b Ali. *es-Sünenü'l-kübra.* Haydarabad : Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1344.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim Cu'fi. *Sahîhü'l-Buhârî*. İstanbul: Dârü't-tıbâati'l-âmire, 1315.

Çağrıcı, Mustafa. "Gazzâlî". C. 13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Ali". C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Ebû Tâlib". C. 10. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994.

Fikret Karaman ve diğerleri. *Dini kavramlar sözlüğü.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006.

Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Gazâlî, Ahlâk Ölçüleri / Mîzânü'l-Ahlâk*. çev. Ahmet Aslantürkoğlu. İstanbul: Sağlam Kitabevi, 1974.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Gazâlî Tûsî Şâfiî. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. thk. Abdurrahîm b. Huseyn Hâfîz Irâkî Şâfiî. Beyrut: Daru'l-Hayr, 1997.

Gazalî, Ebû Muhammed Hâmid. *İhyâu 'Ulumi'd-Dîn*. çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir yayınevi, 1974.

Hallikan, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b Muhammed İbn. *Vefeyâtü'l-aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ ṣebete bi'n-naḳl evi's-semâʿ ev eṣbetehü'l-ʿayân*. Beyrut : Dâru Sadır, 1978.

Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b Muhammed eş-Şeybani Ahmed b. *el-Müsned.* Beyrut : Dârü'l-Fikr, 1991.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvinî. *Sünenu İbn Mâce*. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1952.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

Kandemir. "Hatice". C. 16. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisaburi. *Sahîh-i Müslim*. Kahire : Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.

Nisaburî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed Hakim. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn.* ed. Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

Öztürk. "Şeymâ". C. 39. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010.

Sübkî, Ebû Nasr Tacuddîn. *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*. ed. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Abdulfettah Muhammed el-Hulî. Kahire, 1976.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi. *Sünen*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf terimleri sözlüğü.* İstanbul : Kabalcık Yayınları, 2012.

Yurdagür, Metin. "Ahid". C. 1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988.

Zebidî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed. *İthâfü's-Sâde*. Beyrut: Matbaatü'l-Meymeniyye, 1994.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Zehebî, Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*. ed. Şuayb el-Arnaut. Kahire: Daru'l-Hadis, 2006.

Kur'an'da Vefa

Ahmet ÖZ*

Vefa; sevgi, dostluk ve bağlılıkta sebat etme[1], sözünde durma, borcunu ödeme, kendini sevenleri, kendisine iyiliği dokunanları unutmama, dost ve akrabalarıyla olan bağlarını koparmama gibi anlamlara gelmektedir. Bu güzel vasıflara sahip olan kimseye de vefakâr ya da vefalı kişi denilmektedir. Vefanın zıttı nankörlüktür. Vefakârlık; kadir kıymet bilmek ve kendisine yapılan iyiliği unutmamaktır. Nankörlük ise iyiliğin değerini bilmemek veya kendisine yapılan iyiliğe kötülük ile karşılık vermektir.

Kâfir kelimesi bir şeyin üzerini örtmek, gerçeği görmezden gelmek veya yok saymak anlamına gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah, kâfirlerin nankör insanlar olduklarını ifade etmektedir. Vefakâr kişiler dostlarını, kendilerine iyilikte bulunan kişileri unutmazlar ve yeri geldiğinde onlara misliyle hatta daha fazlası ile iyilikte bulunurlar. En büyük vefakârlık, insanın Yüce Allah'ı tanıması, verdiği nimetlerin şükrü olarak O'na karşı kulluk görevlerini eksiksiz yerine getirmesidir. En büyük nankörlük de kulun Allah'ı, onun emir ve yasaklarını yok saymak suretiyle O'na karşı şükrünü eda etmeyip rabbine kulluktan kaçınmasıdır. Nitekim Yüce Allah Enfal suresinin 55. ayetinde: *"Allah katında canlıların en kötüsü, gerçeği örten nankörler / inkârcılardır. Bunlar iman etmezler."* buyurmaktadır.

Kur'an'da pek çok ayette, insanların Allah'a verdikleri söze sadık kalarak vefa göstermeleri istenmektedir. Ayrıca insanların kendi aralarında birbirlerine verdikleri söze ya da yapmış oldukları sözleşmelere uymaları gerektiği önemle vurgulanmaktadır. Kur'an'da sözünde durmamak münafık ve kâfirlerin temel özellikleri arasında sayılırken, sözünde durmak ve ahde vefa müminlerin genel özelliği olarak ifade edilmektedir. Nahl suresinin 91. ayetinde verdiği sözü tutmayıp vefasızlık eden bir kişi, ipliğini sağlamca kıvırıp ördükten sonra tekrar bozan ne yaptığının farkında olmayan, ahmak bir kadına benzetilmektedir.

Bu sempozyum bildirisinde vefa kelimesi Türkçede kullanılan anlamından daha çok Kur'an'daki kullanımıyla "sözünde durmak" manasında değerlendirilecektir. Çünkü Kur'an'da vefa kelimesi ağırlıklı olarak insanın Allah'ın verdiği nimetlere karşı vefakâr davranması, ona karşı nankörlük yapmaması gerektiği anlamında kullanılmıştır. Ayrıca insanın Allah'a vermiş olduğu söze ya da Allah'ı şahit tutarak diğer insanlara verdiği sözlere vefa göstermesi gerektiği önemle vurgulanmıştır. Çalışmamızda temel kaynağımız Kur'an olmakla birlikte, onu bize uygulamalı olarak öğreten Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (sav) uygulamalarından da örnekler sunulacaktır.

---

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ahmetoz3@yahoo.com

[1] https://sozluk.gov.tr/Erişim: 10.10.2021

1. Kur'an'da Ahid ve Ahde Vefa

Kur'an-ı Kerîm'de müminlerin vasıfları sayılırken, onların verdikleri söze sadık ve ahde vefalı insanlar oldukları ifade edilmektedir.[2] Kur'an'da ahde vefa ile ilgili âyetlerde, kendileriyle yapılmış antlaşmaların hükümlerine riayet ettikleri müddetçe, Müslüman olmayan taraflara dahi verilen söz istikametinde uygulamada bulunulması emredilmektedir.[3] Her konuda olduğu gibi ahde vefa göstermede de Müslümanlar için örnek olan Hz. Muhammed'in (sav) Hudeybiye Antlaşmasından hemen sonra, kendisine sığınan Ebû Cendel'i antlaşmanın gereği olarak müşriklere iade etmesi,[4] onun verdiği söze bağlılığının en canlı örneklerinden birisidir. Onun "el-emîn" sıfatıyla tanınması ve düşmanları tarafından bile güvenilir kabul edilerek ona emanetlerin teslim edilmesi manidardır. Nitekim sözünde durmamak, sözüne güvenilmez olmak, imanın özünde bulunan sadakat mefhumu ile çelişmektedir. Hâlbuki gerek Kur'an'da[5] gerekse hadislerde ahde vefa ile sadakat arasında kopmaz bir bağ bulunduğu belirtilmiştir.

İnsanların toplumsal hayatın bir gereği olarak birbirleriyle yaptıkları sözleşmelere uygun hareket etmelerinin, verdikleri sözleri mutlaka yerine getirmelerinin önemi üzerinde ısrarla duran İslâm ahlâkçıları, herhangi bir vaatte bulunurken, ileride ahde vefa göstermeyen bir kişi durumuna düşmemek için, yerine getirilemeyecek hususlarda, düşünmeden hemen "evet" demek yerine, söz veren tarafın ahdini yerine getirmesini engelleyen meşru bir sebebin baş gösterebileceğini dikkate alarak, sözün ardından, "inşallah" denilmesini tavsiye etmişlerdir.[6]

1.1. Allah'ın Kullarına Söz Vermesi

Kur'an-ı Kerim'de yüzden fazla ayette geçen "va'd / vaad" ve "vaid" terimleri; söz verme, uyarma, tehdit ve geleceğe yönelik verilen söz, anlamına gelmektedir.[7] Söz konusu ayetlerde Yüce Allah, insanların dünyadaki yaşantılarının neticesinde kendisini tek ilah olarak kabul edip kulluk görevini gereği gibi yerine getirenleri cennetle ödüllendireceğini, kendisinden başkasına kulluk edenleri de cehennemle cezalandıracağını ifade etmekte[8] ve verdiği sözden asla dönmeyeceğini de vurgulamaktadır.[9]

Kelam âlimleri, Kur'an'da genellikle hayrı ifade etmek için "va'd" in şerri ifade etmek için de "vaid" in kullanıldığını söylemektedirler. Yani cennet ve nimetler Allah'ın va'di, cehennem ve azap da vaidi'dir[10] demektedirler. Aslında Allah, insanların önüne iki seçenek

---

[2] el-Mü'minun 23/8; el-Meâric 70/32.
[3] et-Tevbe 9/1, 4, 7.
[4] İhsan Süreyya Sırma, *İslami Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad,* (İstanbul: Beyan Yayınları,1991),102.
[5] el-Bakara 2/177.
[6] Metin Yurdagür, "Ahid" *TDV İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988)1/534.
[7] İbn Manẓur, *Lisanu'l-ʿArab*, thk. Abdullah ʿAliyyu'l-Kebir vd. (Kahire: Dâru'l-Meʿarif, ts.), 3/478.
[8] Nisa 4/122; Tevbe 9/72 vd.
[9] İbrahim 14/47; Hac 22/47; Rum 30/6 vd.
[10] Nureddin es-Sabuni, *Maturidiyye Akaidi,* Çev. Bekir Topaloğlu, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1979), 217.

koymuştur. Eğer kişi doğruyu seçerse cenneti va'detmiş, yanlışı seçerse cehennem ile korkutup uyarmıştır.

Bu meyanda Kur'an'da, geçmiş kavimlerin helak oluşlarını anlatan ayetler incelendiği zaman, Allah'ın onları önceden uyardığını, eğer inkârlarında devam ederlerse onlara azap edeceğini va'dettiği görülür. Allah'ın bu va'dine rağmen onlar ısrarla küfürlerini sürdürünce, Allah'ın va'di gerçekleşmiş ve helak olmuşlardır. Yani Allah onlara dünyada iken azap va'detmiş ve va'dini gerçekleştirmiştir.

Allah dünyada iyilikler ve nimetler de va'detmiştir. Mesela; Fetih Suresinde, Medineli Müslümanlara va'dettiği ganimetlerden ayetlerde şöyle bahsetmektedir:

"Allah size elde edeceğiniz birçok ganimetler va'detmiştir. Şimdilik size bu (Hudeybiye Barışı) nı verdi. İnsanların ellerini sizden çekti ki bu inananlara bir ibret olsun ve Allah sizi dosdoğru yola iletsin. Size başka ganimetler de söz vermiştir ki henüz onları ele geçirmediniz. Fakat Allah onları sizin için ayırmıştır. Allah her şeye gücü yetendir"[11]

Yukarıdaki ayette açıkça ifade edildiği gibi Allah Müslümanlara, eğer Allah yolunda cihad ederlerse ganimetler vereceğini va'detmiş, onların bir kısmını hemen vermiş, bir kısmını da ileride vereceğini belirtmiştir. Müfessirlerin büyük çoğunluğu, ileride verilecek olan ganimetlerin Mekke'nin fethine işaret ettiği görüşündedirler.[12]

Yüce Allah ahirette de vaad ve vaidini gerçekleştirecek ve bunu insanlar da görecektir: "*Cennet halkı, ateş halkına: Rabbimizin bize va'dettiğini biz gerçek bulduk. Siz de Rabbinizin size va'dettiğini gerçek buldunuz mu? Diyecekler onlar da: "Evet" diyecekler…"*[13]

1.2. Allah'ın Bütün İnsanlardan Aldığı Söz

Kur'an'da Allah ile kulları arasındaki bir ahidleşmeden bahsedilmekte[14] ve Allah'a verilen ahdin bozulmaması emredilmektedir.[15] Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de kendisine verilen ahidlere bağlı kalarak vefalı olanlara kendisinin de vefa ile karşılık vereceğini ayette şöyle ifade etmektedir: *"…Siz bana verdiğiniz ahde vefa gösterin ki ben de size vâdettiklerimi vereyim…"*[16]

Yüce Allah ilk insan Hz. Âdem'den itibaren onun soyundan gelecek olan tüm insanlardan kendisine kulluk edeceklerine dair bir söz almış ve kıyamet gününde de bu

---

[11] Fetih 48/ 20-21.

[12] Bkz. Taberî, *Câmiu'l Beyan an te'vili âyi'l-Kur'an.* Thk. İslam Mansur Abdulhamid vd. (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2010),10/241; Fahruddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* (Beyrut: Dâru'l-Fikr,1981),29/97; Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvili fi vücûhi't-te'vil,* Thk. Ahmet b. Münir el-İskenderi vd., (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye,1995);4/332; el-Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an,* Çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları,1987), 5/391.

[13] A'raf 7/44.

[14] Yâsîn 36/60

[15] Nahl 16/91.

[16] Bakara 2/40.

sözden dolayı tüm insanları sorumlu tutacağını, o gün: "bizim bu sözden haberimiz yoktu" demenin de mazeret kabul edilmeyeceğini Kur'an'da şöyle ifade etmiştir:

"*Hani Rabbin Âdemoğullarından onların sırtlarından, zürriyetlerini çıkarıp, kendilerini kendilerine şahit tutmuş ve "Ben, sizin Rabbiniz değil miyim?" demişti. Onlar da "Elbette Rabbimizsin! şahit olduk" demişlerdi. İşte bu şahit tutma Kıyamet günü, "bizim bundan haberimiz yoktu" dememeniz içindir."*[17]

Ayet-i Kerime'de işaret edilen; bütün insanların Allah'a verdikleri söz, İslam âlimleri tarafından "Kalu bela" "bezm-i elest", "bezm-i ezel", "ruz-i elest"[18] "yevmüz-zer", "fıtrat misakı"[19] gibi değişik şekillerde ifade edilmiştir.

Bu ahid ve misakın yeri, zamanı ve keyfiyeti konusunda İslam âlimleri farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Asıl konumuz bu olmadığı için bu konunun ayrıntısına girmeyeceğiz. Ancak ahid olayının bizzat olup olmadığı ile ilgili olarak iki temel görüş ortaya atılmıştır. Âlimlerden bir kısmı böyle bir ahid olayının fiili olarak bizzat gerçekleştiğini söylerken bir kısmı da ayette ifade edilen söz almanın sembolik bir anlatım olduğunu gerçekte fiili olarak böyle bir olayın olamadığını öne sürmüşlerdir. Şimdi bu iki görüşü de öne sürülen deliller çerçevesinde değerlendirelim.

1.2.1. Yüce Allah'ın Tüm İnsanlardan Böyle Bir Söz Aldığı Görüşü

Bazı müfessirler, muhaddisler ve sûfiler söz konusu ahid ve misakın temsili olarak değil, hakikaten gerçekleştiğini kabul ederler. İbn Cerir et-Taberi (ö.311/923) Übey. b. Kâ'b'dan A'raf suresinin 172. âyetini tefsir ederken şöyle bir rivayet aktarmaktadır:

"Allah, Âdem'in soyundan gelecek olan insanları onun sulbünde toplamış, onlara can vermiş ve onları şekillendirmiştir. Sonra onları konuşmalarını istemiş onlar da konuşmuşlardır. Daha sonra bunlardan ahd almış ve bunları, kendi nefislerine şahit tutarak: "Ben sizin rabbiniz değil miyim?" demiş onlar da: "Evet, şahidiz sen bizim rabbimizsin." diye cevap vermişlerdir. Bunun üzerine Allah: "Ben de yedi kat göğü, yedi kat yeri ve atanız Âdemi, kıyamet gününde: "Biz bunu bilmiyorduk" dememeniz için size karşı şahit tutuyorum. Bilin ki benden başka ne bir ilah ne de bir rab vardır. Hiçbir şeyi bana ortak koşmayın. Ben sizlere, sizden aldığım ahdi size hatırlatacak Peygamberlerimi göndereceğim ve sizlere kitaplarımı indireceğim." dedi. Onlar da: "Senin, bizim rabbimiz ve ilahımız olduğuna, bizim senden başka hiçbir rabbimiz olmadığına şahitlik ederiz" dediler ve böylece ikrarda bulundular.[20]

Benze bir rivayet ise şöyledir: "Yüce Allah, kullarından herhangi bir bünyeye zuhur etmeksizin, fiilen dünyaya gelmeden önce ruhlardan misak almıştır. Kıyamete kadar gelecek olan bütün insanların zürriyetlerini babalarının sulbünden zerreler halinde

[17] A'raf 7/172.
[18] Yusuf Şevki Yavuz, "Bezm-i Elest" *TDV İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992),6/106.
[19] Taberî, *Câmiu'l Beyan an te'vili âyi'l-Kur'an,* 5/551.
[20] Taberi, *Câmiu'l Beyan an te'vili âyi'l-Kur'an,* 5/555.

çıkarmış, onlara hayat, akıl, fehm ve nutuk yeteneği /vermek suretiyle, hitab-ı nefsi ile hitapta bulunmuş, onlar da bu hitabı akıllarıyla idrak ederek, lisanlarıyla söylemek suretiyle cevap vermişlerdir."[21]

Ayrıca ayette geçen "şehidna" ifadesi, bu şehadetin bizzat gerçekleştiğine dair Âdem'in nesli tarafından yapılmış bir itiraftır.

Diğer bir görüşe göre ise, *"Hani rabbin Âdem'in neslinden onların zürriyetlerini almıştı"*[22]ayetinin anlamı şu şekildedir: "Yani yoktan var ettikten sonra, babalarının sulbünden sperm yaptı ve dünyaya çıkardı. Yaratıcılarının Allah olduğunu bilmelerini sağlayan delilleriyle, ayetleriyle, onların rabbının kendisi olduğuna kendilerini şahit kıldı" demektir. Zira her insanda Allah'ın yaratıcı ve hükmünün geçerli olduğuna delalet eden ilahi sanat rehberi vardır. İnsanlar bunu bildiğine, gördükleri, müşahede ettikleri her şey onları bunu tasdike çağırdığına göre, kendileri bunun doğru olduğuna dair şahit olmuşlardır. Nitekim bir başka ayette: "*Kendi aleyhlerine küfürle şahit olurlar"*[23] buyrulmuştur. Yani onlar: "Biz kâfiriz" demeseler de şahit durumundadırlar, demektir. Mesela: "Organlarım buna şahittir" denilir. Bununla: "ben onu biliyorum, eğer mümkün olsaydı organlarım buna şahitlik ederdi." demek istenir. Allah'ın bildirmesi ve açıklaması da böyledir. "*Allah kendisinden başka ilah olmadığına şahitlik etti*"[24] yani bildirdi ve açıkladı demektir. Bu durum, hâkimin ve başkalarının yanında şahitlik yapan kimsenin şahitliğine benzemektedir.[25]

Bazı müfessirler, ayette (A'raf,172) geçen "sırtları" ifadesiyle bir kısım sırtlar kastedilmiştir. Buradaki "min" ba'zıyyet ifade eder, yani bir kısmından alınmış ama bu hepsine şamil olmuştur, demişlerdir.[26] Bunların yüz yirmi kişilik Hz. Âdem'in çocuklarından bir grup olduğu söylenir. Aslında burada bu yüz yirmi kişiden doğacak tüm nesillerden söz alınmıştır.[27] Burada anlatılan söz alma hadisesi, cesetler yaratılmadan önce olmuştur. Ruhlar Âdem'in (as) sırtından alındı ve konuşturuldu. Kendi kendilerine şahid oldular"[28] demektedirler.

Yukarıda aktardığımız tüm rivayetler ve yorumlar; genel olarak ilk insan Âdem (as)'in sırtından, bir kısım neslinin çıkarılarak, onlardan söz alındığını ve bu çıkan neslin devam edecek olan insanlık âleminin nesli olduğunu kabul ederek tüm insanlara şamil kılındığını ifade eden görüşlerdir. Yani bu görüşlere sahip olan âlimler, ilk insan Hz. Âdem'den

[21] Bkz. Mehmet Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an,* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983),5/1800.
[22] A'raf 7/172.
[23] Tevbe 9/17.
[24] A.İmran 3/18.
[25] İbn Kayyim el-Cevziyye, *Kitabu'r-Ruh*, Çev. Şaban Haklı, (İstanbul: İz Yayınları,1993), 212.
[26] Zemahşeri, *el-Keşşaf,* 2/170.
[27] Beydâvi, *Envarü't-Tenzil, Hâşyetü Şeyhzade,* (İstanbul: İhlas Vakfı Yayınları, 1994),2/382.
[28] eş-Şevkani, *Fethu'l-Kadir,*(Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 2/263.

kıyamete kadar gelecek olan insanlık neslinin hepsinin ruhlarının, Allah'a söz verdiğini ve bu söz dolayısıyla, kıyamet günü hesaba çekileceklerini söylemişlerdir.

Şimdi de "bu söz verme olayı temsili bir anlatımdır, hakikatte böyle bir olay meydana gelmemiştir." diyenlerin görüşlerini ve delillerini ele alıp inceleyelim.

1.2.2. Söz Alma Olayının Temsili Bir Anlatım Olduğunu Söyleyenler

Bazı âlimlere göre âyette bahsedilen 'misak olayı' karşılıklı bir sözleşmeden çok Allah'ın insanın içine yerleştirdiği fıtrattır. Yaratılışta olan inanma, ibadet etme, Allah'a sığınma, O'nun ilah ve rab olarak tanıyabilme kabiliyetidir. Her insanda Allah inancı vardır. Bu inanç insanın içinden gelir. Sonradan kazanılmış değil, yaratılıştan kaynaklanır. "Her çocuk, fıtrat üzerine doğar"[29] hadisi de bu inancın insanda yaratılıştan var olduğunu gösterir.[30] Hadisin devamında Rasulullah (sav) şu ayet-i kerimeyi okumuştur:

"*Sen yüzünü hanif olarak, doğruca dine çevir. (Allah'ın yaratma kanununa (fıtrata uygun olan dine dön) ki, insanları ona göre yaratmıştır. Allah'ın yaratması değiştirilemez. İşte doğru din o'dur. Fakat* insanların *çoğu bilmezler*."[31] İşte bu ayet-i kerime, fıtri inancı ifade eder. Yani her insan, doğruları kabule hazır olarak doğar.[32]

Fıtrat üzere doğmak demek, Müslüman olarak doğmak demek değildir. Çocuk "bil-istidat" Müslüman olarak doğmuştur; bunu "bilfiil" Müslümanlığa dönüştürmesi, ancak nefsi arındırma ameliyesiyle olur. Çünkü çocuk, tek başına serbest bir biçimde bırakılırsa, "bilfiil" Müslüman olmaz. Onu Müslüman kılan şey; yine de çevresinin, ana-babasının ya da onların yerine geçebilecek faktörlerin etkisidir. Fıtratın anlamı, gerçeğe meyletme yeteneğidir. Bu yetenek, kendisine seçme şansı tanındığı zaman, fıtrat gerçeği seçtirir. Böyle olmuyorsa, istidat deformasyona uğramıştır.

Boş ve önceden bir saplantıya düşmemiş bir zihne sahip kişinin, önüne iki seçenek konsa, kesinlikle gerçeğe eğilim duyacaktır. Geçmişin kalıntılarını kendisinde barındırmayan bir zihne sahip insana, bir İslam, bir de diğer inançlar teklif edilse, kesinlikle İslam'ı seçecektir. Çünkü zaten İslam'a işaret eden belirtileri, İslam'ın gerçeğine varan olayları izleyip durmaktadır.[33]

Allah'ın insanlardan söz alması olayını kinayeli bir anlatım olarak değerlendiren İsmail Hakkı Bursevi (ö. 1137/1725) bu konuda şunları söylemektedir: "Allah'ın onları emir ve hitap yoluyla itirafa sevk etmesi, onların tereddüt etmeden bunu kabul etmeleri olayı benzetme ve istiare olarak tasvir edilmiştir. Dolayısıyla hakiki anlamda bir şahit kılma, söz

[29] Ebu'l Hasan Müslim b. Haccac, *Sahih-i Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâki (Beyrut: Dâru ihyâi türâsi'l-Arabi, ts.), "Kader", 22 (No. 2658).
[30] Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri,* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat,1989), 3/413.
[31] Rum, 30.
[32] Muhammed Celal el-Kasımi, *Tefsiru'l-Kasımi,* Beyrut: (Daru İhyai Kutubu'l-Arabiyye, 1958), 7/2897.
[33] Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları,* Çev. İlhan Kutluer, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 55.

alma, soru ve cevap olmamıştır. Sanki öyle denilmiş, karşılığında öyle cevap alınmış gibi kuvvetli bir misak vardır. Yani bu sözleşme dil ile söylenmiş, sözlü ve ikrara dayanan, kelâmi mahiyette bir misak değildir. Nitekim temsili anlatım, Kur'an'da, hadislerde ve Arap edebiyatında sık sık görülen bir anlatım şeklidir. "*Daha sonra gök ile yere buyurdu ki: "her ikiniz de ister istemez gelin. Onlar da isteyerek geldik" dediler*"[34] ayetinde, emre icabet, böyle temsili bir yolla ifade edilmiştir.[35]

Ayette geçen "şehidna / biz buna şahidiz" ifadesi, bunun temsil yoluyla alınmış bir şahit tutma olduğuna, sözle değil lisan-ı hal ile gerçekleştiğine delildir. Aksi kabul edilecek olursa, Cenab-ı Hakk'ın ancak azaları teşekkül etmiş, yaratılışı tamamlanmış, akl-ı selim bir kulla konuşmuş olması gerekir."[36] Akl-ı selim bir insanın da böyle bir olayı unutup inkâr etmesi mümkün olmadığı gibi, ayette geçen inkârcıların: "biz bundan habersiz idik" ifadeleri de doğru olmazdı, ayrıca bu sözün unutulmaması gerekirdi.[37]

İbn Kesir (ö.774/1373), söz alma olayının bizzat gerçekleştiğini ifade eden rivayetlerin sağlam olmadıklarını ifade ederek şöyle demektedir: "Bu şahit tutmadan maksat, Allah'ın onları tevhid üzere yaratmış olmasıdır. Nitekim Hasan el-Basri, ayeti böyle tefsir etmiştir. Ayette "Âdemoğullarının sulbünden soyunun çıkarıldığı ifade edilmiş, "Âdem'in sulbünden" denilmemiştir.[38]

Son dönem müfessirlerinden Süleyman Ateş ise bu olayı şöyle yorumlamaktadır: "Ayette Yüce Allah, Âdemoğullarının bellerinden zürriyetlerini aldığını, yani insanları babalarının bellerindeki tohumlardan yarattığını, onların içlerine Allah'ı bilip tanıma yeteneği, duygusu koyduğunu bildirmektedir. İnsanlara Allah'ı bilme duygusu vermiştir ki kıyamet gününde, dünyadaki inkârları için Allah'a karşı bir bahaneleri kalmasın. "Biz bilmiyorduk, haberimiz yoktu" demesinler. Ya da atalarından ne görmüşlerse onu yaptıklarını, ataları şirk koştukları için kendileri de şirk koştuklarını, içlerinde Allah'ı tanıma sevgisi olmadıktan sonra onu nasıl tanıyacaklarını ileri sürmesinler."[39]

Sonuç itibari ile biz de bu söz verme olayının sembolik bir anlatımla ifade edildiğini, burada tüm insanların fıtrat üzere yaratılmasının kastedildiği kanaatindeyiz.

2. Kur'an'a Göre İnsanların Kendi Aralarındaki Ahid ve Sözleşmeleri

Kur'an-ı Kerim'i incelediğimiz zaman mü'minlerin sözlerine güvenilen, doğru ve adil kişiler olarak nitelendirildiğini görürüz.

[34] Fussilet 41/11.
[35] İsmail Hakkı Bursevi, *Ruhu'l-Beyan,* (Dersaadet: 1330/1911), 3/273; Zemahşeri, *Keşşaf*, 2/170.
[36] Beydavi, *Envaru't-Tenzil,* 2/383.
[37] Bursevi, *Ruhu'l-Beyan,* 3/274.
[38] İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim,* (Beyrut: Dârul-Marife, 1969) 2/264.
[39] Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri,* 3/413.

"Onlar, Allah'ın ahdini yerine getirirler ve antlaşmayı bozmazlar."[40] *"...antlaşma yaptıkları zaman antlaşmalarının gereğini yerine getirirler..."*[41]

Aynı zamanda Kur'an'ı bize uygulayarak öğreten Rasulullah (sav)'in uygulamaları ve onun yolundan giden örnek halifelerin uygulamaları da bu gerçeği bize ispat etmektedir.

2.1. Hudeybiye Antlaşması

Hudeybiye antlaşması İslam tarihinin en önemli olaylarından birisidir. Antlaşma görünüşte Müslümanların aleyhine pek çok madde içerse de sonuç Müslümanları lehine olmuştur. Örneğin maddelerden birisi şöyledir: "Müslümanlardan veya müşriklerden biri Mekke'den ayrılıp Medine'ye sığınacak olursa, Kureyş'e teslim edilecek, fakat Müslümanlardan biri Mekke'ye sığınacak olursa Kureyş tarafından iade edilmeyecektir."[42]

Bu ve benzeri maddeler, görünüşte Müslümanların aleyhine olmasına rağmen Allah Rasulü bu antlaşmayı imzalamıştı. Antlaşma imzalandıktan kısa bir süre sonra antlaşmada Kureyş'in temsilcisi olan Süheyl'in oğlu Ebu Cendel, ayağında zincirler olduğu halde çıkageldi. O daha önce Müslüman olduğu için, Mekke'de işkence görmekte idi. Bir yolunu bularak kaçmış ve Rasulullah'a sığınmıştı. Fakat Süheyl Rasulullah'a antlaşma maddesini hatırlatarak onu kabul edemeyeceğini söylemişti. Bu yüzden Rasulullah buruk bir şekilde onu kabul edemeyeceğini belirterek, ona sabır diledi ve Allah'ın mazlumlara yardım edeceğini haber verdi. Fakat Ebu Cendel şöyle bağırıyordu:

-Ey Müslümanlar! Beni dinimden ötürü bana işkence yapacak olan müşriklere mi bırakıyorsunuz?

Rasulullah: "Ya Eba Cendel, sabırlı ol! Allah sana ve senin gibi işkence gören mazlumlara yardım edecektir, biz bunlarla bir antlaşma yaptık, bu konuda onlara söz verdik, sözümüze ihanet etmeyiz" [43] buyurdu.

Rasulullah'ın çok zoruna gitmesine rağmen, bu karara uymuş ve işkence gören Müslümanı onlara geri teslim etmişti. Bu olay ve bu örnek davranış, bize ahde sadık kalmanın ne kadar önemli ve zorunlu olduğunu gösterir. Aleyhimize de olsa, ahidlerimize sadık kalmak zorunda olduğumuz gerçeğini hatırlatmaktadır.

Buna benzer bir olay da Ebu Basir olayıdır. Ebu Basir de Müslüman olduğu için hapsedilen ve işkence gören Müslümanlardan biriydi. Hem Mekke devletinin işkencesinden kurtulmak hem de İslam devletinde yaşamak için kaçıp, gizlice Rasulullah'a geldi. Muhtemelen Hudeybiye antlaşmasının mültecilerle ilgili maddesinden habersizdi.

---

[40] Ra'd 13/20; el-Mü'minun 23/8.
[41] el-Bakara 2/177.
[42] Mevlâna Şibli, *Asr-ı Saadet*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1977),1/310.
[43] İhsan Süreyya Sırma, *İslami Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad,*97.

Ebu Basir'in Medine'ye varışının hemen ardından, Mekke devletinin elçileri gelip antlaşma maddesi gereğince, onu geri istediler. Bunun üzerine Rasulullah Ebu Basir'e şöyle dedi:

"Ya Eba Basir, gördüğün gibi biz bu konuda onlara söz verdik. Bizim dinimiz antlaşmaya muhalefeti hoş görmez. Muhakkak ki Allah, sana ve senin gibi diğer mazlumlara bir kurtuluş verecektir. Haydi, onlara geri dön!" bunun üzerine Ebu Basir şöyle dedi:

"- Ya Rasulallah, Müslüman oluşumdan dolayı bana işkence yapılsın diye, beni müşriklere geri mi veriyorsun?" Rasulullah ona şu cevabı verdi:

"- Ya Eba Basir git! Muhakkak ki Allah, sana ve senin gibi diğer mazlumlara bir kurtuluş yolu verecektir!"

Hz. Peygamber'in bu emri üzerine, Ebu Basir Mekkeli iki muhafız ile birlikte yola çıktı. Zul-huleyfe denen yerde mola verdiler. Ebu Basir muhafızlardan birini oyuna getirerek öldürdü, diğeri ise kaçtı. Ebu Basir Medine'ye tekrar geldi ama Rasulullah antlaşmaya muhalefet etmemek için onu Medine'ye kabul etmedi. Peygamberimiz bu olayda da ahde vefanın önemini bir kez daha vurguluyordu.

Neticede Ebu Basir Mekke-Şam yolu üzerinde bulunan "El-İss" denen yere yerleşti. Orada Mekke'nin ticaret kervanlarına karşı gerilla savaşı başlattı. Öyle düzenli bir gerilla savaşı yürüttü ki kısa sürede Mekke'den kaçan Müslümanların da katılımıyla sayıları yetmişi bulmuştu. Bunlar arasında, Ebu Cendel de vardı. Mekkeli müşriklerin kervanlarını vuruyor, yakaladıkları müşrikleri de öldürüyorlardı. Sonunda Mekkeliler Rasulullah'a mektup yazarak, Müslüman olanlardan Medine'ye gelenlerin iadesiyle ilgili maddeyi kaldırdıklarını, isteyen Müslümanların Medine'ye gidebileceğini bildirdiler. Nihayet Müslümanların aleyhine olan bu madde kalkmıştı. Bu olayda da Müslümanlar ahidlerine bağlı kaldıkları için, Allah da mazlumlara bir çıkış yolu göstermiş ve onları zulümden kurtarmıştır.

2.2. Günümüzde Kişisel, Toplumsal ve Ticari Sözleşmeler

Günümüz toplumunda, çoğu zaman insanların sözleşmelerine bağlı kalmadıklarına dair şikâyetler duyarız. Kimileri ticari hayatta çeklerinin, senetlerinin zamanında ödenmediğinden şikâyetçidir, kimileri bir konuda kendilerine çeşitli va'dlerde bulunan bir kişinin va'dini yerine getirmediğinden şikâyetçidir, kimileri de birilerinin yalan yere yaptığı yeminlerinden şikâyetçidir. Bu tür şikâyetler bitmez.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Allah Kur'an'da, mü'minlerin özelliklerinden bahsederken, onların sözlerine sadık, ahidlerine bağlı[44] olduklarını ifade etmektedir. Bir

[44] Bkz. el-Mü'minun 23/9; Ra'd 13/20.

mü'min, yaptığı bir antlaşmaya veya verdiği bir söze uymak zorundadır. Ayetlerde dünya nimetlerine tamah ederek sözlerinde durmayan insanlar şöyle eleştirilmektedir:

"Allah'ın ahdini az bir pahaya satıp değiştirmeyin, eğer bilirseniz Allah katında olan sizin için daha hayırlıdır. Sizin yanınızdakiler tükenir; Allah'ın katında olanlar, sonsuzdur. Sabredenlere mükâfatlarını, yaptıklarının daha güzeliyle ödeyeceğiz."[45]

Sonuç olarak diyebiliriz ki; İki Müslüman aralarında ticari bir sözleşme yapmışsa, bir senedi veya vadeli bir borcu varsa, onu gününde ödemeli ve karşısındaki Müslüman kardeşini zor durumda bırakmamalıdır. Yine bir Müslüman, herhangi bir konuda, bir başka Müslümana bir va'dde bulunmuşsa, aleyhine de olsa onu yerine getirmelidir.

Kur'an'da Yüce Allah ahdine vefa göstermeyenlerin münafıklar[46] ve kâfirler[47] olduğunu ifade etmektedir.

Sonuç

Ahde vefa Kur'an'ın üzerinde durduğu en önemli ahlaki konulardan birisidir. Bu çalışmada da üzerinde en çok durulan husus, "Allah'ın bütün insanlardan aldığı ahid ve misak" konusudur. Bütün âlimler bu "ahid ve misak" ın varlığını kabul etekle birlikte, bu ahid ve misakın ne zaman, nasıl ve ne şekilde alındığı konusunda farklı görüşler öne sürmüşlerdir.

Bir kısım âlimler bu ahid ve misakın Hz. Âdem'ın yaratıldığı zaman meydana geldiğini ve zerreler halinde iken onun soyundan tek tek söz alındığını kabul ederler. Bir kısmı da "Âdem'in soyunun ilk atalarından söz alınmıştır, kıyamete kadar devam eden nesli de o atalarının soyundan geldiği için onlar da söz vermiş hükmündedirler" demişlerdir. Diğer bir kısım müfessirler ve kelamcılar da aslında bu söz alma olayının "temsili bir anlatım" olduğunu, burada insanın "fıtrat" üzere yaratılması kastedildiğini, yani her insanın doğuştan, doğruyu kabule yatkın olarak yaratıldığını ifade ederler. Bizim de kanaatimiz bu yöndedir. Çünkü Allah Kur'an-ı Kerim'de, bu tür temsili anlatımlara çoğu kez yer vermiştir.

Birçok müfessir de bu ahid ve misak olayının, zamanını, şeklini ve mahiyetini tartışmışlardır. Biz bu tür tartışmaların halis niyetlerle yapıldığı kanaatindeyiz. Ancak bu ahid ve misakın zamanını, şeklini tartışmak yerine, onun mahiyetini ve kapsadığı konuları tartışmak, herhalde daha faydalı olacaktır. Çünkü bu ahid ve misak insanlara bir sorumluluk vermektedir. Eğer bu dünyada Allah'ı rab olarak kabul etmez isek, öbür dünyada verdiğimiz ahid ve misak bize hatırlatıldığında; *"bizim bundan haberimiz yoktu"* şeklinde bir mazeretin kabul edilmeyeceği, ayette ifade edilmektedir.[48] Dolayısıyla bu dünyada söz konusu ahid ve misakın gereklerini yerine getirmek gerekmektedir.

---

[45] Nahl 16/95-96.
[46] Tevbe 9/75-77; el-Ahzab 33/12-16 vd.
[47] el-Bakara 2/27, 99-100; el-Enfal 8/55-58; el-Araf 7/102. vd.
[48] Bkz. A'raf 7/172-173.

Üzerinde durduğumuz bir diğer konu da "insanların kendi aralarında yapmış oldukları ahid ve sözleşmeleri" dir. Bu konu da çok önemlidir. Çünkü günümüz toplumunda en çok ihmal edilen ve önemsenmeyen konulardan birisi de budur. Sözünde duran, güvenilir insanların bulunduğu bir toplumda, her zaman huzur ve sükûn olur. Sözünde durmayan vefasız insanların çok olduğu bir toplumda da kavgalar, huzursuzluklar ve tatsız olaylar eksik olmaz.

Aynı zamanda, uluslararası sözleşmeler de bir ülke için çok önemlidir. Bu konuda Peygamberimiz Hz. Muhammed'in gerek müşriklerle ve gerekse ehli kitapla yaptığı sözleşmeler, bizim için örnektir. Peygamberimiz yaptığı bütün antlaşmalara, Müslümanların aleyhine de olsa her zaman bağlı kalmıştır. Karşı taraf ise çoğu kez antlaşmayı tek taraflı olarak bozmuştur. Bu konuda Rasulullah'ın istikrarlı tutumu, onun getirmiş olduğu dinin yayılmasına ve kurduğu İslam devletinin sınırlarının büyüyerek adeta dünyaya yayılmasına vesile olmuştur.

Netice olarak diyebiliriz ki Kur'an'a göre Ahde vefa mü'minlerin vazgeçilmez özelliğidir. Çünkü vefasızlık ve döneklik mü'minlerin değil, müşrik, kâfir ve münafıkların özelliğidir. Bu yüzden Müslümanların müşriklerin ve münafıkların özelliklerinden uzak durması, Allah'ın mü'minlere yakıştırdığı vefakârlığı kendine şiar edinmesi gerekmektedir.

Kaynakça

Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri,*12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat,1989.

Beydâvi, Kâdî. *Envarü't-Tenzil, Hâşyetü Şeyhzade.* 4 Cilt. İstanbul: İhlas Vakfı Yayınları, 1994.

Bursevi, İsmail Hakkı. *Ruhu'l-Beyan,* 10 cilt. Dersaadet: 1330/1911.

el-Cevziyye, İbn Kayyim. *Kitabu'r-Ruh*, Çev. Şaban Haklı, İstanbul: İz Yayınları,1993.

İbn Kesir, İsmail. *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim.* 4 Cilt. Beyrut: Dârul-Marife, 1969.

İbn Manẓur, *Lisanu'l-ʿArab,* thk. Abdullah ʿAliyyu'l-Kebir, Muḥammed Aḥmed Ḥasbullah, Haşim Muḥammed eş-Şâẕeli, 55 cilt. Kahire: Dâru'l-Meʿarif, ts.

el-Kâsımi, Muhammed Celal. *Tefsiru'l-Kâsımi,* Beyrut: Daru İhyai Kutubu'l-Arabiyye, 1958.

el-Mevdudi, Ebu'l-A'lâ. *Tefhimu'l-Kur'an.* Çev. Muhammed Han Kayani vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1987.

Müslim, Ebu'l Hasan Müslim b. Haccac. *Sahih-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâki. 5 cilt. Beyrut: Dâru ihyâi türâsi'l-Arabi, ts

er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-Ğayb,* 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

es-Sabuni, Nureddin. *Maturidiyye Akaidi,* Çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1979.

Said, Cevdet. *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları,* Çev. İlhan Kutluer, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.

Sırma, İhsan Süreyya. *İslami Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad.* İstanbul: Beyan Yayınları,1991.

eş-Şevkâni, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-Kadir*.5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.

Şibli, Mevlâna. *Asr-ı Saadet.* Çev. Ömer Rıza Doğrul. 5 cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1977.

et-Taberî, İbn Cerir. *Câmiu'l Beyan an te'vili âyi'l-Kur'an.* Thk. İslam Mansur Abdulhamid vd. 12 Cilt. Kahire. Dâru'l-Hadis, 2010.

TDK *Türkçe Sözlük* https://sozluk.gov.tr/Erişim: 10.10.2021

Vehbi, Mehmet. *Hulâsâtü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an,* 16 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Bezm-i Elest" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yurdagür, Metin. "Tesbih" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer. *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvili fi vücûhi't-te'vil,* Thk. Ahmet b. Münir el-İskenderi vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye,1995.

Kur'ân ve Sünnette Ahde Vefâ (Sözünde Durma)

İdris TÜZÜN*

Özet

İslâm ahlakının en önemli düsturlarından birisi ahde vefâdır. Ahde vefâ; Allah'a veya insanlara verilen sözü yerine getirmek demektir. Kur'ân'ın değişik âyetlerinde müminler verdikleri sözü yerine getirmeye teşvik edilmiş, sözünü yerine getirmeyenler de zemmedilmişlerdir. Peygamberimiz de peygamberlik öncesi ve sonrası hayatında daima sözünde durmuş, müminleri de sözlerini yerine getirmeye teşvik etmiş, sözünü yerine getirmemeyi münafıklık alameti olarak göstermiştir.

Bu makalede ahde vefânın ehemmiyeti üzerinde durulmuş, konuyla ilgili âyet ve hadisler tahlil edilmiş, ayrıca Osmanlı'daki ahde vefâ hakkında kısa bir bilgi sunulmuştur.

Giriş

Peygamberimiz (s.a.v) 23 sene gibi kısa bir zamanda Arap toplumunu değiştirmiş, cahiliye toplumunu ortadan kaldırıp, asr-ı saadet toplumunu oluşturmuştur. Onun terbiye ettiği sahâbe toplumu Kur'ân tarafından *bütün insanlık âlemine örnek* olarak gösterilmiştir.[1] Sahâbîleri örnek alan ümmet-i Muhammed'de yüzyıllar boyunca diğer milletlere nisbetle sağlam bir toplum yapısı sergilemiştir. Fakat son iki yüzyıl boyunca batı medeniyetinin etkisiyle âlem-i İslâm'ın toplum yapısı zedelenmiş, ümmet eski sağlam yapısını kaybetmiştir.

Bugün biz Müslümanlara düşen vazife, yeniden sahâbîlerdeki yüksek hasletleri günümüz toplumuna benimseterek, bütün dünyaya örnek ümmeti yeniden oluşturmaktır. Bunun içinde iman, ibadet ve ahlak önceliğimiz olmalıdır. Çünkü İslâmiyet hayatın bütün alanlarını kuşatan bir din olmakla beraber, iman, ibadet ve ahlak onun en önemli temel unsurlarıdır. Dolayısıyla günümüz toplumunda zedelenmiş olan bu üç unsuru bilhassa ahlakı yeniden oluşturmakla işe başlamak mecburiyetindeyiz.

Bu makalede Kur'ân ve Sünnetin emrettiği güzel ahlakın en önemli ögelerinden biri olan ahde vefâ üzerinde durulacaktır.

1. Ahde vefâ nedir?

Ahd: bilmek, tavsiye etmek, yemin etme, söz verme, hak ve hürmeti muhafaza, eman ve zimmet, sözleşme, anlaşma, ittifak, zaman veya belli bir dönem manalarına gelmektedir.[2] Ahde vefâ ise, verilen sözü yerine getirmek, borcu ödemek demektir.

---

* Dr. Öğr. Gör., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, idris.tuzun@gmail.com

[1] Âl-i İmrân, 3/110.

[2] Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed, *Kâmûsu'l-Muhît*, çev. Mütercim Asım, (İstanbul: el-Matbaatu'l-Osmaniye, 1305), 1/655.

Arapçada vaadinde durmamak hulf; ahde vefâ göstermemek gadr ile ifade edilmiştir. İkisinin de manası sözünde durmamak, verilen sözü yerine getirmemektir.

"İleride şöyle olursa, ben de şöyle yapacağım" şeklinde yapılan nezirler (adaklar), "ileride şöyle yapacağım" diye yapılan yeminler, insanlar arası yapılan akidler (anlaşmalar) bir tür ahiddir. Fıkıh kitaplarında "Yeminler", "akidler", "nezirler" adlarında özel bölümler açılarak bunlar genişçe ele alınmıştır.[3] Dinimiz tarafından yasaklanan veya hoş görülmeyen bir şey olmadığı müddetçe bu ahidlere riayet farz kabul edilmiştir.

İslâm ahlakı içerisinde ahde vefânın yani verilen sözü yerine getirme hasletinin çok önemli bir yeri vardır. Bir toplumda ahde vefâ olduğunda insanlar arasında güven oluşur, toplumda birlik ve beraberlik sağlanır. O toplum huzurlu bir toplum olur. Ahde vefânın olmadığı bir toplumda insanlar birbirlerine güvenmez, aralarında birlik ve beraberlik bağı da kopar. Toplum huzursuz bir topluma dönüşür.

İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) ahdin "Allah'ın yaratılış esnasında insanlardan aldığı ahid, (Allah'ın) peygamberlerinin diliyle insanlardan aldığı ahid ve insanlar arasındaki yapılan anlaşmalar, ahidler olmak üzere üç kısım olduğunu söyler."[4] İmam Mâtürîdî'nin ifadesini kısaca Allah'a ve insanlara verilen ahidler olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Biz burada yalnızca insanlar arası ahidlerle konuyu sınırlandırmak istiyoruz.

2. Konuyla ilgili âyetler

Ahde vefâ ile ilgili bazı âyetler şöyledir:

"*Kitap'da İsmail'i de an. Çünkü o vaadine sadık (sözünü yerine getiren) bir kimse idi*"[5]

Bütün peygamberler sözlerinde dururlar. Fakat nasıl Eyyûb (a.s) hastalıklara sabırda öne çıkmışsa, İsmâil (a.s)'da verdiği sözü yerine getirme konusunda öne çıkmıştır. Tefsirlerde onun bir şahsı bir yerde bekleyeceğine dair söz verdiği için -o şahıs gelmediğinden- orada üç gün beklediği zikredilir.[6]

Cenâb-ı Hak İsmâil (a.s)'ı bize örnek gösterdiği gibi bütün Ümmet-i Muhammed'in de sözünde duran kimseler olmasını istemiş ve şöyle buyurmuştur:

"Ey iman edenler! Akidlerinizi (sözleşmelerinizi) yerine getirin"[7]

"Ahdettiğiniz zaman, Allah'ın ahdini yerine getirin ve Allah'ı üzerinize şahit tutarak, pekiştirdikten sonra yeminlerinizi bozmayın. Şüphesiz Allah, yapmakta olduğunuz (ve yapacağınız) şeyleri pek iyi bilir. Bir toplum diğer bir toplumdan (sayıca ve malca) daha çok olduğu için yeminlerinizi, aranızda bir fesat aracı edinerek ipliğini sağlamca büktükten

[3] Bkz: Vehbe Zuhayli, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, tercüme: Ahmed Efe ve vd. (İstanbul: Risale Yayınları, 1994) 4/199, 289, 5/66 vd.

[4] Maturidî, Ebû Mansûr, *Te'vilâtu ehli's-sünne*, thk: Mecdi Baslum, (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 7/44.

[5] Meryem, 19/54.

[6] İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec, *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr,* (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1987), 5/240.

[7] Maide, 5/1.

sonra, çözüp bozan (kadın) gibi olmayın. Allah, bununla sizi imtihan etmektedir. Hakkında ihtilafa düşmekte olduğunuz şeyi kıyamet gününde mutlaka size açıklayacaktır."[8]

Verilen söz, ister insanlara ister Allah'a verilmiş olsun, değişmez o ahde riayet gerekir. İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) "*Verdiğiniz sözü yerine getirin. Çünkü verilen söz, sorumluluğu gerektirir*".[9] âyetini tefsir ederken "*sözünü yerine getirme*" emrinin umumi olduğunu, kulun Allah'a veya diğer insanlara verdiği bütün sözleri yerine getirmesi gerektiğini belirtmiştir.[10]

Sahâbîlerin bazıları "Allah katında en sevimli amel nedir, bilsek de onunla amel etsek" dediler. Allah'da cihadın imandan sonra katındaki en sevimli amel olduğunu peygamberine bildirdi. Bazıları bundan hoşlanmadılar ve bu onlara ağır geldi. Bunun üzerine "*Ey îmân edenler! Yapmayacağınız şeyi niçin söylüyordunuz? Yapmayacağınız bir şeyi (yaparız) diye söylemeniz, Allah katında büyük bir gazaba sebeptir. Muhakkak ki Allah; kendi uğrunda kenetlenmiş bir duvar gibi saf halinde savaşanları sever*."[11] âyetleri nazil oldu.

Her ne kadar âyet, cihadla ilgili inmişse de, hüküm umumidir. Bu konuda İbn Kesir (ö. 774/1373) şöyle der: "Bu âyet bir vaadde bulunan veya bir söz söyleyip onu yerine getirmeyenleri reddetmektedir. Bu sebepten dolayı bazı selef âlimleri bu âyeti delil göstererek vaadini yerine getirmenin mutlak olarak farz olduğunu söylemişlerdir. Bu ister vaad edilen bir borç olsun veya başka bir şey olsun eşittir."[12]

Cenâb-ı Hak sözünde durma konusunda emir vermiş, bazı âyetlerde de sözünde duranların faziletine ve mükâfatlarına dikkat çekmiştir. Örneğin, Mü'minun Sûresinin başında "*Müminler felaha erdi*" buyrulmuş, arkasından da felaha eren bu müminlerin önemli 10 hasleti sayılmıştır. Daha sonra da "*İşte bunlar Firdevs cennetine varis olacaklardır ve orada ebedi olarak kalacaklardır*" buyrulmuştur.[13] Peygamberimiz bu âyetler nazil olduğunda "*Bana on âyet nazil oldu. Kim onlarla amel ederse cennete girer*" buyurmuştur.[14] Bu on haslet içinde "*Onlar emanetlerini ve ahitlerini yerine getirirler*"[15] buyrularak emanete riayetin ve verilen sözün yerine getirilmesinin ne kadar önemli olduğu vurgulanmıştır.

Buraya kadar sözünde durmanın ehemmiyeti ile ilgili bazı âyetleri zikrettik. Bilhassa bu âyetlerde dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, Kur'ân'ın sözünde durma emri

---

[8] Nahl, 16/91, 92.
[9] Isra, 17/34.
[10] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 5/34.
[11] Saf, 61/1-4. İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, thk: Muhammed Hüseyin, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419), 8/133.
[12] İbn Kesir, Tefsir, 8/132.
[13] Mü'minun, 23/1-11.
[14] Ahmed, *Müsned*, 1/350 (hn: 223).
[15] Mü'minun, 23/8. Ayrıca bkz: Meâric, 70/32.

hiçbir zaman yalnızca Müslümanlara verilen söz olarak sınırlandırılmamış, gayr-ı Müslimleri de içine almıştır.

3. Konuyla ilgili hadisler

Peygamberimiz (s.a.v) peygamberlik öncesi ve sonrasında daima ahdine riayet etmiş, bir söz vermişse onu mutlaka yerine getirmiştir. Yukarıda İsmail (a.s)'ın bir şahsı üç gün bir yerde beklediğinden bahsetmiştik. Benzer bir olayın Peygamberimizin başından da geçtiği, bir şahsı sözleştikleri için bir yerde üç gün beklediği rivâyet edilmiştir.[16]

Peygamberimiz ahde vefâda bulunduğu gibi pek çok hadislerinde Müslümanların da ahidlerine riayet etmesini emretmiştir. Örneğin şu rivâyet bunu ortaya koymaktadır: Herakliyus Şam'da iken Ebû Süfyan'ı huzuruna getirtmiş ve ona peygamberimizle ilgili bazı sorular sormuştur. Herakliyus "Hiç sözünden döndüğü olmuş mudur?" diye sorduğunda Ebû Süfyân "Hayır!" demiş, "O size neyi emrediyor" deyince Ebû Süfyân "Yalnızca bir olan Allah'a ibadet etmemizi, ona hiçbir şeyi ortak koşmamamızı bize emrediyor, atalarımızın taptığı şeylerden de bizi nehyediyor. Bize namazı, doğruluğu, iffetli olmayı, sözünde durmayı, emaneti sahibine iade etmeyi emrediyor" demiştir. Benzer başka sorulardan sonra Herakliyus "Bunlar peygamber sıfatıdır" diye karşılık vermiştir.[17]

Peygamberimiz insanlara pek çok emir ve nehiy tebliğ etmişse de, Ebû Süfyân'ın özellikle yukarıdakileri sayması, bu konuların en önemlileri olduğunu göstermektedir.

Yukarıdaki Mü'minun Sûresinin âyetlerinde sözünü yerine getirmek müminlerin vasıfları olarak zikredilmişti. Peygamberimizde konuyu imanla ilişkilendirmiş, sözünde durmamayı münafıklık alameti saymıştır. Meşhûr bir hadisde peygamberimiz şöyle buyurmuştur "*Münafığın alameti üçtür: Konuştuğu zaman yalan söyler, vaad ettiği zaman vaadini yerine getirmez, kendisine güvenildiği zaman ihanet eder".*[18]

Buhârî'nin başka bir hadisinde şöyle buyrulmuştur: "*Dört haslet var ki, onlar kimde bulunursa o hâlis bir münafıktır. Kimde de o dört hasletten yalnızca biri olursa onu bırakıncaya kadar onda nifaktan bir haslet (özellik) olmuş olur. (Bu dört haslet şunlardır:) Kendisine bir güvenildiğinde ihanet eder, konuştuğunda yalan söyler; ahd ettiğinde (söz verdiğinde) ahdini tutmaz; bir kişiyle hasımlaştığında da haktan ayrılır, zorbalık yapar".*[19]

Âlimler bu hadisi izah ederken bu üç –veya dört- haslet kimde olursa onun kâfir manasında münafık olmayacağını, peygamberimizin bu sözleriyle kendi zamanındaki

[16] Ebû Dâvûd, Sünen, "Edeb", hn: 4995.
[17] Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, thk: Şuayb Arnavût vd. (Beyrut: Müessetu'r-Risâle, 2001), 4/198, (hn: 2370).
[18] Buhârî, "İman", 24.: Müslim, "İman", 25, (hn: 107).
[19] Buhârî, "İman", 24.

münafıkları isim belirtmeksizin ashâbına bildirmiş olabileceğini, bununla beraber bu hasletlere sahip olanın münafıklara benzediğini ve günahkâr olduğunu söylemişlerdir.[20]

Benzer başka bir rivâyette şöyledir: "*Emanete riayet etmeyenin (kâmil) bir imanı yoktur. Sözünü yerine getirmeyenin de (kâmil) bir dini yoktur*".[21] Bu hadis sözünü yerine getirmeyen kimselerin imanının zayıf olduğunu veya fasık kimseler olduğunu göstermektedir.

Dikkat edilirse peygamberimiz sözünde durmayı daima imanla ilişkilendirmiştir. Çünkü Allah'a, ahirete kuvvetli bir imanı olan şahıs, söz ve davranışlarında imanına uygun hareket eder. İmanı olmayan veya imanı zayıf olan bunlara dikkat etmez.

Münafıklarla ilgili hadise benzeyen başka bir hadiste şöyledir: "*Altı şey konusunda bana söz verin ben de cennete gireceğinize garanti vereyim: konuştuğunuzda doğru söyleyin, vaad ettiğinizde yerine getirin, size güvenildiğinde bu güvene uygun hareket edin, kendinizi zinadan koruyun, gözünüzü (harama) kapatın, elinizi (haramdan ve insanlara zulümden) çekin*!"[22]

Peygamberimiz anne babaların çocuklarına küçük bir şeyde olsa vaad edip, arkasından da vaadinden dönmelerini yasaklamıştır. Sahâbîlerden Abdullah b. Amir (r.a) şöyle demiştir: Bir gün (çocukluğumda) Peygamber (a.s) bizim evimizde iken annem "Gel! Şunu sana vereyim." diyerek beni çağırdı. Resulullah (s.a.v) ***"Ona ne verecektin?"*** diye sordu. Annem de "Hurma verecektim" dedi. Resulullah (s.a.v): ***"Dikkat et! Eğer sen ona bir şey vermezsen, (bunu onu aldatmak için söylersen) sana bir yalan günahı yazılır"*** dedi.[23]

Peygamberimiz ahde vefâyı yalnızca Müslümanlar arası uyulması gereken bir kural olarak görmemiş, gayr-ı Müslimlere verilen ahidlere de riayet etmiştir. O hayatı boyunca gayrı Müslimlerle yaptığı anlaşmalara daima sadık kalmış, karşı taraf anlaşmayı bozmadıkça, o da anlaşmayı bozmamıştır. Ümmetine de bunu tavsiye etmiştir.

Bu konuda bazı örnekler şöyledir: Sahâbîlerden Huzeyfe b. Yemân (r.a) şöyle demiştir: Bedir savaşına katılmama yalnızca şu olay engel oldu: Ben babam Hüseyl'le beraber (Hz. Peygamberin ordusuna katılmak için) yola çıkmıştık. Kureyş kâfirleri bizi yakaladılar ve: "Siz muhakkak Muhammed'in yanına gitmek istiyorsunuz!" dediler. Biz de: "Hayır, ona gitmiyoruz, Medine'ye gidiyoruz!" dedik. Bunun üzerine bizden, Hz. Peygamberin safında yer alıp savaşmayacağımız hususunda Allah'a ahd ve misak aldılar.

---

[20] Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcülarifîn b. Ali, *Feyzü'l-kadîr Şerhu'l-Câmii's-sagîr* (Mısır, el-Mektebetü'l-ticâriyyeti'l-kübrâ, 1356), 1/63.

[21] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19/376. (hn: 12383) Bu hadisin şerhinde emanete riayet etmeyenin kâmil bir imanı olmadığı, ahde vefâ etmeyenin de kâmil bir din duygusu taşımadığı manasında olduğu söylenmiştir. Bkz: Şarihin izahı: *Müsned*, 19/377.

[22] Ahmed, 37/417, (hn: 22757).

[23] Ebu Davud, "Edeb", 80, (hn: 4991)

Biz Resûlullah'a geldik ve durumu arzettik. O da *"Siz geri dönün! Onlara verdiğiniz sözü tutun! Biz onlara karşı Allah'tan yardım dileriz!"* buyurdular.[24]

Bedir savaşında müşrikler Müslümanlardan daha kalabalıktılar. Bu sebeple savaşta yardımcılara Müslümanlar çok muhtaç durumdaydılar. Fakat buna rağmen peygamberimiz müşriklere verilen sözü yerine getirmeyi emretmiştir. Bu durum peygamberimizin ahde vefâya ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermektedir.

Hudeybiye musalahasında anlaşma maddelerinden birisi "Eğer müşriklerin içinden biri Müslümanlara iltica ederse, Müslümanlar o şahsı iade edecek, fakat Müslümanların içinden biri müşriklere iltica ederse onlar bu şahsı iade etmeyecekler" şeklinde idi. Bu maddeler konuşulurken, hatta daha anlaşma imza edilmemişken Mekke'den zincirler içerisinde Ebû Cendel adlı Müslüman çıkageldi. Ebû Cendel'in babası Süheyl b. Amr Kureyşîlerin anlaşma heyetinin başkanıydı. Süheyl anlaşma maddesi gereğince oğlunu istedi. Eğer verilmezse anlaşmayı feshedeceğini söyledi. Buna binaen peygamberimiz istemeye istemeye buna razı oldu. Ebû Cendel'e de şöyle dedi:

"Ey Ebû Cendel! Sabret ve kazanacağın sevabı düşün! Allah senin ve seninle beraber olan zayıf Müslümanlar için bir kurtuluş ve çıkış yolu ihsan edecektir. Biz bu kavimle (Kureyş'le) bir barış anlaşması akdettik. Bu konuda biz onlara Allah namına ahid verdik. Biz bu verdiğimiz sözden geri dönemeyiz".[25]

Hz. Ömer Hudeybiye musalahasının bu şartını ağır buluyor ve bunu kabullenemiyordu. Peygamberimize hitaben "Ya Resûlallah! Kureyş'e bu şahsı (Ebû Cendel'i) niçin veriyoruz. Bu işte bu düşük duruma niçin razı oluyoruz?" dedi. Peygamberimiz'de "*Biz onlarla bu iş konusunda ahidleştik (sözleştik). Verilen sözden dönmek dinimizde yoktur*" buyurdu.[26]

Peygamberimizin vefatından sonra sahâbîler peygamberimizin bu ahde vefâ emrini daima yerine getirmeye çalışmışlardır. Bu konuda şöyle bir rivâyet vardır: Tâbiînden Süleym b. Âmir şöyle demiştir: Muâviye ile Rumlar arasında bir anlaşma vardı. Muâviye ordusuyla Rum beldelerine doğru gidiyordu. Anlaşma biter bitmez hemen onlara saldırmak istiyordu. O sırada atı üzerinde bir adam geldi ve "Allahu ekber! Verilen ahde vefâ gerekir, bozmak değil" dedi. Daha sonra onun (sahâbîlerden) Amr b. Abese olduğunu anladık. Muâviye ne demek istediğini ondan sordu. O da "Ben Allah Resûlünün "*Kimin bir kavimle arasında bir ahid, bir anlaşma varsa, süresi doluncaya kadar ahdi bozmasın veya değiştirmesin veya (onların bir hıyanetini veya ahdi bozduklarını görürse buna mukabil)*

[24] Müslim, "Cihad", 35, (hn: 1787).

[25] İbn Kesîr, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (*Beyrut: Dâr Hicr, 2003), 6/218.

[26] Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ, *Ensâbu'l-eşrâf,* thk: Süheyl Zekkâr. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 1/221.

ahdi bozduğunu onlara bildirsin ki aralarında eşitlik olsun" dediğini işittim" dedi. Bunun üzerinde Muaviye ordusuyla geri döndü.[27]

Buraya kadar görüldüğü gibi, peygamberimiz ve sahâbîleri gayr-ı müslim kimselerle yaptıkları anlaşmalara sadık kalmışlar, anlaşmayı ihlal etmemişlerdir. Fakat karşı taraf sözleşmeye bağlı kalmaz, onu ihlal eder ve ihanette bulunursa bu durumda sözleşmenin bozulmasına izin verilmiştir. Bu konuda şu âyet nazil olmuştur "*Eğer bir ·topluluğun hainliğinden (hilelerinden, antlaşmayı bozacağından) endişe edersen antlaşmanın derhal sona erdirildiğini onlara açıkça bildir. Allah hainleri sevmez.*"[28] Nitekim Peygamberimiz Medine'deki Yahudi kabileleriyle anlaşma yapmış, fakat onlar hainlik ettikleri için, onlarla yapılan anlaşmayı bozmuştur. Nitekim Kurtubî, mezkûr âyetin Nadir ve Kureyza oğulları hakkında indiği söylenmiştir.[29]

Ahde vefâ etmeyenler

Peygamberimiz ahde vefâya teşvik etmiş, sözünden dönenler hakkında da çok şiddetli konuşmuştur. Onların hem dünyada hem de ahirette cezalandırılacağını söylemiştir. Bir hadisde "*Bir topluluk verdikleri sözü tutmazsa Allah düşmanlarını onlara musallat eder"* buyurmuştur.[30]

Ahiretteki cezalar hakkında da şöyle demiştir: "*Allah buyurdu ki: Ben kıyamet günü şu üç kişinin hasmıyım. Benim adımla (yemin edip veya söz) verip sonra da sözünden dönen, hür bir kimseyi satıp parasını yiyen, bir kimseyi ücretle çalıştırıp, onu çalıştırdıktan sonra ücretini ödemeyen kimse."*[31]

Buhârî'nin rivâyet ettiği başka bir hadisde "*Mahşerde ahdini bozan, sözünden dönen herkes için bir bayrak tayin edilecektir*"[32] buyrulmuştur. Bazı âlimler buradaki bayraktan kastın ahdini bozanı gösterecek bir alâmet olduğunu söylemiştir.

Buraya kadar zikrettiğimiz âyet ve hadisler sözünde durmanın ehemmiyetini göstermektedir. Bununla beraber bunun istisnaları da vardır. Meşru bir mazeretten dolayı sözünü yerine getiremeyen kimselerin günahkâr olmayacağı bir hadiste şöyle bildirilmiştir: "*Bir kişi kardeşine bir söz verdiğinde, niyeti o sözü yerine getirmek olduğu halde, (zaruri ve meşru bir mazeretten dolayı) onu yerine getiremezse bundan dolayı günahkâr olmaz*."[33]

---

[27] Ebû Dâvûd, "Cihad", 152, (hn: 2759); Tirmizi, Siyer, 27, (hn: 1580).
[28] Enfâl, 8/58.
[29] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-âhkâmi'l-Kur'ân,* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 8/31.
[30] İbn Mâce, "Fiten", 22, (hn: 4019). İmam Mâlik'in Muvatta'ında bu hadis İbn Abbâs'ın sözü olarak geçmektedir. Bkz: Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Muvaṭṭa*, (İstanbul: Çağrı yy, 1992), "Cihad", 4, (hn: 12).
[31] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiʿu's-sahîh*, (İstanbul: Çağrı yy, 1992), "Buyû", 106.
[32] Buhârî, "Cizye", 22.
[33] Ebu Dâvûd, "Edeb", 82, (hn: 4995).

4. Osmanlı'da Ahde Vefâ

Sahâbe sonrasındaki Müslüman toplumlar ellerinden geldiği kadar İslâm ahlakını uygulamaya çalışmışlardır. Tarihi kayıtlar sahâbîler gibi olmasa da Müslüman toplumların diğer dünya milletlerinden daha iyi olduğunu göstermektedir. Örneğin Osmanlı coğrafyasında seyahat etmiş Avrupalı seyyahlar hatıralarında Osmanlı halkının ahlakını övmektedirler. Tarihçi İsmail Hami Danişmend (ö. 1967) *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlakı* isimli kitabında Osmanlı toplumu hakkında batılıların görüşlerini toplamıştır. Danişmend bu kitabında şöyle demektedir: "Eski Türklerin mertlik, sözde sebat ve ahde vefâ gibi yüksek faziletleri asırlar boyunca Garp seyyahlarıyla müdakkiklerinin nazar-ı dikkatlerini celbetmiş ve hattâ bâzı düşman müellifler bile hayranlıklarını ifade mecburiyetinde kalmışlardır."[34]

Danişmend'in ahde vefâ ile ilgili yabancı yazarlardan naklettiği ifadelerin bazıları şöyledir:

18. asırda İsveç'in İstanbul sefirliğini yapmış olan Ignatius Mouradgea d'Ohsson (ö. 1807), Osmanlı müesseseleri ve teşkilâtı hakkında yedi ciltlik bir Osmanlı tarihi kaleme almıştır. Bu eserinde Türkler hakkında şöyle demektedir: *"Osmanlı Türklerinin medh-ü-sena edilecek meziyetlerinden biri de verdikleri söze umumiyetle sadık olmaları, hemcinslerini aldatmaktan ve emniyeti sû'i-istimal ile insanların sâdedilliğinden istifâdeye kalkışmaktan veyahut safderunluğunu istismar etmekten vicdan azâbı duymalarıdır. Kendi milletdaşlarına karşı bütün muamelelerine hâkim olan bu hisse, hangi din ve mezhebe mensub olursa olsun bütün yabancılara karşı da riâyet ederler. Bu noktada Müslümanla gayrimüslim arasında hiç bir fark gözetmezler, zîrâ her türlü gayri-meşrû kazançları İslâmiyyet bakımından merdud sayarlar ve meşru surette kazanılmamış bir servetin ne bu dünyâda, ne öteki dünyâda hiç kimseye hayrı olnayacağına kat'î surette imân ederler.*[35] *"Müslüman - Türkler yeminleriyle ahitlerine son derece sâdıktırlar."*[36]

Humbaracı Ahmed Paşa'da denilen Fransız Comte de Bonneval (ö. 1747) "*Türkler vaitlerine dindârâne bir sadâkat gösterirler" der.*[37]

Türk düşmanlarından Fransız tarihçi Henri Mathieu da kitabında *"Bununla beraber, Türklerde bir nâmus hazinesi bulunduğunu tasdik etmemek de haksızlık olur: iş güç sahibi doğruluğu faziletin temeli sayar ve verdiği sözü de mukaddes bilir».*[38]

[34] İsmail Hami Danişmend, *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlakı, 198.*
[35] Danişmend, *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciyyesi,* 28.
[36] Danişmend, *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciyyesi,* 200.
[37] Danişmend, *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciyyesi,* 199.
[38] Danişmend, *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciyyesi,* 202.

İstanbul'u ziyaret eden Fransız yazar Pierre Jules Theophile Gautier (ö. 1872) "Türkler saffet ve sadelikle tanınırlar. Namuskârlıkları herkesin malumudur. Türk'ün sözü dünyanın en sağlam senet ve imzaları kadar muteberdir." Demiştir.[39]

Danişmend yabancı yazarlardan alıntı yaptıktan sonra bitiş kısmında konunun mühim noktalarını şöyle özetlemektedir:

1. Eski Avrupalılar için Türk demek, sözüne inanılacak adam demektir.

2. Hak ve hakikate âşık olan eski Türkün "*Vallahi"* diye yemin etmesi, o hakikate Allâh'ı şahit tutmak içindir.

3. Eski Türkler, Hıristiyanlar gibi mütemadiyen yalan yere yemin etmezler.

4. Eski Türk, vaadine dindârâne bir sadâkatle sâdıktır.

5. Türkiye devleti taahhütlerine sadakatte âlicenaplık derecesine varmıştır.

6. Eski Türk iş-adamlarının nazarında doğruluk faziletin menbaıdır: İşte bundan dolayı onlar verdikleri sözleri daima mukaddes bilmişlerdir.[40]

7. Bu büyük faziletin tabii bir neticesi olarak Türkiye'de birçok ticarî ve iktisadî muameleler senetsiz yapılmıştır.[41]

Osmanlı halkı ahdine vefâ eden bir toplum olduğu gibi, Osmanlı Devleti de müslim veya gayr-ı müslim devletlerle yaptığı bütün anlaşmalara sadık kalmıştır.

Âyet ve hadislerde ahde vefâ emredildiği, nakzı ahd yani ahdi bozma yasaklandığı için Osmanlı Devleti diğer devletlerle yaptığı bütün anlaşmalarda çok hassas davranmıştır. Kuruluşundan itibaren diğer devletlerle olan ilişkilerinde ahde vefâyı bir devlet geleneği haline getirmiş ve bunlardan taviz vermemiştir. Böylece dost düşman bütün devletlerin güvenini kazanırken, diğer taraftan dostluğunu kazanmak isteyen devletlerden ahde vefâ özelliği aramıştır. Osmanlı Devleti sözün muhatabını ayırt etmemiştir. Yani Müslüman devletlere verdiği ahde ne kadar vefâlı ise Hıristiyan devletlere karşı da ahdinde o derece vefâlı olmuştur. Osmanlı Devleti kendisi nakz-i ahdde bulunmamaya azamî derecede ihtimam gösterirken muhatablarının nakz-i ahdde bulunmalarını savaş sebebi saymıştır.[42]

Hâlbuki Avrupalılar yüzyıllar boyunca Müslümanlarla yaptıkları anlaşmalara riayet etmemişler, işlerine geldiğinde anlaşmaları hemen bozabilmişlerdir. Bir araştırmacı bu konuda şöyle demektedir: "Endülüs'de kurulan Müslüman devletlerin Hıristiyan devletlerle yaptıkları anlaşmaları bozduklarına dair tarihçiler her hangi bir nakilde bulunmamışlardır. Fakat Hıristiyanların verdikleri sözü bozduğuna dair pek çok hadiseler bulunmaktadır. Hıristiyanların verdikleri sözü bozmalarının en büyük sebebi papazların

[39] Mustafa Öselmiş, Türk İslâm Medeniyeti, (Denizli, b.y. 2011), 287.
[40] Danişmend, *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciyyesi,* 202-203.
[41] Danişmend, *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciyyesi,* 36.
[42] Hilal Çiftçi, "*Siyaset Kültürümüzde Ahde Vefâ ve Nakz-i Ahd"*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6(1): ts, 73-84.

Hıristiyan hükümdarlara, kâfirlere verilen sözlerin muteber olmadığını İncil namına telkin etmeleridir."[43]

Krallara Müslümanlara verilen söze riayet etmemeyi yalnızca papazlar telkin etmiyordu. O dönemdeki düşünürler de buna taraftardı. Örneğin, İtalyan yazar Niccolo Machiavelli (ö. 1527) "*Hükümdar*" adlı kitabıyla Avrupa siyaset âleminde yeni bir çığır açmıştır. Kitabında kısaca "Amaca ulaşmak için her yol mübahtır." düşüncesini savunmuş, ahlakla siyaseti birbirinden ayırmıştır. Machiavelli mezkûr kitabında bir hükümdarın yerine göre yalan söylemesi, sözünde durmaması gerektiğini şöyle ifade etmiştir: "Bir hükümdarın sözünde durmasının, sinsi değil içtenlikle davranmasının ne kadar övgüye değer olduğunu herkes kabul eder. Fakat deneyler [tecrübeler] bize göstermektedir ki büyük işler yapmış hükümdarlar verdikleri sözleri fazla dikkate almamışlar, ustalıkla insanları aldatmışlardır. Sonunda, doğruluğa dayanmış olanları geçmişlerdir."[44]

Papazların ve Machiavelli gibi düşünürlerin telkinleriyle Avrupalılar tarihte pek çok anlaşmayı bozmaktan çekinmemişlerdir. Fakat medenileşen Avrupa yavaş, yavaş ahde vefânın da ehemmiyetini anlamış görünmektedir. Müslümanların 1400 sene boyunca hem kendi içlerinde hem de uluslararası ilişkilerde uyguladıkları ahde vefâ ilkesi, Birleşmiş Milletler tarafından 1969 tarihli Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesinde resmen kabul edilmiştir. Böylelikle ahde vefâ, uluslararası modern diplomaside ***pacta sunt servanda*** yani "antlaşma bağlayıcıdır" ilkesine dönüşmüştür. Bu ilke şu şekildedir: "*Yürürlükteki her antlaşma ona taraf olanları bağlar ve onu iyi niyetle icra etmesi gerekir*." Bu madde metninden de anlaşılacağı gibi dikkat edilmesi gereken bir husus, genel hukuk ilkesi niteliğindeki iyi niyet ilkesine yapılan vurgudur. Bu bağlamda, genel hukuk ilkesi ve uluslararası hukuk kaynağı olma özelliği bulunan iyi niyet ilkesi, antlaşmaların uygulanmasında anlamını bulan ve *pacta sunt servanda* ilkesinin ayrılmaz bir parçasıdır.[45]

Sonuç

Verilen sözü yerine getirmek manasına gelen ahde vefâ, Kur'ân'ın değişik âyetlerinde Müslümanlara emredilmiş, ahde vefâ edenler övülmüş, ahde vefâ etmeyenler de zemmedilmiştir. Peygamberimiz (s.a.v)'de hadislerinde Müslümanlara ahde vefâyı emretmiş, çocuklara bile bir şey vaad edildiğinde verilmesi gerektiğini söylemiş, ahde vefâ etmemeyi münafıklık alameti saymıştır. Peygamberimiz ve sahâbîler, ahde vefâyı yalnızca Müslümanlar arasında uyulması gereken bir ilke olarak değil, gayrı Müslimlere da şamil bir ilke olarak kabul etmiş ve uygulamışlardır.

Peygamberimizi ve sahâbîleri örnek alan Ümmet-i Muhammed'de elinden geldiğince bu kurala sadık kalmıştır. Örneğin, Osmanlı halkı kendi arasında ve gayrı Müslimlere karşı ahidlerine vefâ gösterdikleri gibi, Osmanlı Devleti dahi müslim veya gayrı müslim devletlerle yaptığı anlaşmalara sadık kalmış, anlaşmaları bozmamıştır. Fakat

[43] Ahmed Reşit Turnagîl, "*İslâmiyet ve Milletler Hukuku*", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 8/1-2, 1942, 377.
[44] Niccolo Machiavelli, *Hükümdar*, (İstanbul: Sosyal yayınları, 1985), 83.
[45] Çiftçi, Hilal, *Siyaset Kültürümüzde Ahde Vefâ*, 82.

Osmanlı'nın düşmanı olan ülkeler işlerine geldiğinde anlaşmaları bozmaktan çekinmemişlerdir.

Günümüzde bütün dünyada ahlakî bir erozyon yaşanmaktadır. Ümmet-i Muhammed'de bu erozyondan etkilenmiş, Kur'ân ve sünnetin öğrettiği ahlaki özellikleri unutmuş ve ahlaksızlık yaygınlaşmıştır.

Bir Müslüman olarak bize düşen vazife, bozulan toplumun ahlakını yeniden tamir etmek, bilhassa ahde vefâyı topluma yerleştirmektir. Ümmet-i Muhammed'in bozulan ahlakını düzeltmek, bizim hem dünyamızı hem ahiretimizi ilgilendiren bir mesuliyettir.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel.* 45 Cilt. thk: Şuayb Arnavût vd. Beyrut: Müessetu'r-Risâle, 2001.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbu'l-eşrâf.* 13 Cilt. thk: Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiʿu's-sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Çiftçi, Hilal. "*Siyaset Kültürümüzde Ahde Vefâ ve Nakz-i Ahd".* Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6(1): (ts), 73-84.

Danişmend, İsmail Hami. *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlakı*. İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1982.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eşʿas. *Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed. *Kâmûsu'l-Muhît*. 3 Cilt. çev. Mütercim Asım. İstanbul: el-Matbaatu'l-Osmaniye, 1305.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye. thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî.* Beyrut: Dâru Hicr, 2003.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim.* thk: Muhammed Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419.

İbn Mâce, Ebû Abdullah. *Sünen.* İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

İbnü'l-Cevzî Ebû'l-Ferec, *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1987.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiʿ li-âhkâmi'l-Kur'ân.* 20 Cilt. Thk: Ahmed Berdunî. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh, *el-Muvatta*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Maturidî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Tevilâtu ehli's-sünne.* thk: Mecdi Baslum. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.

Öselmiş Mustafa. *Türk İslâm Medeniyeti*. Denizli: B.y. 2011.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcularifîn b. Ali, *Feyzü'l-kadîr Şerhu'l-Câmii's-sagîr.* Mısır: el-Mektebetü'l-ticâriyyeti'l-kübrâ, 1356.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiʿu's-sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Niccolo Machiavelli. *Hükümdar*. İstanbul: Sosyal yayınları, 1985.

Tirmizî, Ebû İsâ. *Sünen*. 4 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Turnagîl, Ahmed Reşit. "*İslâmiyet ve Milletler Hukuku"*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 8/1-2, (1942), 16-72,

Vehbe Zuhayli, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*. tercüme: Ahmed Efe ve vd. İstanbul: Risale Yayınları, 1994.

İman ve Vefa

Enes BOZTEPELİ*

Giriş

Kişinin zihin ve duygu dünyasının en karışık sorularına ve sorunlarına cevap veren iman, aynı zamanda davranışlarına da yön veren belirleyici bir güçtür. Bu davranışların bir kısmı kişinin kendisiyle ilgili olurken büyük bir kısmı ise yakından başlamak üzere çevresiyle ilgilidir. Çevreyle olan ilişkilerin görünür bazı şartları olduğu gibi bazısı ise görünmeyen ancak daha etkili ve yapıcı role sahip olan bir takım faktörler içerir. Bu en etkili faktöre sahip ilişki biçimlerinden biri de vefa adlı değerdir.

İnancın somut bir yansıması olan vefa, kişinin başta onu yaratan ve onu başıboş bırakmayıp ona din gönderen Yüce Yaratıcıya karşı takınılan tavırda kendini göstermesi gerekir. Bu tavrın en önemli belirtisi kişinin Yüce Yaratıcının mutlak otoritesine inanması ve bunu kabul etmesi şeklinde ortaya çıkar. Kişiyle Yüce Yaratıcı arasındaki bu şekildeki ilk temastan sonra kişi bu kez ona bu inancı anlatan ve onu buna ikna eden nübüvvet makamına tabi olmak ve örnek almak şeklinde vefa gösterir. Bunun sonucunda aynı dine inanan kişiler grubuna yani ümmete dâhil olur. Bu aşamadan sonra ise içinde bulunduğu ümmetin bireylerine karşı bir ilişki biçimi olarak vefayla yeniden karşılaşır. Ona belli bir seviyeye varıncaya kadar eşlik eden, yardımcı olan inançtaki kardeşlerine hayatın her türlü olayında destek olarak vefa gösterme yükümlülüğü doğar. Ancak bu yükümlülük hukukî olmaktan öte ahlaki bir yükümlülüktür.

Kısaca vefa temelini inançtan alan sosyal hayatın bir nevi yazılı olmayan vazgeçilmez bir kuralı mesabesindedir.

1. Vefanın Tanımı ve Kapsamı

Vefanın tanımı hususunda, İmam Gazâlî (ö.505/1111) *İhyâü ulûmi'd-din* adlı eserinde şunları zikreder; "Vefanın anlamı sevgi üzerine sebat edip bu sevgiyi vefa gösterilene karşı ölünceye kadar beraberinde sürdürmektir. Öldükten sonra ise onun çocuklarına ve dostlarına karşı bu sevgiyi devam ettirmektir. Sevgi ancak ahiret için olunca anlam kazanır. Ölümden önce kesilirse amel ve çaba heba olur. Bazıları demiş ki, vefattan sonra da devam eden az vefa hayattaki çokça yapılan vefadan daha hayırlıdır. Bu nedenle Hz. Peygamber ((s.a.v)'den rivayet edilen şu hadise manidardır; Hz. Peygamber (s.a.v) yanına gelen yaşlı bir kadına ikramda bulundu, bu hususta kendilerine sorulunca şöyle cevap verdi: 'bu kadın Hatice hayattayken bize gelirdi, ahde vefa göstermek dindendir.' Bir başka rivayette ise; 'ahde güzelce vefa göstermek imandandır' buyurdular."[1]

* Vaiz, Şanlıurfa Karaköprü İlçe Müftülüğü, enesboztepeli@hotmail.com

[1] Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* (Dımaşk: Daru'l-Feyhâ, ts.), 3/72.

Yukarıdaki tanımlamada İmam Gazâlî'nin vefayı daha çok sevgi ve bu sevginin sürekli bir şekilde sürdürülmesi şeklinde değerlendirdiği görülmektedir.

İlk kelâm ve tasavvuf âlimlerinden biri olan Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) *Risâletü'l-Müsterşidîn* adlı eserinde vefayı samimi nasihat olarak değerlendirir. Şunları zikreder; "sana nasihat eden seni seven kişidir, nasihatini kabul etmeyen senin kardeşin değildir. Nitekim Hz. Ömer, birbirine nasihat etmeyen ve nasihati sevmeyen bir kavimde hayır yoktur buyurur." [2]

Vefanın kapsamı konusu ise, bizzat Allah Teâlâ tarafından farklı boyutlarda açıklanmıştır. Bu kapsamların başında vefa ile iman münasebeti zikredilebilir. Allah Teâlâ, Kur'an-ı Kerim'de vefa ile iman münasebetini şu ayette açık bir şekilde ifade etmektedir; "يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ" yani; Ey iman edenler, bağlandığınız ahidleri yerine getirin."[3] Bu ayette geçen 'أَوْفُوا' ifadesi 'yerine getirin, vefa gösterin' şeklinde izah edilir.

Bu ayetle ilgili şunları söylemek mümkündür; bu ayet, müminlere vermiş oldukları sözleri ve yapmış oldukları akitleri imanlarının gereği olarak yerine getirmelerini yani vefa göstermelerini emretmektedir. Bu da başta Allah Teâlâ'ya ve Hz. Peygambere itaat etmeyi ve her türlü şer'î mükellefiyeti yerine getirmeyi gerektirmektedir. Ayette geçen "عقد" ifadesi müminin yapmasını taahhüt ettiği teklifi hükümler veya vermiş olduğu sözlerin tamamını kapsar. Bu yönüyle kişinin başkalarıyla yapmış olduğu, yerine getirilmesi zorunlu olan sözleşmeleri de içine alır. İman da aslında kulun Allah Teâlâ'ya vermiş olduğu bir ubudiyet sözleşmesidir. Allah Teâlâ'ya karşı İsyan ettiğinde ise Yahudilerin yaptığı gibi bu sözünü çiğnemiş olur. Kur'an-ı Kerim bu ifadeyi başta Allah Teâlâ'ya itaat ve O'na isyan etmeme anlamı olmak üzere her türlü söze ve akde vefa göstermek anlamında kullanmıştır.

2. İmanın Gereği Olarak Vefa Gösterilmesi Gerekilen Zatlar ve Varlıklar

Kişinin ilk olarak vefa göstereceği varlık onun yaratıcısı olan, ona din ve peygamber gönderen, görünen ve görünmeyen sayısız nimetle ona ihsanda bulunan yüce Yaratıcı Allah Teâlâ'dır.

Bir mümin için Allah Teâlâ'dan sonra ikinci olarak vefa gösterilecek zat her yönüyle mutlak bir önder olan, ilahi vahyin muhatabı, kıyamete kadar gelecek olan bütün insanların peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v)'dir.

Daha sonra vefa gösterilecek en büyük hak sahibi Allah Teâlâ'nın Hz. Muhammed (s.a.v)'e vahiy yoluyla indirdiği Kur'an-ı Kerim'dir.

Son olarak vefa gösterilmesi gerekilenler ise bütün müminlerdir.

---

[2] Ebû Abdillâh el-Hâris Muhâsibî, *Risâletü'l-Müsterşidîn* (Kahire: Dârü's-Selam, ts.), 71.
[3] Maide, 5/1

Yukarıda bahsi geçen her varlığa gösterilecek olan vefanın içeriği ve anlamı farklıdır. Bunların her birinin izaha ihtiyacı var. Yine yukarıda bahsi geçen ilk üç grup aynı zamanda imanın da ilk üç şartında iman edilmesi zorunlu olan varlıklardır.

2.1. Allah Teâlâ'ya Karşı Gösterilmesi Gerekilen Vefa

Temim ed-Dârî'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Din nasihattır. Biz kime (yahut kim için) diye sorduk o da Allah'a, Kitabına, Rasulüne, Müslümanların (meşru) idarecilerine ve bütün Müslümanlara buyurdu."[4]

Bu hadisi *el-Câmiʿu's-sahîh* adlı eserinde rivayet eden İmam Müslim (ö. 261/875)'in bu eserinin meşhur şerhlerinden olan, İmam en-Nevevî (ö. 676/1277)'ye ait olan *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc* adlı eserde bu hadisle ilgili şu izahlara yer verilmiştir: "Bu hadis büyük bir değere sahiptir. Hatta İslam'ın bütün özelliklerini içinde toplayan tek hadistir. Bu hadisin şerhiyle ilgili İmam Hattâbî (ö. 388/998) şöyle buyurur; 'nasihat, kapsamlı bir kelimedir. Manası; nasihat edilene (samimiyet gösterilene) pay ayırmaktır. Arapların;نصح الرجل ثوبه yani, "kişi elbisesini dikti" sözünden alınmış olup nasihat eden kişinin nasihat edilenin maslahatını düşündüğü şeklinde yorumlanmıştır. Bir başka görüşe göre ise; نصحت العسل إذا صفيته من الشم yani; "balı petekten süzdüm" sözünden alınmış olup sözün her türlü hile ve yalandan uzak olması anlamında kullanılmıştır. Hadisteki anlamına gelince; الدين النصيحة deyince; dinin direği ve esası anlamında anlaşılmalıdır. Allah Teâlâ'a karşı nasihatin tefsiri ise özetle şu manada anlaşılmalıdır; "Allah Teâlâ'ya iman etmek, O'na asla bir ortak görmemek, O'nun sıfatlarında haddi aşmamak, O'nu bütün kemal ve celal sıfatlarıyla nitelemektir. Yine O'nu her türlü noksan sıfatlardan tenzih etmek, O'na itaatin hakkını vermek, isyan etmekten kaçınmak, O'nun için sevmek ve buğzetmek, O'na itaat edenlerle dostluk kurmak, isyan edenlerle mesafeli olmak, kâfirlere karşı cihat etmek, O'nun nimetlerini kabul edip şükrünü eda etmek, tüm davranışlarında ihlas sahibi olmak ve bahsi geçen bu davranışlara diğer insanları da çağırıp onları teşvik ve ikna çabası içinde olmak gerekir."[5]

İmam Nevevî'nin bu hadisle ilgili Hattâbî'den almış olduğu bu izah ve tefsir "nasihat"in açık bir şekilde vefa göstermek olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bir müminin Allah Teâlâ'ya karşı göstereceği en büyük vefa ve samimiyet O'na hak ettiği şekliyle iman etmektir.

2.2. Allah'ın Kitabına Karşı Vefa

Allah Teâlâ'nın bütün ilahi kitapların muhtevasını da içine koyduğu son kitabı olan Kur'an-ı Kerim'e karşı vefayla ilgili olarak da yine yukarıda bahsi geçen hadis esas olarak alınmıştır. Bu hadisin Kur'an-ı Kerim'le ilgili kısmını şöyle izah etmişlerdir; "Allah'ın kitabına

---

[4] Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmiʿu's-sahîh* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, ts.), "İman", 23. (No.196).

[5] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b Şeref b Mürî Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc* (Dımaşk: Daru'l-Feyhâ, ts.), 1/45.

karşı samimiyet öncelikle onun Allah'ın kelâmı olduğuna, O'nun tarafından indirildiğine, mahlûkatın kelâmına hiçbir şekilde benzemediğine ve bütün mahlûkatın bir benzerini getirmeye kudretinin olmadığına iman etmektir. Sonra onu hakkıyla güzel bir şekilde okuyup tazim etmek, yanında huşû duymak, tilâvet esnasında harfleri doğru bir şekilde telaffuz etmektir. Tahrifçilerin yorumlarına ve aşırı gidenlerin taarruzlarına karşı müdafaa etmek, içindeki her şeyi tasdik etmek, ahkâmıyla birlikte durmak, ilimlerini ve mesellerini (Kur'an-ı Kerîm'e mahsus örnekler) anlamaya çalışmak, öğütlerine özen göstermek, olağanüstü üslubunu tefekkür etmek, muhkemiyle amel etmek, müteşâbihine teslimiyetle yaklaşmaktır. Umumunu ve hususunu, nâsih ve mensûhunu araştırmak, ilimlerini neşretmek, insanları Kur'an-ı Kerîm'e ve ona karşı samimiyete çağırmaktır."[6]

Yukarıda Kur'an-ı Kerîm'le ilgili öz olarak anlatılan bu ifadeler Allah Rasûlü (s.a.v)'den itibaren Müslümanların sürekli tavrı ve yaklaşımı olmuştur. Bunun bir sonucu olarak Kur'an-ı Kerîm tilavetine ve onu dinlemeye özel bir değer verilmiştir.[7] Burada da söz konusu olan samimiyet, Kur'an-ı Kerim'e karşı vefanın en güzel ifadesidir.

2.3. Hz. Peygambere Karşı Vefa

Yukarıda hem rivayeti hem de mana ve izahının bir kısmı zikredilen hadiste üçüncü olarak Hz. Peygambere karşı samimiyetten bahsedilmektedir. Söz konusu samimiyet izahını âlimler şu şekilde ifade etmişlerdir: "Allah Rasûlü (s.a.v)'e karşı samimiyet; O'nu risalet (peygamberlik) davasında tasdik etmek, getirmiş olduğu her şeye iman etmek, emir ve nehiylerinde O'na itaat etmek, O'na sağken de vefatından sonra da sahip çıkıp O'nu müdafaa etmek, O'na düşmanlık edenlere düşmanlık edip O'nu dost edinenlerle dost olmaktır.

Yine O'nun şanına layık olan şekliyle hakkını yüceltmek ve O'na derin saygı duymaktır. O'nun yolunu ve sünnetini ihya etmek, davetini, çağrısını ve şeriatını yaymak ve ondan her türlü töhmeti defetmektir. O'nun şeriatının ilimlerini öğrenip bu ilimlerde derinleşmek, buna çağrıda bulunmak, bunu öğrenmekte ve öğretmekte hoş görülü olmak, bunu okurken edep ve saygı ile tazim etmektir. İlim sahibi olmadan bu ilimler hakkında konuşmaktan çekinmek, bu ilmin ehline bu intisaplarından dolayı saygı göstermek gerekir. Yine Allah Rasûlü ((s.a.v)'in yüce ahlakıyla ahlaklanmak, O'nun edebiyle edeplenmek, ehl-i beytini ve ashâbını sevmek de bir samimiyet nişanesidir. O'nun sünnetine her hangi bir bidat koymaya çalışanlardan ve O'nun ashâbına dil uzatanlardan uzak durmak gerekir."[8]

Allah Rasûlü ((s.a.v)'e karşı samimiyetle ilgili bahsedilen bu hakikatler aynı zamanda O'na karşı vefanın da boyutlarını ve kapsamını dile getirmektedir. Müslümanlar, tarih

---

[6] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b Şeref b Mürî Nevevî, *et-Tibyan fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru'n-Nefâis, 2005), 107-108.
Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, 1/45-46.

[7] M. Cüneyt Gökçe, *İnanç ve Hayata Dair Okumalar* (İstanbul: Nida Akademi, 2021), 155-156.

[8] Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, 46.

boyunca Allah Rasûlü (s.a.v)'in sevgisini bütün fanilerden üstün tutmuşlar, O'na benzeyebilme ve O'nun sünnetine ittiba edebilme çabası içinde olmuşlardır. Bunun bir sonucu olarak her asırda İslam âlimleri O'nun sünnetine en ufak bir bidat karıştırma çabasında olanları bertaraf etmişlerdir.

Allah Rasûlü (s.a.v)'in müminlerden ilk muhatapları olan sahâbe nesli, O'na karşı vefanın en güzel örneklerini ortaya koymuşlardır. Bu yolda canlarını, mallarını gözlerini kırpmadan feda etmişlerdir. Sahâbenin Allah Rasûlü (s.a.v)'e karşı göstermiş olduğu bazı vefa örneklerini zikretmek meselenin izahı için daha isabetli olur.

Vefanın en güzel örneklerinden birini eşsiz duruşuyla ortaya koyan sahâbeden biri de Hz. Zeyd b. Desine (ö. 4/625)'dir. Hz. Zeyd b. Desine, İslam tarihinde Recî' Vak'ası olarak bilinen elim hadisede esir düşer. Zeyd b. Desine'yi Safvân b. Ümeyye satın aldı ve onu zincire vurarak hapsetti. Zeyd hapiste kaldığı sürece geceleri namaz kılıp gündüzleri oruç tuttu. Putlar adına kesilen hayvanların etinden yemeyeceğini söyledi. Onun bu davranışını şaşkınlıkla izleyen Safvân, müşriklerin ileri gelenlerinden olup Bedir'de öldürülen babası Ümeyye b. Halef'in intikamını ondan almaya karar verdi. Arkadaşı Hubeyb gibi Zeyd de kendisine yapılan çeşitli eziyetlere katlandı ve dinini terketmedi. Her ikisi de haram aylardan sonra öldürülmek üzere Harem sınırları dışındaki Ten'îm (Ye'cec) mevkiine götürüldü. Zeyd öldürülmeden önce iki rek'at namaz kılmak istediğini söyledi. Namazdan sonra müşriklerin dininden vazgeçmesi halinde serbest bırakılacağı yönündeki sözlere iltifat etmedi. Bu sırada yanına gelen Ebû Süfyân, "Ey Zeyd, Allah aşkına doğru söyle! Şimdi senin yerine Muhammed'in öldürülmesini, böylece evine dönmeyi istemez miydin?" deyince Zeyd şu cevabı verdi: "Yemin ederim ki şu anda ailemin yanına dönmek bir yana Hz. Muhammed'in ayağına bir diken batıp onu incitse gönlüm ona bile razı olmaz." Bu cevap karşısında Ebû Süfyân şaşkınlık içinde şu sözleri söyledi: "Doğrusu Muhammed'e inananların onu sevdiği gibi bir başkasını seven kimseyi görmedim." Zeyd b. Desine, Safvân b. Ümeyye'nin âzatlısı Nistâs tarafından bir ağaca bağlanarak okla şehid edildi.[9]

Bu hadiseyi meşhur İslam tarihçisi İbn Hişâm (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eserinde "Zeyd b. Desine'nin öldürülmesi (şehadeti) ve Allah Rasûlü (s.a.v)'e vefa misali oluşu" başlığı altında zikretmektedir.

Zeyd b. Desine'nin bu elim hadisede aynı akıbeti yaşayan bir diğer arkadaşı olan Hubeyb b. Adî de aynı duruşu göstermiş, Allah Rasûlü (s.a.v)'e ölüm pahasına bağlı kalarak bir başka vefa misali olmuştur.[10]

Sahâbe, Allah Rasûlü (s.a.v) hayattayken vefa gösterdiği gibi vefatından sonra da O'na ve bırakmış olduğu her şeye karşı vefada hiçbir kusurda bulunmadılar. Hz. Ebubekir (r.a), hayatı boyunca O'na en sadık arkadaş olmuş, O'nun yolundan yürümekte bir an olsun

[9] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 3/191.

[10] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 3/91.

tereddüt etmemiştir. Her ne kadar Hz. Peygamber dünyadan borç bırakmadan ayrıldıysa da O'ndan sonra idareyi ele alan Hz. Ebû Bekir ilk iş olarak, Rasûlullah'ın borçlarını ödeme ve vaadlerini yerine getirme yoluna gitti. Hz. Peygamber'in vaadi borcundan farksızdı. O'nun bir kısım vaadlerini yerine getirmeye ömrünün yetmediği anlaşılıyor. Cabir (ra), O'nun kendisine olan bir vaadini şöyle anlatıyor:

"Hz. Peygamber, bana; eğer Bahreyn malı (vergi geliri) gelirse sana, (avucuyla) üç kere göstererek, şu kadar şu kadar vereceğim, dedi. Mal gelmeden Rasûlullah vefat etti. Bu sırada Hz. Ebû Bekir (her tarafa) bir tellal gönderdi ve tellal şöyle bağırıyordu: Hz. Peygamber'in kime bir vaadi veya borcu varsa bize gelsin. Ben de hemen gittim ve Rasûlullah'ın bana verdiği sözü bildirdim. Bana üç (avuç) ölçeği ile verdiler."[11]

Hz. Ebubekir'in bu örnek vefa davranışını diğer halifeler de her fırsatta yerine getirmişlerdir.

Sahâbeden hemen sonra gelen tâbiin nesli ve sonrasındaki tebeit't-tâbiin nesilleri Allah Rasûlü (s.a.v)'e hayru'l-halef (en hayırlı takipçiler) olmuşlardır. Nitekim Allah Rasûlü (s.a.v) bizzat kendisi buna işaret etmiştir; "İnsanların en hayırlıları benim asrımda yaşayanlardır. Sonra bunları takip edenlerdir, sonra da bunları takip edenlerdir."[12]

Allah Rasûlü (s.a.v) tarafından övülmüş olan bu kutlu nesiller bu övgüye layık büyük işler yapmış olup O'na ve buyurduklarına vefa göstermişlerdir. İçlerinden büyük âlimler ve imamlar (önderler) çıkmış olup O'nun ümmetine rehberlik etmişlerdir. Bu da en güzel vefa göstergesidir.

Bir de Allah Rasûlü (s.a.v)'in bütün yakınlarına ve sahâbeye karşı göstermiş olduğu muazzam vefa örnekleri bulunmaktadır. Bu konuda birçok kimse etraflıca yazmış olduğu için biz temas etmedik. Sadece şunu belirtmek gerekir ki Allah Rasûlü (s.a.v), insanların en vefalısıydı. Bunun en büyük şahitleri başta Kur'an-ı Kerîm olmak üzere siretinin (yaşamı) tamamıdır. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de; "Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur." [13]Buyrularak bu hakikat en kati surette dile getirilmiştir.

2.4. Müminlere Karşı Vefa

Yukarıda bahsi geçen "Din nasihattir" hadisinde kendisine karşı samimiyetle davranılması gerekilen bir başka kısım da müminlerin tamamına karşı gösterilecek olan samimiyettir. Bu da onların dünya ve ahiret maslahatını sağlayan şeylere onları irşat etmek, onlardan her türlü zararı engellemek, dinleri hususunda bilmediklerini onlara sözle ve fiilen öğretmek şeklinde gerçekleşir.

---

[11] Ebû Abdullah Muhammed b İsmail Buharî, *Sahihü'l-Buhari* (Beyrut : Darü'l-Ma'rife, 2010), "Kefalet" 3 No: 2296.

[12] Buharî, *Sahihü'l-Buhari*, "fezâilü'l-Ashâb" 1.

[13] Tevbe, 9/128.

Yine onların kusurlarını örtmek, eksikliklerini kapatmak, onlara şefkat ve ihlasla iyiliği emredip onları her türlü kötülükten engellemek, büyüklerine saygı gösterip küçüklerine merhametle davranmak ve onlara güzel öğütlerle nasihat edip onları aldatmaktan ve kıskanmaktan kaçınmakla haklar yerine getirilmiş olur. Kendi nefsi için sevip istediğini onlar için de isteyecek yine kendisi için istemediğini onlar için de istemeyecek. Onların mallarını ve ırzlarını ve bunun dışındaki durumlarını sözle ve fiille koruyacak, yukarıda bahsi geçen samimiyetin ve vefanın her türüyle ahlaklanıp diğer müminleri de buna teşvik edecek ve onların bütün gayelerini ibadetlere yönlendirmelidir. Selef âlimlerinden bazıları bu konuda o kadar fedakârlık yapmışlardır ki kendi hayatları zarar görmüştür.[14]

Herhangi bir kan bağı bulunmayan müminlere karşı bile bu derece vefa tavsiye edilirken şüphesiz bu konuda anne-babaya karşı ise gösterilmesi gereken vefanın ise ayrı bir yeri vardır. Bu hususta Allah Rasûlü (s.a.v)'den gelen tavsiye ve nasihatler sayılmanın ötesindedir. Şu kadarı var ki sadece anne-babaya değil onların dostlarına da ilgiyi devam ettirip, iyilik yapılması tavsiye edilmiştir. Abdullah b. Ömer'den (r.a) rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v), "En faziletli iyilik kişinin, babasının samimi dostuna ilgiyi ve ihsanı devam ettirmesidir."[15] Buyurmuştur.

Vefayı sevgi temelinde tanımlayan İmam Gazâlî'nin vefayla ilgili en çok üzerinde durduğu husus, mümin kardeşlere karşı gösterilmesi gereken vefadır. Bunun ölçülerini belirleyen İmam Gazâlî, bu ölçüleri şöyle sıralamıştır;

"Kişinin mümin kardeşine ölümünden sonra gösterdiği az vefa hayatta ona gösterilen çok vefadan daha hayırlıdır. Allah Rasûlü (s.a.v)'den rivayet edilen şu hadis bunun en güzel örneğidir. Allah Rasûlü (s.a.v) yanına gelen yaşlı bir kadına çokça ikramda bulunur. Bu konuda kendisine sorulunca O şöyle cevap verir; 'bu kadın Hadice hayattayken bize gelirdi, geçmişe vefa göstermek dindendir' buyurdular.

Bir başka vefa ölçüsü ise, mümin kardeşimizin bütün dost ve akrabalarını gözetmektir. Hatta bu davranış mümin kardeşimizin gönlünde ona gösterilen ilgiden daha fazla tesir eder. Burada dikkat edilmesi gereken bir tehlike de var. O da şeytanın Allah için birbirini sevenlerin arasını açmak için her türlü bozgunculuğu devreye koymasıdır. Nitekim Allah Teâlâ bu hususta şöyle buyurur; 'Kullarıma söyle, sözün en güzelini söylesinler; yoksa şeytan aralarına girer.'[16] Bu tehlike kardeşlerden birinin yanlış veya yalan konuşarak günah işlemesidir.

Bir başka ölçü ise, kişinin makam, statü ve şartlarının değişmesine rağmen mümin kardeşine karşı tevazu göstermede tavrının değişmemesidir. Bazı selef âlimleri evladına şu vasiyette bulunmuşlardır; ey oğul, insanlardan ona muhtaç olduğunda sana yakınlık

[14] Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, 3/46-47.
[15] Müslim, *el-Câmiʿu's-sahîh*, "Kitabü"l-Birr ve"s-Sıla ve"l-Âdâb", XIII.
[16] İsra, 17/53.

gösteren, müstağni olduğunda ise senden bir beklentisi olmayan ve makam ve statüsü yükselse de sana karşı yukarıdan bakmayan kişilerle arkadaş ol.

Bir başka ölçü ise, din ile ilgili olan bir hususta hakikate aykırı olan davranışta mümin kardeşe muvafakat gösterilmez. Muhabbetle olan vefanın en büyük gayesi Allah Teâlâ'ya karşı samimiyetle sonuçlanmasıdır.

Son olarak vefanın bir ölçüsü de insanların mümin kardeşinle ilgili söylediklerini duymamandır. Özellikle ilk olarak şüphelenilmesin diye dost olduğunu açıklayıp sonrasında türlü türlü ithamlarda bulunan insanların dediklerine kulak asmamak gerekir. Bu gibi insanlardan sakınılmadığı zaman mümin kardeşler arasındaki muhabbet devam etmez. Vefanın bir diğer alameti ise, arkadaşının düşmanını tasdik etmemektir. İmam Şâfiî (r.a), 'arkadaşın düşmanına itaat ettiği zaman ikisi de sana düşmanlıkta ortak olur' buyurmaktadır."[17]

Sonuç

İslam'ın hayata dair ilke ve esaslarından olan, müminlerin Allah Teâlâ'ya karşı, Kur'an-ı Kerîm'e karşı ve Allah Rasûlü (s.a.v)'e karşı tavırlarının temelinde bulunması gereken değerlerin başında samimiyet olarak da tarif edilen "vefa" gelmektedir. Aynı zamanda müminlerin birbirleriyle olan münasebetlerinin de vazgeçilmez bir unsuru olan vefa, sevgi temelinde bir bağdır. Kapsamı hayatın tüm anlarını ve alanlarını kuşatan vefa, hayattan sonra da devam etmesi halinde hakiki manada gerçekleşmiş olur.

Yukarıda bahsedilen boyutunun yanı sıra vefanın hukuki akitlerde de 'yükümlülükleri yerine getirme' manası da vardır. Bu manadaki vefa, Allah Teâlâ tarafından Kur'an-ı Kerîm'de emredilmesiyle dini bir boyut kazanmaktadır.

Müminler tarih boyunca dinin bir emri olan vefaya tutunup hem kendi aralarındaki münasebetleri güçlü tutmuşlar hem de gayrı Müslimlerle olan her türlü ilişkilerinde; ticaret, anlaşma vs. her türlü münasebette vefanın gereği olarak yükümlülüklerini yerine getirmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak diğer toplumlardan "güven veren toplum" özellikleriyle ayrışmışlardır. Fethettikleri veya İslam'ı tebliğle girmiş oldukları coğrafyalarda çok kısa sürede kabul görmüşlerdir.

Bütün bu anlatılanların müminlerin maddi ve gönül dünyasına nüfuz etmesini sağlayan ve bu hakikatleri onlara öğreten Allah Rasûlü (s.a.v) olmuştur. Bu nedenle vefa deyince akla ilk olarak O gelmektedir.

Kaynakça

Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b İsmail. *Sahihü'l-Buhari*. Beyrut : Darü'l-Ma'rife, 2010.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*. 6 Cilt. Dımaşk: Daru'l-Feyhâ, ts.

Gökçe, M. Cüneyt. *İnanç ve Hayata Dair Okumalar*. İstanbul: Nida Akademi, 2021.

[17] Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 3/73-74.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. 4 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris. *Risâletü'l-Müsterşidîn*. Kahire: Dârü's-Selam, ts.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiʿu's-sahîh*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 3. Basım, ts.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b Şeref b Mürî. *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. 6 Cilt. Dımaşk: Daru'l-Feyhâ, 1. Basım, ts.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b Şeref b Mürî. *et-Tibyan fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru'n-Nefâis, 2005.

Muhammedî Ahlakın Çekirdek İlkelerinden "Vefa"nın Sosyal ve Siyasal Açılımları

Recep ARDOĞAN*

Giriş

Hz. Muhammed insanlığa Allah'ın elçisi olarak ilahî buyrukları tebliğ ve tebyin ettiği gibi bunları önce kendisinden başlayarak toplumda tatbik etme ve kâmil insana yaraşır kâmil ahlak noktasında da insanlığa model olmuştur. O, ahlakî ilke ve normları yaşama ve yaşatma konusunda "iyi niyet" ve "samimiyet"ten başlayarak davranışların şekilsel boyutuna kadar hassasiyet göstermiştir. "Vefa" ilkesi noktasında da gerek "öz" gerekse özü koruma işlevi gören "biçim" konusunda örnek olmuştur.

Çekirdek İlke Olarak Vefa

"Vefâ (وَفَاءً)" kelimesinin türediği " وَفَّيَ" fiilinin lügatteki temel anlamı "tamamlamak"tır.[1] Aynı kökten gelen "evfâ" fiili, lügat anlamıyla tamamlamak, tamama erdirmek, demektir. Bu fiil antlaşma için kullanıldığında antlaşmaya tam olarak bağlı kalmak, antlaşmanın süresini doldurmak, antlaşma süresince ona aykırı bir şey yapmamak, onu bozmamak anlamına gelir.

Vefa, dostluğun ve verilen sözün gereğini yerine getirmek, sözünde durmak demektir. Ahde vefa da yapılan bir sözleşme veya antlaşmaya uymak, onu ihlal etmemektir.[2]

Burada altını çizelim ki, bir ilkenin bireysel alandan toplumsal ve uluslararası alana doğru açılması, onu temel ve güçlü bir ilke yapar. Ayrıca, bireysel alandaki ilkenin inanç temelinden duygu, niyet ve davranış alanına doğru açılması, ona haricî yaptırımları yanında gerçek bir dahilî yaptırım gücü de kazandırır. İşte Kur'an'da emredilen nebevî bir ilke olarak ahde vefa, böyle bir ilkedir.

İslam'da vefa, "*genel*" ve "*çekirdek*" bir ilkedir. Genel bir ilkedir, çünkü hayatın sadece şu ya da bu alanına ait değildir. *İnanç* ve *niyet* boyutundan başlayıp ahlak ve muamelât alanına kadar uzanan bir kapsama sahiptir. Vefa, çekirdek bir ilkedir; çünkü sıla-i rahimden, uluslararası antlaşmalara kadar hayatın çeşitli alanlarında tezahürleri ve

---

* Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 3kelam@gmail.com

[1] Bu fiilin isim- sıfatı (ism-i fail) olan vâfî, "tamama ulaşan, tamamlanan" demektir. Aynı kökten gelen "evfâ" fiili de ölçerken tam ölçmek, ölçeği tam olarak doldurmak demektir. Kur'an'da Hz. İbrahim için "el-veffâ denilmesi (Necm 53/37.) onun (a.s.) Allah'ın buyruklarını yerine getirmek için elinden gelen her şeyi yapması, Bakara 124. ayette geçtiği üzere Allah'ın imtihan ettiği konularda üzerine düşenleri tamamlaması sebebiyledir. Allah'ın insanların amellerinin karşılığını ahirette eksiksiz vermesi de yine "evfâ" fiiliyle ifade edilir. Bu anlamda fiil, Allah'ın insanlara yönelik va'dini tam olarak gerekleştirmesi, sözünü yerine getirmesiyle ilişkilendirilebilir. Aynı kökten gelen "tevvefâ" bir şeyi eksiksiz almak, tamamını almak demektir. "Teveffî" kelimesinin bir anlamı da "mevt" yani ölüm, ölmektir. Ölümün teveffî kelimesinin kökündeki "tamamlama" anlamıyla ilişkisi, ömrün tamamlanması ile ölümün gelmesi, ölümle ömrün dolmasıdır. Bk. İsfahanî, Râğıb, *el-Mufradat fî Ğarîbi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986, s. 829.

[2] İsfahanî, Râğıb, *el-Mufradat fî Ğarîbi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986, s. 829.

açılımları vardır. Tüm bu alanlarda da vefanın en güzel örneği, İslam Peygamberi'dir. Hz. Peygamber (s.a.v.), gerek beşerî, gerek nebevî gerekse idarî yönüyle insanlarla ilişkilerinde iyi niyet, güvenilirlik, adalet, doğruluk ve vefadan ayrılmazdı. Akraba ve arkadaşlarına karşı büyük bir vefa örneği sergilerdi.

Muhammedî ahlakta "vefa"nın çekirdek ilke oluşu iki noktayla ilgilidir:

1. Vefa, yaratılışta insanın Allah'ın Rabb'liğini ikrar etmesi ve ona söz vermesinin gereği olarak inançla bağlantılı bir prensiptir.

Kur'an açısından insanın temel sorumluluğunu, "ilk 'misâk'a vefa" yani insanların Allah ile ilk sözleşmesine bağlı kalmaları olarak açıklamak mümkündür. Yüce Allah (c.c.), Hz. Âdem'i yarattığında, onun sırtından tüm insan neslinin zürriyetlerini (her bireyin özünü temsil eden zerreleri) çıkartmış ve onları kendilerine şahit kılmıştır. Bu olay Kur'an'da şöyle anlatılmaktadır:

> "Hani Rabb'in âdemoğullarının sırtlarından zürriyetlerini almış ve onları kendilerine şahit tutmuştu: 'Ben sizin Rabb'iniz değil miyim?' 'Evet, Rabb'imizsin' demişlerdi. (Öyle ki) kıyamet gününde 'Bundan haberimiz yoktu' ya da 'Önceden atalarımız şirk koşmuştu, biz de arkalarından gelen bir nesildik; bizleri batıla sapanların yaptıkları sebebiyle mi helak edeceksin?' demeyesiniz."[3]

Bu olayda Yüce Allah'ın insanlardan misak yani Tevhid üzere olacaklarına dair kesin-bağlayıcı söz aldığı görülmektedir. Bu olayın anlattığı iki önemli husus vardır. Öncelikle, insanoğlu, yaratılış gereği tevhidi kavrayabilecek veya en azından tevhidin şirke üstünlüğünü fark edecek bir yetkinliğe sahiptir. Bu yetkinlik, tevhidin aklî delilleri bir yana, insanın içine konan bilinç-dışı tevhid şuurundan, psikoloji ilminde "din duygusu" denen olgunun sonucu olarak söz konusudur.

Burada Yahudi-Hristiyan kültüründe Tevrat'a "*Ahd-i Atik (Eski Sözleşme)*" ve İncil'e de "*Ahd-i Cedid (Yeni Sözleşme)*" adı verildiğini, Allah ile kul arasında bir ahit olduğunu, din ve inancın veya insanın dünya hayatındaki temel sorumluluğunun bu ahit ile temellendirildiğini belirtelim. Kur'an, bu konuda İsrailoğulları ile yapılan ahdin onların "mutlak/koşulsuz seçilmişlik" iddiasını doğrulamadığını, Allah'ın ahdine sadık insanları üstün kıldığına işaret eder.[4] Dolayısıyla vefa, geniş perspektiften bakıldığında insanın Rabb'i ile ilişkisinde, O'na verdiği sözü yerine getirmesi,[5] üzerine düşen görevleri

[3] Araf 7/172-173. Misak, ahit ve vefa için ayrıca bk. Necm/37; Bakara/40.

[4] Bu bağlamda seçilmiş olmak, insanlık değeri açısından ötekilere karşı doğuştan gelen bir üstünlük değildir. Hz. İbrahim'in (a.s.) duasına karşı, Allah ahdine zalimlerin erişemeyeceğini bildirmiştir. Bakara 2/124. Bu, Allah katında insanların değerinin kendi inanç ve çabalarına bağlı oluşu demektir. Kur'an bunu, "*Eğer siz Hak'tan yüz çevirirseniz Allah yerinize başka bir kavim getirir. Sonra onlar sizin gibi olmazlar*." (Muhammed 47/38. Ayrıca bkz. Hud, 11/57; Fatır, 35/16; Tevbe, 9/39.) ayetiyle ifade eder.

[5] Bk. A'raf 7/172; Âl-i İmrân 3/187; Mâide 5/14, 7; Fetih 48/10.

tamamlamasıdır. Buna karşılık Allah da iyilik yolundaki kuluna bu dünyada yardımcısı olur ve ahirette onun çabalarının karşılığını eksiksiz verir.

Buna ilaveten insanın imanı, aynı zamanda Allah'a verilen söz demektir. Çünkü insan, Allah'ın buyruklarını O'nun elçisi yoluyla bilir; bunun için Elçi'ye inanır ve biat eder. Kur'an'a göre, müminlerin Allah'a ve Hz. Peygamber'e (a.s.) verdikleri söz vardır:

> "Muhakkak sana biat edenler ancak Allah'a biat etmektedirler. Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir. Kim ahdini bozarsa, ancak kendi aleyhine bozmuş olur. Kim de Allah ile olan ahdine vefa gösterirse Allah ona büyük bir mükâfat verecektir."[6]

O hâlde iman, aslında, bir akittir; nitekim, inanç esaslarına "akîde" ve "akâid" denilir. İman ile insanoğlu 'İlk Misak'ta Allah'a verdiği sözü yenilemiş olur. İnsanın imanın gereklerine göre yaşaması da 'Allah'a verdiği söze vefa' demektir.[7]

Kur'an'da çizilen bu çerçevede, ahit ve vefa, İslam'da inanç boyutuna sahip kavramlar olarak karşımıza çıkar. Kavramların bu yönü ilahî huzurda insanoğlunu söz sözleme, söz verme ve eyleme geçirme noktasında sorumlu yapmaktadır. Öyle ki mümin imanla uyuşmayan ve yerine getiremeyeceği sözler vermemeli, verdiği sözü yerine getirmelidir.

2. İnanç boyutuna ilaveten vefa, bir yoksula maddi yardımda bulunmak gibi tekil bir davranış olarak ortaya çıkmaz, aksine pek çok davranışta kendisini gösterir.

Aslında, Kur'an'da belli bir mantık ile genişleyen ve insanın 24 saatine ahlak olarak yayılan kavramlar vardır. Örneğin, ibadet kavramı böyledir. Dar anlamda ibadet, Yüce Allah'a tapınmak için yapılan belli ritüelleri ifade eder. Geniş anlamda ise ibadet, insanın bir işi Allah'ın rızasını gözeterek yapması veya terk etmesi olsun ya da Allah'ın rızasını gözeterek söz söylemesi veya susması olsun sergilediği her şeyi kapsar. Sadaka dar anlamıyla birine maddî-mali yardımda bulunmak iken geniş anlamıyla "iyilik" olarak her şeyi kapsar. Vefa kavramını da aynı şekilde düşünmek mümkündür.

Vefa, itikadî boyutuyla insanın Allah'a verdiği ilk misaka vefa göstermesidir ki bu imandır.

İtikadı "niyet" takip eder. Başka bir ifadeyle, ahde vefa, "doğru niyet"[8] ile başlar. Çünkü antlaşma yaparken, taraflar birbirinin buna uymak, antlaşmaya bağlı kalmak üzere

---

[6] Fetih/10.

[7] Nitekim bir ayette imanından dolayı savaş açılan müminlerin İslam yolundaki şahadetleri Allah'a verilen söze sadakat olarak ifade edilir:
"*Müminlerden Allah'a verdikleri söze sadakat gösteren niceleri var* (مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللهَ عَلَيْهِ)..." Ahzâb 33/23. Yine bir hadiste "*Emanete riayet etmeyenin imanı yoktur; ahde vefa göstermeyenin ise dini yoktur* (لَا إِيمَانَ لِمَنْ لَا أَمَانَةَ لَهُ وَلَا دِينَ لِمَنْ لَا عَهْدَ لَهُ)." buyrulur. Bu naslar, "İlk Misak" ve imanın bir akit olduğu göz önünde bulundurularak anlaşılmalıdır.

[8] Uluslararası hukuk alanında bu, "*iyi niyet ilkesi*" olarak adlandırılır.

antlaşma yaptığını kabul eder. Antlaşmaya sevk eden ortak temel de tarafların kendilerinin de ahde vefa niyetidir. Niyeti doğru olan;

- Doğru sözlü ve dürüst (sıdk) olur.

- Yapamayacağı şeyleri söylemez; yerine getiremeyeceği sözler vermez,

- Verdiği söz, Allah'ın buyruklarına aykırı olmaz,

- Söz verdiğinde bunu yerine getirme de vefanın doğrulukla ilgili bir açılımıdır. Bu sıralananlardan ilk ilke, "*'Allah'a iman ettim.' de ve dosdoğru ol!*"[9] hitabıyla ortaya konulmaktadır. Kur'an- Kerim'de de "*'Rabb'imiz Allah'tır.' deyip de dosdoğru yaşayanlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.*"[10] buyurulmaktadır. Buna göre, imanla gelişen ruh hâlinin temelinde hakikate tabi olmak, doğruluk, istikamet ve samimiyet vardır. Bu hasletler, nifak sendromları olan yalan söyleme, tutmamak üzere söz verme, söz verince tutmama gibi fiillerle uyuşmaz. İslam Peygamberi (a.s.), sözünde durmayı hayatı boyunca ilke edinmiş, her zaman verdiği sözü yerine getirmiştir. Burada doğruluk ve sözünde durma erdemlerinin inançla ilgisine ilaveten hem ahlaki boyutu hem de hukuki boyuları olduğunu da vurgulamak gerekir. İslam Peygamberi'nin (a.s.) hayatında da inanç - ahlak - hukuk - siyaset, birbirine aykırı bir seyir izlememiş; inanç, ahlaka da hukuka da siyasete de temel olmuştur.

İkinci ilke, Kur'an'da *"Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?"*[11] ayetiyle ortaya konulmaktadır. Buna göre kişinin yapamayacağı veya yapmayacağı şeyler için söz vermesi, Müslümana yaraşmayan bir davranıştır ve günahtır. Bu genel kapsamlı kural, insanlara, yalnızca "yapmayı amaçladığı şeylerin sözünü verme" iyi niyetini aşılar.

Amelî boyutla imana yaraşır hareket etmesi, sözün sorumluluk getirdiği bilinciyle davranmasıdır. Bu nedenle de iman sözünde durmayı gerektirir. Nitekim, Hz. Muhammed (s.a.v.) de sözünde durmamayı [ve yaptığı anlaşmalara uymamayı] münafıklığın belirtileri arasında saymaktadır:

"Münafığın alâmeti üçtür:

- Konuştuğu zaman yalan söyler,

- Söz verdiği zaman yerine getirmez,

- Ona bir şey emânet edildiği zaman hıyanet eder."[12]

---

[9] Rivayete göre Sahabilerden Ebû Amr Süfyân b. Abdullah, Hz. Peygamber'e: - Yâ Rasûlellah, dedi, bana İslâm'ı öylesine tanıt ki, bir daha onu sormaya ihtiyaç duymayayım. Rasûlellah da:- **"Allah'a inandım." de ve dosdoğru ol,** buyurdu. Bkz. Müslim, İmân, 62. Ayrıca bk. Tirmizî, Zühd, 61; İbn Mâce, Fiten 12.

[10] Ahkâf 46/35.

[11] Saff 61/2.

[12] Diğer bir rivayette "*Düşmanlıkta haddi aşar, haksızlık yapar*." denilerek münafığın dördüncü bir özelliğine daha vurgu yapılır. Buhârî, İman, 24; Müslim, İman, 106.

Amelî boyutun sosyal, ekonomik ve siyasal alanda çok çeşitli açılımları vardır. Bunlar aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

İlkenin Açılımları

1. Vefanın Sosyal Açılımları

1.1. İnsanî İlişkiler

Anne ve babaya iyiliğini emredilmesi ve bunun ihsan boyutu olarak onlara "of" bile demekten kaçınılması, ya gayr-i Müslim ebeveynin dinlerinin gereğini yerine getirmelerine yardımcı olunması, vefanın aile içindeki bazı açılımlarıdır.

Vefanın içerdiği hasletlerden biri dosta vefa olup İslam'da sıla-i rahm olarak kavramlaşır. Sıla-i rahmin sadece kan ve evlilik bağı olanları değil komşu ve dostları da kapsaması; Hz. Peygamber'in (a.s.) sıla-i rahmin ihsan boyutlarından olarak anne ve babanın akrabalarını öğrenmeyi emretmesi, vefanın sosyal açılımlarındandır. Yine Hz. Peygamber'in anne babanın akrabalarını ziyareti sürdürmeyi ve onların dostlarına ikramda bulunmayı teşvik etmesi,[13] vefanın daimiliğine işaret etmektedir. Ayrıca, aşağıdaki hadis de sıla-i rahimde *karşılıklılık* değil vefanın gereği olan *devamlılığın* esas olduğunu ortaya koyar:

> **"Faziletlerin en üstünü, seninle akrabalık bağlarını kesenle ilişkini sürdürmen, sana vermeyene vermen, sana kötü söz söyleyeni bağışlamandır."**[14]

Ebû Leheb"in cariyesi Hz. Süveybe, Hz. Muhammed ile amcası Hz. Hamza'ya sütanneliği yapmıştı. Peygamberimiz, süt annelerinden olan Süveybe'ye daima hürmet eder, ikramda bulunur; Süveybe de Hz. Muhammed'i sık sık ziyarete gelirdi. Hz. Peygamber, Hz. Hatice ile evlendikten sonra Hz. Hatice de Süveybe'ye hürmet ve ikramda bulunmuştur. Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinden sonra Ebû Leheb Hz. Süveybe'yi azat etmiş; Hz. Peygamber de ona vefat edinceye (Hayber'in fethinde sonra) kadar bakmış, Medine'den elbise ve hediyeler göndermiştir. Süveybe'nin vefat haberi kendisine ulaşınca da ikram etmek için geride kalan çocuk ve akrabalarını soruşturup, araştırmıştır.[15]

Yine hastalandığında ziyaret etmek; vefat edince cenazesini usulüne göre yıkamak ve kefenlemek, cenaze namazını kılmak ve defin işlemlerini tamamlamak; yakını vefat eden kimselere taziyede bulunmak gibi Müslümanın Müslüman üzerindeki hakları [veya toplumun Mümin bireye karşı görevleri] de vefanın tezahürleridir. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) aşağıdaki hadisi de yine vefa'nın neleri gerektirdiğiyle ilgilidir:

> "Müslümanın Müslüman üzerindeki hakkı beştir:
>
> - Selamını almak,

[13] Ebu Davud, Edeb, 129; İbn Mâce, Edeb, 2.
[14] İbn Hanbel, *Müsned*, III, 439; *Hadislerle İslâm*, III, 154.
[15] *Hadislerle İslâm*, III, 288.

- Hastalandığında ziyaretine gitmek,

- Vefatı hâlinde cenaze törenine katılmak,

- Davetine icabet etmek,

- Hapşırınca 'Allah sana rahmet etsin.' demek."[16]

Bir Müslüman vefat ettiğinde cenaze namazını kılmak, toplum üzerine farzdır (farz-ı kifâye). Bu hükmün de vefa kavramı ile ilgisi olduğu söylenebilir.

1.2. Bireyler Arası Hukuki Sözleşmeler

Vefanın en yaygın alanı, verilen sözleri yerine getirmektir. Verilen söz günlük hayatta bireyler arasında olabileceği gibi hukukî zeminde sözleşmeler şeklinde de olabilir.

Burada İslam'da hak kavramının son derece önemli olduğunu vurgulayarak insanların iki tür hakları olduğunu belirtelim:

1. Kazanıma bağlı olmayan fıtrî haklar.[17]

2. Kazanıma bağlı haklar.

İnsanların sözleşmelerden doğan hakları vardır ve bunlar, ikinci grupta yer alır. İslam'ın hak kavramına verdiği önemin bir yansıması olarak tarafların meşrû ve geçerli sözleşmelerin gereğini yerine getirerek hak sahibine hakkını teslim etmesi, vaciptir.

Hz. Peygamber (s.a.v.) tevhid inancının gereği olarak sadece Allah adıyla yemin etmiş, insanlara da sadece Allah adıyla yemin etmelerini tebliğ etmiştir. Allah adını anmak, yeminin İslam'ın en temel inancıyla teyit edilmesi ve Allah'ı verilen söze şahit kılınması demektir. Bu konuda Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Allah'ı üzerinize şahit tutarak pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın…"[18]

Bireyler arasındaki hukuki nitelikteki sözleşmelerin önemli bir örneği *nikâh akdi* olup eşler arasında sadakât ve vefayı gerektirir. İslam Peygamberi (a.s.), gerek hanımlarına karşı sadakat ve vefa konusunda gerekse hanımlarının akraba ve dostlarına karşı vefa konusunda insanlara örnektir. O (s.a.v.), eşi Hz. Hatice'nin (r.a.) vefatından sonra onu daima hayırla yâd etmiştir. Onun (r.a.) akraba ve arkadaşlarını görüp gözetmiştir. Bu konuda eşi Hz. Aişe (r.a.), "*Rasulüllâh (s.a.v.), koyun kesecek olursa (vefat etmiş olan eşi) Hz. Hatice'nin arkadaşlarına yeteri kadar gönderirdi*." demiştir.[19]

---

[16] Buharî, Cenâiz, 2; Müslim, Selam, 3.

[17] İnsan hakları bu grupta yer alır. Çocukların, örneğin güzel bir isim, iyi bir eğitim ve terbiye verilmesi gibi anababa üzerindeki hakları da yine bu grupta konumlanabilir.

[18] Nahl 16/91.

[19] Buharî, Menâkıbü'l-Ensâr, 20; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 74. Diğer bir örnek Hz. Aişe'nin şahit olduğu aşağıdaki olaydır. "Bir gün Allah'ın Rasulü yanımda iken ihtiyar bir hanım geldi. Allah Rasûlü ona adını sordu. O da "Cessâme el-Müzeniyye" diye cevap verdi. Bunun üzerine Peygamberimiz ['çirkin' anlamına gelen bu adı 'güzel' anlamındaki "el-Hassâne' ile değiştirerek] *"Hayır, senin adın 'Hassâne el-Müzeniyye'dir."* buyurdu. Sonra da ihtiyar kadına 'Nasılsın, Bizden sonra ne durumdasınız?' diye hâl-hatır sordu. Kadın 'Annem babam sana feda olsun, iyiyiz" diye cevap verdi. Sonra yaşlı hanım gittikten sonra "Yâ

Ahde vefa, denebilir ki, İslam açısından dinî bir yükümlülüktür. Bunun *bireysel* ahlaki alandaki uygulaması, *dinî-ahlakî* bir yükümlülük iken *hukuki* alandaki uygulaması da *dinî-hukuki* bir yükümlülük olmaktadır.

Bireyler arasındaki hukuki sözleşmelerin bir örneği de *alım-satım akdi (bey' akdi)* olup bunun aşağıda ileride "vefanın ekonomik açılımları" başlığı altında gelecektir.

2. Vefanın Ekonomik Açılımları

Vefa, İslam Peygamber'in (s.a.v.) çeşitli hadislerinden anlaşılacağı üzere, aldatmacaların ve adaletsizlik olmadığı bir ekonomik hayatın da temellerindendir.

2.1. Alım-Satın Akdinde Vefa

İslam'da alım-satım bir *akit/sözleşme (bey' akdi)* sayılır. Bu akdin geçerli olması için satılan ve alınan bir ürünün cinsinin ve miktarının hem alıcının hem de satıcının bilmesi gerekir. Ayrıca akde uygunluk açısından alıcıya teslim edilen ürünün cinsi ve miktarının söylendiği gibi olması; nitelik ve niceliğinin eksik olmaması gerekir.

2.1.1. Ürünün Niceliği Açısından

İslam, ilk olarak satım akdine konu olan ürünün nicelik bakımından eksik olmaması gerektiğini vurgular. İslam Peygamberi (s.a.v.), ölçerken veya tartarken bilerek veya bilmeyerek eksik yapmamak için alışverişlerde ölçek ve terazi kullanılmasını emretmiştir. O (s.a.v.), bu konuyla ilgili hadislerinde şöyle demektedir:

"Yiyeceklerinizi tartı ile ölçün, sizin için mübarek kılınsın."[20]

"Sizler bizden önce gelip geçen kavimleri (riayet etmedikleri için) helak eden iki şeyi emanet almış bulunmaktasınız: Ölçek ve terazi."[21]

Ayrıca ürünün niteliğine göre uygun âlet kullanılması, ölçek ve terazinin bozuk olmaması gerekir:

"*Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi ile tartın* (وَاَوْفُوا الْكَيْلَ اِذَا كِلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِّ)..."[22]

Rasulellâh, bu yaşlı kadına böyle ilgi ve hürmet gösteriyorsun. [Bu kadın kimdir?]' dedim. O da, *'Hz. Hatice'nin sağlığında bize gelip giderdi. Kuşkusuz ahde güzel bir şekilde vefa göstermek imandandır.'* buyurdu. Hâkim, el-Müstedrek Ale's-Sahîhayn, [Kitabu'l-İman, 18] I, 116;.*Hadislerle İslam*, III, 288.
Hevâzinlilere karşı yapılan Huneyn Savaşı"nda esir alınan sütkardeşi Şeyma'yı aradan geçen uzun yıllardan sonra vefa ve ihsan ile karşılamış, ona "*İstersen sevgi ve saygı görerek yanımda otur, istersen faydalanacağın bazı mallar verip seni kavmin ve kabilenin yanına göndereyim*." demiştir. *Hadislerle İslam*, III, 290.

[20] Buharî, Büyû', 52.

[21] Tirmizî, Büyû, 9.

[22] İsra 17/35. Burada belirtelim ki, âlimler, ayette geçen "*dosdoğru ölçüt (el-kıstâsü'l-müsstakîm)*" ilim ve fikir alanında doğruyu saptamak için başvurulacak kriterler, mantık ve usul kaideleri için kullanırlar. Örneğin, Gazzalî'nin bir eserinin adı "*el-Kıstâsü'l-Müstakîm*"dir. Dolayısıyla ilim ve fikir alanında da konuya uygun, doğru ve hassas ölçütler kullanmak, ayetin ilham kaynağı olduğu genel bir kuraldır.

Ayette geçen "evfû (اَوْفُوا) emri, "Ölçmeyi eksiksiz yapın!" anlamına gelir. Kur'an'da başka ayetlerde de ölçü ve tartıyı eksiksiz yapmak gerektiği vurgulanır. Bunlarda "evfû" filinin geçtiği ayetlere aşağıdakiler örnek verilebilir:

"...Ölçü ve tartıyı adaletle kusursuz yapın (وَاَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ)..."[23]

"...Artık ölçüyü, tartıyı tam yapın, insanların eşyalarını eksik vermeyin. Düzeltilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın (فَأَوْفُواْ الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ وَلاَ تَبْخَسُواْ النَّاسَ أَشْيَاءهُمْ وَلاَ تُفْسِدُواْ فِي الأَرْضِ بَعْدَ إِصْلاَحِهَا)..."[24]

" Ölçüyü tastamam yapın, (insanların hakkını) eksik verenlerden olmayın (أَوْفُوا الْكَيْلَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُخْسِرِينَ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ)."[25]

2.1.2. Ürünün Niteliği Açısından

Bir hadiste, dürüst bir ticaret ehlinde bulunması gereken bazı özellikler şöyle sıralanmıştır:

"En güzel ve hoş kazanç o tüccarındır ki;

- konuştuğunda yalan söylemez,

- kendisine inanıldığında güveni kötüye kullanmaz,

- vaat ettiğinde vadinden dönmez,

- satın aldığında malı kötülemez,

- sattığında malı övmez,

- borçlandığında vadesini geçirmez,

- ve alacaklı olduğunda borçluya güçlük çıkarmaz."[26]

Bu hadiste doğruluğun, emanete riayetin, sözünde durmanın ve borcunu gününde ödemenin zikredilmesi, şaşırtıcı değildir. Çünkü bunlar, ekonomik hayatta da son derece önemlidir. Bunlara ilaveten ayrıca ticaret ehlinin, ticaret ahlakının kurallarına uymaları da gerekir. "Sattığı malı övmemek" malı tanıtmanın ötesinde, üretici ve satıcının bir ürünü olduğundan daha kaliteli göstermeye çalışmaktan kaçınmak içindir. **"Malı aşırı överek müşteriyi aldatmayın."[27]** hadisi bu hususa açıklık getirmektedir. Kişinin sattığı ürünü olduğundan daha kaliteli göstermeye çalışması, bunun için hileli çeşitli yollara baş vurması, müşteriye vereceğini söylediği veya ima ettiği üründen daha kötü bir ürün vermesiyle neticelenir. Yine Hz. Peygamber (.s.a.v.), süt için beslenen bir hayvanın verimli görünmesi için, pazara götürmeden önce bir süre sağmayıp sütün memelerinde birikmesinin ve

[23] En'âm 6/152.
[24] A'râf 7/85.
[25] Şuara 26/181.
[26] Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, IV, 221.
[27] Nesâî, Büyû', 21.

hayvanın müşteriye daha verimli görünmesinin sağlanmasını yasaklamıştır.[28] Diğer bir örnek de vitrine ürünün en iyilerini koymak ama müşteriye kötü ürün vermektir.[29] Günümüzdeki hileli ve aldatıcı reklamlara başvurmak, hadiste men edilen eylemler arasına girer.

2.2. Borçlanma Akdinde Vefa

Ekonomik hayatta sıkça görülen sözleşmelerden biri de *borç akdi (karz akdi)* olarak adlanır. İslam, insanlar arasında dayanışma ve yardımlaşmanın gereği olarak imkân sahibi olanın faizsiz borç vermesini; borçlunun da vadesi geldiğinde borcunu ödemesini emretmiştir. Bu konuda ihtilafın olmaması için Kur'an-ı Kerim'in en uzun ayetinde (Müdayene Ayeti) bir çözüm olarak borcun şahitler huzurunda yazılması gereği bildirilmiştir.

2.2. Emanet Akdinde Vefa

İslam fıkhında birine bir emanet vermesi de bir tür sözleşme sayılır. Bu sözleşme de *emanet akdi (vedî'a akdi)* adını alır. Dolayısıyla emanete riayet de aslında bir akdin gereğini yerine getirmektir. Emanete riayet, Müslümanın özellikle de esnafın sahip olması gereken bir haslettir.

2.3. İş Akdinde Vefa

İslam'da işveren ile işçi arasında *icâr akdi* denen iş akdi olduğu kabul edilir. İcar akdiyle çalışan, emeğini işverene kiralamış olur. Taraflarının haksızlığa uğramaması için de yapılacak işin neliği, niteliği, çalışma süresi gibi konulardan belirsizlik olmamalıdır. Aksi hâlde işçinin akdi feshetme hakkına sahiptir. Ayrıca yapılacak işin gayr-i meşru olması durumunda akit, baştan geçersizdir. Geçerli bir iş akdine hem işveren iş güvenliğini sağlayarak, ödemeyi eksiksiz ve vaktinde yaparak hem de işçinin optimum şekilde çalışarak ve malzemeleri uygun kullanarak uyması gerekir.

3. Vefanın Siyasi Açılımları

Verilen söz, siyasî boyutta da olabilir. İnsan hayatına en çok etkileyen açılım da siyasal alanda olandır. Vefâ fiili, siyasal alanda söz ve antlaşma için kullanılır ve "antlaşmayı korumaya zıt davranmama" anlamına gelir.[30]

Ahde vefa, toplum ve devletin de temelidir, denebilir. Başka bir yaklaşımla, İslam'ın nazarında hükûmet ile yönetilenler arasındaki ilişki de vefa prensibiyle yorumlanabilir. Çünkü, toplum düzeni insanların fiilen veya zımnen karşılıklı olarak tanınan kurallara, zımnî

---

[28] Tirmizî, Büyû', 41.

[29] Bir keresinde Hz. Muhammed (s.a.v.), pazarda dolaşırken bir yiyecek yığınına rastlayınca elini yığına daldırıp çıkardı. Parmaklarına ıslaklık bulaştı. Bunun üzerine satıcıya: – **Bu ıslaklık da nedir**, diye sordu. Satıcı: — Ey Allah'ın Rasulü, yağmur ıslattı, dedi. Hz. Peygamber de ona şu veciz uyarıda bulundu: – **İnsanların görebilmesi için ıslak tarafını, yığının üstüne koyman gerekmez miydi? Bizi aldatan bizden değildir**, buyurdu. Müslim, İman, 164; Fiten, 16.

[30] İsfahanî, Râğıb, *el-Mufradat fî Ğarîbi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986, s. 829.

bir toplum sözleşmesine bağlı kalmalarına bağlıdır. Çünkü devlet başkanı, seçim ve biat ile tayin olunur. Biat ise gerçekte, yöneticinin "hukuk ve maslahat çerçevesinde yöneteceği", halkın ise "bu koşula bağlı kaldıkça devlet başkanına isyan etmeyeceği" sözünü [güvenoyu] vermesidir. Bîat, "devlet başkanı ve halk arasındaki fiilî, "**iki taraflı bir sözleşme**"dir. İki tarafı da bağlayıcıdır." Ebu Ya'lâ ibn Ferrâ''nın (458/1066) ifadesiyle, biat eden halk, "Adalet ve imametin [devlet başkanlığının] gerekliliklerini yerine getirmen üzere rıza bi'ati ile sana biat ettim." der.[31] "Bîat, devlet başkanı adayına hukuka bağlı kalması şartıyla iktidar ve otorite veren bir akittir. Siyaset bilimi alanındaki bugünkü birikim açısından halkın hukuk çerçevesinde kalmak üzere siyasi iktidara yürütme yetkisi verdiği söylenebilir. Bu yönüyle de daha çok günümüz güvenoyu kavramına yakın bir mahiyete sahiptir. Yine her iktidar değişiminde halkın hükûmeti tanıma, hükûmetin de hukuk çerçevesinde insanların haklarını ve maslahatını gerçekleştirmek üzere yönetme sözü vardır. Güvenoyu ve bî'at kavramları bu şekilde yorumlanmalıdır.

Hz. Peygamber'in Hicret'ten sonra Medine'deki etnik ve dinî topluluklarla imzaladığı "Medine Vesikası" böyledir. Hz. Peygamber, Hicret'in ardından Medine toplumunu oluşturan tüm dinî ve etnik topluluklarla bu sözleşmeyi fiilî ve yazılı olarak yapmıştır. Bu sözleşme ile tarafların hakları ve sorumlulukları kayıt altına alınmış; tarafların farklılıklarıyla birlikte, özgür ve barış içinde yaşadığı; şehri dışarıdan gelecek saldırılara karşı birlikte savunduğu bir siyasi düzen tesis edilmiştir.[32] Belirtelim ki, İnsanlar arasında fikir ve inanç farklılıklarının olması kaçınılmazdır. Bu farklılıklar insanlar arasında uzlaşmayı gerektirir. Uzlaşma ise zimnî veya sarih anlaşma ve sözlere dayalıdır. Uzlaşının devamı ve barış ortamının korunması da bu anlaşma ve sözlere vefa ile gerçekleşebilir. Dolayısıyla toplum ve medeniyetin sürebilirliğinin temelinde ahde vefanın büyük rolü vardır. Bu sebeple "*Medine Vesikası*" denen mezkûr sözleşmede, öncelikle, ilk İslam toplumu ve devletinin sınırları içerinde yaşayan farklı toplulukların ayrı ayrı zikredildiğini, resmen tanındığını; başta din özgürlüğü olmak üzere hak ve özgürlüklerinin güvence altına alındığını görmekteyiz.[33] Hz. Peygamber, "Medine Sözleşmesi" denen bu "Vesîka"ya asla aykırı hareket etmemiş, sözleşmemin gereğini daima yerine getirmiştir. Yahudi topluluklar, bu şartları her ihlal ettiklerinde Hz. Peygamber (a.s.), onları ahde vefa göstermeleri için uyarmıştır.

3.1. Zimmet: Ahde Vefa'da Nebevî Güvence

İslam Peygamber'in siretinde "zimmet", Müslümanlar ile gayr-i Müslim topluluklar arasında yapılan antlaşmalarda bir güvence olarak karşımıza çıkar. Çünkü zimmet, "antlaşma yapılan kimselere Allah'ın ve Rasulü'nün verdiği güvence-garanti" demektir.

---

[31] Ebu Ya'lâ, *el-Mu'temed*, 250. Geniş bilgi ve değerlendirme için bk. bk. Recep ARDOĞAN, *Yanılsamalar ile Hakikatler Arasında İslam'da Siyaset ve İnsan Hakları*, klm Yayınları, Kahramanmaraş 2020, 72 vd.

[32] Vesika için Bk. İbn Hişâm*, es-Sîratü'n-Nebeviyye*, II, 147-148; Ebu Ubeyd, *Kitabu'l-Emvâl*, 126 vd.

[33] Bkz. Umerî, Ekrem Ziya, *Medine Toplumu*, 87-88, 92.

Hz. Muhammed (s.a.v.), Hıristiyan Necranlılarla yaptığı antlaşmada şöyle denir:

> Necran ve dolayına, malları, canları, toprakları, milletleri, hazır bulunanları-bulunmayanları, aşiretleri ve kendilerine tabî olanları, az-çok ellerinde bulundurdukları için *Allah'ın himayesi*" ve "*Nebi Muhammed'in zimmeti*" vardır. Onların bu bulundukları halleri; haklarından ve dinlerinden hiçbir hak değiştirilmeyecek. ...[34]

"Hz. Muhammed'in zimmeti" ifadesi, Müslümanlar için, Peygamber'e iman ve onun yolunu izlemenin bir gereği olarak yapılan antlaşmaya riayet etmeyi bir zorunluluğa dönüştürür. Nitekim, Hz. Peygamber'in vefatından sonra da Müslümanlar, onun (s.a.v.) verdiği sözlere ve imzaladığı antlaşmalara, örneğin, Necran Hristiyanlarıyla yapılan antlaşmaya sadık kalmışlardır. Çünkü, Hz. Peygamber'in verdiği söz de müminlerin kendi verdikleri söz gibi sorumluluk gerektirir. Ayrıca, Müslümanlar, Hz. Peygamber'in izinden giderek gayr-i Müslimlerle onların haklarını güvence altına alan ahitler yapmışlar ve karşı taraf ihlal etmediği sürece de bu antlaşmaların gereğini yerine getirmişlerdir. Çünkü, gayr-i Müslimlerle Hz. Peygamber'in yaptığı antlaşmalara sadık kalmak ve aynı durumlarda aynı şekilde antlaşmalar yapmak Hz. Peygamber'e vefanın da bir gereğidir. Bu olgu, İslâm tarihinde nebevî bir gelenektir. Örneğin, Hz. Ömer'in Kudüs'ün fethinden sonra yazdırdığı beratta, bütün teferruatıyla kiliselere dokunulmayacağı, içindeki mallara el konulmayacağı, dinî meselelerde hiçbir zorlama ve baskıya maruz bırakılmayacakları teminatı verilmiştir [35] Sahabilerden Halid b. Velid'in Hireliler ile yaptığı ahit de diğer bir örnektir. Bu ahitte de Hirelilerin hiçbir mabedi, kilisesi ve düşman hücumunda iltica ettikleri istihkâmlarının yıkılmayacağı; çanlarını çalmaktan, bayramları esnasında haçlarını çıkararak dolaşmaktan men olunmayacakları kaydedilmiştir.[36]

3.2. Emân: Müslüman Toplumun Güvencesi

Zimmet kavramı ile yakından ilişkili önemli bir fıkhî kavram da "*emân*"dır.[37] "*Güven/Güvence verme*" anlamına gelen "emân", Müslümanların diğerleriyle ilişkilerinde onların hak ve özgürlüklerinin korunacağı güvencesini veren "söz"dür. Bu söze sadık kalmak, Hz. Peygamber'den itibaren uygulana gelen bir kuraldır.

Kavram Kur'an-ı Kerim'de 'Kılıç Ayeti'nden sonra gelen Tevbe 5. ayette geçer:

"Eğer müşriklerden biri senden emân dilerse, ona emân ver ki, Allah'ın kelâmını işitsin. Sonra (Müslüman olmazsa) onu güven içinde bulunacağı bir yere ulaştır."[38]

---

[34] Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, 72-73; Ebu Ubeyd, *Kitabu'l-Emvâl*, 184 vd. Rasulüllah'ın Gıfâroğulları kabilesi ile yaptığı ittifak anlaşması için de bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 436.

[35] Bk. Şiblî, *Asr-ı Saadet*, IV, 416-419; Turnagil, *İslâmiyet ve Milletler Hukuku*, 247.

[36] Turnagil, *İslâmiyet ve Milletler Hukuku*, 245-246. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Yahudiler'in Hicaz Bölgesi'nden sürülmelerini söylemesi, Ebu Ubeyd'in ifade ettiği gibi, yaptıkları antlaşmaları çiğnemeleri ve barıştan sonra ortaya koydukları tutumları yüzündendir. Ebu Ubeyd, *Kitabu'l-Emvâl*, 100.

[37] Abdulvahhab el-Hallâf, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, Kahire 1350, s. 92.

[38] Tevbe, 9/6.

Kur'an'daki bu uyarılar, savaşın inanç hürriyetini korumak için olacağını ve bir müşrik iltica ve himaye talebinde bulunduğunda reddedilmemesi gerektiğini gösterir.[39]

Emân kavramının dikkat çekici yönü, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamasında, Müslüman bireyin verdiği ama İslam toplumunun riayet ettiği güvence olmasıdır. Emânda bireyin bireye verdiği söz mevzu bahistir ve bu söze diğer tüm Müslümanlar vefa gösterirler.

Oysa, Hristiyan Batı tarihine bakıldığında, antlaşmaları çiğnemenin, dahası "ihlal etmek üzere antlaşma yapma"nın örnekleri ile doludur. Örneğin, Endülüs (İspanya) Beni Ahmer Devleti, 1492'de bir antlaşma ile teslim olmuştur. Anlaşma şartlarına göre, Müslümanlara kötü muamele edilmeyecek ve onların cemaat hakları tanınacaktı. Fakat bu antlaşmaya ancak üç hafta riayet edilmiş, gitgide artan bir mezalim sergilenmiştir.[40]

3.3. Uluslararası Antlaşmalara Vefa

Uluslararası ilişkiler de yine Hz. Peygamber'in (a.s.) siretinde "vefa" prensibi çerçevesinde gerçekleşmiştir.

Uluslararası hukukun genel ilkelerinden biri "Ahde vefa (Latince: *pacta sunt servanda*)"dır. Bu ilke, yapılan antlaşmaya riayet etmek, antlaşmanın sonucu olan yükümleri yerine getirmek, antlaşma maddelerini ihlal etmemek demektir.

Ancak ahde vefa kuralının uluslararası alanda vicdanî yaptırımı yok gibidir. Çünkü, tarih boyunca, toplumlar bireylere ulusal menfaatleri her şeyin üstünde tutan bir anlayış aşılıyor. Bu nedenle ulusal menfaat önünde ahlaki kavramların ve değerlerin hükmü kalmıyor. Örneğin, başkasının arazini gasp etmeyi en büyük kötülüklerden sayan insanlar, bir ulusun diğer bir ulusun topraklarını gasp etmesini bir "erdem", bir "fazilet" ve kahramanlık" sayabiliyor. Bunun en önemli örneği, coğrafi keşiflerden itibaren gittikleri ülkeleri sömürmekte olan Batı ülkeleridir. Onlar, hakimiyet kurdukları ülkelerde sadece toprakları değil insanları da her yönüyle sömürmeye (kolonyalizm/kolonicilik, müstemlekecilik, emperyalizm) koyulmuşlardır. Çeşitli Afrika ülkeleri ve Hindistan, onların en önemli sömürgeleriydi. Bu sömürü çarkı, insan avcılığı yoluyla Afrikalı ve Asyalı insanları köleleştirme ve her türlü haklarından mahrum etmeye kadar uzanıyordu. Bu yaptıklarını

---

[39] el-Bennâ, Cemâl, *Kadıyyetu'l-Hurriyye fi'l-islâm*, Kahire, 1405/1985, s. 61; Hamidullah, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdaresi*, trc. Kemal Kuşçu, Ankara, 1979, s. 132.

[40] Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 200. Çeşitli tarihlerde çıkartılan fermanlarla yüzbinlerce Endülüslü Müslüman (müdeccel) ya Hıristiyan olmak ya da İspanya'dan çıkmak zorunda bırakılmıştır. Kuran, Ercüment, "Cezayirli Türklerin Endülüs Müslümanlarını Kuzey Afrika'ya Nakli ve Neticeleri", *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara, 1996, 63, 66.
Endülüs'ün düşüşüyle birlikte başlayan Hristiyanlaştırma politikası, sadece Müslümanlarla sınırlı kalmadı. Avrupa tarihi boyunca olduğu gibi Yahudiler de hâkim konumdaki Hristiyanların şiddet ve tehcir siyasetinden paylarını aldılar. XVI. yy. başlarından itibaren İspanya'dan göç etmek zorunda kalan Müslümanlarla birlikte Yahudilere kucak açan Osmanlı olmuş, özellikle II. Bayezid zamanında, birçok Müslüman ve Yahudi Afrika sahillerine geçirilmiş ve Osmanlı sancaklarına yerleştirilmiştir. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 200-201.

da kendileri için hak olarak görüyor, misyonerlerden de destek buluyorlardı. Oysa İslam, ne olduğu belirsiz ulusal menfaatler adına başka bir topluluğa karşı girişilen haksız saldırı ve sömürgeciliği meşru görmez. İslam Peygamberi'nin sîretinde de ahde vefa, uhrevi yaptırıma da sahip olan bir dinî-hukukî kural olarak karşımıza çıkar ve dinen bağlayıcılığa sahip olur.

Uluslararası antlaşmalarda da durum aynıdır. Mazlum bir millete zulüm yoluyla dayatılan antlaşmaları hariç tutarak söyleyelim ki, uluslararası antlaşmaları ihlal etmek de Allah'ın adıyla teyit edilen; O'nun (c.c.) şahit ve taraf olduğu bir antlaşmayı bozmak demektir. Bu durum, tarih boyunca riayeti konusunda, çoğunlukla vicdanî yaptırıma da sahip olmayan uluslararası antlaşmaların yalnızca dinen yaptırıma sahip olması; itikadî ve vicdani bir müeyyidesinin olması demektir. Bu sebeple, İslam tarihi boyunca, Müslümanlar, başka milletlere verdikleri söze riayet etmeyi, Hz. Peygamber'in sünnetinde en güzel uygulamasını bulan dinî bir yükümlülük olarak kabul etmişlerdir. Bu dinî yükümlülük de hem hukukî bir kural hem de ahlakî bir erdemi içerir.

İslam hukuken geçerli (meşrû) ve gerçekleşmiş (sahih) sözleşmelere dayalı hakları da korur ve bu sözleşmelerin yüklediği sorumlulukları yerine getirmeyi emreder. Nitekim bu konuyla ilgili bir ayette "*Ey iman edenler! Akitleri(n gereğini) yerine getiriniz* (يَّا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اَوْفُوا بِالْعُقُودِّ)..."[41] buyrulmaktadır. Bu durumda "*akde vefa*" sözleşmeleri ve sözleşmelerden doğan hakları koruyan bir ilke olarak karşımıza çıkar.

Kur'an'ın mesajı ve Hz. Peygamber'in sîretine gelinceye kadar gerçek anlamda ilkelere ve kurallara dayalı bir uluslararası hukuk[42] söz konusu değildi. Altını çizelim ki gücün belirlediği kurallar, hukuk değildir.[43] Dolayısıyla uluslararası hukuktan söz edebilmek için gücün üzerinde olan prensiplerin ve normların varlığı gerekir. İşte, Kur'an'ın mesajı ve Hz. Peygamber'in sîreti bunu 14 yüzyıl önce gerçekleştirmiştir.

İnsanlık tarihinde uluslararası hukuk, "prensipler ve normlar manzumesi" ve "uygulama" olarak ilk kez Hz. Peygamber'in sîretinde yer almıştır. Hz. Peygamber'in hayatını konu edinen eserlerde, kronolojik olarak olayların akışını vermek yanında çok kez bir yöntem olarak Hz. Peygamber'in peygamber ve idareci olarak başka topluluklarla ilişkilerinin ayrı ayrı incelendiği görülür. "Putperestlerle ilişkiler", "Hristiyanlarla ve Yahudilerle İlişkiler", "Hz. Peygamber'in Elçileri ve Diplomatik Mektupları" gibi. Bu gibi başlıklar, İslam uluslararası hukukunun ilk pratiğini, bir kurallar dizisi ve gelenek olarak ortaya koymaktadır.

---

[41] Maide/1.

[42] Devletler umumî hukuku (law of nations), devletlerarası/uluslararası hukuk (international law)

[43] Hukukun varlığı, en başta yasaların meşruiyetini ahlakın temel ilkelerinden, hukukun cihanşümul prensiplerinden alması gerekir. İkinci olarak da bu hukuk herkes için bağlayıcı olmalı; güçlünün hukuku değil hukukun gücü söz konusu olmalıdır.

Uluslararası hukuk ilmi, İslam fıkhının bir parçası olmuştur. Nitekim bazı fakihler, yazdıkları eserlerde harpler, antlaşmalar, gayr-i Müslimlerin hak ve özgürlüklerini içeren uluslararası hukuk konusunu "*siyer*" başlığı altında ele almışlardır.

İslâm'da, başından beri ve ilk defa olarak düşmana gerek harp zamanında gerekse sulh zamanında Kur'an'ın direktif verdiği ve Allah'ın elçisi ve halifelerin tatbik ettiği dört başı mamur haklar tanıyan kavram ve prensipler vardır.

Uluslararası hukukun esası olan *"Pacta sunt servanda"* düsturu, Kur'an'da *"evfû bi'l-ahd"* emriyle ortaya konmuştur:[44]

"Verdiğiniz sözü de yerine getirin. Çünkü verilen söz, sorumluluğu gerektirir."[45]

Bu genel geçer hükme göre, gerek başka bir ülke veya devletle olsun gerekse Müslümanların ülkesinde yaşayan gayr-i Müslimlerle olsun yapılan antlaşmaya uymak aynı zamanda dinî bir yükümlülüktür. Antlaşmaya uyma konusunda iyi ve kötü gibi ahlaki kavramlara günah ve sevap, vacip ve haram gibi dinî değerleri de yüklemekte; ahlaki yaptırımı uhrevî bir yaptırımla da desteklemektedir.

"…Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, …antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir..."[46]

Bu ayette, verilen sözü yerine getirmenin, bir fazilet olduğu vurgulanır. Verdiği sözü yerine getirmesi, insanın hem kendine hem de başkalarına karşı duyduğu saygının bir sonucudur.

> "Ancak kendileriyle antlaşma yaptığınız müşriklerden (antlaşma şartlarına uyan) hiçbir şeyi size eksik bırakmayan ve sizin aleyhinize herhangi bir kimseye arka çıkmayanlar (bu hükmün) dışındadır. Onların antlaşmalarını, süreleri bitinceye kadar tamamlayınız. Allah (haksızlıktan) sakınanları sever."[47]

> "Antlaşma yaptığınız zaman, Allah'ın ahdini yerine getirin ve Allah'ı üzerinize şahit tutarak, pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın. Şüphesiz Allah, yapacağınız şeyleri pek iyi bilir."[48]

Bu ayetler ile antlaşmalara uymak açık biçimde müminler için kesin bir dinî yükümlülük olmuştur. İslâm'a göre Müslümanların yaptığı her sözleşmede Allah, şahittir, üçüncü bir taraftır[49] ve hakemdir. Antlaşmanın ihlali de büyük günahtır. Allah'ın elçisi de

---

[44] Bkz. Turnagil, *İslâmiyet ve Milletler Hukuku*, 20.
[45] İsra 17/34.
[46] Bakara suresi, 177. ayet.
[47] Tevbe 9/4. Aynı surede karşılıklılık esasıyla ilgili şu uyarıda yapılmaktadır: "*Mescid-i Haram'ın yanında kendileriyle antlaşma yaptıklarınızın dışında müşriklerin Allah ve Resûlü yanında nasıl (muteber) bir ahdi olabilir? Onlar size karşı dürüst davrandıkları müddetçe siz de onlara dürüst davranın. Çünkü Allah (ahdi bozmaktan) sakınanları sever*." Tevbe 9/7.
[48] Nahl 16/91.
[49] Pirzade, *İslâm ve Uluslar Arası Hukuk*, 64.

imzaladığı antlaşmaları da hiçbir zaman ihlal etmemiş, ahde vefayı uluslararası alanda da bir sünnet kılmıştır.

Bu anlatılanlardan sonra vefa ile "ihsan" kavramı arasında bir ilişkilendirme yapmamız da mümkündür. Kelime anlamı "güzel yapma, güzelleştirme" olan "ihsan (İslam'ın güzelleştirilmesi)" kavramını, Hz. Peygamber (a.s.), "Allah'ın görüyormuşçasına ibadet"[50] şeklinde, iyiliğe ulaşmanın yolu/metodu olarak açıklamıştır. O (s.a.v.), kişinin gözetimindeki yetimin malına yaklaşımından[51] anlamsız/boş işleri terk etmesine; yaptığı işi en güzel şekilde yapmasından sıla-i rahm ve ahde vefaya kadar ihsanın insan davranışları üzerindeki tezahürlerini açıklamıştır. İşte vefa ilkesi de Muhammedî ahlakta en güzel şeklini bulmuş; inanç ve niyet alanından başlayarak, ahlak, hukuk, uluslararası ilişkilere değin uygulanan bir ilke olmuştur. Sonuç olarak vefa, niyette doğruluktan başlayarak uluslararası ilişkilere değin hayatın çeşitli alanlarında tezahürleri olan ve tezahür ettiğinde insanlar arası ilişkileri onaran, iyileştiren ve güzelleştiren bir erdemdir. Kısaca, Muhammedî ahlakta vefa, hayatın her alanında kişinin "vefât"ına kadar tatbiki olan bir prensibidir.

Kaynakça

Ardoğan, Recep, *İslam'da Din Özgürlüğünün Temelleri -Kelamî Bir Yaklaşım-*, KLM Yayınları, İstanbul, 2016.

Ardoğan, Recep, *Yanılsamalar İle Hakikatler Arasında İslam'da Siyaset ve İnsan Hakları*, KLM Yayınları, Kahramanmaraş 2020.

Candan, Abdurrahman ve dğr., *Hadislerle İslâm*, ed. Mehmet Emin Özafşar ve dğr., 2. Baskı, Ankara 2013. https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php

Ebû Ubeyd Kâsim b. Sellâm , *Kitâbü'l-Emvâl*, nşr . M. Halîl Herrâs, Kahire, 1401/1981.

Ebu Ya'lâ, İbn Ferrâ Muhammed b. Huseyn, *el-Mu'temed fî Usûli'd-Din*, thk. V. Zeydan Harrad, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1974.

Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harac*, nşr. Kusayy Mecduddîn el-Hatîb, Kahire 1397.

el-Bennâ, Cemâl, *Kadıyyetu'l-Hurriyye fi'l-islâm*, Kahire, 1405/1985.

el-Hallâf, Abdulvahhab, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye ev Nizâmu'd-Devleti'l-İslâmiyye fi'ş-Şu'ûni'd-Dustûriyyeti ve'l-Hâriciyye*, Kahire 1350.

eş-Şatibî, Ebu İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakât fî Usûli'ş-Şerî'a*, I-IV, trc. M. Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi, I-II*, çev. Salih Tuğ, Yeni Şafak Gazetesi Yayınları, Ankara, 2003.

Hamidullah, Muhammed, "Serahsi'nin Devletler Umumî Hukukundaki Hissesi", *90. Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukçusu Şemsü'l-Eimme Es-Serahsî Armağanı*, tr. Salih Tuğ, A.Ü. İ. F. Yay., Ankara, 1965.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdaresi*, trc. Kemal Kuşçu, Ankara, 1979.

[50] Müslim, Îman, 1.

[51] En'âm 6/152.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik, nşr. Mustafa es-Sekâ ve dğr., Beyrut ts.; *es-Sîretün Nebeviyye*, I-IV, nşr. Cemal Sabit, M. Mahmud, Seyyid İbrahim, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2004.

İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebu Abdillah Muhammed b. Ebi Bekr, Zâdü'l-Meâd, III, trc. Muzaffer Can, İstanbul, 1990.

İsfahanî, Râğıb, *el-Mufradat fî Ğarîbi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986.

Kuran, Ercüment, "Cezayirli Türkler'in Endülüs Müslümanlarını Kuzey Afrika'ya Nakli ve Neticeleri", *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara, 1996.

Pirzade, S. Şerafettin, "İslam ve Uluslararası Hukuk", *İslâm Başkaldırıyor*,.

Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001.

Şiblî, Mevlana, *Asr-ı Saadet*, IV, trc. Ömer Rıza Doğrul, Eser Yayınevi, İstanbul, 1973.

Turnagil, Ahmet Reşit, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, İstanbul, 1977.

Turnagil, Ahmet Reşit, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1972.

Umeri, Ekrem Ziya, *Medine Toplumu*, tr. Nureddin Yıldız, Risale Yayınları, İstanbul, 1988

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II, TTK Basımevi, Ankara, 1988.

Uluslararası İlişkilerde Vahy'in Kureyş'in e İlâfları'nın Tesisine Müessir Bizansa Vefası

Mehmet Nuri GÜLER[1]

Giriş

Araştırmanın *zeminini*, Hz. Muhammed'e vahyin indiği dönemdeki Dünya devletlerinin durumları oluşturmaktadır. İnsanlığa gelen Vahyi devlet olarak örgütlenmiş uluslar ile ilgili belirlemelerde bulunmuştur. İslâm Uluslararası (Devletlerarası) Hukuku alanında Vahy'in uluslararası ilişkilere bakışını ortaya koyan değerlendirme çalışmalarına rastlanmamaktadır. Bir siyasi örgütlenme olan Kureyş ile içinden çıkmış Allah'ın Elçisi ve ona tabi olanların diğer siyasi kabile, devlet ve imparatorluklar ile ilişkisinin Vahy'ın kendi tarafı olan Hz. Muhammed ile Müslümanlara göre değerlendirmesini İslâm Uluslararası (Devletlerarası) Hukuku'nda araştıran çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacı karşılamaya yönelik bir katkıda bulunmak için, "*Uluslararası İlişkilerde Vahy'in Kureyş'in ve İlâfları'nın Tesisine Müessir Bizansa Vefası*" problemi *araştırma konusu* edinilmiştir. Araştırma probleminin (konusunun) çözümlenmesinde "Kureyş"in te'sisinde ve geçim yolu olan "Îlâf"ların kuruluşunda etkili olan Devletlere ve Vahy'in bu Devletler il uluslararası ilişkiler bağlamındaki değerlendirmelerine ait bilgilerin toplanması *araştırmanın amacı* olmaktadır. Bu şekilde, Vahy'in uluslararası ilişkilere yönelik değerlendirmelerinden Kureyş ile İlâfları'nın kuruluşuna etki eden Devlete ve ulusuna bir uluslararası ilişki tavrı olan "vefa"yı günümüze yansıtılması, *araştırman önemini* teşkil etmektedir. *Araştırmanın kaynakları*, Kur'ân ve ilk dönem İslâmı'nı aktaran yayınlanmış kitap, makale ve tebliğ çalışmalar ile yayınlanmamış yüksek lisans, doktora tezleridir. *Araştırmanın yöntemi*, verilerin "tarama metodu" ile toplanması, "analitik (çözümsel) metod" ile belirlenmesi ve araştırmanın amacı doğrultusunda sistematize edilmesi tarzındadır. *Araştırmanın anahatları* ise, Giriş, Üç Kısım ve Sonuç'dan meydana gelmektedir. Giriş kısmında, araştırmanın konusu, amacı, önemi, kaynakları, yöntemi ile anahatlarına kısaca değinilmektedir. Birinci kısımda, "Vahyi'nin İndiği Dönemde Uluslararası İlişkiler" işlenmektedir. İkinci kısımda "Kureyş'in Bizans Paktında Yeralması", dolayısıyla "Kureyş'in Te'sisi" ve "Îlâfların Kuruluşu" incelenmektedir. Üçüncü kısımda "Vahyi'nin Hıristiyan Bizansa Vefası" ele alınmaktadır. Araştırma Sonuç ile tamamlanmaktadır.

1. Vahyi'nin İndiği Dönemde Uluslararası İlişkiler

1.1. Vahyi'nin İndiği Dönemde Dünyanın Siyasi Durumu

Vahyi'nin indiği dönemde *Avrupa*, *Asya* ve *Afrika*'da siyasi durum şöyledir: *Avrupa*'da güçlü krallıklar bulunmayıp feodalite hâkimdir. *Kavimler Göçü* sonrasında Vizigot ve Frank krallıkları kurulmuştur. Anadolu, Suriye, Kuzey Afrika, Mısır, Habeşistan,

[1] Doç. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mnguler55@gmail.com

Doğu Akdeniz ve Balkanlarda ise Bizans İmparatorluğu egemendir. Avrupa'da Hristiyanlık inancı yaygındır.

Asya'da Orta Asya'da Göktürkler hüküm sürmektedir. Göktürkler, Göktanrı, Budizm, Mani dini ve Şamanizm inançlarına sahiptiler. İran'da Sasaniler devleti vardır. Zerdüştlük dini hâkimdir. Hindistan, siyasi birlikten yoksundur. Hindistan'da Hinduizm, Brahmanizm, Budizm gibi çeşitli dinler yaygındır. Çin'de, Sui Hanedanı egemendir. Konfüçyüs, Taoizm, Budizm inançları yayılmıştır. Arabistan da Asya'nın güneyinde yer alan Kızıldeniz, Basra körfezi, Umman Denizi, Hint Okyanusu, Suriye ve Filistin ile çevrili büyük bir kısmı çölden oluşan yarım adadır. Orta Arabistan'da Hicaz, Güney Arabistan'da Yemen ve Kuzey Arabistan'da Necid yer almaktadır. Arabistan'da siyasi birlik yoktur. Güney Arabistan'da Main, Seba ve Himyeri devletleriyle, Kuzey Arabistan'da Nebatiler, Gassaniler, Hireliler devletleri kurulmuştur.[2]

1.2. Vahyi'nin İndiği Dönemde Uluslararası İlişkiler

Avrupa, Asya ve Afrika'daki siyasi birliklerin uluslararası ilişkilerini belirleyen yegane etken "ticâret"tir. Ticaretin gerçekleştiği yer de, ilk çağlardan itibaren bir Özbek özdeyişi ile "gökyüzündeki samanyolundan sonra evrendeki ikinci yol olan ipek yolu"dur. İpek Yolu, Doğu'dan Batı'ya Kuzey'den Güney'e birçok din, dil, ırk, kültür ve medeniyete sahne olmuş, milletlerin ve devletlerin arasında uluslararası ilişkilerin belirleyicisi ve temel ögesi olmuştur. İpek Yolu, bölgeler ve devletler arası ekonomik münasebetlerin zorlaması sonucu açılmıştır. İnsanoğlu yaradılışı icabı ihtiyaçlarının karşılanmasında sürekli bir şekilde başka insanlara muhtaçtır. Günümüz dünyasındaki karşılıklı çıkar ilişkilerinin, insanlar ve milletler arası ilişkileri zorunlu kılması gerçekliği, insanlar yaratılış itibariyle değişmediğine göre, tarihin ilk devirlerinde de kaçınılmaz bir gerçekliktir. İşte, İpek Yolu bu gerçeklikten doğmuştur. İpek Yolu üzerinde vuku bulmuş olan birçok hâkimiyet mücadeleleri de bundan kaynaklanmıştır. Bu açıdan bakıldığında İpek Yolu'nun insanlık tarihi kadar eski olduğu ortaya çıkar.[3] İpek Yolu, adını Çin'den Batı'ya gönderilen ipeğin bu yoldan sevk edilmesi dolayısıyla almış ve İpek Yolu adı da ilk defa Beron Von Richtofen tarafından Avrupalılarca kullanılmıştır. [4]

Çin'den Hindistan'a, Türkistan'a, İrân'a, Mezopotamya'ya (Irak'a), Suriye'ye, Akdeniz Ülkeleri'ne, Akdeniz Kıyı Limanları vasıtasıyla Avrupa'ya ve Kuzey Afrika Ülkelerine ulaşan en uzun kara ticaret yolu olan İpek Yolu, Kuzey'den ve Güney'den başka tali yolların bağlanmasıyla büyük ticaret kervanları tarafından kullanılan eski dünyanın en önemli ve en büyük yolu olmaktadır. [5]

---

[2] İslam Tarihi ve Uygarlığı (Erişim 15 Ekim 2021) https://www.derssarayi.com/tyt-ayt-tarih-islam-tarihi-ve-uygarligi/

[3] Yaşar Bedirhan, *Orta Çağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstütüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994), II-III.

[4] Sven Hedin, *İpek Yolu*, çev. A. Arpad (İstanbul: 1974), 226.

[5] Kemal Özergin, "İpek Yolu", *Boğaziçi Dergisi 38-39* (İstanbul: 1985), 14.

Büyük ticaret kervanları İpek Yolu güzergâhında geçtiği topraklara egemen devletlere geçiş ücreti bir vergi ödemekte ve alış verişleriyle de bölge halkının gelirine büyük katkılarda bulunmaktadırlar. Bu vergi ve yol harcamaları devletler arasında sürekli çekişme ve mücadele konusu olmuştur. Birçok devletler arasında, İpek Yolu hâkimiyetini elden kaçırmamak için savaşlar yapılmıştır. Bu yolu ele geçiren devlet, hem siyasi ve hem de ekonomik güç bakımından üstün konuma gelmiştir. Örneğin, İpek Yolu güzergahından olan Türkistan'a giden yolların denetimi elde etmek için Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi Türk devletleri ile Çin devleti arasında büyük savaşlar olmuştur. Çünkü devletler satacağı ve alacağı malların güvenlik içinde ve vergisiz taşınmasını istemektedirler. Bizanslar ve Sasaniler arasındaki savaşlar da aynı gerekçelerle İpek Yoluna hâkim olmak için yapılmıştır.[6]

Millat'tan Sonra I. yüzyılın sonlarına doğru İpek Yolunun geçtiği bölgelerde dört güçlü imparatorluk kurulmuştur. Batı'da Roma İmparatorluğu, Doğu'da Çin İmparatorluğu, Hindistan'ın Kuzeyi'nde Kuşan İmparatorluğu ile İran'da Part İmparatorluğu'dur. Bu imparatorlukların tümü de ticaretin esneklik içinde yapılması ve güvenliğinin sağlanması için kararlı bir siyaset izlemişlerdir.[7]

Millat'tan Önce XV. yüzyıla kadar dayandırılan ve Millat'tan Sonra XVIII. yüzyılda önemini kaybetmeye başlayan dünyanın kadim ticaret yolunu, Roma İmparatorluğu zamanında, Mîlât'tan Sonra II. yüzyılda itibaren, İtalya'dan başlayarak Anadolu'ya, Orta Doğu'ya, Hindistan'a ve Çin'e ulaşan güzargahı üzerinden kullanmaya başlamıştır. Özellikle, Mîlât'tan sonra VI. yüzyılda, İran'da çıkan karışıklıklar yüzünden bu yol Güney'e Arabistan geçit yoluna sapmak zorunda kalmıştır. Hindistan ve Çin'e, Basra Körfezi, Kızıldeniz ve Umman ('Umân) Denizi yoluyla bağlanan bu geçit Arabistan yoluna "Baharat Yolu" adı da verilmiştir.[8] Kur'an'da "yaz ve kış seferleri" [9] şeklinde bahsi geçen Aden, Suriye ve Mısır arası karayolu ticaret seferleri uzun süre düzenli bir şekilde devam etmiştir. [10]

Bu baharat yolunun işlerlik kazanmasıyla Vahyi'nin indiği dönemde Arabistan'da, dolayısıyla Mekke ve Medine'de uluslararası ilişkilere tanık olunmaktadır. O zamanın dünya ticareti olan Akdeniz-Hindistan ticareti, Hıristiyan Bizans ile Mazdek (Mecûsî) İran Sâsânî düşmanlığından, Kuzey'de, Bizans ve İran'dan her biri için kesintiye uğrayınca, bu

---

[6] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (İstanbul: 1984), 383; Zekeriya Kitapçı, *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler* (Konya: 1989), 74.

[7] Bedirhan, *Orta Çağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*, 5.

[8] Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: 1980), 1/92. Baharat Yolu, Doğu'dan Avrupa'ya iki ayrı güzergâhı vardır. Bunlardan biri Orta Asya'dan geçen İpek Yolu güzergâhı üzerinden olmaktadır. Diğer ise, Hindistan ve Seylan'dan (Sri Lanka) Kızıldeniz'deki Akabe Körfezi'ne, Yemen kıyılarına ya da Basra Körfezi'ne gelen deniz yoludur. Bu kıyılardaki limanlarda gemilerden boşaltılan baharat karayoluyla Fenike (Lübnan) ve Filistin kıyılarına, Mısır'da İskenderiye'ye ve Karadeniz'e ulaştırılmaktadır. Sonra gene deniz yoluyla Avrupa'ya taşınmaktadır. (Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 371-372).

[9] Kureyş 106/2.

[10] Bozkurt, "İpek Yolu", 372.

iki imparatorluk, Arabistan'ın sâkinlerini kazanmaya çalışmışlardır. Bizans, Arabistan'ın Batı'sında, İranlılar da Doğu'sunda tam etkili olurken, Arabistan'ın Güneyi, yani Yemen, Bizans ve İran arasında el değiştirmiştir. Buna göre, yerli Hıristiyan Araplar, Bizanslar'a eğilim gösterirken, yerli Müşrik Araplar ve Yahudîler ise, İranlılar'a eğilim göstermişlerdir. Böylece, Bizans ve İran, Akdeniz-Hindistan ticaretinin kopuk Kuzey yolları yerine, Arabistan'ın içinde taraftarlarını desteklemek suretiyle iki siyasi ve ekonomik pakt kurmuştur: Birincisi Hırısitiyan Bizans, Hıristiyan Araplar Paktı. İkincisi, Mecusi İran, Yahudi ve Müşrik Araplar Paktı'dır. [11] İpek Yolu ticareti Müslümanların eline geçince, Doğu'da Göktürk ve İran devletleri yıkılmıştır. Batı'da Bizans zayıflamıştır. [12]

İşte, Nübüvvet öncesi Arabistan'ın devletler arası ilişkilerin konumu ve uluslararası ilişkilerin durumu budur. Bu konum ve durum, İslâm'ın getirdiklerini anlamada temel teşkil etmekte ve çok önemli olmaktadır.

2. Kureyş'in Bizans Paktında Yeralması

Kureyş kabilesi Adnânîler içerisinde Kinâne kabilesinden doğmuş bir alt boy olarak tanımlanmaktadır. Kureyş'in Şeceresi, Fihr (Kureyş) b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne b. Huzeyme b. Âmir (Mudrike) b. İlyâs b. Mudâr b. Nizâr b. Mead b. Adnan olmaktadır. [13]

2. 1. Kureyş'in Te'sîsi (Kuruluşu)

Hz. Muhammed'in kabîlesi Benû Hâşim'dir. Benû Hâşim de Fihr'dandır. Fihr'a da sonradan *Kureyş* denilmiştir. Fihr'ın bu Kureyş adı, Kusayy b. Kilâb'dan gelmektedir. Kusayy, kabîlesi "Fihr"ı toplayıp, onları Mekke'ye yerleştirdiği için, kendisine "*Toplayan*" anlamında "*Kusayy*", "Fihr"a da "*Harem'de Toplanan*" anlamında "*Kureyş*" denilmiştir. [14]

İbn Sa'd (ö. 230 h./845 m.)'ın *Tabakât*'ında geçen bir rivayete göre, Abdulmelik b. Mervan, Muhammed b. Cübeyr'e, "*Kureyş ne zaman Kureyş olarak isimlendirilmiştir?*" diye bir soru sormuş, Muhammed b. Cübeyr de şöyle cevap vermiştir: "*Ayrılmış bir şekilde çevrede yaşayan kabilelerin Mekke'de (el-Haram) bir araya geldikleri zaman*" şeklinde cevap verince, Abdulmelik'in, "*Böyle bir şey duymadığını ancak Kusayy'a Kureşî dendiğini ve ondan önce de kimsenin Kureyş olarak isimlendirilmediğini işittim?*" [15] demeleri de, Kureyş'in "Harem'de Toplanan" ve Kusayy'dan önce kimsenin Kureyş diye adlandırılmaması da Kureyş adının "Toplayan" Kusayy'dan geldiğini göstermektedir.

---

[11] Mehmet Nuri Güler, "Ekonomi", *Çeşitli Yönleriyle İslâm Medeniyeti*, ed. Adnan Demircan ve Murat Akgündüz (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017), 239-240.

[12] Bedirhan, *Orta Çağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*, 6.

[13] Ebû'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî, *Cemheretu'n Neseb*, thk. Nâci Hasan (Lubnân: Âlemu'l-Kutub, 2003), 17-22; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelusî, *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, thk. Abdulmun'im Halîl İbrahîm (Lubnân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 5. Basım, 2009), 9-12.

[14] İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet 'Ukkâşe (el-Kâhire: 1969), 117.

[15] Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr* thk. Ali Muhammed Ömer (el-Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 2001), 1/32.

Kusayy'ın kabilesi Fihr'i toplaması ve Mekke'nin yönetimin ele geçirmesi hakkında farklı rivâyetler bulunmaktadır; [16] ancak, Vahy'in Bizans'a vefasını açıklayabilen rivâyet İbn Kuteybe (ö. 276 h./889 m.)'nin, *el-Meârif* adlı kitabında aktardıkları olmaktadır.

İbn Kuteybe'nin, *el-Meârif* adlı kitabında bildirdiğine göre Kusay, Mekke'nin yönetimini Bizans'tan aldığı yardım ile ele geçirmiştir. [17] Bu yardım, Şam bölgesinde Bizans'ın vesayeti altında yaşayan Bizans etkisinde bulunduklarından Hristiyanlığı kabul etmiş olan Kudâ'a kabilesinin Uzreoğulları'ndan anne bir kardeşi Rizâh'ın, kabilesinden 300 kişilik kuvvet ile Kusay'a desteği şeklinde gerçekleşmiştir. [18]

Kusay'ın asıl adı Zeyd olup, Kilab b. Mürre ve Fatıma bt. Sa'd b. Seyel'in evliliğinden ikinci çocuktur. Kusay, küçük iken babası ölmüş; bunun üzerine annesi Fatıma, Mekke'ye ticaret ve hacyapmak amacıyla gelen Kudâ'a kabilesine mensup Uzreoğulları'ndan Rebîa b. Haram ile evlenmiştir. Rebia b. Haram Mekke'deki işlerini bitirdikten sonra Kusay ve annesi ile Şam yakınlarında yaşayan kabilesi Uzreoğulları'na dönmüştür. Fatıma'nın Rebîa'dan Rizâh adında bir çocuğu olmuştur. Kusay yetişkin olduğunda doğduğu Mekke'ye gelmiş ve orada yaşamaya başlamıştır. [19]

İşte, Mîlâdî IV. asırda bir başpapazın Hubbâ bintu Huzeyl adlı kızı ile evli Kusayy b. Kilâb [20], kendisi ve kabilesi Kureyş'i Hz. İsmâil'den gelen sarih evlâtlar olduğu iddiası ile, Ka'be ve Harâm için, Hıristiyan Roma İmparatoru I. Theodose (dönemi Mîlâdî 379-395)'dan [21] aldığı destek [22] ile, kendilerini Ka'be'ye vakf etmiş Sufa ve Ka'be'nin işlerini idâre eden Huzâ'a ile hâlifleri Bekir Oğulları'ndan daha evla görerek, savaştıktan sonra Ka'be'nin işlerini ve Harâm'ı idâresini üzerine almış, böylece, Kureyş ve mu'ahid kabilelerin Melik (Kral)'i, yani üzerlerinde yegane tasarruf edeni olmuştur. Mekke'de o zamana kadar Ka'be'nin hareminde başka ev yokken, haremde kabile fertlerine ev yapma izni vermiş ve kendisi de Dâru'n-Nedve'yi yapmıştır. Kusayy'ın konumu dolayısıyla, Kureyş, bütün işleri Dâru'n-Nedve'de hükme bağlanmıştır. [23] Artık dışarıdan Mekke'ye gelen kervân, Dâru'n-

[16] Rivâyetler ile ilgili geniş bilgi için bakınız: Muhammet Fatih Duman, *Kureyş Kabilesi (İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 110-120.

[17] İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 640-641.

[18] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/51.

[19] Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* thk. Mustafa Sakka, İbrahim el-Ebyârî, Abdu'l-Hafîz Şiblî (Beyrût: Dâru İbni Kesir, 3. Basım, 2005), 119-120; Ebû Cafer Muhammed b. Habib el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Muhabber*, thk. Eliza Lichtenstater (Beyrût: Dâru'l-Afâki'l-Cedide, Tarih Yok), 30-31; Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve Mâ Câe Fîhâ mine'l-Âsâr I-II (4. Baskı),* thk. Ruşdi es-Salih Melhas (Mekke: Mektebetü's-Sekâfe, 4. Basım, 2002), 1/103-104.

[20] Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi)*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: 1980), 1/485, paragraf 749. Kusay b. Kilâb'ın Mîlâdî 400'de doğup, 480 yılında öldüğü de kaydedilmektedir. Bakınız: İrfân Muhammed Hammûr, *Sûku 'Ukâz ve Mevâsimu'l-Hacc* (Beyrût: 2000), 205.

[21] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/360, paragraf 551.

[22] İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 640-641.

[23] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Beyrût: Dâru Suveydân, Tarih Yok), 2/256-258.

Nedve'de durmuş, Mekke'liler gelip onlarla burada konuşup, burada alış-verişlerini yapmışlardır.[24]

Mekke'de Huzâ'a kabilesinden Huleyl b. Hubşiyye'nin kızı Hubba ile evlenen Kusayy'ın, ondan Abduddâr, Abdumenâf, Abduluzza ve Abdukusayy adında dört erkek çocuğu olmuştur.[25] Kusayy'ın çocukları hakkındaki, "*Dört tane çocuğum oldu. İkisini ilahlarıma, birini evime sonuncusunu da kendime nispetle isimlendirdim*"[26] ifadesinden, Abdumenaf ve Abduluzza'yı ilahlarına, Abduddâr'ı evine Abdukusayy'ı da kendine nispet ettiği anlaşılmaktadır. Kusay, zamanla Mekke'de sözü dinlenir, zengin ve nüfuz sahibi bir kimse haline gelmiştir. [27]

2. 2. Îlâfların Kuruluşu

Îlâf, "*ahid*" ve "*iki şahıs arasında dostluk yapmak*" anlamlarına gelmektedir.[28] Mekke, önceleri, ticârî seferlerde istirahat etmek için bir durak yeri iken, Abdu Menâf'ın dört oğlu ile, doğu ve batı arasında uluslararası ticâreti gerçekleştiren yegane merkez olmuştur. Bu îlâf'a vahy, Kur'ân'da 106. Kureyş sûresi, 1-4. âyetlerde yer vermiştir.

Kusay'ın oğullarından Abdumenâf'ın ekonomik ve siyasal ilişkiler açısından çevre kabileler ve Kureyş içerisinde itibarı yüksek olmuş ve Mekke iktidarının fiili lideri konumuna sahip olmuştur. [29] Abdumenâf'ın Hâşim (Amr), Abduşems, Muttalib, Nevfel, Ebû Ubeyd ve Ebû Amr adında altı erkek ve Tumâdir, Berre, Hâle, Gilâbe, Hayye ve Rayta adında altı kız çocuğu olmuştur.[30]

Kureyş kabilesi mahalli çapta bir ticaret ile meşgul iken, mîlâdî 467 yıllarında, İran muharebesi ve artan baskılar ile Hint ticareti için İran yolunun Bizans'a kapanması üzerine, Bizans İmparatoru Büyük Leon[31], Hâşim b. Abdimenâf ile yapmış olduğu anlaşmayla, Hint ticaretini sürdürmeyi başarmıştır. [32]

Bunu, Kayser'in, M. 443 yılında dünyaya gelen ve asıl adı *Amru'l-'Ulâ* olan Abdulmenâf'ın altı oğlundan biri olan Hâşim [33]'i Şam'a davet edip, Hâşim ile îlâf yaparak sağlamıştır. [34] Böylece Hâşim, Kur'an'da da geçen Kureyş adına ticaret maksadıyla yaz ve

---

[24] Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul:1984), 40.
[25] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 110.
[26] Ebû Cafer Muhammed b. Habib el-Bağdâdî, *Kitabu'l-Munemmak fi Ahbâri Kureyş*, thk. Hurşîd Ahmed Fâruk (Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 1985), 32.
[27] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 125-126; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/106.
[28] Muhammed Hamidullah, "el-Îlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisâdî-Diplomatik Münasebetleri", çev. İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1961), (Ankara: 1962), 216.
[29] İbnu'l-Kelbî, *Cemhere*, 67; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kûbî, *Târihu Ya'kûbî*, (Beyrût: Dâr Sâder, 2. Basım, 2010), 1/241.
[30] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/56.
[31] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/ 360, paragraf 551.
[32] es-Seyyid Mahmûd Şukrî el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-'Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî (Beyrût: 1314 h.), 3/ 385; Alî Husnî el-Harbutlî, *Târîhu'l- Ka'be* (Beyrût: 1987), 47-48.
[33] Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/280.
[34] el-Ya'kûbî, *Tarih*, 1/242-243; İbn Habib, *el-Munemmak*, 42-43..

kış yolculuklarını başlatmıştır. Bu kış ve yaz seferleri, kış ve yaz Muson rüzgârlarının periyodik değişikleri ile gerçekleştirilen, Hindistan deniz yolu seferlerine bağlıdır. [35]

Kış seferi, Yemen ve Habeşistan'a, Kasım, Aralık, Ocak, Şubat, Mart ve Nisan aylarında yapılmaktadır. [36] Çünkü, bu aylarda, kış muson rüzgarları karadan denize, yani Hindistan'dan Arap Yarımadası'na doğru esmektedir.[37] Bu Kış seferinin yapıldığı aylarda, güneydeki Yemen bölgesinde hava sıcaklığı Hicaz bölgesine göre, sefer yapanları etkilemeyecek derecede azca düşük, ancak kuzeydeki Şâm bölgesinde hava sıcaklığı ise seferleri yapanları etkileyecek derecelerde çokça düşük olmaktadır. [38]

Yaz seferi ise, Hicaz'da, dolayısıyla Mekke'de Kış seferleriyle toplanan Doğu mallarının, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında Şâm ile Irak'a ve oralardan dönerken de, Kuzey mallarının kervanlarla, Hicaz'a, dolayısıyla Mekke'ye taşınmasıyla gerçekleştirilmektedir. [39] Bu Yaz seferi aylarında, kuzeydeki Şâm bölgesinde hava sıcaklığı Hicaz bölgesine göre, sefer yapanları serinletecek derecede düşük seyretmektedir. [40]

3. Vahyi'nin Hıristiyan Bizansa Vefası

İşte Kureyş, dolayısıyla Hâşimoğulları ve Hz. Muhammed ile ona imân edenler, Hıristiyan Bizanzs'ın Kureyşi ve İlâfları'nı kurmayı gerçekleştirmesi ile Hıristiyan Bizans Paktı içinde yer almışlardır. Bu Paktın karşısında olan Pakt da, Mecusi İran, Yahudi ve Mekke'deki Hz. Muhammed'i Mekke'den tardeden Hâşim'in ikiz kardeşi olan Abduşems oğulları, dolayısıyla Umeyye oğulları ve nihayet Ebû Sufyân b. Harb'e ile Müşrik Araplar'ın Paktı olmaktadır. [41]

Bu paktlaşma, o dönem Arap şiirinde Hıristiyanlara (keşiş ve rahiplerine) vurgu yapan parlak sözler şeklinde yansırken [42], Vahye de yansıması şöyle görülmektedir:

el-Mâide 5: 82

لَتَجِدَنَّ اَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ اٰمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ اَشْرَكُوا ۖ وَلَتَجِدَنَّ اَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذِينَ اٰمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا اِنَّا نَصَارىٰ ۚ ذٰلِكَ بِاَنَّ مِنْهُمْ قِسِّيسِينَ وَرُهْبَاناً وَاَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ

[35] Güler, "Ekonomi", 242.

[36] Şevkî Ebû Halîl, *Atlasu'l-Kur'ân* (Dimaşk: 2003), 157.

[37] Mehmet Nuri Güler, "Nübüvvet Öncesi Arabistan'da Ekonomik Hayat", *Hz. Peygamber(sas) Dönemi Siyer Coğrafyası* (İstanbul: 2014), 343.

[38] Kudret Büyükcoşkun, "Arabistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 250 (248-252)

[39] Şevkî Ebû Halîl, *Atlasu'l-Kur'ân* (Dimaşk: 2003), 157.

[40] Büyükcoşkun, "Arabistan", 3: 250.

[41] Güler, "Ekonomi", 242; Işın Demirken, "Herakleios" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 212 (210-215).

[42] Zekiye Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadısı'nda Hıristiyanlık* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 135-139.

"*Kuşku yok ki iman edenlerin, insanlar içinde en amansız düşmanlarının Yahudiler ve şirk koşanlar olduğunu göreceksin. Yine, onlar arasında iman edenlere sevgi bakımından en yakın olanların da, 'Biz hıristiyanız' diyenler olduğunu göreceksin. Çünkü bunların içinde (insaflı) keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar*."

5: 82. âyette, Hz. Muhammed'in temas halinde olduğu inanç çevreleri, kendisine iman edenlere karşı tutumları bakımından iki gruba ayrılmakta, bunlardan Yahudilerin ve müşriklerin Müslümanlara olumsuz baktıkları, en olumlu bakışın ise Hristiyanlara ait olduğu belirtilmektedir.

Âyetteki bu tesbitin o dönemdeki olguya tamamen uygun olduğu tarihen sabittir: Medine'deki Yahudiler, Müslümanları bir kaşık suda boğabilmek için türlü entrikalara başvurmuşlar, Mekke'deki müşrikleri kışkırtma ve onlarla iş birliği imkânları araştırma dâhil bu uğurda her yolu denemişlerdir. [43]

İşte Vahy, Kureyş'in ve Îlâfları'nın kurulmasına katkıda bulunan Hıristiyan Bizans'a karşı vefasını, Kur'ân'daki, hem Hıristiyanlığa yönelik olumlu tavırlı âyetlerinde ve hem de Bizans'ın İrân ile savaşında Bizans'ı destekleyen şu âyetinde göstermiştir:

er-Rûm 30: 2-5

غُلِبَتِ الرُّومُ ﴿٢﴾
فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ ﴿٣﴾
فِي بِضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ ﴿٤﴾
بِنَصْرِ اللَّهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ ﴿٥﴾

"*Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Önce olduğu gibi sonra da Allah'ın dediği olur. O gün müminler Allah'ın yardımı sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür, engin merhamet sahibidir.*" (er-Rûm 30: 2-5).

وَعْدَ اللَّهِ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

"*Bu Allah'ın vaadidir. Allah vaadinden caymaz; ama insanların çoğu bunun bilincinde değildirler.*" (er-Rûm 30: 6)

30:2. âyette bu isimle, Doğu Roma olarak da bilinen Bizans İmparatorluğu tebaasının kastedildiği anlaşılmaktadır. [44]

IV. yüzyılın sonlarına doğru, Bizans İmparatoru Konstantinos'un Hıristiyanlığı kabul etmesi [45] üzerine Sâsânî İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Hristiyanlar Bizans'ın dostu ve Sâsânî Devleti'nin düşmanı sayılmaya başlanmıştır. Bu şekilde İranlılar'la

[43] Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadısı'nda Hıristiyanlık*, 207-211.
[44] Ebû Kâsım Alî b. Hasan, İbn Asâkir, *Târîhu Medinetu Dımeşk* (Beyrût: 1995), 1/369-373.
[45] Yasin Korkmaz, *Konstantin ve Hıristiyanlık* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 62-64.

Bizanslılar arasındaki çatışmalar yeni bir boyut kazanmıştır. Uzun zamandır İranlılar'la Bizanslılar arasında süregelen savaşlar milâdî VII. yüzyılın başlarında Bizanslılar aleyhine bir gelişim seyri göstermiştir. 590 yılında babasının yerine İran tahtına çıkarılan II. Hüsrev 601 yılında ülkede birliği sağlayıp Bizans'a yönelmiş ve onlarla yapılan savaşı kazanmıştır. Buna karşılık, Bizans karışıklıklar içinde bulunmaktadır. [46]

İmparator Phokas'ın tedhiş rejimine karşı ayaklanan Kartaca Valisi Herakliyus (Herakleios), kendisiyle aynı adı taşıyan oğlunu Kuzey Afrika birliklerinden oluşan bir filonun başında İstanbul üzerine göndermiştir. 3 Ekim 610'da İstanbul'a ulaşan oğul Herakliyus halk tarafından kurtarıcı olarak selâmlanmıştır. İki gün sonra da patriğin elinden imparatorluk tacını giyerek Bizans tahtına çıkmıştır. Phokas idam edilmiştir.[47]

Bu sıralarda devlet ekonomik açıdan çökmüş vaziyettedir. Para olmadığı için ücretli asker toplamaya dayanan ordu sistemi de işlememektedir. Bu ve benzeri sebeplerle Bizans İmparatoru Herakliyus ilk yıllarda Sâsânîler'in imparatorluk topraklarını istilâsını önleyememiştir. [48]

613 yılında İrmîniye ve Suriye'ye girerek Dımaşk'ı işgal eden Sâsânîler, ertesi yıl Kudüs'ü zaptederek burada günlerce katliam yapmışlar ve Mukaddes Mezar Kilisesi'ni yakarak Îsâ'nın gerildiği kabul edilen kutsal haçı alıp Medâin'e (Ktesiphon) götürmüşlerdir. 615 yılında Anadolu'ya yeniden Sâsânî akınları başlamış ve Sâsânîler 619 yılında Mısır'ı da işgal etmişlerdir. Nihayet 5 Nisan 622'de yapılan büyük bir dinî törenden sonra başşehirden ayrılan Herakliyus, önce Anadolu toprakları ile İrmîniye bölgesini Sâsânî işgalinden kurtarmıştır. Daha sonra Dvin'i ve birçok şehri zaptetmiş, ardından Sâsânîler'in kutsal şehri Gence'yi ele geçirmiştir. Bu arada Herakliyus'un kardeşi Thedoros, Şâhin adlı bir kumandanın idaresindeki başka bir Sâsânî ordusunu bozguna uğratmıştır. Sâsânîler'in ana ordusunu 627 yılı sonunda Ninevâ'da (Ninova) kesin yenilgiye uğratan Herakliyus, Ocak 628'de II. Hüsrev'in sığındığı Destgird'e girmiştir. Kısa bir süre sonra II. Hüsrev tahtından indirilip öldürülmüştür. Bu olayın gerçekleşmesinin Hudeybiye Antlaşması'na tesadüf ettiği bildirilmektedir. Hz. Peygamber Hudeybiye Antlaşması'nı takiben muhtelif devlet başkanlarına İslâm'a davet mektupları göndermiştir. Herakliyus'a yolladığı elçi, mektubu imparatora Suriye'de takdim ederken onun burada zaferini kutlamakta olduğu söylenmektedir. [49]

Öte yandan, Habeşistan Necâşîsinin kendi ülkesine göç etmek zorunda kalan Müslümanlara yaptığı iyi muamele [50], Hz. Peygamber'in değişik ülkelerin hükümdarlarına

[46] Esko Naskalı, "İran: II Tarih" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 395 (394-395).
[47] Işın Demirken, "Herakleios", 210.
[48] Işın Demirken, "Herakleios", 211.
[49] Işın Demirken, "Herakleios", 212.
[50] İbn Hişam, *es-Sîre*, 1/343.

yolladığı elçilere ve İslâm'a çağrı mektuplarına gösterilen en olumlu tepkilerin Hristiyanlardan gelmiş olması da, âyetteki tasvirle tamamen örtüşmektedir. [51]

Vahy'in Hıristiyan Bizansa vefasına temas eden diğer âyetler için örnek olarak Mâide 5/82; En'âm 6/114; Ra'd 13/36; Kasas 28/52-53; Şûrâ 42/13 gibi âyetlere de bakılabilir. Kur'an'ın Hıristiyanlara yönelik bu bakış açısı, Hz. Muhammed'in Hıristiyanlarla olan münasebetlerinde belirleyici olmuştur. Hz. Peygamber, Arap Yarımadası ve çevresinde bulunan Hıristiyanlarla farklı düzeylerde ve genellikle olumlu münasebetlerde bulunmuştur. Nitekim Kur'an, birçok diğer sûre ve âyetlerinde Hıristiyanlıktan ve Hıristiyanların özel önem gösterdiği İsa ve Meryem gibi şahsiyetlerden söz etmek suretiyle, bu din üzerinde hassasiyet göstermiş ve Müslümanların Hıristiyanlara bakış açısının nasıl olması gerektiğini belirlemiştir. Bu bağlamda Kur'an, Hıristiyanları, bazen diğer din mensuplarına oranla Hz. Muhammed'e ve onun getirdiği vahye olumlu bakan, inananlara sevgi bakımından daha yakın, şefkat ve merhamet sahibi kimseler olarak nitelendirmiş; bazen de İslâm'ın getirdiği bazı ortak değerlere ve kavramlara önem veren dinî bir grup olarak vasıflandırmıştır. Bu çerçevede Kur'an, bazı Hıristiyanları, Allah'a ve âhiret gününe inanmak gibi temel dinî değerleri kabul ettikleri ve yararlı işler yaptıkları için övmüş ve imanlarında gösterdikleri kararlılık sebebiyle, Müslümanlara örnek göstermiştir. Bu olumlu yaklaşımla beraber Kur'an Hıristiyanları, Hz. İsa ve annesi Meryem'le ilgili konularda aşırıya gitmelerini de eleştirmiştir.[52]

Sonuç

Sonuç olarak, Hz. Peygamber'in, peygamberler arasında sağlığında kendisine inen vahye insanların fevç fevç girişini gören, böylece insanlara tebliğ görevini tam olarak yapabilmiş olan yegane muzaffer bir peygamber olarak Arabistanın tamamını fethetmesiyle, bu iki pakt sona ermeye başlamıştır. Hz. Ömer döneminde Sasaniler'in ve Emeviler, Abbasiler, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de Hırisitiyan Bizans'in ortadan kaldırılmasıyla bu paktlara son verilip, dünya tek pakt olan İslâm'ın tek çatısı altında yeniden kurulmuştur.

Bununla beraber, Vahy'in bile vefa gösterdip yansıttığı bu Hırısitiyan Bizans ve Hıristiyan Araplar Paktı ile Mecusi İran, Yahudi ve Müşrik Araplar Paktı'nın, İslâm'ın getirdiklerini anlamak ve anlamlandırmak için temel teşkil ettiğini ve hiç unutulmaması gerektiğini, bu araştırmaya vesile olan bu Mevlid-i Nebi sempozyumunun bereketi olarak Müslümanlarıın duyması ve belleklerinde tutması gereklidir.

Kaynakça

Alûsî, es-Seyyid Mahmûd Şukrî el-. *Bulûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-'Arab*. thk. Muhammed Behcet el-Eserî. 3. Cilt. Beyrût: 1314 h..

[51] İzzet Derveze, *Asru'n-Nebi*, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı* çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: 1998) 2/285 (I-III).

[52] Aynı görüşler için bakınız: Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadısı'nda Hıristiyanlık*, 207.

Bedirhan, Yaşar. *Orta Çağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstütüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Bozkurt, Nebi. "İpek Yolu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22. Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Büyükcoşkun, Kudret. "Arabistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/248-252. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Demirken, Işın. "Herakleios". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/210-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Dervezi, İzzet. *Asru'n-Nebi*, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. 2 Cilt. İstanbul: 1998.

Duman, Muhammet Fatih. *Kureyş Kabilesi (İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh el-. *Ahbâru Mekke ve Mâ Câe Fîhâ mine'l-Âsâr*. thk. Ruşdi es-Salih Melhas. 2 Cilt. Mekke: Mektebetü's-Sekâfe, 4. Basım, 2002.

Güler, Mehmet Nuri. "Nübüvvet Öncesi Arabistan'da Ekonomik Hayat". *Hz. Peygamber(sas) Dönemi Siyer Coğrafyası*. İstanbul: 2014.

Güler, Mehmet Nuri. "Ekonomi". *Çeşitli Yönleriyle İslâm Medeniyeti*. ed. Adnan Demircan ve Murat Akgündüz. İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.

Halîl, Şevkî Ebû. *Atlasu'l-Kur'ân*. Dimaşk: 2003.

Hamidullah, Muhammed. "el-Îlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisâdî-Diplomatik Münasebetleri". çev. İsmail Cerrahoğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1961). Ankara: 1962.

Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: 1980.

Hamidullah, Muhammed. *İslâm Müesseselerine Giriş*. çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul:1984.

Hammûr, İrfân Muhammed. *Sûku 'Ukâz ve Mevâsimu'l-Hacc*. Beyrût: 2000.

Harbutlî, Alî Husnî el-. *Târîhu'l- Ka'be*. Beyrût: 1987.

Hedin, Sven. *İpek Yolu*. çev. A. Arpad. İstanbul: 1974.

Hitti, Philip K.. *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: 1980.

İbn Asâkir, Ebû Kâsım Alî b. Hasan. *Târîhu Medinetu Dımeşk*. 1. Cilt. Beyrût: 1995.

İbn Habib, Ebû Cafer Muhammed el-Bağdâdî. *Kitâbu'l-Muhabber*. thk. Eliza Lichtenstater. Beyrût: Dâru'l-Afâki'l-Cedide, Tarih Yok.

İbn Habib, Ebû Cafer Muhammed el-Bağdâdî. *Kitabu'l-Munemmak fî Ahbâri Kureyş*, thk. Hurşîd Ahmed Fâruk. Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 1985.

İbn Hazım, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelusî. *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*. thk. Abdulmun'im Halîl İbrahîm. Lubnân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 5. Basım, 2009.

İbn Kuteybe. *el-Ma'ârif*. thk. Servet 'Ukkâşe. el-Kâhire: 1969.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa Sakka, İbrahim el-Ebyârî, Abdu'l-Hafîz Şiblî. Beyrût: Dâru İbni Kesir, 3. Basım, 2005.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed el-Kâtib. *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 1. Cilt. el-Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 2001.

İslam Tarihi ve Uygarlığı. Erişim 15 Ekim 2021. https://www.derssarayi.com/tyt-ayt-tarih-islam-tarihi-ve-uygarligi/

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: 1984.

Kelbî, Ebû'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-. *Cemheretu'n Neseb*. thk. Nâci Hasan. Lubnân: Âlemu'l-Kutub, 2003.

Kitapçı, Zekeriya. *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*. Konya: 1989.

Korkmaz, Yasin Korkmaz. *Konstantin ve Hıristiyanlık*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Naskalı, Esko. "İran: II Tarih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/394-395. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özergin, Kemal. "İpek Yolu". *Boğaziçi Dergisi 38-39* (İstanbul: 1985).

Sönmez, Zekiye. *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadısı'nda Hıristiyanlık*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 2. Cilt. Beyrût: Dâru Suveydân, Tarih Yok.

Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-. *Târihu Ya'kûbî*. 1. Cilt. Beyrût: Dâr Sâder, 2. Basım, 2010.

Din Psikolojisi Açısından Vefa ve Güven İlişkisi

Sezai KORKMAZ*

Özet

Bu çalışmanın amacı güven ve vefayı çeşitli yönleriyle teorik olarak ele almaktır. İlk olarak vefa ve güven duygusunun temelleri değerlendirilmiştir. İngilizce literatürde ve Türkçe'de vefa ve güven kavramlarının karşılaştırılması yapılmıştır. Ardından İslam'da vefa ve güvene dair ayet ve hadislere değinilmiştir. Son olarak ise din psikolojisi açısından vefa ve güven duygusunun nasıl ele alındığı aktarılmıştır. Bu noktada güven ve vefanın kendi aralarındaki ilişkileri incelendiği gibi güven ile vefanın dini inançla ilişkisi de incelenmiştir. Psikolojideki farklı kuram ve araştırmacıların din, vefa ve güveni nasıl değerlendirdiği ortaya koyulmuştur. Bu araştırmada metot olarak dokümantasyon yöntemi kullanılmıştır. Birincil ve ikincil kaynaklardan elde edilen bilgiler yorumlanmıştır.

Giriş

Psikolojik açıdan insanın duygu, düşünce ve davranışlarına bakıldığında çocukluk yaşantıları ve aile ortamı oldukça önemlidir. Sosyal yaşamda birçok duygu, düşünce ve davranışların temeli çocuklukta atılmaktadır. İnsan ilk terbiyesini anne-babasından almaktadır. Ayrıca insanlara nasıl davranması gerektiğini de aile ortamında öğrenmektedir.[1] Kişilik gelişimi çerçevesinden incelendiğinde çocuğun ilk öğrendiği duygu güven veya güvensizliktir. Çocuklar 0-2 yaş aralığında aile ortamında annesiyle sağlam bir ilişki kuruyorsa güven duygusu gelişmektedir. Erickson'a göre çocuğun duygusal olarak zinde olmasının ilk koşulu güven duygusunun kazanılmasıdır. Kişilik gelişiminin ilk basamağı da güven duygusudur. Çocuğun güven duygusunu öğrenmesi sonraki bağlanmalarına da etki etmektedir.[2] Örneğin evlilik yaşamına, arkadaşlıklarına ve kendi çocuklarına bağlanmayı etkilemektedir. Dine bağlanma da bu minvalde değerlendirilmelidir. Bu nedenle güven duygusunu kazanan bir çocuğun sağlıklı bir maneviyat ve inanç kazanması daha muhtemeldir.

Güven duygusu gelişmiş bir kişinin, sosyal olarak bağlanması ve çevresindeki kişilerle daha sağlıklı iletişim kurması daha kolaydır. Güven duygusu başta anneye sevgi duymayla başlamaktadır. Güven, annenin çocuğuna sevgi bağıyla bağlanması ve bebeğin de annesine sevgi ile bağlanması durumudur.[3] Güven duygusunun kazanılmasında karşılıklı olarak sosyallik bulunmaktadır. Vefa duygusu, sevgiyi sürdürebilme, biriyle

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, kzsezai@gmail.com

[1] Lee SmithBattle, "Learning the Baby: An Interpretive Study of Teen Mothers", *Journal of Pediatric Nursing* 22/4 (01 Ağustos 2007), 261–271.

[2] Doreen A. Rosenthal vd., "From trust on intimacy: A new inventory for examining erikson's stages of psychosocial development", *Journal of Youth and Adolescence 1981 10:6* 10/6 (Aralık 1981), 525–537.

[3] Bernd Lahno, "On the Emotional Character of Trust", *Ethical Theory and Moral Practice 2001 4:2* 4/2 (2001), 171–189.

dostluk/arkadaşlık kurma ve bu bağları devam ettirebilme niteliğidir. Vefa duygusu ile güven duygusu arasında çok güçlü bir bağ vardır.[4] Bebeklikte güven duygusu kazanmış biri sevmeyi ve dostluk kurmayı da öğrenmiş olmaktadır. Bu bakımdan güven duygusu gelişen kişilerin vefa duygusu da gelişmektedir. Türkçe'de vefa kavramı çok kapsayıcıdır. İngilizce'ye bakıldığında vefanın tam karşılığı yoktur. Vefa kelimesi İngilizce'de fidelty, adherence ve loyalty kavramlarını içine almaktadır. Türkçe'de sadece bir kelime ile şümullü bir durumun izah edilmesi kültürel zenginliğe işaret etmektedir. Psikolojik olarak bakıldığında vefa ve güven duygusunun kazanılmasında sosyal öğrenme ve temsil alma çok önemlidir. Bu çerçevede Kur'an-ı Kerim ve Peygamberimizin (sav) çizdiği ve gösterdiği örneklik önem kazanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de vefa göstermek inananların temel vasıflarından biri olarak belirtilmektedir. Ayrıca inanan kişilerin Allah ile Kalu Bela'dan sözleştikleri ve bu söze vefa göstermeleri gerektiği aktarılmaktadır. Yine Kur'an'da verilen sözde durma ve ölçü-tartıda doğru olma konularında vefa vurgulanmaktadır. Allah-ü Teâla ahde vefasız olmayı yasaklamıştır. Peygamberimizin işaret ettiği vefa en başta anne-babaya ve yakınlarımızadır. Ayrıca göstermiş olduğu vefa sevgi, dostluk ve arkadaşlık örneğidir. Peygamberimizin vasıflarından birisi de vefalı olmasıdır. Verdiği sözde bihakkın durduğu gibi sözleştiği zaman aksatmaksızın vakte riayet etmektedir. Eş, çocuk ve yakınlarına vefa göstermesi tüm insanlığa örnektir. O sadece Müslümanlara vefalı olmayıp Gayri Müslimlere de vefa göstermiştir. Bu bakımdan Peygamberimizin vefa örnekliği güveni, sevgiyi ve bağlanmayı içine almaktadır. Müslüman bir kişinin vefa duygusunun şekillenmesinde Kur'an ve Sünnet oldukça belirleyici olmaktadır.

Güven ve Vefanın Psikolojik Temelleri

Güven duygusu insanın en temel psikolojik gereksinimlerinden biridir. Doğumdan itibaren birey güvene ihtiyaç duyar ve bu ihtiyaç ölünceye kadar devam etmektedir. İnsanın temel ihtiyaçlarına bakıldığında fizyolojik olarak yeme ve içme olmaksızın insanın yaşaması mümkün değildir. Yeme ve içme gibi temel fizyolojik ihtiyaçtan sonra insanın temel ihtiyacı duygusal gereksinimlerdir. Duygusal gereksinimler doğumdan itibaren sağlanmalıdır. Bu gereksinimlerin sağlanmaması durumunda maddi ve manevi rahatsızlıklar baş göstermektedir. Bireyin dünyaya gelmesiyle birlikte en temel ve en çok ihtiyaç duyduğu duygu güvendir. Güvenin ön koşullarından biri de sevgidir. Sevgi olmaksızın güvenin olması mümkün değildir. Bir bebeğin güvensiz ve sevgisiz yaşaması demek ileriki yaşlarında büyük sıkıntılar meydana geleceği anlamına gelmektedir. Bu nedenle bebeklerin güvenli bir ortamda büyümesi ve güven kazanması psiko-sosyal açıdan büyük önem arz etmektedir. Güven ortamın sağlanması yaşamın ilk döneminde aileye yani anne-babaya düşmektedir.[5]

---

[4] Altice vd., "Trust and the acceptance of and adherence to antiretroviral therapy.", *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes (1999)* 28/1 (01 Eylül 2001), 47–58.

[5] Jennifer R. Dunn - Maurice E. Schweitzer, "Feeling and believing: The influence of emotion on trust", *Journal of Personality and Social Psychology* 88/5 (Mayıs 2005), 736–748.

Toplumlar ve aile tarih boyunca değişim geçirmiştir. Tarım toplumuna gelene kadar anaerkil aile yapısı[6] daha kuvvetliyken tarım toplumuna geçilmesiyle kas gücü önem kazanmıştır. Tarım toplumundan önce kısmi de olsa anne-baba eşit rollere sahiptir. Tarım toplumuna geçilmeyle birlikte anne daha çok ev ve çocuk işleriyle ilgilenirken baba aileye ekonomik olarak destek olmakta ve ev dışındaki işlerle ilgilenmektedir. Böylelikle ailedeki güç dengesi erkeğe geçmeye ve ailede baba, otorite simgesi olmaya başlamıştır. Tarım toplumunun rol dağılımı ve aile yapısı uzun yüzyıllar boyunca devam etmiştir.[7] Annenin görevi ev işleriyle ilgilenmek ve çocuk büyütmek olmuştur.[8] Bu durum 19. yüzyılın son çeyreğindeki ve 20. yüzyılın ilk dönemlerindeki psikoloji düşüncesinde de hâkim olmuştur. Çünkü pedagoji ile ilgili literatüre bakıldığında anne-çocuk ilişkisi aşırı vurgulanırken baba-çocuk ilişkisi o kadar da vurgulanmamaktadır.

Psikoloji literatüründe çocuklarda güven duygusunun oluşumu annenin davranışlarına göre şekillenmektedir. Yukarıda belirtilen anne-çocuk ilişkisi bağlamında ele alınmaktadır. Psikolojide anne çocuk ilişkisinin önemli olduğunu vurgulayan ilk psikologlardan birisi Carl Gustav Jung'tur. Jung, çocuğun gelişiminde annenin rolünün çok büyük olduğunu ifade etmiştir. Hatta arketip düşüncesinde en başta anne arketipinin insanlığın gelişimindeki önemine değinmiştir. Ona göre çocuğun sağlıklı veya sağlıksız olması annesine bağlıdır. Hatta insanlarda ruhsal rahatsızlıkların kaynağı ilk olarak annede aranmalıdır. Kendisi analitik psikoloji yaklaşımına göre insanlardaki ruhsal rahatsızlıkları ilk olarak annelerinde aramıştır. Jung, kendisinin belli bir yaşa kadar birçok psikolojik rahatsızlıktan muzdarip olduğunu ve bunun annesiyle olan ilişkisinden kaynaklığını belirtmiştir. Jung'un annesi, çocukluk boyunca kayıtsız ve ilgisiz bir anne örneği olmuştur. Bu durum Jung'da asosyalliğe, iletişim kuramamaya, içine kapanıklığa ve hayatla mücadelede zorluklara neden olmuştur. Bu bakımdan anne-çocuk ilişkisinin oldukça önemli olduğunu ve psikolojide anne-çocuk ilişkisine bağlı olarak tedavilerin yapılması gerektiğini her fırsatta vurgulamıştır.[9]

Jung psikolojide Freud'dan sonra en büyük isimlerden biri olmuştur. Bu yönüyle gerek psikolojinin gerekse psikanalizin ilk kuşağını temsil etmektedir. Jung'un anne-çocuk ilişkisini vurgulaması daha sonra gelen psikologları da etkilemiştir.[10] Örneğin Piaget, Erickson ve diğer psikologlar anne-çocuk ilişkisinden bağımsız psikoloji fikri ortaya koymamıştır. Erikson kişilik kuramını ortaya koyarken anne-çocuk ilişkisine bağlı olarak güven duygusunu vurgulamıştır. Piaget de çocuklarla ilgili çalışmalar yaparken anne-çocuk ilişkisinden bağımsız çalışma yapmamıştır. Bu durum psikolojide belli bir anlayışın

[6] Peggy Reeves Sanday, "Matriarchy", *The International Encyclopedia of Anthropology*, (05 Eylül 2018), 1–7.
[7] Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi.* Çev: Ertuğrul Genç (İstanbul: Kolektif Kitap, 2017).
[8] Drude Dahlerup, "Confusing concepts – confusing reality: a theoretical discussion of the patriarchal state", *Women and the State: The Shifting Boundaries of Public and Private*, (19 Aralık 2018), 93–127.
[9] Carl Gustav Jung, *Dört Arketip. Çev: Zehra Aksu Yılmazer* (İstanbul: Metis Yayınları, 2019).
[10] Anthony Stevens, *Jung. Çev: Ayda Çayır* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999).

oturmasını sağlamıştır. Ve çocukların hayatlarında anne veya ilk bakımı verenin önemine bir katkı olarak ortaya çıkmıştır.

Erickson insanın kişilik gelişimini sekiz evreye ayırmıştır. Bu dönemlerin her birinin önemli olduğunu ve bir dönemden diğer döneme geçişin sağlıklı olması için her dönemde belli bir gelişim ödevinin tamamlanmış olması gerektiğini ifade etmiştir. Erikson'a göre insan doğmasıyla birlikte ilk evrede güven veya güvensizlik duygusu kazanılmaktadır. Bir bebek doğumundan itibaren iki yaşına kadar güven duygusunu kazanmak durumundadır. Aksi takdirde çocukta güvensizlik duygusu gelişmektedir. Bebeğin güven duygusu kazanmasında anne oldukça önemlidir. Anne, bebeğe doğumdan itibaren maddi ve manevi destek sağladığı durumda güven duygusu kazanılmaktadır. Annenin bebeğe ilgisiz olması ve bebeğin ihtiyaçlarının sağlanmaması durumunda güvensizlik aşılanmaktadır. Örneğin bebek herhangi bir durumdan dolayı ağladığında annesi yeterince ilgilenmez ve kayıtsız davranırsa bebek güvensizlik yaşamaya başlamaktadır.[11] Güvensizlik duygusunu kazanması bu tarzda olumsuz pekiştireçlere bağlı olduğu gibi güven duygusunun da kazanılması olumlu pekiştireçlere bağlıdır.

Anne-çocuk ilişkisine bağlı olarak güvenin gelişmesinde bağlanma kuramı oldukça önemlidir. Bağlanma kuramı John Bowlby ve arkadaşları tarafından ortaya atılmıştır. Bowlby ve ekibinin araştırmalarından sonra bağlanma kuramı üzerine çok fazla çalışma yapılmıştır. Bağlanma kuramına göre kişi her zaman yakınlık kurma gereksinimindedir. Bazı kişilerin yanında insanlar kendisini daha güvende hissetmektedir. Güvenilen kişilerin yanında rahat hissetme durumu bağlanma kuramına girmektedir. Bağlanma kuramı çocuğun yetişkinle –bu çoğunlukla anne olmaktadır- geliştirdiği bağlanma şeklini ifade etmektedir. Bilindiği üzere insanlar sosyal varlıklardır ve her zaman birileriyle iletişim kurmak isterler. Bağlanma kuramına göre annesiyle güvenli bir bağlanma yaşayan bebekler daha sonraki dönemlerde daha sosyal olmakta ve daha az iletişim sıkıntısı yaşamaktadır. Aksine anneleriyle ilişkilerine bağlı olarak güvenli bir bağlanma sağlayamayan kişiler ise tüm yaşamları boyunca psiko-sosyal sıkıntılar yaşamaktadır. Anne-bebek ilişkisine bağlı olarak kişiler güvenli bağlanma, kaçınmacı veya çekingen bağlanma, kaygılı bağlanma ve korkulu/kaçınmacı bağlanma yaşamaktadır. Bağlanma türlerinde belirleyici olan annedir. Biz buna ilk bakımı veren kişi veya ebeveyn de diyebiliriz. Bu nedenle annenin ilgi göstermesi ve çocuğun ihtiyaçlarını tamı tamına karşılayabilmesi oldukça önemlidir.[12]

Güven duygusunun şekillendiği ve öğrenildiği yer ailedir. Toplumda geleneksel (geniş) ailenin yaygın olduğu dönemde çocuk yetiştirmek daha kolaydı. Fakat günümüz çekirdek aile yapısında çocukların maddi ve manevi gelişimi görece daha zor

[11] Carole Widick vd., "Erik Erikson and psychosocial development", *New Directions for Student Services* 1978/4 (01 Ocak 1978), 1–17.

[12] Inge Bretherton, "The Origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth", *Developmental Psychology* 28/5 (1992), 759–775.

olabilmektedir. Ayrıca modern toplum yapısında çocuğun güvenli alanları da kısıtlanmıştır.[13] Çocuğun güvenli alanı genelde kapalı alanlar haline gelmiştir. Örneğin çocuk evde iken bir apartman dairesinde, anaokulunda iken kapalı ve yalıtılmış bir alanda yine okulda iken dıştan kopuk ve kapalı alandadır. Bu durum çocukların gelişimini etkilemektedir. Aynı zamanda çocuğun kapalı alanlarda bulunması ailelere baskı oluşturmaktadır. Eskiden çocuklar, sokakta ve evde (dede, nine vs. bulunduğu büyük bir evde) birçok kişiyle muhatap olurken günümüzde çocuklar (özellikle okulöncesi) vakitlerinin çoğunu anne-babasıyla kapalı alanlarda geçirmek zorundadır. Çekirdek ailedeki duygusal ve manevi ortamın olumlu olması çocuğun güvenini geliştirirken, olumsuz aile ortamı çocuğun güvensizlik yaşamasına neden olmaktadır.[14] Aksini düşünecek olduğumuzda ise güven alanın sınırlarının daralması sadece anne-babaya muhtaç olan bir çocuk veya bebeği, olumsuz ebeveyn tutum ve davranışlarından da daha fazla etkileyebilmektedir.

Güven ortamını insan için bir ekosistem olarak da ele almamız mümkündür. Yaşadığımız toplum, büyüdüğümüz aile ve eğitim aldığımız okullar bizim için ekosistem alanlarıdır. Bu ortamların olumlu olması insanın gelişimine katkı sağlarken, olumsuz olması gelişimi engellemekte veya ket vurmaktadır. Daha önce belirtildiği üzere güven, insanın doğumuyla birlikte aradığı duygulardan biridir. Yaşanılan ekosistem içinde güven ortamının olmaması demek, temel duygusal ihtiyaçların karşılanmaması anlamına gelmektedir. Bu bakımdan güven ekosisteminin sağlanması bebeklik çağı için vazgeçilmezdir. İnsan bebeklik döneminde olduğu gibi anaokulunda, orta öğretimde ve lise çağında da pozitif ekosistemle paralel gelişim göstermektedir. Örneğin güven ekosisteminde yaşamayan bir ergenin sağlıklı kimlik oluşturması ne kadar mümkündür! Ya da okulöncesinde güvenli bağlanma yaşayamamış bir çocuğun anaokuluna uyum sağlayabilmesi nasıl mümkün olacaktır! İş hayatına atılan genç bir insanın güven ekosisteminde olmaması durumunda verimli iş yapabilmesi nasıl mümkün olacaktır! Yetişkinlik dönemimde insanın üretken olması da yine güven ekosistemine bağlıdır. Yaşlılık döneminde umutlu olma ve kendinden küçüklerle tecrübe paylaşma güven ilişkisi gerektiren ekosisteme muhtaçtır. Güven ekosisteminin olmadığı bir yerde sağlıklı iletişim olmayacağı gibi verimli ve faydalı bir paylaşımdan da söz etmek mümkün değildir.[15]

Güven duygusunun farklı veçhelerinden bahsettikten sonra vefa duygusuna geçebiliriz. Vefa, birine karşı sözünde durma, borcunu ödeme ve iyiliğe karşılık olarak dostluğu devam ettirme anlamlarına gelmektedir. Vefa, yapılan bir iyiliğin unutulmayıp bir

[13] John Ermisch - Diego Gambetta, "Do strong family ties inhibit trust?", *Journal of Economic Behavior & Organization* 75/3 (01 Eylül 2010), 365–376.

[14] J. Lopez vd., "Spirituality and self-efficacy in dementia family caregiving: trust in God and in yourself", *International Psychogeriatrics* 24/12 (Aralık 2012), 1943–1952.

[15] Jeffrey Muldoon vd., "Entrepreneurial ecosystem: do you trust or distrust?", *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy* 12/2 (2018), 158–177.

hayat boyunca o iyiliğe karşı iyi niyet besleme durumudur. Örneğin bir kahvenin kırk yıl hatırı vardır atasözünde vefa duygusu vurgulamaktadır. Yapılan küçük veya büyük bir iyiliğin sürekli hatırda kalması gerektiği ve iyilik yapana karşı her zaman iyilikle yaklaşılması gerektiği belirtilmektedir. Yapılan bir iyiliğin uzun yıllar boyunca etkisinin olduğu ve iyilik yapanla yapılan arasındaki dostluk ilişkisinin devamlılık kazanması gerektiği nasihati ifade edilmektedir. Zor bir dönemde borç verip dardan kurtaran bir insanın, bu iyiliğinin hatırlanması ve karşılığında o kişiye iyi davranış sergilenmesi veya zor bir durumdan kurtarılması vefa ile ilişkilidir. Vefa iyi bir meziyet ve kişiliğin iyi bir hasletidir. Bu hasletin her zaman korunması ve devam ettirilmesi insanlığın bir gereğidir.

Güven ile vefa arasında sağlam bir ilişki vardır. Güven olmadan vefanın düşünülemeyeceği gibi vefa olmadan da güven düşünülemez. Vefa duygusu, güven duygusunun üzerine kurulmaktadır. Bunun yanı sıra güven duygusunun devam edebilmesi için de vefaya ihtiyaç duyulmaktadır. Güven ve vefa duyguları işteştir. Çünkü güven ve vefa duygusu insanlar arasındaki bağlara dayalı olarak meydana gelmektedir. Güven duygusu, vefadan bazı yönlerle ayrışmaktadır. Güven duygusu, kişinin kendine güvenmesi durumunda da işlevsel olarak görev yapmaktadır. Fakat vefa duygusunun ortaya çıkabilmesi için kişinin kendinden hariç kişi veya kişilere ihtiyacı vardır. Bu yönüyle vefa duygusu sosyal veya toplumsal bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sağlıklı sosyal bağların oluşması, kurulması ve devam ettirilmesinde vefanın işlevselliği çok yüksektir. Haliyle vefa duygusu insanlar arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesinde oldukça etkindir. Sosyal ve toplumsal düzenin sürmesinde büyük rol oynamaktadır.[16]

Ahlak ile güvenilir ve vefalı olmak arasında da sağlam bir ilişki bulunmaktadır. Bir insanın ahlaklı olabilmesi için hem güvenilir hem de vefalı olması gerekmektedir. Toplumda veya ikili ilişkilerde güvenilir olmayan bir kişinin ahlaklı olarak nitelendirilmesi mümkün müdür? Ahlaki açıdan bakıldığında güvenilir bir insan, konuşurken yalan söylemeyen, söz verdiğinde yerine getiren ve başkası hakkında kötü davranışlarda bulunmayan kişidir. Vefalı olarak vasıflandırılan kişi ise hayatının herhangi bir döneminde vakit geçirdiği, iyilik gördüğü insanı unutmaması ve o insana karşı dostluğu ve arkadaşlığı sürdürmesidir. Vefalı ve güvenilir olma ahlaki açıdan birbirini tamamlar niteliktedir. Örneğin bir kimse bir arkadaşına güvenerek özel bir sırrını veya sorununu paylaştığında bu sırrın ve sorunun sadece bu iki arkadaş arasında kalması güven duygusunu pekiştirecektir. Yine bir arkadaş diğerine maddi veya manevi yardımda bulunduğunda maddi veya manevi yardım unsuru güven neticesinde gerçekleşmektedir. Yardım edilen kişi, yardım eden arkadaşının bu davranışını unutmaması da vefa göstergesi olacaktır. Buna göre vefa davranışı, güvenirliği de pekiştiren bir özellik göstermektedir.

[16] Altice vd., "Trust and the acceptance of and adherence to antiretroviral therapy."

Sosyal öğrenme kuramı[17] bağlamında vefa duygusunu ele almak mümkündür. Psikolojide iyimserlik ve çaresizlik gibi olguların öğrenilen davranışlar olduğu ifade edilmektedir. Psikoloji literatüründe öğrenilmiş çaresizlik ve öğrenilmiş iyimserlik kavramları kullanılmaktadır.[18] Buradan hareketle öğrenilmiş vefa kavramının da mümkün olacağı düşünülebilir. İnsan sosyal ve toplumsal bir varlıktır. Topluluğun en küçük birimi olan aile içinde doğmakta ve daha sonra makro düzeyde topluluğu temsil eden bir toplumun içinde büyümektedir. İnsanın doğuştan getirdiği özellikler olduğu gibi birçok davranışı da sonradan edinmektedir. Bu noktada da çevresel koşulların önemi ortaya çıkmaktadır. İnsan birçok davranışı anne-baba ve çevresinden öğrenmektedir. Güvenlik duygusunu aileden hissettiği gibi vefa davranışını da ilk başta anne-baba olmak üzere çevreden öğrenmektedir. Çocuk, vefalı bir ekosistem içerisinde ise bu durum çocuğun iletişimini etkileyecektir. Ve çocukta vefa davranışı daha gelişmiş olacaktır. Fakat vefa davranışıyla hiç karşılaşmayan bir çocuğun yeterince vefalı olması nasıl mümkün olacaktır! Bu bakımdan çocuğun vefayı sosyal çevre içinde öğrenmesi gerekmektedir. Vefa, sosyal öğrenme dolayısıyla gerçekleşiyor desek hiç de abartmamış oluruz.

İslam'da Güven ve Vefa

Güven duygusu yerleşmiş bir çocuğun vefalı olması da daha kolaylaşabilmektedir. Zaten yukarıda da bahsedildiği üzere güven duygusunun bir sonucu olarak vefalı davranışlar ortaya çıkmaktadır. İnanç açısından bakıldığında din insana vefalı olmayı tembihlemektedir. Dindar bir birey ödev olarak kendisi güvenilir olduğu gibi insanlara güvenmek ve vefalı olmak zorundadır. Örneğin İslam dini bağlamında güven ve vefa ile ilgili Kur'an-ı Kerim'de birçok ayete ve Hadis-i Şerif'e rastlamak mümkündür. İslam'da güven ve vefa kavramını iki yolla değerlendirebiliriz. İlk olarak Kur'an-ı Kerim'de vefa ve güvenin nasıl ele alındığına ardından da Hz. Peygamber'in uygulamalarında ve örnekliğinde nasıl gerçekleştiğini ele alabiliriz.

Bazı ayetlere bakıldığında güvenin birçok veçhesinin olduğu görülmektedir. Ayetlerde mekânın güvenilir olması, Peygamberlerin güvenilir olması, insanların güvenilir olması ve güven kavramının önemini anlıyoruz. Örneğin mekânın güvenilir olması ile ilgili birçok ayet bulunmaktadır: "Çevrelerinde insanlar kapılıp götürülürken, bizim (Mekke'yi) güven içinde kutsi bir yer yaptığımızı görmediler mi? Hâlâ bâtıla inanıp Allah'ın nimetine nankörlük mü ediyorlar."[19] "Biz seninle beraber doğru yola uyarsak, yurdumuzdan atılırız" dediler. Biz onları, kendi katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin toplanıp getirildiği, güvenli, dokunulmaz bir yere (Mekke-i Mükerreme'ye) yerleştirmedik mi? Fakat onların çoğu bilmezler."[20] "Allah, (ibret için) bir ülkeyi örnek verdi: Bu ülke güvenli, huzurlu

[17] Mark A. Smith, "Social Learning and Addiction", *Behavioural Brain Research* 398/ (01 Şubat 2021), 112954.
[18] Martin Seligman, *Learned optimism : how to change your mind and your life* (New York, NY: Vintage Books, 2006).
[19] Ankebut/67
[20] Kasas/57

idi; ona rızkı her yerden bol bol gelirdi. Sonra onlar Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük ettiler. Allah da onlara, yaptıklarından ötürü açlık ve korku sıkıntısını tattırdı."[21] Sebe' halkı ile bereketlendirdiğimiz kentler arasına (her biri diğerinden) görülen kentler oluşturduk. Oralarda gidiş-gelişi belirledik (seyahati kolaylaştırdık) ve onlara da şöyle dedik: "Oralarda gece gündüz güvenlik içinde dolaşın."[22] Ne mallarınız ne de çocuklarınız, sizi bizim katımıza daha çok yaklaştıran şeylerdir! Ancak iman edip salih amel işleyenler başka. İşte onlar için işlediklerine karşılık kat kat mükâfat vardır. Onlar cennet köşklerinde güven içindedirler.[23] "Biz, Beyt'i (Kâbe'yi) insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın). İbrahim ve İsmail'e: Tavaf edenler, ibadete kapananlar, rükû ve secde edenler için Evim'i temiz tutun, diye emretmiştik."[24] "Eğer (herhangi bir şeyden) korkarsanız (namazlarınızı) yürüyerek yahut binmiş olarak (kılın). Güvene kavuştuğunuz zaman, siz bilmezken Allah'ın size öğrettiği şekilde O'nu anın (namaz kılın)"[25] ayetleri güvenli mekânın insan açısından ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Hadis-i Şerif'lere bakıldığında Hz. Peygamberin güven gibi olumlu duyguları çokça zikrettiğini görmekteyiz: Örneğin, Müslüman, Müslümanların elinden ve dilinden güvende olduğu kimsedir. Mümin de insanların canları ve mallarının güvende olduğu kişidir.[26] "Hayırlınız, kendisinden iyilik umulan ve kötülüğünden emin olunandır. Kötünüz de, kendisinden iyilik beklenmeyen ve kötülüğünden emin olunmayandır."[27] "Kıyamet günü, ahdine vefa göstermeyen kimselerin arkasında bir bayrak bulunacak ve vefasızlığı ölçüsünde o bayrak yükseltilecektir"[28] hadisleri ise bireylerin güven duygularına örnek olarak gösterilebilir.

Bazı ayetler ise güven ve vefayı birlikte vurgulamaktadır. "Eğer yolculukta iseniz ve kâtip bulamazsanız, bu durumda alınan rehin (yeter). Şu durumda eğer birbirinize güveniyorsanız, kendisine güven duyulan, Rabbi olan Allah'tan sakınsın da emanetini ödesin. Şahitliği gizlemeyin. Kim onu gizlerse, artık şüphesiz, onun kalbi günahkârdır. Allah, yaptıklarınızı bilendir."[29] "Ve sizin dininize uyanlardan başkasına inanıp güvenmeyin." De ki: "Şüphesiz doğru yol Allah'ın dosdoğru yoludur. Size verilenin bir benzeri birine (İslam peygamberine) veriliyor ya da Rabbinizin Katında onlar (Müslümanlar) size karşı deliller getiriyorlar, diye mi (bu telaşınız?) De ki: "Şüphesiz 'lütuf ve ihsan (fazl)' Allah'ın elindedir, onu dilediğine verir. Allah (rahmeti) geniş olandır, bilendir."[30] (Bu karara vardıktan sonra)

[21] Nahl/112
[22] Sebe/18
[23] Sebe/37
[24] Bakara/125
[25] Bakara/239
[26] Buhari, İman 7
[27] Tirmizi, 34. Kitabu'l-Fiten, Bab: 76. H. No: 2263
[28] Müslim, Cihâd/15
[29] Bakara Suresi/283
[30] Al-i İmran Suresi/73

"Ey Babamız," dediler. "Sana ne oluyor, Yusuf'a karşı bize güvenmiyorsun? Oysa gerçekte biz, onun iyiliğini isteyenleriz."[31] Dedi ki: "Daha önce kardeşi konusunda size güvendiğimden başka (bir şekilde) onun hakkında size güvenir miyim? Allah en hayırlı koruyucudur ve O, esirgeyenlerin esirgeyicisidir"[32] ayetleri kişilerin güvenli olması konusunda serdedilebilir. Bu ayetlerin güvenilir olmanın yanı sıra vefalı olmayı da vurguladığı ifade edebiliriz.

İslam Peygamberi El-Emin olarak bilinmektedir. Hz. Muhammet hem halk arasında hem de ilahi kelamda güvenilir kişi olarak bilinmektedir. Örneğin "Şüphesiz ben size gönderilmiş güvenilir bir peygamberim"[33] ifadesi de bu durumu göstermektedir. Kur'an'da Peygamberin yanı sıra insan dışındaki yaratılmışların da güvenilir özellikleri vurgulanmaktadır. "Uyarıcılardan olasın diye onu güvenilir Ruh (Cebrail) senin kalbine apaçık Arapça bir dil ile indirmiştir."[34] Cinlerden bir ifrit, "Sen yerinden kalkmadan ben onu sana getiririm ve şüphesiz ben, buna güç yetirecek güvenilir biriyim"[35] dedi ayetleri buna örnektir. Kur'an ayetlerine bakıldığında güvenlik ve vefa birçok açıdan tembihlenmektedir. Mekânın güvenliği, kişinin güvenilir olması, Peygamberlerin güvenilir olması, insan dışındaki bazı mahlûkatın güvenilir özellikleri ve Allah'a güvenmenin sürekli vurgulanması bu durumu ortaya koymaktadır.

Din Psikoloji Açısından Vefa ve Güven İlişkisi

Güven duygusu ile anne-çocuk ilişkisi arasında çok yakından ilişkiler bulunmaktadır. Bu durumu güven duygusu ile ebeveyn ya da ilk bakıcı olarak da ifade etmek mümkündür. Psikoloji literatüründe anne-çocuk ilişkisine ilk dikkat çeken kişi Jung'dur. Jung'a göre çocukta temel duyguların sağlıklı şekilde yerleşmesinde annenin tutumu oldukça önemlidir. Annenin çocuğuna nasıl davrandığına göre çocuklarda belli durumlar ortaya çıkmaktadır. Örneğin çocukta ilk beliren kompleks anne kompleksidir. Annenin çocuğuna ilgili davranması, ihtiyaçlarını karşılaması ve sevgi göstermesi çocukta olumlu durumu ortaya çıkaracaktır. Aksi takdirde çocukta olumsuz durumlar ortaya çıkmaktadır. Jung kendi tabiriyle kötü bir çocukluk geçirmiştir. Annesi hastalık hastası ve ilginiz bir kadındır. Babası din adamıdır (papaz) ve yine kendinin belirttiğine göre çocukluğunda kendiyle alakadar olmamıştır. Jung, hayatının diğer bölümlerinde çevresindeki insanlara karşı güvensizlik içinde yaşamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında asıl etkenin annesi olduğu ifade etmiştir. Çocukluğunda ebeveynlerin ilgisiz olması ve yeterince sevgi göstermemesi, hayatı boyunca insanlarla iletişimini etkilemiştir.[36]

[31] Yusuf Suresi/11
[32] Yusuf Suresi/64
[33] Şuarâ Suresi/178
[34] Şuarâ Suresi/193
[35] Neml Suresi/39
[36] Jung, *Dört Arketip. Çev: Zehra Aksu Yılmazer*.

Erickson'cu psikososyal gelişim kuramının temeli güven duygusuna dayanmaktadır. Erickson psikososyal gelişimin ilk basamağını güven duygusu olarak belirlemiştir. Çocuklar doğumdan itibaren bakıma muhtaçtır. Yeme ve içme gibi fizyolojik ihtiyaçların yanı sıra psikolojik ihtiyaçlarda bulunmaktadır. Çocuğun ilk duygusal ihtiyaçları anne-baba veya ilk bakıcı tarafından karşılanmaktadır. Çocukların sağlıklı bir ruh hali içinde olması için güven duygusunu kazandırılmalıdır. Aksi takdirde çocuklar, tüm yaşamları boyunca güvene dayalı olarak problemler yaşamaktadır. Güven duygusu gelişmemiş bir çocuk, umut, özerklik, üretkenlik ve anlam bulma gibi birçok meselede sıkıntı yaşamaktadır.[37]

Din ve psikolojinin kesişiminde güven ve vefayı ele almak mümkündür. Güven duygusu çocuklara 0-2 yaşlar arasında yerleşmektedir. Bebeklerin güven duygusunu kazanması hayatının diğer kısımlarını da fazlasıyla etkilemektedir. Güven duygusuyla yetişen bir çocuk hem çevresine güvenmeyi hem de kendinden yüce olan bir güce güvenmeyi öğrenmektedir. Güvensizlik duygusu yerleşen bir kişinin temel inancında bir takım aksaklıklar yaşanabilmektedir. Ebeveynlerine güvenli bağlanabilen bir çocuk Tanrı'ya da güvenli bir şekilde bağlanabilmektedir.[38]

Güven ve vefa insanın anlam oluşturmasına katkı sağlamaktadır. Victor Frankl, insanın anlam oluşturmasının oldukça önemli olduğunu vurgulamıştır. İnsanın anlam araması yaşama karşı sorduğu zor sorulan yanıtlamasına dayanmaktadır. İnsanlar nereden geliyorum, nereye gidiyorum ve ne olacağım gibi ontolojik sorulara tarih boyunca cevap bulmaya çalışmıştır. Bu soruların cevaplanması çok da kolay olmamıştır. Varlığa dayalı soruların cevabının boş kalması kişide varoluşsal anlam krizine neden olmaktadır. İnsanlar varoluşsal boşluğu doldurmada dini ve manevi öğelere başvurmaktadır. Özellikle dinin bu konuda insanlara yardımcı olduğu bilinmektedir. Frankl, Nazi kampına düştüğünde hayatın anlamını dinin çok yüksek düzeyde sağladığını görmüştür. Hatta ölmemek için direnenler en çok duaya ve Tanrı'ya yönelenler olduğunu belirtmiştir. Bu bakımdan insanlar en zor durumlarında bile güvendiği şeylere tutunabilmektedir. Maddi veya manevi buhranlara çare olan şeyler insanın güvenle bağlandığı inançlara dayanmaktadır. Bu bağlamda anlam oluşturmada güvenin önemi yadsınamamaktadır.[39]

Güven ve vefa duygularına pozitif bir değer olarak da bakabiliriz. Pozitif psikoloji erdemlerin insan yaşamında çok önemli olduğu belirtmektedir. Hatta erdemler, insan için hayati öneme sahiptir. İnsanlar bir takım erdemlere sahip olmakla hem insanlar arası ilişkilerini düzenlerken hem de kendi içlerinde ruh sağlıklarını korumaktadır. Pozitif psikolojinin erdemler yaklaşımında sosyallik kadar kişinin kendi iç tutarlığı da önemlidir.

[37] Widick vd., "Erik Erikson and psychosocial development".
[38] Rosenthal vd., "From trust on intimacy: A new inventory for examining erikson's stages of psychosocial development".
[39] Victor Emil Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı* (İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2019).

Bu açıdan bakıldığında güven ve vefa bireye hem sosyal anlamda hem de kişisel ruh sağlığı açısından fazlaca katkı sağlamaktadır.[40]

Sonuç

Vefa ve güven duygusu insanın en temel duygularındandır. Güven duygusu, insanın dünyaya gelmesiyle birlikte fiziksel ihtiyaç gibi ortaya çıkan en temel ihtiyaçlardandır. Güven duygusu ile vefa arasında sağlam bir ilişki vardır. Psikolojik olarak bakıldığında vefa duygusunun temelleri güvene dayanmaktadır. Aslında vefa, güven duygusunun bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. İnanç duygusu da güvenle oldukça ilişkilidir. Bebeklik döneminde güven duygusu oluşan bireylerin inanç konusunda daha avantajlı olduğu görülmektedir. Dini inanç, güven duygusuna dayalı olarak meydana gelmektedir. Güven kazanmış kişilerin aşkın bir güce inanması daha olası olmaktadır. Vefa ve güven duygusunu, din çeşitli şekillerde desteklemektedir. Demek oluyor ki din, inanç, vefa ve güven gibi olumlu olgular çeşitli şekil ve dönemlerde birbirini etkilemektedir. Ayrıca İslam dini açısından bakıldığında güven ve vefanın vurgulandığı görülmektedir.

Kaynakça

Altice. F. L. vd. "Trust and the acceptance of and adherence to antiretroviral therapy." *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes (1999)* 28/1 (01 Eylül 2001), 47–58. https://doi.org/10.1097/00042560-200109010-00008

Bretherton, Inge. "The Origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth". *Developmental Psychology* 28/5 (1992), 759–775. https://doi.org/10.1037/0012-1649.28.5.759

Canan, İbrahim. *Kütübi Sitte.* İstanbul: Akçağ Yayınları, 2016.

Dahlerup, Drude. "Confusing concepts – confusing reality: a theoretical discussion of the patriarchal state". *Women and the State: The Shifting Boundaries of Public and Private*, 93–127. https://doi.org/10.4324/9780429401602-4

Dunn, Jennifer R. - Schweitzer, Maurice E. "Feeling and believing: The influence of emotion on trust". *Journal of Personality and Social Psychology* 88/5 (Mayıs 2005), 736–748. https://doi.org/10.1037/0022-3514.88.5.736

Ermisch, John - Gambetta, Diego. "Do strong family ties inhibit trust?" *Journal of Economic Behavior & Organization* 75/3 (01 Eylül 2010), 365–376. https://doi.org/10.1016/J.JEBO.2010.05.007

Frankl, Victor Emil. *İnsanın Anlam Arayışı*. İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2019.

Harari, Yuval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi.* Çev: Ertuğrul Genç, İstanbul: Kolektif Kitap, 2017.

Jung, Carl Gustav. *Dört Arketip.* Çev: Zehra Aksu Yılmazer. İstanbul: Metis Yayınları, 2019.

Lahno, Bernd. "On the Emotional Character of Trust". *Ethical Theory and Moral Practice 2001 4:2* 4/2 (2001), 171–189. https://doi.org/10.1023/A:1011425102875

Lopez, J. vd. "Spirituality and self-efficacy in dementia family caregiving: trust in God and in yourself". *International Psychogeriatrics* 24/12 (Aralık 2012), 1943–1952.

[40] C. R. Snyder - Shane J. Lopez, *The future of positive psychology* (New York: Oxford University Press, 2002).

https://doi.org/10.1017/S1041610212001287

Komisyon, *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali.* Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Muldoon, Jeffrey vd. "Entrepreneurial ecosystem: do you trust or distrust?" *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy* 12/2 (2018), 158–177. https://doi.org/10.1108/JEC-07-2017-0050

Rosenthal, Doreen A. vd. "From trust on intimacy: A new inventory for examining erikson's stages of psychosocial development". *Journal of Youth and Adolescence 1981 10:6* 10/6 (Aralık 1981), 525–537. https://doi.org/10.1007/BF02087944

Sanday, Peggy Reeves. "Matriarchy". *The International Encyclopedia of Anthropology*, 1–7. https://doi.org/10.1002/9781118924396.WBIEA2105

Seligman, Martin. *Learned optimism : how to change your mind and your life*. New York, NY: Vintage Books, 2006.

Smith, Mark A. "Social Learning and Addiction". *Behavioural Brain Research* 398/ (01 Şubat 2021), 112954. https://doi.org/10.1016/J.BBR.2020.112954

SmithBattle, Lee. "Learning the Baby: An Interpretive Study of Teen Mothers". *Journal of Pediatric Nursing* 22/4 (01 Ağustos 2007), 261–271. https://doi.org/10.1016/J.PEDN.2006.08.007

Snyder, C. R. - Lopez, Shane J. *The future of positive psychology*. New York: Oxford University Press, 2002.

Stevens, Anthony. *Jung.* Çev: Ayda Çayır. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. Sünen. VI Cilt. thk. Beşşâr Avvâd. Beyrut: 1998.

Widick, Carole vd. "Erik Erikson and psychosocial development". *New Directions for Student Services* 1978/4 (01 Ocak 1978), 1–17. https://doi.org/10.1002/SS.37119780403

Osmanlı Sosyal Hayatında Vefa Anlayışı

Yüksel GÜNGÖR*

Özet

Günümüz dünyasında gittikçe yozlaşan insan ilişkileri, sosyal hayatta yalnızlığa itmektedir. Asansörde birbirleriyle göz göze gelmemeye çalışan bu insanlar vefa duygusundan yaşam sürdürürler. Batı dünyasında ekonomik imkânlarına rağmen yalnızlık içinde intiharlar ve madde bağımlıkları sonucu yitirilen hayatların hikâyeleriyle doludur.

Vefa kavramını; Osmanlı üzerinden ele alırsak; Osmanlı toplumunda hükümdar, İslamî anlayışa göre, toplumun bütün üyeleri yönettiklerinden sorumludur. Hz. Peygamber bu sorumluluk ilişkisini çobanın sürüsünden (reaya) sorumlu olmasına benzetir. İşte bu benzetme yönetilenlerin reaya (tekili, raiyyet) adıyla anılmasına yol açmıştır. Buna göre yönetenlerle yönetilenler arasında bir tahakküm değil bir sorumluluk ilişkisi vardır. Osmanlı belgelerinde padişahlar, Tanrı'nın insanlık üzerindeki gölgesi, müminlerin emîri, Müslümanların imamı, İslâm'ın koruyucusu, şeriatın yardımcısı, bütün kralların sultanı, hayrat sahibi, ilim adamlarının sığınağı, Haremeyn'in hizmetkârı, vs. gibi sıfatlarla tanımlanmışlardır.

İslâm toplumlarında, dolayısıyla Osmanlılarda mutlak güç halifeye atfedilmiş olmakla birlikte, teorisyenler söz konusu gücün sırf şeriatı tatbik etmenin bir vasıtası olduğunu belirtmektedirler.

Osmanlılarda yönetilenler İslam hukukuyla adil bir şemsiyenin altında yaşarlardı. Devletin temelini reaya oluşturduğu için onu himaye etmek gereklidir. Müslüman olmayan tebaasına zimmî denir. Temel haklar bakımından Müslümanlarla aralarında fark yoktur. Zimmî statüsünde olanlar himaye edilirler ve güvenlikleri sağlanırdı. Devşirme sistemi bunu, idarî ve siyasî mekanizmanın merkezine yerleştirmişlerdir. Ayni dönemde Avrupa'da senyörlerin idaresinde yaşan halk self "toprağa bağlı köle, toprak satılırken halkta toprakla birlikte yeni sahibine ait olurdu.

İslam hukukunun cezaların affı (keffaret) kurumunda köle azat etme bir yöntem olarak kullanılmış ve onlara zekâttan pay ayrılmıştır. Devşirme sisteminin bir sonucu olarak köle asıllılar vakıf kurucuları arasında önemli bir yere sahip idiler. XVIII. yüzyılda kurulmuş büyük vakıfların % 14 u köle asıllılar tarafından tesis edilmişti. Hindistan da olduğu gibi ne kast sistemine, ne de Avrupa'da senyör ve soyluların hizmetinde hiçbir hakkı olmayan köle konumunda değillerdi.

Birçok Batılı yazar, mesela XVI. yüzyılda Almanya Avusturya İmparatorluğu'nun elçisi olarak Osmanlı Devleti'ne gelen Busbecq, soy aristokrasisinin bulunmayışını Devlet'in gücü olarak değerlendirir. Yine XVII. yüzyılın sonlarında uzun süre İstanbul'da kalmış olan

* Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, Kartepe Turizm MYO, yuksel.gungor@kocaeli.edu.tr

Boğdan voyvodalarından Dimitri Kantemir Hıristiyanlık gayretinin açıkça görüldüğü eserinde bile Osmanlı'da soyluluğun babadan oğula geçmediğini, aksine erdem ve iyi karakter sayesinde elde edilebildiğini yazar.

Soy aristokrasisi gibi burjuvazinin oluşmaması bu sınıflara has hayat tarzının da oluşmamasına yol açmıştır. Osmanlı toplumunu oluşturan sosyal sınıflar içinde İslam Hukukunun adaletini uygulanması 6 asır boyunca önce insan ve sonra aile ve toplu huzur içine ahde vefa duygusu içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Avrupa ve Uzak doğuda Hint medeniyetinin kast sistemine kadar geniş coğrafyalarda yaşayan olan diğer topluluklar ile mukayese edilerek değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı, İslam Hukuku, Vefa, Reaya, Devşirme

Giriş

Vefa kelimesi kökeni Arapçadan gelen bir sözcüktür. Türkçede ise oldukça yaygın şekilde kullanılıyor. Türk Dil Kurumu açısından bakıldığında Vefa kelime 'Sevgiyi sürdürme, sevgi bağlılığı' olarak yer almaktadır. Sözlükte "bir şeyi yerine getirmek, sözünde durmak, bağlılık" gibi anlamlara gelen vefa, ahlaki bir terim olarak, görülen iyilikleri unutmama, iyilikte bulunanlara misliyle veya daha fazlasıyla karşılık verme demektir.

Vefa, dostlukta, bağlılıkta sebat etmektir. Arkadaşa yaptığı iyiliği az görmek, onun yaptığını çok bilmek vefadandır. Vefa demek, gerek hayatta iken ve gerekse öldükten sonra sevgi ve ilgiyi devam ettirmek demektir. Ölen bir kimseye az bir vefa göstermek, hayatta yapılan çok iyiliklerden daha makbuldür. Çünkü insan, hayattaki arkadaşına bir iyilik edince, belki bir karşılık bekleyebilir. Öldükten sonra yapılacak iyiliğe riya karışması zor olur.

İslam Dini içinde vefa konusunda ayetler ve hadisler bu "sözcüğün gerçek anlamdaki içeriği mümin kullarına nasihatler ile doludur.. Bir Müslüman'ın manevi iklimine ve sosyal hayatını dokunarak yaşamın anlam olarak içeriğini doldurmamıza yardımcı olur. Müminler arasındaki kardeşlik bağımı güçlendiren dostluk ve paylaşmak adına hayatımıza anlam katan tüm bu güzel davranışlar vefa sözcüğünün içeriğinde yer alır.

Günümüzde maalesef ahlakî değerler ciddi bir şekilde yara almış, adeta hayatın dışına itilmiştir. Ahlakî bir değer erozyonunun yaşandığı ve değerlerin yozlaştığı modern zamanlarda, vefa duygusu da bu durumdan nasibini almıştır. Zira vefasızlık kol gezmektedir günümüz dünyasında ve insanında. En başta da bu vefasızlık, Yüce Yaratıcı'ya karşı kulluk görevinin ihmal edilmesinde kendisini göstermektedir. Cenab-ı Hakka karşı vefasızlık yaygınlaşınca, yalnızlığa terk edilen anne-babalara, eşlere, çocuklara her geçen gün üzülerek şahit olunmaktadır. Sözün insana bir sorumluluk yüklediği gerçeği göz ardı edilerek sadık kalınmayan nice söz ve yeminlerle ahde vefa duygusu zayıflamaktadır.

Bugün Yüce Rabbimizle aramızdaki ahdimizi hatırlamaya, tüm insanlık ve kâinatla olan vefa sözleşmemizi yenilemeye ihtiyaç vardır. Müminler olarak bizler, vefayı en üst

seviyede yaşayan ve temsil eden, vefa insanı ve muallimi Hz. Peygamber'in rehberliğinde vefa toplumunu yeniden inşa etmekle mükellefiz.

Bu çalışmamızda Cihan İmparatorluğu görevini VI asır sürdürmüş olan "Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Hayatı" içinde vefa kavramının devlet geleneği ve toplum yapısındaki etkilerinin izlerini süreciz.

Osmanlı Devlet ve Toplumunda Vefa Kavramı

Vefa, fert için bir kıymet ve değer, toplum için huzur ve saadettir. Toplumsal bünye için en esaslı değerlerden, en ulvi hasletlerdendir. Zira bütün muameleler, akitler ve sosyal ilişkiler vefaya bağlıdır. Bir toplumda vefasızlık baş gösterirse güven duygusu sarsılır. Ferdî ve içtimaî hayatta kadirşinaslık ve vefa olmazsa insanî ilişkiler zedelenir, toplumsal dayanışma ve yardımlaşma ruhu kaybolur, neticede toplumsal huzur bozulur.Bu huzuru bozmadan İslam'ın vefa anlayışı çerçevesinde beş asır Balkanları yöneten ecdadımız Osmanlı devlet anlayışında olduğu sosyal hayatın içinde yer alan toplumun her kademesinde Vefa, duygusunu mümin ahlakının bir gereği olarak görmüştür. Mümin için vefaların en yücesi hiç şüphesiz kendisini eşref-i mahlûkat olarak yaratan Yüce Rabbine karşı göstereceği vefanın bilinç ve şuurunu taşıyarak vefa duygusunu hayatın her noktasında İnsanın yaradan olarak Allah'ı tanıması, o'na iman etmesi, o'na karşı kulluk vazifesini yerine getirmesi en büyük vefakârlık olduğunu dünyevi ve uhrevi hayatına nakşederek yaşamıştır. Bunun sonucunda Cihan Devleti Osmanlının insanlık tarihine vurduğu altı asırlık damgasında "İslam'ın tüm değerlerini içselleştiren ve gündelik hayatında yaşayıp ve yaşatarak sürdürdüğü yaşam anlayışında bu yılki tema olarak vefa bu amellerin insandan insana olana en güzel bir davranışın hayata geçirilmiş olmasıdır.

"…Hoşgörüleri, ister siyaset, ister halis insaniyet neticesiyle meydana gelmiş olsun, Osmanlıların, yeni zaman içinde milliyetlerini tesis ederken dini, hürriyet ilkesinin siyasetinin temel taşı olarak kabul eden ilk millet olduğu itiraz kabul etmez bir durumdur. Hıristiyan dünyasındaki arası kesilmeyen din savaşları ve engizisyona rağmen, Osmanlı idaresinde Hıristiyan ve Müslümanlar, ahenk ve uygunluk, içerisinde yaşıyorlardı..." (Gibbons).

Rumen tarihçi Nicolae *Iorga*'*nın;* "Osmanlı olmasaydı, Romenler Slavlaşırdı diyen" bir düşünce yapısına hiç şüphesiz Osmanlının adalet anlayışının tüm sosyal yapısı içinde yer alan Müslim ve gayrimüslim tüm tabasına adalet sancağını altında vefa şemsiyesi altında toplamış olmasının etkileri büyüktür. . Nicolae, Hıristiyan olmasına rağmen, bu İslam devletine mümkün olduğu kadar önyargılardan arınarak yaklaşıyor; belgelerin tanıklığına öncelik veriyor. Hıristiyan olmasına rağmen, Osmanlı Devletine mümkün olduğu kadar önyargılardan arınarak yaklaşıyor; belgelerin tanıklığına öncelik veriyor. Kaynaklarında İtalyan, Fransız, Alman ve Balkan Devletlerinin kaynaklarını bol bol kullanmıştır. Nicolae *Iorga*' Osmanlının Balkanlar, Orta Avrupa'daki durumunu, Rusya, Avusturya, İtalya ile münasebetlerini bilmek istiyorsak, çok ihtiyacımız var. Gibbons, ve

Iorga' gibi tarihçiler dışında diğer yabancı elçiler ve seyyahların Osmanlıya karşı oluşan düşünce anlayışında Vefa anlayışının devletin en üst kademesinden toplumun tüm sınıfları arasında ortak paydada üzerinde buluşturan Vefa, sözüne sadık kalmak ve onu muhafaza etmek için cehd ü gayret göstermiş olmalarına ve söz ile özün doğru ve birbiriyle uyumlu olmasına dikkat etmiş olduklarına hatırat adlı yazdıkları eserlerinde yer vermişlerdir. Kısacası Vefa doğrunun, doğruluğun ve adaletin kardeşidir. Ahde vefa gibi kavramını gerçek hayatlarına uygulayan bir medeniyetin parçası olarak görmüşlerdir.

Toynbee: "Osmanlı Türklerinin bu kadar küçük bir başlangıçtan, o kadar elverişsiz şartlar altında, bu derece sürekli bir devlet haline erişmesi, dünya tarihinin en fevkalade tezahürlerinden biridir. Osmanlıların Yakın Doğu'da yerlerine geçen Avrupalı veya yerli hiç bir devlet, bu bölgeyi Osmanlılar kadar iyi idare edememiştir. Avrupa devletleri Osmanlılardan aldıkları ülkeleri ancak zulümle yönetebilmişlerdir.

Corci Zeydan: "Müslümanların gösterdiği adalet, hoşgörü, ibadet ve takva, büyük başarılarının en büyük sebeplerindendir." -Çiro Truhelka: "Müslüman Türklerle vahşet isnat edenler, onları kıskananlar ve çekemeyenlerdir. Bu milletin Balkanlarda ve Avrupa'da vahşet göstermiş olduğu iddiası, iftiraların en iğrencidir. Müslüman Türkler Avrupa'ya mazbut bir din ve gayet mükemmel bir devlet teşkilatlarıyla gelmiş, yerleştirdikleri ülkeleri medenileştirmişlerdir…" tespitinde Osmanlının geçmişine vefa duyacak kadar kendisinde derin izler bırakmış bir medeniyet olarak Osmanlıyı batılı tarihçiler penceresinden gözleridir. (www.oncevatan.com.tr/dunya/yabanci-dusunurlerin-osmanliya-bakisi-h91953.html)

Şimdi hep birlikte batılı seyyah ve elçilerin bu konudaki gözlemlerini takip edelim.

"Türk ordularında bir bayram namazı seyrettim. Sarıklı başlardan mürekkep, büyük bir topluluk gördüm. Derin bir sessizlik içinde namazı idâre eden (kıldıran) imâmın sözlerini dinliyorlardı. Her safın belirli bir durumu vardı. Ayrı saflar dizildikleri açık sahrada, tıpkı bir duvar gibi uzanıyordu…" (Baron von Busbecq)

Sultan Süleymân öyle bir orduyu emri altında bulunduruyordu ki; kuruluşu ve silahları bakımından, dünyanın bütün diğer ordularından dört asır ilerideydi... Her Türk askeri yalnız başına seçkin bir Avrupa taburuna bedeldi. (Benoist Mechin)

Paşasından sokak satıcısına kadar istisnasız her Osmanlıda vakar, ağırbaşlılık ve asillik ihtişamı vardır. Hepsi derece farkları ile aynı terbiyeyle yetiştirilmişlerdir. Kıyafetleri farklı olmasa, İstanbul'da bir başka tabakanın olduğu belli değildir... İstanbul'un Türk halkı, Avrupa'nın en nazik ve kibar cemaatidir. En ıssız sokaklarda bile bir yabancı için küçük bir hakarete uğrama tehlikesi yoktur. Namaz kılınırken bile bir Hıristiyan, camiye girip Müslüman ibadetini seyredebilir. Size bakmazlar bile, küstahça bir bakış değil, sizinle ilgilenen mütecessis bir nazar dahi göremezsiniz. Kahkaha ve kadın sesi duyamazsınız. Fuhuşla ilgili en küçük bir tezahüre şahit olmak imkân dışıdır. Sokaklarda bir yerde

birikmek, yolu tıkamak, yüksek sesle konuşmak, çarşıda bir dükkânı lüzumundan fazla işgal etmek, ayıp sayılır**.** (Edmondo da Amicis**)**

Kur-ân-ı Kerîmi tanıyanların zihnine ve hâfızasına nakşedilmiş olan prensipler, onları yeryüzündeki insanların en insaniyetlisi en hayırseveri hâline getirmiştir. Bütün bu faziletlere rağmen Ecnebilerin (Avrupalıların) barbar demesi, yırtıcı bulması, savaşlarına göre hüküm vermesinden ileri gelir. Gerçekten Müslümanlar canlarını esirgemeden savaşırlar, düşmanları aynı zamanda dinlerinin de düşmanıdır. Bu şecaat Türklere sadece dinlerinden değil, aynı zamanda millî karakterlerinden gelir. Ama bir milletin gerçek karakteri savaş alanının silah gürültüleri arasında tayin edilemez. Türkleri gerçekten tanımak isteyenler, onların faziletlerini değerlendirmeli, törelerin karakter ve fiillerindeki tesirlerini muhakeme etmeli, onları barış zamanındaki örf ve âdetleri içinde incelemelidir. Filhakika Osmanlı, savaşta ne kadar sert, ne kadar mağrur ve yırtıcı iseler, barışta da o kadar sakindirler. En büyük kahramanlıkları gösteren, gözlerini kırpmadan ateşe atılan bu insanlar, günlük hayatlarına döndükleri zaman gerçek karakterlerini alırlar. O zaman onların beşerî duygularla dolu hayırsever kimseler olduğu anlaşılır. İçlerinde en kötüsü en hasisi bile yine de bir vazife olarak iyilik etmekten çekinmez. (d'Ohsson).

İslam'da gaza hareketinin önde gelen temsilcileri olarak, Bizans uç boylarında kurulan Osmanlı beyliğin hızla büyümesinde ve daha sonra Balkanlardaki Darül Harb, Diyar-ı Küfür'e (Hıristiyan Dünyaya) yönelik hareketliliğinin arkasında gaza (kutsal savaş) anlayışının büyük etkisi bulunmaktadır. (İnalcık; 2009, 17-18) Devlet kurulduğu andan itibaren İslam hukuku ve geleneklerini benimseyerek. İslam'ın yeryüzünde savunucusu olarak yer almıştır. Özellikle bu anlayışı Balkanları kılıçla değil, gönülleri fetih etmeleriyle kan dökmeden günde yüzlerce kişiden oluşan "Bulgar, Sırp, Romen, Slav toplulukları" Bizans karşısında uğradığı zulüm ve ağır vergilerden etkilenerek Osmanlı hâkimiyetine sığınmışlardır. (Shaw;1982,33) Adalet kavramında her inanç mensubuna vefa örneği gösterip bir arada beş yüz sene kardeşçe yaşamasının yolunu açmışlardır.

Osmanlıyı Osmanlı yapan sistemdir, kurallardır. Osmanlıda nasıl olacağı belirlenmemiş kural dışı bir iş yoktur. Devlet, kurallar manzumesinden ibarettir. Osmanlı Beyliği daha kurulduğu andan îtibâren hedefini belirlemiş, bu hedefe varabilmek için de askerî, adlî ve mâlî teşkilâtını yenileyerek işe başlamıştır. Bu çalışmalar öylesine göz kamaştırıcı bir hızla ve şuurlu bir biçimde oldu ki, bugün dahi düşünenleri hayretler içinde bırakmakta, bu hareket, dün olduğu gibi bugün de yerli yabancı nesillerin hayranlığını çekmektedir. Nitekim zamanın târihçi, düşünür ve ilim adamları bu hususta şunları söylemektedirler. Devletin kuruluşundan itibaren yüklendiği bu misyonun, padişah isimlerinde ve unvanlarında da kendisini gösterdiği görülmektedir. "Bilindiği üzere ilk Osmanlı beyleri, Osman Gazi, Orhan Gazi, Murad Gazi şeklinde hep gazi unvanını taşıdıkları gibi, yaptırdıkları binaların kitabelerine de bunu değişik biçimlerde kullanmaya özen

göstermişlerdir. Mesela 'İftiharü-l guzat ve-l mücahidin' (veya el-gazi ibnü-l gazi)" (Ocak; 1998, 99)

Farklı siyasal, -ekonomik, askeri deneyimleri, kendi bünyesinde toplayabilmesi ve devleti bir mülk olarak tüm bileşenlerine kabul ettirebilecek askeri, ideolojik ve siyasal gücü hayata geçirebilmiş olmasında adalet kavramı üzerine oturttuğu yönetimi vefa gibi kavram ile içini dolduran bir anlayışın Osmanlıyı her alanda bir cihan devleti noktasına taşımıştır. Vefakârlık ve kadirşinaslık imandandır, vefasızlık ise nifak alametidir. Bugün içinde yaşadığımız kurumların gün geçtikçe bozulmasında bireyler olarak İslam dini açısından bugün içine düştüğümüz "vefasızlık" anlayışı bizleri birlik beraberlik ve kardeşlik duygularımıza " nifak" sokma noktasına sürüklemiş olduğunu hatırlayıp hep birlikte "Allah'ın ipine sımsıkı sarılarak" içine düştüğümüz nifak ve bozgunculuktan uzaklaşarak günümüzde hasret kaldığımız vefa duygusunu tekrar hayatımıza içselleştirmekten başka çaremiz olmadığını hatırlamalıyız. Aksi takdirde bugün insanların ağzında vefa denince bir semt adı yerine vefa kelimesinin içini İslam'ın bizlere tanımladığı içeriğine sarılmalıyız. Atalarımızın tarihte her zaman kendilerine düstur edindikleri yaşamda Allah'ın kelamı Kuran'a olan bağlılıklarına ve Peygamber efendimize olan vefa duygusuna yönelişimizle ancak ulaşacağımızı unutmamalıyız. . İslam'ın dünya ve ahret hayatımızı "Salih ameller" üzerine kurmak adına vefa kavramını sözünde durma, verdiği sözlere bağlı kalma, özü ve sözü doğru olma anlamına gelen ahde vefâ, İslâm ahlâkının en önemli prensiplerinden biridir. Kur'ân'a göre ahde vefâ, îmân ederek Allah ile ahidleşmiş ve böylece kendisini hür iradesiyle kendisini sadakat yükümlülüğü altına sokmuş olan müminin ahlâkî bir borcudur. İster insanlara, ister Allah'a karşı verilmiş olsun her ahid ve söz, yükümlülük şartlarını taşıyan her insanı borçlu ve sorumlu kılar. Bu sorumluluğun yerine getirilmesine ahde vefâ veya ahde riâyet denilir. (Bakara, 2/177; Mü'minûn, 23/8)

Fernand Grenard, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu için: "Bu yeni imparatorluğun kuruluşu, insanlık tarihinin en büyük ve en şaşılacak vak'alarından biridir" der ve devam eder: "Onların kaderlerindeki en büyük fevkalâdelik başlangıçları oldu; böylesine büyük bir netice için pek küçük olarak işe başladılar."

Söğüd'ün bağrında sessiz sedasız çimlenen bu filiz kısa zamanda etrafına dal budak saldı ve kökleşti. Öyleki Avusturya elçisi Busbecg'in ifadesiyle "karşılarına çıkmanın çılgınlık sayıldığı bir güç" haline geldiler.

Dünyanın dört bir tarafında başaklar verecek olan bu muhteşem devletin tohumları gazi-dervişler ve garip-yiğitler tarafından atılmıştır.

Onların çile ve ızdırapları, alınteri ve gözyaşları ile akıttıkları şehit kanları bir cihan devletinin temelini oluşturmaktaydı.

Mekke Şerifi'nin Kanunî Sultan Süleyman'a cülusu sırasında gönderdiği mektupta "Sizler Efrenç'den (Avrupa) ve emsalinden memleketler fethetmekle, bizden ve bütün İslam sultanlarından üstün bulunuyorsunuz" denilmekteydi.

Osmanlı Sultanları, "Hilâfet-i Kübra"ya sahip olmaları sebebiyle, bütün İslâm dünyâsının Hıristiyan dünyasına karşı koruyucusu ve fiilî kuvvet ve kudrete sahip İslâm'ın en büyük sultanı olarak görülüyorlardı.

İslam'a ve Hz. Peygamber'e Olan Saygı ve Sevgi Boyutunda Ahde Vefa Örneği; Osmanlıda Surre-i Hümayun (Surre Alayları)

Surre alayı, Osmanlı Devleti'nde her yıl recep ayının 12'sinde Hicaz'a gitmek üzere törenle yola çıkarılan ve pâdişâhların armağanlarını taşıyan topluluktur**.** ("Sürre Alayı" maddesi, tdk.gov.tr)

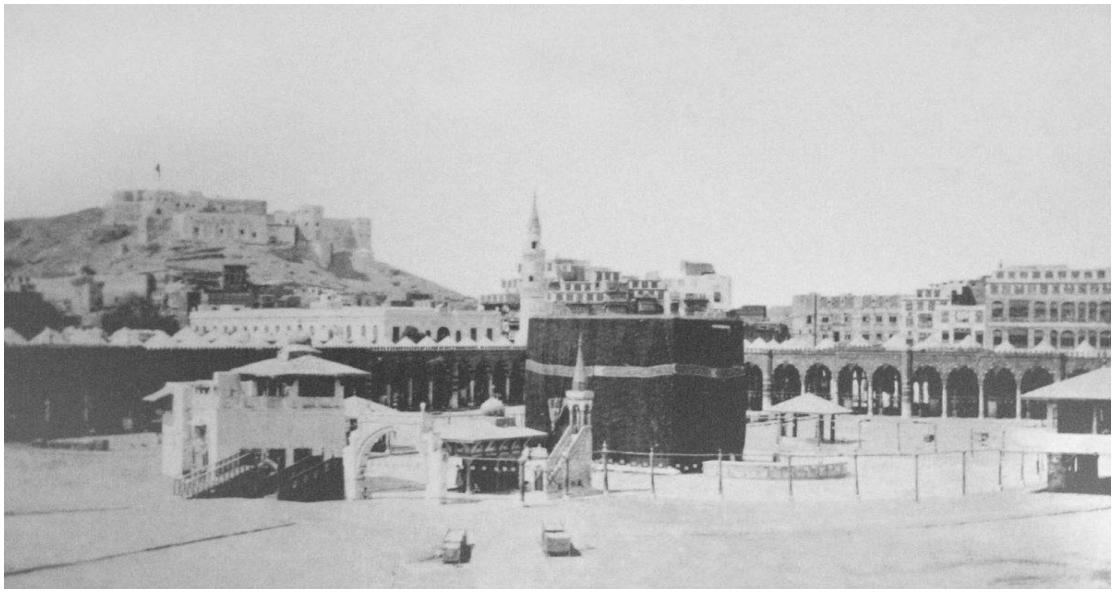

Osmanlı Döneminde Kebeyi Muazzama: Surre alayı, Haremeyn'e doğru ilerlerken, geçtiği yerlerde ihtişâmlı merâsimler yapılır; surre hediyeleri, yüklü yeni yeni katarlarla birlikte hacı adayları da katılırdı. Surre-i hümâyûnla gönderilen paralar, Harameyn'in masraflarına sarf edilirdi. **(**Yeni Rehber Ansiklopedisi, "Surre Alayı" maddesi, Türkiye Gazetesi, c.8, s.164-165.) Bugün Beytullah çevresinde yükselen gökdelenler arasında bir kabe manzaraıyla mukayese edilmeyecek kadar İslam Dinine olan saygı ve sevgisi Osmanlı Döneminde Bu mubarek topraklara olan vefa duygusunun bir parçasını temsil eder.

Arapça surre hükümdar tarafından Mekke'ye gönderilen paralar ve armağanlar ve Farsça Homāyūn kutlu veya padişah ile ilgili (Kanar, 2011 Surre Maddesi) anlamındadır. Sözlükte "içine altın ve para gibi kıymetli eşyaların konulduğu kese" anlamına gelen surre kelimesi terim olarak her yıl hac döneminden önce genellikle Mekke ve Medine halkına dağıtılmak için yollanan para, altın ve diğer eşyaları ifade eder. (Buzpınar,:2009, 567)

Osmanlı padişahlarının her yıl hac mevsiminde Haremeyn-i şerîfeyn ahâlisine, bu mukaddes yerlerde geçici olarak bulunan zâhid müslümanlara (mücavirlere), mukaddes yerlerin ve hac yollarının emniyetini sağlayan Mekke şeriflerine ve Hicaz bölgesinde

yaşayan bütün şeyhlere gönderdikleri para ve değerli eşyalara surre; bunları götüren topluluğa da surre alayı denirdi. Gidişte elli sekiz ve dönüşte otuz iki gün olmak üzere doksan gün yolculuk yapıldığı belirtilmektedir. (Atalar, s. 150-153)

Osmanlı Devleti'nde ilk defa surre gönderen padişah, Sultan I. Mehmed Han'dır. Ondan sonra gelen padişahlar da seferde bulunmadıkları zamanlarda surre gönderdiler. Surre alaylarıSultan Birinci Mehmed Han, Haremeyne her sene Surre alayı göndermek güzel âdetini çıkarmıştır. Osmanlı padişahlarının her yıl hac mevsiminde Haremeyn-i şerifeyn ahalisine, zahidlere, mukaddes yerlerin ve hac yollarının emniyetini sağlayan Mekke şeriflerine ve Hicaz bölgesinde yaşayanlara gönderdikleri para ve değerli eşyalara surre; bunları götüren topluluğa da surre alayı denirdi. Her şeyin en güzelini Haremeyn-i şerifeyne layık gören Osmanlılar da, surre alaylarının en güzellerini gönderdiler. Bu hizmet devletin yıkılışına kadar en zor şartlarda bile devam ettirildi.

Gönderilirken, Kur'an-ı kerim ve na'tlar okunur, kurbanlar kesilir, buhûrdânlar yakılır, tekbir getirilir, dualar edilirdi. Receb ayının on ikisinde Üsküdar'a geçirilen surre alayı halkın coşkun sevgi gösterileri arasında yeni hediye katarları ve hacı adaylarının da iştirakı ile Hicaz'a doğru yoluna devam ederdi. Yol üzerinde bulunan beylerbeyi ve sancakbeyleri surrenin emniyetini temin etmekle mükelleftiler.

Bu konuda kaynaklar bizi Osmanlıların Haremeyn'e düzenli mali ödenekler göndermeleri Mısır hâkimiyetinden önceki Yavuz Sultan Selim öncesine götürür.. Haremeyn Vakıfları Anadolu ve Balkanlar'da, Osmanlı Mısır hâkimiyetinden önce kurulmaya başlamış ve bu daha sonraki yıllarda artarak devam etmiştir. Osmanlı Memlük mücadeleleri esnasında daha önce Memlük hâkimiyeti altında bulunan bazı bölgelerin Osmanlılar eline geçmesiyle bu bölgelerde yer alan Haremeyn Vakıfları da Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.

Surre konusunda Kanuni döneminde 975/1568 yılı bütçesi 1 altın = 60 (59) akçe kuru üzerinden yapılır. 938- 990/1532-1582 yılları arasında akçe = sultânî (altın) kurunda bir değişiklik gözükmemektedir. (Krş. Pamuk, A Monetary History, s. 63.) Buna göre anılan dört yıl için Anadolu-Rumeli Haremeyn gelirleri yıllık yaklaşık 164,000 altın sikkeye baliğ olmuştur. Güler'in tahmini üzerinden düşündüğümüzde Haremeyn'in gelirlerinin % 80'i yerindeki masrafları için harcanıyor, kalan %20 Haremeyn'e gönderiliyordu. (Güler,2002, 223, 224.)

XVIII. yüzyıl öncesinde surreler deniz yoluyla Mısır'a ve oradan Haremeyn'e gönderilirken bu tarihten sonra karayoluyla Şam üzerinden gönderildi (Uzunçarşılı, s. 35).

Dolmabahçe Sarayındab Surre Alayı Uğurlaması

Padişah, Sadrazam ve diğer devlet büyüklerinin katıldığı surre uğurlaması, 1864 yılına kadar Topkapı Sarayı'nın Has Bahçesinde, o tarihten itibaren ise Dolmabahçe Sarayı önünde yapılmıştır. Halk büyük bir coşkuyla bu törenleri izlerdi II. Abdülhamid tarafından 1900-1908 yıllarında Şam ile Medine arasında Hicaz Demiryolu'nun yapımından sonra, Hac zamanında günde beş yolcu treni hacı adaylarını taşımıştır.

Surre-i Hümâyûnda paralar dışında gönderilen ve nâdir bulunan kıymetli halılar, seccadeler, murassa avizeler, şamdanlar, baha biçilmez mushaf-ı şerifler, levhalar, pûşîdeler (örtüler), gümüş perde halkaları, okkalarla buhurlar, elbiseler, Mekke emîrine mahsus sırmalı ve işlemeli kaftan, mücevherli kılıç, inciden tesbih ve daha pek çok kıymetli hediyeler ise, Mekke ve Medine'deki mübarek makamlara, seyyidlere, şeriflere, fakirlere, zâhidlere hediye edilirdi. Bu arada pâdişâhın ve saray erkânının dışında, mübarek makamlara ve orada bulunan Müslümanlara hediyeler göndermek isteyenler, armağanını surreye teslim ederdi.

Surreler, İslâm'da kutsal sayılan beldelere maddî destek sağlamakla beraber özellikle hilâfeti elinde bulunduran Abbâsîler, Memlükler ve Osmanlılar için dinî ve siyasî yönden çok önemli idi. Zaman içerisinde Hicaz üzerindeki nüfuzu hatırlatmanın önemli bir aracı olarak görülen surre alayları Bağdat, Kahire, İstanbul ve Dımaşk gibi hem çıkış noktalarında yılın en önemli dinî ve kısmen de siyasî merasimlerini oluşturuyor, hem de güzergâh boyunca surreyi yollayan iktidarın dinî kimliğinin önemli sembolü diye

görülüyordu. Osmanlı sultanlarının sadece Haremeyn'deki seyyid ve şerifleri değil aynı zamanda ulemâ ve meşâyihi de özel hediyelerle donatmaları aynı anlayışla değerlendirilebilir. Her yıl müslümanlardan dileyenlerin hediyelerini Haremeyn'e iletmesi bakımından halk için surrenin ayrı bir önemi vardı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır hidivlerinin surre merasimlerini giderek daha şaşaalı hale getirmeleri, iki gidiş öncesi bir de dönüşte olmak üzere yılda üç merasim düzenlemeleri ve Kâbe örtüsü, Makām-ı İbrâhim örtüsü ve mahmili Kahire sokaklarında dolaştırarak halkın heyecanlı katılımını sağlamaları, İstanbul'a karşı yürüttükleri dinî ve siyasî nüfuz mücadelesinin âdeta bir göstergesi gibiydi. Surre ve mahmil geleneğinin sona erdirilmesi de aynı şekilde Suudi yönetiminin bu nüfuz simgesini ortadan kaldırma kararlılığıyla ilgilidir.

Surre alaylarının sonuncusu 1915 yılında gönderildi. Daha sonra Mekke Emirinin isyânı (1916) ve toprakların elden çıkması sebebiyle gönderilen surre alayları yerine ulaşamadı.

Osmanlı Padişahlarının Peygamber (s.a.s.) Efendimiz'e Olan Vefa Duyguları

Sürre Alayları konusunda yukarıdaki paragraf ve satırlarda ele almış olduğumuz Osmanlı padişahları dışında diğer hükümdarların vefa örnekleriyle devam edelim

Kâinat Serveri Hz. Peygamber Efendimzin "İstanbul mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden komutan ne güzel komutan, o ordu ne güzel ordudur." (Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 335; Buharî, et-Tarihu'l-Kebir, I, 81; et-Tarihu's-Sağîr, I, 306; el-Bezzâr, el-Müsned, c. II, s. 308; Taberani, el-Mu'cemu'l-Kebir, II, 38; Hakim, Müstedrek, IV, 422; Heysemî, Mecmeu'z-Zevâid, VI, 219.) diye zikrettiği rivayetin müjdesine nail olmak üzere Osmanlı Padişahı II.Mehmet, Konstantiniye Şehrini fethederek bu müjdeye mazhar olunca Fatih unvanı alarak İslam Peygamberi Hz. Muhammed Mustafa'ya olan vefa duygusu ve İslama olan son derece güçlü imamıyla günümüz müminlerine en güzel örnek bir şahsiyet olarak rol model olmuştur. Bu kentin fethi sonrası İslam beldeleri arasında İslâmî resmî geleneğe uygun olarak şahıslar gibi şehirler de kendilerine mahsus unvan ve dualarla anıldıkları için İstanbul'a bu durumu simgeleyen birtakım unvanlar verilmiştir. İstanbul için kullanılan genel dua formülü, "felâketlere ve adaletsizliğe karşı Allah tarafından korunmuş" anlamına gelen "el-mahmiyye, el-mahrûse" tabirleridir. Resmî olarak İstanbul'a "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye ve makarr-ı saltanat-ı seniyyem olan mahmiyye-i Konstantiniyye" şeklinde Hz. Peygamberin hadisine ve Kur'an'da geçen "beldetün tayyibetün" (Sebe' 34/15) tabiri ebced hesabıyla Osmanlılar tarafından fethine (857/1453) işaretinden dolayı kullanılmıştır. İstanbul'un fethi aslında İslam dinine olan iman gücünün en içten bağlık duygu ve vefa örneğidir. (İnalcık, 2001,2021-22)

Fetih hadisi olarak bilinen bu hadis birçok araştırmaya konu olmuştur. Bu incelemeler sonucu varılan genel görüşe göre hadis sahihtir. Sahabe döneminden itibaren 8 asır süren İstanbul muhasaraları da bu hadisin gerçekliğini destekler niteliktedir.

Hz. Peygamber (s.a.s) asırlar öncesinden bu fethi haber vermiştir. Ayrıca hadis, sahabîler için bir müjde ve cesaretlendirme özelliği taşımaktadır. Bütün bunların ötesinde, fetih hadisinin, sahabe için bir hedef gösterme niteliğinde olduğu da söylenebilir. 8 asır boyunca birçok komutan, bu hedefi gerçekleştirmek, İstanbul'un kapılarını İslam'a açmak ve "Fatih" olabilmek için çaba sarf etmişlerdir. İsmail Lütfi Çakan bu görüşü şöyle ifade eder: "Hz. Peygamber bu tebşirleri ile ümmetine, mevcut şartlara takılıp kalmamalarını, üstlendikleri tebliğ ve cihad görevinin gerektirdiği diriliği korumalarını hatırlatmaktadır. Tabi bu, bir taraftan da ödenmesi gerekli bedele 'hazır olun' demektir." İşte Hz. Peygamber'in kazandırdığı bu bilinç, ümmet tarafından devam ettirilmiştir. Bizim de bu bilinci koruma görevimiz olduğu unutulmamalıdır.

Peygamberin hadisi şerifine nail olmak adına Osmanlı sultanları oluşturdukları ordularıyla birlikte II. Mehmet öncesi ilk defa 1359 yılında İstanbul surlarının önünde göründüğünde halk büyük bir paniğe kapıldı. İstanbul hem bundan hem de 1391, 1400 yıllarında I. Bayezid ve 1422 yılında II. Murad tarafından gerçekleştirilen Osmanlı kuşatmalarından kurtuldu. XI. Konstantinos da kendisinden önceki imparatorlar gibi kiliselerin birleştirilmesi konusunu son umut olarak ele aldı ve böylece Avrupa'dan yardım sağlamaya çalıştı. Papanın elçisi İstanbul'a gelerek 12 Aralık 1452'de Ayasofya'da kilise birliğini ilân etti ve ilk defa Roma usulünde âyin yaptı. Ancak bu durum Bizans halkında büyük infial yarattı ve Roma'ya bağlanmaktansa Türk hâkimiyetini kabule taraftar olanların sayısı arttı. II. Mehmed 29 Mayıs 1453'te İstanbul'u fethederek Bizans hâkimiyetine son verdi.

Yüzün sür kademine o gülün

İstanbul'da Sultan Ahmed Camiini yaptıran, Birinci Ahmed Han, İslamiyet'e ve Resulullah efendimize gönülden bağlı idi. Beytullahın ve Hucre-i seadetin perdeleri Mısır'da dokunurdu. Ahmed han, İstanbul'da dokutup saygı ile göndermiştir.

Bahtî mahlasıyla şiir de yazan Ahmed Han, Nakş-ı kadem-i şerîf [Peygamber efendimizin mübarek ayak izi] şeklinde murassâ bir sorguç yaptırmış, ortasına da mavi mine üzerine altınla kendisine ait şu mısraları yazdırmıştı:

N'ola tâcım gibi başımda götürsem dâim

Kadem-i resmini ol hazret-i şâh-ı Rüsülün

Göl-i gülzâr-ı nübüvvet o kadem sâhibidir.

Ahmedâ durma yüzün sür kademine o gülün.

Sultan Ahmed Han, Cuma ve Bayram günlerinde ve diğer mübarek günlerde başına bu sorgucu takardı.

Her sene muntazaman gönderme âdeti ise, "Hâdim-ül-Haremeyn-iş-şerîfeyn" lakabını alan Yavuz Sultan Selîm Han zamanında başladığı üzerinedir. Yavuz Sultan Selim Han, Mısır'ı fethedip, hilafeti esaretten kurtarınca, alışkanlıkla kendisine de "Sultanül-

haremeyn" diyen hatibi susturup, (Benim için, o mübarek makamların hizmetçisi olmaktan daha büyük şeref olamaz. Bana "Hadimül-haremeyn" deyin, buyurmuştur.

Kimim var hazretinden gayrı

Sultan İkinci Mahmud Han'ın, Hücre-i saadete hediye ettiği şamdanla birlikte gönderdiği aşağıdaki yazı, Osmanlı sultanlarının Resulullah efendimize olan hürmet ve muhabbetlerinin başka bir vesikasıdır.

Şamdan ihdaya eyledim cüret ya Resulallah!
Muradım der-i ulyaya hizmet, ya Resulallah!

Değildir ravdaya şayeste, destaviz-i naçizim,
Kabulünle kıl ihsan u inayet, ya Resulallah!

Kimim var hazretinden gayrı, halim eyleyem i'lam,
Cenabındandır ihsan u mürüvvet, ya Resulallah!

Dahilek, el'eman, sad el- eman, dergahına düştüm,
Terahhüm kıl, bana eyle şefaat ya Resulallah!

Dü- alemde kıl istishab bu Han Mahmud-i Adliyi,
Senindir evvel ü âhırda devlet ya Resulallah!

"Nakibü'l-Eşraflık" müessesesi: Devlet-i Âliye; Fahri Kâinat Efendimiz ve Onun kutlu soyu Ehl-i Beyt'e hürmet ve hizmetini, müesseseler kurarak da fiilen gösterme yoluna gitmiştir. Sınırları dâhilindeki Peygamber nesebine mensup Seyyid ve Şerifleri tek tek kaydederek; her türlü ihtiyaç ve hizmetlerini görmek ve şecerelerini soy kütüklerine işleyip muhafaza etmek için, özel olarak "Nakibü'l-Eşraflık" müessesesi ihdas etmiş ve başına da Âl-i Beyt'e mensup "Nakibü'l-Eşraf" isimli bir memur atamıştır.

Peygamber nesline bağlı olduğunu belgeleyenlere, birer berat verip kendilerini her çeşit vergiden muaf tutmuştur. Bütün bu hürmet ve imtiyazlarla, topraklarımızda dağınık halde bulunan Seyyid ve Şeriflerin, huzur ve sükun içerisinde hayat sürmelerini amaçlamıştır. (500 Yıl Süren Bir Osmanlı Geleneği Surre Alayları (tariharsivi.org)

Osmanlı, Nakibü'l-Eşraflara hürmet ve ihtiramda o kadar ileri gitmiştir ki, bazı padişahların Eyüp Sultan Türbesinde tertiplenen cülus merasimlerinde onlara, kılıç dahi kuşattırmıştır. Mesela, III. Ahmed, I. Mahmud ve III. Mustafa Han'a, Şeyhülislam ile beraber Nakibü'l-Eşraf kılıç kuşandırmıştır. Cüluslarda, Osmanlı Sultanına ilk önce, yine Nakibü'l-Eşraf bağlılığını arzedip dua etmiştir. Savaşlarda ise, padişahla beraber Nakibü'l-Eşraf da sefere katılıyor ve Hazret-i Peygamberin sancağı dibinde yürüyordu. Sancak-ı Şerif'in İstanbul'dan sefere çıkışından tekrar dönüşüne değin, Nakibü'l-Eşraf ile maiyetindeki bütün Seyyid ve Şerifler, tekbir ve salavat getiriyorlardı...

Sultan II. Abdülhamid Han, Peygamber efendimize olan tazim ve muhabbetini, Onun kutsal beldesine hizmetler götürerek ve İslam Birliği gayesini gerçekleştirmeye çalışarak göstermiştir. Hicaz bölgesiyle münasebetleri kuvvetlendirmek ve mukaddes topraklarla aradaki mesafeyi kaldırmak niyetiyle yaptırdığı Hicaz ve Bağdat Demiryolu, bunun en güzel örneği olmuştur. Demiryolu yapımının Medine'ye ulaştığı esnada, Sultanın verdiği şu çok özel talimat; onun, Ehl-i Beyt'in şahsında Peygamber efendimize olan sevgi, saygı ve bağlılıktaki hassasiyetini göstermesi açısından, eşine az rastlanır müthiş bir misaldir:

"Mümkün olan aletlerin üzerine keçeler sarınız ki, fazla gürültü olmasın ve Ehl-i Beyt'in ve burada yatanların mübarek ruhları rahatsız olmasın!.."

II. Abdulhamid dönemimde ortaya konmuş olan Peygamber Sevgisi dün olduğu gibi bugünde tüm İslam âleminde "Ümmeti Islama" verilen bir ders niteliğinde olaydır. Yıllardan 1890'dır. Fransız akademisi üyelerinden Marki de Bonnier, "Muhammed" adlı bir dram yazarak Comedie Français'e teslim etmiştir ve alınan haberlere göre oyunun provaları başlamak üzeredir. Sahnede bir aktör Hz. Peygamber rolüne çıkacaktır. Oyunun Efendimizin manevî şahsiyetini, dolayısıyla İslam dinini ve Müslümanları küçük düşüren hakaretamiz bölümler ihtiva ettiği haberleri Abdülhamid'i "Halife-i Müslimîn" sorumluluğuyla derhal harekete geçirecek ve yalnız o tiyatroda değil, bütün Fransa'da sahnelenmesini engelleyecektir oyunun. Nasıl mı? Fransa Cumhurbaşkanı Sadi Carnot'ya Paris Sefiri Salih Münir Paşa eliyle haber uçurarak. Tabii Carnot Cenaplarına, İslamiyet'e yaptığı bu mühim hizmet karşılığında bir Nişan-ı İmtiyaz takdim edildiğini söylememe gerek yok.

Yazışmaların başlığı, "Hz. Muhammed Aleyhisselatü vesselam hazretlerinin manevi kudsiyelerine karşı tertip olunan oyuna dair"dir. Bu başlık bile aslında maksadın sanat olmadığına, gerçek bir "oyun"la karşı karşıya bulunulduğuna işaret etmektedir. Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Kont Montbella aracılığıyla Fransa hükümetine sert uyarılarda bulunan Sultan Abdülhamid, oyunun sahneye konulması halinde Osmanlı-Fransız ilişkilerinin biteceği ültimatomunu göndermişti.

Diplomatik tehditler Fransa'da işe yaramıştı ama bakalım diğer ülkelerde nasıl sonuç verecekti?

Ancak de Bonnier de işin peşini bırakmaya niyetli değildir. Bu defa eserini Abdülhamid'in diş geçiremeyeceğini tahmin ettiği, devrin ABD'si olan İngiltere'de oynatmak için girişimde bulunur. Ne var ki, Irving adlı bir aktörle anlaşmış olmasına, bir nevi devlet tiyatrosu olan Lyceum Kraliyet Tiyatrosu'nda oynanması kararlaştırılmasına rağmen, Abdülhamid'in müdahalesinden kurtulamaz. Bu defa diplomatik kanallardan bizzat İngiltere'nin ılımlı Dışişleri Bakanı Lord Salisbury devreye sokularak piyesin yalnız o tiyatroda değil, bütün İngiltere'de oynanması yasaklanır.

Sultan Abdülhamid-Marki de Bonnier kovalamacasının böylece noktalanmış olduğunu sanıyorsanız aldanıyorsunuz. Çünkü bu işin bir de üçüncü raundu var.

Bu defa 3 yıl sonrasındayız. Devir değişmiş, Lord Salisbury gitmiş, yerine bir başka Lord, İslamiyet'e daha mesafeli duran Roserbery geçmiştir. Bunun üzerine Marki de Bonnier yeniden atağa kalkar ve bir başka Londra tiyatrosuyla anlaşır. Ancak bu defa da eserini sahneye koydurmayı başaramayacaktır. Velhasıl Abdülhamid'in mahir diplomasisi, bu mel'anetin icrasına müsaade etmeyecektir. Nitekim 1900 yılında Paris'te oynanmak istenen Muhammed'in Cenneti adlı bir başka piyesin ancak ismi ve muhtevası değiştirilerek sahneye konulur hale getirilmesi de onun ince diplomatik girişimlerinin eseridir.

Sözlerimizi Abdulhamid'in hastalığının son aşamasında olmasına rağmen ortaya koyduğu Peygambere vefa ve İslama olan sevgi ve saygısının tüm hayatında örnek olarak yaşanmış olan Ulu Hakanın ölümü öncesi bizlere bıraktığı İslam ve Peygamber sevgisiyle bitirelim..

Kulaklarım bereketlensin; Sultan Abdülhamid Han son hastalığında, yatakta oturamıyor, hep yatıyordu. Yalnız, mühim şeyler okunup irade-i şahane alınıyordu. Sıradaki bir yazı için, Medine halkının bir dilekçesi okunacak denildi. (Durun, okumayın, beni oturtun) buyurdu. Arkasına yastık konup, oturtuldu. (Onlar, Resulullah efendimizin komşularıdır. O mübarek insanların dilekçesini yatarak dinlemekten haya ederim. Ne istiyorlarsa, hemen yapınız! Fakat, okuyunuz da, kulaklarım bereketlensin!) buyurdu. Ertesi gün vefat etti.

Sonuç

Bu bölümde İnsanlığa rahmet olarak gönderilen Fahr-i Kâinât Efendimizin hayatından vefa örnekleriyle çalışmamızı bitirmek isterken, Bu konuda Rahman ve Rahim olan Allah'ın tüm mümin kullarına onun arzuladığı güzel amelleri yaşamayı nasip etmesini ve bu yılın teması olarak hayatımızdan vefa duygusunu her daim kalplerimizde yaşatmayı ve bir mümin olarak hayatımıza uygulamayı nasip etmesini dileyerek Peygamber Efendimizin hayatından vefa örnekleri üzerinden yolculuğumuza devam edelim.

Sevgili Peygamberimiz'in vefâkâr bir evlat olduğunu gösteren diğer bir hâdise de Hudeybiye Umresi için Mekke'ye giderken vukû bulmuştur. Yolculuk esnâsında Ebvâ'ya uğramışlardı. Resûlullah Cenâb-ı Allah'tan izin isteyerek annesinin kabrini ziyaret etti. Ziyâret esnâsında kabrini eliyle düzeltti ve teessüründen ağladı. O'nun ağladığını gören Müslümanlar da ağladılar. Daha sonra niçin böyle yaptığını soranlara Sevgili Peygamberimiz; *"Annemin bana olan şefkât ve merhametini hatırladım da onun için ağladım."* buyurdu. (İbn-i Sa'd, I, 116-117. Ayrıca bkz. Müslim, Cenâiz, 105-108)

Peygamber Efendimiz, amcası Ebû Tâlib'in Müslüman olmasını çok istemişti. Bunun için defâlarca uğraştı. Hele vefâtı esnâsında başı ucunda gösterdiği gayret dillere destandır. İslâm'a bunca faydası dokunan bir kimsenin, îmân şerefine nâil olamaması onu çok üzüyordu. Ebû Tâlib vefât ettiğinde Hazret-i Ali, Efendimiz'e gelerek; **"Dalâlet içindeki ihtiyar amcan müşrik olarak öldü!"** dedi. Bu haber üzerine çok üzülen Resûl-i Ekrem

Efendimiz ağlamaya başladı. Daha sonra da; *"Git onu yıka ve göm!"* buyurdu. (Nesâî, Cenâiz, 84; Diyarbekrî, I, 301) O'nun bu üzüntüsü İslâm'ı yayma gayreti ile birlikte amcasına karşı olan vefâ duygusundan kaynaklanmaktaydı.

Fahr-i Kâinât Efendimiz, üzerinde emeği olan hiç kimseyi unutmamış, hayâtı boyunca onlara hep vefâ göstermiştir. Özellikle Hatîce vâlidemizin arkasından gösterdiği vefâkârlık eşine rastlanmayacak boyutlardaydı. Kendisine bir hafta süt emziren dadısı Ümmü Eymen, sütannesi Halime Hâtun, sütkardeşi Şeymâ da onun vefâkârlığından nasîbdâr olan şanslı kimselerdendir. Peygamberimiz onlara son derece hürmet göstermiş ve ihtiyaçlarının karşılanması için elinden geleni yapmıştır. (İbn-i Sa'd, I, 113-114)

Peygamberimizin Şehitlere Olan Vefası ise; Resûlullah, son hastalığında rahatsızlığı iyice artınca, ashâbıyla görüşmek için mescide gelmişti. Mescid Müslümanlarla dolup taşıyordu. Allah'ın Sevgili Resûlü, İslâm'ı tebliğ etmiş ve insanların birçoğuna hidâyeti ulaştırmıştı. Bunun semeresi olan bu kalabalık cemaat, o Aziz İnsan'ı çok sevindirmişti. Artık gözü arkada kalmayacaktı. Ancak dâvâsı bu hâle gelinceye kadar malı ve canı ile cihâd eden, şehid olan ve orada olmayan ashâbı da vardı. Efendimiz onları hiçbir zaman unutmamış ve gönlünden çıkarmamıştı. Zaman zaman Cennetü'l-Bakî'ye, zaman zaman da diğer şehidliklere giderek onlara duâ ediyordu. İşte bu son konuşmasında da kalabalık bir cemaatin "âmin" sadâları arasında bir vefâ olarak onları hayırla yâd edecekti. Hâdiseyi anlatan sahâbî şöyle diyor:

"Peygamber Efendimiz, kelime-i şehâdet getirdikten sonra: «Ey insanlar! Size olan nimetinden dolayı O Allah'a hamd ederim ki kendisinden başka hiçbir ilah yoktur!» diye hamd ü senâda bulundu. Her zaman yaptığı gibi Uhud günü şehit düşen Müslümanlar için de Allah'tan mağfiret diledi." (İbn-i Sa'd, II, 228, 251)

Bu ne vefâ yâ Rabbî! Yılların eskitemediği, acıların, sıkıntıların ve gâilelerin unutturamadığı, bollukla zayıflamayan, rahatlık ve saltanatla yok olmayan ne muazzam bir vefâ!

Son olarak Fahr-i Kâinât Efendimizin tüm insanlık için vefa örneğiyle sunumumuzu bitirmek isteriz. Peygamberimizin Müşrike Bile Uzanan Vefâ Duygusu Risâlet geldiğinden itibaren Efendimiz bütün çile ve ızdıraplara katlanarak İslâm'ı anlatmaya ve yaymaya devâm ediyordu. Tâif dönüşünde düşmanları onu Mekke'ye almak istememişlerdi. Resûl-i Ekrem Efendimiz sıra ile birçok ileri gelen Mekkelinin himayesini istemiş fakat hepsi reddetmişti. Bu teklifi sâdece Mut'im bin Adiyy kabul etti ve oğullarını silâhlandırıp Peygamber Efendimiz'i himâye ederek şehre girmesine yardımcı oldu. Aradan yıllar geçti. Mut'im, Bedir savaşında Kureyşli müşriklerle birlikte Müslümanlara karşı savaştı ve öldürüldü. Peygamberimiz'in şâirlerinden Hassan bin Sâbit, bu zatın ölümünün ardından bir mersiye söyleyerek, vaktiyle Efendimiz'i himâye ettiğinden bahsetmiş ve onu hayırla yâdetmişti. Nebiyy-i Muhterem Efendimiz kendi adına gösterilen bu vefâkarlıktan, ziyâdesiyle memnûn oldular. Daha sonra düşman esirlerine ne yapılacağı tartışılırken:

"Şayet Mut'im bin Adiyy hayatta olup da benden esirlerin bağışlanmasını isteseydi, fidye almadan hepsini serbest bırakırdım." buyurarak ona olan vefasını göstermiştir. (Buhârî, Humus, 16; İbn-i Hişâm, I, 404-406) İslâm'ı tebliğ ederken kendisine kolaylık gösteren bir müşrike bile uzanan bu vefâ duygusu, ne yüce bir ahlâk numunesidir.

Kaynaklar

Atalar, Münir Osmanlı Devletinde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları, Ankara 1991.

Buzpınar, Ş. Tufan " Surre", TDV İslam Ansiklopedisi, cilt:37, Ankara 2009 s.567-569

Güler, Mustafa: Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları: XVI.-XVII Yüzyıllar, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı 2002. s. 223, 224. Vd.

İnalcık, Halil, "İstanbul maddesi" TDV İslam Ansiklopedisi, cilt:23, 2001 İstanbul, ss.220-259

İnalcık, Halil.(2009), Devlet-i Aliye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I,
İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Kanar, Mehmet. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. Surre Maddesi; Say Yayınları, 2011

Ocak Ahmet Yaşar, "Düşünce Hayatı (XIV-XVII. Yüzyıllar)", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul:1998. IRCICA, II, 159-193.

Pamuk, Şevket: "Kuruş", TDV İslâm Ansiklopedisi, XXVI (Ankara 2002), s. 258-59.

Pamuk, Şevket: Osmanlı İmparatorluğu'nun Parasal Tarihi, Cambridge İslam Medeniyeti Çalışmaları (Cambridge: Cambridge University Press, 2000). s 63.

Stanford J. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, I, 199.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Mekke-i Mükerreme Emirleri, Ankara 1972, s. 13-15, 35-48.

Yeni Rehber Ansiklopedisi, "Surre Alayı" maddesi, Türkiye Gazetesi, c.8, s.164-165.

İnternet Kaynakları

500 Yıl Süren Bir Osmanlı Geleneği Surre Alayları (tariharsivi.org) Erişim. 20 Eylül 2021.

https://www.oncevatan.com.tr/dunya/yabanci-dusunurlerin-osmanliya-bakisi-h91953.html Erişim: 3 Ekim 2021.

SÜRRE ALAYI Nedir? TDK Sözlük Anlamı kelimeler.gen.tr›surre-alayi-nedir-ne-demek-285739 Erişim: 28 Eylül 2021.

Kur'ân ve Sünnette Vefâ'nın Önemi Bağlamında Vefâsızlığın Nifâktan Sayılması

Abdullah YILDIZ*

1. "Vefâ" ve "Ahd" Kelimelerinin ve Kavramsal Çerçevesi (Lüğat ve Istılah Anlamları):

Arapça asıllı olan "vefâ" (الوفي) lügatta; (ölçü ve tartıda) tam ve eksiksiz olmak, akdi ve borcu tamamlamak, sözünde durmak, vadettiklerini ve yeminini yerine getirmek, borcu ödemek, sadık kalmak (sevgide) bağlılık, dostluk ve arkadaşlık ilişkilerinde süreklilik, sevgi ve dostlukta bağlılık, arkadaşlığın kıymetini bilmek verilen sözü yerine getirmek, görülen iyilikleri unutmamak, iyilikte bulunanlara en az misliyle ve daha üstünüyle karşılık vermek, vb. anlamlar gelmektedir.[1]

Istılahda "vefâ" ise; daha çok insanın, bezm-i elest'de veya kâlû belâ'da (ahd-i ezelde) Allah'a verdiği mîsâkı (ahdi) tutmasına; Yüce Allah'ın,"*elestü bi-Rabbikum?":* Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" sorusuna Hz. Âdem'in zürriyetinin (tüm ruhların) verdiği "Belâ" (Evet! Şâhit olduk, sen Rabbimizsin!) cevabına (söz ve ahdine) uygun olarak insanın, yaşadığı sürece Rabbini zikretmesi ve hatırında tutması, bir gün ona döneceğini bilmesi ve buna inanmasıdır.[2] Fıtrat (yaratılış) ahdi de denilen bu ahit Yaratıcı Kudret'e karşı yapılmış olup, böyle bir ahit, O'na îmân etmeyi ve bu îmânı korumaya özen göstermeyi içermektedir. Kısaca "Vefâ"; verilen sözü yerine getirmek, borcu ödemek, din ve akla uygun olarak gereken şeyi (sorumlulukları) yerine getirip altından kalkmak (üstesinden gelmek) demektir. Karşıtı ise "hulf" yani sözünden caymak, sözünde durmamaktır.[3]

Türkçe'de "ahit" olarak kullanılan Arapça asıllı (العهد) kelimesi lügatta; bir şeyi korumak, her durum ve koşulda o şeyi gözetlemek ve ona riâyet etmek, yemin, misâk, ant, antlaşma, bir şeyin yerine getirilmesini emretmek, tâlîmât vermek, birine söz verip anlaşma yapmak, va'd ve taahhütde bulunmak, kendi kendine söz vererek bir işi üzerine alma, vb. anlamları yanında,-meşru ve ma'kûl zeminde- gözetilmesi gereken, uyulması

---

* Prof. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ebueslem@gmail.com

[1] Râgıb, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Seyyid Geylânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.), 528-529; İbnü'l-Esîr, Ebu's-Saâdât Mecdudin el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser,* thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî –Tâhir Ahmed ez-Zâvî (Kâhire: Dâru İhyâi'l- kütübi'l-Arabiyye, ty.), 5/211; İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Camâluddin Muhammed b. Mükerrem, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Fikir, ty.), 15/398-401**;** Ömer Nasûhî Bilmen, *Büyük İslam İlmihali (*İstanbul, Bilmen Basım Yay.,1990), 509; M. Kemal Atik, Ali Bardakoğlu, ve dğr., *İslâmî Kavramlar,* Semâ Yazar Gençlik Vakfı Yay., Ankara, 1997), 19-20; Mutçalı, Serdar,*el-Mu'cemü'l-Arabîiyyi'l-Hadîs* (İstanbul, Dağarcık Yay.,2015); 1014-1015; TDK. "Vefâ" mad. *Türkçe Sözlük* (Ankara:2005).

[2] A'râf 7/172; bkz. Beyzâvî, Kâdî Nâsıruddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl,* 2: 661-665; Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Muhammed Ya'kûb, *Tenvîru'l-mikyâs min Tefsîr-i İbn Abbâs*, 2/ 661-665 *(Mecmau't-Tefâsîrden)* (İstanbul: Çağrı Yay.,1979), 2/661-665; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer,*Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1969),2. 261-262; Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Kitabevi, 1971), Dili, 4/ 2323-2333.

[3] Râgıb, *el-Müfredât,* 528-529; Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, 509; M. Kemal Atik ve dğr.. *İslâmî Kavramlar*, 19-20.

vacip olan, uyulmaması zulüm olan sözleşme, va'd etme (söz verme), vb. anlamına da gelmektedir.[4] Verilen söz ise, yerine getirilmesi gereken bir insanlık borcudur. Bu borç yani ahit, âyetlerde: (واوفوا بالعهد انّ العهد كان مسؤلا): "*Verdiğiniz sözü yerine getirin. Çünkü söz veren sözünden mes'üldür (sorumludur)"* (İsrâ 17/34) ve*"Allah'a verilen (Allah adına verilen) söz sorumluluğu gerektirir*." (Ahzâp 33/15) şeklinde; hadislerde ise: "Emanete riâyet etmeyenin-gerçek anlamda-imânı, ahde vefâ göstermeyenin ise dini yoktur:

(لا ايمان لمن لا امانة له ولا دين لمن لا عهد له) ve "Ahdin güzelliği (zamanında yerine getirilmesi) imandandır."[5] Ayrıca bu durum başka hadislerde (حسن العهد من الايمان) ve (انّ حسن العهد من الايمان): Ahdin güzelliği (zamanında yerine getirilmesi) îmândandır,[6] şeklinde vurgulanmaktadır. Meşrû zeminde hemen her ahit, bir vefâyı muciptir; bu anlamda hemen her vefâ da bir ahde cevaptır.

Sosyal hayatta başkalarından gördüğü iyilikleri unutmama, kendisine iyilikte bulunanlara en azından misliyle veya daha fazlasıyla karşılık vermeye vefâ, böyle davrananlara vefâkar denildiğine göre, vefâkarlığın zıddı "nankörlük"olup iyiliğin kadrinin/değerinin bilinmemesi (kadirşinâs ve kadirbilir olmamak) veya şerde daha ilerisi olan iyiliğe karşı kötülükte bulunmak demektir. Şeyh Edebâli'nin (ö.1326) dediği **"**İyiliğe iyilik her kişinin kârı, kötülüğe iyilik er kişinin kârı" olduğuna göre, bu durumda; iyiliğe iyiliği herkes yapabilmekte; herkesin yapamadığı ise kötülüğe iyilik yapmaktır. İşte bunu yapan kişi olgunluk ve erdem sahibi kimsedir. Bunların dışında iyiliğe kötülük de "küfrân-ı ni'met" eden nankörlerin işi olmalıdır.

Tüm kulları hakkında iyilik ve hayrı murat eden Yüce Allah, kendisine yapılan iyilik karşısındaki insanın fıtrî durumunu bazı âyetlerde şöyle betimler: *"Andolsun ki insan Rabbine karşı pek nankördür"* (Âdiyât 100/6).*"Onlar Allah'ın nimetini bilirler, daha sonra da inkâr ederler. Onların çoğu kâfirlerdir."(* Nahl 16/83). "*Şu halde kim bir mü'min olarak bir salih amel (hayırlı ve yararlı iş) yaparsa, çalışması (emeği) asla inkâr edilmez. Şüphesiz biz onu yazmaktayız."* (Enbiyâ 21/94). *"Andolsun, eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım. Eğer nankörlük ederseniz, hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir"* (İbrahim 14/7). *"…Ey Dâvud ailesi, şükredin! Kullarımdan şükredenler pek azdır."* (Sebe 34/13).

Yaratıcı Kudret'in nankör insanı tasvir ettiği ilgili (yukarıdaki) âyetlerde ifade edildiği üzere, "Vefâ"'nın zıddı "Kenûd", "Küfr", "Küfrân", "İnkâr" , "Münkir", ""Ğadr" ve "Hulf"

[4] Râgıb, *el-Müfredât,* 350-351; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser,* 3/324-326; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/311-315; Bilmen, *Büyük İslam İlmihali,* .504, 509; Mutçalı, *el-Mu'cem,* 1014-1015; TDK. "Ahit" md. *Türkçe Sözlük*.

[5] İbn Hanbel, Ahmet b. Hanbel, *Müsned,* (İstanbul: Çağrı Yay., 1981), 3/134.

[6] Aclûnî, İsmail b. Muhammed *Keşfü'l-Hafa ve müzîlü'l-ilbâs,* thk. Ahmet Kalâş (Kâhire: Dâru't-Türâs, ts.),.1/ 263 (696),431-432(1146).

kelimeleri olup aynı kelimeler, Allah'a, Resûlüne ve insanlara karşı vefâyı, kadirşinaslığı, kadirbilirliği ifade eden "Şükr" ve "Teşekkür" kelimelerine de zıt kavramlardır.[7]

Allah'a kullukta gereken şeyleri, aslî görevlerle ilgili sorumlulukları tamamlayıp yerine getirme anlamında en büyük vefâ örneği, kuşkusuz Kur'ân'da mü'minler için en güzel örneklik ve en büyük ahlâk mürşidi olarak takdim edilen (Ahzâp 33/21; Kalem 4)) Resûlullah (s.a.v.)'dir. Temel hadis kaynaklarında anlatıldığı vefâ Peygamberi, geceleri ayakları şişinceye kadar ibâdet ederdi, onun bu haline üzülüp yavaşlatmaya çalışan eşi Hz. Aişe, kendisine: "Allah, gelmiş-geçmiş tüm hatalarını/zellelerini bağışladığı ve senin için günah söz konusu olmadığı halde niçin bu kadar yoruluyor, meşakket çekiyorsun? dediğinde ona: " Ya Aişe! Allah'a şükreden kul olmamayım mı? "افلا اكون عبدا شكورا"[8] diyerek cevap verirdi. Kâinâtın Efendisi, insanlar arsındaki/sosyal ilişkilerdeki vefâ konusunda da tüm insanlara şu ilkesel davranışı öğütlemektedir: "(gördüğü iyilik karşılığında) İnsanlara teşekkür etmeyen kimse Allah'a şükretmiş olamaz."[9]

Allah Teâlâ, gerek kendisine gerekse insanlara karşı olan ahitlerini yerine getiren kullarını, *"Onlar ki, emânetlerine ve verdikleri sözlere riâyet ederler."* (Mü'minûn 23/8; Meâric 70/32) âyetleriyle mutlu ve kurtuluşa eren mü'minler arasında saymaktadır. Ayrıca O, kendisine olan ahdine (bezm-i eleste-ki ezelî itiraf ve verilen ahde) bağlılık gösterenleri, Peygamberine verdiği sözlerinde (bîatlarında) duranları da büyük mükâfâtla ödüllendirceğini belirterek şöyle buyurmaktadır: *"Sana bîat edenler (el tutuşup Allah adına söz verenler) ancak Allah'a bîat etmiş olurlar. Allah'ın eli onların elinin üzerindedir. Verdiği sözden dönen kendi aleyhine dönmüş olur. Allah'a verdiği sözü yerine getiren kimseye/kimselere Allah büyük mükâfât verecektir."(*Fetih 48/10).

2. Mü'minin Allah'a Olan Vefâsı (En büyük Vefâ, Kulluk Vefâsı):

Esasen yukarıda değindiğimiz vefâ kavramının ıstılahdak anlamı; en büyük vefâ olan kulun Allah'a karşı olan kulluk vefasıdır, O'na olan en gerekli şey ve sorumluluk olan kulluk akdini/sözünü tamamlamaktır. Benî Âdem'in yani insanın, bezm-i elest'de veya kâlû belâ'da Allah'a verdiği sözü tutmasına; "*elestü bi-Rabbikum?":* Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" sorusuna tüm ruhların verdiği *"Belâ" (Elbet Rabbimizsin)* cevabına uygun olarak insanın, yaşadığı sürece Rabbini zikretmesi ve hatırında tutması, bir gün ona döneceğini bilmesi ve buna inanmasıdır. Fıtrat (yaratılış) ahdi de denilen bu ahit Yaratıcı Kudret'e karşı yapılmış olup, böyle bir ahit, O'na îmân etmeyi ve bu îmânı korumaya özen göstermeyi içermektedir. Kısaca gerçek "vefâ"; kelimenin lüğat anlamında geçen وفّت ذمّتك واوفي الله

[7] Râgıb, *el-Müfredât,* 528-529; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser,* 5/211; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/398-401; Abdullah Yıldız, *Helal Rızık/Kazanç Hikmet ve İlim İlişkisi (İstanbul: Nidâ yay.,2019),* 47-49, 257.

[8] Buhârî, "Teheccüt", 6; Müslim, "Sıfat-i müsâfirîn ve kasrihim", 18.

[9] Ebû Dâvud, "Edeb", 11; Tirmizî, "Birr", 35.

(ذمّتك)[10] akdi, borcu ve sorumluluğu tamamlamak, sözü yerine getirmek temalarına ilişkin olarak bezm-i eleste Allah'a verilen verilen bu sözü eksiksiz (tam olarak) yerine getirmek, din ve akla uygun olarak gereken şeyi yerine getirip altından kalkmak (üstesinden gelmek) demektir. Nitekim Kur'an terminolojisinde de "vefâ" bu manada kullanılmaktadır:

(ثمّ يجزيه الجزاء الأوفٍ) *"Sonra (insana) çalışmasının karşılığı tastamam verilecektir."* (Necm 53/41).

Lüğat ve ıstılah anlamlarında, verdiğimiz argümanlarda (âyet ve hadislerde) görüldüğü üzere "Vefâ" aynı zamanda sözünde durmak, ahdine vefa göstermek, verdiği sözlerle yaptığı anlaşmalara, bağlı kalmak anlamlarına da gelmektedir. Bu anlamda vefâ Kur'an ahlâkı ve Nebevî ahlâkın en önemlilerindendir. Çünkü Kur'an'da ve hadislerde; gerek Allah'a karşı gerekse kullarına karşı Yaratıcı Kudret adına verilen söz ve ahde vafâ (sözünde durmak) doğrudan din ve imanla ilişkilendirilmektedir. Ayrıca ilgili naslarda Allah ve Peygamberi ile yaptığı anlaşmalara ve sosyal hayatta başkalarına verdiği söze ve yaptığı anlaşmaya bağlı kalanlara büyük mükâfâtlar; aksi davrananlara da ağır cezâlar terettüp edeceği belirtilmektedir. Bunlardan Allah'a olan ahdini bozanların ve yerine getirmeyenlerin âhiretteki durumu âyetteki durumu şöyle tasvir edilmektedir: "*Şüphesiz Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir karşılığa (değer karşılığında) değişenler var ya, işte onların âhirette bir payı yoktur. Allah, kıyamet günü onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temizlemeyecektir. Onlar için elem verici bir azap vardır."* (Âl-i Imrân 3/77).

Kur'ân, insanlardan Allah'a verdikleri ahdi bozmamalarını ve Allah adına verdikleri sözden ve akitden caymamalarını, ahitlerine ve verdikleri söze sadık kalmalarını, hem Yaratıcı Kudret'e hem de insanlara güven vermelerini istemekte ve şöyle buyurmaktadır: *"Allah'a verdiğiniz ahdi/sözü az bir karşılığa (hiçbir değere) değişmeyin. Eğer bilirseniz şüphesiz Allah katında olan sizin için daha hayırlıdır."* (Nahl 16/95). Ayrıca Kur'ân, gerek Allah'a verdiği ahdini gerekse insanlar verdiği sözünü yerine getirmeyen kimseleri bozguncu, yeryüzünde fesat çıkaran dostluk, barış ve güveni tehlikeye sokan la'netli kimseler olarak nitelemekte ve şöyle buyurmaktadır: *"Allah'a verdikleri sözü, kuvvetle pekiştirdikten sonra bozanlar, Allah'ın korunmasını emrettiği şeyleri (akrabalık bağlarını) koparanlar ve yeryüzünde fesat çıkaranlar var ya; işte la'net onlar içindir: yurdun kötüsü olan (cehennem) de onlar içindir."* (Ra'd 13/25). "(Allah adına/adıyla) *Antlaşma yaptığınız zaman Allah'a karşı verdiğiniz sözü yerine getirin. Allah'ı kendinize kefil kılarak (üzerinize şâhid tutarak) pekiştirdikten sonra yeminlerinizi bozmayın. Şüphesiz ki Allah, yaptıklarınızı bilir."* (Nahl 16/91).

Allah Teâlâ, Ahdi ve yemini bozma yasağının aksi tutum ve davranış olan hulfetme ve ğadretme eyleminde bulunanların yani Allah adına olan ahitlerini ve yeminlerini

[10] Râgıb, *el-Müfredât,* 528-529; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser,* 5/211; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/398-401.

bozanların ruh halleri ve karakterlerini de bir örnekle şöyle betimler: *"İpliğini sağlamca büktükten sonra, çözüp bozan kadın gibi olmayın. Bir topluluk diğer topluluktan (sayı ve malca) daha kuvvetli olduğu için (sakın) yeminlerinizi, aranızda bir hile ve fesat âleti (aracı) edinmeyin. Çünkü Allah, bununla sizi ancak imtihan etmektedir. Hakkında ihtilâfa (ayrılığa) düştüğünüz şeyleri kıyamet günü O size elbette açıklayacaktır."* (Nahl 16/ 92).

Kur'ân-ı Kerîm, Allah adına yaptıkları ahit ve yeminlerini az bir değere değişenlerin (gel-geç arzuları ve dünyevî çıkarlarına) tercih edenlerin âhirette nasipsiz olacaklarını belirtmektedir. "*Allah'a karşı verdikleri sözü ve ve yeminlerini az bir paraya satanlara/az bir karşılığa değişenlere gelince, işte bunların âhirette bir payı/nasibi yoktur. Allah, kıyamet günü onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temizlemeyecektir. Onlar için elem verici bir azap* vardır." (Âl-i Imrân 3/77). Bir önceki âyette de şöyle buyurulmaktadır: *Bu durumun aksine, "Kim de vefâ gösterir ahdini/sözünü yerine getirir ve Allah'a karşı gelmekten sakınırsa, bilsin ki Allah (vefasızlıktan/ahdi bozmaktan) sakınanları sever."* (Âl-i Imrân 3/76). Allah'ın has kulları olan gerçek mü'minleri de; "*"Onlar ki, emânetlerine ve verdikleri sözlere riâyet ederler."* (Mü'minûn 23/8; Meâric 70/32) şeklinde tanıtmaktadır.

Yer kürede; insanlar arsı ilişkilerde, küresel barış ve dostlukta güven unsurunun önemi sosyal hayatta elbette hayatî bir değere sahiptir. İnsanlar arası ilişkilerde güven unsurunun hâkim olması, sağlıklı ve temiz bir toplumun oluşması ancak vefâ ile mümkündür. Belki de bu nedenledir ki, insanlara dünya ve âhiret saâdeti va'd eden İslâm'ın temel kaynakları Kur'ân ve onun mübelliği/mübeyyini olan Hz. Peygamber'in ilkesel tutum, davranış ve alışkanlıkları olan sünnet, toplum hayatı ve bekâsı için bu denli önemli olan ahde vefâ konusunda oldukça titiz ve duyarlı bir tutum sergilemektedir. Mü'minlerce ma'rûf (bilinen) bir sünnet olarak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) duâlarında "seyyidi'l-istiğfârda" sık sık: (وانا عبدك وانا على عهد ك ووعدك مااستطعت ...)"Allah'ım! Ben,senin kulunum, gücüm yettiği kadar (ölçüde) senin ahdin (sana olan ahdim) ve sana olan va'dim (sözüm) üzereyim, bunlara sadakat gösteriyorum.."[11] tavaf ve Allah ile akdi yenileme hikmeti de içeren Haceru'l-Esved'i selamlama esnasında (İstilâm'da) söylediği (اللهمّ ايمانا بك ...ووفاء بعهدك ...) dularıyla vefâ Peygamberi, sürekli Allah'a olan ahdini tazeler, sadâkat ve kadirşinaslığını ifade ederdi.

Bu durumda en büyük vefâ, insanın Yaratanı'nı tanıması; kul olduğunun bilincinde olmasıdır. Vefâkârlık ise, ona olan kulluk görevlerini hakkıyla yerine getirmesi, O'nun verdiği nimetlerin kıymetini bilmesidir. Âriflerin dilindeki şu söz de bu anlayışa teşvik etmektedir:

"Az ni'meti az sanma kimden gelir ona bak; az günahı az sanma, kime karşı ona bak"

[11] Buhârî, "Daavât", 16.

Kavramsal çerçevesinde belirttiğimiz üzere, "sözünde durmak, verdiği söze ve ahde, yaptığı anlaşma ve antlaşmalara bağlı kalmak, özü ve sözü doğru olmak anlamlarına gelen" vefâ, Kur'ân ahlâkı olan Nebevî ahlâkda; ayrıca sosyal hayatta vazgeçilmez, prensibel/ilkesel bir davranıştır. Yukarıda verdiğimiz naslarda (âyet ve hadislerde) görüldüğü üzere mü'min kişi için ahdine uygun davranması, çoğunlukla doğrudan îmanı ve diniyle ilişkilendirilmektedir. Allah ile yaptıkları sözleşmeye, bîatlarına bağlı kalanlara büyük mükâfatlar va'd edilirken,[12] aksine sözlerini yerine getirmeyenler ise hüsrân ve elem verici azapla cezalandırılmaktadır.[13] İlgili hadislerde belirtildiği üzere Hz. Peygamber (s.a.v.) de, emânete riâyeti îmân ile; ahde vefâyı din ile ilişkilendirmektedir. Bu nedenle îmânı, şükür ve teşekkürle ilişkilendirilen "vefâ" nın i'tikat ve düşüncel anlamda karşıt kavramları; "küfr", küfrân","inkâr", "münkir", "küfrân-ı ni'met" kavramlarıdır.

Bahse mevzû "vefâ"' kelimesinin amelde (ibâdet, ahlâk ve muâmelâtda) zıtları ise "ğadr" ve "hulf" etmek yani caymak, sözünde durmamak, verilen sözü yerine getirmemektir. İslâm'da yerilen ve yasaklanan bu eylemlerin, aynı zamanda mü'minler için Yaratıcısına (Allah'a) ve insanlara karşı şükür ve teşekkür şeklindeki sorumluluklarını/akitlerini tam yerine getirmeyi ifade eden vefâya muhâlif tavır ve tutumlar olduklarını, haram ve zulûm ifâde ettiklerini de belirtmek sanırım isâbetli olacaktır.

Hayatı boyunca, Peygamberlikten önce ve sonrasında ahde vefânın, sözünde sadâkatin, emânete riâyetin en güzel örnekliğini temsil eden Allah'ın Elçisi, bu hususlara, ahde vefaya riâyetsizliğin nifâk ve münâfıklık alâmeti olduğuna mü'minlerin dikkatini çekmektedir.

3. Va'dinden/Ahdinden Caymak ve Sözünde Durmamak (Hulfetmek ve Ğadretmek):

Tespitlerimizde görüldüğü üzere "Vefâ"'nın hâkim (baskın) anlamlarından biri de yapılan ahdi, verilen sözü yerine getirmek olup karşıtı ise; "Hulf" (caymak) ve "Gağdr" (sözünde durmamak) dır ki, "vefâ" nın zıddı olan[14] ve İslâm'da yerilen bu iki nitelik, zulûm ve haramdır. Aynı zamanda hâlis (tam) münâfığı betimleyen ve temel hadis kaynaklarında yer alan aşağıdaki hadisde ve benzer hadislerde; "Ahitleştiğinde ahdinden caymak, va'd ettiği zaman va'dinden dönmek" ifadeleri "ahde vefâsızlık" değerlendirilmekte; sosyal hayatta ve ikili ilişkilerde kişi ya da kişilerin verdiği sözü (ahdini) yerine getirmemesi ve sözünden cayması nifâk/münâfıklık belirtisi olarak görülmektedir.

[12] Fetih 48/10.
[13] Âl-i Imrân 3/77.
[14] İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 5/211; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* 15/398-401.

عن عبد الله بن عمرو انّ النبي صلى الله عليه وسلم قال: اربع من كنّ فيه كان منافقا خا لصا ومن كان فيه خصلة منهنّ كانت فيه خصلة من النفاق حتّى يدعها: اذااؤتمن خان واذا حدّث كذب واذا عاهد غدر(واذا وعد اخلف) واذا خاصم فجر

Abdullah b. Amr'dan rivâyet edildiğine göre Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

"Dört haslet (nitelik/belirti) vardır; bunlar kimde bulunurlarsa o kimse salt (tam ve kuşkusuz) münâfıktır. Kimde bunlardan bir nitelik bulunursa, o niteliği bırakıncaya kadar o kimsede münâfıklıktan bir nitelik (belirti, alâmet) vardır. Bu alâmetler: (Kişinin) Kendisine güvenildiği/bir şey emânet edildiğinde hâinlik etmesi, konuştuğunda yalan söylemesi, sözleştiğinde sözünde durmaması (sözünden cayması), tartışmaya/duruşmaya girdiğinde haktan sapması/yan çizmesidir."[15]

"Hulf" (حلف) aslından türevli bizâtihi mastar olan kelime sözlükte; farklılık, değişiklik, bozmak, tanımamak vb. anlamları olan, ahdini ve verdiği sözü tutmama, vadini yerine getirmeme, iki kişi veya kişiler arasında yapılan sözleşmeye uymama anlamlarında olup, Arap dilinde genelde *"el-muhâlefetü fi'l-va'di"* terimiyle ifade edilmektedir.[16] Üç veya dört alâmet içerikli hadislerde,[17] münâfığın alâmetlerden birisi de va'dinden (sözünden) caymaktır. Hadislerde nifâk alâmeti olarak tanıtılan ve kişinin niyetinin fesadını (bozukluğunu) gösteren "va'dinde hulfetme" eylemi,[18] münâfıkları konu edinen âyetlerde şöyle anlatılmaktadır: "*(yanındayken) Baş üstüne/başım üstüne (peki) derler, ama yanından ayrılınca onlardan bir kısmı geceleyin, senin (gündüz) dediğinin aksini kurar (gizlice tuzak kurarlar). Allah da onların geceleri kurduklarını yazmaktadır. Sen onları aldırma ve Allah'a dayan; sana vekil olarak Allah yeter*."(en-Nisâ 4/81).[19]

Nifâk ve münâfıklık alâmetleri içerikli hemen her hadisde yer alan, aldatma, yalan ve fesadı içeren "va'dinde hulfetme" eylemi, henüz Resûlullah (s.a.v.) hayatta iken bile sanki en çok yaşanan alâmetlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki, henüz Hz. Peygamber aralarında iken münâfıklardan bazıları, Allah kendilerine mal verdiği takdirde O'nun yolunda harcamayı, iyi ve topluma yararlı insan olmayı va'detmişlerdi. Fakat kendilerine mal verilince onlardan bazıları, verdikleri bu sözden cayarak cimrileşmişler; sözlerinde durmamaları sebebiyle de Allah Teâlâ, kıyâmet gününe kadar onların kalplerine nifâk koyduğuna, bu nifâk hastalığının bireyde veya toplumda ölünceye veya kıyâmete kadar sürebileceğine şu âyetlerde dikkat çekmektedir:

"*Onlardan bazıları da, 'Eğer Allah lütuf ve kereminden bize verirse, mutlaka bol bol sadaka (ve zekât) vereceğiz ve elbette sâlihlerden olacağız."diye Allah'a and içtiler (söz*

[15] Buhârî, "Îmân", 24; "Mezâlim", 17; Ebû Dâvud, "Sünnet", 15.
[16] Râgıb, *el-Müfredât,* 156; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* 2/67; Mutçalı, *el-Mu'cem,* 280-281.
[17] Buhârî, *Sahîh*, "el-Îmân", 24; "el-Mezâlim", 17; "eş-Şehâdât", 28; "el-Vasâyâ", 8; "el-Cizye", 17; "el-Edeb", 69; Müslim, *Sahîh*, "el-Îmân", 106-108; Tirmizî, *Sünen*, "el-Îmân", 14; Ebû Dâvûd, *Sünen,* 15; Nesâî, *Sünen*, "el-Îmân", 20; İbn Hanbel, *Müsned,* 2/189, 198, 200, 357, 397, 536.
[18] Aynî, *Umdetü'l-Kârî,* 1/253.
[19]Not: Münâfıkların gece planları/tuzakları olan "tebyît"leri konusunda bkz. en-Nisâ 4/108.

verdiler). (*Fakat) Allah lütfundan onlara (servet ve zenginlik) verince, onda cimrilik ettiler ve yüz çevirerek dönüp gittiler. O kimseler, Allah'a verdikleri sözü tutmadıkları ve yalan söyledikleri için Allah da onların kalplerine, kendisiyle karşılaşacakları güne kadar (sürecek) bir nifâk sokdu." (* et-Tevbe 9/75-77). İçinde İbn Abbâs ve Hasan el-Basrî'nin de bulunduğu birçok müfessir, söz konusu âyetlerin inzâline sebep ilgili olarak; Ebû Umâme el-Bâhilî'nin, Sa'lebe b. Hâtıb (Ebî Belta') el-Ensârî'den yani bizzat olayı yaşayan kimseden naklettiği, sahihliği şâibeli ve tartışmalı olan, özetini verdiğimiz şu anekdotu anlatmaktadırlar: Ensâr'dan Sa'lebe b.Hâtıb Resûlullah'a gelerek ondan "Allah'ın kendisini bir mal ile/servetle rızıklandırması için" dua etmesini ister. Resûlullah da ona: "Ey Sa'lebe, yazıklar olsun sana! Şükrünü eda edebileceğin az mal, şükrünü edâ edemediğin çok maldan daha hayırlıdır!." buyurarak uyarır. Resûlullah (s.a.v.), Sa'lebe'den madde (mal ve servet) konusunda da kendisini örnek almasını ister, ancak Sa'lebe'nin, "Seni hak peygamber olarak gönderen Allah'a yemin olsun ki, O beni mal/servetle rızıklandırırsa (zengin ederse), her hak sahibine hakkını vereceğim!" diyerek büyük bir yeminle dua isteğinde israr etmesi üzerine Resûlullah onun için şöyle dua eder: " Allah'ım! Sa'lebeyi mal/ servetle rızıklandır!" Bunun üzerine Sa'lebe koyunlar edinir, süreç içinde koyunlar sürülere dönüşerek çok zengin olur. Zengin olma telâşıyla o önce câmi, cemâat ve Cuma'lardan uzaklaşır; sonra zekâtını vermeyen, daha sonra da vakit namazları da kılmayan ve sonuçta münâfık olarak nitelenen bir kimse olarak hikâye edilmektedir.[20] Ancak güvenilir nitelikli temel tarih ve tefsir kaynaklarında; Sa'lebe b. Hâtıb'ın Bedr, Uhud ve diğer savaşlara katıldığı, Hz. Peygamber'in onu Huzâalı Muattıb b. Hamrâ ile aralarında muâhât (kardeşlik) yaptığı sahâbîlerden olduğu;[21] ayrıca âyet, hadis ve haberlerde Bedr'e katılan ashâbın mağfiret ehli mü'minler olarak ifade edilmesi ve onların faziletine dair beyanlar bulunması,[22]bu kimseler hakkında nifâk isnâdının doğru olmadığını; bazı sahâbîleri nifâk ve münâfıklıkla yaftalayan bu tür rivâyetlerin üzerinde durulması gerektiğini bize işâret etmektedir.[23]

Tüm hayatı mü'minler için örnek olan, tüm zamanların en büyük ahlâk mürşidi Hz. Peygamber, Peygamber olarak gönderilmeden yani bi'setten (610) önce de ahde vefâya, verdiği sözünde durmaya son derece riâyet ederdi. O, henüz Peygamber olmadan kendisinden bir şeyler aldığı Abdullah b. Ebî Hamsa'ya borcunu vermek için bir yerde buluşmak üzere verdiği sözünde durmuş, sözleştiği yere tam zamanında varmıştı.

[20] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* 10/130-131; Tabarânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-kebîr,* thk. Hamdi Abdulmecîd es-Silefî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1983), 8/218-219; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvveti ve ma'rifeti ahvâli sâhibi'ş-Şerîa* (Beyrut: 1985), 5/290-291; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 3/162-165; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, 3/16165; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* 2/373-374; Firûzabâdî, *Tenvîru'l-Mikyâs,* 3/162.

[21] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/ 163; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/460; Tabarânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 2/88; İbn Abdilberr, *el-İstîâb,* 1/ 210; İbn Hacer, *el-İsâbe,* 1/205-206.

[22] Buhârî, *Sahîh,* "et-Tefsîr" 60/1; Müslim, *Sahîh*,"el- Fazâilu's-sahâbe", 161; Tabarî, *Câmiu'l-Beyân*, 28: 38-39; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* 4/344-347; Yıldız, *Hz. Peygamber ve Gizli Düşmanları Münâfıklar,* bkz. 245-247.

[23] Yıldız, *Hz. Peygamber ve Gizli Düşmanları Münâfıklar,* bkz. 226-254.

Kendisinden ancak üç gün sonra va'd edilen yere gelen Abdullah'a o sadece şöyle söylemekle yetinmişti: "Ey Delikanlı! Bana meşakket verdin, üç gecedir burada seni bekliyorum."[24]

Allah'ın Elçisi'nin ahde vefâ konusundaki bu hassâssiyetine ashâbının da aynen uydukları görülmektedir. Onlardan sâhibi's-sünne (sünnete uymada özenli ve titiz) olan sahâbîlerden Abdullah b. Ömer (73/693), henüz ölmek üzere iken yanındakilere, "Kureyş'den bir adam kızıma dünür olmuştu da sanki ben de ona söz vermiştim; Allah'a yemin olsun ki, üzerimde üçte bir nifâkla (münâfıklıkla) Rabbime kavuşmak istemem! Sizler şâhit olun ki, şu anda ben ona kızımı verdim."[25] diyerek en zor ve kritik anda bile ahde vefânın, verilen sözün yerine getirilmesinin gereğini göstermiştir. Mü'minlerin bilge annesi Hz. Aişe de bu konuda Hz. Peygamber'in, "Kim Allah'a itâat etmek için nezrederse (adak adarsa) onu derhal yerine getirsin; Kim de Allah'a isyân (günah) türünden nezrederse, Allah'a âsî olmasın! (o adağını yerine getirmesin!)"[26] buyurduğunu naklederek yapılan nezrin (adağın) türünü ve değerini belirlemektedir. Ancak her sözden cayma, dinde nifâk veya münâfıklık alâmeti olarak görülmemektedir. Nitekim bu konuyla ilgili bazı hadislerde; "Kişi, kalbinde/niyyetinde hulf (cayma) düşüncesi taşıdığı takdirde…."[27] ifâdesi bulunmaktadır. Nitekim Zeyd b. Erkam aracılığı ile gelen şu hadis konuya daha da açıklık getirmektedir: "Kişi, yerine getirme niyetinde olduğu halde söz verir de yerine getiremez ise bunda ona bir vebâl/günah yoktur."[28] Bu durumda kişi va'd ederken, söz verirken sözünden caymayı düşünmedikçe günaha girmemektedir.

Nifâk ve münâfıklık alameti olarak yukarıda değindiğimiz; yalan söylemek (kizb), yalan yere yemin etmek (half), ahdi bozmak ve sözünden caymak (hulf) gibi niteliklerin hepsinin de, bir Müslüman için en çirkin eylem olan yalanı oluşturduğu görülmektedir. Zira bu nitelikler, genel anlamda dinî terim olarak,"içindeki olan şeyin aksini izhâr etmek; düşmanlığını gizleyip dostluğunu, inkârını gizleyip imanını göstermek"[29] anlamlarındaki nifâk ve münâfıklığı tanımalayıcı ve tanıtıc en yaygın ve en belirgin alâmetleridir. Haklarında âyetler inen, hadisler söylenen Hz. Peygamber zamanındaki münâfıklar, İslâm'ın yerdiği bu eylemleri yapıyorlar ve meşru sayıyorlardı. Hatta onlar, bu yerilen niteliklerin hikmet, mahâret ve akıllılık olduğuna inanarak Allah yolundan sapıyorlardı. Neticede onlardan bir kısmı, nifâk ve münâfıklıkla ilgili bu alâmetleri helâl sayarak küfre girmişler, sonra da bu küfürlerini gizlemek suretiyle, kâfirden daha aşağı

[24] Ebû Dâvûd, *Sünen, "*el-Edeb", 90.

[25] Firyâbî, Ebû Bekri *Sıfatü'n-nifâk ve Zemmü'l-münâfıkîn, thk. Abdulkadir Ata(Beyrut, 1985)*,33; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 10/133.

[26] Buhârî, *Sahîh,* "el-Eymân", 38; Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, (Bombay: 1990), 8/293.

[27] Tabarânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr,* 6/ 270; Heysemî, hâfız Nurettin Ali b. Ebî Bekir, *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yay., 1988), 1/108; Aynî, *Umdetu'l-kârî,* 1/253.

[28] Tirmizî, *"*Îmân", 14.

[29] İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 5/98; Nevevî, *Sahîh-i Müslim bi şerhi'n-Nevevî,* 2/ 47; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 1: 172, 248; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* 10/ 358-359; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs,* 7/79; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi,* 3/1021.

durumda/derekede olan hâlis (tam ve kararrlı) münâfık olmuşlardır. Ayrıca Resûlullah (s.a.v.), o günkü toplumda şek ve şüpheye konu olmamaları ve bu niteliklerin, insanı suçlara ve tehlikelere çeken, Allah ve Resûlü tarafından yerilen ve yasaklanan tehlikeli şeyler olmaları sebebiyle de ashâbına (arkadaşlarına) bu tür alâmetlerden uzak kalmalarını emretmiş olabilir.[30]

Sonuç

Çalışmamızdaki argümanlarda da görüldüğü üzere Allah Teâlâ ve O'nun Resûlü, insanlardan gerek Allah'a gerekse insanlara karşı verdikleri ahitlerini/sözlerini, yaptıkları akitleri yerine getirmelerini istemekte ve ancak böyle kimselerin gerçek mü'min, mutlu ve bahtiyar kimseler olduklarını belirtmektedirler (Mü'minûn 23/8; Meâric 70/32). Ayrıca Yüce Allah, kendisiyle yaptıkları ahde bağlılık gösteren kullarını büyük mükâfât ile ödüllendireceğini va'd etmekte; bu ahitlerini ve kullarına karşı verdikleri sözlerini bozanların ise mutlak zararda olduklarını ilan etmektedir (fetih 48/10). Ayrıca ilgili bildiride; konuyla ilgili naslar verilerek Müslüman bireyin sevgide, arkadaş ve dostlukta bağlılık/süreklilik anlamındaki vefaya, özellikle de Bezm-i Elest'de Rabbine verdiği *"Evet, Sen bizim Rabbimizsin!*" şeklindeki kullukla (İlâhî tekliflerle) ilgili ahde ve sosyal hayatta insanlar arasında verilen söze, yapılan akde vefâya riâyetin İslâm'ın iki temel kaynağı olan Kur'ân ve sünnetteki yerinin ahlâkî olmaktan daha çok îmanla irtibatlı olduğuna, en mükemmel varlık insanın aslî görevi olan kulluğu (Rabbini tanımayı) ihmâl ettiğine temasla, bu türden vefânın yerinin toplumda yaşandığı ve sanıldığından daha da önemli ve ağırlıklı olduğuna, göründüğü gibi olmamak veya va'dinden (söz, ahit ve akdinden) caymak belirtili nifâka/münâfıklığa yol açtığına dikkat çekilmektedir.

Denilebilir ki, kulun hem Allah Teâlâ hem de sosyal hayatta insanlarla olan ilişkilerinde sevgi, bağlılık ve güven unsurunun hâkim olması; özellikle de Rabbine ve insanlara karşı aslî görevlerini (sorumluluklarını) yerine getirmesi ancak ahde vefâ ile (vefâkârlıkla) mümkün görülmektedir. Çünkü konuyla ilgili Kur'ân ve sünnet temelli ortaya konulan deliller (âyet ve hadisler) bize; gerçek bir mü'minin vasıflarını sayarken öncelikle onların ahde vefâ gösterme özelliklerine değinmekte, sözünde durmamayı, sözüne güvenilmez olmayı, hakîkî îmânın (gerçek mü'minin) mahiyet ve özünde bulunan güven verme (inanma-inanılma) ve sadâkat mefhumları ile çelişkili olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-Hafa ve müzîlü'l-ilbâs amme'ş-tehere mine'l-ahâdîsı alâ elsineti'n-nâs.* thk. Ahmet Kalâş. 2 Cilt. Kâhire: Dâru't-Türâs, ty.

Âsım Efendi, Kâmûs Tercemesi. 4 Cilt. İstanbul: 1887.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *Delâilü'n-nübüvveti ve ma'rifeti ahvâli sâhibi'ş-Şerîa*. 7 Cilt. Beyrut: 1985.

[30] İbrahim Ali Sâlim, *en-Nifâk ve'l-Münâfikûn fî Ahd-i Resûlillah,* Kâhire, *1969.*

Beyzâvî, Kâdî Nâsıruddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl (Mu'cemu't-tefâsîr). 4 Cilt.* İstanbul: Çağrı Yay., 1979.

Bilmen, Ömer Nasûhî, *Büyük İslam İlmihali.* İstanbul, Bilmen Basım Yay.,1990.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî.* 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yay., 1981.

Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen-i Ebû Dâvûd.* 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yay., 1981.

Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Kitabevi, 1971.

Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Muhammed Ya'kûb, *Tenvîru'l-mikyâs min Tefsîr-i İbn Abbâs (Mecmau't-Tefâsîr)*. 4 Cilt. İstanbul: Çağrı Yay.,1979.

Hâzin, Alâaddin Ali b. Muhammed. *Lübâbü't-te'vîl fî meâni't-tenzîl,* (Mecmau't-tefâsîr), 4 Cilt. İstanbul: Çağrı Yay., 1979.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf en-Nemerî, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb.* 4 Cilt. Kâhire: ty.

İbnü'l-Esîr, Ebu's-Saâdât Mecdudin el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser,* thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî –Tâhir Ahmed ez-Zâvî. 5 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l- kütübi'l-Arabiyye, ty.

İbn Hacer, Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. 8 Cilt. *Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1910..*

İbn Hanbel, Ahmet b. Muhammed. *Müsned-i İbn Hanbel*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yay., 1981.

İbn Hişâm, Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*,. Thk. Ömer b. Abdusselâm et-Tedmûrî. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'r-Reyyân, 1987.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm.* 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1969.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Camâluddin Muhammed b. Mükerrem. *Lisânü'l-Arab.* 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikir, ty.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd. b. Menî'. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Thk. İhsan Abbâs. 9 Cilt. Beyrut: Dâr-u Sâder, 1985.

M. Kemal Atik, Ali Bardakoğlu, ve dğr., *İslâmî Kavramlar,* Semâ Yazar Gençlik Vakfı Yay., Ankara, 1997. Mutçalı, Serdar. *el-Mu'cemü'l-Arabîiyyi'l-Hadîs.* İstanbul, Dağarcık Yay.,2015.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yay., 1981.

Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmet. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl, (Mecmau't-tefâsîr).* 4 Cilt. Çağrı Yay., 1979

Râgıb, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Seyyid Geylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.

Tabarânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebîr,* thk. Hamdi Abdulmecîd es-Silefî. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1983.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr *Câmiu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân.* 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1972.

Tirmizî, Ebû Abdillah Muhammed b. Îsâ. *Sünen-i Tirmizî*. 5Cilt. İstanbul: Çağrı Yay., 1981

Türk Dil Kurumu. "Ahit" ve "Vefâ" md. *Türkçe Sözlük*. Ankara: 2005.

Yıldız, Abdullah. *Hz. Peygamber ve Gizli Düşmanları Münâfıklar. İstanbul:* İz Yayıncılık, 2000; *Helal Rızık/Kazanç Hikmet ve İlim İlişkisi.* İstanbul: Nidâ Akademi Yay.,2019.

Vefa Duygusunu Oluşturan Unsurlar Bağlamında Kime ve Neye Karşı Vefa

Hüseyin İbrahim YEĞİN*

Özet

İnsanın bedensel ve ruhsal özellikleri yaşadığı çevre ile ilişkileri neticesinde bir anlam ve işlerlik kazanır. Çünkü insan sosyal bir varlıktır. Şüphesiz insanın kişilik özelliklerinin dini ve ahlâki değerler ile yoğrulması, insanın gerçek anlamda yaratılış gayesine uygun hale gelmesinde önemli bir süreçtir. İşte bu değerlerden biri de Vefa duygusudur. Farklı boyutları ve içerdiği diğer ahlaki unsurları ile vefa duygusu, bireysel ve toplumsal hayatımızın çok önemli bir değer kavramıdır. Vefa, sözde samimi olma, ruhun dürüstlük içinde bulunması, insanlara verilen ahdi korumak ve ezelde "elest bezminde" Allah'a verilen söze, misaka bağlı kalmak olarak tanımlanır. Bu bağlamda vefayı oluşturan unsurlar olarak görülen bazı dini ve ahlaki değerleri şu şekilde ifade edebiliriz: Sadakat (doğruluk ve dürüstlük), söz vermek ve sözü yerine getirmek, fedakârlık, sebat ve süreklilik, bağlılık, yapılan iyiliği hatırlamak ve karşılığını vermek ve emin (güvenilir) olmaktır.

Günlük hayatın akışı içerisinde çocuklarımıza verdiğimiz sözlerden, nikâhta eşimize verdiğimiz söze, iş anlaşmalarından topyekûn millete verdiğimiz söze varıncaya kadar, her söz sorumluluktur. Verdiğimiz her söze karşı ahde vefamız aslında Allah'a verdiğimiz söze, misaka sadık kaldığımızın da bir göstergesidir. Bu bağlamda insanın kime karşı ve ne şekilde vefa göstermesini; Allah'a Karşı Vefa, Peygamber (sav)'e Vefa, Anne- Baba ve Yakınlara Vefa, Eşimize Vefa, Dost ve Arkadaşlara Vefa, Milli Değerlere Vefa, Yurttaşlık Değerlerine Vefa şu olarak ifade etmek mümkündür.

Summary

A person's physical and mental characteristics gain meaning and functionality as a result of his relations with the environment in which he lives. Because man is a social being. Undoubtedly, the kneading of human personality traits with religious and moral values is an important process for man to become truly suitable for the purpose of his creation. One of these values is the feeling of loyalty. With its different dimensions and other moral elements, the sense of loyalty is a very important value concept in our individual and social life. Loyalty is defined as being sincere in word, keeping the soul in honesty, keeping the covenant given to people, and sticking to the promise made to Allah in the eternal "alest". In this context, we can express some of the religious and moral values that are seen as the elements that make up loyalty as follows: Loyalty (truthfulness and honesty), making promises and keeping promises, self-sacrifice, perseverance and continuity, loyalty, remembering and repaying good deeds, and confident (reliable) is to be.

---

* Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, huseyinyegin@ibu.edu.tr

From the promises we make to our children in the course of daily life, to the promise we make to our spouse at the wedding, from business deals to the promise we make to the nation as a whole, every promise is a responsibility. Our commitment to every promise we make is actually an indication that we remain faithful to our promise to Allah. In this context, to whom and how to show loyalty; Loyalty to Allah, Loyalty to the Prophet, Loyalty to Parents and Relatives, Loyalty to Our Spouse, Loyalty to Friends and Friends, Loyalty to National Values, Loyalty to Citizenship Values.

Giriş

İnsan yaratılış gayesine uygun olarak doğuştan getirdiği pek çok ayrıcalıklı özelliklere sahiptir. İnsanı insan yapan bu özelliklerin, üstlendiği ve icra ettiği fonksiyon açısından çok büyük değeri vardır. Ancak bu özelliklerden bir kısmı, programlayıcı, kontrol edici ve yeniden yapılandırıcı yönüyle ön plana çıkar.

İşte insan, sahip olduğu duygularını doğru zamanda, doğru şekilde yönlendirdiği ve yönettiği takdirde hem bireysel yaşamında hem de toplumsal yaşamında olumlu, yapıcı, verimli, anlaşılabilir ve uyumlu bir şekilde hayatını devam ettirebilir.

Hiç şüphesiz insan davranışının oluşumunda akıl ve düşüncenin yanında güçlü duygusal faktörlerin de önemli bir yeri vardır. Zira aynı düşüncede olan ama farklı duygulara sahip iki insanın birbirinden tamamen farklı davranışlar sergilediği görülmektedir. Bu durum sahip olunan duygunun, bireyi herhangi bir şeyi yapıp yapmama hususunda harekete geçirdiği ve ekseriyetle de bireyin hareket tarzlarına yön verdiği anlamına gelmektedir. Bu bağlamda olumlu duygulardan biri olan vefa duygusu, kendisini oluşturan unsurlar dikkate alındığında insan davranışlarını etkileyen önemli bir fonksiyona sahiptir.

Vefa duygusu içerisinde yer alan unsurlar olarak sayılabilecek bazı dinî ve ahlâkî değerler şu şekilde ifade edilebilir. Şöyle ki, sadakat, söz vermek ve bir sözü yerine getirmek, fedakârlık, sebat ve süreklilik, bağlılık, yapılan iyiliği hatırlamak ve karşılığını vermek ve emin (güvenilir) olmak bunların başlıca olanlarıdır.

1. Vefa Duygusunu Oluşturan Unsurlar

1.1. Sadakat (Bağlılık)

Ahlâkçıların önemle üzerinden durdukları Sadakat, sözde, niyette, iradede, azimde, vefada, amelde vb. gibi hususlarda dosdoğru olmak manasına gelir.[1] Sadakat en genel anlamıyla, samimi ve sağlam dostluk, içten bağlılık, "his ve duygulanımlarda sağlamlık, ihanet etmeme, hakikate uygunluk vs. anlamlarına gelmektedir."[2] Sadakat başka bir şekilde; ilişkilerde ya da bir davaya bağlanmadaki destekleme, savunma ve inanma

[1] Hüsamettin Erdem, *Ahlâk Felsefesi* (Konya: Hü-Er Yayınları, 2003), 172.
[2] Mürteza Korlaelçi, "G. Marcel'e Göre Bağlılık ve Sadakat", *Felsefe Dünyası* 6 (1992), 37.

hususunda, kişisel içten gelen sürekli bir zorunluluk duygusu olarak tanımlanabilir.[3] Başka bir tanımda sadakat, bir kişinin bir davaya pratikte, istekli ve tam bağlılığıdır.[4] Bağlılık; bağlanma duygusuyla ilgili bir olgudur. Kavram olarak, kapılmak, tutulmak, sevmek ve tabi olmak gibi anlamlara gelmektedir.

Bir diğer ifadeyle bağlanma, karşı tarafın ilgi çeken herhangi bir yönünü sevme ve onunla yakınlaşma anlamı taşımaktadır.[5] Bağlılığın hedefi, anne-babayla ve daha sonra da yardım, yol gösterme ve rehberlik sağlayan diğer kimselerle yakın ve itaate dayalı ilişki kurmaktır.[6] Maslow bağlılık duygusunu, ait olma ve sevgi ihtiyacı olarak ele almaktadır. Ona göre, arkadaş olma ve dostluklar kurabilme, karşı tarafa sevgi gösterme ve sevilebilme bir ihtiyaçtır.[7]

İnsanlar arasındaki bağlılık, temel hayati fonksiyonlara sahiptir ve ilişkilerin belirleyicisi konumundadır. Her ilişkide, insanın bir diğer insanı benimseyebilmesi ve ona yaklaşmasını sürdürebilmesi bu duygu sayesinde gerçekleşir. Bu yüzden herkesin bir başkasına karşı oluşan bağlılığını zihninde tasarlayabilmesi ve ölçüsünü bilebilmesi gerekir. Çünkü bağlanılan her neyse, onun başına her şey gelebilir ve bir biçimde ona bağlılığı oluşturan nedenler ortadan kalkabilir. Bu durumda, bağlılığı aşırı boyutlara vardırmış bulunmak, acı verici sonuçlara yol açabilir.[8]

Bu bağlamda sadakat ister romantik bir ilişki ister platonik bir arkadaşlık ya da örgütsel bir çerçevede olsun, insanları birbirine bağlayan önemli bağlardan biridir. Kişiler arası sadakat çok önemli bir şekilde bireyin ilişkilerini etkileyebilir. Bir kimse eşine veya arkadaşına sadık olabilir, başka bir kişi de işverenine veya bir kuruluşa sadakat gösterebilir, bir başkası da bir ürüne veya markaya karşı sadık olabilir.[9] Nitekim insanın, bazen diğer bir insana, bazen bir eşyaya, bazen vatan gibi kutsal kabul ettiği bazı değerlere benzer şekillerde bağlılık ve teslimiyet gösterdiği sıklıkla gözlemlenen durumlardan birisidir. Örneğin Ashab-ı Kiramın (ra) Hz. Peygambere göstermiş olduğu bağlılık, bir yönüyle dinî bir nitelik taşısa da netice itibariyle bir bireye karşı gösterilen bir bağlılık türüdür. Özellikle Ashabdan bazılarının Hz. Peygamber (sav)'e göstermiş olduğu güven ve bağlılık hisleri son derece yüksek düzeydedir. Mesela Hz. Ebu Bekir'in (ra) Miraç hadisesinde sergilemiş olduğu tutum, bu duruma çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir. Zira o kendisine anlatılan akıl almaz şeylerin Hz. Peygamberin (sav) bizzat kendi ifadesi olduğunu teyit ettirdikten sonra;

---

[3] Andrew Beer - David Watson, "The Individual and Group Loyalty Scales (IGLS): Construction and Preliminary Validation", *Journal of Personality Assessment* 3/91 (2009), 277.

[4] Josiah Royce, *The Philosophy of Loyalty* (New York: The Macmillan Company, 1909), 51.

[5] Vahit İmamoğlu, "Bağlılık ve İtaat Duygusuna Dini ve Psikolojik Yaklaşım", *Dini Araştırmalar* 6/18 (2004), 130.

[6] Micheal Argyle, "Sosyal Davranışın Yedi Kökeni", çev. Mustafa Doğan Karacoşkun, *C.Ü.İFD* 7/2 (2003), 372.

[7] Abraham Maslow, *Motivation and Personality* (Harper & Row, Publishers, 1954), 44.

[8] M. Haluk Özbay - Erol Göka, *Her Halde İnsan* (Ankara: Elips Kitap, 2004), 158.

[9] Beer - Watson, "The Individual and Group Loyalty Scales (IGLS): Construction and Preliminary Validation", 277.

*"Vallahi O söylediyse, şeksiz şüphesiz doğrudur. Siz buna hiç şaşırmayın"*diyerek, "Sıddık" unvanını kazanmıştır.[10] Hz. Ebu Bekir (ra), Peygamber (sav)'i hicretinde yalnız bırakmayıp, vefatında bile metanetini kaybetmeden onun ilkeleri doğrultusunda karmaşaları önleyerek Peygamberin dostluğundan edindiklerini hayata geçirip adeta bir vefa âbidesi olmuştur.

Sonuç olarak denilebilir ki, insan bir biçimde birine, birilerine, bir şeye ya da bir şeylere duygusal olarak bağlanır. Bu bir zayıflık değildir. İnsan olmanın tabiatı onun bağlanmasını ve sadakatini gerektirir. Çünkü bunun tersi, yani insanın herkesten ve her şeyden uzak bir yerlerde tek başına yaşaması söz konusu olamaz. O halde bağlılık (sadakat) yadırganmamalı, abartılmamalı ve yok sayılmamalıdır; neyse o olarak yaşanmalıdır.[11]

1.2. Sözünde Durma

Sözünde durmak, insanın herhangi bir konuda (sözlü veya yazılı) o işi yapacağına dair vermiş olduğu sözü yerine getirmesidir. Sözünde durmak bireysel ve toplumsal hayatta güven duygusunu ayakta tutan yegâne bir değerdir. Toplumsal ilişkilerde yapılan her türlü sosyal organizasyonların sağlıklı olarak sürdürülmesi için sözünde durmaya mutlaka uymak gerekmektedir. Zaten sözünde durmak inançlı insan olmanın da en belirgin özelliklerinden biridir.

Gerçekte sözünde durmak, insanın varoluş gayesine uygun olarak hareket etme anlamını içerir. Yani aslına uymak, gerçek doğasına uygun davranmak anlaşılır. Bununla birlikte sözünde durmak toplum tarafından onaylanan erdemli bir davranıştır. Eğer insan sözünde duran biriyse, bu özelliği onun diğerleri tarafından kabul edilmesini kolaylaştırır ve onu mutlu eder. Yalnız sözünde durmamanın insanın gücüyle de yakından ilgili olduğunu unutmamak gerekir. İnsan gücünün yetemeyeceği şeyler konusunda söz verirse, şüphesiz ki verdiği sözde duramayacak ve takdir edilmeyecektir. Bu yüzden sözünden durmanın kendini iyi tanımak anlamına geldiği de söylenebilir. Şayet, sözünde durmama bir kişilik özelliği halini almışsa, bu insanın kendinde olmadığı anlamına gelir. Başka bir deyişle, kendini iyi tanıyamadığından varoluşuna uygun hareket edememektedir. Bu durum benmerkezciliğe dönüşmüş demektir ki, kişi, sadece kendisi için vardır. Çevresindeki herkesin kendisi için var olduğunu düşünür ve umursamaz. Bu durum toplum tarafından hoş karşılanmaz ve dışlanarak yalnızlığa itilirler. O halde sözünde durmak, kendini bilmek, varoluşunu sağlıklı bir şekilde sürdürmektir.[12]

1.3. Emin (Güvenilir) Olma

Güvenilir olmak demek insanların her konuda kişiye itimat etmesi anlamına gelir. Ahde vefa güvenilirliği de ortaya koyar. Emanete riayet etmek, güvenilir insan olmak; insanın âdil olmasının tabii sonucudur. Hz. Peygamber (sav) Müslüman insanı şöyle tarif eder: *"Müslüman, Müslümanların elinden ve dilinden güvende oldukları kimsedir."* Zira

[10] İmamoğlu, "Bağlılık ve İtaat Duygusuna Dini ve Psikolojik Yaklaşım", 137.
[11] Özbay - Göka, *Her Halde İnsan*, 158.
[12] Özbay - Göka, *Her Halde İnsan*, 160; Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, 173.

İslâm dini koymuş olduğu ahlâkî ilkeler ile Müslüman insanın her konuda güvenilebilen insan olmasını sağlamak ister.[13]

Güvenilir olmakla ilgili olan emanet, geniş kapsamlı bir kavram olup, bir kimseye koruması için geçici olarak verilen malın yanında, ücret, kira, ortaklık ve buluntu gibi maddi haklar ile iman, ibadet gibi dinî yükümlülükleri, beden ve ruh sağlığı, servet, makam ve mevki gibi imkânları; sözleşmeleri, mesken ve aile mahremiyetine saygı, nimet ve ikrama teşekkür, selama karşılık verme, sırların saklanması gibi dinî, ahlâkî sosyal ilke ve kuralları da içermektedir.[14]

İnsanlarda en yüksek ahlâkî sıfatlardan biri de "emanete riayet"tir. Bu vasıf, sağlam bir toplumun dayanabileceği, hayra götürücü en güçlü temellerinden birisidir. Hainlik ise, ahde ve emanete sadık kalmayıp ihanet ederek zulüm yapmaktır. Bu nedenle hainler insanların en şerlileri olarak kabul edilir. Çünkü Allah'a karşı vermiş oldukları sözlerden, vaatlerden dönmüşlerdir. Bundan dolayı onların azaplarının şiddetli olacağı Kur'an'da ifade edilmiştir.[15]

Toplumda her görev insana bir emanet olarak verilmiştir. İnsan görevinin karşılığı olan hizmeti yapmak durumundadır. Zira toplumun huzursuzluklarının temelinde büyük ölçüde emanete yeterince riayet etmemek yatmaktadır.[16] Günümüzde genel itibariyle insanlar arasındaki güven duygusunun sarsılması, istikamet, adalet ve emanet gibi duyguların kaybolması toplumsal hayatı derinden yaralamaktadır. Emniyet ve asayişin olmadığı bir ortamda huzur ve mutluluğun varlığından söz edilemez. Toplumdaki her bir birey diğerlerinin maddi ve manevi haklarını korumakla mükelleftir.

1.4. Sorumluluk

Vefa duygusunun büyütüp beslediği bir diğer erdem de sorumluluk duygusudur. Sorumluluk; kişinin kendine verilen ya da üzerine aldığı işin sonuçlarını üstlenme, kendi davranışlarının sonuçlarını kabullenme, bir işi istenen nitelik ve nicelikte yapma olarak tanımlanabilir. Yani sorumluluk, kişinin kendisine ve başkalarına özen ve bakım göstermesini, yükümlülüklerini yerine getirmesini, toplumsal sürece katılmasını, acıları dindirmeye çalışmasını ve de daha iyi bir dünya için çaba harcamasını içeren bir erdemdir.[17]

Sorumluluk, bir çeşit vazifedir. Vazifesini yapmaktan kaçınan veya tersini yapan kişi, sorumluluğunu yerine getirmemiş demektir. Her insan bir şekilde bazı şeylerden sorumludur. Sorumluluğunu yerine getirmemenin ahlâkî ve hukukî yaptırımları vardır.

---

[13] Recep Kılıç, *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 64.
[14] Hamdi Kızıler - İlyas Canikli, *Değerler Eğitimi* (Karabük: Deneme Yayınları, 2015), 134.
[15] Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Bakara 2/27; el-Enfal 8/56; Ra'd 13/20,25.
[16] Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, 172.
[17] Hayati Hökelekli, *İnsani Değerler* (İstanbul: DEM Yayınları, 2013), 57.

Sorumluluğun yerine getirilmemesiyle bu yaptırımlar devreye girer.[18] İster Allah'a ister insanlara karşı verilmiş olsun, her vaad ve ahid (söz, antlaşma), yükümlülük için ehliyet şartlarını taşıyan bir insanı borçlu ve sorumlu kılar.

İnsan, sorumluluklarını yerine getirirken büyük bir zevk, sevinç ve huzur duyabilir. Ancak olumlu duygular, sorumluluğun işlerliğinin teminatı değildir. Yani insan, zevk duymasa da sorumluluklarının gereğini yerine getirmelidir. İnsan, kendine, başkalarına, bir fikir veya inanca yönelik olmak üzere üç temel sorumluluk boyutuna sahiptir.[19]

Sorumluluk değeri, kurallara uyabilme, çevresine karşı ilgili ve duyarlı olma, başkalarının haklarına saygılı olma, sözünde durma, dikkatli olma, üzerine alma, önemseme, öz disiplin, ciddiyet, güven, değerlere uygun olarak cesaret gösterebilme, benlik saygısı geliştirebilmeyi de içinde barındırır.[20] Kur'an'da *"İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır?"*[21] ayetiyle insanın sorumluluk sahibi olduğu ve yaptıklarından ötürü de hesaba çekileceği ifade edilmektedir.[22]

İster bireysel ister toplumsal olsun, yaşanan mevcut kötülüklerin nedenini insan, başka bir yerde, kişide veya toplumda değil, öncelikle kendisinde aramalıdır. *"Siz ey imana ermiş olanlar! Siz (yalnız) kendinizden sorumlusunuz: Sapkınlığa düşenler, eğer doğru yolda iseniz, size hiçbir zarar veremezler…"*[23] ayetiyle Allah bu konuda özellikle inananlara, kendileri düzgün olduğu sürece, diğer kimselerin yapmış oldukları kötülüklerin onlara bir zarar veremeyeceğini ifade etmektedir.[24]

Yani insana yönelik sorumluluk onun hem Allah'a hem kendine, hem de diğer insanlara karşı görevlerini yerine getirme gibi bir sonucu ortaya çıkarmaktadır. Şayet insan üstlendiği sorumluluk görevlerini yerine getirmezse, emanete hıyanet etmiş olur. Bu yüzdendir ki, Allahu Teâla söz konusu olumsuzluğa işaret ederek, emanetin gereğini yerine getirmeyen insan için "çok zalim" ve "çok cahil" sıfatlarını kullanmıştır.[25]

Sorumluluk ile vefalı olmak arasındaki ilişkiyi ifade eden *"Rüşdüne erinceye kadar yetimin malına, onun yararına olmadıkça el sürmeyin. Ahde vefa gösterin; çünkü verilen söz sorumluluk doğurur."* [26] ayeti vefalı olmanın sorumluluğu gerektiren bir durum olduğunu açıklamaktadır.

Bununla birlikte, ailesine, işine ve başkalarına karşı toplumsal sorumluluk duyan insan, dengeli bir kişilik yapısına sahiptir. Bu durum onda mutluluk, memnuniyet ve ruhsal

[18] Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000), 126.
[19] Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din* (İstanbul: İnsan yayınları, 2011), 120.
[20] Hökelekli, *İnsani Değerler*, 2013, 58.
[21] Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, el-Kıyâme 75/36.
[22] Habil Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 159.
[23] Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, el-Maide 5/105.
[24] Mustafa Köylü, "Kur'an'ın İnsanlığa Getirdiği Değerler ve Hedefler", *OMÜ İF Dergisi* 24-25 (2007), 68.
[25] Muhsin Demirci, *Lokman Sûresi ve Ahlâki Öğütler* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012), 232.
[26] Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, el-İsra 17/34.

rahatlık sağlar. Çünkü sorumluluk sahibi insan, toplum için yararlı, toplumun ilerlemesi ve yükselmesi için üstüne düşeni etkin olarak paylaşan insandır.[27]

Ayrıca bir arada yaşamak için önemli olan sorumluluk duygusu, düzeni sağlayan kurallar geliştirir. Kendiliğinden uygulamaya konan insanî davranışları devam ettirir. Vicdanı uyarır, yardımlaşmayı kolaylaştırır, insanları birbirine yaklaştırır. Sorumluluk duygusu sayesinde herkes birbirinden emin olur; kendini rahat hisseder. Bunun aksi kargaşadır, gerginliktir.[28]

1.5. Fedakârlık

Fedakârlık, insanın sahip olduğu, değer verdiği şeyleri seve seve feda etmesi, her türlü zahmetlere göğüs gererek dâvası uğruna sebat etmesidir. İnandığı değerler uğruna, insanlık adına kendi menfaatlerinden vazgeçmesidir. Kendi istek ve ihtiyaçlarını bir başkası için karşılık beklemeksizin vermesidir.

Vefa ile ilişkili olarak fedakârlık, verdiği sözü yerine getirebilmek için, malından, canından, makamından ve nefsinin sevdiği şeylerden vazgeçebilmektir.

İnsanlar arası ilişkileri düzenleyici boyutu itibariyle fedakârlık, "başkalarını kendine tercih etmek; başkalarının ihtiyaçlarına ya da olumlu istek ve arzularına öncelik tanıyarak bunların gerçekleşmesinde kendi çıkarlarını ikinci planda tutmak ve duruma göre çıkarlarından tamamen vazgeçmek" şeklinde tanımlanabilir. Fedakârlığı erdemli kılan şey "sevgi yönelimli bilinçli vazgeçmedir."[29]

Fedakârlık, feda etme eyleminin kişilik özelliğine dönüşmüş şeklidir. Feda etmeyse, insanın sevdiği, değer verdiği, her kimse ve her neyse, onun için, bir başka sevdiğinden ve değer verdiğinden vazgeçmesi olarak tanımlanır. Yalnız, bu vazgeçmenin temelinde mutlaka bir iyilik düşüncesi yatmalıdır. Aksi halde en çok sevilen şeyden bile vazgeçme fedakârlık sayılmaz. Kısacası fedakârlık olgunlukla açıklanan övülmüş ve yüceltilmiş bir davranış şeklidir. Asıl olan, fedakârlığın doğru ve anlamlı şekilde yapılanıdır. Yoksa yapılan bir fedakârlık değil, bir borçlandırma hatta başa kakarak gücendirme olacaktır.[30]

Sonuç olarak, aslında vefa ve onu oluşturan unsurlar, insanın vicdanı ile yakından ilişkilidir. İnsan psikolojisi üzerindeki etkileri açısından vicdan, insan davranışlarını iyi ve kötü açısından değerlendiren iç kontrol gücü olarak tanımlanır. Yani insanın davranışlarını iyi ve kötü oluşlarına göre ayırır, iyi ya da kötü hükmünü verir. Bir işin yapılıp yapılmaması hususunda seçme yapar ve bireyin yapacağı ve yapmış olduğu hareketler sonucunda huzur ve sevinç veya huzursuzluk ve suçluluk duyguları bildirir.[31] Bir bakıma vicdanın güçlü ve

[27] Osman Necati, *Hadis ve Psikoloji*, çev. M. Işık (Ankara: Fecr Yayınları, 2000), 300.
[28] Özbay - Göka, *Her Halde İnsan*, 165.
[29] Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, 128.
[30] Özbay - Göka, *Her Halde İnsan*, 151-152.
[31] Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003), 109; Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, 122.

hassas olması, insanın vefalı olmasıyla yakından ilişkilidir demek mümkündür.

2. Kime ve Neye Karşı Vefa

Günlük hayatın akışı içerisinde çocuklarımıza verdiğimiz sözlerden, nikâhta eşimize verdiğimiz söze ki bu, -manevi boyutuyla misak, hukuki boyutuyla bir akit, ahlâkî boyutuyla ise bir ahittir.- iş anlaşmalarından topyekûn millete verdiğimiz söze varıncaya kadar, her söz sorumluluktur. Verdiğimiz her söze karşı ahde vefamız aslında Allah'a verdiğimiz söze, misaka sadık kaldığımızın bir göstergesidir.[32]

Vefa bir inanç ve bağlılıktır; bir davaya, bir arkadaşa, bir dosta sıkı sıkıya bağlanmaktır, inanmaktır. Burada inanca bağlı kalmak zorlayıcı bir durumdur. Çünkü vefa, bir söze, anlaşmaya ve göreve bağlı kalma zorunluluğu olarak ifade edilir. Anne babaya, eş ve çocuklara bakma zorunluluğu, zor durumda kalan bir arkadaşa yardım etme zorunluluğunu hissetmedir.[33] "Bu yönüyle sadakat, vefalı insanların özelliğidir. Bu coğrafyanın insanı olan bizler, vefayı belki de en derin ve ince şekliyle yaşarız, mesela gurbetten gelen bir mektubu saklarız, adımızı yazan kalemi, çocukluğumuzdan kalma bir yeleği bile saklarız. Sakladıklarımız bize neye karşı vefalı olmamız gerektiğini de hatırlatır. Vefa bizi sadakate götüren tek unsurdur. Bir kahvenin hatırını saklarız, bir yolda yürümüş olmayı saklarız, gözyaşı döktüğümüz bir omuzu, omuzumuzu sıkan bir eli, öptüğümüz bir avucu saklarız. Biliriz ki sakladıklarımız bizim vefamızdır. Vefasız olmak ihanet etmektir. Peki ya insan ne için vefa gösterir? İnsan yaşamak için vefa gösterir. Sevmek için, gülmek için, ağlamak için ve en önemlisi yaşamak için vefaya ihtiyaç duyar insan. Daha doğrusu vefa görmek ister, sevdiğinden, dostundan, kardeşinden, annesinden ve babasından."[34]

Vefanın kelime anlamları ve tanımlarından hareketle vefanın iki türünden söz edebiliriz. Bunlardan biri Allah'a karsı bir vazife ve borç olarak gerçekleştirmemiz gereken vefa; diğeri de insanlara karsı bir vazife olarak yapmamız gereken vefadır. Bu bağlamda insanın kime karşı ve ne şekilde vefa göstermesini şu şekilde ifade etmek mümkündür.

2.1. Allah'a Karşı Vefa

Hiç şüphesiz vefa gösterilecek yegâne varlık, varlığımızın tek kaynağı olan Yüce Yaratıcımızdır. O'na karşı vefalı olma, var olma bilincimizi güçlendirmekte, O'na daha fazla yaklaştırmakta ve O'na yakınlaştırmaktadır. Allah'a karşı gösterilen bu vefa, O'nun tarafından büyük bir sevgi ve mükâfatla karşılanır. *"Kim Allah ile ahdine vefa gösterirse, Allah ona büyük bir mükâfat verecektir."*[35] ayeti bunu açık bir şekilde ifade etmektedir.[36]

Dolayısıyla Allah katında gerçek vefa, Allah'a verdiğimiz o sözü hatırlayıp, ne

[32] Mehmet Görmez, "Vefakârlık ve Ahde Vefa", *Diyanet Aylık Dergi* 246 (2011), 3.

[33] Donald Blumenfeld-Jones, "Fidelity as a criterion for practi- cing and evaluating narrative inquiry", *International Journal of Qua- litative Studies in Education* 8/ (ts.), 27.

34 (http://www.seffafdaktilo.com/?p=469).

[35] Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, el-Fetih 48/10.

[36] Mustafa Doğan Karacoşkun, "Sevgiyi Kökleştiren Haslet Vefa", *Diyanet Aylık Dergi* 246 (2011), 7.

pahasına olursa olsun bu söze sadakat göstermekle başlar. İnananlar olarak bizim ahlâk anlayışımız, verdiğimiz söze ne kadar sadık kaldığımızla yakından ilgilidir. Çünkü insanoğlunun verdiği bu söz, sıradan bir söz değildir. Yaratıcısına verdiği bir ahittir, bir misaktır. İnsanın varoluşunun anlamı, dünyaya geliş amacı, verdiği bu sözde, ahde sadakatinde yatmaktadır. Bu aynı zamanda hayatımızın ve yaratılışımızın da esas gayesidir.[37]

Kulluk Allah'a karşı vefa borcudur. En büyük vefa, Allah'a verilen sözü tutmak, Allah'a karşı vefakârlıkta ve sadakatte bulunmaktır. Bu bağlamda vefanın belki de en büyüğü, insanın "Bezmi Elest"'te Rabbine verdiği sözünde durmasıdır. İnsanın kendini yaratan, büyüten besleyen ve bütün ihtiyaçlarını karşılayan Rabbine karşı vazifelerini yerine getirmesi ve bunda sebat göstermesidir. Yani insanın, Allah'ın kendisinden yapması ve yapmaması gereken emirleri yerine getirmesidir. O'na karşı şükrünü ifa etmesi, O'nu zikretmesi (anması) dir.

Bununla ilgili bir ayette şöyle buyrulur; *"…Allah'a verdiğiniz ahdi tutun"*[38] İnsan, ancak Cenab-ı Hakk'a ezelde verdiği sözü yerine getirmekle vefalı ve sözünde sadık olmuş olur. Bu bakımdan ahitten dönmek veya ahdi yerine getirmemek dinen haramdır, vefasızlık ve sadakatsizliktir. Bu durumu açıklayan bir ayette mealen şöyle buyrulur: *"Bir de Rabbin, Âdemoğullarından, bellerindeki zürriyetlerini alıp da onları kendi nefislerine şahit tutarak (ruhlara) Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" dediği vakit, "Evet Rabbimizsin, şahidiz" dediler. (Bunu) kıyamet günü "Bizim bundan haberimiz yoktu." demeyesiniz diye (yapmıştık)"*[39]

Bu ayet-i kerimeye göre, her mümin, gerek Cenab-ı Hakk'ın teklif etmiş olduğu emirleri, gerekse insanlara verdiği ahitleri, yeminleri ve akitleri güzel bir şekilde yerine getirmekle mükellef tutulmuştur.

Çünkü inanan insan, her şeyden önce Rabbi'nin insan için vermiş olduğu bunca sonsuz nimetler karsısında hakşinas, kadirbilir ve vefakâr olması gerekir. Zira Yüce Yaratıcı bizlerden Allah'ı unutan ve Allah'ın da kendini bizlere unutturduğu kimselerden olmamamızı istemektedir. Böylesi kimselerin gerçek ve hak yoldan çıktığına vurgu yapmaktadır.[40] Allah'ı tanımamak, O'na karşı kulluk görevlerini yapmamak ise en büyük nankörlüktür. Yüce Yaratıcı bu durumu bize şöyle bildirmektedir: *"O size istediğiniz her şeyden verdi. Allah'ın nimetini sayacak olsanız sayamazsınız. Doğrusu insan çok zalim, çok nankördür."*[41] Bu nedenle, insanın, kendisini ve kâinatı yaratanın Allah olduğunu ve her şeyi emrine verdiğini bilerek yaşaması, nimetlerin kıymetini takdir etmesi ve şükretmesi,

[37] Hüsamettin Erdem, "Değerler Eğitimi Açısından Bir Ahlâk Değeri Olarak Vefa", *İnsani Değerlerin Yeniden İnşası Sempozyum Tebliğler Kitabı* (Erzurum, 2015), 1/334.
[38] Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, el-En'am 6/152.
[39] Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, el-A'raf 7/172.
[40] Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, el-Haşr 59/19.
[41] Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, İbrahim 14/34.

kulluk görevini yerine getirmesi vefadandır.[42]

Bunun yanında Allah için adak olarak verilen şeylerin de yerine getirilmesi esastır. Nezir, bir kişiye veya kuruluşa sunulan armağan anlamına gelir. Bu, Allah'a ibadet kastıyla Allah rızası için mübah bir iş yapmayı kararlaştırma, adama; adak, adanılan şey demektir. *"O kullar, dünya hayatında iken sözlerinde durur, adadıkları şeyi yerine getirir ve felaketi bütün ufukları tutan kıyamet gününden endişe ederlerdi."*[43] Ayeti bu durumu ifade etmektedir.[44]

2.2. Peygamber'e (sav) Vefa

Bir mü'minin Hz. Peygamber'e (sav) karşı vefası, O'nun sünnetini hayatına tatbik etmesi, O'nu, nefsinden, evladından, ana ve babasından daha fazla sevmesi, ehli beytine (soyundan ve ailesinden olan) muhabbet etmesi ve O'na (sav) ismi anıldığında salâvât getirerek hatırlamasıdır. Zira O, inananların yegâne rehberi oldu. Bu yolda her türlü sıkıntı ve eziyetlere katlanarak mücadele etti ve hayatını insanlığın hidayete ermesine adadı. Peygambere (sav) vefalı olmak Kur'an'da şu ayetle dile getirilir: *"Ey Muhammed deki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana tabi olun, ta ki Allah ta sizi sevsin."* [45] Hz. Peygamber (sav) kendisine sevgi hususunda şöyle der: *"Hiçbiriniz, beni anne babasından, çocuğundan ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe (kâmil manada) iman etmiş olmaz."*[46] Hadiste imanda kemal/olgunluk için gerekliliğine işaret edilen sevgi, kuru kuruya bir sevgi değil, hayatı Peygamber sevdasında O'nun sünnetini yaşayarak bilinçli bir Peygamber sevgisine sahip olmak demektir.[47]

2.3. Anne-Baba ve Yakınlara Vefa

Başta anne baba olmak üzere çocuklara ve akrabalara olan vefadır. Anne babalar insanın üzerindeki hakkı ödenmeyen yegâne varlıklardır. Hatta anne ve babanın dost ve arkadaşlarına hürmet etmek de böyledir. Bu durum bir hadiste şöyle ifade edilir: *"İyiliklerin en güzeli kişinin babasının sevdiği kimselerle bağlarını koparmamasıdır."*[48]

Anne ve babaya karşı vefa, zor günlerinde yanlarında olmak, yaşlandıkları zaman onlara bakmaktır. Onlara itaat ve hürmet etmektir. Anne babaya itaat etmek, hürmette kusur etmemek ve ihtiyaçlarını temin etmektir ki, bu durum, dinî, insani ve vicdanî bir vazife olarak kabul edilmektedir.

Anne babalar, hayatlarını evlatları için feda etmişlerdir. Acaba bir evlat sahibi olmak

---

[42] Erdem, "Değerler Eğitimi Açısından Bir Ahlâk Değeri Olarak Vefa", 1/334.
[43] Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, el-İnsan 76/7.
[44] Hökelekli, *İnsani Değerler*, 2013, 235-236.
[45] Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, Âl-i İmran 3/31.
[46] Muhammed b. İsmail Buhârî, *Câmiu's-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "İman", 8; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu'l-Müslim* (Mısır, 1955), "İman",70.
[47] İsmail Lütfi Çakan, *Seçme Hadisler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 2014), 54.
[48] Süleymen b. Eş'as es-Sicistânî Ebû Davud, *Sünen* (Beyrut: Daru İhyai's-Sünneti'n-Nebeviyye, ts.), "Edeb", 119; Müslim, *Sahîhu'l-Müslim*, "Sıla", 1.

ne kadar zorluklar, zahmetler ve emekler sonunda gerçekleşmiştir. Evladın gelecekte mutluluğunu temin etmek için kim bilir ne kadar ıstıraplara, elemlere, kederlere ve zahmetlere katlanmışlardır. İşte bu düşünceler içinde olan insan anne babasına vefada kusur göstermemek için çaba gösterir.

Kur'an bu durumu şöyle açıklar: *"İnsana da, anne babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi onu her gün biraz daha güçsüz düşerek karnında taşımıştır. Onun sütten kesilmesi de iki yıl içinde olur. (İşte onun için) insana şöyle emrettik: "Bana ve anne babana şükret. Dönüş banadır."*[49]

Şartlar ne kadar ağır olursa olsun anne ve babaya yardım etmek, hizmet edip ihtiyaçlarını gidermek ve onları himaye etmek bir evlat için dinen farzdır. Bunu ifade eden ayet şöyledir: *"Rabbin, 'Kendinden başkasına kulluk etmeyin. Ana ve babaya ihsan edin' diye hükmetti. Eğer onlardan biri veya her ikisi senin yanında ihtiyarlığa ererlerse onlara "Öf" (bile) deme. Onları azarlama. Onlara çok güzel (ve tatlı) söz söyle.*[50]

Bununla birlikte vefat ettikten sonra kabirlerini ziyaret etmek, onlara dua etmek ve onları hayırla anmak da vefadır. "Bir sahabî; "Ölümlerinden sonra da ebeveynim için yapmam gereken bir iyilik var mı?" diye sorunca Peygamberimiz (s.a.s.) şöyle buyurdu: "Evet dört haslet vardır: Onlara hayır duada bulunmak ve Allah'tan, bağışlanmalarını dilemek. Varsa vasiyetlerini yerine getirmek. Dostlarıyla ilişkiyi devam ettirip ikramda bulunmaktır. Akrabalarıyla ilişkiyi devam ettirmek ki, senin bütün akrabaların ancak onlar vasıtasıyla var olmuştur."[51]

Anne babasına hayatta iken itaat eden evlat, vefatlarından sonra da onların başladığı hayırları tamamlayacak, onların güzel hatıralarını yâd edecek, onlar için sadaka verecek, hayır duâda bulunacaktır. Vefakâr evlat, bununla da yetinmeyecek ana-babasının vefatından sonra onların dostlarını ziyaret edecek, ana-baba dostlarına değer verecek, ana-babasına olan sevgi ve saygısını vefakârlıkla ortaya koyacaktır.[52]

Akrabaları imkânlar ölçüsünde ziyaret etmek, aramak, zor zamanlarında yanlarında olmak, şahsi çıkarlar için yakınlara ihanet etmemek, onlarla ilgili bildiğimiz sırları (özel şeyleri) başkalarına anlatmamaktır. Anne baba, kardeş ve yakınlara vefanın bir gereği olarak iyilikte bulmayı ifade eden hadis şöyledir: "Küleyb el-Hanefi (ra) Peygamber (sav)'e gelerek sormuştur: "Ey Allah'ın Resûlü kime karşı iyilik yapayım?" Hz. Peygamber (sav) şu cevabı vermiştir: "Annene, babana, kız kardeşine, erkek kardeşine, bunu takip eden azadlına. Bu iyiliği de üzerine vâcib olan bir hakkın ödenmesi, yani, sılayı rahmin yerine getirilmesi olarak yapacaksın."[53]

---

[49] Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, Lokman 31/14; el-Ahkâf 46/15.
[50] Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, el-İsra 17/23.
[51] Ebû Davud, *Sünen*, "Edeb", 119.
[52] Hayati Hökelekli, *İnsani Değerler* (İstanbul: Dem Yayınları, 2013), 240.
[53] Ebû Davud, *Sünen*, "Edeb", 129/5140.

2.4. Eşlerin Vefası

Toplumun temel taşı olan ailenin sağlam olması, eşler arasında ilk günden itibaren güvence altına alınan ve ömür boyu sürmesi gereken karşılıklı sevgi, sadâkat ve vefaya bağlıdır. Bu durum her kültürde belli bir derecede var olan evrensel ilkelerden biridir. Hatta ölen eşin arkasından bir süre yas tutmak, eşyalarını saklamak, hatırasından ötürü bir süre veya hiç evlenmemek, süslenmemek, eğlenceli davetlere katılmamak, hatta bir süre evden bile çıkmamak gibi davranışlar, eşler arasındaki vefanın birer tezahürüdür.[54]

Kur'an'da eşlerin nikâh sırasında birbirlerine verdikleri söze vefa göstermeleri gerektiği şöyle iafade edilir: *"Eğer bir eşin yerine başka bir eş almak isterseniz, öbürüne (mehir olarak) yüklerle mal vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın. İftira ederek ve açık günaha girerek mi verdiğinizi geri alacaksınız? Hem, siz eşlerinizle birleşmiş ve onlar da sizden sağlam bir söz almış iken, onu nasıl (geri) alırsınız?"*[55] Buradaki teminat, nikâh akdinin Allah'ın emir, Peygamber (sav)'in sünneti ve şahitler huzurunda ciddi bir sözleşme ile kıyılmasıdır. Nikâh ile bir yastıkta kocama, karşılıklı vefa, saygı, sevgi, namus ve haysiyeti koruma, iyi ve kötü günde beraber olma, birbirine maddî-manevî destek olma gibi aileyi ayakta tutan konuların tamamında söz verilmiş olunmaktadır. İşte bu sözlerin tamamına vefa gösterilmesi, gereğinin yerine getirilmesi, eşlerin karşılıklı hak ve görevleri arasında yer almaktadır.[56]

Hz. Peygamber (sav): "Şartlarına eksiksiz uymanız gerekenen önemli sözleşme, eşinizle yaptığınız nikâh sözleşmesidir."[57] buyurarak konunun ciddiyetine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda evliliğe sadakat, zorunda kalmadıkça eşimizden ayrılmamak, eşimizi hiçbir konuda başkalarıyla aldatmamak, sevgisine ihanet etmemek, eşler arasındaki özel meseleleri başkalarına anlatmamaktır.

Bu konu ile ilgili olarak Peygamber (sav) şöyle demiştir: *"Kıyamet gününde Allah katında en kötü insan, karısıyla mahrem (özel) şeylerini paylaştıktan sonra onun sırrını ifşa eden kimsedir."*[58] Çünkü bir aileyi ayakta tutan ve karı-koca arasındaki sevgiyi sürekli kılan tek şey eşlerin birbirine güvenmeleri ve iffetlerini muhafaza etmeleridir. Bu yüzden eşler birbirine tam olarak güvenmeli, aksi düşünce ve şüphelere yer verecek davranışlar sergilememelidirler. Aksi takdirde ailede güven sarsılır, geçimsizlikler başlar ve hatta boşanmaya kadar gidebilir.

2.5. Dost ve Arkadaşlara Vefa

Dostluk ve arkadaşlık ciddi bir sevgi ve bağlılığı, o da zirveleşen bir vefayı gerektirir. Vefaya dayalı arkadaşlık ve dostlukta yürekler aynı duygu ve heyecanla, hep aynı

---

[54] Hökelekli, *İnsani Değerler*, 2013, 233.
[55] Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, Nisa 4/20-21.
[56] Hökelekli, *İnsani Değerler*, 2013, 241.
[57] Buhârî, *Câmiu's-Sahîh*, "Nikâh", 52.
[58] Müslim, *Sahîhu'l-Müslim*, "Nikâh", 123,124.

düşünceler etrafında çarpar. Böyle bir beraberlikte "birimiz hepimiz, hepimiz birimiz için" görüşü hâkimdir ve tam bir ruh birliği söz konusudur. Aralarında aynı heyecan yaşanmakta birbirlerinin dertleriyle dertlenip, sevinçleriyle sevinmektedirler.[59] Dost ve arkadaşların sıkıntıya düştüklerinde onların yardımına koşmak, dost ve arkadaşların haklarını korumak, makam-mevki ve sosyal konum yükselse bile dost ve arkadaşlarla irtibatı koparmamak, vefat haberi alındığında dost ve arkadaşların cenazesine gitmek onlara gösterilebilecek en güzel vefa davranışlarıdır.

Vefa dosta ait bir sıfattır. Zira dosta vefanın şartlarından birisi de dostunun düşmanı ile dostluk kurmamaktır. İmam-ı Şâfii; *"Dostun, düşmanına itaat edince, husumette ortak olur"* demiştir. Yine dost ve arkadaşlara vefa göstermenin bir şekli de makam ve mevkiimiz ne olursa olsun samimiyet ve tevâzuyu devam ettirmektir. Bununla birlikte dost ve arkadaşların dost ve akrabalarını arayıp sormak da vefanın bir gereğidir.[60]

Dostlukların ve arkadaşlıkların sürekli ve güçlü olması, gerçek anlamda fedakârlığa dayalı bir kardeşlik ilişkisinin olabilmesi için karşılıklı vefalı olmak gerekir. İyi ve kötü gününde dost ve arkadaşlarını yanında göremeyen insanlar zamanla dostluğa dair inançlarını kaybetmeye başlarlar.[61]

2.6. Milli Değerlere Vefa

Milli değerlere vefa, toplumun milli, manevi ve kültürel mirasına yani geçmişe bağlılığını ifade etmektedir. Öncelikle insanın vatanına vefası (sadakat) gelmektedir. Hemen ardından özgürlüğün ve vatanın simgesi olan bayrağı korumaktır. Geçmiş atalarımızın tarihî ve kültürel mirasına sahip çıkmak, onları iyi şeylerle yâd etmek, hatırlamak, milli ve manevi değerlerimizi savunmak ve korumak, milletin devamlılığını temin eden vatanın bölünmez bütünlüğünü korumak, savunmak, ihanet etmemek, gerekirse canını bile feda etmek anlamlarını içermektedir.

Milli değerlere vefa göstermeyi gelecek nesillere aktarma bağlamında Erikson, modern zamanda gelişen teknoloji içerisinde geçmiş kültürel mirasa ve toplumun değerlerine vefa göstermenin, gencin kimlik oluşumu aşamasında onu topluma yabancılaşmasını engelleyen önemli bir faktör olduğunu ifade etmektedir.[62] Zira insanın kendine ve topluma yabancılaşması, kişinin psiko-sosyal bütünlüğünü kaybetmesinin temelini oluşturan, iç ve dış dünyasında meydana gelen uyumsuzluk olarak tanımlanmaktadır.[63]

Vatan, üzerinde yaşayan insanlarla çok sıkı bir münasebet halinde oluşunun devamlı izlerini taşıyan topraktır. Yani milletin hafızasında yeri olmayan bir toprak vatan olarak

[59] Hökelekli, *İnsani Değerler*, 2013, 233.
[60] Zeynüd-Din Gazzalî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1989), 2/464.
[61] Karacoşkun, "Sevgiyi Kökleştiren Haslet Vefa", 7.
[62] Erik Erikson, "Psikososyal Kimlik", çev. Mustafa Doğan Karacoşkun, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/2 (2003), 187.
[63] Faruk Karaca, *Yabancılaşma ve Din* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014), 39.

addedilmez. Vatanseverlik ahlâkı bir çeşit fedakârlık ahlâkıdır. Vatanseverlik bir kimsenin vatanına duyduğu sevgi ve bağlılıktır. Vatanını seven insan vatanı için her türlü fedakârlığı yerine getirir. Çünkü vatan ve millet için yapılan fedakârlık, bizim de mutluluğumuz için garantidir.[64] Yine, *"Vatan sevgisi imandandır."* [65] hadisi bunu açıkça ifade etmektedir. Kısacası bu toprakların ve içinde yaşayanların korunması ve devam etmesi noktasından vatan, bayrak ve devletin varlığını zorunlu kılmaktadır. İnsanın içinde yaşadığı vatan ve beraber bulunduğu milleti de birer emanettir. Bu noktadan hareketle toplumun her bireyi kendi vatanına ve milletine karşı görevlerini yerine getirmekle sorumludur. Vefa duygusunu yitirmiş bir ülkede ne olgun fertten ne de emniyet vaad eden aile yuvasından, ne de istikrarlı güvenilir bir devletten söz etmek mümkündür. Vefanın olmadığı bir ülkede, fertler birbirine karşı güvensiz, aile kendi içinde huzursuz, devlet de halkına karşı kuşkulu hale gelir.[66]

2.7. Yurttaşlık Değerlerine Vefa

Başta kamuya ait mallara zarar vermemek, vatandaşlık görevi olan vergiyi vermek, kaçak su ve kaçak elektrik kullanmamak, vatani görevi ifa etmek, kanun ve toplum kurallarını benimseyerek bunlara saygılı olmaktır. Çünkü yurttaşlık değerlerinin her birinde o toplumu meydana getiren her bir ferdin hakkı vardır. Umumun hakkına tecavüz etmek, geri dönüşü olmaz bir haksızlığın içine düşmek demektir.

Bu bağlamda yurttaşlık değerlerine vefa, sorumluluğu da gerektirir. Çünkü insan, içinde yaşadığı topluma, ailesine, memleketine, milletine ve vatandaşlarına karşı ayrı ayrı sorumludur.[67]

Kaynakça

Aclunî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-Hafâ*. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l- İlmiye, 1988.

Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.

Argyle, Micheal. "Sosyal Davranışın Yedi Kökeni". çev. Mustafa Doğan Karacoşkun. *C.Ü.İFD* 7/2 (2003), 371-378.

Bahadır, Abdülkerim. *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*. İstanbul: İnsan yayınları, 2011.

Beer, Andrew - Watson, David. "The Individual and Group Loyalty Scales (IGLS): Construction and Preliminary Validation". *Journal of Personality Assessment* 3/91 (2009), 277-287.

Blumenfeld-Jones, Donald. "Fidelity as a criterion for practi- cing and evaluating narrative inquiry". *International Journal of Qua- litative Studies in Education* 8/ (ts.), 25-35.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Çakan, İsmail Lütfi. *Seçme Hadisler*. İstanbul: MÜ.İFAV Yayınları, 2014.

Demirci, Muhsin. *Lokman Sûresi ve Ahlâki Öğütler*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012.

[64] Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, 163-164.
[65] İsmail b. Muhammed Aclunî, *Keşfü'l-Hafâ* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l- İlmiye, 1988), 1-2/1/345.
[66] Hökelekli, *İnsani Değerler*, 2013, 234.
[67] Mahir İz, *Din ve Cemiyet* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1990), 162.

Ebû Davud, Süleymen b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. Beyrut: Daru İhyai's-Sünneti'n-Nebeviyye, ts.

Erdem, Hüsamettin. *Ahlâk Felsefesi*. Konya: Hü-Er Yayınları, 2003.

Erdem, Hüsamettin. "Değerler Eğitimi Açısından Bir Ahlâk Değeri Olarak Vefa". *İnsani Değerlerin Yeniden İnşası Sempozyum Tebliğler Kitabı*. 1/331-347. Erzurum, 2015.

Erikson, Erik. "Psikososyal Kimlik". çev. Mustafa Doğan Karacoşkun. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/2 (2003), 181-192.

Gazzalî, Zeynüd-Din. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. çev. Ahmet Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1989.

Görmez, Mehmet. "Vefakârlık ve Ahde Vefa". *Diyanet Aylık Dergi* 246 (2011).

Güngör, Erol. *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.

Hökelekli, Hayati. *İnsani Değerler*. İstanbul: DEM Yayınları, 2013.

Hökelekli, Hayati. *İnsani Değerler*. İstanbul: Dem Yayınları, 2013.

İmamoğlu, Vahit. "Bağlılık ve İtaat Duygusuna Dini ve Psikolojik Yaklaşım". *Dini Araştırmalar* 6/18 (2004), 129-139.

İz, Mahir. *Din ve Cemiyet*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1990.

Karaca, Faruk. *Yabancılaşma ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014.

Karacoşkun, Mustafa Doğan. "Sevgiyi Kökleştiren Haslet Vefa". *Diyanet Aylık Dergi* 246 (2011), 4-7.

Kılıç, Recep. *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk*. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Kızıler, Hamdi - Canikli, İlyas. *Değerler Eğitimi*. Karabük: Deneme Yayınları, 2015.

Korlaelçi, Mürteza. "G. Marcel'e Göre Bağlılık ve Sadakat". *Felsefe Dünyası* 6 (1992).

Köylü, Mustafa. "Kur'an'ın İnsanlığa Getirdiği Değerler ve Hedefler". *OMÜ İF Dergisi* 24-25 (2007), 63-86.

Maslow, Abraham. *Motivation and Personality*. Harper & Row, Publishers, 1954.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu'l-Müslim*. Mısır, 1955.

Necati, Osman. *Hadis ve Psikoloji*. çev. M. Işık. Ankara: Fecr Yayınları, 2000.

Özbay, M. Haluk - Göka, Erol. *Her Halde İnsan*. Ankara: Elips Kitap, 2004.

Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003.

Royce, Josiah. *The Philosophy of Loyalty*. New York: The Macmillan Company, 1909.

Şentürk, Habil. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.

İlahi Teklifle İlişkisi Açısından, Ahd, Misak ve Fıtrat Kavramları

Veysel KASAR*

İnsanın bu dünyadaki en önemli vazifesi yaratıcıyı tanımaktır. Çünkü insanın sahip olduğu duyu ve kuvveleri, onun, "içinde bulunduğumuz hayatı" yaşamanın ötesinde daha yüksek hedefleri olduğuna şahitlik etmektedir. İnsanın Yaratıcıya şükür ve minnet duyma vazifesini anlatan ayetler bu meseleyi el aldığı gibi, ilahi kelamda yer alan misak, fıtrat ve ahd gibi sembolik durumları anlatan kavramlar da sözkonusu hedef ve gayelerin varlığını te'yit etmektedir. Kur'an'da yer alan misak, ahd ve fıtratla ilgili kavramlar, insanın maddi, dünyevi, fani ve kısa süreli işlerin çok ötesinde ilahi, ulvi, ebedi, sonsuz hayata dönük gayeleri olduğunu düşündürmektedir. Bu tebliğde ilahi teklifin insana ulaştırılmasında Kur'anda yer alan bu üç kavramın rolü ve mahiyetleri ele alınmaktadır. Çalışmada, buna göre Yüce Allah'ın insanı vazifelendirmesi (mükellefiyet) olarak bilinen teklifin, ya da, dini ve insani sorumluluk gerçeğinin, sadece Kelami şeriatla değil, tekvini şeriat ve fıtri özellikler ile de kurulup köklü bir şekilde tesis edildiği görüşü anlatılmaktadır.

1-Din ve Tevhid

Kâinatın ruhu ve mayası, esası, neticesi, hülâsası (özü ve neticesi) hayattır. Hayatı veren kim ise, bütün kâinatın Hâlıkı da Odur. Çünkü kainatta her ne varsa hayata hizmet etmektedir. Duyularımız, aklımız ve ilahi beyanlar bu gerçeği göstermektedir.

Hayatın merkezinde tevhid vardır. Tevhid ise semavi dinlerin getirdiği en temel esastır. İslam medeniyetinin özü İslam, (Allah'a teslimiyet); İslamın da özü tevhiddir. Allah'ın tek, mutlak Yaratıcı, herşeyin sahibi ve yöneticisi (tasarruf ve tedbir selahiyetine sahip) olmasında şüphe yoktur. Bu sebepledir ki, hiçbir emir ve nehiytevhid olmadan sabit olmaz. İnsanın Allah'a ibadet etme, emirlerini yerine getirme ve yasaklarından kaçınma mecburiyeti Tevhidden uzaklaşıldığı an, hükmünü yitirir.

Allah ve Rasülü tevhide riayeti dini amellerin mükâfat ve cezası açısından en yüksek konuma çıkarmışlardır.[1]

Bunu açıklayan bir ayet şu mealdedir:

الَّذِينَ آمَنُواْ وَلَمْ يَلْبِسُواْ إِيمَانَهُم بِظُلْمٍ أُوْلَـئِكَ لَهُمُ الأَمْنُ وَهُم مُّهْتَدُونَ

"*İman edip de imanlarını bir haksızlığa bulaştırmamış olan kimseler var ya, korkudan güvende olma, onların hakkıdır ve hidayete erenler onlardır.*"[2]Bu ayette geçen zulüm kavramının, "şirk" anlamına geldiği Hz. Peygamber'in şu hadisinden anlaşılmaktadır: Abdullah İbnMes'ud (r.a.) şöyle demiştir; "*İman edip imanlarına zulüm bulaştırmayanlar*" ayeti inince, bu (ayetin hükmü)Resulullah'ın ashabına ağır geldi. Sababiler, "Aramızda

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, vkasar@harran.edu.tr

[1]İsmail R. Farukî, *Tevhid* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 27.29

[2]En'âm, 6/82

nefsine zulmetmeyen kim var ki?" dediler. Bunun üzerine Resülullah (a.s.) dedi ki; "Zannettiğiniz gibi değil! Buradaki zulüm Lokman'ın oğluna dediğidir.[3] O oğluna şöyle demişti:

وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ

"Evladım! Sakın Allah'a ortak koşma. Çünki, şirk pek büyük bir zulümdür."[4]

Kelime-i tevhidi samimi bir kalb ile söyleyip ikrar edenlerin Cehennemden kurtulup Cennete gireceklerini bildiren çok sayıda mütevatir hadis vardır. Bu mütevatir hadisler, ilgili kaynak kitapların iman bölümlerinde yer almaktadır.[5] Üstteki hadis de kaydettiğimiz ayeti te'yid edici olarak, Resûlullah'ın dilinden tevhidin mü'min için nasıl bir öneme sahip olduğunu gösteriyor.

Kelam kitaplarında Tevhidin Allah'ın isim, sıfat ve fiillerinde gerçekleştiği açıklanmıştır. Allah'ın sıfatları ile ilgili ilk kelami tartışmalar da tevhidin mahiyeti üzerinde yoğunlaşmıştır. Mu'tezile kelamcıları ile bilahere ortaya çıkan ehl-i sünnet arasında Allah'ın zatı, zatın sıfatlarla ilişkisi, sıfatların sınıflandırılması büyük ölçüde tevhidle ilgili meselelerdir. Tevhid kelimesi her ne kadar Kur'anda kullanılmamış olsa da, Kur'an'da ehad-vahid kelimeleri ile dinin bu temel gerçeği çok ayetlerde yer almıştır.[6] Maksadımız bunları uzun uzun inceleme değildir, burada tevhidin bir yansıması olan uluhiyet ve rububiyet kelimelerinin manası ile ilgili olan bir meseleyi ele almak istiyoruz. Allah'ın yüce sıfatlarını anlatırken O'na nispet edilen rububiyet ve uluhiyetin gereği olan bir husus var ki, o, dini hayatın temelini oluşturmaktadır; o da tekliftir. Teklifin mahiyet ve hakikatine geçmeden Allah'a ait rububiyet ve uluhiyetin anlamlarını kısaca açıklamak gerekir.

2-Rububiyet ve Uluhiyet

"Rububiyet ve uluhiyet kavramları Allah'tan şirki ve ortaklığı reddetmeyi ifade etmektedir. Uluhiyette şirkten sakınmak, Ubudiyetle ilgili hususlardaAllah'ın Zatı yanında, O'nunlabirlikte herhangi bir ortak kabul etmemek;ibadet ve duaya lâyık olarak sadece yüce Allah'ı bilmektir. İhlas suresi ile Fatiha suresinde mü'minler bu gerçeği her namazda tekrarlamaktadır. Rububiyetteşirkten uzaklaşmak ise, Allah'ın rablığında O'na bir ortak tanımamadır. Sıfat ve fiillerinde, başka bir varlığı ona eş tutmamak, bir başka hüküm ve otorite sahibinin varlığını kabul etmemektir."[7]

Kainatta canlı ve cansız herşeyin fıtri hali, vazifeleri, ifa ettikleri hizmetleri bir nevi ibadettir. Varlıkların menfaat ve maslahatlara hizmeti esas olarak insanda bitmekte; bu

[3] Lokman, 31/13

[4] Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah Buhari, *Sahîh-u Buhârî*, thk. M. Zehir b. Nâsir en-Nâsır (Yer yok: D.Tavku'lBuhârî, 1422h), 5/3:1226 Hn:3181; Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*, ed. Şuayp Arnavud vd. (Yok: M. Risale y., 2001), 6:68 Hn:3589.

[5] Muhammed bin Süleyman er-Rudânî, *Cem'ul-fevâid min Câmi'il-usûl ve Mecma'iz-zevâid (Büyük Hadis Külliyatı)*, çev. Erdoğan Naim (İtanbul: İz Yayıncılık y., 2003), 1/1-31.

[6] Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid* (İstanbul: Nun Yayıncılık yayını, 1995), 68-71 vd.

[7] Ahmet Saim Kılavuz, *İslâm Akaidi ve Kelâma Giriş* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 61.

anlamda, aslında her şey insan içindir. Menfaat ve faydalar nimet ve ihsan olması itibari ile şükrü ve hamdi gerektirir, perestiş ve ibadete vesiledir. Tarihin değişik zamanları ve yer küremizin değişik bölgelerinde vazifelendirilen yüz yirmi dört binden fazla peygambere gelen vahiyler ve peygamberlerin açtıkları nezih yolu izleyerek kullukta Allah'ın rızasına uygun yaşayan sayısız kamil insanlara gelen ilhamlar, ibadetlerin ve şükrün Allah'ın hakkı olduğunu kainata ve insanlık alemine ilan ediyor. Akılların kabul etmeden zorlanmadığı bu mütevatir gerçeklere göre, uluhiyete, ibadet ve perestişe lâyık olan da sadece Allah'tır. Ne var ki, uluhiyet sahibi olan O zat bu dünyada insanların maddi organı olan gözle görünmediğinden, insanlar sadece Allah'a yapılması gereken kulluk vazifesinin yerine getirilmesi esnasında, zaman zaman şirke düşmekte; ya da, kulluğu, görünüş itibariyle tabiatta kuvvetli olan bazı sebeplere dağıtabilmektedir. Böylece insanlar nimetlerin sahibini, şükrün muhatabını unutmakla, uluhiyette, açık ve gizli bir takım şeriklere uluhiyeti nispet etme riskine düşebilmektedir. Sadece Allah'ın ibadete lâyık olması, Kur'an ayetlerinde bu hususa çok yerlerde ciddi vurgular yapılması bu türden şirk ve şerikleri reddetmeye vesiledir; bu ayetler insanın Allah'la nispetini de sürekli hale getirmeyi ve istikamette tutmayı hedeflemektedir.[8]

Allah'ın rububiyeti de, şirkin reddini gerektirmektedir. Çünkü sayısız mahlukun rızık ve iaşelerinin umulmadık bir tarzda, gaybi bir hazineden veriliyor gibi, bahar ve yaz mevsiminde canlılara ulaştırılması sonsuz bir tasarruf ve tedbirin eseri olduğunu gösterir. Sayısız canlıya rızıklarının ulaştırılması; hayatını sürdürme ve gelişmelerinin devamı, fıtri ve tabii ihtiyaçlarının temin edilmesi, sonsuz bir iradeyi de hissettiriyor. O güç sahibi aynı anda bu işlerde Kendi gizli Cemalini, açık Rahmetini, sınırsız İnayetini ve mutlak Hakimiyetini de gösteriyor. Böyle bir rububiyet şirke ve iştirake müsaade etmez.

Rububiyet umumidir ve her şeyin ondan hissesi vardır. Allah'ın, Kudret, İrade ve İlmi her şeyi kuşattığı gibi rububiyetinin de her şeyin, en cüzi işlerine de müdahalesi bulunmaktadır. Her şey, her işinde (şe'n) O'na muhtaçtır; Onun ilim ve hikmeti ile işleri görülür ve tanzim edilir. Ne tabiatın, ne de her hangi bir sebebin onun tasarrufundan uzak kalması ve saklanması söz konusudur! Ne de, her hangi bir tesadüf O'nun tasarrufuna karışabilir![9]

3- Rububiyet ve Teklif

Rab (rabb) kelimesi Allah Teâlâ hakkında "mâlik, seyyid, idare eden, terbiye eden, gözetip koruyan, nimet veren, ıslah edip geliştiren, mâbud" gibi anlamlar taşır. İbn Cerîr et-Taberî bu mânaların mâlik, seyyid ve muslih gibi kelimelerde yoğunlaştığını kaydeder. Mâlik, "evreni yaratan ve yöneten", seyyid. "hâkimiyetinde dengi ve benzeri olmayan", muslih ise, "lutfettiği nimetler vasıtasıyla yaratılmışların halini düzeltip geliştiren"

[8] Uluhiyette şirki reddeden ayetler için bkz.: Fatiha, 1/5; Nahl, 16/52; Bakara, 2/21, 22, 83; İsra, 17/23; En'am, 6/3, 102, 162; Fussilet, 41/37, 38.

[9] Said Nursi, *Mektubât* (İstanbul: Yeni Asya Neşriyat y, 2018), 447.

demektir. Kur'anda Rab kelimesi Allah'ın azameti, aşkınlığı, lutufkârlığı, bağışlayıcılığı, şefkat ve merhameti, rızık verici, yol gösterici, yardım edici ve koruyucu oluşunu da ifade etmektedir.[10]

Rabb kelimesinin fiilî tecellisi insanın yaratılış evrelerinde açık şekilde görülür. İnsan varlıkların en kıymetli ve yücesi; gelişmeye açık, kabiliyetleri zengin; bu zenginlik ile binlerce işi ve eylemi gerçekleştiren bir canlıdır. İnsan hayatın ihtiyaçlarını telafi ederken, kendi varoluşu ile ilgili maddi ve ruhi gelişmelerini sağlayan, nimetler ile onu en güzel konuma yücelten Allah'a minnet ve şükür borçludur. İnsan hayatının devam edebilmesi için sayısız nimetleri yaratan ve bu nimetleri devam edebilmesi içinkainatın çarklarını gayet muhteşem bir düzen içinde çeviren yüce bir kudret sahibi Zatı düşünmek, insanın en önemli vazifesidir. "Kelam alimleri akl-i selim sahibi bir insanın kendini yaratan Zatı tanıma ve bilme imkanı ile donatılmış olduğunu; bu temel gerçekten gafil kalan hiçbir kişinin uhrevi sorumluluktan kurtulamayacağını ifade etmişlerdir. Ancak, O Zata karşı nasıl şükredileceği, ibadetlerin miktarı, keyfiyeti ve eşkalinin ise sadece ilahi vahiy, ya da şeriatlar ve Peygamberlerin tebliğatı ile sabit olduğunu; aklın bu ayrıntıları tayin ve tespit edemeyeceğini de itiraf etmişlerdir.[11]

Kur'ani bir gerçek olan, nimete şükür vazifesi en genişi ile teklif kavramında ifadesini bulmaktadır. Bilindiği gibi, "teklif birine yapılması zor olan bir işi yüklemek demektir. Şeriatın hitabı ile yükümlü tutulan, söz ve davranışlarına şer'i sonuçlar bağlanan âkıl ve bâliğ insana mükellef denir."[12] Şer'i sonuçlar Ahirette verilecek olan sevap ve cezadır. Ayet ve hadislerden insan gibi cinlerin de teklife muhatap olduklarını, Peygamberlerin her ne kadar masum olsa da teklifin ilk ve örnek mükellefleri olduğunu öğrenmekteyiz. Kur'ani Kerim yüce Allah'ın insana takatinin üzerinde bir teklif yüklemediğini de bildirir.[13]

Teklifle gündeme gelen bir gerçek ilahi adalet ve insani sorumluluktur. Allah (Adl ve Hikmeti gereği) adildir ve teklife muhatap kıldığı insanlara da teklif hakikatını kavrama imkanlarını lûtfetmiştir. Herşeyden önce, "Allah insan türünü kendisini tanımakla mümtaz kılmıştır. (Onun insanları, ebedi hayatları için) yararlı şeylerden ve kendini tanıma yollarından uzak tutması mümkün değildir. Bu sebepledir ki, Cenâb-ı Hak kendi birliğine ve hikmetine delâlet eden bir âlem yaratmıştır."[14]

Alemde, Allah'ın varlığını, birliğini ve O'nun uluhiyet ve rububiyetini kendilerine ait dilleri ile bize anlatan enfüsi ve afaki deliller vardır. Öncelikle insanın yaratılışı, tabiattaki

---

[10] Bekir Topaloğlu, "Rab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/272-273.

[11] Murat Serdar - Harun Işık, *Sistematik Kelam-II* (Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2018), 335, 340.

[12] Mustafa Sinanoğlu, "Teklif", *TDV İA* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 40/385-387.

[13] Teklifin insanların güçlerine göre verildiği ile ilgili bkz.: Bakara, 2/286; Mâide, 5/6; En'âm, 6/152; Teklifte adaletle ilgili bir ayet şu mealdedir: "Allah sizden (yükünüzü) hafifletmek ister; çünkü insan zayıf yaratılmıştır." Nisa, 4/28;

[14] Sinanoğlu, "Teklif", 40/386.

düzen Allah'ı tanıtmaktadır. Fizik, biyoloji, astronomi, mühendislik bilimleri afaki ve enfüsi delillerin sayısız özellikleri ile varlıktaki düzeni ispat ediyor; bu düzen de bir Rabbe, her şeye tasarrufu ile çekidüzen veren Allah'ın varlığını gösteriyor.

İnsanın Allah'ı tanımadan sonraki vazifesi, Yaratıcının kendisinden istediklerinin ne olduğunu bilmektir. İnsan'ın Allah'a olan vazifelerini öğrenmesi, yani Allah'a kullukla ilgili konular, teklif ya da mükellefiyet kavramı ile anlatılmıştır.

"Muhakkik alimler mükelleflerin yükümlülüklere nasıl vakıf olacaklarını tartışmışlardır. Mu'tezile meseleyi hüsün-kubuh (hasen-kabih) çerçevesinde incelemiş; onlara göre, teklif akli ve sem'i olmak üzere ikiye ayrılır. Erken dönem alimleri vahyin haber verdiklerinin doğru olduğuna inanmakla birlikte, mükellefiyetler ile ilgili bilgilerin akli olduğunu iddia ederken, müteahhir Mu'tezile, akıl ile şeriat arasında denge kurmaya yönelmişler.

Buna göre, Allah'ın varlığı ve birliği, adalet, ihsan, iyilik yapana teşekkür gibi konuların iyiliği; inkâr ve zulüm gibi hususların kötülüğü aklî ve zorunlu bilgilerle anlaşılır. Allah'a ibadet etmek gibi fiillerin iyiliği, yalancı şahitlik yapmanın ve şeytana uymanın kötülüğü de nazarî-istidlâlî bilgilerle kavranabilir. Ehl-i Sünnetten Maturidiler, iyilik ve kötülüğü kavramada aklın rolünü kabul etmekle birlikte bunun her aklın vahiyden bağımsız şekilde fiillere ait hüsün ve kubhu bütün ayrıntılarıyla bilebileceği anlamına gelmeyeceği, aklın değerler konusundaki bilgi kapasitesinin sınırlı olduğu, bu sınırın ötesini bilmenin vahiy ile gerçekleştiği görüşündedir. Eş'arilere göre teklif tamamen şer'idir.[15]

Kur'an, Allah'ın nimet veren Zatına şükür vazifesini bildiren çok sayıda ayete yer vermektedir.

وَاذْكُرُواْ نِعْمَةَ اللّهِ عَلَيْكُمْ وَمِيثَاقَهُ الَّذِي وَاثَقَكُم بِهِ إِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَاتَّقُواْ اللّهَ إِنَّ اللّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ

Allah'ın size olan nimetini, "Duyduk ve kabul ettik" dediğiniz zaman sizi bununla bağladığı (O'na verdiğiniz) sözü hatırlayın ve Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah, kalblerin içindekini bilmektedir.[16]

3.1.Teklif ve Misak

Teklifin gerçekleşmesi ile ilgili kavramlardan ilki misaktır. Misak'ın anlamlarından birisi sözleşmedir. Yüce Allah Kur'an-i Kerimde çok sayıda ayette insani birer sorumluluk olan dini görevleri ifade etmekle ilgili, bazı kavim ve milletlerden "ahd" (söz-taahhüd) aldığını bildirmiştir.[17] Misakla ilgili ayetlerde, insanların Allah'a emir ve nehiylere uymaya söz verdikleri haber verilmiştir. Bu tür ayetlerin mecaz, temsil, istiare türü sanatlar

[15] Sinanoğlu, "Teklif", 40/387.
[16] Maide, 5/7.
[17] Bakara, 2/27, 40, 63, 80, 83, 93, 100, 124; Âl-i İmrân, 3/76, 77, 81, 187.

içerdikleri yolunda yorumlar vardır. Biz burada, misaka dair bir ayete Elmalılı Hamdi Yazır'ın yaptığı açıklamayı aktarmak istiyoruz.

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِن بَنِي آدَمَ مِن ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنفُسِهِمْ أَلَسْتَ بِرَبِّكُمْ قَالُواْ بَلَى شَهِدْنَا أَن تَقُولُواْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ

Rabbinin Âdem evlatlarından, misak aldığını da düşünün: Rabbin onların bellerinden zürriyetlerini almış ve onların kendileri hakkında şahitliklerini isteyerek "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" buyurunca onlar da "Elbette!" diye ikrar etmişlerdi. Kıyamet günü "Bizim bundan haberimiz yoktu!" yahut: "Ne yapalım, (daha önce babalarımız Allah'a şirk koştular, biz de onlardan sonra gelen bir nesil idik, şimdi o bâtılı başlatanların yaptıkları sebebiyle bizi imha mı edeceksin?" gibi bahaneler ileri sürmeyesiniz diye Allah bu ikrarı aldı.[18]

Hamdi Yazır bu ayetin temsili bir istiâre üslubu ile geldiğini ifade eder.

Hamdi Yazır, insan ile Allah arasında yaratılışta, icap ve kabulden oluşan bir fıtri akit bulunduğunu söyler ve insanların fıtri olarak Allah'a kulluğu taahhüt etmiş olduklarını bu fıtri sözleşmenin bütün beşeri hayatın çekirdeğini meydana getirdiğini ifade eder. Elmalı şunları kaydeder:

"Bu mukavele ve fıtrî misak, insanlığın dindarlığının başlangıç noktası olduğu kadar, hukukun, ahlâkın, sosyal hayatın ve medeniyetin de çekirdeğidir. Birçok tefsir âlimi, demişlerdir ki, şahit tutma ve misak alma olayı, temsili bir mânâdadır. Allah Teâlâ bütün insanları fıtratlarının başlangıcında tevhid inancına ve İslâm'a kabiliyetli olarak yaratmış; objektif ve subjektif delillerle Allah'ın rablığını algılayabilecek şekilde ve İslâm'a yatkın olarak halketmiş olduğunu böyle bir temsilî istiare (sembolik bir ifade) yoluyla tasvir etmiştir."

"Allah Teâlâ'nın beşer varlığına akıl ve basireti yaratılıştan ihsan etmesi ve bunlar için iç dünyada ve dış dünyada birtakım deliller koyması ve onları mükemmel bir şekilde donatıp kendi Rablığını bilmeye, tanımaya yöneltmesi; insanların da doğuştan gelen bu donanımlarla Allah'ı tanımaya yönelmeleri…bu manalar, 'Allah Teâlâ'nın onları emir ve hitap yoluyla itirafa sevketmesi, onların da tereddüt etmeden bunu kabul ve icabete koşmaları' şeklindeki bir benzetme ve istiare ile tasvir buyurulmuştur." Yazır bu tarz üslubun Kur'an'daki bir örneğinin de,

ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاء وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ اِئْتِيَا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ

"*Sonra iradesi bir gaz halinde olan göğe yöneldi. Ona ve yere şöyle buyurdu: "İsteyerek de olsa, istemeyerek de olsa emrime gelin*!" *onlar da: "Gönüllü olarak geldik." dediler*.[19] âyetinde de, emre icabet böyle bir temsilî yolla ifade buyurulmuştur. Bunda da bilinen şekliyle ve gerçek hayatta olduğu gibi karşılıklı konuşma ve sözleşme şeklinde bir

[18] A'râf, 7/172.
[19] Fussilet, 41/11.

mukavele düşünmek gerekli değildir. 'Sanki öyle denilmiş ve karşılığında öyle cevap alınmış' gibi hukukî geçerliliği olan kuvvetli bir fıtrî misak vardır. Yani, bu sözleşme dille söylenmiş, sözlü ve ikrara dayanan kelâmi mahiyette bir misak değildir, bir marifet kuvvetinin, bir tanıma olgusunun doğal durumu açısından bir fiilî misak demektir. Bu tür temsili anlatımlar meselenin herkes tarafından kolay anlaşılmasını sağlar. Kelâmcılar da hep bu görüşü savunmuşlardır.[20] Kelam açısından da her akl-ı selim sahibi, sahip olduğu akıl ve irade kabiliyeti ile aleme nazar ederek (akli tefekkür ve istidlal elde etmek gayesi ile bakarak) Allah'ın var ve bir olduğunu bilecek donanıma sahiptir. Nitekim Kur'an da takdim ettiği teolojik deliller ışığında marifetullah hususunda insanın aklını kullanmasını istemektedir.[21] Fıtratın şahitliği sadece kelam alimleri değil, çağımızın psikolojik araştırmalarınca da te'yid edilmektedir. Bu anlamda değişik disiplinlerin dikkatini çeken fıtratla ilgili ayetler teklif gerçekliğini temellendirmede önemli bir yere sahiptir.

3.2. Teklif ve Fıtrat

Fıtrat kelimesi "yarmak, ikiye ayırmak; yaratmak, icat etmek" mânalarına isim olup, "yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş" anlamında kullanılır. Buna göre fıtrat ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumlarını belirtir. Kur'anda on dokuz yerde fiil ve isim halinde yer alır. Bu ayetlerden,

فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

"*Sen yüzünü Hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmışsa ona çevir. (Allah'ın insanları yaratmasında esas kıldığı o fıtrata uygun hareket et.) Allah'ın bu hilkatini kimse değiştiremez. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların ekserisi bunu bilmezler, anlamazlar*."[22] ayeti ile, 'Dünyaya gelen her insan fıtrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu Yahudi, Hıristiyan, Mecûsî (farklı bir rivayete göre hatta müşrik) yapar"[23] hadisindeki fıtrat kelimesinden neyin kastedilmiş olduğunun açıklığa kavuşturulması kelam kitaplarında, insanın kaderi, seçme hürriyeti, Müslüman ve gayri müslim çocuklarının dinî ve hukukî durumlarının belirlenmesi açısından tartışılmıştır.

Özet olarak;

1-Selef uleması ve âlimlerin büyük bir kısmı, bu tür ayet ve hadislerdeki fıtratın İslam anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.

2-Bazılarına göre, fıtrat, Allah'ın insan için ilk yaratılışta belirlediği farklı inanç ve bunun sonucu olan nihaî mutluluk veya bedbahtlık (sadet ve şekavet) anlamına gelir. Buna

[20] Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Kitapevi yayını, Tarih yok), 4/2333-2334.
[21] Murat Serdar - Harun Işık, *Sistematik Kelam-I* (Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2018), 144.
[22] Rûm 30/30.
[23] Muhammed İbn İsmâîl el- Buhari, (256/870) *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*, çev. Mehmet Sofuoğlu (İstanbul: Ötüken Yayınları, Tarih yok); Hn.: 223.

göre insan, Allah, onu başlangıçta hangi hal üzere yarattıysa sonunda o hale dönecek[24]; başlangıçta mümin olarak yaratılan imanla, kâfir olarak yaratılan da küfürle ölecektir.

3-Bazı âlimlere göre fıtrattan maksat Allah'ın Âdem'in neslinden, dünyaya gelmeden önce iman ettiğine dair aldığı ikrar ve mîsâktır.[25]

4- Her çocuğun fıtrat üzere doğduğunu bildiren hadisteki fıtrat sadece müslüman doğanlar içindir; zira herkes müslüman olarak yaratılmış olsaydı Allah'ın, "Andolsun ki biz cinlerin ve insanların birçoğunu cehennem için yarattık"[26] demesinin ve kâfirlerle ilgili daha başka hükümler koymasının anlamı kalmazdı.

Bu görüşler içinde en mâkul olanı ve giderek en çok ilgi göreni, fıtratın, ilk yaratılış sırasında Allah'ın insan tabiatına bahşettiği yaratanını tanıma eğilimi, ruh temizliği vb. olumlu yetenek ve yatkınlıkları ifade ettiği şeklindeki anlayıştır.[27]

Fıtratla ilgili ayetin açıklamasında muasır bir tefsirde şu noktalara dikkat çekilmektedir:

Bu din, Allah'ın, her insanı, üzerinde yarattığı bozulmamış fıtrat dinidir. Zira Allah, insanları kendisini tanımaları, birliğini kabul etmeleri ve kendisinden başka hiçbir ilah tanımamaları üzerine yaratmıştır.

Müellif elest bezmi diye ifade edilen misak ayetini, fıtratla ilgili Hz. Peygamberin hadisini ve insanların hanifler olarak yaratıldıklarını bildiren beyanını da bu ayetin açıklamasında zikreder.

"Yine Peygamberimiz (s.a.), Müslim ve Ahmed b. Hanbel'in rivayet ettiği sahih hadis-i kudsîde şöyle buyurmuştur: "Ben kullarımı tevhid ehli olarak yarattım. Şeytanlar ise onları dinlerinden uzaklaştırdı,"hadisini de delil olarak zikreder.

Bu iki ayet ve iki hadisten her biri insanın aslının temiz olduğuna, Allah Tealâ'nın insanları kendisini tanımaları ve birliğini kabul etmeleri üzerine ve saf İslâm üzerine yarattığına, sonra bazılarına Yahudilik, Hristiyanlık ve Mecusîlik gibi bozulmuş inançların onlara sirayet ettiğine delildir.

"Allah'ın yaratmasında hiçbir değişiklik yoktur." Yani hiçbir kimsenin Allah'ın fıtratını (aslî yaradılışı) ve sağlam dini değiştirme hakkı yoktur. Bu ifade nehiy ya da talep manasında haberdir. Yani Allah'ın yarattığı şeyi ve O'nun dinini şirkle değiştirmeyin. Böylece insanları Allah'ın üzerinde yarattığı fıtrî yapılarını değiştirmeyin.

Bu durum, hilkatin inanç yönünden tertemiz olduğuna, varlığın ve kâinatın, aslında beşerî aklın saflığına delildir. Sonra nefsi arzular, eğri bilgiler, batıl gelenekler ve geçmişlerin daimî taklidi gibi çevre tesiriyle değişme meydana gelmekte, düşünce

[24] A'râf 7/29.
[25] A'râf 7/172.
[26] A'râf 7/179.
[27] Hökelekli, "Fıtrat", 13/47-48.

kullanılmaksızın, isabetli bakışla bir inanç oluşturmaksızm bir değişiklik meydana gelmektedir. İnsan kendi haliyle başbaşa bırakılsaydı, İslâm'dan başka bir şeyi din olarak seçmeyecekti. Çünkü o, fıtratın ve aklın dinidir.[28]

3.3. Teklif ve Ahd

Allah, emirleri yoluyla ve peygamberleri vasıtasıyla insanlardan ahid almıştır. Allah, İsrâiloğulları'ndan, namaz kılıp zekât vereceklerine, peygamberlerine inanıp onları destekleyeceklerine ve Allah'a güzel takdimelerde bulunacaklarına (faizsiz borç vereceklerine); Allah'tan başkasına tapmayacaklarına, anaya babaya, yakınlara, yetimlere, düşkünlere iyilik edeceklerine, birbirlerinin kanlarını dökmeyeceklerine, birbirlerini yurtlarından çıkarmayacaklarına dair söz almıştır. Fakat onlar, Allah'a verdikleri sözü yerine getirmemiş, ahidlerini bozmuş ve bunu alışkanlık haline getirmişlerdir. Mûsâ'ya karşı geldikleri için üzerlerine azap çökünce bunun kaldırılmasını istemişler, Mûsâ da onlara, Allah'a verdikleri sözü hatırlatmıştır. Çünkü Yahudiler ne zaman Allah'a söz vermişlerse, içlerinden çoğu bu ahdi bozmuştur Allah, Hristiyanlardan da ahidler almış, fakat onlar sözlerinin bir kısmını unutmuşlardır. Bütün önceki ümmetlerden ahid alınmış olmasına rağmen, Hz. Muhammed'den ümmeti adına bir ahid alınmamıştır. Ancak Peygamber'e baş eğip tâbi olanlar övülmüş, sözünden dönenlerse yerilmiştir.[29]

Teklif kavramı ile ilgili Kur'ani kelimelerden birisi de şüphesiz ahd'dir.

وَالَّذِينَ يَنقُضُونَ عَهْدَ اللّهِ مِن بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَاأَمَرَ اللّهُ بِهِ أَن يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الأَرْضِ أُوْلَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ

Allah'a verdikleri sözü kuvvetle pekiştirdikten sonra bozanlar, Allah'ın riayet edilmesini emrettiği şeyleri (akrabalık bağlarını) terk edenler ve yeryüzünde fesat çıkaranlar; işte lânet onlar içindir. Ve kötü yurt (cehennem) onlarındır.[30] Ayette yer alan ahdi bozmayı ifade eden kelime teklifle ilişkisi bakımından farklı şekillerde açıklanmıştır. Çağdaş bir tefsir de ahdin bozulmasına yapılan yorumlar teklifle ilgili şöyledir:

"Yenguzûne" örülmüş kalın bir şeridi açıp dağıtmak" mânâsını ifade eden "negaza" tâbiri, yüksek bir üslûba işarettir. O da şudur: Sanki Cenab-ı Hakkın ahdi *meşiet, hikmet, inayet*'in ipleriyle örülmüş nûranî bir şerittir ki; ezelden ebede kadar uzanmıştır. Bu nuranî şerit, kâinatta nizam-ı umumî şeklinde tecellî ederek, silsilelerini kâinatın envaına dağıtırken, en acip silsilesini nev-i beşere uzatmıştır ve ruh-u beşerde pek çok istidat ve kabiliyetlerin tohumlarını ekmiştir. Fakat o istidatların terbiyesini ve neticesini, cüz-ü ihtiyarînin eline vermiştir. O cüz-ü ihtiyarînin yuları da, şeriatın, yani delâil-i nakliyenin eline verilmiştir. Binaenaleyh, Cenab-ı Hakkın ahdini bozmamak ve ifa etmek, ancak o

[28] Vehbe Zuhayli, *Tefsiru'l Münir (Tercemesi)*, çev. Beşir Eryarsoy vd. (İstanbul: Risale Yayınları, Tarih yok), 11/51-53.

[29] Allah'a Hristiyan ve Yahudilerin verdikleri ahidlerle ilgili olarak bkz.: Bakara 2/83, 84-85,100; Mâide 5/12,13,14; Feth 48/10; Tâhâ 20/86

[30] Ra'd, 13/25.

istidatları lâyık ve münasip yerlerine sarf etmekle olur. Ahdin nakzı ise, bozmak ve parçalamaktan ibarettir. Meselâ, bazı enbiyayı iman ve tasdik, bazılarını inkâr ve tekzip; bazı hükümleri kabul, bazılarını red; bazı âyetleri tahsin, bazılarını kabih ve çirkin görmek gibi. Zira böylece yapılan nakz-ı ahd, nazmı, nizamı, intizamı ihlâl eder, bozar."[31]

Bu ifadelerden şunları çıkarmak mümkündür:

1-İlahi Ahd, meşiet, hikmet ve inayetten oluşan bir iptir. Ezelden ebede uzanmıştır. Kâinattaki umumi sistem bu çerçevede sürmektedir.

2-İlahi ahdin bir ucu insana uzatılmıştır. İnsandaki görüntüsü, insana verilen kabiliyetlerdir.

3-İnsandaki kabiliyetler cüzi iradeye göre yön ve şekil alır. Cüzi iradenin dizgini şeriata teslim edilmiştir. Şeriat insan için gerekli olan, ibadet, ahlak ve muamelatla ilgili nakli delillerin merkezidir.

4-İlahi ahdi bozmamak insanın kabiliyetlerini şeriata göre meşru dairede, uygun yerlerde kullanmakla mümkün olur.

5-Ahdin, insanın Allah'a verdiği sözün bozulması, Kur'an'da bildirilen emir ve nehiy, haber türünden gelen hususlardan bir kısmını beğenmek, bazıları reddetmekle olur. Bu ise, insan, tabiat ve kâinat arasındaki umumi nizamı, fıtratın gereklerini bozmanın (fesat) başını teşkil eder.

Sonuç

İnsanın yaratıcı ile ilişkilerini tanzim etmesi için kullanılan teklif ve mükellefiyetin Kur'an'da yer alan en kapsamlı kavramlardan olduğu biliniyor. Allah'ın emir-nehiy, ibaha-kerahat eşyanın özü ve hakikatına, insanın ilişkilerine dair verdiği haberler teklif kavramının içindedir. Yüce Allah insana yönelik teklifini sadece bu tür ayetler ile değil, insanın fıtratına verdiği yüksek kabiliyetler ile de göstermiştir. Kur'anda Allah ile kullar arasındaki bir tür ilahi sözleşme (misak) olarak geçen; insanın fıtratının haniflik ve temiz yaratılışına dikkatimizi çeken ayetler insanlığa şunu göstermektedir: Akıl ve basiret, istidlal ve kıyas yapma kabiliyeti ile insan kendine yönelik ilahi teklifin varlığını yaratılışına kulak vermek suretiyle anlayabilecek donanıma sahiptir. Yeterki, o fıtratın özüne dıştan yanlış müdahaleler yapılmamış olsun! Teklif hakikatının bir cüzü sayılabilecek bu misak ayetleri, sembolik birer ifade biçimi olarak insanı Yaratıcıya ve O'nun isteklerini yerine getirmeye sevk eden farklı ifade tarzlarıdır. Neticede, Ruhi, zihni ve bedeni- maddi yapımızın, kâinattaki somut ayetleri de değerlendirmek suretiyle tamamının teklifi idrak etmeye yönlendirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. İnsana da düşen vazife, bu çok yönlü uyaranlara karşı ahdin, misakın ve fıtratın gereklerine tutunmak; yaratılışındaki sese kulak vererek; bir anlamda ahde vefa ile Allah'a yönelmektir.

[31] Said Nursi, *Risale-i Nur Külliyatı-II* (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1996), 2/1255.

Kaynakça

Aquinas, Thomas. *Commentary on the Metaphysics of Aristotle*. çev. John P. Roman. 2 Cilt. Chicago: Henry Regnery Company, 1961.

Buhari, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah. *Sahîh-u Buhârî*. thk. M. Zehir b. Nâsir en-Nâsır. 9 Cilt. Yer yok: D.Tavku'l Buhârî, 1. Baskı., 1422h.

Buhari, Muhammed İbn İsmâîl, (256/870) el-. *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*. çev. Mehmet Sofuoğlu. 16 Cilt. İstanbul: Ötüken Yayınları, Tarih yok.

Farukî, İsmail R. *Tevhid*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Hökelekli, Hayati. "Fıtrat". *TDV İA*. C. 13. İstanbul: İSAM Yayınları, 1996.

İbn Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed. *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*. ed. Şuayp Arnavud vd. : M.Risale y., 2001.

Kılavuz, Ahmet Saim. *İslâm Akaidi ve Kelâma Giriş*. İstanbul: Ensar Yayınları, 17. Basım., 2012.

Nursi, Said. *Mektubât*. İstanbul: Yeni Asya Neşriyat y, 2018.

Nursi, Said. *Risale-i Nur Külliyatı-II*. 2 Cilt. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1996.

Özler, Mevlüt. *İslâm Düşüncesinde Tevhid*. İstanbul: Nun Yayıncılık yayını, 1995.

Rudânî, Muhammed bin Süleyman er-. *Cem'ul-fevâid min Câmi'il-usûl ve Mecma'iz-zevâid (Büyük Hadis Külliyatı)*. çev. Erdoğan Naim. 5 Cilt. İtanbul: İz Yayıncılık y., 2003.

Serdar, Murat - Harun Işık. *Sistematik Kelam-II*. Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2018.

Sinanoğlu, Mustafa. "Teklif". *TDV İA*. C. 40. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

Topaloğlu, Bekir. "Rab". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/272-273. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Yazır, Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 11 Cilt. İstanbul: Eser Kitapevi yayını, Tarih yok.

Zuhayli, Vehbe. *Tefsiru'l Münir (Tercemesi)*. çev. Beşir Eryarsoy vd.. İstanbul: Risale Yayınları, Tarih yok.

Bazı Âyetler Bağlamında Sosyal Hayatta Vefa

Mustafa HAMURLI*

Giriş

Kur'an'da "vefa" kavramının birçok alanda kullanıldığı ve belirli bazı konularla sınırlandırılmadığı görülmektedir. Özellikle toplumsal altyapıyı düzeltme ve ahlakî çöküntünün önüne geçme adına "vefa" kavramının[1] Kur'an'da sıklıkla kullanıldığı müşahede edilmektedir. Ahde vefa kavramının toplum içerisinde ihya edildiği ve bununla toplumda oluşabilecek kötülüklerin önüne geçildiği gözlemlenmektedir. Kur'an âyetlerinde dile getirilen ahde vefa kavramı belli bir konu çerçevesinde işlenebildiği gibi daha geniş kapsamda da ele alınabilmektedir. İlgili kavramın hangi alanlarda kullanıldığı ve nerelerde daha çok bahse konu olduğunun bilinmesi önem arz etmektedir. Dolayısıyla sosyal hayatta karşılaştığımız ve birçok yerde dile getirdiğimiz olgulardan birisinin de "vefa" kavramı olduğu anlaşılmaktadır.

Bireysel ve toplumsal ilişkilerde ahde vefa gösterilmesi konusunda Kur'an'da birçok âyetin var olduğu bilinmektedir. Bu konunun geçmiş toplumlar döneminde yaşanan olumsuz örnekler üzerinden de anlatıldığı ve bu hataların bir daha işlenmemesi konusunda müminlerin uyarıldığı görülmektedir. Ahde vefa konusuyla ilgili âyetlerde Müminlerin birbirlerine olan güven duyguları pekiştirilmekte ve bu hususta herkesin uyması gereken genel prensipler ortaya konmaktadır. Kur'an âyetlerinde Müslümanların güzel ahlakı benimsemeleri teşvik edilmekte ve bu anlamda onlardan birçok defa söz alındığı belirtilmektedir. Bakara Sûresinde Cenab-ı Allah tarafından, ahde vefa göstereceklerine dair İsrailoğullarından söz alındığı bildirilmekte ve bunun yanı sıra ahde vefa göstermeyip hainlik edenlerin ise şiddetli bir azaba maruz kalacakları dile getirilmektedir. Buna benzer başka âyetlerde ise, ahde vefa kavramının toplumda yerleşmesinin önemine dikkat çekilmekte ve bu kavrama zıt olan hainlik, casusluk ve korku gibi olumsuz davranışların yok olmasında, ahde vefa kavramının önemli bir role sahip olduğu vurgulanmaktadır.

1. Sosyal Yaşamda Vefa Kavramının Kapsamı

Sosyal hayatta ahde vefa konusu bireysel düzeyde ele alınabileceği gibi toplumsal düzeyde de değerlendirilebilmektedir. Dolayısıyla Müslüman devletlerle gayri Müslim devletler arasında gerçekleştirilen ve bu devletler arasındaki ikili ilişkileri düzenleyen sözleşmelere bağlı kalınması konusunda ahde vefa gösterilmesinin gerekli olduğu

---

* Dr. Vaiz, Şanlıurfa İl Müftülüğü, mustafahamurli@hotmail.com

[1] Sözlükte "bir şeyi yerine getirmek, sözüne sadık kalmak ve bağlılık anlamlarına gelen vefa, ahlakî bir terim olarak, görülen iyilikleri unutmama, iyilikte bulunanlara misliyle veya daha fazlasıyla karşılık verme anlamına gelmektedir. En büyük vefakârlık, Allah'ı tanımak, verdiği sayısızca nimetlerin kıymetini bilmek ve kulluk vazifesini tam anlamıyla yerine getirmektir. İsmail Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 685.

anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in örnekliğiyle desteklenen ahde vefa konusunun sadece Müslümanlarla ilgili bir mevzu olmadığı, Müslüman halkla birlikte yaşayan Yahudi ve Hıristiyanları da içine alan kapsayıcı bir kavram olduğu ifade edilmektedir. Ahde vefa kavramının itikat ve ibadet gibi farklı birçok alanda kullanıldığı bilinmektedir. Bu çalışmada ise ahde vefa kavramının sosyal hayata yansıması konu edinecektir. Vefa kavramı, ahlakî davranışları düzenleyen en önemli unsurlardan biridir. Bu anlamda birçok âyetin güzel ahlaka vurgu yaptığı, üstün ahlak sahibi olmayı teşvik ettiği ve kötü ahlaktan sakındırdığı görülmektedir. Sosyal hayatımızda ahde vefa gösterilmesi gereken alanları şu şekilde sıralamamız mümkündür.

1.1. Ahlakî Davranışlarda Vefa

Yaşadıkları zaman ve mekân farklılıklarına rağmen yeryüzünün yaratılışından bu yana insanların güzel ahlak sahibi olmaları erdemli bir meziyet olarak kabul edilmektedir. Zira toplumun sosyal yapısını muhafaza etmesi ve kişilik bozucu kötü alışkanlıklardan uzak durması kişinin ancak güzel ahlak sahibi olmasıyla mümkün olabilmektedir. Cenab-ı Allah Kur'an'da Hz. Peygamber'in güzel ahlakı temsil eden örnek bir kişiliğe sahip olduğunu vurgulamaktadır.[2] Hz. Peygamber de güzel ahlak sahibi Müslümanın iman bakımından en üstün insan olduğunu belirtmektedir.[3] Güzel ahlakın toplum yapısı üzerinde çok ciddi bir etkisi olduğu, toplumun zayıflaması veya güçlenmesinde önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. Kur'an'da ahde vefa göstermek en önemli ahlakî davranışlar arasında yer alırken vefasızlık ise münafıklığın bir alameti olarak zikredilmektedir. Bu nedenle Bakara Sûresinde İsrailoğullarına ahde vefa göstermeleri emredilmekte ve bu tavsiyenin Müslüman toplum içinde geçerli olduğu ifade edilmektedir.[4] Yine aynı sûrede İsrailoğullarının Allah'a iftira edip kendilerine cennetin vadedildiğini iddia ettikleri ve sonrasında Cenab-ı Allah tarafından yalan söyledikleri beyan edilmektedir. Âyette ahde vefa göstermemenin Allah'a nisbet edilemeyecek bir nitelik olduğu ifade edilmekte ve İsrailoğullarının yaptıkları hataya işaret edilmektedir.[5]

Bakara Sûresinde Cenab-ı Allah'ın İsrailoğullarından bazı ahlakî sorumluluklarla ilgili söz aldığı beyan edilmektedir. Anne-babaya, yakın akrabaya ve yetimlere iyi davranmaları, insanlarla konuşurken güzel söz söylemeleri konusunda kendilerinden söz alındığı görülmektedir. Ancak onların bu güzel meziyetleri ahlak edinmek yerine verdikleri ahde vefa göstermedikleri ve emirlere itaat etmeyi reddettikleri anlaşılmaktadır.[6] Bir insanın canına kıymanın veya komşu ve yakınlarına eziyet etmenin kabul edilemez bir davranış

---

[2] el-Kalem 68/4.

[3] Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 6/47.

[4] Mustafa Meşhur, *Davetçinin Ölçüleri*, çev. M.Ahmet Varol (İstanbul: Ravza Yayınları, 2016), 143.

[5] Muhammed Ali Hâşimî, *Kur'an ve Sünnet'e Göre Müslüman Toplumu*, çev. M.Beşir Eryarsoy (İstanbul: Risale Yayınları, 2014), 352.

[6] İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 2001), 2/289; Ebü'l-Kâsım Cârullah Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyuni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2009), 1/159.

olduğu bilinmektedir. Bu anlamda Kur'an âyetlerinde, kan dökmemeleri ve insanları yurtların çıkarmamaları hususunda İsrailoğullarından söz alındığı ve buna rağmen ahde vefa göstermedikleri bildirilmektedir.[7] Yahudilerin ahde vefa göstermediklerini belirten âyetler, onların kötü ahlak sahibi olduklarını ve başlarına gelen musibetlerden ders çıkarmadıklarını göstermektedir. Dolayısıyla ahlakî çöküntünün sebebiyet vereceği ahde vefasızlığın toplumda ciddi yaralar açacağı ve bunun telafisinin çok zor olacağı anlaşılmaktadır.

Buna karşılık Kur'an âyetlerinin ahde vefa gösteren kimseleri güzel ahlak sahibi olmakla nitelendirdiği müşahede edilmektedir. Mu'minûn Sûresinde kurtuluşa eren insanların özelliklerinden bahsedilirken bu kimselerin toplumsal hayatta verdikleri sözlere sadakat gösterdikleri dile getirilmektedir.[8] Dolayısıyla ahde vefa göstermenin, savaşta düşmanlara karşı koymak ile eşdeğer kabul edildiği görülmektedir. Netice itibariyle söze sadık kalmamanın insan hayatında kötü sonuçlar doğurduğu ve kişiyi yanlış yola doğru sürüklediği anlaşılmaktadır. Zira geçmiş toplumlar döneminde yaşayan Yahudilerin, Peygamberlerine verdikleri ahdi bozmaları ve verilen sorumlulukları yerine getirmedikleri için kalplerinin katılaştığı ve lanete maruz kaldıkları bildirilmektedir.

Ahde vefa gösterme karakterinin, verilen emirleri yerine getirmede ve yasaklardan sakınma konusunda kişiye olumlu katkı sunduğu görülmektedir. Bu hususta Yûsuf sûresinde anlatılan şu hadise dikkat çekmektedir. Hz. Ya'kûb'un çocukları şiddetli kıskançlıkları nedeniyle kardeşleri Yûsuf'tan nasıl kurtulmaları gerektiği konusunda farklı düşünceler ortaya atmış ve nihayet onu kuyuya atıp öldürmek istemişlerdir. Uzun bir aradan sonra Yûsuf'u tekrar aramaya koyulan kardeşleri Hz. Ya'kûb'un diğer çocuğu Bünyamin'i kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Hz. Yûsuf'u kuyuya attıktan sonra babalarına yalan söylemeyi tercih edip bu işten kolayca sıyrılmayı düşünen kardeşleri, burada da benzer bir tavır sergilemeye karar vermişlerdir. Ancak burada "Babanızın Allah adına sizden söz aldığını bilmiyor musunuz"[9] âyetinde de ifade edildiği üzere büyük kardeşlerinin onları uyardığı ve düşündükleri bu davranışın ahde vefa göstermekle bağdaşmayacağını belirttiği dile getirilmektedir. Daha önce öz kardeşleri Yûsuf hakkında yalan söylemeyi mübah gören diğer kardeşlerin bu defa Allah ile yaptıkları sözleşmeyi birbirlerine hatırlattıkları ve bu düşünceden vazgeçtikleri anlaşılmaktadır. Yûsuf'un Kardeşlerinin göstermiş olduğu bu davranışın temelinde güzel ahlakın var olduğu ve ahde vefa göstermenin her şeyden önce geldiği görülmektedir. Toplumda kötü

[7] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* (Dimeşk: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2002), 1/85; Ebu Abdillâh Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhü'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 3/592.

[8] el-Mu'minûn 23/8.

[9] Yûsuf 12/80.

davranışların yaygınlaşmasını arzu eden insanları, yaptıkları bu kötü eylemden alıkoyacak en büyük etkenin ahde vefa olacağı söylenebilir.[10]

Nahl Sûresinde Allah kullarına adaleti, iyilik yapmayı ve yakın akrabaya yardım etmeyi emrederken diğer yandan kötülükten, çirkin işlerden ve aşırılıktan sakındırmaktadır.[11] Bahse konu olan bu eylemlerin güzel ahlakın özellikleri arasında yer aldığı bilinmektedir. Bu âyetin hemen akabinde ahde vefa konusuna değinilmesi ve verilen sözlerin mutlaka yerine getirilmesin talep edilmesi, ahde vefa konusunun güzel ahlakı tamamlayan bir unsur olduğunu göstermektedir.[12] Buna benzer bir diğer örneğe İsrâ Sûresinde rastlanmaktadır. Âyetlerde fakirlik endişesiyle çocuğunu öldürmemek, zinaya yaklaşmamak, haksız yere insan canına kıymamak, yetim malını kötüye kullanmamak ve tartıda haddi aşmamak gibi sosyal sorumluluklara dikkat çekilirken ahde vefa göstermenin de bu ahlakî erdemlikler arasında zikredildiği göze çarpmaktadır.[13] Dolayısıyla ahde vefanın güçlü bir ahlaki karakter olduğunu, yerine getirilmediği takdirde toplumda çözülmelerin meydana geleceğini söylemek mümkündür.[14]

1.2. İkili İlişkilerde Vefa

Bireyler arası ilişkiler, toplumsal yapının temel taşları olarak kabul gibi toplumlar arası münasebetler de devletlerin birbiriyle olan bağlarını destekleyen güçlü bir unsur olduğu düşünülmektedir. Dünya düzeni içerisindeki birçok sistemin bu olguyu toplum içerisinde yerleştirmeye çalıştığı, tartışma ve çekişme olmaksızın bu işi başarmaya çalıştığı görülmektedir. İnsanlık tarihinin, İslâm dini dışında, bireylerin hak ve hukukunu karşılayacak ve insanların bu ölçüler çerçevesinde hareket etmelerine olanak sağlayacak başka bir yönetim sistemini görmediği söylenebilir.[15] Buna karşılık Kur'an âyetlerinde insanlar arasındaki münasebetin ahde vefa kavramıyla birlikte düzenlendiği, insanların zihinlerinde yer alan korku ve aldatma gibi kötü hasletlerin yerine dürüstlük ve güven gibi iyi hasletlerin yerleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Toplumdaki bireylerin vefa duygusuna sahip olması diğer bireylere de olumlu şekilde yansıyabilmektedir. Aynı şekilde, birinin ihaneti, birçoğunun ihaneti, hatta bütün toplumun ihanetine neden olabilmektedir. Zira hepsi bir zincirin halkaları gibidirler. Birinin çözülmesi, diğerlerinin de arkasından gelmesine yol açmaktadır.[16]

---

[10] Nasırüddîn el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru İhyâ'u't-Turâsi'l-arabî, 2011), 3/173; Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 2/128.

[11] en-Nahl 16/90.

[12] Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî eş Şevkânî, *Fethü'l-kadîr el-câm'i beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1964), 3/227; Muhammed Tâhir İbn 'Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tûnisiyye, 1984), 14/261.

[13] el-İsrâ 17/34.

[14] Mustafa Meşhur, *Rabbanilik ve Maddecilik Arasında Müslüman*, çev. M.Ahmet Varol (İstanbul: Ravza Yayınları, 2016), 159.

[15] Seyyid Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'ş-Şürûk, 1985), 1/380.

[16] Mustafa Meşhur, *Davet Yolunda Temel Meseleler*, çev. Yusuf Tahşin (İstanbul: Ravza Yayınları, 2016), 36.

Sosyal hayatta vefakar olunması gereken alanlardan birisi de evlilik akdi sırasında şart koşulan hususlara bağlı kalmaktır. Zira yapılan bu sözleşme sayesinde karı-koca arasındaki mahremiyetin ortadan kalktığı görülmektedir. Verilen ahde bağlı kalmama ve kadın haklarını hiçe sayma durumunda başta aile olmak üzere toplumsal hayatın ciddi anlamda zarar göreceği söylenebilir.[17] Hz. Peygamber (s.a.v.) konuyla ilgili "Yerine getirmeniz gereken sözleşmelerin en öncelikli olanı, namuslarını kendinize helal kıldığınız hanımlarınızla yaptığınız sözleşmedir"[18] buyurarak aile hayatıyla ilgili vefakar olunması gerektiğine dikkat çekmektedir.

İslâm'ın meşru kıldığı evlilik sözleşmesiyle birlikte yaşama imkanı bulamayan eşlerin gerçekleştirdiği boşanma akdinin sosyal hayatın bir gereği olduğu bilinmektedir. Bu sebeple gerçekleştirilen bu sözleşmenin dikkate alınması ve verilen ahde vefa gösterilmesi adına boşanma sırasında kocanın üstlendiği yükümlülükler Kur'an'da beyan edilmektedir. Nisâ Sûresinde bu konu İslâm'ın belirlediği ölçüler çerçevesinde açıklanmakta ve birbirleriyle evlenen eşlerin büyük bir ahde imza attıkları hatırlatılmaktadır.[19] Dolayısıyla bir kocanın, boşamış olduğu hanımına daha önce kendisine verdiği mehir'i bütünüyle teslim etmesi ve kendisinden hiçbir şeyi geri almaması emredilmektedir.[20]

Âl-i İmrân Sûresinde ahde vefa göstermenin kişiyi takva sahibi olmaya ileteceği ifade edilmekte ve sonraki âyette de Müslümanların Yahudilerle olan alışverişlerinde ahde vefa göstermenin önemli bir kriter olduğu vurgulanmaktadır. Buradan hareketle ikili ilişkilerde ve sosyal münasebetlerde sözlerine sadık oldukları sürece, Yahudi ve Hıristiyanlarla alışveriş yapılabileceği dile getirilmektedir.

Toplumla münasebet kurma ve ikili ilişkilerde başarılı olma noktasında önem arz eden hususlardan biri de güvenilir olmaktır. Güvenirlilikle ahde vefa gösterme kavramının Kur'an'da iki defa birlikte zikredildiği görülmektedir. Bu yönüyle her iki konunun birbirinden bağımsız olmadığı ve âyette de belirtildiği üzere bu kavramların birbirini desteklediği anlaşılmaktadır.[21] Dolayısıyla Müslüman bir kimsenin din kardeşiyle veya herhangi bir vatandaşla olan muamelesinde, vermiş olduğu ahdi hatırlaması ve Allah'ın kendisini murakabe ettiği bilincine sahip olması gerekmektedir. Ahde vefa göstermediği takdirde yaptığı bu zulüm ve aldatmayla ancak kendisine zarar vereceği anlaşılmaktadır.

Kur'an âyetlerinde aklını kullanan insanlar övülmekte ve inen vahiyden ibret alacak insanların da bu akıl sahibi kimseler olduğu vurgulanmaktadır. Ra'd Sûresinde akıl sahibi

---

[17] Mustafa Meşhur, *Davet Yolu*, çev. Mehmet Çelen (İstanbul: Ravza Yayınları, 2016), 219.

[18] Buhârî, *el-Cami'u's-sahîh*, "Nikâh" 70 (No. 4856); Müslim, *Sahîh-i Müslim*, "Nikâh" 9 (No. 3456); Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmiẓî* (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1978), "Nikâh" 9 (No. 1127); Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Cidde: Darü'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1998), "Nikâh" 12 (No. 2139); Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünen'u İbn Mâce* (Beyrut: Dâru'r-Risâle el-'Âlemiyye, ts.) (Erişim 23 Nisan 2020), "Nikâh" 41 (No. 1954).

[19] en-Nisâ 4/21-22.

[20] Yusuf el-Karadâvî, *Müslüman Aile*, çev. Muhammed Recai Gündüz (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019), 29.

[21] el-Mu'minûn 23/8.

insanların özellikleri arasında ahde vefa gösterdikleri yer almaktadır.[22] Âyette ahde vefa göstermelerinin yanı sıra sıla-i rahim gibi bu özelliği destekleyici bazı vasıflara yer verilmektedir. İkili ilişkileri pekiştirebilme adına sıla-i rahim kavramının ahde vefa kavramıyla birlikte aynı âyette zikredilmiş olması, bu iki kavram arasındaki sıkı ilişkiye işaret etmektedir. Dolayısıyla başta anne-baba olmak üzere yakın akrabaları gözetmemenin ahde vefasızlık anlamı içerdiği düşünülmektedir.

2. Ahde Vefa Göstermenin Hükmü

Âyetlerde ve sahih hadislerde ahde vefa göstermenin farz olduğu, ahde vefasızlığın ise büyük bir haram olduğu ve İsrailoğullarının başına geldiği gibi bazen bu haramın küfre kadar gidebileceği belirtilmektedir. Ahde vefa göstermenin gerekli olduğunu beyan eden bazı âyetler şöyledir: "Verdikleri ahdi bozdukları için onlara (İsrailoğullarına) lanet ettik ve kalplerindeki merhamet duygusunu aldık."[23] Âyette de belirtildiği üzere ahde vefasızlık eyleminin, lanet edilmeyi gerektirecek büyük günah kapsamında değerlendirildiği görülmektedir. Bir başka âyette de müminlerin özelliklerinden bahsedilirken onların ahde vefa gösterdikleri ve asla vefasızlık içerisinde bulunmadıkları belirtilmektedir. Dolayısıyla ahde vefanın farz olduğu, aldatma, hainlik ve vefasızlığın da haram olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'den nakledilen sahih hadislerde ahde vefa göstermemenin nifak alameti olarak kabul edildiği görülmektedir. Hakeza bir toplulukla yapılan sözleşmenin zamanı gelmedikçe sonlandırılmaması ve verilen ahde bağlı kalınması tavsiye edilmektedir.

3. Ahde Vefa Göstermeyi Sağlayan Temel Unsurlar

Müslüman bir kimsenin vermiş olduğu söze sadık kalması ve imanının bir gereği olarak ağzından çıkan sözlere dikkat etmesi gerekmektedir. Toplumsal hayatta vefakar olabilmenin temel iki unsura dayandığı görülmektedir. Bu iki özelliğe sahip olan bir kimsenin ahde vefa göstermesinin çok daha kolay hale geleceği anlaşılmaktadır. Cenab-ı Allah Hz. Âdem'den sağlam bir söz almış ve yasaklamış olduğu ağaca yaklaşmaması konusunda kendisiyle ahitleşmiştir. Fakat Hz. Âdem verdiği sözü unutmuş ve zafiyet göstererek ahdine sadık kalamamıştır.[24] Dolayısıyla unutkanlık ve irade zafiyetinin, ahde vefa göstermenin önünde büyük bir engel teşkil ettiği görülmektedir. Bu iki olgunun insan üzerinde çok ciddi etkisi olduğu ve sosyal hayatta insanların kendi aralarında karşılaştıkları en büyük problemlerin buradan kaynaklandığı düşünülmektedir. Zira kişinin verdiği sözü unutması ve sözüne sadık kalma noktasında güçlü bir irade sergilememesi kişideki vefasızlık duygusunu tetiklemektedir. Sosyal hayatta böylesi sorunlarla karşılaşmama adına Kur'an'daki birçok âyetin Müslümanlara tezekkür ve tefekkür ehli olmalarını hatırlattığı görülmektedir.[25]

---

[22] er-Ra'd 21-22.
[23] el-Mâide 5/13.
[24] el-En'am 6/152.
[25] Muhammed Gazali, *Huluku'l-müslim* (Dimeşk: Daru'l-Kalem, 2010), 54.

4. Sosyal Hayatta Vefa'nın Olumlu Sonuçları

Cenab-ı Allah Kur'an âyetlerinde yapılan bütün iyi amelleri ödüllendireceğini ve yerine getirilen ahitleri karşılıksız bırakmayacağını belirtmektedir. Verilecek bu ödüllerin bir kısmı bireylere has olduğu gibi diğer bir kısmı da toplumun genelini içine alan ödüllerdir. Aynı şekilde belirlenen bu mükâfatların bir kısmı dünya hayatında, diğer bir kısmı da ahiret yurdunda sahiplerine verilmektedir. Ahde vefa göstermenin olumlu sonuçlarını şu şekilde sıralayabiliriz.

4.1. Kişiyi İman Sahibi Kılması

Kur'an'ı Kerim'deki birçok âyet ahde vefa gösterenleri mümin olarak nitelerken, ahdine sadık kalmayanları ise küfür ile itham etmektedir. Müminin kalbinde beliren iman hakikati beraberinde birçok güzel hasleti getirmektedir. Dolayısıyla bir kimsenin iman etmesi demek, o kimsenin hem dünya ve hem de ahiret saadetini kazanması demektir. Hakeza iman eden ve yaşantılarına İslâm'ı hâkim kılan bir toplum, güven ve emniyet içerisinde yaşayan toplumdur. Mu'minûn Sûresinin ilk âyetlerinde iman eden ve bu imanları sayesinde kurtuluşa eren insanların özelliklerinin zikredildiği ve zikredilen bu özellikler arasında ahde vefa göstermenin yer aldığı görülmektedir. Hadîd Sûresinde ise, Allah imana davet den Hz. Peygamber'in çağrısına icabet etmeleri için iman ehli insanlardan söz alındığı belirtilmektedir.[26] Bu âyette iman kelimesinin farklı formlarıyla üç defa tekrarlandığı göz önüne alındığında iman kavramıyla aynı âyette geçen ahde vefa kavramı arasında güçlü bir bağ olduğu görülmektedir. Zira kişiyi gerçek iman sahibi kılan en önemli şeyin ahde vefa göstermek olduğu söylenebilir. Ahirette elde edeceği imkân ve nimetleri düşünen insanların ahde vefa konusuna hassasiyet göstermesi gerekmektedir. Çünkü neticede bu kimselerin Firdevs cennetine vâris oldukları bildirilmekte ve böylesi büyük mükâfatın taliplisi olmaları bakımından takdir edildikleri görülmektedir.

4.2. Takva Bilincini Kazandırması

Kur'an'da en çok tekrarlanan kelimelerden birisi de "Takva"dır. Zira takva kelimesi farklı kalıplarıyla Kur'an'da iki yüzden fazla kez tekrar edilmektedir. Takva kavramının farklı birkaç şekilde açıklandığı bilinmektedir. Hz. Ali'den nakledilen bir rivayette kendisi takvayı "Allah'tan korkmak, Kur'an ile amel etmek, az ile kanaat etmek ve ebedi hayata hazırlık yapmak" şeklinde yorumlamaktadır. Takva sıfatı, mümin kalplerin daima arzuladığı ve elde etmek istediği bir niteliktir. Dolayısıyla takva makamı, Kur'an'da ahde vefa kavramının bir sonucu ve bir meyvesi olarak gösterilmektedir. Bakara Sûresinde Allah şöyle buyurmaktadır: *"Hani biz sizden söz almış ve üzerinize Tûr dağını kaldırıp "size verdiğimizi (Tevrât) sımsıkı bir şekilde tutun ve içindeki hikmetlerden istifade edin, umulur ki takva ehli olursunuz."* Âyette de belirtildiği üzere takva makamına isteyen herkes sahip olamamakta, tam aksine bunun büyük fedakârlıklar gerektirdiğine işaret edilmektedir.

[26] el-Hadîd 57/8.

4.3. Güven ve Emniyeti Sağlaması

Ahde vefa'nın olumlu sonuçları sadece Müslüman bireylerle sınırlı kalmamakta, İslâm dinine girmemiş bütün gayri Müslimlere de yansımaktadır. Cenab-ı Allah, Müslümanların kendi aralarındaki münasebetlerde olduğu gibi Müslüman olmayan toplumlarla olan ilişkilerinde de sözlerine sadık kalmalarını ve vefalı olmalarını emretmektedir.[27] İslam devletlerinin ya da Müslüman halkların, birlikte yaşadıkları bu kimselerle birtakım sözleşmeler yaptıkları tarihte zikredilmektedir.[28] Yaptıkları bu sözleşme gereği kanları, canları ve malları teminat altına alınmaktadır. Müslüman bir toplumda huzur ve sükûnet içerisinde yaşarken kendisi, ailesi ve akrabaları konusunda korkuya kapılmamaktadır. Yine bu sözleşme gereği Müslüman bir kimse tarafından hata ile öldürülen bir Gayri Müslim'in, Müslümanlara tanınan hak ve hukuka göre muamele göreceği ve Müslüman olmadığı için farklı bir uygulamaya tabi tutulmayacağı ifade edilmektedir. Bundan da öte, İslam hukukuna göre cinayet işleyen ve öldürülmesi gereken bir kâfirin, Müslümanlarla ahitleşmiş bir topluluğa sığınması durumunda canını koruma altına aldığı görülmektedir.[29] Dolayısıyla ahde vefa göstermenin toplum hayatında güven ve emniyetin sağlanmasına katkı sunduğu, azgınlık ve aşırılığın önüne geçtiği anlaşılmaktadır.[30]

4.4. Geçmişini Hatırlayıp Geleceği İçin Hazırlık Yapması

Vefakâr olma vasfının, geçmişini unutmaması ve sahip olduğu imkânları gereği gibi kullanıp bugünü ve yarını için bir ganimet bilmesi noktasında bireye katkı sunduğu görülmektedir. Yoksul ve muhtaç iken Allah'ın kendisini zenginleştirdiğini, hasta ve güçsüz iken Rabbinin kendisine şifa verdiğini hatırlayan bir kimsenin geçmişle bağını koparamayacağı ve kendisiyle barışık bir hayat yaşayacağı anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım tarzı kişiye, toplumda meydana gelen benzer olaylara karşı empati kurmaya ve geçmişte kendi yaşadığı problemleri hatırlayıp yardımlaşma ve dayanışma içerisinde bir tavır sergilemeye iletmektedir. Aksi halde hayatı boyunca hiç fakirlik görmemiş ve hiç hastalık yaşamamış insan edasıyla kibir ve gurur dolu bir yaşamla karşı karşıya kalabilmektedir. Bu durum, o kimsenin verilen nimetlere karşı vefasızlık göstermesine sebep olabilmektedir. Medine halkından Sa'lebe adında bir kimse, Ensâr'dan bazı sahabelerin bulunduğu bir topluluğa katılmış ve "Şayet Allah (c.c.) kendi katından bana bir servet verecek olursa, verilen bu servet ile fakirlere destek olacak, akrabalımı gözetecek ve hayırlı işlerde harcama yapacağım" demiştir. Vefat eden amcası oğlundan kendisine yüklü miktarda miras kalınca verdiği sözü unutmuş ve ahdine vefa göstermemiştir. Bu olay sonrasında "Kimileri; 'Allah bana zenginlik verecek olursa sadaka verecek ve sâlih insanlardan

[27] et-Tevbe 9/4.

[28] İslâm Araştırmaları Komisyon, *Resûlullah'ın Doğumundan Günümüze İslâm Tarihi*, ed. Rağib es-Sercânî (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2012), 1/50.

[29] en-Nisâ 4/90.

[30] Mustafa Meşhur, *Liderlik Açısından Davet Yolu*, çev. Ziya Eryılmaz (İstanbul: Ravza Yayınları, 2016), 68.

olacağım”[31] şeklindeki Tevbe Sûresinde âyetler nazil olmuştur.[32] Yaşanan bu hadise, geçmişini unutup mütekebbir davranışlar sergileyen insanların kalplerinde nifak alametinin belireceği ifade edilmektedir.

5. Vefasızlığın Olumsuz Sonuçları

Ahde vefa göstermenin önemli ve olumlu sonuçları olabildiği gibi ahde vefasızlığın da kişiyi hüsrana sevk edecek olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir. Bu sebeple Kur’an’da, ahde vefa göstermeyle ilgili âyetlerden ziyade ahde vefasızlıkla ilgili âyetlerin daha çok zikredildiği görünmektedir. Bu âyetlerde ahde vefasızlığın olumsuz etkilerinin henüz dünyada iken görülebileceği gibi büyük çoğunluğunun ahiret yurdunda ortaya çıkacağı ifade edilmektedir.

5.1. Küfür ve İmansızlık

Kur’an’daki birçok âyette küfür ile ahde vefasızlığın birlikte zikredildiği ve her ikisinin eş değerde olduğu bildirilmektedir.[33] Buradan hareketler Allah ile yaptığı sözleşmeyi bozan ve ahdini yerine getirmeyen kimsenin iman noktasında problem yaşadığını söylemek mümkündür. Aynı şekilde âyetlerde, sosyal hayatta birlikte yaşadığı insanlara karşı vefasızlık gösteren insanların kendi inancına zarar vereceği dile getirilmektedir. Nitekim Tevbe Sûresinde geçen âyette, söz verdikten sonra verdiği söze sadık kalmayan insanların küfre girdikleri, güven içerisinde bulunmadıkları ve bu kimselerle savaşılması gerektiği beyan edilmektedir. Toplum hayatında birlikte yaşama ahlakını benimseyen insanların, ahde vefasızlıkla ilgili bu tehdit içerikli âyetler karşısında doğru bir duruş sergilemesi gerektiği ifade edilmektedir. Hakeza ahde vefa olmayınca imanın olmayacağı, iman olmayınca da hayatın bir anlam ifade etmeyeceği ve bu özelliklere sahip insanın değersiz ve kıymetsiz bir varlık olarak kabul edileceği belirtilmektedir.

5.2. Fâsıklık

Fıkıh kavramı olarak fâsıklık, bir kimsenin Allah’a itaatten uzaklaşıp O’na isyan içerisinde bir hayat yaşaması demektir. Mutlak olarak söylendiğinde bu kavramın “küfrü gerektirmeyen günahlar” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen fısk kavramının bazen imansızlık ve küfür anlamında da kullanıldığı görülmektedir.[34] Ahde vefa göstermeyenlerin fâsık olduğunu belirten âyetlerdeki fısk kavramının küfür anlamını içerdiği dile getirilmektedir. Zira A‘râf Sûresinde helak edilen toplumlardan bahsedilirken “Onların çoğunun ahde vefa göstermedikleri ve fâsık oldukları belirtilmektedir. Bir önceki âyette kâfir oldukları söylenen kimselerin, bir sonraki âyette de vefasız oldukları için

[31] et-Tevbe 9/75.
[32] Ebü’l-Kâsım Müsnidü’d-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr* (Beyrut: Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 1984), 8/219.
[33] el-Bakara 2/93, 100, en-Nisâ 4/155, et-Tevbe 9/12, el-Ahzab 33/7-8.
[34] Âl-i İmrân 3/110, el-En‘am 6/121, es-Secde 32/18.

fâsıklıkla nitelendirildikleri müşahede edilmektedir.[35] Bu yönüyle her iki kavramın aynı kişiler için kullanıldığı görülmektedir. Düzenli toplumlardaki sosyal dokuyu bozan en önemli unsurun karakter bozukluluğu olduğu söylenebilir. Dolayısıyla iç haliyle dış hali bir olmayan ve kişilik yapısı bozulmuş insanların haramlardan uzak durması ve verdiği söze sadakat göstermesi muhtemel görünmemektedir.

5.3. Hüsran

Kur'an âyetlerinde, söz verdiği halde ahdine vefa göstermeyen insanların hüsrana uğrayacakları bildirilmektedir. Konuyla ilgili ilk âyet Bakara Sûresinde geçmekte ve Allah'a verdikleri ahde sadık kalmayan insanların yanı sıra yakınlarını gözetmeyen ve yeryüzünde fesatlık çıkaran kimselerin de hüsrana maruz kalacakları bildirilmektedir. Âyette belirtilen "hüsran" ile "küfür" ve "inkar"ın kastedildiği anlaşılmaktadır.[36] Zira bir sonraki âyette "Sizler nasıl olurda Allah'ı inkar edersiniz?....." buyrularak yaptıkları bu eylemin küfrü gerektirdiği ifade edilmektedir. İsrailoğullarının yaşadığı dönem itibariyle istedikleri birçok imkâna sahip oldukları ancak ahde vefasızlıkları nedeniyle bu imtiyazlarını kaybettikleri ve sonuç itibariyle zararlı çıktıkları görülmektedir.[37] Sosyal hayatta ahde vefasızlığın bir neticesi olan hüsranı ve beraberinde gelecek olan azabı düşünen bir toplumun bundan kaçınması gerekmektedir.

5.4. Kalplerin Katılaşması ve Lanete Maruz Kalma

Tarihte birçok peygamber tarafından uyarılmış ve doğru yola davet edilmiş olan İsrailoğullarının ahde vefa göstermedikleri birçok âyette dile getirilmektedir. Mâide Sûresinde bu kimselerin verdikleri söze sadakat göstermedikleri için lanet edildikleri ve ceza olarak kalplerinin mühürlendiği ifade edilmektedir. Hakeza Nisâ Sûresinde de benzer âyetlerin tekrarlandığı görülmektedir. Konuyla ilgili âyetlerden hareketle vefasızlık olarak nitelendirilen bu olumsuz karakterin Müslüman toplumda yaygınlaşması durumunda, geçmiş ümmetlere verilen cezanın bu ümmet için de geçerli olabileceği gerçeği unutulmamalıdır. Dolayısıyla bu âyetlerin başta Müslüman toplum olmak üzere bütün insanlara yönelik uyarı niteliği taşıdığı söylenebilir. Ayrıca vefasızlık nedeniyle kalpleri katılaşan insanların topluma yarardan çok zarar vereceği, birlik ve beraberliğin sağlanmasının önünde büyük bir engel teşkil edeceği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Vefa, fert için kıymet ve değer anlamı taşıdığı gibi, toplumu huzur ve saadete ulaştıran önemli bir olgudur. Toplumsal bünye için en esaslı değerlerden ve en ulvi hasletlerden biri olarak kabul edilmektedir. Zira bütün muameleler, akitler ve sosyal ilişkiler vefaya bağlıdır. Bir toplumda vefasızlık baş göstermesi durumunda o toplumda güven duygusunun sarsılması kaçınılmazdır. Ferdî ve içtimaî hayatta fedakârlık ve vefa'nın

[35] el-A'râf 7/102.
[36] Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 1/185.
[37] el-Bakara 2/ 28-64.

olmayışı, insanî ilişkilerin zedelenmesine, toplumsal dayanışma ve yardımlaşma ruhunun kaybolmasına ve neticede toplumsal huzurun yok olmasına neden olmaktadır.

Kur'an âyetlerinde de belirtildiği üzere Vefa kavramının geçmiş tolumlar döneminde sıkça gündeme getirildiği görülmektedir. Dile getirilen bu olgunun İslâm toplumunun bir hususiyeti olduğu ve Müslümanların onsuz yaşayamayacağı ifade edilmektedir. Günümüzde ise ahlakî değerlerin ciddi bir şekilde yara aldığı ve adeta hayatın dışına itildiği müşahade edilmektedir. Ahlak ve medeniyet krizinin yaşandığı ve değerlerin yozlaştığı modern zamanlarda, vefa duygusunun da bu durumdan nasibini aldığı görülmektedir. Vefasızlığın kol gezdiği günümüz dünyasında insanlarda beliren bu kötü haslet öncelikli olarak yüce Yaratıcı'ya karşı kulluk görevininin ihmal edilmesinde kendisini göstermektedir. Cenab-ı Hakka karşı vefasızlık yaygınlaşınca sosyal hayatta yalnızlığa terk edilen anne babalara, eşlere, çocuklara her geçen gün üzülerek şahit olunmaktadır. Toplumsal hayatta sözün insana bir sorumluluk yüklediği gerçeği göz ardı edilerek sadık kalınmayan nice söz ve yeminlerle ahde vefa duygusu zayıflamaktadır.

İnsanların öncelikli olarak Rableriyle gerçekleştirdikleri ahdi hatırlamaları, sosyal hayatta münasebet kurdukları bütün insanlarla olan vefa sözleşmelerini yenilemeleri gerekmektedir. Değerler sisteminin altüst olduğu çağdaş dünyada, "insanlık için en hayırlı ümmet" iltifatına mazhar olan müminlerin, vefayı en üst seviyede yaşayan ve temsil eden, vefa insanı ve muallimi Hz. Peygamberin rehberliğinde vefa toplumunu yeniden inşa etmek ve insanlık ailesine sunmakla mükellef oldukları anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. 36 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1998.

Beyzâvî, Nasırüddîn. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-teʾvîl*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'u't-Turâsi'l-arabî, 1. Basım, 2011.

Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Cami'u's-sahîh*. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'r-Risâle, 3. Basım, 2015.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *es-Sünen*. Cidde: Darü'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1998.

Gazali, Muhammed. *Huluku'l-müslim*. Dimeşk: Daru'l-Kalem, 21. Basım, 2010.

Hâşimî, Muhammed Ali. *Kur'an ve Sünnet'e Göre Müslüman Toplumu*. çev. M.Beşir Eryarsoy. İstanbul: Risale Yayınları, 2. Basım, 2014.

İbn 'Âşûr, Muhammed Tâhir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 21 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-Tûnisiyye, 1. Basım, 1984.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvînî. *Sünen'u İbn Mâce*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâle el-'Âlemiyye, 1. Basım, ts. Erişim 23 Nisan 2020

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 8 Cilt. Dimeşk: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2002.

Karadâvî, Yusuf. *Müslüman Aile*. çev. Muhammed Recai Gündüz. İstanbul: Nida Yayıncılık, 1. Basım, 2019.

Karagöz, İsmail. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 6. Basım, 2015.

Komisyon, İslâm Araştırmaları. *Resûlullah'ın Doğumundan Günümüze İslâm Tarihi*. ed. Rağib es-Sercânî. 2 Cilt. İstanbul: Beka Yayıncılık, 1. Basım, 2012.

Kutub, Seyyid. *fî Zılâli'l-Kur'ân*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'ş-Şürûk, 17. Basım, 1985.

Meşhur, Mustafa. *Davet Yolu*. çev. Mehmet Çelen. İstanbul: Ravza Yayınları, 1. Basım, 2016.

Meşhur, Mustafa. *Davet Yolunda Temel Meseleler*. çev. Yusuf Tahşin. İstanbul: Ravza Yayınları, 1. Basım, 2016.

Meşhur, Mustafa. *Davetçinin Ölçüleri*. çev. M.Ahmet Varol. İstanbul: Ravza Yayınları, 1. Basım, 2016.

Meşhur, Mustafa. *Liderlik Açısından Davet Yolu*. çev. Ziya Eryılmaz. İstanbul: Ravza Yayınları, 1. Basım, 2016.

Meşhur, Mustafa. *Rabbanilik ve Maddecilik Arasında Müslüman*. çev. M.Ahmet Varol. İstanbul: Ravza Yayınları, 1. Basım, 2016.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. Kahire : Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.

Nesefî, Ebu'l-Berekât. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1998.

Râzî, Ebu Abdillâh Fahreddîn. *Mefâtîhü'l-gayb*. 22 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1981.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Fethü'l-kadîr el-câm'i beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 2. Basım, 1964.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2. Basım, 1984.

Taberî, İbn Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 12 Cilt. Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 1. Basım, 2001.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmiẕî*. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1. Basım, 1978.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyuni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 3. Basım, 2009.

Nebevî Şemâilde İnsanî Bir Haslet Olarak Vefa

Fahri HOŞAB*

Giriş

Hz. Muhammed'in (sav), kendisine Allah tarafından verilen peygamberlik vazifesi muhtevasında insanlığa beşerî açıdan bir rehber ve model olması da yer almaktadır. İlahî vahyin muhatabı olan Allah Resûlü, şemâili (akliyatı, hissiyatı, beyanatı, fiiliyatı, muamelâtı, muaşereti) ile aynı zamanda bir insaniyet modeli ortaya koymuş, hitap ettiği beşer topluluklarında insanlık anlayışını ve insanî hayatı zihnen, hissen ve fiilen ihya, inşa ve ikmâl etmiştir.

Hz. Peygamber'in zihin dünyası gibi his dünyası da çok zengindi. O, muhataplarına karşı güzel duygular besler; bu hisler yüz ifadesine, vücut diline, beyanlarına ve muamelelerine aksederdi. Muhatapları O'nun söz, hâl ve fiillerinden bu samimi ve kalbî duyguları hisseder, ruhunda tesirini yaşar ve tebliğine/davetine zihin ve kalplerini açarlardı.

1. Hz. Peygamber'in Vefa Hasleti ve Vefa Toplumunu İnşası

Allah Resûlü'nün zengin his dünyasını ve kalbî derinlik ve tezyinatını teşkil eden duygulardan birisi de vefaydı. Muhatapları arasında yer alan ashabı, O'nunla münasebetlerinde, sahip olduğu vefa duygusunu müşahede ve hissetmiş, bu hususla ilgili tespit ve tasvirlerini birbirlerine ve rivayetler yoluyla gelecek nesillere nakletmişlerdir. Rivayetlerle istikbâle intikal eden siyer ve sünnet mirasının bir cüz'ünü teşkil eden nebevî şemâilin muhtevasında Hz. Peygamber'in vefakârlık hasletini ve vefa hissinin tezahürünü ifade eden hadisler yer almaktadır.

Allah Resûlü, vefa hasletinin zirve örneklerini şahsında yaşadığı ve çevresine gösterdiği gibi, bu hasleti, muhatapları olan kitlelere insaniyet ve İslâmiyet'in bir gereği olarak telkin etmiştir. O'nun model vefakârlığı ve muhataplarına vefa hasleti ve faziletine dair devamlılık arz eden telkinleri, bu hasletin beşerî hayatta ihyasının yanında, zamanla bir vefa toplumunun inşasına da vesile olmuştur. Tarihî seyir içerisinde de İslâm toplumuna, Kur'an ve nebevî şemailden beslendiği ölçüde vefakârlık vasfı ruhen ve ahlâken hâkim olmuştur.

İslâm coğrafyasında tarihî seyir içerisinde zamanla ve yer yer yaşanan manevî ve ahlâkî erozyonlar, vukua geldiği mahallerde yaşayan toplumlarda vefa hasletinin de zayıflamasına sebep olmuştur. Günümüz İslâm toplumu da, seküler cereyanların fertlerin zihin ve his dünyasına nüfuzu sebebiyle belli ölçüde bu erozyona maruz kalmıştır ve kalmaktadır. Bu sebeple günümüzde, diğer insanî hasletlerin yanı sıra, nebevî şemailde ideal modelini bulan vefa hasletinin de ihyası gereğinden söz etmek mümkündür. Vefa

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, fahrihosab@hotmail.com

hasletinin İslâm toplumunda geniş çaplı hayata geçirilmesi için talim-terbiye metotlarından beyan, telkin ve temsilin yanı sıra çağın bilgi ve sanat teknolojilerinden istifade ihtiyacı da kendini hissettirmektedir.

2. Nebevî Şemâilde Vefa Hasletinin Tezahürleri

Hadis lafızlarında Allah Resûlü'nün vefakârlık hasleti ve vefa duygusunun tezahürleri, yaşanan bazı hâdiselerin tahkiyesi, nebevî beyanların veya sahabî râvilerin O'nunla ilgili müşahede ve tespitlerinin rivayeti şeklinde yer almaktadır. Hadis lafızlarından Hz. Peygamber'in vefakârlık hasleti ve vefa duygusunun tezahürlerine dair şu tespitleri yapmak mümkündür:

a. Allah'a Vefa

Hz. Peygamber, her şeyden önce Rabbine karşı vefa hissetmiş, bunu beyanlarıyla ifade etmiş ve fiilen yaşamıştır. Allah'ın kendisine tevdi ettiği risalete dair tebliğ ve beyan vazifesini hakkıyla yerine getirmek, O'na lâyıkıyla kul olabilmek, emir ve nehiylerine riayet etmek ve rızasını elde etmek için azami gayret sarf etmiştir. Kur'an'da ve hadis kaynaklarında, Allah Resûlü'nün Allah'a vefasını ifade eden ayet ve rivayetler yer almaktadır.

Allah Resûlü, kendisine Allah tarafından verilen tebliğ ve beyan vazifesini derin bir vefa hissiyle yerine getirmiştir. Kur'an ayetlerinde, bu vazifeleri yerine getirirken gösterdiği hassasiyet sebebiyle, bazı insanlar iman etmediğinde veya etmeyeceği endişesiyle davetindeki ısrarından ve üzüntüsünden neredeyse kendini yiyip bitirdiği ifade edilmektedir.[1]

Allah Resûlü, Allah'a vefa hissinin sevkiyle şahsî ibadetlerini uzun ve yoğun bir şekilde yerine getirmiştir. Hadis kaynaklarında bu hususa örnek teşkil edecek rivayetler yer almaktadır. Meselâ; hadis rivayetlerinde sahabî ravilerin müşahedelerine dair lafızlarda, farz ve vacip namazlarını eda etmenin yanında, ayakları şişinceye kadar nafile namazlar kıldığı,[2] Ramazan ayı dışında nafile oruçlarını tutarken, çevresindekiler üzerinde, sanki hiç orucunu açmayacak zannını uyandıracak derecede ibadetini hassasiyetle yerine getirdiği nakledilir.[3]

O'nun, Allah'ın emirlerini yerine getirmenin yanında nehiylerinden uzak durma hassasiyetinde de Rabb'ine karşı vefa hissini tespit etmek mümkündür. Bu hususa dair de hadis lafızlarında sahabî ravi müşahedelerine dair ifadeler ve hassasiyetini aksettiren kendi beyanları yer almaktadır. Meselâ; Hz. Âişe bir rivâyetinde, O'nu, "günaha karşı

[1] Bk. Mâide, 5/41; En'âm, 6/33; Kehf, 18/6; Şu'arâ', 26/3; Lokmân, 31/23.
[2] Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsma'îl el-Buhârî, *el- Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Teheccüd", 6.
[3] Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları,1 413/1992), "Sıyâm", 34; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünenü İbni Mâce* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Sıyâm", 30.

insanların en uzak duranı" olarak vasıflandırır ve şunu ilave eder: "Kendisi için hiç intikam aramadı. Ama Allah'ın bir haramı ihlâl edilince, o zaman Allah için intikam alırdı."[4] Bazı rivayetlerde, kendisinin haram veya helâl oluşu şüpheli olan hususlardan dahi kaçındığı ve bunu muhataplarına da tavsiye ettiği nakledilir.[5]

Hz. Peygamber, kendisinin Rabbine karşı vefalı bir resûl ve kul olmasının yanında ümmetinin fertlerinin de Allah'a karşı vefakâr olmalarını istemiştir. Hadis kaynaklarında, bu hususa dair kaygı ve hassasiyetini ifade eden örneklerden birisi Veda Hutbesi'nde ashabına hitaben yaptığı şu ikazdır:

"(Ümmetim!) İyi biliniz ki: Ben Kevser havuzu başında öncünüzüm (orada muhtaç olduğunuz şeylerin önceden hazırlayıcısıyım) ve diğer ümmetlere karşı çokluğunuzla övünürüm. Artık (çok günahlar işlemekle) siz benim yüzümü karartmayın (beni Allah'a karşı mahcup etmeyiniz)."[6]

b. İnsanlığa Vefa

Allah tarafından beşer bir resûl olarak gönderilen Hz. Muhammed, mensubu olduğu insanlığa karşı vefa duymuş, onların hidayeti, dünya ve ahiret kurtuluşu ve saadeti için meşakkatlere katlanarak ve fedakârlıklar yaparak tebliğ ve beyanda bulunmuş, O'nun bu gayreti vefatına kadar devam etmiştir.

Allah Resûlü, Kur'an'ın tabiriyle; Allah tarafından "âlemlere rahmet" olarak gönderilmiş,[7] insanlara azami şefkat ve merhamet göstermiş,[8] iman etmeyecekler diye kendini helâk edercesine[9] bir gayretin içinde olmuştur. O'nun siyer ve sünneti, insanlığa karşı vefayı da ihtiva eden bu şefkat, merhamet ve gayretin çok sayıda örneklerini barındırmaktadır. Bunlardan bazıları aşağıda sıralanmıştır:

Hz. Peygamber, Rabbinden alenî tebliğ emrini aldığı andan itibaren Mekke'de kaldığı zaman içerisinde, her imkân ve fırsatı değerlendirerek insanlara İslâm'ı tebliğ etmiş; Mekke'ye gelen hacılara, Kâbe'yi ziyarete gelen mu'temirlere, tacirlere ve misafirlere davette bulunmuştur.[10]

---

[4] Buhârî, "Menâkıb", 23, "Edeb", 80, "Hudûd", 10,42; Müslim, "Fezâil", 77; Ebû Abdillah Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* (İstanbul: Çağrı Yayınları,1413/1992), "Hüsnü'l-hulk", 2; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Edeb", 4.

[5] Buhârî, "Îmân", 39, "Buyû'", 2; Müslim, "Musâkât" 107; Ebû Dâvûd, "Buyû'", 3; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Buyû'", 1; Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenu'n-Nesâî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Buyû'", 2.

[6] İbn Mâce, "Menâsik", 76.

[7] "Enbiyâ'", 21/107.

[8] Tevbe, 9/128.

[9] Şu'arâ', 26/3.

[10] Örnekler için bk. Müslim, "Fezâilu's-sahâbe", 157; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 22; Tirmizî, "Fezâilu'l-Kur'ân", 24

O, Mekke'de davet zemini daraldığı, imkânları tükendiği ve faaliyetleri tıkandığında yeni diyarlara, yeni insanlara, yeni imkânlara yönelmek istemiştir.[11] En büyük mânevî desteği Hz. Hatice ve hamisi Ebû Tâlib'i kaybettiği[12] yıl içerisinde, Kureyş'in hakaret ve işkenceleri sebebiyle dinini yaymak için Tâif'e gitmişti.[13] Orada, insanlara yaptığı teklife cevap alamayıp bazıları tarafından taşa tutulmuş, yaralar almış, derin bir üzüntüyle geri dönerken Allah O'na melek göndermiş ve dilerse bu kavmi helâk edeceğini bildirmişti. O'nun cevabı ise şu olmuştu: "Hayır! Bilâkis, Allah'tan, onların neslinden ihlâsla ibadet edip Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacak kimseler çıkarmasını dilerim."[14]

Hz. Peygamber, risalet vazifesi müddetince, insanlığa vefasının bir tezahürü olarak da değerlendirilebilecek muameleler sergilemiştir. İnsanlar kendisine eza verdiği ve şahsını çok üzdüğü zamanlarda dahi onlara beddua etmemiş[15], mülayim davranmış[16], affedici olmuş[17], ilgi göstermiş, değer vermiş[18], çeşitli vesilelerle hususi ziyaretlerde bulunmuştu.[19]

c. Ashaba ve Ümmete Vefa

Hz. Peygamber, davetine icabet eden ashabına ve kendisini bizzat görmeyerek iman eden ümmetine karşı vefa duymuş, bunu beyanları ve muameleleri ile ifade etmiştir. Kur'an, O'nun ashabı ve mü'minlere karşı beslediği hisleri ve bunların muhtevasındaki vefa duygusunu şu ayetle ifade eder: "Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, mü'minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir."[20]

Allah Resûlü, vefa hasletinin bir tezahürü olarak ashabına iyi muameleyi esas edinmiştir. O, ashabına mülayim, samimi ve müsamahalı davranmış, kusurlarını yüzlerine vurmamış, hatalarından dolayı azarlamamış, yapmaları gerekeni tatlı dille izah etmiştir. Kur'an, O'nun ashabına iyi muamelesini çeşitli ayetlerle beyan eder. Bu ayetlerden birinde bu hususa şöyle dikkat çekilir: "O vakit, Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın.

---

[11] Bk. Ebû Dâvûd, "Sünnet", 20; Tirmizî, "Fezâilu'l-Kur'ân", 24; İbn Mâce, "Mukaddime", 13; Ebû Muhammed Abdillâh b. Abdirrahmân ed-Dârımî, *Sünenü'd-Dârımî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Fezâilu'l-Kur'ân", 5.

[12] Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (Beyrût: Dârü'l-Hayr, 1419/1999), II, 44.

[13] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, II, 46.

[14] Müslim, "Cihâd", 111.

[15] Buhârî, "Meğâzî", 23, 24, ""Enbiyâ'","., 54; Müslim, "Cihâd", 101-105.

[16] Bk. Buhârî, "Edeb", 68, 95, "Menâkıb", 25, "Libâs", 18, "Farzu'l-humus", 19; Müslim, "Zekât", 142.

[17] Buhârî, "Meğâzî", 70; Müslim, "Cihâd", 59; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları,1413/1992), II, 246-47, 452; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 114.

[18] Ebû Dâvûd, "Harâc", 25.

[19] Buhârî, "Tefsîr, Âlu 'İmrân", 15, "Cenâiz", 80, "Mardâ", 11; Müslim, "Cihâd", 116; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 1, 2; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 175, 227, 280.

[20] Tevbe, 9/128.

Şayet Sen, kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi..."[21]

Hadis kaynaklarında Allah Resûlü'nün ashabına vefası ve onlara iyi muamelesine dair çeşitli rivayetler yer almaktadır. Bunlardan bazı örnekler aşağıda sıralanmıştır:

Allah Resûlü, insanların bir hata ve kusurunu gördüğünde, bunları yapıcı bir üslûpla düzeltmiştir. Birisini azarlama zarureti ortaya çıksa dahi, sadece: "Ne oluyor ona; alnı toprak olasıcaya!"[22]; kendisine birisinden menfî bir söz ulaştığında: "Falan niye böyle söylemiş?" demez; "İnsanlara ne oluyor da, 'şöyle şöyle' söylüyorlar?" demiştir.[23]

Bir defasında Hz. Aişe'den Allah Resûlü'nün ahlâkının sorulması üzerine şöyle demişti: "Hiçbir çirkin söz söylemez ve hiçbir çirkin harekete tenezzül etmezdi. Çarşı ve pazarlarda bağırıp çağırmaz, kötülüğe kötülükle karşılık vermezdi."[24]

Çocukluk yıllarında Hz. Peygamber'in hizmetinde buluna Sahabeden Enes b. Malik, O'nun kendisine iyi muamelesini şöyle ifade etmiştir: "Allah Resûlü'ne on yıl hizmet ettim. Bana ne 'öf' dedi, ne yapmadığım bir iş için 'Keşki onu yapsaydın!' dedi, ne de bir iş için 'Bunu niye yaptın?' dedi."[25]

Allah Resûlü, bir gün, mescitteki meclisine katılan bir bedevî idrar yapma ihtiyacı hissedince, mescidin içerisine akıtmış, ashabı adamın üzerine yürüyünce onlara müdahale etmiş, "Kestirmeyin, bırakın tamamlasın!" dedikten sonra ihtiyacını tamamlayan bu şahsı çağırarak, "Bu mescitler, idrar ve pislik bırakma yeri değildir. Allah'ın zikredildiği yerlerdir. Buralarda namaz kılınır, Kur'an okunur." diye izahta bulunmuş, sonra cemaatten birine, bir kova su getirmesini istemiş, bunu idrarın üzerine boşaltmıştı.[26]

Bir gün, sahabeden Zeyd b. Harise bir sefer dönüşünde Allah Resûlü'nün evine uğrayıp kapısını çalmıştı. Hz. Peygamber, onu karşılamış, boynuna sarılmış, kucaklamış ve öpmüştü.[27]

Allah Resûlü, çocukları gördüğünde onlara selâm vermiş,[28] hâl hatırlarını sormuş, onlarla ilgilenmişti. Sahabeden Enes b. Mâlik, kendisi çocukken, Allah Resûlü'nün içlerine karıştığını, her defasında, küçük kardeşi Ebu Umayr'a "küçük kuşunun ne olduğunu" sorduğunu,[29] onu üzgün bulduğu bir gün kuşunun öldüğünü duyunca, onunla ilgilendiğini

[21] Âlu 'İmrân, 3/159.
[22] Buhârî, "Edeb", 44.
[23] Ebû Dâvûd, "Edeb", 5.
[24] Tirmizî, "Birr", 69.
[25] Buhârî, "Edeb", 39; Müslim, "Fezâil", 51; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 197.
[26] Buhârî, vudû' 57, "Edeb", 35; Müslim, "Tahâret", 99, 100; Nesâî, "Tahâret", 45; Muvatta', "Tahâret", 111.
[27] Tirmizî, "İsti'zân", 32.
[28] Buhârî, "İsti'zân", 15; Müslim, "Selâm", 14, 15; Ebû Dâvûd, "Selâm", 4; İbn Mâce, "Edeb", 14.
[29] Buhârî, "Edeb", 81; İbn Mâce, "Edeb", 24.

anlatır.[30] O, çocuklar hastalandıklarında, onlara "geçmiş olsun" ziyaretlerinde bulunmuştu.[31]

Hz. Peygamber, kız çocuklarına daha da önem vermiş; kız çocuğu yetiştirenleri övmüş;[32] onları küçük görmeyi ve onlar hakkında kötü düşünce ve his beslemeyi yasaklamıştı.[33]

Allah Resûlü, vefa hasletinin bir gereği olarak zamanının ve sahip olduğu şeylerin önemli bir kısmını ashabına tahsis etmiştir. Ümmetin ihtiyaç sahibi fertlerinin ihtiyacını karşılamak ve sıkıntıda olanlara yardımcı olmak O'nun hayatının kaidelerinden birisiydi. Hadis lafızlarında yer alan sahabî ravi ifadeleri, O'nun diğergamlık, fedakârlık ve cömertlikte insanların en ileride olanı şeklinde vasfeder[34]. Sahabîler, O'nun, sahip olduklarını insanlarla paylaşma ve dağıtma hususunda yarın için bir şey gerileme âdetinin olmadığını[35]; bazen elindekileri dağıtması sebebiyle gün boyu açlık yaşadığı hâlde, karnını doyuracak sıradan bir hurma bile bulamadığı zamana şahit olunduğunu nakleder.[36] O, kendisinden istenilen hiçbir şeye, yok, dememişti. Nitekim vefat ettiğinde geride dünya malı namına bir şey bırakmamıştı.[37]

Allah Resûlü, bizzat münasebet içinde olduğu ashabının yanı sıra kendisini görmeden iman eden ümmetine de vefa duymuş, değer vermiş, onların dünya ve ahiret faydası, kurtuluşu ve saadeti için beyanlarda bulunmuş, bunların hayata geçmesine yönelik zemin ve imkân hazırlama gayreti içinde olmuştur. O, hadislerinde, kıyamet günü diğer ümmetlere karşı kendi ümmetinin çokluğuyla övüneceğini[38] ifade ederken, kendisini görmeden iman edenler için, "Beni görüp inananlara müjdeler olsun. Beni görmeden inananlara ise yedi kere müjdeler olsun."[39], "Ümmetim içinde beni en çok sevenlerden bir kısmı benden sonra gelenler arasından olacak. Mallarını ve ailelerini feda pahasına, beni görmeyi arzu edecekler."[40] gibi beyanlarıyla bir nev'i vefasını dile getirmiştir.

Hz. Peygamber, vefa duyduğu ümmetini çeşitli uhrevi mükâfatlarla müjdelemiştir. Meselâ; ümmetinden Allah'a şirk koşmayan, tevhid inancı üzere olanları kendi şefaati[41] ve cehennemden kurtulmakla,[42] oruç, cenazeye katılma ve hasta ziyareti gibi amelleri bir

---

[30] Ebû Dâvûd, "Edeb", 77.
[31] Buhârî, "Mardâ", 9; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 2.
[32] Tirmizî, "Birr", 13.
[33] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 151.
[34] Müslim, "Fezâil", 48; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 288.
[35] Tirmizî, "Zühd", 38.
[36] Bk. Müslim, "Zühd", 36; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 24, 50; İbn Mâce, "Zühd", 10.
[37] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 101.
[38] Ebû Dâvûd, "Nikâh", 3; Nesâî, "Nikâh", 11.
[39] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 257.
[40] *Müslim, "Cennet", 12*
[41] Buhârî, "Da'avât", 1, "Tevhîd", 31; Müslim, "Îmân", 334; Muvatta', "Kur'ân", 26.
[42] Buhârî, "Tevhîd", 19, 36, 37, "Tefsîr, Bakara", 1, "Rikâk", 51; Müslim, "Îmân", 322, "Mesâcid", 263.

arada kendinde bulunduranları,[43] Allah rızası için cihada katılanları[44] gözlerin görmediği, kulakların işitmediği ve insanın hayâlinden hiç geçmeyen cennet nimetleriyle;[45] ağrı, yorgunluk, hastalık, üzüntü isabet eden mü'minleri, günahlarından bir kısmının Allah tarafından bağışlanmasıyla;[46] üç çocuğu ölüp de kendisine kıyamet günü ateş değen mü'minleri azaplarının çok hafif geçmesiyle;[47] cennet ehlini rü'yetullâh (Allah'ın güzelliğini görme) ile[48] müjdelemiştir.

d. Aile ve Akrabaya Vefa

Hz. Peygamber, aile ve akrabalarına vefa duymuş, onlar için yaptıklarıyla vefalı bir eş, vefalı bir baba ve vefalı bir akraba modelini ortaya koymuştur. O'nun aile ve akrabalarına karşı vefakâr olmasına dair hadis kaynaklarında yer alan örneklerden bazıları aşağıda sıralanmıştır:

Hz. Peygamber'in derin vefa duyduğu insanlardan birisi, ilk sütannesi olan Süveybe Hatun'du. Süveybe Hatun, sık sık O'nu ziyarete gelir, Allah Resûlü de onu ağırlar, ikramda bulunurdu. Medine'ye hicretten sonra Ebû Leheb tarafından âzâd edilen sütannesine, Hayber'in fethinden sonra vefat edinceye kadar bakmış, bütün ihtiyaçlarını karşılamıştı. Vefat haberini alınca ikramda bulunmak için yakınlarını arayıp sormuştu.[49]

Allah Resûlü'nün derin vefa duyduğu insanlardan birisi de ilk eşi Hz. Hatice'ydi. Onu sık sık vefa ile yâd eder, güzel vasıflarını dile getirirdi. Hz. Hatice'nin yanı sıra onun dostlarına da vefasını teşmil ederdi. Meselâ; bir koyun kesip eti taksim edildiğinde, çoğu zaman Hz. Hatice'nin dostlarına da gönderirdi.[50]

Hz. Peygamber, aile fertlerini gözetir, onlara yardımcı olurdu. Hadis rivayetinde, O'nun elbisesini yamadığı, ayakkabılarını tamir ettiği, ev işlerinde hanımlarına yardımcı olduğu rivayet edilir.[51]

Hz. Peygamber eşlerinin yanında akrabalık bağı kurduğu kimselere de vefasını teşmil etmişti. Bu hususla ilgili aşağıda iki örnek yer almıştır:

Tâif Kuşatmasını müteakip aralarında akrabalarının da bulunduğu Hevazin'den alınmış, kendi payına düşen esirleri âzâd etmiş, bunu ashabına da tavsiye etmişti. Böylece binlerce harp esiri, hiçbir karşılık alınmadan serbest bırakılmıştı.[52]

---

[43] Müslim, "Zekât", 87.
[44] Buhârî, "Îmân", 26, "Cihâd", 2, 119, "Farzu'l-humus", 8, "Tevhîd", 28, 30; Müslim, "İmâret", 103, 104; *Muvatta'*, "Cihâd", 2.
[45] Buhârî, "Bed'u'l-halk", 8, "Tefsîr, secde", 1, "Tevhîd", 35; Müslim, "Cennet", 2.
[46] Buhârî, "Mardâ", 1; Müslim, "Birr", 52; Tirmizî, "Cenâiz", 1.
[47] Buhârî, "Cenâiz", 6, "Eymân", 9.
[48] Müslim, "Îmân", 197; Tirmizî, "Cennet", 16.
[49] Ebû 'Ömer Yûsuf b. 'Abdillâh b. Abdilber el-Kurtûbî en-Nemerî, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-ashâb* (Ürdün: Dârü'l-A'lâm, 1423/2002), 27-28.
[50] Buhârî, "Menâkıb"ü'l-ensâr", 19; Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 74, 75.
[51] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 256.
[52] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, IV, 103-106.

Allah Resûlü'nün evlilik yaptığı kadınlardan biri olan Hz. Cüveyriye, Mustalıkoğulları kabilesi reisi Hâris b. Dırâr'ın kızıydı.[53] Benî Mustalık Gazvesi'nde esir düşenler arasında yer alan Hz. Cüveyriye, O'nun teklifini kabul ederek kendisiyle evlenmiş, kurulan akrabalık üzerine ashabı, bu kabilenin esirlerini serbest bırakmıştı. Hz. Âişe, bu hâdise ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Kavmine ondan daha hayırlı bir kadın görmedik; onun vesilesiyle, Mustalıkoğullarından yüz aile halkı serbest bırakıldı."[54]

e. Ahde Vefa

Hz. Peygamber'in vefa hasletinin tezahürlerinden birisi de ahde vefası: verdiği sözü yerine getirmesidir. O, beşerî münasebetlerinde ahdine vefa göstermiş, şemailinin bir cüz'ü olan bu hasleti muhataplarına da telkin etmiş, iman edenlerden aynı zamanda bir vefa toplumu inşa etmeyi hedeflemiştir.

Hadis kaynaklarında Allah Resûlü'nün ahde vefasına ve bunu muhataplarına telkinine dair örnekler yer almaktadır. Bu örneklerden bazısı aşağıda sıralanmıştır:

Allah Resûlü'nü daha kendisine peygamberlik vazifesi verilmeden önceki hayatında, Mekke halkı "el-Emîn" (güvenilir kimse) sıfatıyla tanırdı.[55] Risalet öncesi döneme dair bir rivayette sahabî ravi Abdullâh b. Ebi'l-Hamsâ O'nun ahde vefasına dair şu hâdiseyi hikâye eder:

"Peygamber olarak gönderilmeden önce Allah Resûlü (sav) ile bir alış verişte bulunmuş, kendisine borçlanmıştım. Bir müddet beklerse borcumu hemen getireceğime dair söz vererek gittim. Ancak verdiğim sözü unutmuştum. Üç gün sonra hatırlayıp sözleştiğimiz yere geldiğimde, onu aynı yerde beklerken buldum. Beni görünce şöyle dedi: 'Ey delikanlı! Bana eza verdin. Üç gündür seni burada bekliyorum.'"[56]

Hz. Peygamber'in ahde vefasının örneklerinden birisi de, Mekke'li müşriklerle yapılan Hudeybiye Sulh Muahedesi gereği, Mekkelilerden Müslüman olarak kendisine sığınanları Mekke'ye iade etmesi hâdisesidir. Henüz muahededeki anlaşma maddeleri yazılıp bitirildiği sırada, Mekke'den hapsedildiği yerden kaçan, anlaşmayı Mekke adına imzalayan Süheyl b. Amr'ın Müslüman olan oğlu Ebû Cendel, zincirleriyle iltica etmiş; Allah Resûlü, anlaşmaya sadık kalarak, Hz. Ömer'in şiddetli itirazlarına rağmen onu iade etmişti. Aynı şekilde, Medine'ye döndükten sonra, Müslüman olarak Medine'ye iltica eden Ebû Basîr de, anlaşma gereği iade edilmişti.[57]

Rivâyetlerde, Allah Resûlü'nün, bahsi geçen sahâbelere başka kurtuluş yollarını işaret ettiği nakledilmekle beraber, yaptığı anlaşmaya da sadık kalmış, devlet başkanı sıfatıyla devletlerarası hukukla ilgili de önemli bir ölçü bırakmıştır.

---

[53] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, III, 231.
[54] Ebû Dâvûd, "'Itk", 2.
[55] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 425.
[56] Ebû Dâvûd, "Edeb", 82.
[57] Buhârî, "Şurût" 1, 15, "Meğâzî", 35; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 156.

Hz. Peygamber, hadisleriyle muhataplarına da ahde vefayı telkin etmiştir. O, "Kim… sözleştiği kimseye verdiği sözü yerine getirmezse, o benden değildir, ben de ondan değilim."[58], "… Kardeşine yerine getiremeyeceğin sözü verme."[59] buyurarak ahde vefa göstermeyenlere ikazda bulunur ve ahde vefa gösterenleri cennetle müjdeler.[60] Bir başka hadisinde "… Ahde vefa göstermeyenin dini yoktur." der.[61] Allah Resûlü, bazı hadislerinde verdiği sözde durmamayı münafıklık alâmetleri arasında sayar.[62]

f. İyiliğe Mukabele

Hz. Peygamber'in vefa duygusunun tezahürlerinden birisi de kendisine yapılan iyiliklere mutlaka mukabele etmesidir. Hadis ve siyer kaynaklarında O'nun bu hususiyetine dair örnekler yer almaktadır. Bu örneklerden birkaçı aşağıda sıralanmıştır:

Allah Resûlü, altı yaşlarında iken annesiyle Medine'ye, babasının kabrini ziyarete gitmiş, dönüş yolunda, Ebva köyü mevkiinde annesi vefat etmiş, kendisi Mekke'ye yol arkadaşları olan hizmetçileri Ümmü Eymen'le dönmüştü. O, hayatı boyunca dadısı Ümmü Eymen'e vefa duymuş, onu sık sık ziyaret etmiş ve ona, "Annem!" diye hitap etmiş, sevgi ve hürmetini göstermiş[63], ona kendi bostanının bir kısmını mülk olarak vermişti.[64]

Hz. Peygamber, Huneyn Gazası dönüşü esirler arasında badiyede beraber büyüdükleri sütkardeşi Şeyma'nın da bulunduğu haberini almıştı. Onu hemen yanına getirtti, ridasını çıkararak altına serdi ve "Hoşgeldin!" dedi. Eski günleri hatırlayarak gözleri yaş doldu. Ondan anne ve babasını sordu, vefat ettiklerini öğrendi. Diğer akrabalarını da sorarak haklarında bilgi aldı. Daha sonra ona, "İstersen, sevgi ve saygı görerek yanımda otur! İstersen, sana mallar verip kabilenin yanına göndereyim?" teklifinde bulundu. Şeyma, kendisine mal vererek kavmimin yanına göndermesini talep etti ve peşinden Müslüman oldu. Allah Resûlü, ona ve aile halkından sağ olanlara, develer ve davarlar verdi.[65]

Hadislerde, Allah Resûlü'nün mü'minlerden gördüğü yardım ve himayelere ömrü boyunca vefa duyduğuna dair ifade ve örnekler yer almaktadır. Bu örneklerden bazıları Ensara karşı duyduğu hissiyat ve onlarla ilgili münasebetleri ve muamelelerine dairdir. Meselâ; Akabe bey'atlerinde Medineli heyette yer alanlardan birisinin, "Ey Allah Resûlü! Bizimle kavmin arasında anlaşma var. Biz sana söz verince anlaşmayı ortadan kaldırıyoruz. Biz bey'at edip sana söz verdikten sonra, Allah sana tekrar kavmine dönecek kudret ve

[58] Müslim, "İmâret", 53; Nesâî, "Tahrîm", 28; İbn Mâce, "Fiten", 7.
[59] Tirmizî, "Birr", 58.
[60] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 323.
[61] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 135, 154, 210, 251.
[62] Buhârî, "Îmân", 24, "Mezâlim", 17, "Cizye", 17; Müslim, "Îmân", 106; Tirmizî, "Îmân", 14; Nesâî, "Îmân", 20.
[63] İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 866-867.
[64] Buhârî, "Hibe", 33, "Meğâzî", 32; Müslim, "Cihâd", 70, 71.
[65] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, IV, 78-79.

kuvvet verirse, onlara dönüp bizi bırakmandan endişe ederiz." demesi üzerine, şu cevabı vermiştir: "Kanınız kanımdır. Mezarlığınız mezarımdır. Ben sizdenim, siz de bendensiniz. Düşmanlarınız düşmanımdır. Dostlarınız dostumdur."[66] Verdiği bu sözün gereklerinden birisini Mekke'nin fethini müteakip yerine getirmiş, doğduğu, büyüdüğü ve ömrünün çoğunu geçirdiği şehirden, içinde Ensarın da bulunduğu ashabıyla Medine'ye dönmüştür.[67]

Sonuç

Hz. Peygamber, nübüvvet vazifesi yanında beşerî açıdan da insanlığa bir rehber ve model olmuştur. İlahî vahyin muhatabı olan Allah Resûlü, şemâiliyle aynı zamanda bir insaniyet modeli ortaya koymuş, muhataplarının dünyasında insaniyeti zihnen, hissen ve fiilen ihya, inşa ve ikmâl etmiştir.

Hz. Peygamber'in zihin dünyası gibi his dünyası da çok zengindi. O, muhataplarına karşı güzel duygular beslemiş; hissiyatı simasına, beden diline, sözlerine ve muamelelerine aksetmiştir. Muhatapları, O'nun söz, hâl ve fiillerinden samimi ve kalbî duygularını hissetmiş, ruhlarında tesirini yaşamış ve tebliğine zihin ve kalplerini açmıştır.

Allah Resûlü'nün hissiyatını ve kalbî derinlik ve tezyinatını teşkil eden duygulardan birisi de vefa olmuştur. O'nun muhataplarından olan ashabı, kendisiyle münasebetlerinde vefa duygusuna şahit olmuş, bunu hissetmiş ve ilgili tespitlerini ve tasvirlerini birbirlerine ve rivayetler yoluyla gelecek nesillere nakletmişlerdir. Hadis kaynaklarında yer alan nebevî şemâilin muhtevasında Hz. Peygamber'in vefakârlık hasletini ve vefa hissinin tezahürünü ifade eden rivayetler almaktadır.

Allah Resûlü, vefa hasletinin zirve örneklerini şahsında yaşamış, muhataplarına bilfiil göstermiş ve bunu onlara insaniyet ve İslâmiyet'in bir gereği olarak telkin etmiştir. O'nun örnek vefası ve vefanın faziletine dair telkinleri, bu hasletin beşerî hayatta ihyasının yanında, zamanla bir vefa toplumunun inşasına da vesile olmuştur. İslâm toplumuna, tarihî seyir içerisinde Kur'an ve nebevî şemailden istifade ölçüsünde vefakârlık vasfı ruhen ve ahlâken hâkim olmuştur.

Tarihten günümüze İslâm coğrafyasında zamanla ve yer yer yaşanan manevî ve ahlâkî erozyonlar, toplumlarda vefa hasletinin de zayıflamasına sebep olmuştur. Günümüz İslâm toplumu da, seküler cereyanların nüfuzu sebebiyle bu erozyona maruz kalmaktadır. Bu sebeple diğer insanî hasletlerin yanı sıra, nebevî şemailde ideal modelini bulan vefa hasletinin de ihyası da bir ihtiyaç hâlini almıştır. Bunun için de talim-terbiye metotlarından beyan, telkin ve temsilin yanı sıra çağın bilgi ve sanat teknolojilerinden faydalanma önem arzetmektedir.

Hadis lafızlarında Allah Resûlünün vefakârlık hasleti ve vefa duygusunun tezahürleri, yaşanan bazı hâdiselerin raviler tarafından hikâye edilmesi, hadislerin veya sahabî ravilerin

[66] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 461
[67] Bk. Müslim, "Zekât", 133, 134.

müşahede ve tespitlerinin rivayeti şeklinde yer almaktadır. Hadislerden, Hz. Peygamber'in vefakârlığı ve vefa duygusunun tezahürleriyle ilgili şu tespitleri yapmak mümkündür:

Hz. Peygamber, her şeyden önce Allah'a karşı vefa hissetmiş, bunu hadisleriyle beyan etmiş ve tatbikatıyla ortaya koymuştur. O, Allah'ın kendisine verdiği peygamberlik vazifesine dair tebliğ ve beyan vazifesini hakkıyla yerine getirmek, Rabbine lâyıkıyla kul olabilmek, emir ve nehiylerine eksiksiz uymak ve O'nun rızasını tahsil etmek için azami bir gayret ve faaliyetin içinde olmuştur.

Allah Resûlü, Allah'a vefa duygusunun bir tezahürü olarak şahsî ibadetlerini uzun ve yoğun bir şekilde yerine getirmiştir. O'nun, Allah'ın emirlerini yerine getirme yanında nehiylerinden uzak durma hassasiyetinde de Rabbine karşı vefa duygusunu tespit etmek mümkündür.

Allah tarafından beşer bir peygamber olarak gönderilen Hz. Muhammed, vefatına kadar, mensubu olduğu insanlığa karşı da vefa duymuş, onların hidayeti, dünya ve ahiret kurtuluşu ve saadeti için çeşitli zorluklara katlanarak ve fedakârlıklarda bulunarak tebliğ ve beyan vazifesini yerine getirmiştir.

Hz. Peygamber, davetine icabet eden ashabına ve kendisini bizzat görmeyerek iman eden ümmetine karşı da derin bir vefa duygusu taşımış, bunu beyanları ve muameleleri ile ifade etmiştir. Allah Resûlü, vefa hasletinin bir tezahürü olarak ashabına iyi muameleyi esas edinmiş, onlara mülayim, samimi ve müsamahalı davranmış, kusurlarını yüzlerine vurmamış, onları hatalarından dolayı azarlamamış, vazifelerini ve yapılması gerekenleri tatlı ve güzel bir üslûpla izah etmiştir. Rivayetlerde, O'nun ashabından gördüğü yardım ve himayelere ömrü boyunca vefa duyduğuna dair örnekler de yer almaktadır.

Allah Resûlü, ashabının yanı sıra kendisini görmeden iman eden ümmetine de vefa duymuş, değer vermiştir. O, ümmetinin dünya ve ahiret faydası, ahiret kurtuluşu ve saadeti için beyanlarda bulunmuş ve bunların hayata geçmesine yönelik zemin ve imkân hazırlama gayreti içinde olmuştur.

Hz. Peygamber, aile ve akrabalarına vefa duymuş, onlar için yaptıklarıyla vefalı bir eş, vefalı bir baba ve vefalı bir akraba modelini de ortaya koymuştur.

Allah Resûlü'nün vefa hasletinin tezahürlerinden birisi de ahde vefasıdır. O, beşerî münasebetlerinde ahitlerini, verdiği sözleri yerine getirmiş, ahde vefayı muhataplarına da telkin etmiş, risaletine iman edenlerden aynı zamanda bir vefa toplumu inşa etmeyi hedeflemiştir.

Hz. Peygamber'in vefa duygusunun tezahürlerinden birisi de kendisine yapılan iyiliklere mutlaka mukabele etmesi olmuştur. Hadis ve siyer kaynaklarında O'nun bu hususiyetine dair örnekler de yer almaktadır.

Allah Resûlü, siyer ve sünnetiyle, insaniyete dair her hususta olduğu gibi vefakârlıkta da ekmel bir modeli ve güzel örnekleri insanlığa miras bırakmıştır.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 6 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

Buhârî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İsma’îl. *el-Câmi’u’s-sahîh*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

Dârımî, Ebû Muhammed ‘Abdillâh b. ‘Abdirrahmân. *Sünenü’d-Dârımî.* İstanbul: Çağrı Yayınları,1413/1992.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

İbn ‘Abdilberr, Ebû ‘‘Ömer Yûsuf b. ‘Abdillah. *el-İstî’âb fî Ma’rifeti’l-ashâb*. Ürdün: Dârü’l-A’lâm, 1423/2002.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm. *es-Sîretü’n--nebeviyye.* 4 cilt. Beyrût: Dârü’l-Hayr, 1419/1999.

İbn Mâce, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce.* 2 cilt. İstanbul: ÇağrıYayınları, 1413/1992.

Mâlik b. Enes, Ebû ‘Abdillâh. *el-Muvatta’.* 2 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi’u’s-sahîh.* 3 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

Nesâî, Ebû ‘Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünenü’n-Nesâî.* 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ. *Sünenü’t-Tirmizî.* 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları,1413/1992.

Hz. Peygamber'in Vefâsından Örnekler

Ahmet ACARLIOĞLU*

Öz

Resûlullah (s.a.s.) ahlâkın en güzeliyle yaratılmıştır. Onun gönderiliş amacı o güne kadar var olan güzel ahlâkı tamamlamaktır. Günümüzde toplumlarının her şeyden daha ziyade güzel ahlâkı aradıkları görülmektedir. Hz. Peygamber (s.a.s.) tüm insanlığa gönderilmiş en güzel örnek olmasıyla beraber o Müslümanlar için bir rol modeldir. Resûlullah'ın (s.a.s.) güzel ahlâkı Müslümanlar için hayatlarında en güzel örneği teşkil eder. Onun ahlâkının en bariz özelliklerden bir tanesi de vefadır. Günümüzde insanlar ikili ilişkilerinde vefasızlıktan şikâyet ettikleri görülmektedir. Bu çalışmada Resûlullah'ın (s.a.s.) ne kadar vefâlı olduğunu imkân verdiğince, örneklerle açıklamaya çalışacağız. Bunu yaparken de metod olarak Resûlullah'ın (s.a.s.) hayatında çocukluğundan itibaren etkili olmuş, kendisine iyiliği dokunmuş kişilerle olan muâmelelerini inceleyeceğiz. Çalışmanın sonunda ise bir peygamber dahi olsa Resûlullah'ın (s.a.s.) karşışlaştığı vefâsızlıklar karşısında nasıl davrandığın anlatmaya çalışacağız.

Giriş

Resûlullah (s.a.s.) ahlâkın en güzeliyle yaratılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de bu husus "Sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin."[1] denilerek vurgulanmaktadır. Onun gönderiliş amacı o güne kadar var olan güzel ahlâkı tamamlamaktır. Resûlullah (s.a.s.) bu hususu "Ben ancak güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim."[2] diyerek ifade etmektedir. Allah Resûlü (s.a.s.) başka bir vesile ile ahlâkının üstünlüğünü ifade sadedinde "Beni Rabbim terbiye etti ve terbiyemi güzel yaptı."[3] buyurmuştur. Kendisine Resûlullah'ın (s.a.s.) ahlâkını soranlara Hz. Âişe (r.anhâ) "Onun ahlâkı Kur'ân idi." diyerek cevap vermekteydi.[4]

Günümüzde toplumlarının her şeyden daha ziyade güzel ahlâkı aradıkları görülmektedir. Hz. Peygamber (s.a.s.) tüm insanlığa gönderilmiş en güzel örnek olmasıyla beraber o Müslümanlar için bir rol modeldir. Resûlullah'ın (s.a.s.) güzel ahlâkı Müslümanlar için hayatlarında en güzel örneği teşkil eder. Bu hususta Allah (c.c.) "And olsun ki Allah'ın Resûlü'nde, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ahmetacarlioglu@gmail.com

1 el-Kalem 68/4.

2 Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri (179/795) Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Hüsnü Hulk", 1; Ebû Bekir b. Ebî Şeybe İbn Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osmân (235/849), *el Kitâbu'l Musannef fî el-Ehâdîsi ve'l Âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hut (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1988), 6/324 (31773).

3 Zeynüddin Ahmed b. el-Med'uv bi Abdurra'uf b. Tâc el-Ârifîn b. Ali b. Zeyd el-Âbidin (1031/1621) Münâvî, *Feyzü'l Kadîr Şerhü'l Kadîr* (Mısır: Mektebetü't Ticâriyye, 1356/1937), 1/224 (310).

4 Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (261/875) Müslim, *Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), "Müsâfirîn", 139; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb (303/915) Nesâî, *es-Sünenü'l-Mücteba* (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), "Kıyâmü'l-leyl", 2.

zikreden kişiler için güzel bir örnek vardır."[5] Onun ahlâkının en bariz özelliklerden bir tanesi de vefadır. Günümüzde insanlar ikili ilişkilerinde vefasızlıktan şikâyet ettikleri görülmektedir.

Vefâ Arapça bir kelime olup sözlükte "sözünde durma, vaadini yerine getirme, birine hakkını tam verme, ölçüyü tam yapma, borç aldığında borcunu ödeme, birine üstün gelme anlamındadır. [6] Aynı zamanda ihanet, hainlik, kalleşlik, sözünde durmama manalarına gelen gadretmenin tersi olarak bilinirken[7] vefâlı manasında kullanılan Vefâperver kelimesi de "sevgisinde sebat eden, sözünde duran" manasındadır. Tasavvufta ise vefâ, "ezelde bezm-i elestte Allah'a verilen söze sâdık kalma" anlamındadır. Vefâ etmek ise "sevgi ve dostluk göstermek" demektir.[8] Kur'ân-ı Kerîm'de vefâlı kişiye örnek olarak Hz. İbrahim (a.s.) verilir. O (a.s.) Allah'ın emriyle oğlu İsmail'i (a.s.) kurban etmek niyetiyle boğazına bıçağı dayayarak imtihanı kazanmış ve vefâlı davranarak Allah'a verdiği sözü tutmuştu.[9]

Bu çalışmada Resûlullah'ın (s.a.s.) ne kadar vefâlı olduğunu imkan verdiğince, örneklerle açıklamaya çalışacağız. Bunu yaparken de metod olarak Resûlullah'ın (s.a.s.) hayatında çocukluğundan itibaren etkili olmuş, kendisine iyiliği dokunmuş kişilerle olan muâmelelerini inceleyeceğiz. Çalışmanın sonunda ise bir peygamber dahi olsa Resûlullah'ın (s.a.s.) karşışlaştığı vefâsızlıklar karşısında nasıl davrandığın anlatmaya çalışacağız.

Resûlullah (s.a.s.) hiç kimsede olmayan yüksek ahlâkından dolayı birçok kimseye çeşitli vesilelerle iyilikler yapmaktaydı. Bununla beraber hem kadınlardan hem de erkeklerden bazıları ile özel olarak ilgilendiği ve onları el üstünde tuttuğu görülmektedir. Bunlar da ya aile büyükleri ya da kendisine iyiliği dokunan kişilerdi. Konunun izahının kolay olması için Allah Resûlü'ne küçüklüğünden itibaren iyiliği dokunmuş kişiler ve Resûlullah'ın (s.a.s.) onlara olan muâmelesi üzerinden Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefâsını anlatmaya çalışacağız.

1. Sütanneleri

Resûlullah'ın (s.a.s.) iyiliklerine karşı vefayla karşılık verdiği ilk insanlar kendisine süt emziren ve sevgileri ile kendisini besleyen kadınlardır. İslâm öncesi Arap toplumunda süt emme çağındaki çocukların çölde yaşayan bedevî ailelere hem Arapçayı güzel öğrenme hem de sağlıklı olmaları için verildikleri görülmektedir. İslâm'dan önce Arap toplumunda sütannelik yapan kadınların genellikle toplumun ekonomik olarak alt tabakasına mensup oldukları, genellikle cariye kadınların bu işi yaptıkları, hür olarak yapanların ise fakir

[5] el-Ahzâb 33/21.

[6] Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Mısrî (711/1311) İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru's Sadr, 1415/1994), 15/398; Muhibuddîn Ebü'l-Feyz Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (Dârü'l Hidâye, ts.), 40/224.

[7] İbnü'l-Manzûr, *Lisân*, 15/398; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 40/224.

[8] http://www.lugatim.com/s/VEF%C3%82. Erişim tarihi: 21/10/2021

[9] İbnü'l-Manzûr, *Lisân*, 15/398.

oldukları anlaşılmaktadır. Resûlullah'ı (s.a.s.) ilk emziren Hz. Süveybe[10] ve asıl sütannesi Hz. Halîme,[11] oğlu İbrâhim'e sütannelik yapan Havle bt. Münzir ve onun diğer sütannesi kocası demircilik ile meşgul olan Ümmü Seyf de fakir tabakaya mensup idiler.[12] Resûlullah'ın (s.a.s.) sütannelerinin ve kardeşlerinin genellikle fakir tabakadan oldukları için vefa göstergesi olarak onlara zaman zaman yardım yaptığı anlaşılmaktadır.

1.1. Süveybe

Resûlullah'ın ilk sütannesi onu asıl sütannesi Halîme'den evvel kısa bir süre emziren Ebû Leheb'in cariyesi Hz. Süveybe idi. Ondan emdiği sütten dolayı Resûlullah (s.a.s.), Hz. Süveybe'nin oğlu Mesruh ve yine kendisinin süt emzirdiği amcası Hz. Hamza (r.a.), Abdullah b. Cahş ve Ebû Seleme ile sütkardeşi olmuştu.[13] Hz. Hamza Uhud savaşında şehit olduğunda Resûlullah (s.a.s.) çok üzülmüştü. Onun üzüntüsünü katlayan sebepler bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi kendilerinin hem annelerinin amcakızı olmaları hem de yaşları yakın olmasından dolayı bir arkadaş gibi büyümeleri gelmekteydi.[14] Bununla beraber onlar Hz. Süveybe tarafından emzirildiklerinden dolayı sütkardeş de olmaktaydılar.[15] Resûlullah (s.a.s.) Hz. Süveybe kendisini kısa bir süreliğine emzirmiş olsa da hayatı boyunca onun halini sormaktan ve kendisine iyilik yapmaktan geri durmamıştı. Hz. Süveybe amcası Ebû Leheb'in cariyesi idi. Hz. Hatice'nin (r.anhâ) kalbi Allah Resûlü (s.a.s.) ile bir atmaktaydı. Onun istediğinin peşinden gitmekte, istemediklerini ise terk

---

[10] Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik (213/828) İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebevîyye*, thk. Mustafa Saka vd. (Mısır: Mustafa el-Bâbi el-Halebi, 1375/1955), 1/187; Şihâbu'd-Din Ahmed b. Abdulvehhab (733/1332) Nüveyrî, *Nihâyetü'l Ereb*, thk. Müfid Kamiha - Dr. Hasan Nuruddin (Beyrut: Daru'l Kütübü'l İlmiyye, 2004), 16/567.

[11] Ebû Abdullah Muhammed b. Yesar (150/767) İbn İshâk, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidi (Beyrut: Dar el-Kütüb el-İlmiyye, 2004), 1/117; Ebû Ca'fer Muhammed b. Habib İbn Ümeyye b. Amr el-Haşimi el-Bağdadi (245/860) İbn Habîb, *Kitâbü'l Muhabber* (Beyrut: Âlemü'l Kitâb, ts.), 10; Nüveyrî, *Nihâyetü'l Ereb*, 16/567; Ahmed b. Muhammed el-Endelusi (328/939) İbn Abdirabbih, *İ'kdu'l Ferîd*, thk. Müfid Muhammed Kamiha (Beyrut: Darü'l Kütübü'l İlmiyye, 1404/1983), 5/5; Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi 310/923, *Tarihi'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim (Mısır: Daru'l Marife, ts.), 2/158.

[12] Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri (230/845) İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebe Hancı, 2001/1421), 1/113-114; Ebu Amr Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber b. Asım en Nemri el Kurtubî (463/1070) İbn Abdilber, *el-İstîâb fi Marifeti'l Ashab*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Daru'l Cîl, 1992), 1/54-55; Cemâlü'd Din Ebü'l Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597/1201) İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l Ümemi ve'l Mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Darü'l Kütüb el İlmiyye, 1992), 3/345; Ebu'l Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el Askalânî (852/1448) İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Darü'l Kütüb el İlmiyye, 1415), 7/167; Ebû Abdullah Muhammmed b. İsmail (256/870) Buhârî, *Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), "Cenâiz", 44; Müslim, *Sahîh*, "Fezâil", 62, 63.

[13] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/87-88; Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud (279/892) Belazûrî, *Ensâbü'l Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkar (Beyrut: Darü'l Fikir, 1997), 1/103, 4/388; Şemsu'd Din Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1347) Zehebî, *Târîhü'l İslâm ve Vefeyâtü'l Meşâhîri ve'l A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmûrî (Beyrut: Darü'l Kitabü'l Arabiyye, 1993), 1/44.

[14] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/75; Taberi, *Târih*, 2/243; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 3/201, 203, 260; Nüveyrî, *Nihâyetü'l Ereb*, 16/40; Aişe Abdurrahman bt. Şatı, *Resûlullah (sav)'in Hanımları (Annelerimiz)* (Konya: Uysal Kitabevi, 1987), 72.

[15] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/87-88; Belazûrî, *Ensâbü'l Eşrâf*, 1/103, 4/388; Zehebî, *Târih*, 1/44.

etmekteydi. Bu sebepten dolayı Hz. Hatîce onu satın alıp hürriyetine kavuşturmaya çalıştı. Hayatını İslâm'a ve Hz. Peygamber'e (s.a.s.) düşmanlık etmeye adayan Ebû Leheb ise onun niyetini anladı ve Hz. Süveybe'yi satmadı. Medine'ye hicretten sonra ise onu kendisi azat edecekti.[16]

Resûlullah (s.a.s.) Mekke'de iken her fırsatta sütannesinin yanına gider ve kendisinin halini ve hatırını sorardı. Medine'ye hicretten sonra kendisini ziyaret edemese de her vesile ile yine hatırını soruyor ve kendisine hediye elbise gönderiyordu. Hz. Süveybe, Hayber savaşı dönüşü hicri 7. senede vefat etmişti. Allah Resûlü (s.a.s.) Mekke'den gelenlere onu soruyordu. Sütannesinin vefat ettiğini, sütkardeşi Mesruh'un ise Hz. Süveybe'den daha önce vefat etmiş olduğunu haber alınca çok üzüldü. Ona karşı güçlü bir vefâ hissi beslemekteydi. Geride yakını olup olmadığını sormuş, fakat kalmadığını öğrenmişti.[17]

1.2. Halîme

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) doğduğu dönemde Mekke'de doğan çocuklar, gelişimleri için son derece önemli olan bu dönemde havasının temizliği, çöl Araplarının konuştukları dilin daha fasih olması gibi çeşitli sebeplerle badiyeden gelen sütannelere verilmekteydiler. Allah Resûlü (s.a.s.) doğduğunda da sütannesi Hz. Halîme 10 kişilik bir aday sütanne grubuyla Mekke'ye gelmişti. O da diğer sütanneler gibi maddi olarak sıkıntılıydı ve bir gelir beklentisiyle Mekke'ye gelmişti.[18]

Hz. Hatice daha evliliklerinin başından itibaren Resûlullah'ı (s.a.s.) mutlu etmek için elinden gelen her şeyi yapıyordu. Düğünlerinin velime yemeğine Hz. Hatice akrabalarını ve tanıdıklarını davet etmişti. Davet ettiği kişiler arasında Hz. Peygamber'in kendisine olan sevgisini bildiği sütannesi de bulunmaktaydı. Daha düğünlerinde Resûlullah (s.a.s.) için ne kadar uygun bir eş olduğunu, Resûlullah'ı mutlu etmek için ne gerekirse yapacağını göstermekteydi. Çok neşeli ve mutlu geçtiği anlaşılan düğünlerinden sonra Resûlullah'ın (s.a.s.) amcası Ebû Tâlib sevinçten Allah'a hamd etmişti.[19]

Düğünleri sırasında Hz. Hatice misafirlerle bizzat ilgilenmişti. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sütannesi ile konuşunca onların ailecek fakirlik içinde olduklarını öğrenmişti. Düğün sonrası memleketine dönerken kedisine kırk koyunla beraber birkaç deve hediye etmişti.[20] Bunu da tamamen Resûlullah'ın ona olan sevgisini bildiğinden yapmıştı.

Hz. Peygamber gerek nübüvvetten önce gerekse sonra sütanne ve sütbabasına kendi anne babası gibi saygı göstermiş mümkün olduğunca onların gönüllerini hoş

[16] İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 2/260; Nüveyrî, *Nihâyetü'l Ereb*, 16/567.
[17] Belazûrî, *Ensâbü'l Eşrâf*, 1/105; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 2/260; Nüveyrî, *Nihâyetü'l Ereb*, 16/567; Zehebî, *Târih*, 2/445.
[18] İbn İshâk, *Sîre*, 1/117; İbn Habîb, *Muhabber*, 10; İbn Abdirabbih, *İ'kdu'l Ferîd*, 5/5; Taberi, *Târih*, 2/158; Nüveyrî, *Nihâyetü'l Ereb*, 16/567.
[19] Belazûrî, *Ensâbü'l Eşrâf*, 1/95.
[20] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/93; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 2/ 264, 270.

tutmaya çalışmıştır. Hz. Halîme evliliklerinden sonra Hz. Peygamber'i ve ailesini ziyarete gelmişti. Peygamberlikten evvel gerçekleşen bu ziyaret sırasında memleketlerindeki şiddetli kuraklıktan dolayı sıkıntı çektiklerini ifade ettiklerinde Hz. Hatice de onlara kırk koyun ile beraber bir de binek deve vermişti. Hz. Muhammed'e (s.a.s.) peygamberlik geldikten sonra ise sütannesi Halîme ile sütbabası Hâris Müslüman olmuşlardı.[21]

Hz. Halîme, Medine'ye hicretten sonra da Resûlullah'ı (s.a.s.) ziyaret ediyordu. Bu ziyaretlerinden birinde Resûlullah'ın (s.a.s.) içeri giren sütannesini "Anne, Anne" diyerek sevgi cümleleri ile karşıladığı gibi ridâsını da oturması için yere sermişti ki bununla da ona olan saygısını göstermekteydi.[22] Bir keresinde de sütbabası Hâris Resûlullah'ın (s.a.s.) ziyeretine gelmişti. Hz. Peygamber (s.a.s.) aynı şekilde onu da güzel bir şekilde karşılamış ona olan saygısını gösterir şekilde de altına ridâsını sermişti. Sırasıyla sütbabasından sonra sütannesi, sütkardeşi de içeri girdi. Onlara da aynı şekilde muâmele etti ve altlarına oturmaları için bir şeyler serdi.[23]

2. Ümmü Eymen Bereke

Resûlullah'ın (s.a.s.) üzerinde hakkı olduğunu düşündüğü kişilerden biri de dadısı ve cariyesi olan ve kendisine babasından miras kalan Ümmü Eymen, Bereke idi. Resûlullah daha çocukken dedesi Abdülmüttalib Ümmü Eymen'e "Ey Bereke! Oğlumdan gafil olma. Birkaç çocukla beraber onu Sidre'de gördüm. Ehl-i Kitap onun bu ümmetin peygamberi olduğunu söylüyorlar" diyerek ona tembihte bulunmuştu.[24] Ümmü Eymen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ailesinden bir parça gibiydi. Allah Resûlü'nün (s.a.s.) üzüntülü ve sevinçli olaylarında hep yanında yer almaktaydı.

Resûlullah'ın (s.a.s.) Hz. Hatîce (r.anhâ) ile evlendikten sonra onu azat etmişti. Ümmü Eymen Ubeyd b. Zeyd ile evlenmişti. Ubeyd onunla evli iken vefat etti. Ondan Eymen isimli oğlu dünyaya gelmişti. Eymen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sahâbîleri arasına katılmıştı. Huneyn savaşında da şehit düşmüştü.[25]

Ümmü Eymen Resûlullah'ı (s.a.s.) çok sever, ona şefkatle davranır, onunla ve ihtiyaçları ile ilgilenirdi. Hz. Peygamber (s.a.s.) de onu düşünür ve onun her türlü ihtiyacıyla ilgilenirdi. Resûlullah (s.a.s.) bir gün ashâbına "Cennet ehlinden bir kadınla evlenmek isteyen kişi Ümmü Eymen ile evlensin!" buyurdu. Bunu duyan Zeyd b. Hârise onunla evlendi. [26]

---

[21] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/93; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 2/264, 270. Hz. Hatice'nin Hz. Halîme ve ailesine yapmış olduğu kırk koyun ile binek deve bağışının peygamberlikten önce mi sonra mı olduğu karıştırıldığı kanaatindeyiz.

[22] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/93; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 2/270; Zehebî, *Târih*, 2/610.

[23] Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (275-889) Ebû Dâvûd, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), "Edeb", 129 (5145).

[24] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/97.

[25] İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/213; Belazûrî, *Ensâbü'l Eşrâf*, 2/112.

[26] İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/213.

Resûlullah'ın (s.a.s.) Ümmü Eymene "Anneciğim" diye hitap eder ve "Bu ehl-i beytimden geride kalan kimsedir" der ve onu taltif ederdi. Zaman zaman onunla şakalaşırdı. Bir gün Ümmü Eymen kendisini bir bineğe bindirmesini isteyince Hz. Peygamber (s.a.s.) ona "Seni dişi bir deve yavrusuna bindireceğim" dedi. Ümmü Eymen "O beni taşımaz, onu istemiyorum" deyince aynı şeyi tekrar ederek ona şaka yaptı. Çünkü bütün develer dişi bir devenin yavrusuydu. [27]

Ümmü Eymen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ailesinden bir parça gibiydi. Allah Resûlü'nün (s.a.s.) üzüntülü ve sevinçli olaylarında hep yanında yer almaktaydı. Bu olaylardan bir tanesi Hz. Aişe ile Resûlullah'ın (s.a.s.) düğünleri olmuştu. Hz. Peygamber döneminde düğünlerde gelinin elbisesinden, saçına, takılarına kadar tüm detaylarla ilgilenilirdi. Bu dönemde bu işleri genellikle eli işe yakışan, işten anlayan kadınlara yaptırırlardı. Bu kadınlardan bir tanesi Resûlullah'ın (s.a.s.) ailesinden kabul ettiği Ümmü Eymen idi. Hz. Âişe'nin düğün için hazırlıklarını bizzat takip etmiş, düğünde Sürme ve allıklarla onun süslenmesine yardım etmişti.[28]

Onun bizzat iştirak ettiği olaylardan bir tanesi de Hz. Fâtıma'nın (r.anhâ) düğünüydü. Onların çeyiziyle alakalı bilgileri aktaranlardan bir tanesi de oydu. O "Fâtıma'nın çeyizini hazırlayanlardan biriydim. Onun çeyizi içi hurma lifiyle doldurulmuş deri bir yatak ve yere serilmiş bir kilimden ibaretti" diyerek Resûlullah'ın (s.a.s.) kızının çeyizi hakkında bize bilgi aktarmıştır.[29]

Hz. Fâtıma ile Hz. Ali (r.a.)'nin nikâhları kıyılmıştı. Resûlullah (s.a.s.) düğünün bütün ayrıntıları ile ilgileniyordu ki kendisi gelmeden evvel Hz. Ali (r.a.)'nin Hz. Fâtıma'ya yaklaşmamasını emretti. Hz. Ali (r.a.) evinin bir köşesinde Resûlullah'ın (s.a.s.) gelmesinin bekledi. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) eve gelişini ve yaşananları anlatan da yine Ümmü Eymen'dir. Allah Resûlü (s.a.s.) eve girince "Kardeşim nerede?" diye sorunca o, "Kızını verdiğin halde o nasıl kardeşin olur?" diye sorunca "Şüphesiz o kardeşimdir!" dedi. Bir miktar su isteyen Resûlullah (s.a.s.) hayır duada bulunduktan sonra bu suya tükürdü, eliyle karıştırdı. İlk önce Hz. Ali (r.a.)'yi çağırdı. Onun omuzlarına, göğsün ve kollarına bu sudan serptikten sonra Hz. Fâtıma'yı (r.anhâ) çağırdı ve aynı işlemi ona da yaptı. Daha sonra kızına dönerek "Ailemden en hayırlısıyla seni evlendirdim" dedi.[30]

3. Fâtıma bt. Esed

Resûlullah'ın (s.a.s.) dedesi Abdülmüttalib kendisi 8 yaşında iken vefat edince onun bakım ve görümü işini, babasıyla anne bir kardeş amcası olan Ebû Tâlib üstlenmişti.[31] Hz. Peygamber (s.a.s.) Hz. Hatîce (r.anhâ) ile evlenip de onun evine çıkana kadar 17 sene

[27] İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/213.
[28] Muhammed Abdülhay Kettani, *et-Terâtibu'l İdâriyye* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1991), 2/333.
[29] Nesâî, *Sünen*, "Nikâh", 81, (6, 135).
[30] İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/24.
[31] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/98.

amcası Ebû Tâlib'in evinde kalmıştı. Ne amcası ne de yengesi Fâtıma bt. Esed onu çocuklarından ayrı tutmamışlardı.[32]

Ebû Tâlib zengin bir insan değildi, malı azdı. Hz. Muhammed'i (s.a.s.) adeta kendi çocuklarından daha fazla seviyor, üzerine titriyordu. Onu o kadar alışmıştı ki onu yanından ayırmıyor, dışarı çıkarken onu da yanına alıyor, uyuduğunda da yanına uzanıyordu. O yemek için sofra açıldığında "oğlum gelinceye kadar durun" diyerek ondan önce yemeğe başlanılmasına izin vermezdi. Onunla beraber sofraya oturduklarında yemek artar, onsuz otururlarsa yemek yetmezdi. Amcası "şüphesiz sen mübarek birisin" derdi.[33]

Resûlullah (s.a.s.) yengesi ve Hz. Ali (r.a.)'nin annesi Fâtıma bt. Esed'i çok sever kendisine "Annem" diyerek hitap eder, saygı gösterir ve her vesile ile onunla ilgilenirdi. Bu hislerinin yanında kendisine olan iyilikleri karşısında ona vefâ hissiyle yaklaşırdı. O (s.a.s.) yengesini defalarca İslâm'a davet etmişti. Bunlardan birinde yengesi "Ben senden ancak iyilik, doğruluk ve hayır biliyorum. Ben amcanın dininden başka bir dinin üzerinde ölmek istemiyorum." Demişti. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.) ise kendisi için cehennemden korktuğunu söylemişti. Hastalığı devam ederken de Fâtıma bt. Esed İslâm'ı kabul etmişti. Vefat edince başkalarına yapmadığı bir şey yapmış; ona gömleğini kefen olarak verdiği gibi defninden önce de mezarına uzanmıştı. Bunu niçin yaptığını soranlara da "Amcam Ebû Tâlib'ten sonra bana en fazla iyilik yapan oydu. Ona gömleğimi giydirdim ki cennet hüllelerinden olsun. Mezarına da uzandım ki kabir hayatı onun için kolay kılınsın." diyerek açıklamada bulunmuştu. Hz. Peygamber (s.a.s.) vefatından sonra da onu daima hayırla anmıştı.[34]

4. Hatice bt. Hüveylid (r.anhâ)

Allah Resûlü'nün (s.a.s.) gerek İslâm'dan önce gerekse de İslâm'dan sonra üzerinde en çok hakkı olanlardan biri de ilk eşi, kendisine Mısır hükümdarı Mukavkıs'ın hediye etmiş olduğu cariyesi Hz. Mariye'den doğma oğlu İbrahim dışında bütün çocuklarının annesi Hz. Hatîce (r.anhâ) idi. Biz bu başlık altında Hz. Hatîce'nin (r.anhâ) hem Resûlullah (s.a.s.) için yaptığı iyilikleri, hem de İslâm için gayretlerini özet bir halde anlatmaya çalışacağız.

Resûlullah (s.a.s.) evlendiğinde 25 yaşındaydı ve amcası Ebû Talib'in evinde kalmaktaydı. Hz. Hatîce (r.anhâ) ile evlendikten sonra onun evine taşındı. Büyük ve taştan yapılmış olan bu ev Mekke'de Kâbe'ye en yakın evlerden bir tanesiydi. Bu sebeple Resûlullah namazlarını evinde Kâbe'yi karşısına alarak kılmaktaydı. Bu ev Hz. Hatîce'nin (r.anhâ) babasının olmakla birlikte evvela miras yoluyla yeğeni Hakîm b. Hizâm'a geçmişti. Hz. Hatîce (r.anhâ) ise ondan satın almıştı.[35] Müslümanlara yapılan boykot yılları hariç Hz.

[32] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/96-98.
[33] İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/97.
[34] İbn Abdilber, *el-İstîâb*, 4/1891; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 8/269.
[35] Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud (279/892) Belazûrî, *Fütûhu'l Büldân* (Beyrut: Dâr'ül Hilâl, 1998), 57.

Peygamber'in (s.a.s.) hayatının 28 yılı bu evde geçmiş,[36] Hz. Mariye'den doğma oğlu İbrahim dışında bütün çocukları bu evde dünyaya gelmişti.[37] Bu eve Resûlullah'ın (s.a.s.) Medine'ye hicretinden sonra ise yokluğundan istifade ve İslâm düşmanlığıyla Akîl b. Ebû Talib önce el koymuş sonra da satmıştı.[38]

Hz. Hatîce (r.anhâ) Medine'ye hicretten önce hüzün yılında vefat etti. Allah Resûlü (s.a.s.) bir süre onun yokluğunda dul olarak yaşadı. Ashâb-ı Kirâm ise onun hem evi hem de tebliğ faaliyetleri ile ilgilenmek durumunda olduğunu bildiklerinden evlenmesi gerektiğini düşünseler de cesaret edip bunu söyleyemiyorlardı. Bir gün cesaretini toplayan Osman b. Maz'ûn eşi Havle bt. Hakîm b. Evkas es-Sülemiyye "Ya Resûlullah! Hatîce'nin ölümünden sonra ülfet peyda edeceğin birine ihtiyaç duyduğunu görüyorum " diyerek konuyu açtı. Hz. Peygamber ise vefa dolu şu cümleyle hayatında ilk eşi Hz. Hatîce'nin ne kadar önemli bir yer tuttuğunu "Çocuklarımın annesiydi, evimin de hanımıydı."[39] diyerek ifade ediyordu.

Hz. Hatîce (r.anhâ) evlendikleri ilk günden Resûlullah'ın (s.a.s.) sevgisiyle doluydu ve onu razı etmek için canıyla ve malıyla gayret ediyordu.[40] Kocasından kalan miras ve kurulu düzen sayesinde Mekke'nin varlıklı insanları arasında yer almaktaydı. Hz. Hatîce'nin büyüklüğü ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanındaki konumu onun zikredilen bu maddi imkanlarını İslâm için seferber etmesinin yanında, Müslümanların ilki olmasından ve İslâm'ın gelişinden sonra kendisinin en büyük destekçisi olmasından ileri gelmekteydi. Resûlullah (s.a.s.) onun adını Firavunun hanımı Asiye ile Hz. İsa'nın annesi Hz. Meryem'den sonra saymaktaydı.[41] Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ilk eşine karşı duyduğu sevginin büyüklüğünü en iyi bilenlerden bir tanesi de şüphesiz Hz. Âişe (r.anhâ) idi. Bunu ifade sadedinde "Resûlullah'ın (s.a.s.) yanında Hz. Hatîce'den daha sevimli kadın asla olmadı. Resûlullah'ın (s.a.s.) sürekli onu yad etmesinden bunu anlıyordum."[42] demekteydi.

Hz. Hatîce (r.anhâ) ile evlenmesi Resûlullah'ın (s.a.s.) hayatında büyük önem arz eder. Bazı tarihçiler Hz. Peygamber'in (s.a.s.) nübüvvet öncesi ekonomik olarak rahat bir hayat yaşamasının, Hira mağarasına çıkıp uzun süreler boyunca burada tefekkür edebilmesinin Hz. Hatîce (r.anhâ) ile yaptığı evlilik sayesinde olduğunu iddia ederler.[43]

Resûlullah'ın (s.a.s.) Hz. Hatîce (r.anhâ) hayatta iken bir eş olarak ona saygı ve sevgi gösterdi. Vefat ettikten sonra ise her fırsatta onu yad etti. Onun akrabalarına veya ondan dolayı tanıdığı kişilere iyilik yapmayı vefâ gereği bildi. Diğer hanımlarının onun konumuna

---

[36] Adnan Demircan, *Hz Peygamber'in (sas) Ailesi ve Aile Hayatı* (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2014), 138.
[37] Cevad Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l Arab Kable'l İslâm* (Bağdat: Bağdat Üniversitesi, 1992), 4/51-52.
[38] Buhârî, *Sahîh*, "Hacc", 44; Müslim, *Sahîh*, "Hacc", 80.
[39] İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/57.
[40] Resûlullah'ın (s.a.s.) sütanneleri için yaptığı iyilklerden bir kısmını bu başlık altında zikrettiğimiz için burada yer vermiyoruz.
[41] İbn İshâk, *Sîre*, 1/272.
[42] İbn İshâk, *Sîre*, 1/271.
[43] Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Prof. Dr. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 161.

erişmesi imkânsızdı. Zira o Resûlullah'a (s.a.s.) peygamberlik gelmeden evvel onu sevmiş, onun her türlü ihtiyacına ve arzusuna koşturmuş ihtiyaç duyduğu her an maddi manevi varlığıyla onun yanında olmuştu. Resûlullah'ın (s.a.s.) diğer hanımları kendisiyle peygamberlik sonrasında evlenmişlerdi.

Resûlullah (s.a.s.) Hz. Hatîce (r.anhâ) vefat ettikten sonra her vesile ile onu yad etmekten geri durmamıştı. Medine'ye hicretten sonra 6 yıl gibi uzun bir süre geçmiş ve Resûlullah (s.a.s.) eşinin kabrini ziyaret edememişti. Kaza umresi için Mekke'ye gittiklerinde kendisine nerede kalacağını soranlara "Akîl bize ev mi bıraktı?" demişti. O Hz. Hatîce'nin (r.anhâ) Hacun mevkisindeki kabrinin karşısına bir çadır kurdurmuş ve orada kalmıştı. Bu vesile ile eşine olan vefasını ve özlemini da göstermiş olmaktaydı. Veda haccı için Mekke'ye geldiğinde de yine çadırını bu mevkiye kurdurarak eşini hem bol bol ziyaret etmiş hem de onu yâd etmişti.

5. Zeyd b. Hârise

Resûlullah'ın (s.a.s.) hayatta en çok değer verdiği kişilerden bir tanesi de evlatlık müessesesi Kur'ân-ı Kerîm tarafından iptal edilene kadar Zeyd b. Muhammed olarak çağrılan, Zeyd b. Harise idi. Hz. Zeyd kölelerden ilk Müslüman olmasının yanında ömrü boyunca İslâm'ın insanlara ulaştırılması için gayret etmiş ve komutan olarak gittiği Mute savaşında da şehit olmuştu.

Hz. Peygamber (s.a.s.) hiçbir iyiliği karşılıksız bırakmıyor, muhakkak ona imkanı ölçüsünce, çoğu zaman da daha büyük bir iyilik ile mukâbelede bulunuyordu. Hz. Hatîce'nin yeğeni olan Hakîm b. Hizâm zengin bir insandı. Bunun yanında akrabalık bağlarına da önem verirdi. Kazandıklarından fakirlere verdiği gibi akrabalarına da vermekteydi. Böylece akrabalar arasında var olan bağın kuvvetlenmesini istediğini söylüyordu. Hz. Zeyd'i Ukâz panayırından satın almış ve halası Hz. Hatîce'ye (r.anhâ) hediye etmişti.[44]

Hz. Hatîce (r.anhâ) de yeğeni Hakîm'in hediyesi olan Hz. Zeyd'i Hz. Peygamber'e (s.a.s.) hediye etmişti. Fakat bu sırada önce esir edilen akabinde de köleleştirilen Zeyd b. Hârise'nin Mekke'de olduğu haberi ailesine ulaşmıştı. Bu haberi alan babası Mekke'ye gelerek kendisini bulmuş ve ailesine götürmek istemişti. Fakat Hz. Zeyd babasının bu teklifini reddederek Resûlullah'ın (s.a.s.) yanında kalmayı tercih etmiş ve ona olan sevgisini göstermişti. Onun bu davranışı üzerine Resûlullah (s.a.s.) onu alarak Kâbe'ye götürmüş ve

[44] İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/54.

kendisini evlat edindiğini herkese ilan etmişti.[45] Bundan sonra ise o evlatlık müessesinin ilgili ayetle[46] kaldırılmasına kadar Zeyd b. Muhammed ismiyle çağrılmıştı.[47]

Resûlullah (s.a.s.) hayatı boyunca Hz. Zeyd'i kendi öz evlatlarından ayırmamış, onun ailesine de kendi ailesi gibi muamele etmişti. Allah Resûlü (s.a.s.) Hz. Zeyd'i seviyordu ve ona olan sevgisini her fırsatta gösteriyordu. Medine'ye hicretten önce onu yanında çok kıymetli olan amcası Hz. Hamza ile kardeş kılmıştı. Onu her hangi bir savaşa gönderiyorsa komutan olarak tayin etmekteydi. Şayet savaşa göndermeyip de geride bırakıyorsa yerine vekil bırakırdı. Onun evlatlarını da kendi torunları Hz. Hasan ile Hz Hüseyin'den ayırmaz, aynı şekilde Üsame b. Zeyd'i de sever ve ona şefkat gösterirdi.[48]

Hz. Zeyd birkaç defa evlenmesine rağmen istikrarlı bir evlilik hayatı olmamıştı. Onun evliliklerine de aynen bir baba gibi Resûlullah (s.a.s.) aracılık etmişti. Hz. Zeyd son teşebbüsünde mutluluğu yakalayana kadar Zeyneb bt. Cahş, Dürre bt. Ebû Leheb ve Hind bt. el-Avvâm (Hz. Zübeyir'in kız kardeşi), Ümmü Külsûm bt. Ukbe b. Ebû Mu'ayt ile evlenmişti. Fakat sayılan ilk üç evliliği uzun sürmemiş ve bu hanımlarından boşanmak durumunda kalmıştı.[49]

İlk evliliğini Zeyneb bt. Cahş ile yapmıştı. Hz. Zeyneb Hz. Peygamber'in (s.a.s.) halasının kızı olması hasebiyle soylu ve saygın bir ailenin güngörmüş kızıydı. Bu evlilikte taraflar birbirlerine denk olmamalarına rağmen aracı olan Resûlullah (s.a.s.) olduğundan gerçekleşmişti.[50] Hz. Zeyneb, kendisinin Hz. Zeyd'e karşı üstün olduğunu ve bu evliliğe razı olmadığını "Yâ Resûlallah! Kendime onu münasip bulmuyorum. Ben Kureyşli bir dulum." diyerek ifade etmişti.[51] Resûlullah'ın (s.a.s.) bu evlilik ile hedeflediği gayeler bulunmaktaydı. Bunlardan biri toplumdaki denklik algısını yıkmak, toplumda köle olsun hür olsun insanların eşit olduğunu asıl üstünlüğün takvada olduğu hakikatini[52] zihinlere nakşetmekti.[53] Fakat Hz. Zeyd bu evlilikten aradığı mutluluğu bulamayınca eşini boşamak durumunda kalmış, daha sonrasında da Hz. Zeyneb, nikâhı Allah tarafından kıyılarak Hz. Peygamber (s.a.s.) ile evlendirilmiş ve bu şekilde evlatlık müessesesi de kaldırılmıştı.

Zeyd b. Hârise'nin evlendiği kadınlardan bir diğeri Ümmü Külsûm bt. Ukbe b. Ebû Mu'ayt idi. O Mekke'de Müslüman olmuş, Hudeybiye anlaşmasından sonra hicret ederek Medine'ye gelen kadınlardan biriydi. O Resûlullah'ın (s.a.s.) Medine'ye hicretinden sonra

---

[45] İslâm öncesi Arap toplumunda evlat edinme de evlat edinme تَبَنِّي "Tebenni" fiiliyle ifade edilirdi. Câhiliye toplumunda aileye katılımlar ve aileden çıkarılmalar bu şekilde Kâbe'nin yanında duyurulur ve herkese ilan edilirdi. Cevad Ali, *el-Mufassal*, 5/559.

[46] Ahzâb 33/5.

[47] Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik (213/828) İbn-i Hişam, *Siyer*, çev. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985), 1/284, 294; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/40, 41.

[48] Belazûrî, *Ensâbü'l Eşrâf*, 1/112.

[49] Ahmet Acarlıoğlu, *Hz. Peygamber (s.a.s.) Döneminde Aile Hayatı* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019), 345.

[50] İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/212, 10/98.

[51] İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/98.

[52] Hucurat 49/13.

[53] Belazûrî, *Ensâbü'l Eşrâf*, 1/112.

Medine'ye hicret eden ilk kadındı. Yine anne babasını terk ederek hicret eden onun dışında başka bir kadın da bilinmemektedir. Ümmü Külsüm dul bir kadındı. Onun annesi Erva bt Küreyz b. Rebi'a idi, Onun annesi ise Resulullah'ın halası olan (Erva) Ümmü Hâkim el-Beyza bt. Abdülmüttalip idi. Ümmü Külsüm'ün akrabası olan Hz. Osman b. Affân onun durumunu danışmak için Resûlullah'ın (s.a.s.) yanına geldiğinde Hz. Peygamber (s.a.s.) Hz. Zeyd ile olan evliliklerine aracılık etti. Ona Zübeyr b. Avvam, Zeyd b. Hârise, Abdurrahman b. Avf ve Amr b. As gibi Ashâb-ı Kirâmın önde gelenleri de talip olmuşlardı. Normal şartlarda bu evliliğin gerçekleşmesi beklenemezdi. Zira aralarında evlenmeleri için bir denklik yoktu. Onların evlilikleri gerçekleşti ve Zeyneb ve Rukiyye isimli iki de kızları oldu. Hz. Zeyd onunla evli iken Mute'de şehit oldu.[54]

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kıymet verdiği kişilerden birinin dadılığını yapan Ümmü Eymen olduğunu daha önce ifade etmiştik. Resûlullah (s.a.s.) kendisini çok seven, her türlü hizmetine koşturan Ümmü Eymen için "Cennet ehli bir kadınla evlenmek isteyen, Ümmü Eymen ile evlensin!" dedi. Bunun üzerine onunla hayatta değer verdiği ve ailesinden kabul ettiği Zeyd b. Harise evlendi. Bu evliliğe Allah Resûlü (s.a.s.) çok sevinmişti. Zira hem Ümmü Eymen, hem de Zeyd b. Hârise'nin yanındaki kıymeti çok yüksekti. Bu evlilikten Üsâme b. Zeyd dünyaya geldi. Bu evliliğe aracılık etmekle kendisi vefâsının bir gereğini yapmış olmaktaydı.[55]

6. Vefasızlara Karşı Vefa Örnekleri

Resûlullah (s.a.s.) insanlara karşı ne kadar iyilikle yaklaşsa ve onlara değer verse de bazı kişilerden umduğunu bulamamış ve onların vefasızlıklarıyla karşılaşmıştı. Bunların sayısı çok olmakla birlikte biz burada sadece birkaç örnek vermekle durumu açıklamaya çalışacağız.

6.1. Sütkardeşinin Vefâsızlığı

Resûlullah'ın (s.a.s.) ahlâkının yüceliğini gösteren delillerden bir tanesi kendisine karşı vefasız davranan akraba ve arkadaşlarına karşı yine vefâ ile yaklaşmasıdır. Bu kişilerden sütannesi Hz. Halime'den oğlu olup sütkardeşi olan el-Muğire b. el-Hâris'tir. Allah Resûlü'ne (s.a.s.) nübüvvet verilmesi ile beraber Resûlullah'ın (s.a.s.) akrabası ve onu tanıyanlardan bir tanesi olarak kendisinden Müslüman olması beklenirken o adeta bir İslâm düşmanı kesilmişti. O dönemin en iyi iletişim aracı olan şiirler yoluyla İslâm'ı kötülüyor ve insanları Hz. Peygamber'den (s.a.s.) uzaklaştırmaya çalışıyordu. Resûlullah'ın (s.a.s.) daha bu şekilde İslâm'a düşmanlık edenlere ölüm cezası takdir ettiğini biliyoruz. O da Resûlullah'ın (s.a.s.) ölüm cezası takdir ettiklerindendi. Mekke'nin fethinden evvel hakikati anlayan Muğîre'nin kalbine Allah hidayet nurunu koydu. Müslüman olmak için karısı ve çocuklarıyla Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanına gelseler de Allah Resûlü (s.a.s.) ona

[54] İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/218. Diğer bir görüş göre ise Hz. Zeyd bu hanımını da boşamıştı. Belazûrî, *Ensâbü'l Eşrâf*, 2/112.

[55] İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/213; Belazûrî, *Ensâbü'l Eşrâf*, 2/113.

çok kırgındı. Böyle olmasına rağmen iki kez yüzünü ondan çevirse de üçüncü de onu kabul etti. Bu şekilde Muğîre İslâm ile şereflendi; Mekke'nin fethine ve Huneyn savaşına katıldı.[56]

Yine Mekke'nin fethinden evvel Müslüman olmak için Resûlullah'ın (s.a.s.) yanına Nîku'l-Ukkâb denilen yerde gelenler arasında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) büyük vefasızlığa uğradığı ve kendisine ve İslâm'a karşı yaptıkları kötülüklerle bilinen amcasının oğlu Ebû Süfyân b. el-Hâris b. Abdülmuttalib ile Abdullah b. Ebû Ümeyye bulunmaktaydı. Allah Resûlü (s.a.s.) onlara da çok kırgındı. İnsanların hidayete ermesi için elinden gelen her şeyi yapan Hz. Peygamber onların İslâm'ını kabul etmek istemiyordu. Kendisine bu sefer sırasında refakat eden kıymetli eşi Ümmü Seleme "O senin kayınpederin, amca ve halaoğlun ve senin sütkardeşindir. Sana karşı insanların en kötüsü olamazlar." diyerek durumu yumuşatmaya çalışsa da Resûlullah (s.a.s.) çok kırgındı ve "Benim onlara ihtiyacım yok. Kardeşime gelince Mekke'de bana karşı diyeceklerini dedi." diyerek kapıyı kapatmaya çalıştı. Fakat Ümmü Seleme kendisinin daha önce daha büyük suçlar işlemiş birçok kimseyi affettiğini, onları da affetmesi gerektiğini, affetmeye en layık olanın da kendisi olduğunu söyledi. Bunun üzerine Resûlullah onları affetti ve Müslüman oldular.[57] Bir nevi Ümmü Seleme bu hareketiyle onları cehennemden çekip çıkarmış oldu.

7. Vefâ Gösterilen Müşrikler

Resûlullah'ın (s.a.s.) vefa gösterdiği kişiler arasında müşriklerden Ebü'l Bahterî ile Mekke'nin fethinden hemen önce Müslüman olan Ebû Süfyân bulunmaktadır. Ebü'l Bahterî Müslümanlara karşı uygulanan boykotun şiddeti arttığında vicdanının sesine kulak vererek onlara gıda yardımında bulunmuş, bu ambargonun kaldırılması için yapılan organizasyonun da içinde bulunmuştu. Bedir savaşında o da müşrik ordusunda yer almaktaydı. Allah Resûlü (s.a.s.) "Kim Ebü'l Bahterî ile karşılaşırsa onu öldürmesin!" demişti. Fakat bu uyarıyı duymayan ve onu tanımayan bir ensarlı tarafından muhârebede öldürülmüştü.[58]

Resûlullah'a (s.a.s.) Mekke döneminde iken iyiliği dokunan müşriklerden bir tanesi de Ebû Süfyân idi. O Resûlullah'ın (s.a.s.) zor durumda kaldığı, kendisine eziyet edildiği bir gün onun evine sığınmıştı. Hz. Peygamber (s.a.s.) Mekke'nin fethi günü "Ebû Süfyan'ın evine giren güvendedir." diyerek onu taltif etmiş aynı zamanda vefâsının da gereğini yapmıştı.[59] Hem Ebû Süfyân hem de Ebü'l Bahterî Medine'ye hicret emri verilmeden evvel Darü'n Nedve'de Hz. Peygamber'e (s.a.s.) karşı suikast kararı alan heyette bulunmuşlar ve bu yönde görüş bildirmişlerdi. Resûlullah (s.a.s.) onların yaptığı bu hareketten de haberdar olmalarına rağmen yine de vefâlı olmaktan geri durmamıştı.[60]

---

[56] İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 4/201.
[57] İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/46.
[58] İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/58.
[59] İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/10.
[60] İbn Hişâm, *Sîre*, 2/93; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/195; Taberi, *Târih*, 2/370-371.

Sonuç

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ahlakı ile ahlaklanmak tüm Müslümanlar için bir vazifedir; o ümmeti için bir rol modeldir. Günümüzde Resûlullah'ın (s.a.s.) Müslümanlar için üsve-i hasene olduğu gerçeğinin hatırlatılması ayrı bir önem arz etmektedir. Hz. Peygamber'in ahlakının en güzel tezahürlerinden bir tanesi vefasıdır. O aradan uzun yıllar geçse dahi kendisine iyilik yapan birine vefâ hissiyle yaklaşmış ve onun iyiliğine karşı muhakkak iyilikle mukabelede bulunmuştur. Resûlullah (s.a.s.) insanlara karşı çok şefkatli ve merhametliydi. Evvela onların İslâm'ı seçerek ahiret hayatlarını kurtarmalarını istiyordu. Yapacağı en büyük iyilik ve vefâ göstergesi hareket de onları İslâm ile tanıştırmak olacaktı. O da insanların İslâm ile tanışmaları için gayret etmekteydi. Kendisine iyilik yapan insanların Müslüman olmaları için ise daha fazla gayret ettiği görülmektedir.

Kaynakça

Acarlıoğlu, Ahmet. *Hz. Peygamber (s.a.s.) Döneminde Aile Hayatı*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2019.

Aişe Abdurrahman bt. Şatı. *Resûlullah (sav)'in Hanımları (Annelerimiz)*. Konya: Uysal Kitabevi, 1987.

Belazûrî, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud (279/892). *Ensâbü'l Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkar. 13 Cilt. Beyrut: Darü'l Fikir, 1997.

Belazûrî, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud (279/892). *Fütûhu'l Büldân*. Beyrut: Dâr'ül Hilâl, 1998.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammmed b. İsmail (256/870). *Sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.

Cevad Ali. *el-Mufassal fî Tarihi'l Arab Kable'l İslâm*. 10 Cilt. Bağdat: Bağdat Üniversitesi, 1992.

Demircan, Adnan. *Hz Peygamber'in (sas) Ailesi ve Aile Hayatı*. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2014.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (275-889). *Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.

Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Prof. Dr. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.

İbn Abdilber, Ebu Amr Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber b. Asım en Nemri el Kurtubî (463/1070). *el-İstîâb fi Marifeti'l Ashab*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Daru'l Cîl, 1992.

İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelusi (328/939). *İ'kdu'l Ferîd*. thk. Müfid Muhammed Kamiha. Beyrut: Darü'l Kütübü'l İlmiyye, 1404/1983.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osmân (235/849). *el Kitâbu'l Musannef fî el-Ehâdîsi ve'l Âsâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hut. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1988.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habib İbn Ümeyye b. Amr el-Haşimi el-Bağdadi (245/860). *Kitâbü'l Muhabber*. Beyrut: Âlemü'l Kitâb, ts.

İbn Hacer, Ebu'l Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el Askalânî (852/1448). *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Darü'l Kütüb el İlmiyye, 1415.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik (213/828). *es-Sîretü'n-Nebevîyye*. thk. Mustafa Saka vd. 4 Cilt. Mısır: Mustafa el-Bâbi el-Halebi, İkinci Baskı., 1375/1955.

İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. Yesar (150/767). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Ahmed Ferid el-Mezidi. Beyrut: Dar el-Kütüb el-İlmiyye, 2004.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri (230/845). *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 10 Cilt. Kahire: Mektebe Hancı, 2001/1421.

İbn-i Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik (213/828). *Siyer*. çev. Hasan Ege. 4 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985.

İbnü'l Cevzî, Cemâlü'd Din Ebü'l Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597/1201). *el-Muntazam fî Târîhi'l Ümemi ve'l Mülûk*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. Beyrut: Darü'l Kütüb el İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Mısrî (711/1311). *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru's Sadr, 3. Baskı., 1415/1994.

Kettani, Muhammed Abdülhay. *et-Terâtibu'l İdâriyye*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri (179/795). *el-Muvattâ*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Münâvî, Zeynüddin Ahmed b. el-Med'uv bi Abdurra'uf b. Tâc el-Ârifîn b. Ali b. Zeyd el-Âbidin (1031/1621). *Feyzü'l Kadîr Şerhü'l Kadîr*. Mısır: Mektebetü't Ticâriyye, 1356/1937.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (261/875). *Sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb (303/915). *es-Sünenü'l-Müctebâ*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.

Nüveyrî, Şihâbu'd-Din Ahmed b. Abdulvehhab (733/1332). *Nihâyetü'l Ereb*. thk. Müfid Kamiha - Dr. Hasan Nuruddin. Beyrut: Daru'l Kütübü'l İlmiyye, 2004.

Taberi, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, 310/923. *Tarihi'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim. Mısır: Daru'l Marife, 2. Basım, ts.

Zebîdî, Muhibuddîn Ebü'l-Feyz Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî. *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Dârü'l Hidâye, ts.

Zehebî, Şemsu'd Din Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1347). *Târîhü'l İslâm ve Vefeyâtü'l Meşâhîri ve'l A'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmûrî. Beyrut: Darü'l Kitabü'l Arabiyye, 1993.

Sahâbede Vefa

Abdurrahim ARSLAN*

Giriş

Sözlükte ihanetin zıddı anlamında kullanılan vefa,[1] ıstılah olarak "Daimi surette yardımlaşmak, paylaşmak ve verilen sözlere bağlı kalmaktır."[2] Râgıb el- İsfehânî (ö. 502/1108), vefayla ilişkili diğer ahlakî erdemler ve ona mütenakız olan erdemsizlikler arasındaki karşılıklı ilişki ve bağımlılığı şöyle açıklamıştır: "Vefa, dürüstlük ve adaletin kardeşidir. İhanet, yalanın ve zulmün kardeşidir. Çünkü vefa, sözün doğruluğu ile birlikte amelin ihlaslı olmasıdır. İhanet ise söz ve amelde samimiyetsizliktir. Çünkü ihanet hem yalan konuşmayı hem de sözünde durmamayı kapsamaktadır."[3] Kur'ân-ı Kerîmde Müminlerin güzel vasıfları arasında sayılan vefa (Meâric, 70/32), güzel ahlakın temeli, mertliğin, kişilik sahibi ve faziletli olmanın ölçüsüdür. Vefa en güzel huy ve insanın asaletine delalet eden en kuvvetli delildir. Vefa bir kişinin sahip olabileceği en yüksek ve en büyük vasıftır. Sahâbenin vefasına gelince onların yaşamlarının tamamı, alıp verdikleri her nefes vefadır. Hz. Peygamber'in terbiyesi altında yetişmiş olan sahâbe nesli, İslâm ümmetinin ilk nesli olup şüphesiz insanların en faziletlilerindendir. Çünkü onlar Nebevî kaynaktan vasıtasız kana kana içmişler; Resûlullah'ın mübarek ağzından dökülen hikmetli sözleri aracısız dinlemişler ve onun ahlakını, davranışlarını ve insanlarla muamelesini kendi gözleriyle müşahede etmişlerdir. Dolayısıyla Resûlullah'ın vefalı tutumları, sahâbe için pratik dersler olmuş, onların vicdanlarında kök salmış ve onları etkilemiştir.

Allah Resûlü'nün ashâbı, verdikleri sözleri yerine getirmişler, yaptıkları antlaşmalara ve Resûlullah'a yaptıkları biatlara sımsıkı bağlı kalmışlardır. Bilindiği üzere Resûlullah ashâbından değişik münasebetlerle biat almıştır. O biatlardan bazıları, Bey'atürrıdvân gibi (Fetih, 48/10-18) Kur'ân ayetlerine konu olmuştur. Resûlullah'ın Akabe'de aldığı ilk biattan sonra yeni Müslüman olanlardan Allah'a ortak koşmamak, ölünceye kadar cihad etmek, haktan ayrılmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocukları öldürmemek, Peygamber'e karşı gelmemek, namaz kılmak, zekât vermek, diğer Müslümanlara karşı dürüst ve samimi davranmak gibi İslâm'ın çeşitli hükümleri üzerine biat aldığı bilinmektedir. Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de bu biatlara katılıp Allah ve Resûlüne söz verenleri övmüştür (Ahzâb 33/23). Evet, sahâbe verdikleri sözlere ve ahidlere bağlı kalmışlardır. Onlar önceki ümmetlerin peygamberlerine "*Sen ve Rabbin gidin savaşın; biz*

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, a.rahimarslan1975@gmail.com

[1] Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010), 543.

[2] Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid, eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîye, 2009), 248.

[3] Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *eẕ-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-şerî'a*, (Beyrut: ts. 1980), 191.

burada oturacağız" dedikleri gibi (Mâide, 5/24) dememişlerdir. Onlar, "Yâ Resûlallah! Biz sana iman ettik, seni doğruladık ve getirdiğin şeylerin hak olduğuna şehadet ettik. Seni dinleyip sana itaat edeceğimize söz verdik. Yâ Resûlallah! Nasıl bilirsen öyle yap; biz, seninle beraberiz. Seni hak dinle gönderen Allah'a yemin olsun ki sen bize şu denizi gösterip dalsan biz de seninle birlikte dalarız! Bizden bir kişi dahi geri kalmaz. Biz düşmana karşı varmaktan çekinmeyiz. Muharebe ânında geri dönmeyiz"[4] dediler. Allah Resûlü'nün ashâbı bineğine binerken elinden kırbacı düşse kimseden istemez kendisi inip alırdı. Çünkü onlar, insanlardan hiçbir şey istememek üzere Resûlullah'a söz vermişlerdi. İşte gerçek itaat ve gerçek vefa budur. Böyle insanlarla beşeriyet, gerçek anlamda mutlu olur ve güzel ahlakın doruklarına ulaşır.

Sahâbe nesli yegâne Kur'ân neslidir. İnsanlık onlar gibi başka bir seçkin nesli tanımadı. Sahâbîler Kur'ân'ı ezberlediler, anladılar, hayatlarına tatbik ettiler. Örnek olma, anlatıp yayma faaliyetlerinde Hz. Peygamber'in yanında yer aldılar. Bu uğurda onlardan kimisi zincirlere vuruldu, kimileri ailelerinin ve tüm akrabalarının baskılarına maruz kaldı. Fakat hiçbir baskı ve eziyet onları vefalı olmaktan vazgeçirmedi. Onlar bütün zorluklara rağmen Allah ve Resûlü'ne yaptıkları biatlara bağlı kaldılar.

Şüphesiz Hz. Peygamber'den sonra bu ümmetin en hayırlısı ve örnek alınmaya en layık olanlar sahâbedir. Zira yüce Allah onları, Peygamber'i için yoldaş seçmiş ve kendilerinden sonra kimsenin imanına denk olmayan samimi ve sağlam bir imanla şereflendirmiştir. Çünkü onlar Resûlullah'a inandılar, imanları gereği ona vefa gösterip onu mal ve canlarıyla desteklediler. Uzun ve meşakkatli bir mücadeleden sonra onun çağrısını insanlığa ilettiler. "*Onlar Allah'ın hidayete erdirdiği kimselerdir*" (En'âm, 6/90). Onlar, "*Sözü dinleyip de onun en güzeline uyanlardır*" (Zümer, 39/18). Abdullah b. Mes 'ud şöyle diyor: "Bir yol tutmak isteyen ölmüş olan birinin yoluna tabi olsun. Çünkü yaşayanlar fitneden kurtulmuş sayılmazlar. İşte tabi olunması gerekenler Muhammed'in ashâbıdır. Bu ümmetin en faziletlileri onlardı. Kalpleri en temiz olanları, en âlimleri ve en az külfet sahipleri onlardı. Onları, Allah Peygamberine arkadaş olsun, dinini ikame etsin diye seçmiştir. Onların faziletlerini öğreniniz ve onların izinden gidiniz. Gücünüz nispetinde olanların ahlak ve yaşayışlarına sarılınız. Çünkü onlar dosdoğru yol üzereydiler."[5]

Bu çalışmada hayatlarını vefa duygusu içerisinde geçirmiş olan Sahâbenin Allah'a, Resûlullah'a ve insanlara karşı vefası, hayatlarından örnekler verilerek ele alınmıştır.

1. Sahâbenin Allah'a Karşı Vefası

Vefanın en yüksek derecesi Allah'a karşı olan vefadır. Allah'a karşı gerçek vefa, O'na verilen sözü unutmamak, ne pahasına olursa olsun bu ahde bağlı kalmak ve ona itaat etmektir. Allah'a karşı vefa, ümmetin zafere ulaşmasına, Allah'ın rızasının gölgesinde

[4] Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb ez-Zühelî es-Sedûsî, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 2005), 2/178-179

[5] Muhammed el-Gazzâlî, *Fıkhü's-sîre*, (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, ts.), 145.

yaşamaya ve ahirette cennete girmeye sebeptir. Ancak vefa, pek az insanda bulunan bir huydur. Yüce Allah "*Onların çoğunda ahde vefayı bulamadık*" (A'râf, 7/102) diye buyurmuştur. Şüphesiz pek az olan o vefalı insanların başında, Kur'ân'ın şehadetiyle Allah Resûlü'nün ashâbı gelmektedir. Nitekim Yüce Allah "*Mü'minler içinde Allah'a verdikleri sözde sadâkat gösteren nice erler var. İşte onlardan kimi adadığını ödedi, kimi de (bunu) bekliyor. Onlar hiçbir suretle (ahidlerini) değiştirmediler*" buyurmuştur (Ahzâb 33/23). Ahzâb suresinde yer alan bu âyetin sahâbeden Enes b. en- Nadr (ö. 4/625) hakkında nâzil olduğu belirtilmiştir. Nitekim konuyla ilgili Enes b. Mâlik'ten şöyle rivayet edilmiştir: "Amcam Enes b. Nadr Bedir Gazvesi'ne katılamamıştı. Bu ona çok ağır geldi. Bu nedenle: "Ey Allah'ın Resûlü! Müşriklerle yaptığın ilk muharebede bulunamadım. Eğer Allah müşriklerle yapılacak bir savaşta beni bulundurursa, neler yapacağımı elbette yüce Allah görecektir" dedi. Sonra Uhud Gazvesi'nde Müslüman safları dağılınca, –arkadaşlarını kastederek– "Rabbim, bunların yaptıklarından dolayı özür diliyorum" dedi. Müşrikleri kastederek de "Bunların yaptıklarından da uzak olduğumu sana arz ederim" deyip ilerledi. Sa'd b. Muâz ile karşılaştı ve: Ey Sa'd! cennetti arzuluyorum. Kâbe'nin Rabbine yemin olsun ki, Uhud'un eteklerinden beri hep o cennetin kokusunu alıyorum, dedi. Sa'd (olayı anlatırken) "Ben onun yaptığını yapamadım, ya Resûlallah!" dedi. Enes b. Mâlik devamla şöyle dedi: Amcamı şehid edilmiş olarak bulduk. Vücudunda seksenden fazla kılıç, süngü ve ok yarası vardı. Müşrikler müsle[6] yapmış, uzuvlarını kesmişlerdi. Bu sebeple onu kimse tanıyamadı. Sadece kız kardeşi parmak uçlarından tanıdı. Enes dedi ki, biz şu âyetin amcam ve amcam gibiler hakkında inmiş olduğunu düşünmekteyiz: "*Mü'minler içinde öyle yiğit erkekler vardır ki, Allah'a verdikleri sözlerinde durdular. Onlardan kimi ahdini yerine getirdi (çarpıştı, şehid düştü), kimi de sırasını bekliyor. Bunlar asla sözlerini değiştirmemişlerdir*." (Ahzâb: 33/23).

Sahâbenin hayatında Yüce Allah'a vefa hususunda birçok örnek vermek mümkündür. Ancak burada çalışmanın sınırını aşmama adına sadece birkaç örnek vermekle iktifa edilecektir. Allah'a verdiği sözü yerine getiren vefa sembolü sahâbilerden biri de Hz. Peygamber'in halasının oğlu ve ilk seriyye kumandanı Abdullâh b. Cahş'tır (ö. 3/624). Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675) bu sahâbînin vefasını şöyle haber vermektedir: "Uhud muharebesinde Abdullâh b. Cahş yanıma geldi ve bana dua edelim mi? dedi. Dua etmek için bir köşeye çekildik. Ben şöyle duâ ettim: Ya Rabbi, yarın insanlarla karşılaştığımızda, karşıma güçlü bir adam çıkar, senin için onunla savaşayım sonra ona karşı bana zafer nasip et onu öldürüp eşyalarını alayım. Abdullâh yaptığım bu duâya "âmin" dedi. Sonra kendisi şöyle duâ etmeye başladı: "Ey Allah'ım! Karşıma kuvvetli bir adam çıkart senin rızan için onunla vuruşayım. Sonunda benim dudaklarımı, burnumu ve kulaklarımı kessin. Senin huzuruna geldiğimde ve sen bana "Sana niçin bu yapıldı?" diye

[6] Müsle: öldürülen kişinin burun, kulak ve benzeri uzuvlarının kesilmek suretiyle işkenceye uğratılmasıdır. Muhammed b. Muhammed b. Abdürrazak el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs,* (Küveyt: Matbatü Hükümeti Küveyt, 2001), 30/385.

sorduğunda, "Allah'ım! Senin ve Resûlü'nün yolunda diye cevap vermemi ve sen de bana doğru söyledin kulum demeni senden diliyorum" dedi. Olay anlatan Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdullâh'ın duası benim duamdan daha hayırlıydı. Nitekim günün sonunda onun burun ve kulağını bir ipte asılı halde gördüm" demiştir.[7]

Allah'a verdikleri sözde sadâkat gösteren erlerden biri de Hz. Peygamber'in Abdullâh b. Cahş ile aralarında kardeşlik akdettiği ve Hamiyyü'd-debr (arıların koruduğu kişi) lakabı ile tanınan Âsım b. Sâbit'tir (ö. 3/624). Bedir Savaşı'nda müşriklerin elebaşlarından Ukbe b. Ebû Muayt'ı öldüren Âsım, Uhud Savaşı'nda Müslümanlar dağıldığında Hz. Peygamber'in yanında kalıp sebat etmişti. Bu savaşta azılı müşrik kadınlardan Sülâfe'nin iki oğlunu öldürdüğü için Sülâfe onun başını getirene yüz deve vereceğini vaad etmiş, ayrıca kafatasıyla şarap içmeye kasem etmişti. Âsım'ın komutasında bir heyet, istek üzerine Hz. Peygamber tarafından muallim olarak Adal ve Kare kabilelerine gönderildi. Yolda adı geçen kabilelerin elçilerinden biri, Müslümanlarca öldürülmüş olan Hâlid b. Süfyân'ın intikamını almak için fırsat kollayan Lihyânoğulları'na gizlice haber ulaştırdı. Bunun üzerine Lihyânlılar'dan yüz kadar okçu, Mekke ile Usfân arasındaki Recî' suyu yakınlarında Müslümanları kuşatarak teslim olmalarını istedi. Ancak Âsım b. Sâbit, "Allah'ım! Peygamberini durumumuzdan haberdar et!" diye dua ettikten sonra teslim olmayı reddederek savaşa girdi. Çetin bir mücadele sonunda, "Allah'ım! Ben ilk günler senin dinini muhafaza ettim, sen de bugün benim cesedimi koru!" dedi ve ardından şehid oldu. Âsım, hiçbir müşrike dokunmamak ve dokundurmamak hususunda, Allah'a söz vermişti. Allah, hayatında sözüne vefa gösteren Âsım'ı vefatından sonra da korumuştu. Âsım'ın başını Sülâfe'ye götürüp yüz deveyi almak isteyen Lihyânlılar, ansızın üzerlerine saldıran arılar yüzünden onun cesedine yaklaşamadılar. Arıların dağılması için geceyi beklemeye mecbur kalan Lihyânlılar bu defa da birdenbire yağmaya başlayan yağmurun meydana getirdiği sellerin Âsım'ın cesedini götürmesiyle emellerine kavuşamadılar. Âsım'ın cesedi daha sonra da bulunamadı. Bu hadiseden dolayı Âsım "Hamiyyü'd-debr" (arıların koruduğu kişi) lakabıyla meşhur olmuştur.[8]

Allah ve Resûlün'e verdiği söze sadık kalarak, son nefesine kadar mücadele eden yiğitlerden biri de Uhud Savaşı anıldığında hasret, sevgi ve gözyaşlarıyla hatırlanan, Ayneyn tepesindeki okçuların komutanı Abdullâh b. Cübeyr'dir (ö. 3/624). İkinci Akabe'de Hz. Peygamber'e biat edenlerin arasında yer alan Abdullah, Bedir ve Uhud savaşlarına katıldı. Uhud Savaşı'nda Hz. Peygamber, İslâm ordusuna arkadan gelebilecek saldırıya engel olmak maksadıyla Ayneyn tepesine yerleştirdiği okçulara Abdullah b. Cübeyr'i komutan olarak tayin etti ve hiçbir şekilde oradan ayrılmamalarını emretti. Savaşın başlangıcında Müslümanların galip gelmeye başladığını gören okçuların büyük bir kısmı

[7] Ebu Abdillah Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî el-Basrî, *et-Tabakâtu'l-kebîr*, (Beyrut: Dâru's- Sâdır, ts.), 3/90; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/46.

[8] İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 2/55-56; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/569.

ganimet toplamak için yerlerinden ayrılmaya başladılar. Abdullah, Hz. Peygamber'in "bizim bozguna uğradığımızı, atlarımızı kuşların kaptığını görseniz bile, ben size haber gönderinceye kadar yerinizden ayrılmayınız" buyurduğunu hatırlatsa da, onların gitmelerine mâni olamadı ve yanında kalan birkaç vefalı arkadaşı ile birlikte Mekkeli atlılarla savaşmak zorunda kaldı. Okla savaşa başlayan Abdullah, oku bitince mızrağıyla, o da kırılınca kılıcıyla şehid oluncaya kadar mücadeleye devam etti. Müşrikler onu öldürmekle yetinmeyerek vücudunu delik deşik ettiler ve bağırsaklarını dışarı çıkardılar. Âl-i İmrân sûresinin 152. âyeti, şehid oluncaya kadar Hz. Peygamber'e vefa gösterip emrini yerine getirmeye çalışan Abdullah ve arkadaşlarını övmektedir.[9] Onlar ganimetleri, dünyalıkları değersiz gördüler, ahireti dünyaya tercih ettiler ve Hz. Peygamber'e verdikleri söze bağlı kalarak vefa gösterdiler.

Ashâb-ı kirâmın Allâh'a vefasını, emirlerine itaatteki ihlâs ve samimiyetini en güzel bir şekilde gösteren şu misali de hatırlatmak istiyorum. Medineli Müslümanlar arasında en çok hurma bahçesine sahip olan Ebû Talha el-Ensârî (ö. 34/654-55), Mescid-i Nebevî'nin karşısında bulunan ve içindeki tatlı suyu Hz. Peygamber tarafından beğenilen Beyruhâ adlı bahçesini çok severdi. "*Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça en üstün sevabı kazanamazsınız*" (Âl-i İmrân 3/92) meâlindeki âyet nâzil olunca Hz. Peygamber'in yanına giderek bu bahçeyi Allah rızası için dilediği şekilde kullanmasını istedi. Hz. Peygamber, Ebû Talha el-Ensârî'nin bu davranışını takdir etti ve bahçeyi fakir akrabalarına vermesinin daha uygun olacağını söyledi. Bu tavsiye üzerine o da bahçeyi akrabalarına bağışladı.[10]

2. Sahâbenin Resûlullah'a Karşı Vefası

Allah Resûlü, davasını insanlara ulaştırmak için her türlü çabayı göstermiş ve bu uğurda birçok zahmete katlanmıştır. Ümmete iyiliğin yolunu göstererek ve onu kötülüğe karşı uyararak yolunu aydınlatmıştır. O, dünyadan ayrılırken ümmet için geride dosdoğru, noksansız ve net bir yol bırakmıştır. Peki, ümmet, Allah Resûlü'ne karşı vefa göstermiş mi? onun sünnetine sahip çıkmış mı? Onun tebliğ ettiği dini savunmuş mu? sahâbenin Resûlullah'a karşı vefanın en güzel örneklerini verdiğinden şüphe yoktur. Ashâbın İslâm'ı yayma ve Resûlullah'ı koruma uğrunda yaptığı fedakârlıklar kendilerinden sonra gelen nesilleri imrendirecek ve hayrette bırakacak niteliktedir. İslâmiyet onların bu davranışları sayesinde kök salıp yayılmış ve sonraki nesillere ulaşmıştır. Esasen Sahâbe nesli dindeki önemini Hz. Peygamber'e gösterdiği vefa ve teslimiyet, ona verdiği destek, hem hayatında hem vefatından sonra İslâm'ın yayılması ve doğru anlaşılması için yaptığı olağan üstü çalışmalardan almaktadır.

Allah Resûlü'nü doğrulayıp İslâm dinini kabul eden sahâbe, inançları sebebiyle değişik eziyetlere maruz kalmış ve birçok mahrumiyete katlanarak Allah ve Resûlü yolunda

[9] İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 2/41; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm,* (Riyad: Dâr Taybe, 1999), 2/138.

[10] Taberî. *Câmi'u'l-beyân*, 6/589.

mal ve canlarını feda etmişlerdir. Mekke'de İslâm'a giren insanlar maddi imkânlardan mahrum bırakılmak ve hapsedilmenin yanında fiziksel şiddete de maruz kalmışlardır. Nitekim kaynaklarda Yâsir ailesi, Habbâb b. Eret, Ebû Fükeyhe, Bilâl ve diğer sahâbenin gördükleri sistematik işkenceler ve bu işkenceler altında can verenler tafsilatlı bir şekilde anlatılmıştır.[11] Bütün bu zorbalıklara rağmen sahâbe Allah ve Resûlü'ne verdikleri söze bağlı kalarak imanlarında sebat etmişlerdir. Kendisi de İlk Müslümanlardan olan Erkam b. Ebi'l-Erkam (ö. 55/675), bu sakıntılı dönemde, Müslümanları Kureyş'in acımasızlıklarından korumak ve tebliğ çalışmaları için her şeyi göze alarak, evini Allah Resûlü'nün hizmetine tahsis ederek vefasını göstermiştir. Tarihe Dâru'l-Erkâm diye geçen bu ev, bir süre İslâm'ı anlatma ve yayma çalışmalarına merkezlik etmiş, Hz. Hamza ve Hz. Ömer gibi sahâbenin ileri gelenleri bu evde Müslüman olmuşlardır.[12]

Sahâbenin Resûlullah'a karşı vefası denilince şüphesiz akla gelen ilk isim Resûlullah'ın sadık yoldaşı, zor zamanların arkadaşı, vefanın âdeta kendisinde beden bulduğu Hz. Ebû Bekir'dir. O, Peygamber'in kederini, sevincini paylaşan, yükünü hafifleten bir dosttu. Ticaretle uğraşan ve hatırı sayılır bir sermayeye sahip olan Ebû Bekir, Mekkeli müşriklerin işkencelerine maruz kalan Müslüman kölelerin imdadına koşuyor ve onları satın alarak azat ediyordu. Hicret ettiğinde sahip olduğu varlığın önemli bir kısmını zayıf Müslümanları destelemek üzere harcadı. Rivayete göre Hz. Peygamber, nübüvvet göreviyle gönderildiğinde onun 40.000 dirhemi vardı. O bunula köle azat ediyor ve Müslümanları destekliyordu. Nihayet Medine'ye hicret ettiğinde 5.000 dirhemi kalmıştı.[13]

Ebû Bekir'in dostluğu hicret yolculuğu ile bir defa daha imtihandan geçmiş, Hz. Peygamber'in yoldaşı olduğu yüce Allah tarafından tasdik edilmiştir. O, hicret yolculuğunda Hz. Peygamber'e yol arkadaşlığı yapmıştır. Korku içerisinde, "Ya Resûlullah, yakalandık!" dediğinde, Peygamber'in, "*Üzülme, Allah bizimle beraberdir*!" diyerek cesaret verdiği de yine odur.[14]

Hem Mekke hem de Medine döneminde Hz. Peygamber'in yanından hiç ayrılmayan Hz. Ebû Bekir, Resûlullah'ın vefatından sonra da onun davası uğruna her türlü çabayı göstermiş ve bu uğurda her türlü zahmete katlanarak vefasını göstermiştir. Hilâfete geldikten sonra ilk icraatı Hz. Peygamber'in hazırladığı orduyu sefere çıkarmak oldu (1 Rebîülâhir 11 / 26 Haziran 632). Hâlbuki birçok sahâbî, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan dinden dönme hareketleri yüzünden halifeye Medine'nin emniyeti açısından Üsâme ordusunu sefere göndermekten vazgeçmesini söylemişlerdi. Fakat Hz. Ebû Bekir,

---

[11] Mevlânâ Şiblî Numânî, *Son Peygamber Hazreti Muhammed*, çev. Yusuf Karaca, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 158-162.

[12] Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 1/538.

[13] İbn Sa'd *et-Tabakâtu'l-kebîr*, 3/172.

[14] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'il-Kur'ân*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 2000), 14/257.

"Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki, eğer yırtıcı hayvanların beni kapıp götüreceklerini bilsem, yine de Resûlullah'ın emrettiği şekilde Üsâme Ordusu'nu kesinlikle yola çıkartırım" cevabını vermiştir. Ordu içinde Üsâme'nin kumandanlığından rahatsızlık duyanların olduğunu, kendisine haber verilince de Hz. Ebû Bekir, "Eğer köpekler ve kurtlar beni parçalayacak olsalar da yine Resûlullah'ın emrini yerine getiririm ve onun kesinleştirdiği bir konudaki emrini yeryüzünde benden başka hiçbir kimse kalmayacak olsa bile mutlaka uygularım" diyerek bu konudaki kararlığını ortaya koymuştur.[15] Hz. Peygamber de onun bu vefasına, "*Bize her kim bir iyilikte bulunmuşsa ona mükâfatını vermişizdir. Ancak Ebû bekir hariç, Onun bize öyle iyilikleri var ki onların mükâfatını kıyamet günü ona ancak Allah verecektir. Ebû bekir'in malı gibi, hiç kimsenin malı bana fayda sağlamadı. Eğer dost edinseydim Ebübekir'i dost edinirdim. Fakat ben Allah'ın dostuyum" buyurarak karşılık vermiştir*."[16] Hz. Peygamber'e sadakati, fedakârlığı ve vefası nedeniyle Hz. Ebu Bekir, Allah Resûlü'nün ashâbı arasında en faziletli şahsiyet olarak kabul edilir.

Benzer şekilde diğer ashabın da Allah Resûlü'ne vefası bütün varlıklarını O'nun yolunda feda edecek derecedeydi. Bunun en somut misallerinden birkaçı, Uhud günü İslâm ordusunda meydana gelen çözülme sırasında yaşanmıştı. Oluşan kargaşayı fırsat bilen müşriklerden bazıları, Hz. Peygamber'i hedef alarak şiddetli bir saldırıya geçtiler. Durumu fark eden Muhâcir ve Ensar'dan bir gurup sahâbî, Hz. Peygamber'i savunmak için onu etrafını sardılar; bu uğurda gerekirse şehîd olmak üzere sözleştiler ve onlardan her birisi, "Oklar senin yüzüne değil, benim yüzüme gelsin, Ben öleyim sen değil, canım, canına fedadır! Allâh'ın selâmı her dâim Sen'in üzerine olsun! Ey Allah Resûlü!" diyerek var güçleriyle son nefeslerine kadar savaştılar. Bu sahâbîlerden biri Enes b. Mâlik'in üvey babası, Ebû Talha el-Ensârî'dir. Vücudunu Hz. Peygamber'e siper eden ve düşman kuvvetlerinin üzerine ok yağdıran Ebû Talha, iyi ok atardı. Uhud günü savaşırken elinde iki-üç yay kırılmıştı. Allah Rasûlü yanından ok torbası dolu geçen Müslümanlara: *"Ok torbanı Ebû Talha'nın yanına boşalt!"* emrini veriyordu. Hz. Peygamber, onun attığı okların isabet ettiği hedefi görmek için her ayağa kalktığında Ebû Talha, "Yâ Resûlellah, ne olur kendini gösterme! Bir uğursuz düşman okunun sana isabet etmesinden korkarım. İşte göğsüm senin göğsüne siperdir" diye yalvarıyordu.[17]

Uhud günü, Hz. Peygamber'i savunmak için etrafında kalanların arasında, Allah ve Resûlün'e karşı vefanın simgesi, İman, cesaret, güç ve hayâ sahibi, İslâm düşmanlarını zelil eden İslâm'ın keskin kılıcı Ümmü Umâre künyesiyle tanınan, Nesîbe bint Kâ'b el-Hazreciyye'yi (ö. 13/634 [?]) ve ailesini özellikle burada anmak istiyorum. İkinci Akabe

[15] Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 2/199.

[16] Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 7/13.

[17] İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kebîr*, 3/504-506.

biatına ailesi ile katılan iki hanım sahâbeden biri olan Ümmü Umâre ömrünü İslâm ve Müslümanları savunmakla geçirmiş ve gazvelerde gösterdiği cesaretle tanınmıştır. Uhud'a, Benî Kurayza Gazvesi'ne Hudeybiye'ye, Hayber'in fethine, Umretü'l-kazâ'ya, Mekke'nin fethine, Huneyn'e ve Yemâme savaşına katılmıştır. Bir elinde kılıç diğer elinde su kabı ve belinde sargı bezleri ile muharebe meydanlarında büyük hizmetlerde bulunmuştur. Uhud Gazvesi'ne eşi ve iki oğlu ile katılan Ümmü Umâre, savaşın seyri müşriklerin lehine döndüğü, birçok erkek sahâbînin savaş meydanını terk ettiği ve Müslümanların zor durumda kaldığı bir sırada kocası ve iki oğluyla birlikte Allah Resûlü'nü canı pahasına savunan pek az sahâbîden biri olmuştur. O, Uhud'da birçok yerinden yaralandı, ardından bir yıl boyunca yaralarının tedavisiyle uğraştı. Uhud'da gösterdikleri fedakârlıktan dolayı onun ve ailesinin cennette kendisine komşu olmaları için Hz. Peygamber'in dua ettiği ve "O gün nereye baksam Ümmü Umâre'nin beni korumak için savaştığını görüyordum" dediği rivayet edilmiştir.[18] Allah yolunda cihadın simgesi olan büyük sahâbe Ümmü Umâre'nin vefasına, izzetine, kuvvetine ve imandaki kararlılığına tarih şahit olmuştur.

Akabe biatlarına tamamında hazır bulunan ve hayatı boyunca biatlarına bağlı kalan, Bedir ve Uhud gazvelerine katılıp büyük yararlıklar gösteren yiğitlerden bir de Sa'd b. Rebî''dir. O Uhud günü çıkan hengâme sırasında gevşeklik göstermedi. İnsanlara Akabe bîatında, canlarını feda edeceklerine dair verdikleri sözü hatırlattı. Gazve sona erip düşman çekilip gittikten sonra Allah Resûlü Sa'd b. Rebî''nin durumunu özellikle merak etmişti. Sahâbeden birini savaş meydanına gönderip onu aramasını emretti. Onu aramaya çıkan Sahâbî, Sa'd'ı son nefeslerini verirken buldu. Ona, "Ey Sa'd! Resûlullah, senin sağlar yoksa ölüler arasında mı olduğunu aramam ve kendisine haber vermem için gönderdi" dedi. Sa'd, "Ben artık ölüler arasındayım. Resûlullah'a selâmımı arz et ve Sa'd b. Rebî', Ümmetlerine doğru yolu göstermek için rehberlik eden Peygambere verilecek mükâfatların en üstünü ile Allah seni mükâfatlandırsın diyor, de. Kavmine de selâmımı söyle! Onlara Sa'd b. Rebî', içinizden tek bir kişi bile hayatta iken düşmanın Resûlullah'a ulaşıp ona zarar vermesi halinde Allah katında hiçbir mazeretinizin olamayacağını bildir." Olayı anlatan Sahâbî bu konuşmadan sonra Sa'd'ın vefat ettiğini ve kendisinin gelip durumu Resûlullah'a haber verdiğini söylemiştir.[19] Sa'd'ın şehid olduğunu öğrenen Hz. Peygamber'in, "Allah ona rahmet eylesin. Yaşarken de ölürken de Allah'a ve resulüne karşı çok samimi idi" buyurarak onun vefasını tasdik ettiği ve kıbleye dönerek, "Allahım! Sa'd'ı kendisinden razı olarak huzuruna kavuştur" şeklinde dua ettiği rivayet edilmiştir.[20]

---

[18] İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kebîr*, 8/412-415; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 8/198-199.

[19] İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 3/45-46.

[20] Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'*, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1997), 1/599; Salih Karacabey, "Sa'd b. Rebî'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/375-376.

Görüldüğü gibi başta Uhud olmak üzere tüm gazvelerde Sahâbe Hz. Peygamber'i yalnız bırakmamış, Hz. Hamza, Hz. Mus'ab, Hz. Enes, Hz. Ömer, Hz. Ali ve binlerce samimi dost can ve mallarıyla ona vefa göstermişlerdir.

Burada özellikle hayatı boyunca Hz. Peygamber'e sahip çıkarak hep onun yanında olan ensarın vefasına işaret etmek gerekir. Ensar, Allah Resûlü ve onun ashâbı için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştır. Bundan dolayı da onlar Kur'ân'da gerçek müminler olarak nitelendirilmiştir (Enfâl, 8/74). Medineli Müslümanlar, Akabe'de Hz. Peygamber'e verdiği sözü tutarak onu her türlü tehlikeye karşı savunmuş, gerek Medine'deki Yahudilere ve münafıklara, gerekse Mekkeli müşriklere ve diğer düşmanlara karşı yapılan mücadelelerde devamlı Hz. Peygamber'in yanında yer almıştır. Onlar Hz. Peygamber'in emirlerini yerine getirmek için âdete birbiriyle yarışmışlardır.[21] Ensar, Hz. Peygamber ve muhacirlerin Medine'ye hicretlerine imkân sağlamanın bir sonucu olarak İslâm tarihinin seyrini değiştirmiş, Medine'de ilk Müslüman devletinin kurulmasına da zemin hazırlamıştır. Hz. Peygamber, ihtiyaç duyduğu pek çok imkâna, insan ve yurt unsurlarına Ensar'ın bu vefası sayesinde ulaşabilmiştir.[22] Kur'ân-ı Kerîm'de Ensar'ın bu vefa ve fedakârlığı şöyle belirtilmiştir: "*Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler kendilerine göç edip gelenleri severler ve onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları öz canlarına tercih ederler*" (el-Haşr 59/9).

3. Sahâbenin insanlara Karşı Vefası

Sahâbe İslam'a hizmet etmiş olanlara karşı da her zaman vefalı davranmışlardır. Onların hizmet ve iyiliklerini asla karşılıksız bırakmamışlardır. Uhud günü şehid düşen Sa'd b. Rebî'ın şehâdetinden kısa bir süre sonra dünyaya gelen kızı Ümmü Sa'd Cemîle'nin velâyetini Hz. Ebû Bekir üstlendi ve ona çok ilgi gösteriyordu. Bunun sebebini sorunlara Hz. Ebû Bekir, onun babasının vefasını hatırlatarak Sa'd'ın İslâm için yaptıkları hizmetlere dikkat çekiyordu.[23]

Sahâbenin insanlara karşı vefasını gösteren örneklerinden biri de Hz. Ömer ile Medineli kadınlar arasında gerçekleşen şu diyalogda görüyoruz. "Hz. Ömer, Medine kadınlarına kumaş dağıtıyordu. Nihayet elinde ipek yün karışımı güzel bir parça kalmıştı. Yanındakilerden birisi Hz. Ömer'e: "Yâ Emirü'l-Mü'minîn! Bunu da şu yanındaki -Hz. Ali'nin kızı Ümmü Gülsüm'ü kastederek -Hz. Peygamber'in kızına ver" dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Ümmü Selît buna daha layıktır. Çünkü o, Uhud günü bize kırbalarla su taşımıştır" dedi.[24]

[21] İbn Hişâm, *es-Sirtü'n-Nebeviyye*, 3/188.
[22] Hüseyin Algül, "Ensar'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/251-252.
[23] İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 3/46.
[24] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/367.

Hz. Ömer, kendisinden sonra seçilecek olan halifeye birçok yönden İslâm'a ve Müslümanlara hizmetleri olan Ensar için şu tavsiyelerde bulunuyordu: "Halife seçilecek kişi, Ensar'a iyi muamele etsin, iyiliklerine iyilikle karşılık versin, kötülüklerini de bağışlasın. Halife sadakaları hakkıyla alsın, yoksullara dağıtsın ve Hz. Peygamber'in yolundan ayrılmasın".[25]

Sahâbe sadece Müslüman ve İslâm'a hizmet etmiş olanlara karşı değil, bütün insanlara karşı vefalı davranmışlardır. Müslümanlar Şam'ın birçok bölgesini fethederek Humus halkını -ki onlar da Hristiyan'dı- İslâm'a davet ettiler, fakat onlar İslâm'ı kabul etmediler ve cizye ödemeye razı oldular. Cizye ödemeleri karşılığında Müslümanlar onları korumak ve savunmak zorunda kaldılar. Ancak Bizanslılar, Müslümanlarla savaşmak için yeniden harekete geçtiler bu yüzden Humustaki İslam ordusu, Şam'ın diğer bölgelerdeki ordulara katılmak için oradan ayrılmak zorunda kaldı. Müslümanlar daha önce Hıristiyanlardan aldıkları cizyeyi iade edince Humuslular şaşkına döndü ve Müslümanlara sordular: cizye parasını neden bize geri verdiniz? Müslümanlar onları koruyamadıklarını ve bu cizyeyi sadece onların korunması şartıyla aldıklarını ve şartı yerine getiremedikleri sürece parayı iade etmeleri gerektiğini söylediler.[26] Sahâbenin bu vefakârlığının sonucu olarak Humuslular, İslâm'ın büyüklüğünü, Müslümanların mükemmelliğini, güzel ahlaklarını, iyi hareket ve davranışlarını hissettiler. İslâm düşmanlarına karşı galip gelmeleri için onlara yardımcı olmaya başlamışlardır.

Sahâbe Hz. Peygamber'den sonra onun davasını kısa bir sürede insanlara ulaştırarak, Allah'ı dinini yeryüzünde yayarak ve beşeriyeti şirkin, zulmün ve küfrün karanlığından kurtararak Allah'a, Rasûlü'ne ve insanlara karşı vefasını gerçek manada ortaya koymuştur.

Sonuç

Sahâbenin hayatına bakıldığında onların Allah ve Rasûlü'ne karşı vefada, âdete bir birbirleriyle yarıştıkları görülmektedir. Gerek Hz. Peygamber'in hayatında gerek vefatından sonra onlar Allah'ın adını yüceltmek için mal ve canlarını feda etmişlerdir. Onlar, Allâh'a vefasını, verdiği sözü unutmayarak, ne pahasına olursa olsun bu ahde bağlı kalarak, emirlerine itaatteki ihlâs ve samimiyetini en güzel bir şekilde ortaya koyarak göstermişlerdir. Kur'ân da onların bu vefalarına şahitlik etmektedir.

Sahâbe, Hz. Peygamber'e verdiği sözü tutarak onu her türlü tehlikeden korumuş, düşmanlara karşı yaptığı mücadelesinde daime onun yanında yer almışlardır. Vefatından sonra da uzun ve meşakkatli bir mücadeleden sonra onun çağrısını insanlığa ulaştırarak, davasına sahip çıkarak vefa göstermişledir. Onlar, Allah Rasûlü'nden öğrendikleri ahde vefayı, antlaşmalara sadakati, verdiği sözde durmayı, hayatlarının bir parçası haline

[25] İhsan Süreyya Sırma, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 149.
[26] Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989), 142.

getirmişlerdir. Onlar Resûlullah'a inandılar, imanları gereği ona vefa gösterip onu mal ve canlarıyla desteklediler.

Hz. Peygamber'in yetiştirdiği sahâbe nesli bütün hayatlarını vefa duygusu içinde geçirerek, İslâm tarihi sayfalarını en güzel vefa örnekleriyle süslemiş ve sonraki nesillere örneklik teşkil edecek dürüst ve mutlu bir toplum oluşturmuştur. Onların bu vefakârlığının sonucu olarak insanlar Müslüman olmuş ve İslâm kısa bir sürede yayılmıştır. Ümmet olarak bizler de sahâbe neslini örnek alarak, hayatımızın her alanında ahidlerimize vefa göstererek güvenilir, ahdine sadık, sözüne güvenilir insanlar olmalı ve güzel ahlakın temeli olan vefayı ahlakımızın bir parçası haline getirmeliyiz. Fakat ne yazık ki vefa, Allah ve Resûlü tarafından teşvik edilen İslâmî bir ahlak olmasına ve sahâbe hayatında bu kadar güzel örnekler bulunmasına rağmen, içinde yaşadığımız gerçek onun neredeyse hayatımızdan silinip gittiğini göstermektedir.

Özetle sahâbe, Allah yolunda gayret sarf etmenin ve ahde vefanın faziletine ve önemine inananmış, nefislerine ağır gelse de, Onlar Hz. Peygamber'i her türlü tehlikeye karşı koruyarak ve ona verdiği sözü tutarak vefa göstermişlerdir.

Kaynakça

Algül, Hüseyin. "Ensar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/251-252. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid, eş-Şerîf el-Cürcânî. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîye, 2009.

Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî. *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

Fayda, Mustafa. *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.

Gazzâlî, Muhammed. *Fıkhü's-sîre*. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, ts.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 13. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb ez-Zühelî, es-Sedûsî. *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 2. Baskı. 4 Cilt. thk. Muhammed Nebil Tureyfî, Beyrut: Dâru's- Sâdır, 2005.

İbn Kesîr Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm.* 8 Cilt. Riyad: Dâr Taybe, 1999.

İbn Sa'd, Ebu Abdillah Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî el-Basrî. *et-Tabakâtu'l-kebîr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru's- Sâdır, ts.

İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1997.

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010.

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî. *ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-şerî'a*. Beyrut: ts. 1980.

Karacabey, Salih. "Sa'd b. Rebî'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/375-376. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Sırma, İhsan Süreyya. *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*. 26. Baskı. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.

Şiblî, Mevlânâ Numânî. *Son Peygamber Hazreti Muhammed*. çev. Yusuf Karaca, (1. ve 2. cilt bir arada). İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'il-Kur'ân*. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 2000.

Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdürrazak el-Hüseynî. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. thk. Mustafa Hicazî. Küveyt: Matbatü Hükümeti Küveyt, 2001.

Allah Resûlü'nün (as) Kâinâtı Kapsayan Vefasını Örnekler Üzerinden Anlamaya Çalışmak

Melek YILMAZ GÖMBEYAZ*

Vefa, en genel anlamda, sorumluluğu yerine getirmek, verdiği söze, vaade riayet etmek, sadakat göstermek, borcunu ödemek, gerekeni ifa etmek, yapılan iyiliği, verilen emeği unutmamak, hayırla mukabelede bulunmak gibi anlamlara gelir. Bu ve benzeri anlamlarından da anlaşılabileceği üzere vefa, daha pek çok kavramı, kendi çatısı altına alabilecek derecede geniş kapsamlı bir mahiyete sahiptir. Saygıdan sadakate, güvenden nezakete hürmetten muhabbete, ülfetten letafete, diğerkâmlıktan cömertliğe uzanan anlamlar çağrıştıran vefa kavramı, güzel ahlâkın en nadide parçalarının başında gelir. Dolayısıyla vefa, eşref-i mahlûkât ve ahsen-i takvîm[1] olarak yaratılan insana, bilhassa da mümine en yakışan hasletlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir başka ifadeyle, dinimizin inşa etmeye çalıştığı kâmil insan modelinin olmazsa olmaz vasıflarından biri de muhakkak ki vefadır ve elbette insanlar, diğer bütün erdemler gibi vefayı her zerresine kadar Hz. Peygamber'den (as) öğreneceklerdir.

Resûlullâh'ın (as) Kâinâtı Kapsayan Vefâsından Örnekler

Allah Teâlâ'nın te'dîbiyle yetişen Resûlullâh'ın (as), tüm kâinâta yansıyan vefâsının temelinde O'nun Yaradan'a olan vefası vardır. Bir başka ifadeyle, Hz. Peygamber'in (as) gerek insanlara ve gerekse insanlar dışındaki canlı varlık veya cansız nesnelere gösterdiği vefanın kaynağı, Allah'a olan vefasıdır. Bu da, yaratılmış olan varlıkların, Yaradan'ın tezahürleri, tecellîleri olarak görüldüğünde ortaya çıkabilecek bir bakış açısı zenginliğidir. Bu bağlamda Allah Rasûlü'nün (as) hayatı boyunca sergilediği vefa örnekleri, söz konusu kavramı en kapsamlı haliyle gösterme özelliğini de haizdir. Onun hayatı bir yandan, insanlar bağlamında, ailesine, ashabına, akraba ve komşularına, topluma ve ümmete vefası gibi örneklerle doluyken, diğer yandan insanlar dışındaki canlı veya cansız varlıklara (hayvanlara, bitkilere, çevreye doğduğu ve yaşadığı şehre, emeğe, alın terine vefası) gibi ince örnekler de taşımaktadır. Üstelik sadece diriye değil ölüye de nasıl vefalı olunabildiğini, olnması gerektiğini insanlığa en güzel halleriyle gösteren yine Odur. Öyle ki, "vefa dendiğinde akla Allah Rasûlü (as), Allah Rasûlü (as) dendiğinde akla vefa gelir" demek yanlış olmayacaktır. Gerek birebir gerekse toplumsal ilişkilerinde, gerek özel gerekse sosyal hayatında, gerek sivil gerekse resmî uygulamalarında kısacası hayatının her alanında Hz. Peygamber (as) adeta vefa sembolü olmuş; insanlara da bu yönde telkin ve tavsiyelerde bulunmuştur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'în birçok ayetinde değişik anlam açılımlarında zikredilen vefa kavramı, vahyin hayat bulmuş hali yani yaşayan Kur'ân olan Hz. Peygamber'in (as) şahsında en güzel haliyle vücut bulmuştur.

---

* Dr., Kur'an Kursu Öğreticisi, Diyanet İşleri Başkanlığı Başiskele İlçe Müftülüğü; mygombeyaz@gmail.com

[1] Tîn, 95/4.

1. Hz. Peygamber'in (as) Allah'a (cc) Vefası

İnsanı çeşitli donanımlarla yaratan, nimetlendiren, rızıklandıran, sayısız ihsanlarda bulunan Allah (cc) şüphesiz ki, vefaya en layık olan varlıktır. İnsan, yapılan iyiliği unutmama, hatırlama, anma, güzelce mukabelede bulunma, onların kıymetini bilme ve bu şuurla hareket etme sorumluluğunu içeren vefayı, söz konusu anlamlarından da anlaşılacağı üzere, en çok Rabbine karşı hissetmeli ve göstermelidir. Âlemlere rahmet, insanlara rehber ve üsve-i hasene[2] olarak ilan edilen Hz. Peygamber (as), bu hususta da en güzel örnekleri sergilemiştir.

Allah Teâlâ'ya olan vefa, en açık haliyle, muhabbet, samimiyet ve samimî niyetle yapılan ibadet, şükür ve hamd, münîb bir kalple tevbe ve dua etmek gibi, hem kavlî hem fiilî şekillerde kendini gösterir. Bu bağlamda Allah'a (cc) vefa, Hz. Peygamber'in şahsında örnekleşmiştir. O, kendisini insan ve peygamber olarak yaratan, habîbim diyen, adını adıyla yan yana konumlandıran Rabbine karşı en güzel şekilde ibadet, istiğfar ve dua ile mukabelede bulunmuş; hem insan hem peygamber kimliğiyle tebliğ etmekten geri durmamıştır.

Allah'a (cc) vefanın nişanelerinin başında, ifa ediliş şekillerini Hz. Peygamber'den (as) öğrendiğimiz namaz gelir. Kelime-i şehâdet Allah'a vefanın en baş sembolü olarak kabul edilirse, Resûlullâh'ın (as), "mü'minin miracı",[3] "dinin direği",[4] gözünün nuru"[5] veya "Cennetin anahtarı"[6] dediği namaz da bu vefanın devamıdır demek mümkündür. H. Peygamber'in farz namazların yanı sıra gece veya gündüz çokça nafile namaz kıldığı, özellikle yalnızken namazı ve secdeyi uzun tuttuğu,[7] dua ve istiğfar ettiği, gözyaşı döktüğü,[8] Allah'ı tesbîh ve zikir ettiği belirtilmiştir.[9] O'nun ayakları şişecek kadar namaz kılması, kendisine niçin bu kadar çok namaz kıldığı sorulduğunda, "şükreden bir kul olmayayım mı?" demesi[10] birer vefa abidesidir.

2. Allah'ın Yarattıklarına/Kâinâta Olan Vefası

Hz. Peygamber (as) Allah'a olan vefasının bir uzantısı olarak O'nun yarattığı tüm varlıklara, canlılar ve hatta canlılar dışındaki tüm eşyaya da vefa göstermiş; yüksek ahlâkının tezahürlerini sergilemiştir. Bu inançla şekillenen ahlâkî tutum, Yunus Emre'nin sözlerinde, yaradılanı Yaradan'dan ötürü sevmek, hoşgörmek, değer vermek şeklinde ifade bulan bakış açısıdır. Tüm zorluklara rağmen tebliğde, Allah'ın emirlerini yerine

---

[2] Ahzâb, 33/21.
[3] Müslim, "Salât", 215.
[4] Tirmizi, "İmân", 8.
[5] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/128, 199.
[6] Tirmizî, "Tahâret, 1.
[7] Buharî, "Ezan", 63, 65; Müslim, "Salât", 183-184.
[8] Buharî, "Deavât", 60; Ebû Dâvûd," Salât", 158.
[9] Buharî, "Sûre-i Nasr", 110; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/35.
[10] Buharî, "Teheccüd", 6; Tirmizî, "Salât", 187.

getirme ve nehyettiklerinden sakınma/sakındırma noktasındaki tüm insanlığı kapsayan gayreti, mücadelesi de bu bakış açısının yansımalarıdır, açık işaretleridir.

a. İnsanlara Vefası

Allah Rasûlü hayatı boyunca gerek ailesi, yakınları, arkadaş, komşu veya toplumu oluşturan diğer insanlara karşı vefa ile hareket ettiği gibi, ümmetin tanımadığı fertlerine de vefa göstermiş, onları anmış, övmüş, onlara olan sevgi ve özlemini her yeri geldikçe dile getirmiştir. O ayrıca sadece yaşayan insanlara değil ölmüş olanlara da vefa gösterilmesi gerektiğini söz ve davranışlarıyla, yaşayarak öğretmiştir.

1) Ailesine, Ashabına, Akraba ve Komşularına, Topluma Ve Ümmete Vefası

Allah Rasûlü (as), en yakından en uzağa, bireyden topluma, küçükten büyüğe insanlarla olan ilişkilerinde vefa timsali olmuş; ailesinden ashâbına, akraba veya yakınlarından, iyilik sahibi veya herhangi bir şekilde dine hizmeti geçen tüm insanlara karşı vefalı olmuştur.

İnsanlara karşı vefanın en önde geleni anne-babaya gösterilmesi icap eden vefadır. Çünkü bu, vahiyle emredilecek kadar önemli olan, kişinin mecbur kılındığı, kendi tercihine bırakılmayıp sorumlu tutulduğu bir ciddiyette -ayetlerde- karşımıza çıkmaktadır.[11]

Allah Rasûlü (as), çok az zaman geçirme fırsatı bulabildiği annesini unutmamış, anmış, şartlar el verdikçe kabrini ziyaret etmiştir. Ziyareti esnasında kabrini elleriyle düzeltmiş, onunla canlı bir insanla konuşur gibi konuşmuş, onun şefkat ve merhametini hatırladığını belirterek gözyaşı dökmüştür.[12] Hz. Peygamber (as), anne-babaya iyilik yapmayı diğer herkese iyilik yapmaktan önde tutmuş, insanlara da bunu telkin etmiştir. Onun kendisini görmek için çok zor şartlar altında uzak yollardan gelen ancak ihtiyar annesinin sorumluluğu nedeniyle Hz. Peygamber'i göremeden geri dönmek zorunda kalan Üveys el-Karanî'ye hırkasını hediye olarak göndermesi[13], ana-babaya vefanın kişiye ne denli büyük mükâfatlar kazandıracağının işaretidir.

Allah Rasûlü (as), daha annesinin karnındayken kaybettiği babası ve altı yaşındayken kaybettiği annesine olan vefasını, daha ziyade, ona annelik-babalık yapan, sevgi ve şefkatiyle onu büyüten kişilere vefalı davranmakla göstermiştir, demek yanlış olmayacaktır. Ayrıca Hz. Peygamber (as), anne-babaya vefanın şartlarından, gereklerinden birinin de, onların dost ve akrabalarını arayıp sormak, onlara hatırlı davranmak olduğunu söylemiştir.[14]

Hz. Muhammed (as), hem yetim hem öksüz bir çocuk olarak büyümekle birlikte, kendisine yuva sıcaklığını, anne-baba şefkatini adeta aratmayacak şekilde kendisini

[11] İsrâ, 17/23-24.
[12] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/356.
[13] Necdet Tosun, "Veysel Karanî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43/74-75.
[14] Müslim, "Birr", 11.

kollayıp gözeten amcası Ebû Tâlip ve hanımı Fâtımâ'ya karşı da her daim vefalı olmuştur. Amcası son nefesini verene dek onun iman etmesi için çabalaması, maddî durumunun kötüleştiği bir dönemde –tıpkı amcasının onu güzelce himaye ettiği gibi- amcasının oğlu Ali'yi himayesine alması, işlerinde ona elinden geldiğince yardımcı olması, cenazesini Hz. Ali'ye yıkatıp gömdürtmesi,[15] amcasına olan vefasının örneklerindendir. Yine benzer şekilde, Hz. Peygamber'in çok değer verdiği, sevgi, şefkat ve merhametini unutamadığı, ikinci annem dediği bir isim vardı ki, o, Ebû Tâlib'in eşi Fâtımâ bnt. Esed idi. O, amcasının hanımı Fatıma hakkında "Ebû Tâlip'ten sonra, bana onun kadar kimsenin iyiliği dokunmamıştır. Ben onun gözetimine muhtaç, öksüz bir çocuktum. O, kendi çocukları aç olduğu halde önce beni doyurur, kendi çocuklarından önce benim saçımı tarardı…" diyerek bu iyilikleri asla unutamayacağını söyler, minnet ve şükranla vefasını izhar ederdi. O öldüğünde de büyük bir vefa örneği göstererek "annem öldü!" dedikten sonra gömleğini ona kefen yapmış, hatta bir müddet kabrine uzanmıştı[16]

Hz. Peygamber (as), sütanneleri ve sütkardeşine karşı da son derece vefalıydı. İlk sütannesi olan Süveybe'ye ikram ve hürmette bulunmuş; hatta ölünceye dek onunla ilgilenmiş, bağını koparmamıştı. Diğer bir sütannesi olan Halime'ye de her muhabbet ve hürmetle muamele etmiş; "anneciğim" diyerek vefasını, kadirşinâslığını göstermişti. O, Halime'yi evinde ağırladığında onu kendi elbisesinin üzerine oturtur, bir isteği olup olmadığını sorar, varsa yerine getirirdi.[17] O'nun vefası, sütannesinin yanı sıra sütkardeşi ve hatta birkaç yıl aralarında yaşadığı diğer Hevâzinlilere uzanacak kadar kapsayıcıydı. O, Hevâzin savaşında esir düşenler arasında gördüğü sütkardeşi Şeymâ'ya ikramda bulunmuş, yaşadıkları güzel çocukluk günlerini anmış, bazı hediyelerle birlikte onu yurduna geri göndermişti. Onun yanı sıra Hz. Peygamber (as) süt akrabaları olan Hevâzinlileri fidye almaksızın serbest bırakmıştı.[18] Yine o, sütannesinin kız kardeşini gördüğünde ona hemen sütannesini sormuş, ardından ikramlarda bulunan ve hediyeler vermişti. Bunun üzerine o kadın Hz. Muhammed'e "Sen küçükken de güzel bir akraba idin, büyüdüğünde de öylesin" diyerek Onun vefasını övmüştü.[19]

Hz. Peygamber, annesi vefat ettiğinde kendisini Mekke'ye getirerek dedesi Abdülmuttalib'e teslim eden, annesinin yardımcısı Ümmü Eymen'i de hayatı boyunca koruyup gözetmiş, anne yadigârı olan ve üzerinde emeği bulunan bu kadına da daima vefa göstermiştir.

Hz. Peygamber, evlendikten sonra eşine de hem onun sağlığında hem de vefatının ardından gösterdiği vefa örnekleri, eşlerin birbirine vefasının nasıl olacağını en ileri haliyle öğretmektedir. O, ilk evliliğini yaptığı ve onunla her türlü zorluğa göğüs geren, ona güç

[15] Nesâî, "Cenâiz", 84.
[16] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/178 vd.; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/120; Ya'kûbî, *Tarih*, 2/14.
[17] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/113.
[18] İbn Hişâm, *es-Sire*, 4/135.
[19] Vâkıdî, *Megâzî*, 2/869; Belâzürî, *Ensâb*, 1/95.

veren kıymetli eşi Hz. Hatice'yle mutlu bir evlilik yapmıştır. 25 yıl süren bu evlilik süresince başka bir evlilik yapmayan Peygamberimiz, hem eşi hem de çocuklarına karşı sevgi, hürmet, şefkat ve merhametle muamele ederek en derin vefa duygusunu yansıtmıştır. Evi yuvaya, dünyayı cennete çeviren bu eş modeli, diğer Müslümanlar için de örnek alınması gereken en önemli noktalardandır.

Hz. Peygamber (as), hayattayken kıymetini bildiği sevgili eşi Hz. Hatice'nin vefatından sonra da ona değer vermeye devam etmiş; onu sık sık anmak, hatıralarını anlatmak, iyiliklerinden bahsetmek suretiyle vefasını sürdürmüştür. Öyle ki, Hz. Peygamber'in (as) son eşi Hz. Aişe, ölmüş olduğu halde Hz. Hatice'yi çok kıskandığını, zira Resûlullâh'ın onu anmaktan vazgeçmediğini söyleyerek sitemde bulunurdu. Ayrıca Allah Rasûlü (as) Hz. Hatice'nin akrabalarına da hürmet eder, maddî-manevî desteğini onlardan eksik etmezdi. Yine, Hz. Hatice'nin vefatından sonra onun görüştüğü kadınlardan biri yanına geldiğinde ona öyle hürmet etmişti ki, bunun sebebi sorulduğunda Resûlullâh (as) şöyle demişti: "Bu kadın, Hatice sağken bize gelirdi. Ahde vefa dindendir".[20]

Hz. Peygamber'in (as) evlatlarına olan vefası ise, evlenmelerinden önce de sonra da devam etmiş; O, ihtiyaç duydukları anlarda evlatlarının yanında olmuştur. Kızlarına dair rivayetler büyük çoğunlukla küçük kızı Fatıma etrafında yoğunlaşsa da, diğer kızlarına dair var olan birkaç malumat dahi, vefasını anlamaya kâfîdir. Büyük kızı Zeyneb'in, müşrik kocasını esaretten kurtarmak için verdiği kolyeyi gören Resûlullâh'ın (as) hüzünlenerek, Zeyneb'in Medine'ye gelmesine mukabil eşini geri yollaması ve kolyeyi ona göndermesi, vefat ettiğinde kendi izârını vererek Zeyneb'in onunla kefenlenmesini söylemesi, cenaze namazını bizzat kıldırarak onun için dua etmesi sadece birkaç örnektir. Ayrıca Zeyneb'in çocuklarıyla da yakından ilgilenen Resûlullâh (as), torunu Ali'yi atının terkisinde gezdirmiş, diğer torunu Ümâme'yle çokça oynamış, onu mescide namaza götürmüş, Ümâme hastalandığında ve öldüğünde de kızı Zeyneb'e destek olmuştur.[21]

Allah Rasûlü'nün (as) bir diğer kızı Rukıyye ise, eşi Hz. Osman'la birlikte ailece Habeşistan'a hicret eden ilk Müslümanlardan olunca, Allah Rasûlü "Onlar, Lût ve İbrahim'den sonra ailesiyle beraber Allah'a ilk hicret edenlerdir" diyerek vefa göstermiştir. Rukıyye öldüğünde Bedir Savaşı'nda olan Hz. Peygamber (as), cenaze namazına yetişememenin hüznüyle kızının kabrini ziyaret etmiştir.[22]

Resûlullâh'ın üçüncü kızı Ümmü Külsûm'e dair az sayıdaki rivayetlerden öğrenildiğine göre, Allah Rasûlü genç yaşta kaybettiği kızının cenaze ve defin işleriyle yakından ilgilenmiş, kendi izârını kefenlenmesi için vermiş, kabre indirmiş ve kabrin güzelce kapatılmasına özen göstermiştir.[23]

---

[20] Müslim, "Birr", 11.
[21] Aynur Uraler, "Zeyneb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44/355-356.
[22] Uraler, "Rukıyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/219.
[23] Uraler, "Ümmü Külsûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42/323.

Hz. Peygamber'in küçük kızı Fatıma'ya dair de birkaç rivayet zikrederek Onun evlatlarına vefasını gözler önüne sermek mümkündür. Buna göre Hz. Peygamber'in (as) ona "ümmü ebîha" yani babasının annesi diye hitap etmesi, onu gördüğünde sevinçle ve ayakta karşılaması, elini tutup, yanaklarından öperek kendi yerine oturtması, bir yere gitmeden önce ve döndükten sonra hemen ona uğraması, bu örneklerden bazılarıdır.[24]

Allah Rasûlü, hem akrabası hem de dine büyük hizmetleri bulunan, Uhud şehitlerinden amcası Hz. Hamza'ya olan vefasını ise, onun yetim kalan evlâdına sahip çıkmakla göstermişti. Hz. Hamza'nın küçük kızını Medine'ye getirerek himayesine almış; küçük kızın teyzesi olan Cafer b. Ebû Tâlib'in hanımının da isteğiyle bu aile onu yanlarına almıştı. Hz. Peygamber (as) yine de hayatı boyunca onu koruyup gözetti, hatta evlendirdi.[25]

Hz. Peygamber (as), en zor zamanlarında yanında olup kayıtsız şartsız kendisine destek olan insanlara karşı özel bir vefa göstermiş, onları apayrı taltif etmiştir. O, hayatının her alanında omuz omuza verdiği can dostu Hz. Ebû Bekir'e "Sıddîk" ve "Atîk" sıfatlarını vermiş; vefatına yakın kendi yerine onun imamlık yapmasını uygun görmüştür. Allah Rasûlü (as), bir başka seferinde "Ey Zeyd! Sen Allah ve Rasûlü'nün dostusun. Ey Ali! Sen benim kardeşim ve dostumsun. Ey Ca'fer! Sen de bana yaratılış ve huy olarak en çok benzeyensin" diyerek bu isimleri taltif etmiş; aynı savaşta şehit olan Zeyd ve Ca'fer'in ardından dualar etmiştir.[26] Yine, himayesinde yetişen, oğlum diyecek kadar çok sevdiği Zeyd b. Hârise ve onun oğlunu Üsâme'yi ailesinin bir ferdi olarak görmüş, azatlı köle ve genç olmaları hasebiyle gelen itirazlara rağmen onları ordunun komutanlığına tayin etmiştir.[27] Bu husustaki bir diğer örnek ise, davetin gizlice yürütüldüğü, nübüvvetin ilk yıllarında her türlü muhtemel riski göze alarak evini Hz. Peygamber'e (as) ve ona inananlara açarak İslâm'a büyük hizmet eden Erkam b. Ebü'l-Erkam ile ilgilidir. Evini İslam davasına tahsis eden bu isme Hz. Peygamber (as) Medine'ye hicret edince evsiz bırakmadı, burada kendisine bir ev verildi. Resûlullâh (as) Bedir Savaşında ele geçirilen meşhur merzuban adlı kılıcı da Erkam'a vermeyi uygun görmüştü.[28]

Hz. Muhammed (as), yakından uzaktan, az ya da çok İslâm'a, Müslümanlara iyiliği dokunmuş olanları da unutmazdı. Örneğin, hemen her gün Mescdi-i Nebevî'nin temizliğiyle ilgilenen bir hanımın bir gün mescide olmadığını fark eden Allah Rasûlü (as) ashabına onu sormuş, öldüğünü söylediklerinde ise neden kendisine haber vermediklerini belirterek kabrinin yerini öğrenmiş, sonra oraya gidip cenaze namazını kılmış ve ona dua etmişti.[29]

---

[24] Uraler, "Fatıma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12/219-223.
[25] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/159.
[26] İbn Asâkir, *Tarihu Dımaşk*, 19/361.
[27] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 73/84.
[28] Önkal, "Erkam b. Ebü'l-Erkam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11/305.
[29] Buharî, "Cenâiz", 67.

Hz. Peygamber (as), iyiliği yapan kişi mümin olmasa dahi ona vefalı davranmış, kadirşinaslığını göstermiştir. Nitekim Taif yolculuğu dönüşünde alınmadığı Mekke'ye girmek için birçok kişiden himaye talep etse de reddedilmiş; sadece Mut'im b. Adiyy ona hâmî olarak şehre girmesini sağlamıştı. O sonraki yıllarda Bedir savaşı'nda Müslümanlara karşı savaşırken öldüğünde Hz. Peygamber (as), o hayatta olsaydı ve benden tüm savaş esirlerinin bağışlanmasını isteseydi hepsini serbest bırakacağını söyleyerek, onun iyiliğini unutmadığını göstermişti.[30]

Bir diğer örnek, müminlerin ilk hicret yeri olan Habeşistan halkı ve kralıyla ilgilidir. Buna göre, Habeşistan hicretinden yıllar sonra, Habeşistan'dan gelen bir heyet Resûlullâh'ın yanına gelmişti. Hz. Peygamber onlarla yakından ilgilendi ve ashâbına, onların Habeşistan'a hicret eden müminlere ikramda bulunduklarını, şimdi de kendisinin onlara hizmet etmek istediğini söylemişti. Ayrıca o, Habeşistan kralı vefat ettiğinde ona dua etmiş, ashâbından da dua etmesini istemiş ve gıyabında cenaze namazını kıldırmıştır.[31]

Allah Rasûlü'nün (as), tebliğ sürecinin başından beri nice eziyetlere maruz kalan, mücadelesine ortak olan yol arkadaşlarına, dostlarım dediği ashâbına vefası da hayatı boyunca hem sözlerine hem davranışlarında en ileri derecede görülmüştür. O, ashâbından tek bir kişiye dahi zarar gelmesi ihtimaline karşın sonuna kadar mücadele etmiştir. Örneğin, Hudeybiye umresi öncesi Mekke'yi yoklamak üzere şehre giden Hz. Osman'ın geri dönmemesi üzerine Hz. Peygamber (as) derhal ashâbıyla beyatleşip, eğer Hz. Osman'a bir şey yapıldıysa bunun hesabını sormaya yemin etmişti (Rıdvân Beyatı).[32] Dostlarının kılına zarar gelmesine son derece üzülen Hz. Peygamber (as), Reci ve Bi'r-i Maûne adıyla anılan olaylarda, ashâbından pek çok ismin pusuya düşürülerek şehit edilmesinden dolayı büyük üzüntü duymuş, gözyaşı dökmüş ve hatta bunu yapanlara uzunca bir süre beddua dahi etmiştir.[33]

Ashâbına verdiği değeri, onlara olan minnettarlık ve vefasını sözleriyle de ortaya koyan Hz. Muhammed'in (as) onlar hakkında pek çok sözü nakledilmiştir: "Ashâbım yıldızlar gibidir; hangisine tâbî olursanız hidayete eresiniz"[34], "Sakın Ashâb'ıma dil uzatmayın. Nefsim kudret elinde bulunan Allah'a yemin ederim ki, sizden biriniz Uhud dağı kadar altın sadaka verse, onlardan birinin verdiği bir avuç hatta yarısının sevabına erişemez"[35], "…Kim onları severse, bana olan muhabbetinden dolayı sevmiş olur. Kim

[30] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/404-406.
[31] Müslim, "Cenâiz", 62-68.
[32] Vâkıdî, *Megâzî*, 2/603; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/329-330.
[33] Buharî, "Megâzî", 28; Vâkıdî, *Megâzî*, 1/349, 354 vd.; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/178 vd.
[34] Beyhâkî, *Kenzü'l-Ummâl*, 1002.
[35] Buharî, "Fedâilü's-Sahâbe", 4

onlara buğzederse, bana olan buğzundan dolayı buğzetmiş olur. Kim onlara eza ederse, bana ezâ etmiş olur. Bana ezâ edense Allah'a ezâ etmiş gibidir…"[36] bunlardan bazılarıdır.[37]

Allah Rasûlü'nün genel anlamda ashâbına, özel anlamda Muhâcir ve Ensâr'a vefası, Kur'ân-ı Kerîm'de onları öven birçok ayetin[38] tezahürü gibidir. O, nübüvvetle birlikte hayatının hemen her anında İslâm davasını birlikte sırtlandığı, mallarını ve canlarını Allah yoluna adamış, "Anam babam sana feda olsun Yâ Rasûlallah" diyen ve öyle de yaşayan bu insanlara daima vefalı olmuştur. O, İslâm'ın ilk yıllarında kendisiyle birlikte, maddî-manevî nice zorluklara katlanan, fedakârlıkta bulunan Muhâcirlerin yaptıklarını asla unutmamış, bu iyiliklerini de fırsat buldukça dile getirmiştir: Örneğin Muhâcirlerin önde gelenlerinden Hz. Ebû Bekir hakkında şunları söylemiştir: "Bize iyiliği dokunan herkese, bunun karşılığını aynıyla veya daha fazlasıyla ödemişizdir. Ancak Ebûbekir müstesnâ! Onun o kadar çok iyiliği olmuştur ki, karşılığını kıyâmet günü Allah Teâlâ verecektir. Bana Ebûbekir'in malı kadar kimsenin malı faydalı olmamıştır…"[39]

Hz. Peygamber'le birlikte teblîğin ilk yıllarında nice zorluklara tahammül eden Muhâcirler, Medîne'ye hicret ettiklerinde ise geride bıraktıklarının özleminin yanı sıra Medîne'nin havasına alışamamış, hummâ ve benzeri hastalıklara yakalanmışlardı. Hz. Ayşe, Hz. Ebûbekir, Bilâl-i Habeşî gibi isimlerin de aralarında olduğu bu güzîde muhâcirûn topluluğununun fedakârlıkları karşısında Allâh Rasûlü (as) duygulanmış, onların sağlık-sıhhati için duâ etmişti.[40]

Hz. Muhammed (as) müteşekkir olduğu ve vefaya en layık kişilerden gördüğü Ensâr'a da apayrı bir değer vermiş, minnettarlığını şöyle ifade etmiştir: "Sizlere, Ensâr'a iyi muâmele etmenizi tavsiye ederim. Onlar benim cemaatim, sırdaşlarım ve eminlerim (güvendiklerim)dir. Onlar, üzerlerine düşen vazîfeleri hakkıyla yapmışlardır. Hizmetlerinin karşılığı ise henüz tam olarak ödenmemiştir (Âhirette fazlasıyla ödenecektir)."[41]

Allah Rasûlü'nün (as) vefası, tüm ümmetini sarıp sarmalayacak kadar büyük olup, vahiyle beyan edilmiş olması bakımından özellikle değerlidir:" And olsun! Size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sıkıntıya düşmeniz onu üzer. O, size pek düşkün, inananlara şefkatli ve merhametlidir."[42]

---

[36] Tirmizî, "Menâkıb", 58.

[37] Söz konusu hadislerden bazıları hakkındaki sıhhat tartışmaları bir yana, Allah Rasûlü'nün İslâm'a hizmetleri bulunan, öncüler niteliğindeki ashâbına dair benzeri sözler söylemesi uzak bir durum değildir.

[38] Bunlardan birkaçı şöyledir: **"İnanıp hicret eden ve canlarıyla, mallarıyla Allah yolunda cihad edenlerle (onları) barındırıp yardım edenler; işte bunlar birbirlerinin velisidirler" (**Enfâl, 8/72**). "…İşte Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuştur.** Allah onlara içinde ebediyen kalacakları, altından ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır ki işte büyük kurtuluş budur" (**Tevbe, 9/100**).

[39] Tirmizî, "Menâkıb", 15**.**

[40] Buhârî, "Fedâilü'l-Medîne", 12.

[41] Buhârî, "Menâkıbü'l-Ensâr", 11.

[42] Tevbe, 9/128.

Hz. Peygamber (as), kendi döneminde yaşayan ümmetine değer verip vefa gösterdiği gibi, sonraki zaman dilimlerinde de ona inanan, ümmet olan insanları da çok sevdiğini söylemiş; onları sırât-ı müstakîmden ayrılmamaya, böylece ebedî hayatta sancağı altında buluşmaya ve nihayetinde Cennet'te ebediyen sürecek olan saadet dolu bir hayatı kazanmaya davet etmiştir. Bu doğrultuda O: "Ben sizi ateşe düşmekten korumak için eteklerinizden tutuyorum, siz ise elimden kurtulmaya çalışıyorsunuz" diyerek, her daim ümmeti için çabaladığını ifade etmiştir.[43] Kısacası, Onun vefası, ümmeti için gösterdiği gayret, yaptığı dua ve onlara her konuda canlı örnek oluşuyla en açık şekilde tezahür etmiştir.

Hz. Peygamber'in, sonraki nesillerden oluşan, onu görmeden seven ve inanan ümmetine gösterdiği vefa ise eşsiz güzelliktedir. Kendisini görüp sohbette bulunma lütfuna erişmiş müminlere ashâbım/dostlarım diyen Hz. Peygamber (as), kendisini görmedikleri halde çok seven ve ona uyan müminlere "kardeşlerim" demişti, "kardeşlerimi özlüyorum" demişti.[44]

2) Ceddine, Ahirete İntikal Etmiş Olanlara Vefa

Hz. Peygamber (as), "Ben dedem/atam İbrahim'in duası, kardeşim İsâ'nın müjdesi ve annem Âmine'nin rüyasıyım" diyerek ceddini hayırla, tevazuyla ve minnetle anmıştır. O ayrıca, yukarıda işaret edilen Hz. İbrahim'in yaptığı duaya[45] vefa gösterircesine, onu ve dahi ailesini duasına katmış, ümmetine de öğreterek kıyamete dek bu vefanın sürekliliğini sağlamıştır. Salli-Bârik duaları olarak bilinen bu dualarda Hz. Peygamber ve ailesi, Hz. İbrahim ve ailesiyle birlikte anılmış, onlar için dua edilmiştir.

Hz. Muhammed'in (as) insanlara vefası sadece yaşayanları değil ölmüş olanları da kapsayıcı mahiyetteydi. O, ölümün vefaya engel olmadığının daha doğrusu olmaması gerektiğinin yaşayan kanıtıydı. Bu bağlamda Hz. Peygamber (as), ölmüş olan iyi insanları herkesin içinde hayırla anar, onlara dua eder, cenaze namazlarını kıldırır, kabirlerini ziyaret ederek düzeltir ve bazen de onlarla olan hatıralarını yâd ederdi. Şüphesiz, vefa sadece ölünün şahsına gösterilecek bir erdem olmayıp, onun ardından geride kalan sevdiklerine karşı da duyarlı olmayı gerektirir. Örneğin, Allah Rasûlü (as) Mûte savaşında ard arda şehit düşen ashâbın önde gelen isimleri başta olmak üzere ölenlerin ardından onların geride kalan aileleri için harekete geçmişti. Müslümanlara, cenazesi olan evlere yemek götürmelerini, bu zor günlerinde onlara yardımcı olmalarını telkin etmişti. Kendisi bu konuda da örnek olan Allah Rasûlü (as), bu savaşta şehit olan amcaoğlu Ca'fer'in ailesine taziyede bulunduktan sonra, üç gün boyunca yemek yaptırıp gönderdi; ayrıca Ca'fer'in çocuklarını da himayesine aldı.[46]

---

[43] Müslim, "Fedâil", 19.

[44] Müslim, "Tahâret", 39.

[45] "Rabbimiz! İçlerinden onlara senin ayetlerini okuyan, Kitâb'ı ve hikmeti öğreten ve onları her kötülükten arındıran bir peygamber gönder!" (Bakara, 2/129).

[46] Tirmizî, "Cenâiz", 21; İbn Mâce, "Cenâiz", 59.

b. İnsanlar Dışındaki Canlı-Cansız Varlıklara Vefası

Allah Rasûlü (as), insanlar dışındaki varlıklara, hayvanlara, bitkilere, çevreye, doğduğu ve yaşadığı şehre ya da yaşanmışlığı olan eşyaya dahi vefalı davranarak adeta vefanın en ince örneklerini sergilemiş ve bu hususuta da hem sözleriyle hem de davranışlarıyla örnek olmuştur.

1) Hayvanlara, Bitkilere, Çevreye/Tabiata Vefası

Allah Rasûlü (as), insanlara, etrafındaki hayvanlara, bitkilere kısacası çevreye değer vermeyi, onları Allah'ın (cc) eseri, nimeti olarak görüp ona göre davranmalarını öğretrmiştir. Hele ki, bu varlıklar, insanın istifade ettiği, çeşitli amaçlar için kullandığı bir konumdaysa, karşılığında çok daha dikkatli olunması gerekmektedir. Nitekim O, her canlıya yapılan iyilik nedeniyle insana sevap verileceğini söyleyerek[47] diyerek konunun değerini açıkça ortaya koymuştur.

O, sorumluluğumuzdaki hayvanların beslenmesi, fazla yük yüklenmemesi, dinlendirilmesi gibi hususları sık sık hatırlatmıştır ki, bu onlara vefanın bir alâmetidir. Örneğin Hz. Peygamber (as): "Otu bol yerlerde yolculuk yaptığınız zaman, otlardan istifade etmeleri için develere imkân verin. Çorak ve otsuz yerlerde yolculuk ederseniz, takattan düşmeden gidilecek yere varmaları için develeri süratlice sürün. Gece mola verip yatacağınız zaman yoldan ayrılıp bir kenara çekilin…"[48] buyurmuştur. Yine O, Medineli bir genci, devesini aç bırakmaması ve onu çok yormaması hususunda uyarmıştır.[49] Yine Hz. Peygamber (as), develerini durdurduktan sonra uzun süre üzerlerinde sohbet etmeyi sürdüren iki kişiyi görünce onları "*Hayvanlarınızın sırtını minberler olarak kullanmaktan sakının. Zira tek başınıza güçlükle gidebileceğiniz bir yere sizi götürmeleri için Allah onları sizlere musahhar kıldı …*" şeklinde uyarmıştır.[50] O, "*konuşamayan şu hayvanlar hakkında Allah'tan korkun*"[51] diyerek insanlara onların varlığına ve faydalarına karşı vefalı olmayı hatırlatmıştır. Nitekim Allah Rasûlü (as), bindiği devesine kızıp lanet okuyan bir kadının bu vefasızlığına karşın devesinin salıverilmesini, zira o devenin lanetlendiğini söylemiş,[52] bir nevi, sahibinin lanetle baktığı bir hayvandan artık ona hayır gelmeyeceğini işaret etmiştir.

Son olarak, çocukluğundan beri Hz. Muhammed'in (as) terbiyesinde yetişmiş olan Enes b. Mâlik'in, Allah Rasûlü'nün kendilerine hayvanlara güzel mukabelede bulmayı öğrettiğini gösteren şu sözünü zikretmek mümkündür: "Biz bir yerde konakladığımız zaman develerin yüklerini çözüp onları rahatlatmadan Allah'ı tesbîh ve ibadete koyulmazdık".[53]

---

[47] Müslim, "Selâm", 153.
[48] Müslim, "İmâre", 178.
[49] Ebû Dâvûd, "Cihâd", 44.
[50] Ebû Dâvûd, "Cihâd", 55.
[51] Ebû Dâvûd, "Cihâd", 44.
[52] Müslim, "Birr", 80, 81.
[53] Ebû Dâvûd, "Cihâd", 44.

Allah Rasûlü (as), hayvanlar konusunda olduğu gibi ağaçlar başta olmak üzere çevre ve tüm tabiata da özen gösterilmesi, kıymetinin bilinmesi hakkında da örnek olmuştur. O, birçok hadîs-i şerîfinde, ağaç dikmenin, ekin ekerek yeryüzünü ihyâ etmenin sadaka-i câriye kabilinden olduğunu, çeşitli şekillerde faydalandığımız tabiatın düzenini muhafaza etmenin önemini vurgulamıştır. Örneğin O, bir Müslüman ağaç diker de o ağaçtan insan, kuş veya başka bir hayvan istifade ederse bunun kıyamete kadar o kişi için sadaka olacağını belirtmiştir.[54] O, insanların dinlendikleri, oturdukları yerlerin, umuma açık mekânların ya da gelip geçtikleri güzergâhların da kirletilmemesini söylemiş,[55] böylece insanları çevreye de vefalı olmaya çağırmıştır.

Allah Rasûlü (as), Allah'ın kâinatta insanın istifadesine sunduğu tüm nimetlere karşı, şükrün de bir gereği olarak, vefalı olmayı, buna mukabil israf ve nankörlük gibi vefasızlıklardan kaçınma hususunda da en güzel örnek olmuştur. "Nehir kenarında bile abdest alıyor olsanız, suyu israf etmeyiniz" hadîsi, bunun en güzel örneklerindendir.

Onun hayatı boyunca savaşmak durumunda kaldığı anlarda bile, Müslümanlara, tehlike veya zorunluluk arz etmedikçe, hayvanların yanı sıra ağaçlara, meyvelere, bitkilere, ekinlere,[56] binalara, dinî yapılara zarar vermemelerini[57] tembihlemesi dikkate şayandır.

2) Hatıra, Yaşanmışlık veya Kutsallık Taşıyan Mekânlara, Eşyaya Vefa

Genel anlamda bakıldığında Allah Rasûlü'nün (as) yediği, içtiği, giydiği, bir şekilde istifadeyle nimetlendiği, yaşanmışlıkları olan şeylerden vefasını esirgemediği görülür. Aslında, onları hor kullanmaması, israf etmemesi, temiz ve düzenli tutması gibi tutumları, başlı başına dahi vefanın göstergesidir.

Özel bir örnek olarak, Hz. Peygamber'in (as), mescidde üzerine çıkarak hutbe irad ettiği kütük ile yaşadıklarına dair nakledilen bir hadiseden bahsetmek mümkündür. Buna göre Allah Rasûlü (as), minber inşa edilene dek kullandığı bu kütükten sonra minberden hutbe vermeye başlayınca kütük inlemiş, Allah Rasûlü (as) ise onu eliyle sıvazlamış ve sonra da terk etmemiştir.[58]

Hz. Muhammed (as), doğduğu, büyüdüğü yaşadığı, nice hatıralar biriktirdiği şehirlere, mekânlara karşı da son derece vefalı olmuştur. Örneğin, Mekke'den hicret etmek zorunda kaldığında hüzünlenerek, Mekke'ye hitaben, en çok sevdiği yerin orası olduğunu, şayet Mekke halkı kendisini mecbur bırakmasaydı orayı terk etmeyeceğini[59] söylemek suretiyle şehirle vedalaşması ince bir vefa göstergesidir. Öte yandan, yıllar sonra Allah Teâlâ Hz. Peygamber (as) ve Müslümanlara Mekke'nin fethini nasip edip de oraya

[54] Müslim, "Müsâkât", 10.
[55] Müslim, "Tahâret", 68; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 14.
[56] Vâkıdî, II, 758; ayrıca bkz. Macit, Yunus, "Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fizikî Yapının Masuniyeti", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/4 (2005), 95-110.
[57] Abdurrezzâk, *el-Musannef,* 5/220, nr. 9430.
[58] Buharî, "Menâkıb", 25.
[59] Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, 3/283.

girdiklerinde Hz. Peygamber'in (as) şehirde genel af ilan etmesi,[60] orayı -en ufak hayvanlara ve tabiata dahi zarar verilemeyecek şekilde- harem bölgesi ilan etmesi[61] vefanın zirve örneklerindendir.

Yaşanmışlığın ve kutsallığın birleştiği bu şehir, Allah Rasûlü'nün (as) vefasından her daim nasibi almıştır. Ayrıca ilave etmek gerekir ki, Hz. Muhammed'in (as) Mekke'nin fethiyle birlikte Kâbe'ye girerek orayı putlardan temizlemesini ve ezan okutmasını[62] (lâyık olduğu gibi yeniden tevhîd merkezi haline getirmesini), hem o mukaddes beldeye hem de mukaddes Kâbe'ye vefa olarak görmek mümkündür.

Hz. Peygamber (as) en zor zamanında kendisine sığınak olan hicret yurdu Medîne'yi de vatanı/yuvası olarak benimsemiş; tabiri caizse Mekke ve Medine onun iki kolu-kanadı olmuştur. Allah Rasûlü (as), Medine'ye olan güzel hislerini,"Allah'ım! Mekke'ye verdiğin bereketi misliyle Medîne'ye de ver!"[63], "Allah'ım! Mekke'yi sevdirdiğin gibi hatta misliyle Medîne'yi de bizlere sevdir, mahsullerini bereketli, havasını sağlıklı kıl!"[64] veya "Medine'nin sıkıntı ve zorluklarına sabır gösteren ümmetime, şefaatçi ve şahid olacağım."[65] gibi sözleriyle, dualarıyla ifade etmiştir.

Hz. Muhammed (as), kendisine ve Müslümanlara yurt olan bu şehri harem bölgesi ilan etmiştir: "İbrahim (as) Mekke'yi harem ilan etmişti; ben de Medîne'nin iki tepe arasını harem ilan ediyorum".[66] Bu bağlamda oranın ağaçlarının kesilemeyeceğini, orada günah işlenemeyeceğini söyleyen Hz. Peygamber (as), kim bunun aksine davranırsa Allah'ın, meleklerin ve tüm insanların lanetini yüklenmiş olacağını belirmiştir.[67]

Onun Medîne'ye ve Medîne'nin Ensâr halkına olan vefasını gösteren belki de en büyük örnek, Mekke'nin fethiyle birlikte orada, doğup büyüdüğü topraklarda yaşama imkânı doğduğu halde, Medîne'yi ve oranın güzîde halkını bırakmayarak ömrünüm sonuna kadar Medîne'de yaşamasıdır. Nitekim rivayete göre Hz. Peygamber (as), Mekke'nin fethinin ardından kendisinin artık Medîne'ye dönmeyip orada kalacağını düşünen Ensâr'ın endişesini görünce, vefa kokan şu sözleri söylemişti: " Öyle bir şeyden Allah'a sığınırım. Benim hayatım sizin hayatınızdır, benim ölümüm sizin ölümünüzdür/sizin yanınızdadır".[68]

---

[60] Vâkıdî, *Megâzî*, 2/814 vd.; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/39 vd.
[61] Buharî, "Cihâd", 71.
[62] Vâkıdî, *Megâzî*, 2/832 vd.; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/56.
[63] Buhârî, "Büyu'", 53, "Kefâret" 5; Müslim, "Hacc", 465.
[64] Buhâri, "Fedailu'l-Medine", 11, 12; Müslim, "Hacc", 480.
[65] Müslim, "Hacc", 484.
[66] Müslim, "Hacc", 471; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/141.
[67] Buharî, "Fedâilü'l-Medîne", 1.
[68] Müslim, "Cihâd", 86; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/59.

Yüce Allah'a (c.c.) Vefa

Zeynep DENİZ*

Özet

Sevgiyi sürdürme, sevgi, dostluk bağlılığı anlamlarına gelen "Vefa" dilimize Arapçadan geçmiş bir kelimedir. İnsanın ruh sağlığını bu erdem olmadan koruması mümkün görülmemektedir. Akıl sahibi olması hasebiyle geçmiş ve geleceğiyle ve hayatında mühim yerleri olan akraba ve ahbabıyla; hatta bütün mahlûkat ile ülfet peyda eden insanın vefaya muhtaç olduğu aşikârdır.

İnsan kalbî duygularla donatılmış fıtratına muhabbet derç edilmiş bir mahlûktur. Muhabbetin en büyüğüne layık Zat ise şüphesiz insanı yoktan var eden, çeşit çeşit nimetlerle donatan ve kendini mahlûkatına tanıtıp sevdirmek isteyen Yüce Allah'tır. Muhabbet devam etmezse anlamını yitirir. Yani muhabbet vefa ile bütün güzel neticelere ulaştırır. İnsanı dünya ve ahiret saadetine kavuşturacak olan Rabbe vefadır. Vefa muhabbetle Rabbe bağlanmaktır; Cenab-ı Hakk'ı razı etmek için nefsin arzularına gem vurmaktır; Rabbiyle olan muhabbete halel gelmesin diye günahlardan kaçınmaktır.

Yüce Rabbimiz Kur'an'ın muhtelif ayetlerinde ahde vefanın ehemmiyetinden bahsetmektedir. Kur'an'ın "Her kim ahdine vefa gösterir ve günah işlemekten sakınırsa bilsin ki Allah o sakınanları sever."(Âl-i İmran 3/76) ayetinde vefa gösterenlere müjde "Allah'a verdikleri sözleri ve ettikleri yeminleri önemsiz bir dünya menfaatine satanlar var ya, işte onların ahirette hiçbir nasipleri yoktur. Allah kıyamet günü onlarla konuşmayacak, onlara merhamet nazarıyla bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için can yakıcı bir azap vardır." (Âl-i İmran 3/77) ifadelerinde ise vefasızlara şiddetli inzar bulunmaktadır. Yine "O fâsıklar ki, Allah'a kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler, Allah'ın korunup gözetilmesini emrettiği bağları koparırlar ve yeryüzünde bozgunculuk yaparlar. En büyük zarara uğrayanlar işte onlardır." (Bakara 2/27) ifadeleri sözlerinden dönenler diyerek vefa erdeminden mahrum olanların akıbetini bildirmektedir.

Bu çalışmamızda mukaddes kitabımız olan Kur'an-ı Kerim'in vefaya bakışını anlatan ayetlerden bir kısmı ele alınacaktır. Yüce dinimizin vefaya verdiği ehemmiyeti vurgulamak hedeflenmiştir.

1. Giriş

Vefa: "Sözünde durmak, sözünü tutmak, verdiği sözü yerine getirmek, verdiği sözden dönmemek; borcunu ödemek; özü ve sözü doğru olmak, dostlukta ve bağlılıkta sebat etmek, kendini sevenleri, kendisine iyiliği dokunanları unutmamak, dostlarıyla ilgiyi kesmemek, sevgi, dostluk, samimiyet…" manalarında kullanılan bir kavramdır. Bu

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, zeynepdeniz4727@gmail.com

nitelikleri kendinde bulunduran kadir kıymet bilen kişiye vefalı veya vefakâr denir. Bu vasıfların zıddı olan vefasızlık iyilikbilmezlik nankörlük olarak kabul edilir. Nankörlük, iyiliğin kıymetini bilmemek veya gördüğü iyiliğe kötülükle mukabele etmektir.[1] İbn-i Sina'nın temel eserlerinde ve onunla alakalı olan bazı araştırmalarda vefa ve ahde vefanın da övülen erdemlerle beraber zikredildiği belirtilmektedir.[2] "Ahd, masdar olarak, 'bir şeyin yerine getirilmesini emretmek, tâlimat vermek; söz vermek' mânalarına geldiği gibi, isim olarak, 'emir, tâlimat, taahhüt, antlaşma, yükümlülük, itimat veren söz' anlamlarına da gelir. Yemin ahdin dinî ve kutsî yönünü, söz verme de ahlâkî yönünü teşkil eder."[3]

Güvenilir olmak, sözünde durmak, kişinin yükümlülüklerini yerine getirmesi anlamına gelen sorumluluk, samimi ve sağlam dostluk, içten bağlılık anlamına gelen sadakat, menfaatlerinden vazgeçerek başkalarını kendi nefsine tercih etmek olan fedakârlık vefayı oluşturan ve sağlam münasebeti olan unsurlardır.[4]

Ahid ve vefa kelimeleri sıdk kavramı ile bağlı olan ifadelerdir. Ahidlere sadık kalma ve her şeyi mükemmel yapma manaları, bu kavramları mühim bir ahlakî erdem mertebesine yükseltmiştir. "Kur'an'ın bu kelimeye kazandırdığı anlam hem insan-insan ilişkisindeki yatay iletişimde hem de Allah-insan arasındaki dikey iletişimde söz konusu olan dinî ve sos-yal içerikli bir niteliğe bürünmüştür"[5] Bu erdemlerin Müslümanlarda mutlaka bulunması gereken faziletlerden olduğu görülmektedir.

Kur'ân'a göre, ahde vefa bütün yaşamın özü ve erdemli bir hayatın ön koşuludur. "Ey iman edenler, antlaşmalarınıza sadık kalın..."[6] ayetinde geçen "akitlerin insanın, Allah'la, diğer insanlar ve toplumlarla yaptığı her türlü söz, ahit ve anlaşma gibi karşılıklı sözleşmeyi icap ettiren her davranışı içine aldığını bildirmektedir. Ayet, insanın Allah'la, diğer insanlarla ve düşmanla olan münasebetlerinde, özetle dinî, şahsî, ailevî, sosyal ve hatta uluslararası münasebetlerde uyulması lüzumlu olan mühim bir kaideyi bildirmektedir. Bu ahde vefa ilkesi, fert, toplum ve devletin geçici menfaatleri uğruna asla feda edilemez. Her koşulda ahde vefalı olmak - zahiren aksi bile görünse- maslahatın bizzat kendisidir.[7] İnsan hayatında verilen sözü tutmak, vakte riayet ederek sözleştiği saatte ve

---

[1] Veyis Değirmençay, "Mesnevi'de Vefa", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 65 (Aralık 2020), s. 113.

[2] Aytekin Demircioğlu, "İbn Sina ve Gazali'nin Bazı Değer Kavramları Yönünden Karşılaştırılması", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi,* C 16, S 28 (Ağustos 2020), s. 1569.

[3] Abdurrahman Küçük, "Ahid", *TDV İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 1/533.

[4] Hüseyin İbrahim Yeğin, Vefakârlık Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, *Dergİabant* (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Bahar 2017, C 5, Sayı 9, s. 121-122.

[5] Mehmet Fatih Korkmaz, Allah'ın İsrailoğulları ile Ahidleşmesi, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl: 17, Sayı 34 (Aralık 2019), s. 326.

[6] Maide 5/1

[7] Zülfikar Durmuş, Kur'an'a Göre İnsanın İlişkilerinde Sorumlu Olduğu Temel Ahlâkî İlke: Ahde Vefa, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi II*, Sayı 3 (2002), s. 86.

yerde hazır olmak ya da üstlendiği vazifenin neticelendirilmesi gibi hayatın küçük zannedilen ancak yapılmadığı zaman düzen bozan kaideleri ehemmiyetlidir.[8]

Kur'an'da Allah'ın (c.c.) Yahudi ve Hristiyanlardan ahid aldığı ve onların da Allah'ın emir ve yasaklarına uyacaklarına dair söz verdikleri bilinmektedir. Fakat İsrailoğulları, Allah'a verdikleri söze bağlı kalmamış, ahidlerini bozmuş ve bunu alışkanlık haline getirmişlerdir. Allah (c.c.), Hıristiyanlardan da ahidler almış, lakin onlar da bazı sözlerini unutmuşlardır. Kur'an-ı Kerim'de Peygamberlere tâbi olanlar övülmüş, ahdlerinden dönenlerse yerilmiştir.[9]

Görüldüğü üzere Rabbimiz ahde vefayı emretmekte Kur'an'da ahde vefanın emredildiği çok sayıda ayet bulunmaktadır. "Ahdi de yerine getirin. Muhakkak ki ahidden dolayı mes'uliyet vardır"[10] anlamındaki ayet bunlardan sadece biridir. Konunun bu ehemmiyetinden dolayı vefasızlık şiddetle yasaklanmıştır. Nitekim İbni Ömer'in (r.a.) rivayetine göre Resulullah (s.a.s) şöyle buyurmuştur: "Kıyamet günü, Yüce Allah öncekileri ve sonrakileri birleştirip topladığı zaman her vefasız için, onu tanıtan bir bayrak dikilir ve 'Bu falan (oğlu falanın) vefasızlığıdır' denilir"[11]

İbn Ömer'den (r.a.) rivayet edilen hadis, sözünde durmayan vefasızların kıyamet günü teşhir edileceklerini bildiriyor. (İbnu Ebî Cemre Arap örfünde bir şeyin teşhirinde en iyi vasıtanın bayrak dikilmesi olduğunu ifade eder). Onların arkalarına dikilecek olan bayrağın vefasızlıkları ölçüsünde yüksek tutulacağı belirtiliyor. İbn Ebî Cemre hadiste geçen vefasızlık anlamına gelen "gadr" sözcüğünün mutlak gelmesinden, "büyük" veya "küçük" her türden vefasızlığın kastedildiğini ve sıradan bir günah işleyen kimsenin bile, Cenab-ı Hak teşhir etmek isterse, onu gösterecek bir alameti olacağını kastettiğini beyan eder. Bu konuya Rahman suresi, 41. ayet delil getirilebilir "Günahkârlar simalarıyla tanınacaklar". Dolayısıyla her bir günahın Allah'a karşı yapılan bir gadr, bir vefasızlık olduğu bilinmelidir. Çünkü işlenen her bir günah, bezm-i elestte Allah'la olan kulluk antlaşmasına, verilen ahde vefasızlık anlamına gelmektedir.[12]

Mevlana'ya göre vefasızlık, çürümüş kök gibidir; meyveden ve güzellikten nasipsizdir. İnsan, Allah'a verdiği söze sadık kalırsa Allah da ona verdiği sözü tutacak ve onu ebedi saadete mazhar edecektir.[13]

---

[8] F. Cangüzel Güner Zülfikar, Sâmiha Ayverdi ve Ahde Vefa, *Muhafazakar Düşünce*, Yıl: 11, Sayı 41-42 (Temmuz-Aralık 2014), s. 32

[9] Küçük, "Ahid", 1/533.

[10] İsra 17/ 34

[11] İbrahim Canan, Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi, (Ankara: Akçağ Yayınları 1991), 12/333. [Buhârî, Edeb, 99, Cizye 22, Hiyel 9, Fiten 21; Müslim, Cihâd 10, (1735); EbûDâvud; Cihâd 162, (2756); Tirmizî, Siyer 28, (1581)'den naklen]

[12] Canan, Kutub-i Sitte, 12/333-334.

[13] Değirmençay, "Mesnevi'de Vefa", s. 111.

Mevlâna; Allah'ın, iman edenlerin verdikleri söze sadık kalmalarını, ahdin hakkını gözetmelerini, O'na kulluk borcunu ödemelerini talep ettiğini ihtar eder. Yüce Allah'ın haklarından sonra da anne haklarının geldiğini, çünkü o anne karnında ceninken Allah'ın, annesini ondan alacaklı kıldığını; insanoğlunun hem Allah'ın haklarını hem de annesinin haklarını gözetmesi gerektiğini vurgular.[14] İnsanın en çok vefalı olması gereken zat şüphesiz Allah'tır. Allah'a vefanın tecellileri olan mahlûkata karşı vefa insanda olması gereken erdemlerdendir. İnsan fıtratı gereği hayatında münasebet kurduğu mahlûkata vefa duyar. Vefanın diğer alanlarda tezahürüne tebliğimizde zaman zaman yer verecek olsak da esas olarak Yüce Rabbimize karşı vefayı bir kısım Kur'an ayetleri ışığında açıklamaya gayret edeceğiz.

2. Kur'an'ı Kerim'de Yüce Allah'a Vefa ile İlgili Ayeti Kerimeler

Çalışmamızın bu başlığı altında dinimizin "vefa" erdemine bakış açısını, insanın yaratılış gayesinin Yüce Allah'a vefalı olmak olduğunu, ilgili bazı Kur'an ayetlerini ele alarak inceleyeceğiz.

"Kur'ân-ı Kerîm'de v-f-y /و-ف.ي kökünden türeyen kelimeler 66 defa tekrarlanmış olup farklı anlamlarda kullanılmıştır. Birçok ayette lügat anlamında kullanılan bu kavram, ahid kavramı ile kullanıldığında verilen sözlere bağlı kalmayı, akd (a-k-d / د . ق . ع) ile kullanıldığında ise ahidden daha kuvvetli anlaşmalara bağlı kalmayı anlatmaktadır."[15]

"Ey âdemoğulları! Ben sizinle, Şeytan'a tapmayın, o sizin için apaçık bir düşmandır. Ve bana kulluk edin, bu dosdoğru yoldur diye sözleşmedim mi?"[16] ayeti Yüce Rabbimizle sözleştiğimizi açıkça ifade ederken"Yine o müminler emanetlerine ve ahidlerine sadakat gösterirler."[17] ayetiyle vefalı olmanın aslında iman eden insanların vasıfları arasında bulunduğu anlaşılmaktadır. Müfessirler, buradaki emanet ve ahid sözcüklerini açıklarken hem insanların birbirine korunması için teslim ettiği nesneler, uyulması talep edilen sözleşmeler gibi emanetleri, hem de Allah'ın ibadına teklif ettiği ve kulun iman ederek uymayı taahhüt ettiği ilâhî kanunları ihtiva ettiğini belirtirler. Bu durumda misal olarak birine muhafazası için bırakılan mal gibi Allah'ın iman edenlere farz kıldığı namaz, oruç vb. ibadetler de emanet sayılmaktadır[18]

"(…) Ahde vefa gösterin; çünkü ahid sorumluluk doğurur."[19] Ayetiyle verilen sözü tutmanın bir sorumluluk olduğu buyrulmaktadır. Zeccâc "Allah 'ın her emri, her nehyi ahiddir. Allah ile kul arasındaki konulara dair emir ve nehiyler, insanların birbirleri

[14] Değirmençay, "Mesnevi'de Vefa", s. 123.
[15] Korkmaz, "Allah'ın İsrailoğulları ile Ahidleşmesi", s. 325-326.
[16] Yasin 36/60-61
[17] Mü'minun 23/8
[18] Hayreddin Karaman vd, Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı 2006), 3/12, (Râzî, XXIII, 81'den naklen).
[19] İsra 17/34

arasındaki ilişkilerle ilgili emir ve nehiyler de bu cümledendir"[20] şeklinde bu ayeti yorumlar.

"Onlar, Allah'a verdikleri sözü yerine getirirler, yeminlerini asla bozmazlar. Onlar Allah'ın, korunmasını emrettiği bağı koruyan, rablerine saygıda kusur etmeyen, hesabın kötü sonuç vermesinden korkan kimselerdir. Ve onlar rablerinin rızasını elde etmek için sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda gizli açık harcayan, kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. İşte dünya hayatının güzel sonu (cennet) sadece onlarındır."[21] Ayetiyle Allah'a verdikleri ahde ve dinlerine bağlı olan müminler cennetle müjdelenmiştir.

"Allah'a verdiğiniz sözü küçük bir menfaate satmayın! Eğer bilirseniz sizin için Allah'ın katında olan daha hayırlıdır. Sizde bulunanlar tükenip gider, ama Allah'ın katındakiler kalıcıdır. Asla kuşkunuz olmasın ki, güçlüklere göğüs gerenlerin ecirlerini, yapmış olduklarının daha da güzeliyle vereceğiz. ."[22] Fani dünya menfaatleri uğruna Allah'a verilen ahde vefasızlık göstermemeleri için insanları ikaz eden bu ayet, ahde vefalı olup dünya musibetlerine sabredenlere de müjdeler vermektedir.

"Onların çoğunda, sözünde durma diye bir şey bulamadık. Gerçek şu ki, onların çoğunu yoldan çıkmış bulduk."[23] Ve "Allah'a verdikleri sözü pekiştirdikten sonra bozanlar, Allah'ın korunmasını emrettiği bağı koparanlar ve yeryüzünde fesat çıkaranlar var ya işte rahmetten mahrum olmak da onlar içindir; dünyanın kötü sonu da onlar içindir."[24] Ayetiyle verdikleri söze ihanet edenlere âdeta meydan okunmakta; "Andolsun biz İsrâiloğulları'ndan kesin söz almış ve onlara peygamberler göndermiştik. Ne zaman bir peygamber onlara nefislerinin hoşlanmadığı bir şey getirdiyse, bir kısmına yalancı dediler, bir kısmını da öldürdüler."[25] Ayetiyle de sırf menfaatlerine ters bir şeyle karşılaştıklarında Allah'a verdikleri sözlerinden dönen İsrailoğullarının, peygamberlerini katledecek kadar ileri gittikleri ifade edilmektedir.

Vefa ile ilgili Kur'an ayetlerinde anlaşıldığı üzere insanoğlunun önünde iki yol bulunmaktadır: İnsan ya Rabb'ine verdiği ahde vefa gösterip dünya ve ahiret saadetlerine nail olacak ya da O'na kulluk etmek için kendisinden söz alındığı halde vefasızlık edip ebedi cezaya müstahak olacaktır.

3. Yüce Allah'a Vefanın Başlangıcı

Vefalı insan kendisine yapılan iyiliği unutmaz. En büyük vefakârlık, insanoğlunun ruhlar âleminde onu yoktan var eden Allah Teâlâ'ya verdiği ahde bağlı kalması; Allah'ı tek

[20] Karaman vd, Kur'an Yolu, 3/481, (Şevkânî, III, 256'den naklen)
[21] Rad 13/20-22
[22] Nahl 16/95-96
[23] Araf 7/102
[24] Rad 13/25
[25] Maide 5/ 70

yaratıcı, tek ilah olarak tanıması ve bu ahdinin gereği olan yaratıcısına karşı kulluk vazifesini ifa etmesidir. İnsanın Allah tarafından kendisine ihsan edilen bütün nimetlerin kadrini bilip Rabbine borcunu ödemesi de kulluğunun gereğidir. En büyük vefasızlık ise insanın ruhlar âleminde Rab olarak tanıdığı yaratıcısını inkar etmesi, verilen nimetlere şükürsüzlük etmesi, Allah'a isyan etmesidir."[26]

Yüce Allah ile insan arasında bezm-i elestte cereyan eden bir sözleşmeden bahsedilmektedir. "Farsçada 'sohbet meclisi' anlamına gelen bezm kelimesiyle Arapçada 'ben değil miyim' manasında çekimli bir fiil olan elestüden oluşan bezm-i elest terkibi, 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim' hitabının yapıldığı ve ruhların da evet diye cevap verdikleri meclis anlamını ifade eder. Bu tabirdeki elest kelimesi Araf suresinin 172. Ayetinden alınmıştır."[27] Kur'an'da bu olay şöyle geçmektedir: "Rabbin ademoğullarından -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? "Elbette öyle! Tanıklık ederiz" dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, "Bizim bundan haberimiz yoktu" demeyesiniz."[28]

Eski tefsirlerde geçen rivayetlere göre Allah yeryüzünü yaratmadan evvel dünyaya gönderilecek olan tüm insanların ruhlarını "rûz-i elest, bezm-i elest"te toplamıştır. Allah bezm-i elestte insanların ruhlarına kendisinin Rabb olduğunu tasdik ettirmiş; bu gerçeği onayladıkları yönünde onlardan ahd almış ve bu şekilde kendisi ile yeryüzüne gönderilecek olan bütün ibadı arasında bir tür akid yapmıştır. Ayrıca bu taahhüde bizzat onları şahit tutmuş veya –bir başka yoruma göre– kendisini ve melekleri şahit olarak bildirmiştir. Böylece insanların atalarından inkârcılık veya putperestliği miras aldıklarını, başka bir bilgi kendilerine gelmediği için kendilerinin de bu atalarının inancını sürdürdüklerini, bu nedenle kendilerinin bir günahı ve sorumluluğu olmaması gerektiğini savunarak sorumluluktan kaçmalarını da engellemiştir. Bir başka yoruma göre bahsi geçen bu sözleşme mecazî olup bu olay, her insanın kendi bedeninin halk edilmesi esnasında vuku bulmuştur. Zürriyetlerin baba sulbünde halk edilişi sırasında, başka bir görüşe göre de anne rahminde organik oluşumunu tamamlaması esnasında Allah beşerin fıtratına Zatının varlık ve birliğini idrak etme ve kendisine inanma kabiliyetini derc etmektedir. Dolayısıyla Allah (c.c.), tüm insanları, iman etmeleri için kifayetli zihnî ve psikolojik teçhizata sahip kılmakta; iç ve dış âlemde Allah'ın vahdaniyetini gösterecek çok sayıda deliller yaratmaktadır. Böylece Allah (c.c.), insanlara, "Ben sizin rabbiniz değil miyim?" diye sual etmekte, onlar da "evet" cevabını vermektedirler. İnsanın fıtratındaki iman etme yeteneği bu ayetlerde temsili bir dille beyan edilmektedir. Başta İbn Teymiyye ve daha sonra gelen Selefîler, Yüce Allah'ın insandan ahid ve mîsâk almasını, insanın fıtratına kendisine iman etme kabiliyeti vermesi tarzında anlamışlardır. Resulullah (s.a.s)'ın "Her doğan çocuk fıtrat üzere doğar" anlamındaki ifadesi de (Buhârî, "Cenâiz", 93; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 18) bunu

[26] Değirmençay, "Mesnevi'de Vefa", s. 113.
[27] Yusuf Şevki Yavuz, "Bezm-i Elest", *TDV İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/106.
[28] Araf 7/172

anlatmaktadır. Sonuç olarak; bu konu beşerin bilgi alanını aşmaktadır. Gayb alanına giren bu durumu Kur'an ayetlerinde bildirildiği tarzda kabul ederek insanlardan bir şekilde iman etmesi için söz alındığına inandıktan sonra, bunun mahiyetinin nasıl olduğu konusunda kesin bir fikri onaylamak şart değildir. Bu durumun mahiyetini Allah bilir, insanın vazifesi ise, O'nun rab olduğunu idrak edebilecek kabiliyette yaratıldığına ve bu konuda kendisiyle ahid yapıldığına iman edip ahdine sadık kalmaktır.[29]

"Onların çoğunda, sözünde durma diye bir şey bulamadık. Gerçek şu ki, onların çoğunu yoldan çıkmış bulduk."[30] Müfessirler ayetteki ahd sözcüğünü ekseriyetle Allah'ın tüm insanların yaratılışına bahşettiği hakkı ve hakikati bulup, tasdik etmeye olan fıtrî meyil, "iman ve iyilik istidadı" manasında beyan etmişlerdir. İnsanın sorumlu olduğu halde fıtrat dinini kabul etmeyip, batıl inançlara, sapkın davranışlara kayması da "Allah'ın ahdini bozma" olarak zikredilmiştir.[31]

"Allah'ın üzerinizdeki nimetini, sizden aldığı sağlam ahdini hatırlayın; o zaman, "İşittik ve itaat ettik" demiştiniz. Allah'tan korkun; şüphesiz Allah kalplerin içindekini bilmektedir."[32]Ayrıca "(…) Bu âyetten, her müslümanın, kelime-i şehâdetle dile getirdiği iman ikrarının onun Allah'a verdiği bir söz ve mîsak olduğu, bunun gereği olan kulluk ödevlerini yerine getirmek suretiyle bu sözünde durması gerektiği sonucu da çıkmaktadır."[33] Şeklindeki görüş de zikredilmeye değerdir.

4. Peygamberlerin Yüce Allah'a Vefası

Hayatın her alanında insanlara rehberlik eden peygamberler insanın başına gelebilecek en ağır musibetlerle imtihan edildikleri halde en küçük bir tereddüte mahal vermeden Tevhit davalarına sadık kalmış Yüce Allah'ın rızasına nail olmuşlardır. Çalışmamızın bu başlığı altında bazı peygamberlerin Rabbimize olan vefaları konumuz bağlamında ele alınacaktır.

En güzel kıssa anlamında Ahsen'ül Kısas olarak meşhur olan Hz Yusuf'un kıssası konumuz açısından oldukça ehemmiyetlidir. "Evinde bulunduğu kadın, onunla birlikte olmak istedi. Kapıları iyice kapattı ve 'haydi gel!' dedi. O da 'Hâşâ, Allah'a sığınırım! Kocan benim velinimetimdir, bana iyilik edip evini açtı. Gerçek şu ki zalimler iflah olmaz!' dedi."[34] Yûsuf Peygamber Mısır Azizinin evinde köle olarak bulunmaktadır. Evin hanımı Züleyha Hz Yusuf'a âşık olmuş ve onunla birlikte olmak için planlar yapmıştır. Eşinin evde olmadığı bir anda kapıları kilitlemiş ve "haydi gel!" diyerek Hz Yusuf'a teslim olmak için hazır olduğunu bildirmiştir. Yusuf Peygamber ise kadının bu tutkusuna mukabele etmemiş, iradesine ve duygularına hâkim olmuş, ileride peygamber olacak Hz Yusuf'a yakışır şekilde

[29] Karaman vd, Kur'an Yolu, 2/623-652
[30] Araf 7/102
[31] Karaman vd, Kur'an Yolu, 2/561-562
[32] Maide 5/7
[33] Karaman vd, Kur'an Yolu, 2/227-228
[34] Yusuf Suresi 12/23

cevap vermiş ve Allah'ın yasakladığı bir fiili yapmayacağını söyleyerek teklifi reddetmiştir." "'O, benim velinimetimdir, bana güzel davrandı' mealindeki ifadeden Yusuf'un bu çirkin fiili Allah korkusundan değil de efendisine karşı saygısızlık olur, endişesiyle yapmadığı anlaşılmamalıdır. Zira o, önce Allah'a sığındığını ifade etmiş, sonra da ev sahibinin kendisinin efendisi olduğunu, dolayısıyla ona karşı da böyle bir ihanette bulunamayacağını, zalimlerin (nankörlerin) iflah olmayacaklarını söylemiştir. Bunu izleyen ayette de kadın ona meylettiği halde onun, Allah'tan gelen bir ilham sayesinde kadına meyletmekten korunduğu bildirilmiştir."[35] Hz Yusuf Allah'a olan vefasını iffetini muhafaza ederek göstermiş, Allah da kendisine sığınan kuluna O'na sadık kalması için yardım etmiştir.

"İbrâhim, "öyleyse Allah'ı bırakıp da size ne fayda ne de zarar veremeyen şeylere mi tapıyorsunuz? Size de Allah'ı bırakıp taptığınız bu şeylere de yuh olsun! Siz aklınızı kullanmaz mısınız?" dedi. Putperestler, "Eğer bir şey yapacaksanız, yakın onu ve böylece tanrılarınıza yardım edin!" dediler. Biz de, "Ey ateş" dedik, "İbrahim'e serin ve zararsız ol!" Ona bir tuzak kurmak istediler; fakat biz onları daha çok zarar eden taraf yaptık."[36] "Putperestlerin İbrahim'e, "Sen bunların konuşmadığını pekâlâ biliyorsun" demeleri, açıkça kendilerinin de tanrılarının acizliğini itiraf etmelerinden başka bir şey değildi. Dolayısıyla bu cevap İbrahim'e, onların inançlarının ne kadar anlamsız ve saçma olduğunu yüzlerine vurma fırsatı verdi. 66-67. ayetlerde onun bu konudaki eleştirisi nakledilmektedir. Ancak taassupları sebebiyle bu eleştiriye tahammül edemeyen putperestler İbrahim'i yakmaya karar verdiler ve böylece tanrılarının onları koruması gerekirken, onlar tanrılarını korumak istediler. Rivayete göre İbrâhim'i yakmak için kavmi büyük bir ateş yakıp onu mancınıkla ateşe fırlattılar; ancak Allah'ın bir mûcizesi olarak ateş onu yakmadı."[37] Rivayete göre ateşe atılacağı zaman Hz. İbrâhim "Yüce Allah bize yeter, O ne güzel vekildir[38] manasındaki ayeti söylemiştir. (Buhârî, "Tefsîr", 3/13; İbnKesîr, II, 146-147) Hz. İbrahim'in ayette geçen duası Allah'a olan bağlılığının, vefasının tecellisidir. O ateşe atılacağı hâlde, bu durum sadece Allah'a olan imanını artırmıştır.[39]

"Eyyûb'u da an! Hani rabbine, 'Başıma bu dert geldi. Ama sen merhametlilerin en üstünüsün' diye niyaz etmişti. Bunun üzerine biz, tarafımızdan bir rahmet ve kulluk edenler için anılacak bir örnek olmak üzere onun duasını kabul ettik; kendisinde dert ve sıkıntı olarak ne varsa giderdik; ona aile efradını, ayrıca bunlarla birlikte bir mislini daha verdik."[40]

[35] Karaman vd, Kur'an Yolu, 3/226
[36] Enbiya 21/66-70
[37] Karaman vd, Kur'an Yolu, 3/687
[38] Ali İmran 3/173
[39] Karaman vd, Kur'an Yolu, 1/716-718
[40] Enbiya 21/83-84

Hz. Eyyûb Kur'an'da isimleri zikredilen ve Allah'ın kendilerini ilim ve hikmet sahibi kıldığı belirtilen peygamberlerdendir. Kitâb-ı Mukaddes'de Hz Eyyûb'un Filistin'de yaşadığı, on çocuğu olan hayvancılıkla uğraşan zengin biri ve Allah'tan korkan, kötülükten kaçınan kâmil bir insan olduğu geçer. Kur'an-ı Kerîm'de Hz Eyyûb'a vahyedildiği[41] ve onun hidayete erdirildiği[42]zikredilmektedir. Bu âyette Hz. Eyyûb'a ağır bir hastalık isabet ettiği ve onun Allah'ın merhametine sığınarak hastalığın şifasını O'ndan istediği anlatılmıştır. Allah duasını kabul ederek ayağını yere vurmasını, çıkacak su ile yıkanmasını, bu şekilde şifa bulacağını bildirmiş ve Hz. Eyyûb'u eski sağlığına kavuşturmuştur. Ayrıca helak olan aile efradını ve bunlarla beraber bir mislini daha lütfetmiştir.[43] Sabır kahramanı olarak bilinen Hz Eyyûb'un bunca ağır musibetlere göğüs germesi Yüce Rabb'ine karşı vefasının kuvvetli olduğunu göstermektedir.

Farklı şekillerde imtihanlardan geçen peygamberlerin asıl gayesi Allah'ı razı etmek olmuş bu uğurda başlarına ne gelirse gelsin insanlığa ibret dersi vermişlerdir.

Hatem-ül Enbiya olan Peygamberimizin (s.a.s.) Yüce Rabbimize vefası şüphesiz vefanın en üst mertebesidir. Ehemmiyetine binaen Resulullah (s.a.s)'ın Allah'a olan vefasını müstakil bir başlık altında anlatmak uygun olacaktır.

5. Peygamberimizin Yüce Allah'a Vefası

"Her alanda olduğu gibi vefanın en güzel örneklerini de güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderilmiş Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatında görmek mümkündür. Onun hayatı birçok vefa örneği ile doludur. Mesela o, Huneyn'de savaş esirleri arasında bulunan sütkardeşi Şeyma'yı (r.a.) muhabbetle karşılamış ve kendisine özel bir muamelede bulunmuştur. Hz. Peygamber cübbesini yere sererek onu üzerine oturtmuş ve pek çok hediyeler vermiştir."[44] Hz. Hatice'yi unutmaması, Bedir Savaşı'nda Müslümanlara karşı savaşıp ölen bir müşrik olduğu halde, kendisini himaye ettiği için Mut'im b. Adî'yi iyilikle anması, Mekkelileri bağışlaması gibi durumlar Allah Resûlü'nün (s.a.s.) ne kadar vefalı olduğuna gösterilebilecek pek çok örnekten sadece birkaç tanesidir.[45]

Resulullah (s.a.s.) dünyaya geldiği zaman, sadece Arap yarımadasını değil bütün dünyayı zulüm, sefahat ve cehalet kaplamıştır. Tarihte bu karanlık döneme Cahiliye Devri denilmiştir.[46] Kaynakların ittifak ettiğine göre Peygamberimiz, Cahiliye Dönemi yaygın kötülüklerinin hiçbiri kendisine sirayet etmeden temiz bir hayat yaşamıştır. İffeti, mertliği,

[41] Nisâ 4/163
[42] En'âm 6/84
[43] Karaman vd, Kur'an Yolu, 3/695-697.
[44] Dilek Çalışkan, Hz. Peygamber'in Tercihlerine Dair Mülahazalar, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, s.163
[45] Ömer Sabuncu, "Hz. Peygamber'in Güzel Ahlakı", *Farklı Yönleriyle İslam Ahlakı*, Nida Akademi, İstanbul 2019, s. 29
[46] İrfan Yücel, Peygamberimizin Hayatı, (Ankara: DİB Yayınları 2013), s. 11.

merhameti ve hakperestliğiyle birlikte ticaret hayatında güvenilirliği nedeniyle "Muhammed-ül Emîn" adıyla meşhur olmuştur.[47]

Kureyşliler, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in insanları İslam dinine davetini önlemek amacıyla amcası Ebû Tâlib'le görüşmüşlerdi. İkinci görüşmelerinde Kureyşliler tehdit edici sözler kullanınca Ebu Talib, Resûlullah (s.a.s.)'ı çağırmış ve kabilesine karşı daha fazla direnemeyeceğini söylemişti. Amcasının artık kendisini korumayacağını düşünen Peygamberimiz şöyle demişti: "Bu işten vazgeçmem için güneşi sağ elime, ayı da sol elime verseler hiçbir şey değişmez. Allah bu dini üstün kılıncaya kadar çalışacağım ya da bu uğurda öleceğim" Bu cevap üzerine Ebû Tâlib de: "Git istediğini söyle, Allah'a and olsun ki seni asla onlara teslim etmeyeceğim" diyerek yeğenini himaye etmekten vazgeçmeyeceğini ilan etmişti.[48] Bu hadise Peygamberimizin Yüce Allah'a ve tevhit davasına sadakatini gözler önüne sermektedir. Burada Ebu Talib'in kabilesinin onca baskısına rağmen yeğenine vefası da dikkate şayandır. Kaynakların bildirdiğine göre Ebu Talib verdiği sözüne sadık kalmış yeğenini himaye etmiştir. Sevgili Peygamberimiz de Mekkeli Müşriklere karşı kendisini daima koruyan amcası Ebû Tâlib'e karşı vefalı davranmış, ona destek olmak için Hz. Ali'nin bakımını üstlenmiştir.[49]

Ebu Talib'in vefatından sonra müşriklerin Resulullah (s.a.s)'a eziyetleri kat kat artmıştı. Peygamberimiz, bi'setin 10. yılı Şevval ayında Hz Zeyd b. Harise'yle beraber Taif'e, gitti. Sakiyf Kabilesinin ileri gelenleriyle görüşmelere başladı fakat on gün kaldığı halde olumlu bir sonuç alamadı; üstelik Resulullah (s.a.s)'ın mübarek kalblerini incitecek hakaretlerde bulunup, serseri takımını, köleleri ve sokak gençlerini musallat ederek Kâinatın Efendisini ve Hz. Zeyd'i taşlattılar. Resulullah (s.a.s)'ın mübarek ayaklarından kanlar akmış, yaraların acısından yürümeyecek duruma gelmişti. Bu yüzden oturmak zorunda kalmıştı; fakat onlar Resûl-i Ekrem'i zorla ayağa kaldırmış, yaralı ayaklarını taşlamaya devam etmiş, kahkahalar savurmuşlardı. Hz. Zeyd, Resûl-i Kibriya'ya siper olmuş, yaralanarak kan revan içinde kalan vücudunu hiçe saymıştı. Nihayet yol üstündeki bağa kendilerini atarak kurtulmuşlardı. Hayatının en sıkıntılı anını yaşayan Resulullah (s.a.s), Yüce Allah'a münacatında çaresizliğini dile getirmiş, O'ndan af dilemiş ve başına gelecek belalara katlanacağını, O'nun rızasını talep ettiğini ve merhametine iltica ettiğini ifade etmişti. Mekke'ye varmaya iki konak mesafelik yer kalmışken Hz. Cebrail (a.s.) gelmiş, Resulullah (s.a.s)'a Allah'ın dağlar meleğini gönderdiğini, kavmi için dilediğini ona emredebileceğini, isterse iki dağı müşriklerin üzerine kapatacaklarını söylemişti. Peygamber Efendimiz ise müşriklerin neslinden Allah'a şirk koşmayan bir nesil çıkarması için Rabbine dua etmişti.[50] Bütün kalbiyle Rabbine bağlı olan ancak hem ruhen hem

[47] Mustafa Fayda, "Muhammed", *TDV İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları 2005), 30/410, (İbnSa'd, I, 121, 156'dan naklen)
[48] Fayda, "Muhammed", 30/412.
[49] Sabuncu, "Hz. Peygamber'in Güzel Ahlakı", s. 29
[50] Yücel, Peygamberimizin Hayatı, s. 72-74.

bedenen yara alan Resulüne Allah'ın Cebrail'i ve dağlar meleğini gönderip tesellisi kullarına verdiği ahdine vefa göstermesidir. Ayrıca Cenab-ı Hak Resulüne, yakınlarını kaybetmesinin ve Tâiflilerin zulmünü yaşamasının ardından Miraç hadisesi ile manevi âlemlere yolculuk etmeyi lütfetmişti.[51]

Müşrikler, Müslümanların Medine'ye hicret etmesi üzerine Hz. Muhammed'in (s.a.s) Medine'ye gideceğinden ve bu durumun onlar için tehlike oluşturacağından korktukları için Resûlullah (s.a.s.)'ı ortadan kaldırmaya karar vermişlerdi. Müşriklerin suikast planları vahiyle Hz. Peygamber (s.a.s.)'e bildirilince Hz. Ebû Bekir'le birlikte hicret hazırlıklarını tamamlamış; bir gece Mekke'den ayrılmış ve Sevr mağarasına gizlenmişlerdi.[52] Burada üç gün kalmış, geceleri yanlarına gelen Hz. Ebû Bekir'in oğlu Abdullah'tan onları arayan müşriklerle ilgili bilgileri almışlardı. Resûl-i Ekrem'e suikast yapacak olanlar onu evinde bulamayınca hemen aramaya koyulmuşlardı. Bu aramalar esnasında içlerinden bir grup gizlendikleri mağaranın ağzına kadar gelmişti. Hz. Ebû Bekir müşriklerin seslerini duyunca endişelenmiş, "Ey Allah'ın Resulü! Eğilip baksalar bizi görecekler" demişti, Resûlullah ise "Üzülme, elbette Allah bizimledir"[53] cevabıyla onu sakinleştirmişti. Yüce Allah resulünü koruyordu; müşrikler mağaranın dibine kadar ulaştıkları halde içeri bakmadan geri gitmişlerdi.[54] Peygamberimizin tavrında korku ve endişe yerine tevekkül ve teslimiyet hakimdi; çünkü Resulullah (s.a.s) Allah'ın mü'minlerden kendisine bağlı olanlara vefakar davranacağına iman etmekteydi.

Konumuz bağlamında Resulullah (s.a.s.)'ın yaşadığı bazı hadiseler nakledilmiştir. Sevgili Peygamberimizin Yüce Allah'a ve Tevhit davasına sıkı sıkıya bağlılığı, vefası hayatı boyunca devam etmiş, O bir an olsun Rabb'ine karşı vefasızlık göstermemiş ve yaşantısıyla ümmetine rehberlik etmiştir.

6. Yüce Allah'a Vefanın Kazandırdıkları

İnsanoğlu, Allah'a verdiği söze sadık kalır ahdine vefa gösterirse, kendisine ihsan edilen nimetleri anar, şükrederse, Allah Teâlâ da verdiği sözü yerine getirir, cömertliği ve keremiyle insana vaad ettiği ikramlarda bulunur. Şayet İnsan, Allah'a verdiği sözü unutursa neticede üzülen, pişman olan kendisi olacak fakat; son pişmanlık fayda etmeyecektir. İnsan, "Beni anın da sizi anayım!"[55] ayetine sağır ve kör olursa, Yüce Allah'ın "Ben de size verdiğim sözü yerine getireyim."[56] beşaretini alamaz. İnsan, "Bana verdiğiniz sözü yerine getirin!" ayetine canla başla itaat etmelidir ki Allah Teâlâ'tan gelen müjdelere nail olsun.

[51] Fayda, "Muhammed", 30/414.
[52] Fayda, "Muhammed", 30/414.
[53] Tevbe 9/40
[54] Ahmet Önkal, "Hicret", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1998), 17/460.
[55] Bakara 2/152
[56] Bakara 2/40

Yüce Allah ahdine vefalı olan, sözüne sadık kalan toplulukları tüm insanlara üstün kılmıştır.[57]

"Hayır, öyle değil! Her kim ahdine vefa gösterir ve günah işlemekten sakınırsa, bilsin ki Allah o sakınanları sever."[58] Burada "… her kim ahdine vefa gösterirse…" diye tercüme edilen kısmı, akabindeki ayetle beraber değerlendirilip "her kim Allah'a verdiği sözü yerine getirirse" şeklinde çevirmek de mümkündür. Ayetin sonunda "Allah o sakınanları sever" cümlesiyle takva sahiplerinin Yüce Allah'ın sevgisine mazhar olacaklarına değinilmekle kifayet edilmesini Nîsâbûrî, şöyle izah eder: "Vefa ve takva bütün erdemlerin temelidir. Her muttaki ahde vefalıdır, fakat aksi daima geçerli değildir."[59]

"(…) Kim Allah'a verdiği ahdi bozarsa ancak kendi aleyhine bozmuş olur, verdiği sözün gereğini yerine getirene ise Allah yakında büyük ödül verecektir."[60]

"Onlar, Allah'a verdikleri sözü yerine getirirler, yeminlerini asla bozmazlar. Onlar Allah'ın, korunmasını emrettiği bağı koruyan, rablerine saygıda kusur etmeyen, hesabın kötü sonuç vermesinden korkan kimselerdir. Ve onlar rablerinin rızasını elde etmek için sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda gizli açık harcayan, kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. İşte dünya hayatının güzel sonu (cennet) sadece onlarındır."[61].

Önceki âyette, Kur'an'ın hak olduğuna iman etmeyen kişi köre benzetilmekte, bunu yalnız akıl ve sağduyu sahiplerinin anlayabileceğini bildirmektedir. Devamındaki ayetlerde akıl sahiplerinin nitelikleri sıralanmaktadır: Bunlar; Allah'a verdikleri ahde bağlıdırlar; dinî, ahlâkî, hukukî ve toplumsal görevlerini ihmal etmezler. İnsanlık, akrabalık, komşuluk ve din kardeşliği gibi insanlar arası münasebetlerden ortaya çıkan Allah'ın korunmasını emrettiği hakları gözetirler. Allah'a karşı kulluk vazifelerini ifa etmeye çalışır, Allah katında hesaplarının kolay olması için dua ederler. Allah'ın rızasına nail olmak için başlarına gelen çeşitli musibetlere sabrederler; namazlarının vaktine dikkat eder ve dosdoğru kılarlar; Allah'ın onlara ihsan ettiği nimetlerden gizli ve açık Allah yolunda sarf ederler; kötülüğe iyilikle karşılık verirler, dünya hayatının güzel sonu (cennetler) onların olacaktır…[62]

"Yüce Allah'a verdiğiniz sözü küçük bir menfaate satmayın! Eğer bilirseniz sizin için Allah'ın katında olan daha hayırlıdır. Sizde bulunanlar tükenip gider, ama Allah'ın katındakiler kalıcıdır. Asla kuşkunuz olmasın ki, güçlüklere göğüs gerenlerin ecirlerini, yapmış olduklarının daha da güzeliyle vereceğiz."[63]

---

[57] Değirmençay, "Mesnevi'de Vefa", s. 136.
[58] Ali İmran 3/76
[59] Karaman vd, Kur'an Yolu, 1/609.
[60] Fetih 48/10
[61] Rad 13/20-22
[62] Karaman vd, Kur'an Yolu, 3/284-285.
[63] Nahl 16/95-96

İnsanlar çoğunlukla vaatlerini ve yeminlerini dünyevî menfaatler için bozarlar. Oysaki bu cüz'i ve muvakkat menfaatlere kananlar, Allah katındaki çok kıymetli, üstelik baki olan ihsanlardan mahrum kalmaktadırlar. İnsanın ihtirasları, onun akl-ı selim düşünmesini, akıl ve vicdanının sesini duymasını önleyebilmektedir. Bu durum yalnız ihtiraslara karşı durularak aşılabilir; Yüce Allah'ın vaad ettiği sonsuz lütfuna ve ebedi saadetlere ancak bu şekilde ulaşılabilir. Bu sebeple Nahl suresi 96. âyette "Asla kuşkunuz olmasın ki, güçlüklere göğüs gerenlerin ecirlerini, yapmış olduklarının daha güzeliyle vereceğiz" denilmektedir[64]

7.Yüce Allah'a Vefasızlığın Sonuçları

İnsanın dünyaya gönderiliş amacı yaratıcısını tanımak ve kendisine lütfedilen sayısız nimetlere şükür vazifesini ubudiyetle yapmak olduğu; üstelik bu konuda Rabbi ile bir anlaşma yaptığı halde ahde vefasızlık etmenin, kendisine ihsan edilen onca nimetlere nankörlük etmenin, elbette azim bir bedeli olacaktır.

Bazı insanlar Allah'ın verdiği nimete şükretmezler; bunlar vefada hayvanlardan da aşağıdırlar. Mesela köpek gibi bazı hayvanlar vefalıdır, onlara bir parça ekmek veren kişiye hizmetkâr olur, o kişinin kapısından ayrılmaz başka bir kapıya gitmeyi nankörlük ve vefasızlık sayarlar. Yüce Allah (c.c.), insanı ahsen-i takvim suretinde yaratmış; kendi sıfatlarından insana ihsanda bulunmuş, ona akıl ve irade vermiş; elçiler yollayarak kendisini tanıtmış; bütün kâinatı ona musahhar etmiş, buna mukabil insana ubudiyeti emretmiştir. Yaratılmışların en şereflisi olmak da en aşağısı olmak da insanın elindedir.[65]

Rahman suresinde 31 kere tekrar edilen "Artık rabbinizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?"[66] ayetiyle tek yaratıcı olan Yüce Allah'ın nimetlerini yalanlama, nankörlük etme kınanmaktadır. Rahman Suresi'nde bu kınama farklı farklı nimetlerin ihtar edilmesini müteakip ısrarla devam etmektedir. Surede "Artık rabbinizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?" manasındaki cümle dilbilgisi açısından değerlendirildiğinde yüklemini oluşturan fiil ve "rabbiniz" (rabbiküma) tamlamasından buradaki hitabın insanlara ve cinlere yöneltilmiş olduğu anlaşılır.[67] Bu ayette verdiği sonsuz nimetlere nankörlüğe dolayısıyla vefasızlığa karşı îbadını ikaz etmekte Allah katında nimetlere şükrün ehemmiyetine vurgu yapmaktadır. "Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle satanlara gelince, işte onların âhirette hiç nasipleri yoktur. Kıyamet günü Yüce Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için elem veren bir azap vardır."[68] Allah'a verilen sözü dünyevî menfaatler uğruna satma fiili hakkında ayette yer alan ifadelere dikkat edilirse, bunun yasaklanan diğer birçok işe göre çok daha ağır neticeleri olduğu ortaya çıkar. Ahirete inanan hiçbir akıl ve iz'an sahibi

[64] Karaman vd, Kur'an Yolu, 3/437-438.
[65] Değirmençay, "Mesnevi'de Vefa", s. 119-120.
[66] Rahman 55/13
[67] Karaman vd, Kur'an Yolu, 5/198-201.
[68] Ali İmran 3/77

muvakkat bazı dünyevî menfaatler uğruna baki âhiret ihsanlarından mahrum kalmayı, Allah'ın yüzlerine bile bakmayacağı kişilerden olmayı, O'nun af ve mağfiret kapılarını kendi eliyle kapatmayı, akabinde de müstahak olacağı büyük bir azaba çarptırılmayı neticelendiren bu çirkin yola girişmez. Ayetteki Allah'ın onlarla konuşmaması ve onlara bakmaması ifadeleri onların Allah'ın katında hiçbir kıymetlerinin ve itibarlarının olmaması anlamındadır. O'nun gazabına layık olmaları ise Allah'ın onları bağışlamaması veya salih kullarına yaptığı senadan onları mahrum bırakmasıdır ki bu durum kulluk şuurunda olan kişi için hakikaten çok ağır bir neticedir.[69]

Kur'an'da buyurulduğu üzere Allah İsrailoğullarından iman etmeleri ve emir ve yasaklarına riayet etmeleri hususunda ahd almış ve karşılığında onlara cenneti vaad etmiş ancak Yahudiler Tevrat'ın önemli kısmını unutmuş, ahdlerini bozmuş ve Allah tarafından lanetlenmişlerdir. Hıristiyanlardan da ahd alınmış onlar da İncil'i aynı şekilde unutmuş, ahdlerine vefa göstermemiş ceza olarak aralarına kıyamete kadar sürecek kin ve düşmanlık konulmasına müstehak olmuşlardır.[70] Yine ayette "Ne zaman bir peygamber onlara nefislerinin hoşlanmadığı bir şey getirdiyse, bir kısmına yalancı dediler, bir kısmını da öldürdüler"[71] ifadeleriyle İsrailoğullarının menfaatleri icabı peygamber katili olacak kadar ileri gittikleri söylenmektedir.

Bir başka ayette de yine Allah'a verdikleri sözü bozup yeryüzünde fesat çıkaranların rahmetten mahrum kalacakları ve onların dünya hayatıyla oyalanıp mesut olduğu ancak onları kötü bir sonun beklediği zikredilir.[72] Allah'la ve insanlarla yaptıkları sözleşmeleri bozan, sıla-i rahmi ve diğer insanlarla bağlarını kesen, fakir fukaraya yardımı esirgeyen, yeryüzünde fitne çıkarıp insanların arasına nifak sokan kimseler bu kötü amelleri neticesinde dünyada Yüce Allah'ın, meleklerin ve insanların lânetine uğrarlar; âhirette ise ebedî azaba müstahaktırlar.[73] Bakara Suresi 27. Ayette ahdlerinden dönüp iman etmeyenlerin kötü davranışları üç kısımda anlatılmıştır. Birincisi: Allah'la aralarında geçen ahdlerine vefa göstermemeleridir. Verdikleri sözden dönmek bir münafıklık alametidir. İkincisi: Allah'ın birleştirmeyi emrettiğini ayırmalarıdır. Bu madde geniş bir çerçevede ele alındığında; Allah bütün insanlığın tevhit anlayış ve inancı çerçevesinde bir ve beraber olmaları gerektiğini bildirmektedir. Buna rağmen fesatçılar, fâsıklar ve zalimler bu birliği parçalamak ve ayırmakla uğraşmaktadırlar. Üçüncüsü: Yeryüzünde fesat çıkarmalarıdır. İnsanlık var olduğundan itibaren yeryüzünde fesat çıkaranlar Allah'ın yapılmasını emrettiğine karşı gelip yasakladığı şeyleri yapan kişilerdir. Bunların ebedi saadetten nasipleri olmayacaktır.[74]

---

[69] Karaman vd, Kur'an Yolu, 1/609-610, (İbnAtıyye, I, 460; Zemahşerî, I, 197'den naklen).
[70] Maide 5/12-14
[71] Maide 5/70
[72] Rad 13/25-26
[73] Karaman vd, Kur'an Yolu, 3/286.
[74] Karaman vd, Kur'an Yolu, 1/93-94.

Sonuç

Büyük erdemlerden biri olan vefa özü sözü doğru olmak, verdiği sözden dönmemek, dostlukta sebat etmek anlamlarında kullanıldığında Müslümanlarda mutlaka bulunması gereken faziletlerden biri olduğu görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'de vefa ile ilgili birçok ayet bulunmaktadır. Bu durum yüce dinimizin vefaya verdiği ehemmiyeti göstermektedir.

Rabbimiz ahde vefayı emretmekte; Kur'ân'da ahde vefa, "Yüce Allah'ın vasıflarından biri" olarak geçmekte ve iman edenlerin vefalı olmaları istenmektedir. Konunun öneminden dolayı İslam'da vefasızlık şiddetle yasaklanmış ve haram kılınmıştır. Ahde vefanın emredildiği çok sayıda ayet bulunmaktadır. "Ahdi de yerine getirin. Muhakkak ki ahidden dolayı mesuliyet vardır" ayeti bunlardan sadece biridir. Yüce Allah (c.c.), emirleriyle ve peygamberleri aracılığıyla insanlardan söz almıştır: Kur'an'da "Ey Adem oğulları! Ben sizinle, Şeytan'a tapmayın, o sizin için apaçık bir düşmandır. Ve bana kulluk edin, bu dosdoğru yoldur diye sözleşmedim mi?" buyrulmuştur. Aynı şekilde Yahudi ve Hristiyanlardan da Allah'ın ahid aldığı ve Allah'ın emir ve yasaklarına uyacaklarına dair onların da söz verdikleri bilinmektedir.

Eski tefsirlerde geçen rivayetlere göre Allah Teâlâ yeryüzünü yaratmadan evvel dünyaya gönderilecek olan tüm insanların ruhlarını "rûz-i elest, bezm-i elest" te toplamıştır. Allah bezm-i elestte insanların ruhlarını kendi varlığına şahit kılmış; onların Rabbi olduğunu yine onlara tasdik ettirmiş; bu gerçeği onayladıkları yönünde onlardan ahd almış ve bu şekilde kendisi ile yeryüzüne gönderilecek olan bütün ibadı arasında bir tür akid yapmıştır.

İnsana vefakârlık yakışır. En büyük vefakârlık, insanın ruhlar âleminde Allah Teâlâ'ya verdiği ahdinin gereği olarak yaratıcısına karşı kulluk vazifesini ifa etmesi; kendisine Allah tarafından ihsan edilen bütün nimetlere şükür etmesidir. En büyük vefasızlık ise Rab olarak tanıdığı yaratıcısını inkâr etmesi, verilen nimetlere şükürsüzlük etmesi, Allah'a isyan etmesidir.

Kur'an-ı Kerim'de Peygamberlere tâbi olanlar övülmüş, ahdlerinden dönenlerse yerilmiş; yeminlerini, anlaşmalarını bozmak, dinlerine vefasızlık münafıkların vasıfları olarak zikredilmiştir. Kur'an ayetlerinden anlaşıldığı üzere dünyada insanoğlunun önüne iki yol sunulmaktadır: O ya Rabb'ine verdiği ahde vefa gösterip dünya ve ahiret saadetlerine nail olacak ya da Allah'a kulluk etmek için yaratıldığı, bunun için kendisinden söz alındığı halde vefasızlık edip ebedi cezaya müstahak olacaktır.

İnsanlara en büyük rehber olan peygamberlerin Allah'a vefa ile bağlılıkları ve kulluk vazifelerindeki sadakatleri tarih boyunca insanlara örnek olmuştur. Dünyada başa gelebilecek en ağır imtihanlara maruz kalan peygamberler Tevhit davalarına sadık kalmış Allah'ın rızasına nail olmuşlardır. Hatem'ül Enbiya olan Peygamberimizin (s.a.s.), insanlara ve Yüce Allah'a vefası hayatı boyunca tezahür etmiştir. O "Bu işten vazgeçmem için güneşi

sağ elime, ayı da sol elime verseler hiçbir şey değişmez, Allah bu dini üstün kılıncaya kadar çalışacağım veya bu uğurda öleceğim" ifadeleriyle adeta kâinata meydan okumuştur.

"(…) Her kim ahdine vefa gösterir ve günah işlemekten sakınırsa, bilsin ki Allah o sakınanları sever."[75] Ayetinde belirtildiği gibi insan ahdine vefa gösterip, takvaya sarılıp günahlardan sakınırsa Allah'ın sevgisine nail olacaktır.

Netice olarak en başta Yüce Allah vefaya layıktır. Ancak insan diğer insanlara karşı da vefalı olmakla yükümlüdür. Ahde vefa ilkesi, fert, toplum ve devletin geçici menfaatleri uğruna asla feda edilemeyecek kadar ehemmiyetlidir. Hangi şartlarda olursa olsun insana yakışan ahde vefa göstermektir.

Kaynakça

Küçük, Abdurrahman. "Ahid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/533-533. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Önkal, Ahmet. "Hicret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 17/460, İstanbul: TDV Yayınları, 1998. s. 458-462.

Demircioğlu, Aytekin. "İbn Sina ve Gazali'nin Bazı Değer Kavramları Yönünden Karşılaştırılması". *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*. C 16. S 28. (Ağustos 2020). s. 1562-1584.

Çalışkan, Dilek. "Hz. Peygamber'in Tercihlerine Dair Mülahazalar". *Hadis Tetkikleri Dergisi*. s. 155-165.

Cangüzel, F. – Zülfikar, Güner. "Sâmiha Ayverdi ve Ahde Vefa". *Muhafazakâr Düşünce*. Yıl: 11. Sayı: 41-42. (Temmuz-Aralık 2014). s. 27-45.

Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

Yeğin, Hüseyin İbrahim. "Vefakârlık Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". Dergİabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi). Bahar 2017. Cilt: 5. Sayı: 9. s. 119-132.

Korkmaz, Mehmet Fatih. "Allah'ın İsrailoğulları ile Ahidleşmesi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi.* Yıl: 17. Sayı: 34. (Aralık 2019). 317-352.

Fayda, Mustafa. "Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/412. İstanbul: TDV Yayınları, 2005. s. 403-423.

Canan, İbrahim. *Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.

Yücel, İrfan. *Peygamberimizin Hayatı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.

Sabuncu, Ömer. "Hz. Peygamber'in Güzel Ahlakı". *Farklı Yönleriyle İslam Ahlakı*. İstanbul: Nida Akademi, 2019. s. 11-35.

Değirmençay, Veyis. "Mesnevi'de Vefa". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı 65 (Aralık 2020). s. 111-145.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Bezm-i Elest". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992. s. 106-108.

Durmuş, Zülfikar. "Kur'an'a Göre İnsanın İlişkilerinde Sorumlu Olduğu Temel Ahlâkî İlke: Ahde Vefa". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II*. Sayı: 3 (2002). s. 77-96.

[75] Ali İmran 3/76

Resûlullah'ın Vefası Bağlamında Zeyd b. Hârise ile İlişkisi

Mehmet Emin ÇİFTÇİ*

Giriş

Yüce Allah insanlığı delaletten hidayete, cehaletten aydınlığa ve kötü ahlaktan güzel ahlaka dönüştürsün diye âlemlere rahmet olarak Hz. Muhammed'i (sas) göndermiştir. Üstlendiği misyonun gereği olarak Resûlullah ahlakî erdemleri şahsında toplamıştır. Yüce Allah, Hz. Peygamber'e hitaben "*Sen yüce bir ahlak üzeresin*."[1] buyurarak O'nun ahlakını övmüştür. Hz. Peygamber (sas) uygulamalarıyla insanlığa birçok ahlaki ilkenin kazanılmasında kılavuz olmuştur. Nitekim Yüce Allah *"Yemin olsun ki, Resûlullah'ta sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnek vardır."*[2] ayet-i kerimesiyle Resûlullah'ın (sas) örnekliğine işaret etmiştir.

Bu ahlaki ilkelerden biri de vefadır. Yüce Allah (c.c.): *"Kim Allah ile olan ahdine vefa gösterirse Allah ona, büyük bir mükâfat verecektir."*[3] ayetiyle vefa kavramına yer vermiş ve bu üstün haslete sahip olanları mükâfata lâyık görmüştür. Vefa, kişinin başta Cenab-ı Hak ve Hz. Peygamber olmak üzere bütün varlık alemiyle emanet ve sadakat temelli bir münasebet kurmaktır. Vefa, fert ve toplumların huzur ve güvenini sağlayan amillerin başında gelmektedir. Zira vefa gibi ahlakî erdemlerin yokluğunda insan ilişkileri zedelenir ve insanlar, İslam'ın hedeflediği ideal toplumdan uzaklaşır. Âlemlere rahmet olarak gönderilen Resûlullah (sas) vefa gibi değerleri söz ve davranışlarıyla insanlara anlatmış ve Müslümanları buna teşvik etmiştir. Peygamber (sas): "Ben ahdine vefa gösterenlerin en dikkatlisiyim."[4] buyurarak ahde vefanın önemine işaret etmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber (sas): "Emanete riayet etmeyenin imanı yoktur; ahde vefa göstermeyenin ise dini yoktur."[5] buyurmuştur. Burada Resûlullah'ın vefa kavramını kişinin diniyle ilişkilendirmesini, dinin de insanın Allah'a olan vefası üzerine kurulu olması ile izah etmek mümkündür. Bu husus, vefayı Müslümanın vazgeçilmez hasletlerinden biri haline getirmektedir.

Hz. Peygamber ahde vefaya ilişkin kavli beyanlarının yanında uygulamaları ile bizzat İslâm toplumuna model oluşturmuştur. Resûlullah'ın vefa konusundaki yaklaşımı incelendiğinde ilk göze çarpan özellik onun uzağında, yakınında hatta karşısında olanlar dâhil herkese karşı aynı tutumu benimsemiş olmasıdır. Hz. Peygamber'in yaptığı anlaşmaları titizlikle uygulaması ve bunları hiç ihlal etmemiş olması da bu tavrının yansımasıdır. Resûlullah'ın (sas) Hudeybiye Anlaşması'na istinaden, kendisine sığınan Ebû

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mhtemin71@gmail.com

[1] Kalem, 68/4.

[2] Ahzâb 33/21.

[3] Fetih, 48/10.

[4] Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer Dârekutnî, *Sünen*, Thk. Şuayb Arnavût ve Arkd. (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 2004), 4/158.

[5] İbn Hanbel, *Müsned*, III, 134.

Cendel'i müşriklere iade etmesi, onun ahde vefasının en canlı örneğidir.[6] Yine Hz. Peygamber'in, şehitlere vefası dikkate değerdir. Resûlullah, şehitlerin yakınlarını özellikle çocuklarını ailesinin fertleri gibi görmüş hatta maddi yardımları dağıtırken onları, yakın akrabalarına tercih etmiştir. Bir gün Hz. Peygamber'e ganimet malları arasından esirler getirilmişti. Amcası Zübeyr b. Abdülmuttalib'in iki kızı ve Hz. Fatma, Hz. Peygamber'e durumlarını şikâyet edip kendilerine hizmet etmek için birer esir tahsis edilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Bedir yetimleri sizi geçti." diyerek bu hususta şehit yetimlerini, kızı Fatma'ya ve amcakızlarına tercih etmiştir.[7]

Hz. Peygamber'in sevdiklerine gösterdiği vefa hususunda ise Hz. Hatice örneğini vermek mümkündür. Resûlullah eşi Hz. Hatice'yi çok sevmiş, vefatından sonra birkaç evlilik yaptığı halde onu hiçbir zaman unutmamış, eşinin fedakârlığını ve dostluğunu her fırsatta anmıştır. Evinde bir hayvan kesildiği zaman Hz. Hatice'nin eski dostlarına ondan birer parça ikram etmeyi ihmal etmemiştir. Bir defasında Hatice'nin kız kardeşi Hâle'nin içeri girmek üzere izin istediğini duyan Hz. Peygamber, onun sesini ve izin isteme tarzını Hz. Hatice'nin sesine ve tavrına benzeterek heyecanlanmış ve "Allah'ım, bu Huveylid kızı Hâle'dir!" demiştir.[8] Bu haberde de görüldüğü üzere Hz. Peygamber sevdiklerine ve onların yakınlarına ve dostlarına karşı vefalı davranışlarıyla vefanın sevdiklerimizi hatırlamak, onlara karşı sorumluluğunuzu hissetmek ve onların yanında olmak olduğu mesajını vermiştir.

Hz. Peygamber'in hayatında vefa hususunda birçok örnek vermek mümkündür. Ancak bu araştırma Hz. Peygamber ve Zeyd b. Hârise arasındaki vefaya dayalı ilişkinin tespit edilmesiyle sınırlandırılmıştır. Zeyd'in ailesiyle yaşayan küçük bir çocukken köleleştirilmesi ve Resûlullah'ın hem evlatlığı hem de en yakın sahâbîlerinden biri haline gelmesi ele alınmıştır. Bu süreç, çeşitli hadiselere rağmen Resûlullah ile Zeyd'in sevgi ve vefa üzerine kurulu olan ilişkileri sayesinde olumlu bir şekilde ilerlemiştir. Zeyd tebliğin başladığı ilk günden, Mûte Seriyyesi'nde şehit olduğu ana kadar Hz. Peygamber'in en büyük destekçilerinden biri olmuş, Resûlullah'ın yaşadığı sıkıntı ve mutlulukları kendisi de yaşamıştır. Bu çalışmada Hz. Peygamber ile Zeyd arasındaki vefa ilişkisi İslam tarihi kaynaklarında ve temel hadis kaynaklarında tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Hz. Muhammed'in Zeyd'i Kölelikten Azad Etmesi

Zeyd b. Hârise aslen Yemen'in Kelb kabilesine mensuptur. Nesebi, Zeyd b. Hârise b. Şurâhîl b. Abdu'l-Uzzâ b. İmr-i Kays b. Âmir b. Nu'mân b. Âmir b. Abdivüdd b. Avf b. Kinâne

---

[6] Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, ed. thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 31/212. (No: 18910).

[7] Süleymân b. el-Aşaş Ebû Dâvud, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn (Beyrût: el-Mektebetu'l-Asriy, tsz) Harac, 20.

[8] M. Yaşar Kandemir, "Hatice", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/466.

b. Avf b. Üzrete b. Zâdü'l-Lât b. Rüfeyda b. Sevr b. Kelb şeklindedir. Hz. Peygamber ile aralarındaki yaş farkı on olan Zeyd, bi'setten otuz beş yıl kadar önce doğmuştur.[9]

Zeyd'in Hz. Peygamber ile buluşma serüveni şöyle olmuştur: Zeyd henüz çocukken annesi Su'dâ ile birlikte Benî Ma'n'daki akrabalarını ziyarete giderken Benî Kayn mensupları tarafından kaçırılmıştır. Onun satın alınması hususunda birkaç farklı haber vârid olmuştur. Bu haberlerden birine göre Hz. Hatice'nin yeğeni Hakîm b. Hizâm Zeyd'i Ukâz panayırında köle olarak satın alıp halası Hatice'ye hediye etmiştir. Hz. Hatice de Zeyd'i Hz. Muhammed'e hediye etmiştir.[10] Başka bir habere göre ise Zeyd'i kaçıranlar Mekke'nin Bathâ semtinde satmak istediklerinde Hz. Peygamber onu görmüş ve Hatice'ye gelerek ben satılacak bir çocuk gördüm param olsaydı onu alırdım demiştir. Hz. Hatice onun fiyatını sorunca Resûlullah (sas) 700 dirhem olduğunu söylemiştir. Hz. Hatice parayı Hz. Muhammed'e verip "Git, onu satın al." demiştir. Hz. Peygamber de onu satın alıp getirmiştir. Hz. Muhammed (sas) Hz. Hatice'ye, "Şayet bu çocuk benim olsaydı onu azad ederdim." demiştir. Hz. Hatice de "O senindir." deyince, Hz. Muhammed Zeyd'i azad etmiştir.[11] Başka bir haberde Hz. Peygamber Hz. Hatice'den Zeyd'i satın almasını istemiştir. O da satın alıp Resûl-i Ekrem'e hediye etmiştir.[12] Bu haberlerin ortak noktası Hz. Hatice'nin Zeyd'i Hz. Muhammed'e hediye etmiş olmasıdır. Hz. Muhammed bu şekilde Zeyd'i yanına almış ve azad etmiştir.

Efendinin kölesini azad etmesi o dönem için büyük bir iyilik sayılmaktadır. Çünkü köle, el altında tutulduğunda ücret verilmeden çalıştırılabildiği gibi elden çıkarılmak istendiğinde adeta gelir getiren bir mal olarak değerlendirilmiştir. İslâmiyet'in geldiği dönemde Arap yarımadasında ve Mekke'de kölelik yaygındı; kölelerle hürlerin statüleri kesin çizgilerle ayrılmıştı ve köleler sosyal tabakalardan en alt sınıftan sayılıyordu. Efendinin kölesi üzerindeki mülkiyet hakkı, üçüncü şahıslardan gelecek haksız fiillere karşı sınırlı bir güvence sağlasa da efendiye kölesi üzerinde mutlak tasarruf yetkisi veriyordu.[13] Zeyd hür bir aileye mensup iken köle durumuna düşmüştü. Bu durum, köleliği Zeyd için ağırlaştırdığı gibi azad edilmesi de bir o kadar değerlidir.

2. Hz. Muhammed'in Zeyd'i Evlat Edinmesi

Zeyd'in babası Hârise oğlunun kaçırıldığını duyunca çok üzülmüş ve onun bulunması için aramalara girişmiştir. Kelb kabilesinden bazı kişiler hac yapmak için Mekke'ye

---

[9] Ebû Abdillêh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, neşr. Şuayb el-Arnavût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 2/131. Bünyamin Erul, "Zeyd b. Hârise", *TDV İslâm Ansiklopedis* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/319.

[10] Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1379), 7/87.

[11] Ebû Bekir Abdullah el-Kûfî İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fî'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 7/341 (No: 36604).

[12] Ebû'l-Hüseyn Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuseyrî Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muammed Fuâd Abdülbâki (Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts), 4/1884; krş. Erul, "Zeyd b. Hârise", 44/319.

[13] Mehmet Âkif Aydın, "Köle", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/237.

geldiklerinde Zeyd'i görünce onu tanımışlardır. Bunlar memleketlerine döndüklerinde Zeyd'in babası Hârise'ye evladının nerede ve kimin yanında olduğunu söylemişlerdir. Hârise kardeşi Ka'b ile birlikte Zeyd'in fidyesine yeteceğini düşündüğü bir miktar parayı da alarak yola çıkmıştır. Mekke'ye ulaştıklarında derhal Hz. Muhammed'in yerini insanlara sormuşlardır. O'nun Mescid-i Harâm'ın yanında olduğu bilgisi kendilerine verilmiştir. O ikisi Hz. Peygamber'in yanına gelince: "Ey Abdullah'ın oğlu! Ey Abdülmuttalib'in oğlu! Ey Hâşim'in oğlu! Ey kavminin efendisinin oğlu! Kuşkusuz sizler Kâbe'nin komşuları ve halkısınız. Sıkıntıda olanlara yardım eder ve esirleri yedirirsiniz. Senin yanında bulunan evladımız için geldik. Bize kolayca karşılayabileceğimiz bir fidye miktarı tespit et." demişlerdir. Hz. Peygamber bu iki kişinin Zeyd'in babası ve amcası olduğunu öğrenince: "Zeyd'i muhayyer bırakalım. Şayet sizi seçerse fidye ödemeksizin sizinle gidebilir. Fakat beni seçerse, Vallahi! Beni seçenin üzerine ben de kimseyi seçmem." buyurmuştur. Zeyd'in babası ve amcası Hz. Peygamber'in bu sözlerine çok sevinmişlerdir. Hz. Peygamber Zeyd'i yanına çağırarak ona "Bunları tanıyor musun?" diye sormuştur. Zeyd, "Evet onlar babam ve amcamdır." diye cevap vermiştir. Hz. Peygamber: "Beni tanıyorsun seninle olan arkadaşlığımı da biliyorsun. Ya beni ya da o ikisini seç." buyurdu. Zeyd de: "Senin üzerine hiç kimseyi seçmem. Sen benim babam ve annem konumundasın." dedi. Bunun üzerine Zeyd'in babası ve amcası: "Yazıklar olsun sana ey Zeyd! Baban, amcan ve ailen yerine köleliği tercih ettin." dediler. Zeyd de: "Evet, bu insanda onun üzerine hiç kimseyi seçemeyeceğim bir güzellik gördüm." dedi. Hz. Peygamber Zeyd'in bu tavrını görünce onu Kâbe'nin Hicr kısmına çıkararak: "Ey hazır bulunanlar şahit olun! Kuşkusuz Zeyd benim oğlumdur. Ben ona varisim o da bana varistir." buyurdu. Zeyd'in babası ve amcası bu durumu görünce kısmen rahatlamış bir vaziyette geri döndüler.[14] Bu olayda karşılıklı çok güzel bir vefa örnekliği vardır. Zeyd Hz. Muhammed ile geçirdiği süre boyunca onunla güçlü bir manevi bağ kurmuş ve ailesini görmesine rağmen onu tercih etmiştir.

Hz. Peygamber ile Zeyd arasındaki ilişki öylesine bir sevgi üzerine kurulmuştur ki babası, amcası ve yakınları onun için fidye ile gelmelerine rağmen O Hz. Peygamber'e vefa ederek ve ailesinden uzak kalmayı göze alarak onu tercih etmiştir. Zeyd'in bu davranışı, Hz. Muhammed'in onu azad ederek iyilikte bulunmasına karşı vefa göstermesi olarak yorumlanabilir. Hz. Peygamber de Zeyd'in bu vefasını karşılıksız bırakmamış ve onu evlat edinmiştir.[15] Bu dönemde bir çocuğu evlat edinmek isteyen kişi halkın önünde onu evlat

[14] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/130.

[15] Cahiliye döneminde evlatlık Müessesesi: Nesebi belli olsun olmasın başkasına ait bir çocuğu kendi çocuğu olarak kabul etme anlamındaki evlât edinme geçmişte ve günümüzde rastlanan sosyal ve hukukî bir vâkıadır. Arapça'da evlât edinme karşılığında kullanılan tebennî, "oğul" anlamındaki İbn kelimesinden türemiş olup "oğul edinme" demektir. Evlât edinme kurumunun var olduğu hemen bütün toplumlarda görüldüğü gibi eski Arap toplumunda da sadece erkek çocuklar evlât edinildiğinden bu vâkıa tebennî kelimesiyle ifade edilmiştir. Kız çocuklarının evlât edinilmesi sonraki dönemlerde görülür. İslâm'ın ilk yıllarında eski geleneğin devamı olarak bir süre muhafaza edilen evlâtlık kurumu Medine döneminde nâzil olan, "Allah bir kişinin göğüs boşluğunda iki kalp yaratmamıştır, annelerinize benzeterek haram olsun dediğiniz eşlerinizi anneleriniz kılmamış, evlâtlıklarınızı da gerçek oğullarınız yapmamıştır. Bunlar sizin

edindiğini söylediğinde çocuk artık evlat edinen kişinin öz oğlu sayılır; evlat edinenin adıyla çağrılır ve birbirlerine varis olurlardı. Evlat edinen, kendi öz evladında olduğu gibi evlat edindiği kimsenin dul kalan eşiyle de hiçbir şekilde evlenemezdi. Evlat edinilen de evlat edinenin kızını, kız kardeşini halasını ve teyzesini kendisine eş olarak alamazdı. Kısaca baba oğul arasındaki bütün hukuki işlemler, evlat edinen ile evlatlığı arasında da aynen geçerli kabul ediliyordu.[16] Hz. Peygamber'in Zeyd'i evlat etmesinden sonra ona Zeyd b. Muhammed diye seslenilmiştir. Abdullah b. Ömer: "*Evlatlıkları babalarına nispet edin, bu Allah katında en doğru olandır. Eğer babalarının kim olduğunu bilmiyorsanız, bu takdirde onları din kardeşi ve dostlarınız olarak kabul edin. İçinizden kastederek yaptıklarınız bir yana, yanılmalarınızda size bir sorumluluk yoktur. Allah, bağışlar ve merhamet eder*" Ahzâb 33/5) ayeeti ininceye kadar Zeyd b. Hârise'ye Zeyd b. Muhammed diye seslenilmekteydi." demiştir.[17] Hz. Aişe'den de aynı lafızla bu haber aktarılmıştır.[18]

3. Zeyd'in Müslüman Oluşu

Hz. Peygamber'den hiç ayrılmayan Zeyd onun risâletini ilk tasdik edenlerdendir; hatta bazı rivayetlere göre erkeklerden ilk Müslüman olan kişidir.[19] İslâm'a ilk girenler haliyle Hz. Peygamber'e en yakın olanlar olmuştur. Kadınlardan ilk Müslüman olan kişi Resûlullah'ın eşi Hz. Hatice'dir. Sonra amcası oğlu ve yanında büyüyen Hz. Ali olmuştur. Erkeklerden Zeyd iman etmiş daha sonra da Ebû Bekir Müslüman olmuştur. Bazılarına göre göre sıralama Ebû Bekir, Ali ve Zeyd şeklindedir.[20] Bu sıralamaların hangisi doğru olursa olsun bu durumda ilk iman edenler Hz. Peygamber'e en yakın olanlardır. Hz. Peygamber Mekke'de yapılan muahat esnasında Zeyd'i sütkardeşi ve amcası olan Hz. Hamza ile kardeş

---

kendi iddianızdır; hak ve hakikati Allah söyler, doğru yolu da O gösterir." (el-Ahzâb 33/4) meâlindeki âyetle kaldırılmış, ardından gelen "Evlâtlıklarınızı babalarının soyadlarıyla anın. Bu Allah katında adalete daha uygun bir davranıştır. Eğer onların babalarını bilmiyorsanız o zaman kendileri sizin din kardeşleriniz ve dostlarınızdır. Yanıldığınız hususta size günah yoktur, fakat bilinçli ve kasıtlı olarak yaptıklarınızdan sorumlusunuz. Allah çok bağışlayıcı ve ziyadesiyle esirgeyicidir" (el-Ahzâb 33/5) âyeti ile de evlâtlıkların evlât edinenlere değil asıl babalarına nispet edilmesi emredilmiştir. (Mehmet Âkif Aydın, "Evlât Edinme", TDV İslâm Ansiklopedis (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/527.) ayeti ile evlatlık kaldırılmıştır. Bundan sonra Zeyd'e babasına nispet edilerek Zeyd b. Harise olarak seslenilmiştir. (Ebû'l-Hüseyn Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuseyrî Müslim, el-Câmiu's-Sahîh, thk. Muammed Fuâd Abdülbâki (Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, tsz), 2/1082 (No: 2425).

[16] Acar, "İslâm Hukuku Açısından Evlat Edinme ve Hz. Peygamber'in Zeynep'le Evliliği", 100.

[17] Ebû'l-Hüseyn Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuseyrî Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muammed Fuâd Abdülbâki (Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, tsz), 2/1082 (No: 2425).

[18] Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır (Beyrût: Dâru Tûku'n-Necât, 1422), 5/81 (No: 4000).

[19] Mamer b. Raşid, *el-Câmi'*, thk. Habîburrahman A'zamî (Pakistân: el-Meclisu'l- İlmiye, 1403), 1/227 (No: 20393; Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf fî şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye* (Beyrût: Daru'l-Kütübü'l-Arabî, 1412), 3/9.

[20] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/130.

kılmıştır.[21] Bu uygulama da Hz. Peygamber'in Zeyd'i ailesinin bir parçası olarak gördüğünün göstergesidir.

4. Hz. Peygamber ile Zeyd Arasındaki Sevgi

Kendi ailesine gitmek yerine Hz. Peygamber'in yanında köle olarak kalmayı seçen Zeyd'in Rasûlullah'a olan muhabbetini anlatmak için başka bir örneğe gerek yoktur. Hz. Peygamber'in Zeyd'e olan sevgisine baktığımızda ise Hz. Peygamber'in ona karşı çok güçlü bir sevgi duyduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber Zeyd b. Hârise'ye "Sen bizim kardeşimiz ve mevlamızsın" buyurmuştur.[22] «أَنْتَ أَخُونَا وَمَوْلَانَا» Hz. Peygamber Zeyd'i çok sevmiş, adeta ona kefil olmuştur. Onun hakkında: "Ey Zeyd, sen benim mevlamsın ve bendensin. Bana kavmin en sevimli olanısın buyurmuştur.[23] Dolayısıyla Zeyd'e Resulullah'ın sevdiği anlamında Hubbi Resûl ve Mevlâ Resûl denilmiştir.[24] Hz. Peygamber Zeyd'in çocuklarını da çok seviyordu. Hz. Peygamber'in yanında hicretten sekiz yıl önce M. 614'te Mekke'de doğan Üsâme b. Zeyd ailesinden birisi gibiydi.[25] Bir defasında Resûlullah: "Allah ve Peygamber'i seven Üsâme'yi sevsin." buyurmuştu. Hz. Aişe: "Hz. Peygamber'in bu hadisinden sonra Üsâme'ye hiç kinse buğz etmedi"[26] demiştir. Hz. Peygamber, Üsâme'yi küçüklüğünden beri çok sever, bir dizine onu, diğer dizine de Hasan'ı oturtur ve "Allah'ım, ben bunları seviyorum, sen de sev!" diye dua ederdi.[27] Mekke müşriklerinden Hakîm b. Hizâm, Resûlullah'a Yemen hükümdarlarından Seyf b. Zûyezen'e ait bir elbiseyi hediye etmek istemiş, Resûlullah müşriklerden hediye kabul edemeyeceğini söyleyerek elbiseyi 50 dinara satın almış, sadece bir cuma günü giydikten sonra Üsâme'ye giydirmiştir.[28] Resûlullah'ın (s.a.s.), Üsâme'yi çok sevdiğini bilen bazıları onu Hz. Peygamber'e aracı olarak göndermişlerdir. Fatıma bint. Esed hırsızlık yaparken yakalanınca, cezâsının affedilmesi için Üsâme, Hz. Peygamber'e (sas) ricâcı ve şefâatçı olarak gönderilmiştir. Ancak Hz. Peygamber (sas) Üsâme'yi çok sevdiği halde bunu kabul etmemiş ve sahâbîlere şöyle buyurmuştur: "Sizden önce yaşayan insanlar, halkın ileri gelenlerinden biri hırsızlık yaptığında onu affeder, cezalandırmazlardı; sıradan biri yaptığında ise onu affetmeyip cezalandırırlardı. Bu şekilde yaptıkları için helâk oldular,

[21] Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Silefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, 1994), 3/141.

[22] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrût: Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1990), 3/43.

[23] Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Ma'ved, (ed.), *el-İsâbe fî Temyîzi's Sahâbe* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1415), 2/497.

[24] Bedreddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu'l- Buhârî* (Beyrût: Dâru ihyâi't-türâs, ts), 12/219; Ahmet Gündüz, "Esbâb-ı Nüzûl Işığında Hz. Zeyneb'in Evlilikleri ve Nâzil Olan Hükümler", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (Aralık 2013), 175.

[25] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 4/61.

[26] Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Fezâ'ili's-sahâbe*, thk. Vasiyullah Muhammed Abbâs (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1983), 2/835.

[27] Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Ashabu'n-Neb"18 (No: 3735).

[28] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/4/65.

Allah'a yemin olsun ki kızım Fatıma bile hırsızlık yapsa onu cezâlandırır ve elini keserdim."[29]

5. Resûlullah ile Zeyd'in Arasındaki Güven

Hz. Peygamber ile Zeyd arasındaki ilişki güçlü bir güvene dayanıyordu. Hz. Peygamber, Mekke'nin dışında İslam'ı anlatabileceği bir alternatif şehir aramak üzere Taif'e gittiğinde yanında Zeyd vardı. Ebu Talib'in vefatından sonra Mekkeli müşrikler Hz. Peygamber'e daha çok baskı kurmaya başladılar. Resûlullah bunun üzerine peygamberliğinin onuncu yılının Şevval ayında (Ocak 620) davetini Mekke dışındaki bir merkeze götürmeyi düşündü ve yanına Zeyd b. Hârise'yi alarak Sakîfliler'i İslâm'a davet edip himayelerine sığınmak amacıyla Tâif'e gitti. Hz. Peygamber Zeyd b. Hârise ile Tâif'te on gün kaldı. Ancak bunlar Hz. Peygamber'in davetine karşı çıktılar erkek veya kadınlardan hiç kimse iman etmedi. Ayrıca Tâifliler kendisiyle alay edip orayı terk etmeye zorladılar. Hz. Peygamber üzüntülü olarak oradan ayrılırken Taifliler onu taşlattılar. Atılan taşların Peygamber'e isabet etmemesi için Zeyd kendi vücudunu ona siper etti ve yaralandı.[30] Hz. Peygamber, Tâif'ten dönerken Hira mağarasına kadar gelmiş, ancak daha fazla ilerlemeyerek Mekke'ye girmek için müşrik liderlerinden birinin himayesine girmeyi uygun görmüştü. Resûl-i Ekrem'in haber gönderdiği üçüncü kişi olan Mut'im b. Adî onun himaye isteğini kabul etti ve yanına gidip kendisini Mescid-i Harâm'a getirdi; orada bulunan müşriklere onu himayesine aldığını duyurduktan sonra evine kadar götürdü. Hz. Peygamber'in o geceyi Mut'im'in evinde geçirdiği de rivayet edilir.[31]

Hz. Peygamber hicret ettikten sonra Zeyd b. Hârise'yi Sevde, Ümmü Gülsüm, Fatma, Ümmü Eymen ve oğlu Üsâme'yi getirmek için Mekke'ye göndermişti. Abdullah b. Ebû Bekir de Ebu Bekir'in ailesi ve Ümmü Rümân, Aişe ve Esma'yı getirmek için Zeyd ile beraber Mekke'ye gitmiştir.[32]

Yine Bedir savaşının zafer müjdesini Medine'ye ulaştıran Zeyd olmuştur.[33] Bedir savaşında Hz. Zeyd Hz. Peygamber'in devesi Kasvâ'ya binerek Medinelilere zafer müjdesini vermiştir. Musallaya gelince bineğin üzerine çıkarak bağırmaya başlamıştır: "Utbe ve Şeybe b. Rabîa öldürüldü. Haccac'ın iki oğlu öldürüldü. Ebû Cehil, Ebû Bahterî Zamba b. Esved Ümeyye b. Halef öldürüldü. Birçok kişi esir alındı." diyerek zafer haberlerini vermiştir.[34]

---

[29] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/263.
[30] Erul, "Zeyd b. Hârise", 44/319.
[31] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/211-212.
[32] Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî İbn Seyyidünnâs, *'Uyûnü'l-eṯer fî fünûni'l-meġāzî ve'ş-şemâ'il ve's-siyer* (Beyrût: Dâru'l-kalem, 1993), 2/2/368.
[33] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/130.
[34] Muhammed b. Ömer b. Vâkid es-Selmî Ebû Abdillâh Vâkidî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989), 1/115.

Hz. Peygamber gazveye çıkmadığında silahını Zeyd'e verir[35] ve onu orduya komutan yapardı. Hz. Peygamber Medine'den çıktığında ise zaman zaman Zeyd'i vekil bırakırdı.[36] Hz. Peygamber Zeyd'i birliğin içerisinde gönderdiği bütün seriyyelere emir yapmıştır.[37] Ebû Asım Zeyd b. Harise ile yedi gazveye katılmış olduğunu söylemiştir.[38] Hz. Peygamber, Hz. Zeyd'i çok güvendiği ve ehil gördüğü için gönderdiği seriyyelerde komutan olarak görevlendirmişti. İnsanlar Zeyd'in komutanlığı konusunda ileri geri konuşunca Hz. Peygamber onun daha ehil olduğunu söylemiştir.[39]

Bu durum Hz. Peygamber'in Zeyd'e ayrıcalık tanıdığından ziyade onu birçok konuda iyi yetiştirmiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

6. Hz. Peygamber'in Zeyd'i Evlendirmesi

Hz. Peygamber'in (s.a.s.), etrafındaki sahâbîlere "Kim cennet hanımlarından biriyle evlenmek isterse Ümmü Eymen ile evlensin" buyurması üzerine Zeyd b. Hârise herkesten önce davrandı. Zeyd kendisinden yaşça büyük olmasına rağmen Ümmü Eymen ile evlendi. Ümmü Eymen (ö. 24/645 [?])[40] Hz. Peygamber'e doğumundan itibaren dadılık yapmıştır. Hz. Peygamber büyüyünce Ümmü Eymen'i azad etmiştir. Ümmü Eymen azad edilince önce 'Ubeyd b. Amr b. Hilâl ile evlenmiştir. Ondan Eymen dünyaya gelmiş ve Ümmü Eymen olarak künyelenmiştir.[41] Hz. Peygamber'in (sas) teşviki ile Zeyd'in onunla evlenmesinden bir yıl sonra hicretten sekiz yıl önce M. 614'te Üsâme dünyaya gelmiştir.[42] Zeyd b. Harise bu evlilikten başka evlilikler de yapmıştır. Zeyd, Ümmü Külsûm bint 'Ukbe, Dürre bint Ebû

---

[35] Ahmed b. Hanbel, *Fezâ'ili's-sahâbe*, 2/837.

[36] İbn Ebî Şeybe, el-Musannef fî'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr, 7/415 (No: 36978); Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 5/2/133.

[37] Ahmed b. Hanbel, *Fezâ'ili's-sahâbe*, 2/835.

[38] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1379, 7/498.

[39] Bedreddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu'l- Buhârî* (Beyrût: Dâru ihyâi't-türâs, ts), 18/76.

[40] İlk oğlu Eymen'e nisbetle Ümmü Eymen, bazan da Ümmü'z-Zabâ veya Ümmü Üsâme künyeleriyle anılır. Habeş asıllı olup Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in kölesi iken miras yoluyla babası Abdullah'a veya annesi Âmine'ye, onlardan da kendisine intikal etti. Onun Hz. Hatice'nin kız kardeşi tarafından Resûl-i Ekrem'e hibe edildiği de rivayet edilmektedir. Ümmü Eymen'in doğumundan itibaren Hz. Muhammed'in dadılığını yaptığı, onu emzirdiği, annesiyle birlikte Medine'ye dayılarını ziyarete gidip dönerken Ebvâ'da Âmine vefat ettiğinde onun yanında bulunduğu, kendisini Mekke'ye getirdiği ve büyüyünceye kadar dadılığına devam ettiği rivayetine bakılırsa Resûl-i Ekrem'e miras yoluyla intikal ettiği görüşü daha doğru olmalıdır. Hz. Muhammed, Hatice ile evlenince Ümmü Eymen'i âzat etti. O da Ubeyd b. Zeyd el-Hazrecî ile evlendi, bu evlilikten Eymen doğdu. Kocası ölünce, peygamberlikten kısa bir süre sonra Resûlullah'ın âzatlı kölesi Zeyd b. Hârise ile evlendi, bu evlilikten de Üsâme b. Zeyd dünyaya geldi. Resûl-i Ekrem, İslâmiyet'in ilk günlerinde kendi ev halkıyla birlikte müslüman olan Ümmü Eymen'i dedesinden ve babasından kalma bir yâdigâr kabul eder, onu "annemden sonra annem" diye sever, zaman zaman kendisini ziyaret ederdi. Hz. Peygamber'in hicretten sonra Zeyd b. Hârise ile Ebû Râfi'e Mekke'den Medine'ye getirttiği ailesi ve yakınları arasında Ümmü Eymen ve oğlu Üsâme de vardı. Bünyamin Erul, Ümmü Eymen, DİA, c. 42, İstanbul, 2012, s. 317

[41] Ebû'l-Hüseyn Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuseyrî Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muammed Fuâd Abdülbâki (Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts), 3/1191 (No:1771). İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1379, 7/89.

[42] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1/8/224.

Leheb, Hind bint Avvâm ve bazı rivayetlere göre Ümmü Mübeşşir adlı hanımlarla da evlilik yapmıştır. Bedir Gazvesi'nden sonra da Resûl-i Ekrem'in halası Ümeyme'nin kızı Zeyneb bint Cahş ile evlenmiştir.[43]

7. Zeyneb bint Cahş Meselesi

Hicretten sonra Hz. Peygamber, Zeyneb'e istediği takdirde kendisini evlendireceğini söylemiş, Zeyneb bunu Resûl-i Ekrem'in kendisiyle evlilik teklifi olarak anlayıp, "Sen nasıl istersen" demiş, fakat Resûlullah âzatlısı ve evlâtlığı Zeyd b. Hârise'nin adını söyleyince Zeyneb, onunla nikâhlanmaya niyeti olmadığını belirtmiş, erkek kardeşi de bu evliliğe karşı çıkmıştır. Zeyneb konu üzerinde düşüneceğini söyleyince Resûl-i Ekrem o sırada nâzil olan şu âyeti okudu: "*Allah ve Resulü bir konuda hüküm bildirdiği zaman ne bir mümin erkeğin ne de bir mümin kadının o konuda başka bir tercihte bulunması doğru olmaz. Allah'a ve Resulüne isyan edenler doğru yoldan açıkça sapmışlardır*"[44] Bunun üzerine Zeyneb, "Size göre Zeyd benim için uygun bir eş midir?" diye sordu; Hz. Peygamber'in onu uygun gördüğünü söylemesi üzerine Zeyneb Zeyd ile evlenmeyi kabul etti, erkek kardeşi ve ailesi de bu karara razı oldu.[45] Ancak Hz. Zeyneb ile Zeyd arasında uyumsuzluklar meydana geldi. Zeyd bu duruma bir süre sabretti ise de Hz. Peygamber'e gelerek eşi Zeynep'ten şikâyetçi olduğunu ve onu boşamak istediğini bildirdi. Hz. Peygamber Zeyd'e sabretmesini ve eşini idare etmesini tavsiye etti. Resûlullah'ın: "Eşini bırakma, Allah'tan sakın" demesi üzerine şu ayet indi: "Bir zaman, Allah'ın kendisine lütufta bulunduğu, senin de lütufkâr davrandığın kişiye, "*Eşinle evlilik bağını koru, Allah'tan kork" demiştin. Bunu derken Allah'ın ileride açıklayacağı bir şeyi içinde saklıyordun; öncelikle çekinmen gereken Allah olduğu halde sen halktan çekiniyordun. Zeyd onunla evlenip ayrıldıktan sonra müminlere, evlâtlıklarının -kendileriyle beraber olup ayrıldıkları- eşleriyle evlenmeleri hususunda bir sıkıntı gelmesin diye seni o kadınla evlendirdik. Allah'ın emri elbet yerine getirilecektir*."[46]

Birçok âlimin bu konudaki görüşüne göre, Allah ona evliliği hususunda haber vermiştir. O bunu açıklanması gereken ana kadar gizlemiştir. Çünkü o dönemde evlatlığın boşandığı eşi ile evlenilmesi uygun görülmezdi.[47] İnsanların bu durumu kınayacaklarını bildiği için Resûlullah endişeliydi. Hz. Aişe bunun için der ki şayet Hz. Peygamber vahiyden bir şey gizleyecek olsaydı bu ayeti gizlerdi. Hz. Peygamber'e evladı gibi gördüğü Zeyd'in boşadığı hanımıyla evlenmeyi ilk duyduğunda kendisine ağır gelmiş olmalıdır. Ancak Allah'ın hükmüne itaat ederek gereğini yapmıştır. Hz. Peygamber Zeynep ile evlenince Yahudi ve Hristiyanlar Muhammed evlatlığın eşi ile evlendi dediler. Yüce Allah bunun

[43] Erul, "Zeyd b. Hârise", 44/319.
[44] el-Ahzâb 33/36.
[45] Muhammed Hamîdullah, "Zeyneb Bint Cahş", *TDV İslâm Ansiklopedis* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/357-358.
[46] Ahzab 37; Ahmed b. Muhammed Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 8/492 (No:12511).
[47] Daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Gündüz, *Kur'an'ın Nüzul Sürecinde Kadınlar ve Hükümleri* (Nida Yayıncılık, 2018), 121-133.

üzerine şu ayeti nazil buyurdu: Muhammed hiçbirinizin babası değildir."[48] Bu ayet-i kerime ile Yüce Allah bu konudaki hükmünü açıklamıştır.[49] Hz. Peygamber ile Zeyd arasında meydana gelen bu hadiselere rağmen birbirlerine küsmemeleri veya aralarında bir tartışmanın meydana gelmemesi, onların Allah'ın emrine gösterdikleri vefanın bir yansımasıdır. Hz. Peygamber ve Zeyd Allah'ın emrine itaat ederek insanların kınamalarını dikkate almamışlardır. Ayrıca Resûlullah (sas) ile Zeyd'in bu olaylardan dolayı aralarında hiçbir tartışmanın yaşanmamış olması ve görüşmeye eskisi gibi devam etmeleri aralarındaki güçlü sevgi bağını göstermektedir.

1. Zeyd'in Şehâdeti

Hz. Peygamber bazı seriyyelerde Zeyd'e komutanlık görevini veriyordu. Hz. Peygamber Bizanslılar üzerine göndermek üzere bir ordu hazırladı ve Mûte Savaşı olarak bilinen savaşta Müslümanların başına Zeyd'i tayin etti. "Şayet o şehit olursa emiriniz Ca'fer olsun o da şehit olursa emiriniz Abdullah b. Revâha olsun." buyurdu. Hz. Zeyd düşmanla karşılaşınca sancağı aldı öldürülünceye kadar savaştı. Sonra Ca'fer sancağı aldı o da şehit oluncaya kadar savaştı. Sonra Abdullah b. Revâha sancağı aldı. O da şehit oluncaya kadar savaştı. Sonra Müslümanlar Halid b. Velid'i kumandan seçtiler. Bunun üzerine sancağı Hâlid b. Velîd aldı. Bu sahâbilerin şahadet haberi Hz. Peygamber'e geldi. Hz. Peygamber hutbe verdi hamd ve senadan sonra bu durumu sahabeye anlattı.[50] Zeyd b. Hârise'nin vefat haberi gelince Hz. Peygamber sesli ağlamaya başladı. Sa 'd b. 'Ubade "Bu nedir ya Resûlullah?" diye sorunca Hz. Peygamber, "Bu sevgilinin sevgiliye özlemidir." buyurdu.[51] Hz. Peygamber'e şehit haberi gelince Allah'ım, Zeyd'e mağfiret et! Allah'ım, Zeyd'e mağfiret et! Allah'ım, Zeyd'e mağfiret et! Allah'ım, Ca'fer'e mağfiret et! Allah'ım, Abdullah'a mağfiret et!" dua etmiş ve ağlamıştır."[52]

Hz. Peygamber (sas) şehit yakınlarını onların emaneti olarak görmüş ve onlara vefa gereği olarak maddi ve manevi yönden en iyi şekilde muamelede bulunmuştur. Zeyd'in

---

[48] Ahzab, 33/40.

[49] Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1379), 8/524. Enes b. Mâlik'in haberine göre Zeyneb'in iddeti bitince Hz. Peygamber Zeyd'e şöyle dedi: bana senden daha emin olduğum ve güvendiğim kimse yoktur. Zeyneb'e git ve onu bana iste dedi. Zeyd diyor ki ben ona gittim o hamur yoğuruyordu. Hz. Peygamber istiyor diye ona sırtımı dönerek Resulullah'ın onu istediğini söyledim. O da Rabbimden bir işaret gelmeyene kadar bir şey yapmam dedi. Mescide geldim ki Ahzab 37 nazil oldu. İbn Sa'd, Tabakâtü'l-kübrâ, 8/104. Câhiliye döneminden kalma, evlâtlıkların boşanmış eşleriyle evlenme yasağı âdeti bu ayet ile kaldırıldı ve Resûl-i Ekrem Zeyd'in boşadığı Zeyneb ile evlendi. Resûlullah'ın Zeyneb'le evlenmesinin asıl sebebi sözü geçen katı Arap âdetinin bizzat onun uygulamasıyla ortadan kaldırılmasıdır. Bünyamin Erul Hz. Peygamber'in Zeyneb'i bizzat Zeyd aracılığıyla istediğine dair rivayetin sadece Enes b. Mâlik'ten nakledilmesinden ihtiyatla karşılanmasının gerektiğini ifade etmiştir. Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil Buhârî, Sahîhu'l-Buhârî, thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır (Beyrût: Dâru Tûku'n-Necât, 1422), 9/124 (No: 7420).

[50] Ahmed b. Muhammed Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 3/278-279.

[51] Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed Taberânî, el-Mu'cemü'l-Evsat, thk. Târık b. İvadullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, ts.), 3/47.

[52] Ahmed b. Hanbel, *Fezâ'ilü's-sahâbe*, 2/836.

oğlu Üsame'yi de ailesinden saymış, onu sevmiş ve evlendirmiştir. Fatma bint. Kays eşinden boşanınca Hz. Peygamber'e gelmiş ve Kureyşlilerden birisinin kendisine talip olduğunu söylemiştir. Hz. Peygamber (sas): "Ondan daha çok sevdiğim birisi ile nikâhlanmak ister misin? diye sormuş Fatma da: "Evet ya Resûlullah en sevdiğinle nikâhlanmak isterim" deyince Hz. Peygamber onu Usame b. Zeyd ile evlendirmiştir.[53] Hz. Peygamber, hayatının sonlarına doğru büyük bir ordu hazırlayarak şehit çocuğu Üsame'yi bu orduya komutan tayin etmiştir. Resûlullah (sas) bazılarının bundan hoşlanmadıklarını duyunca şöyle buyurmuştur: "Siz babası için de böyle konuşmuştunuz. Hâlbuki babası bana en sevimli olandır. Şimdi de Üsame insanlar içinde bana en sevimli olandır"[54] buyurarak diğer şehitlerde olduğu gibi Zeyd'e de vefasını göstermiştir. Çünkü Resûlullah (sas) şehit yakınlarını onurlandırır, ehil olanlarına önemli görevler verir, kabiliyetlerine göre bazı konularda beceri elde etmeleri için kendilerine imkân sağlar ve toplum içinde onların sosyalleşmelerine yardımcı olurdu.

Sonuç

Âlemlere rahmet olarak gönderilen Resûlullah (sas) vefa gibi ahlaki değerleri söz ve davranışlarıyla insanlara hatırlatmış ve Müslümanları buna teşvik etmiştir. Onun çevresindeki her insanın bu vefaya muhatap olduğu, yakınlarının da bu bağlamda paylarına düşeni aldıkları anlaşılmaktadır. Bu konuda Hz. Peygamber'in hayatında birçok örnek mevcuttur. Bu çalışmada Hz. Peygamber ile Zeyd b. Hârise arasındaki vefa ilişkisi ortaya konmuştur. Hz. Peygamber'den çocukluk çağından itibaren hiç ayrılmayan Zeyd onun Risâlet'ini ilk tasdik edenlerdendir. Zeyd b. Hârise için Hubbi Resûl ve Mevla Resûl denilmiştir. Çünkü Hz. Peygamber Zeyd b. Hârise'ye "Sen bizim kardeşimiz ve mevlamızsın" buyurmuştur.

Zeyd b. Hârise, Hibbi'r-Resûl olarak anılması, Kur'an'da adı geçen tek sahâbî olması gibi hususiyetlere sahiptir. Onu Resûlullah'ın nezdinde değerli kılan birçok yönünün yanı sıra Resûlullah'ın, eski eşiyle evlenmesinde rol alacak kadar Allah'ın emirlerine ve Resûlullah'a gösterdiği vefa özellikle hatırlanmalıdır. Hz. Peygamber ile Hz. Zeyd arasındaki sevgi ve güvenin meydana getirdiği vefa, tüm Müslümanlar için örneklik teşkil etmektedir.

Kaynakça

Acar, İbrahim. "İslâm Hukuku Açısından Evlat Edinme ve Hz. Peygamber'in Zeynep'le Evliliği". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 99-110.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Fezâ'ili's-sahâbe*. thk. Vasiyullah Muhammed Abbâs. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1983.

Ahmed İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed. *Müsned*. thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. 45 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

[53] Ahmed b. Muhammed Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, ed. thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 45/53.

[54] Ahmed b. Muhammed Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, ed. thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 11/10/96.

Aydın, Mehmet Âkif. "Köle". *TDV İslâm Ansiklopedis*. 26/237-246. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Aynî, Bedreddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî. *Umdetü'l-Kârî Şerhu'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-türâs, ts.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır. 9 Cilt. Beyrût: Dâru Tûku'n-Necât, 1422.

Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer. *Sünen*. thk. Şuayb Arnavût ve Arkd. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 2004.

Gündüz Ahmet. *Kur'an'ın Nüzul Sürecinde Kadınlar ve Hükümleri.* İstanbul: Nida Yayıncılık, 2018.

Gündüz, Ahmet. "Esbâb-ı Nüzûl Işığında Hz. Zeyneb'in Evlilikleri ve Nâzil Olan Hükümler", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (Aralık 2013).

Erul, Bünyamin. "Zeyd b. Hârise". *TDV İslâm Ansiklopedis*. 44/319-320. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Hamîdullah, Muhammed. "Zeyneb Bint Cahş". *TDV İslâm Ansiklopedis*. 44/357-358. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah el-Kûfî. *el-Musannef fî'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*. thk. Kemal Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1379.

İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Ma'ved, *el-İsâbe fî Temyîzi's Sahâbe*. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1415.

İbn Sa'd. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 8 Cilt. Beyrût: Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1990.

İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî. *ʿUyûnü'l-eşer fî fünûni'l-meġāzî ve'ş-şemâʾil ve's-siyer*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kalem, 1993.

Kandemir, M. Yaşar. "Hatice". *DİA*. 16/465-466. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Mamer b. Râşid. *el-Câmi'*. thk. Habîburrahman A'zamî. 11 Cilt. Pakistân: el-Meclisu'l- İlmiye, 1403.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuseyrî. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muammed Fuâd Abdülbâki. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî. *er-Ravzü'l-ünüf fî şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye*. Beyrût: Daru'l-Kütübü'l-Arabî, 1412.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Silefi. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, 1994.

Vâkidî, Muhammed b. Ömer b. Vâkid es-Selmî Ebû Abdillâh. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989.

Zehebî, Ebû Abdillêh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. neşr. Şuayb el-Arnavût. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Câhiliyye ve Sadru'l-İslâm Dönemlerinde Arap Edebiyatında Vefâ Kavramı

Ahmet ASLAN*

Öz

Bu bildirimiz Câhiliyye ve Sadru'l-İslâm dönemlerindeki Arap edebiyatında vefâ kavramını ele almaktadır. Vefâ kavramı insanda bulunması gereken yüce ahlakı ve erdemi ifade eden bir kavramdır. İnsanoğlunun en kıymetli değerlerden birisi olması hasebiyle konuyu araştırmaya değer bulduk. Çalışmamızda Câhiliyye ve Sadru'l-İslâm dönemleri ile ilgili tarih ve edebiyat kaynaklara başvurduk. Araştırmamız genel olarak kaynak taraması ve elde edilen verilerin tahliliine dayanmaktadır.

İslâm öncesi Câhiliyye dönemi Arapları vefâ duygusunu yüceltmişler ve bu duyguyu ifade eden kavramı edebiyatlarında kullanmışlardır. Câhiliyye döneminin şairleri bu haslete sahip insanları şiirlerinde methetmişler, bu kişileri asil, ahlaklı ve kâmil insan addetmişlerdir. Oğlunun öldürülmesine karşılık emanetine sahip çıkan şair ve düşünür es-Semev'el b. Adiyâ, vefâ konusunda bu dönemin sembol isimi olmuştur.

İslâmiyet'in doğuşu Arapların dinî, siyasal, sosyal ve kültürel hayatında büyük bir değişime sebep olmuştur. Hz. Peygamber ve vahiy yoluyla ona gönderilen Kur'ân-ı Kerîm ile vücut bulan İslâm dini insanoğlunun ülvî değerlerini yüceltmiş ve Müslümanların bu değerlere sahip olmalarını sadece teşvik etmekle kalmamış aynı zamanda emretmiştir. Bunun sonucu olarak Sadru'l-İslâm Arap edebiyatında vefâ kavramı daha sık bir şekilde işlenmiştir. Başta Hz. Peygamber, onun dört halifesi ve onun sahâbîlerinin vefa örnekleri bu dönem edebiyatında işlenen konuların başında gelmektedir. Bu dönemin Müslüman şairleri, şiirlerinde Hz. Peygamber, onun dört halifesi ve sahâbîlerini methederken vefa ve diğer erdemlerini ön planda tutmuşlardır. Bunun yanında Müslümanlara karşı cephe alanları daha çok hain ve vefasız vasıfları ile hicvetmişlerdir. Bu dönemde vefâ kavramının anlam kapsaması daha da genişlemiştir. Ancak Müslüman dindarlık bu kavramın ilk ve temel esası kabul edilmiştir.

Giriş

Arapça وفى kökünden türemiş olan vefâ kelimesi sözlük anlamı ile sözünde durmak, emanete sahip çıkmak, arkadaşlıkta ve dostlukta sadık olmak, komşu haklarına riayet etmek, iyiliği itiraf edip ona karşı şükretmek gibi anlamlara gelmektedir. İbn Fâris (ö 395/1004), (و-ف-ى) harfleri, tamamlamak ve kemale erdirmek manasına delalet etmektedir. Vefâ kelimesi bir insanın verdiği sözü yerine getirmek ve şartı tamamlamak manasına gelir demiştir.[1] İbn Manzûr (ö. 711/1311), Vefâ kelimesi aldatmanın zıddıdır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ahaslan@harran.edu.tr

[1] İbn Fâris, Ebü'l-Huseyn b. Ahmed b. Fâris, *Muʿcemu Mekâyîsi'l-Luğati*, thk Abdüsselâm Hârûn (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 6/129.

Vefâ erdemli ve şerefli ahlakı ifade eder demiştir.[2] el-Curcânî (ö. 816/1413), ise vefâ kelimesini, hak yolunu tutmak ve insan haklarına riayet etmek şeklinde tarif etmiştir.[3] Bu tanımlardan da anlaşılacağı gibi vefâ kelime anlamı ile kemale, doğruluğa ve dürüstlüğe delalet eden yüce ahlakı ifade eder. Vefâ bir insanın sahip olabileceği en güzel sıfatlardan birisidir. O delikanlılığın, şerefin ve asaletin alametlerinden birisidir. Bu sebeptendir ki Araplar vefâ duygusuna büyük bir kıymet vermişler ve vefâ kavramını edebiyatlarında işlemişlerdir. Araplar atasözlerinde وعد الحر دين "Asil insanın vermiş olduğu söz, insanın üstünde bir borçtur", الوفاء أخو الصدق و العدل "Vefâ doğruluk ve adaletin eşdeğeridir", الوفاء من شيم الكرام والغدر من صفات اللئام . "Vefâ şerefli insanların ahlakıdır. Hainlik nankör insanların sıfatlarıdır" demişlerdir. Araplar vefalı insanları asil ve ahlaklı, hain insanları ise güvenilmez ve vicdansız insanlar ad etmişlerdir. Bir şair bu durumu aşağıdaki beyitleriyle bu şekilde tarif etmiştir.

إن الوفاءَ على الكريم فريضةُ و اللؤمُ مقرونٌ بذي الإخلافِ

و ترى الكريمَ لِمَن يعاشرُ مُنصِفا و ترى اللئيمَ مجانبَ الإنصافِ

Vefalı olmak, şerefli insanlar üzerinde bir farzdır

Hainlik ise yalancı insanlarla beraber olmuştur

Şerefli insan, dost ve arkadaşına karşı merhametlidir

Hain insan ise arkadaşına karşı acımasız ve insafsızdır[4]

1-Câhiliyye Dönemi Arap Edebiyatın Vefâ Kavramı

Câhiliyye döneminde vefâ kavramı Arap edebiyatının hitâbet, vasâyâ ve atasözleri gibi nesir edebiyatında yer aldığı gibi şiirlerinde de yer almıştır. Câhiliyye döneminde yaşamış bazı kişilerin vefalı davrandıklarını gösteren birçok hikâye vardır. Ancak Câhiliyye dönemindeki Araplar arasındaki en iyi vefâ örneği es- Semev'el'in vefası olmuştur. İmriu'l-Kays ile aynı zamanda yaşamış şair ve düşünür olan Yahudi dinine mensup es-Semev'el b Ğarîz b. Adiyâ el-Ezdî'nin (ö.560) vefası darb-ı mesel olmuştur. Rivayetlere göre Câhiliyye döneminin meşhur şairi İmriu'l-Kays b. Hucr el-Kindî (ö. 540) babasının öldürülmesinden sonra onun intikamını almak için Arap aşiretlerinden yardım istemiş ancak başarılı olamamıştır. Arap aşiretlerinden ümidini kesen İmriu'l Kays sonunda yardım almak için Bizans kralına gitmek zorunda kalmıştır. Bizans'a gitmeden önce kızını, oğlunu ve ailesine ait olan silahları ve babadan kalma mirasını es-Semeve'l'e emanet olarak bırakmıştır. Bu durumdan haberdar olan Ğassânî emiri el-Hâris el-Ğassânî, İmriu'l-Kays'a ait silahları almak için es-Semeve'l'in yaşadığı hisarı kuşatma altına almıştır. Bu arada kuşatma

[2] İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim, *Lisânu'l-ʿArab*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1300), 15/398.

[3] el-Cürcânî, Ali b. Muhammed, *Muʿcemu'l-Mufredât*, thk. Muhammed Sıddîk Menşavî, (Kahire: Dâru'l-Fazileti, 2004), 212.

[4] el-Mâverdî, Ebü'L-Hasan Ali b. Muhammed, *Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn*, thk. Muhammed Kerîm Râcıh, (Beyrût: Dâr İkra, 1405/1985), 264.

sırasında hisar dışında kalan es-Semev'el'in oğlu Ğassânî emiri el-Hâris tarafından yakalanmış ve rehin tutulmuştur. Ğassânî emiri el-Hâris, es-Semev'l'e "Eğer İmriu'l-Kays'ın sendeki emanetlerini bana vermezsen oğlunu öldürürüm demiştir". Ancak es-Semev'el, el-Hâris'in bu teklifini reddetmiştir. es-Semev'el gözünün önünde oğlunun öldürülmesine rağmen yanında bulunan emanetleri vermemiş ve و رب السماء لن أخون ذمتي و لن أجعل العرب تعيرني بقلة وفائي "Gökyüzünün Rabbine yemin olsun ki ben emanetime ihanet etmeyeceğim ve Arapların beni vefasızlıkla ayıplamalarına vesile olmayacağım" demiştir. [5] Bu sebeptendir ki Araplar vefalı olan bir kişi için اوفى من السموءل "Semev'el-den daha vefalı bir insandır" atasözünü kullanmışlardır. Şair olan es-Semev'el bir kasidesinde bu olayı şöyle ifade etmeye çalışmıştır.

بنى لي عاديا حصنا حصينا — و عين كلما شئتُ استقيتُ
طِمِرا تزلق العقبان عنه — إذا ما نالني ضيمٌ أبيتُ
و أوصى عاديا يوما بأن لا — تُهدَم يا سمؤل ما بنيتُ
و ذنبٍ قد عفوت لغير باعٍ — و لا واعٍ و عنه قد عفوت
فأحمي الجارَ في الجُليِّ فيُمسي — عزيزُ لا يُرامُ إذا حميْت
وفيت بأدرع الكندي إني — إذا ما خان أقوام وفيت
و قالوا عنده كنز رغيب — فلا و أبيك أغدر ما مشيت

Babam Adiya benim için çok korunaklı bir hisar yaptırmıştı
Ve çok güzel bir su kaynağım vardır. İstediğim zaman ondan suyumu içerim
Benim hisarım dik ve sarp bir kaya gibidir. Kartallar bile onun üstünden kayar
Bu sebepten bana gelecek tehditleri kale almam
(Babam) Adiya bir gün bana bir tavsiyede bulunmuştu
"Ey Semavel! Benim yaptığımı yıkma" demişti
Savaştan kaçmış ve bana sığınmış olan kaçkını korurum
O kaçkın yanımda güvende olur. Kimse ona saldırmayı göze almaz
Zayıf olan insanın kusurunu affederim
Bilmeden hata yapan kişinin hatasını da affederim
el-Kindi (imru'l-Kays)'ın kalkanlarını vermeyerek sözümün eri olduğumu gösterdim
Bazı kavimler hıyanet yapıyorsa da ben vefa gösterdim
" Onun yanında büyük bir hazine vardır" demişler

[5] el-Aʿlem eş-Şementerî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Sülaymân, *Eşʿâru'ş-Şuʿarâu's-Sitte el-Câhiliyyîn*, thk. Muhammed Abdülmunʿim Haffâcî, (1373/1942), 2/264; ʿUrva b. el-Vard- es-Semev'el, *Dîvânâ ʿUrva b. el-Verd ve's-Semev'el*, (Beyrût: Dâr Beyrût, 1402/1982), 81-83.

Babana yemin olsun ki yeryüzünde yürüdüğüm sürece emanetime hıyanet etmeyeceğim[6]

İmriu'l-Kays Bizans'a gitmek üzere çıktığı yolculuğunu çok uzun bir kasidesinde anlatırken, aşağıdaki beyitlerde kendisinin çok vefalı olduğunu ancak Arap aşiretlerinden gördüğü hainliği anlatmaya çalışmıştır.

بكى صاحبي لما رأى الدرب دونه — و ايقن أنّا لاحقان بقيصرا

فقلت له لا تبك عينك إنما — نحاول ملكا أو نموت فنعذرا

عليها فتى لم تحمل الأرضُ مثله — أبرَّ بميثاقٍ و أوفى و أصبرا

إذا قلت هذا صاحب قد رضيته — و قرت به عينان بدلت أخرا

كذالك جَدي ما أصاحِب صاحبٍ — من الناس إلَّا خانني و تغيرا

و كنا أناسا قبل غزوة قرمُل — و رثنا الغنى و المجدَ اكبرا اكبرا

Arkadaşım yolu görünce ağlamaya başladı

Bizans kralına gideceğimizden emin olduktan sonra

Ona dedim ki "Niye ağlıyorsun

Biz elimizden giden mülkü ya geri alacağız ya da ölürüz ve kimse bizi ayıplamaz"

Atım dünyada benzeri olmayan bir delikanlıyı taşımaktadır

Antlaşmalarına sadık kaldı, vefa gösterdi ve her şeye sabretti

Kendisinden razı olduğum insan budur dediğim sırada

Tam gözüme girerken durumunun değiştiğini gördüm

Benim kaderim böyledir. İnsanlardan kim ile dost olduysam

Bana ihanet etti ve tarafını değiştirdi

Kurmul savaşından önce biz iyi insanlardık

Şerefi ve varlığı daha çok elde etmiştik[7]

es-Seme'vel'in bu şekilde göstermiş olduğu vefâ Câhiliyye dönemindeki Arap toplumunun hafızasında önemli bir şekilde yer almıştır. Bu sebeple birçok şairin övgüsüne mazhar olmuştur. Zira Muallaka şairlerinden olan el-Aʿşâ el-Kebîr Meymûn b. Kays b. Cendel el-Bekrî (ö. 7/629) es-Semev'el'in torunu Şureyh b. Hısn b. Amr b. es-Semev'el için şu kasideyi yazmıştır. Kasidesinde es-Semev'el'in vefasını anlatarak Şureyh'e dedesi gibi olmasını tavsiye etmiştir.

شريحُ لا تترُكَنّي بعد ما علقت — حبالك اليومَ بعدَ القِدِّ أظْفاري

قد طفْتُ ما بين بانقِيا إلى عدنٍ — و طالَ في العُجمِ ترحالي و تسياري

[6] el-Aʿlem Şementerî, *Eşʿâru'ş-Şuʿarâu's-Sitte el-Câhiliyyîn*, 2/264; ʿUrva b. el-Verd- es-Semev'el, *Dîvânâ ʿUrva b. el-Verd ve's-Semev'el*, 79-80.

[7] İmriu'l-Kays, *Dîvânu İmriu'l-Ḳays*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Meʿârif, t.y.), 65-66.

فكان أوفاهم عهدا و أمنعُهم جاراً أبوك بعُرفِ غير إنكارِ
كالغيث ما استمطروه جاء وابلُه و عندَ ذمته المستأسدُ الضاري
كن كالسموءل إذا سار الهمام له في جحفل كسواد الليل جرار
بالأبلق الفرد من تيماء منزله حصن حصين وجار غير غدار
إذا سامهُ خُطتَيْ خسفٍ فقال له مهما تفْعَلْهُ فأني سامعٌ حارِ
فقال ثُكْلٌ و غدرٌ أنت بينهما فاخْتر و ما فيها حظٌ لمُختار
فشك غير قليل ثم قال له إذبح هذْيك إني مانعٌ جاري
و قال لا أشتري عارا بِمَكْرُمةٍ فاختار مكرمةَ الدنيا على العار
و الصبرُ منه قديما شيمةٌ خلقٌ و زندُهُ في الوفاء الثاقب الواري

Ey Şureyh! Tutsaklık prangalarından sonra
Bugün senin uzattığın ipler tırnaklarıma ulaşmışken beni bırakma
Ben Bankiya ve Aden arasındaki bütün yerleri dolaştım
Acem ülkesindeki seyahatlerim ve seferlerim uzun müddet sürmüştür
Baban bütün bu yerlerdeki insanlardan daha vefalı ve komşusunu daha çok himaye edendir
Emanetine sahip çıkmada parçalayıcı aslan gibidir
Bu durum herkesçe malumdur. Hiç kimse bunu inkâr edemez
Ondan bir şey talep edildiği zaman yağmur gibi yağardı
el-Haris, gece karanlığı gibi inen ordunun saldırısına maruz kaldığı zaman
(Baban) Nasıl sözüne sadık kaldıysa sen de sözüne sadık kal
Teyma'da bulunan benzeri olmayan el-Ablak isimli hisarında idi
Hisar çok korunaklı bir hisardı. (Baban) da hain olmayan bir komşu idi
(el-Haris) İkisi de kabul edilemez olan önerilerini sunmuştu
(Baban) Dedi ki ey el-Haris! Ne dersen de seni duyuyorum
(el-Haris) "Ya oğlunu öldüreceğim ya da sen hainlik yapacaksın" dedi
(es-Semev'el) Biraz tereddüt ettikten sonra
"Esirini öldür. Ben komşumun haklarına vefa göstereceğim
Ben şerefimin yerine zilleti seçmeyeceğim" dedi
Zilletin yerine dünyadaki şerefini tercih etmişti
Sabır eskiden beri onun ahlakı olmuştur
Komşusunun imdadına ve vefa göstermeye en hızlı koşan birisidir[8]

Câhiliyye döneminde Arap toplumunun saygın ve şerefli insanları, vefalı olmaya çalışmışlar ve vefâ hasletini asaletin şiarından saymışlardır. Miladî VI. yüzyılda yaşamış

[8] el-Aʿşa el-Kebîr, Meymûn b. Kays, *Dîvânu el-Aʿşa el-Kebîr Ḳays b. Meymûn*, thk. Muhammed Huseyn, (Mısır: Mektebetü'l-Adâb Bi'l-Cemazît, 1950), 179-182.

olan Tay kabilesi şeyhi ve aynı zamanda şair Hâtim b. Abdullah b. Saad et-Tâî, (ö. 578) şiirlerinde vefâ sahibi olmakla övünmüştür. Hâtim cömertliği ile çok meşhur oluş bir insandır. Cömertliği Arap edebiyatında darb-ı mesel haline gelmiştir. Hâtim b. Abdullah vefalı, mert ve cömert Arap tipinin ideal örneği olmuştur. Araplar cömert bir insan için أكرم من حاتم"Hâtim'den daha cömerttir" deyimini kullanmışlardır. Hâtim, cömertlik, hoşgörü, tevazu, vefâ, iffet gibi erdemleri sebebiyle Hz. Peygamber'in övgüsüne de mazhar olmuştur. Bu sebepten sadece Arap edebiyatında değil bütün İslâm edebiyatları tarihinde cömertliğin sembol ismi haline gelmiştir.[9] Hâtim et-Taî komşusuna göstermiş olduğu vefayı şu beyitleri ile ifade etmeye çalışmıştır.

فاقسمتُ لا أمشي على سر جارةٍ مدى الدهرِ ما دام الحمامُ يغرد
و لا أشتري مالا بغدر علمتُه ألا كلَّ مالٍ خالط الغدرُ أنكدُ
إذا كان بعضُ المال رَبًّا لأهله فإني بحمد الله مالي معبَّدُ
يُفَكُّ به العاني و يُأكَلُ طيبا و يُطعَ إذا منَّ البخيل المُطرَّدُ
إذا ما البخيل الخبُّ أخمد ناره أقول لمن يُصلى بناري أوقدوا
كذاك أمورُ الناس راضٍ دَنيةٍ و سامٍ إلي فرع العلا متورد
فمنهم جوادٌ قد تلفَّتَ حوله و منهم لئيمٌ دائم الطرف أقودُ
و داعٍ دعاني دعوةً فأجبته و هل يدعْ الداعين إلا اليلندد

Komşum olan bir bayanın mahremine adım atmayacağıma yemin ettim
Hayatta kaldığım ve gök kubbede güvercinler öttüğü sürece
Bildiğim halde aldatma ile hiçbir malı satın almadım
Aldatma ile alınmış olan mal hayırsız mal değil midir?
Bazı mallar sahipleri için ilah olmuşsa da
Allah'a hamdolsun ki benim malım kullar içindir
Benim malım dara düşmüş insanlar içindir. Ve afiyetle yenir
Cimri, minnet edip cimrilik yaptığında benim malım mahrumun imdadına yetişir
Budala cimri ocağının ateşini söndürdüğü zaman
Ben ateşim ile ısınan kişilere "Ateşin odununu çok atın" derim
İşte insanlar böyledir. Kimisi alçaklığa ve basitliğe razı olur
Kimisi ise yüceliklere talip olur ve öne geçer
Kimisi cömerttir. Sofraya oturmadan önce etrafına bakar

[9] el-ʿAlem eş-Şementerî, *Eşʿâru'ş-Şuʿarâu's-Sitte el-Câhiliyyîn*, 2/265; Yahya b. Mudrik eṭ -Tâî, *Divânu Şiʿr Hâtim b. Abbdillah eṭ-Ṭâî ve Ahbâruhu*, thk. Adil Süleymân Cemâl, (Kahire: Matbaʿatü'l-Medenî, 1401/1980),9-12.

Kimisi ise nankördür. Gözlerini çevirir ve suratını ekşitir

Birisi beni hakka davet ettiği zaman ona icabet ederim

Hakka çağıranların davetine hakka gelmeyen icabet etmez[10]

Câhiliyye döneminde hikmetli görüşleri ile meşhur olmuş şair Zuheyr b. Ebi Sulmâ b. Riyâh el-Müzenî (ö.609) hikem dolu bir kasidesinde vefalı olan insanın toplum tarafından ayıplanmayacağını şöyle ifade etmiştir.

و من يكن ذا فضل فيبخل بفضله — على قومه يستغن عنه و يذمم

و من يجعل المعروف في غير أهله — يكن حمدُه ذما عليه و يندم

و من يوف لا يذمم ومن يُفْضِ قلبُه — إلى مطمئن البِرِّ لا يتجَمْجَم

و مهما تكن عند إمرئٍ من خليقة — و إن خالها تَخْفى على الناس تُعلَمِ

Kimin varlığı varsa ve bu varlığından akrabalarını mahrum ederse

Akrabaları ondan uzaklaşır ve onu zemmederler

İyiliği hak etmeyene yapan kişinin iyiliği boşa gider

Övgü yerine zem alır ve yaptığına pişman olur

Kim sözünün eri olup vefalı davranırsa zemmedilmez

Kim iyilik yapmaya gerçekten niyet ederse bu konuda tereddüt etmez

Şahsiyetini gizlemeye çalışan kişi şahsiyetini gizlemeye çalışsa da

Bu durum insanlar tarafından malum olur[11]

Câhiliyye döneminde Araplar kendilerine hainlik yapan bir hain için Ukkâz panayırında bir ateş yakıyorlardı ve o haini topluma ifşa ediyorlardı. O adamın hain ve gaddar olduğunu etrafa yayıyorlardı. Câhilliyye döneminin önemli şairlerinde el-Hâdire lakaplı Kutbe b. Evs b. Muhsin b. Cerval el-Mâzinî el-Fezzârî el-Ğatafânî'nin aşağıdaki beyitleri bu duruma işaret etmektedir. el-Hâdire aşağıdaki beyitlerinde, ailesi için hainlik bayrağının hiçbir yerde asılmadığını söyleyerek vefalı ve asil bir ailenin mensubu olmakla övünmüştür.[12]

أ سُمَيَّ ويْحكِ هل سمعتِ بغَدْرَةٍ — رُفع اللواءُ لنا بها في مجمع

إنّا نَعِفُّ فلا نُريب حَليفنا — و نَكُفَّ شُحَّ نفوسَنا في المَطمع

و نقي بآمن مالنا أحسابنا — و نجر في الهيجاء الرماحَ و ندعي

[10] el-Aʿlem eş-Şementerî, *Eşʿâru'ş-Şuʿarâu's-Sitte el-Cahiliyyîn*, 2/265; Yahya b. Mudrik eṭ-Ṭâî, *Dîvânu Şiʿr Hâtim b. Abbdillah eṭ-Ṭâî ve Aḫbâruhu,* 263-264.

[11] Züheyr b. Ebi Sulmâ, *Dîvânu Zuheyr b. Ebi Sulmâ*, thk. Ali Hasan Fâʿur, (Beyrût: Dâru'l-Kutubu'l-ʿİlmiyye, 1408/1988), 109-111.

[12] el-Mufaḍḍal ed-Dabbî, *el-Mufaḍḍaliyât*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l-Meʿârif, 1361/1942),43-46; el-Ḥâdire Kutbe b Avs b. Muhsın el-Ğatafânî, *Dîvânu'l-Ḥâdire*, thk. Nâsıruddîn el-Esed (Beyrût: Dâr Sâdır, 1411/1991). ---

و نخوضُ غمرةَ كل يوم كريهٍ تردي النفوسَ و غُنْمُها للأشْجَع

Ey Sumeyye! Sana yazıklar olsun

Bizim hainlik bayrağımızın bir yerde asıldığını gördün mü?

Biz, bize karşı yapılanı affeder ve müttefikimizi ürkütmeyiz

Açgözlülükten nefislerimizin arzularına gem vururuz

Pak ve temiz mallarımızla şerefimizi koruruz

Savaş meydanlarında da mızraklarımızı çeker ve biz buradayız deriz

Canların zorlandığı kötü günlerin karmaşasına dalarız

Böyle günlerin ganimeti en cesur olan kişinin olur[13]

Câhiliyye dönemindeki vefâ kavramı, komşuluk haklarına riayet, sözünde durmak ve emanete sahip çıkmak şeklinde kendisini gösteriyordu. Ancak İslâmiyet ile beraber bu terimin anlam kapsaması daha da genişlemiştir. Bu kavram kullanım yerleri ve çağrışımları itibariyle Müslümanların kültür ve edebiyat dünyasında geniş kapsamlı bir kavrama dönüşmüştür.

2. Sadru'l-İslâm Dönemindeki Arap Edebiyatında Vefâ Kavramı

İslâmiyet coğrafyasında ve Arapların dinî, sosyal, siyasî ve kültürel hayatında büyük değişiklilere sebep olmuştur. Uzun süre siyasi ve kültürel birlikten yoksun kalmış Arap coğrafyasını birleştirerek Arapların devlet kurmalarına sebep olmuştur. Arapları Câhiliyye devrinden çıkarıp, medeniyet alanında dünyaya öncülük yapacak bir duruma getirmiştir. Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesi ve ona vahiy yoluyla indirilen Kur'ân-ı Kerîm ile vücut bulan bu yeni din insanoğlunun yüce saydığı erdem ve hasletlere büyük bir değer vermiş ve Müslümanları bunlara sahip olmaya davet etmiştir. Zira Kur'ân-ı Kerîm vefa duygusunun yüceliğine işaret ederek onu Peygamberlerin sıfatı olarak nitelendirmiştir. Kur'ân-ı Kerîm 'in birkaç ayeti bu hususa delalet etmektedir. وَاذْكُرْ فِي الكِتابِ ابْراهِيمَ اِنَّهُ كانَ صِدِّيقاً نَبِياُّ *"Kitapta İbrahim'i de an gerçekten o son derece dürüst bir kimse idi bir peygamber idi,"*[14] واذكُرْ فِي الكِتابِ مُوسى انَّهُ كانَ مُخْلِصًا وَ كانَ رسُولا نَبِيا *"Kitapta Musa'yı da an. Şüphesiz o seçkin bir insan idi. Bir resul bir nebi İdi",*[15] واذكرْ فِي الكتابِ اسمعِيلَ انَّه كان صادقَ الوَعْدِ و كان رسولا نَبِياًّ *"Kitapta İsmail'i de an. Şüphesiz o sözünde duran bir kimse idi. Bir resul bir nebi idi",*[16] و اذكرْ فِي الكِتابِ ادريسَ انَّهُ كانَ صِديقا نَبِيًّا *"Kitapta İdris'i de an. Şüphesiz o doğru sözlü bir kimse idi. Bir nebi idi".*[17] Bununla beraber Kur'ân-ı Kerîm 'de birçok ayet vefanın yüceliğine işaret ederek müminleri vefalı olmaya ve sözlerinde durmaya çağırmaktadır. اوْفوا بِعَهْدِ الله إذا عاهَدْتُم و لا تنقضوا الايمانَ بعدَ توكيدها و قد جعلتم الله

[13] el-Ḥâdire, *Dîvânu'l-Ḥâdire*, 51.
[14] Meryem 19/41.
[15] Meryem 19/51.
[16] Meryem 19/54.
[17] Meryem 19/56.

عليكم كفيلا انَّ اللّهَ يعلم ما تفْعلونَ *"Antlaşma yaptığınız zaman, Allah'a karşı verdiğiniz sözü yerine getirin. Allah'ı kendinize kefil kılarak pekiştirdikten sonra yeminlerinizi bozmayın. Şüphesiz Allah yaptıklarınızı bilir."*[18] Kur'ân-ı Kerîm, aynı zamanda vefa gösteren insanları methetmektedir. وّ الَّذينَ هُمْ لاَمَاناتِهِم وَعْدِهِم رَاعوُنَ *"Yine onlar ki emanetlerine ve verdikleri söze riayet ederler."*[19] Kur'ân-ı Kerîm insanlara vefalı olma hususunda sorumluluk da yüklemiştir. و أوفوا بالعَهْدِ أَن العَهْدَ كانَ مَسْئولا *"Verdiğiniz sözü yerine getiriniz."* [20] Buna karşılık Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın hain insanları sevmediğini ifade etmektedir. انَّ الله يدافع عن الذين آمنوا انَّ اللّهَ لا يُحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَفورٍ *"Şüphesiz Allah inanları savunur. Doğrusu Allah hiçbir haini nankörü sevmez."*[21]

Peygamber efendimiz (s.a.s) de vefa duygusunu yüceltmiş, hadislerinde ve hutbelerinde insanlara bu haslete sahip olmalarını tavsiye etmiştir. Hz. Peygamber İman etmeyi emanete sahip çıkmak ve vefa göstermeye bağlamıştır. Hz. Peygamber bir Hadis-i Şerif'inde sahâbîlerine من ضمن لي ستا ضمنت له الجنة قالوا ما هن يا رسول الله قال إذا حدث صدق و إذا وعد أنجز و إذا أوْتُمن أدى و من غض بصره و حفط فرجه و كف يده "Kim nefsinde altı hasletin garantisini bana verirse, ben de ona Cennetin garantisini veririm, demiştir. Sahâbîler bunlar nedir dediler. Hz. Peygamber, konuştuğunda konuşmasına sadık kalan, söz verdiğinde sözünde durun, kendisine bir emanet verildiğinde emaneti geri veren, beline sahip çıkan, kötü niyetle insanlara bakmayan ve insanlara eziyet etmeyen kişi" demiştir. Hz. Peygamber Müslümanları hıyanetten sakındırmıştır. إياكم و الخيانة فإنها بئست البطانة "Hainlik yapmaktan sakınınız, o kötü aldatmadır" demiştir. Peygamber efendimiz vefa hasletini sadece tavsiye etmekle kalmamış, bizzat kendi nefsinde pratik olarak yaşamış ve Müslümanlara örnek olmuştur. Peygamber olmadan önce ona el-Emin sıfatı verilmesi, kendisinin ahde vefa ve emanet faziletine sahip olmasından ileri gelmektedir. Hz. Peygamber Hudeybiye antlaşmasından hemen sonra beraberindeki Müslümanların itiraz etmiş olmalarına rağmen kendisine iltica eden Ebu Cendel b. Suheyl b. Amr'i yapmış olduğu antlaşma gereği olarak müşriklere iade etmiş olması onun verdiği söze sadık olduğunu göstermektedir. Hz. Peygamber'in vefa örnekleri birçok kişi tarafından methedilmiştir. Zira Enes b. Useyd b. Ebi Unas b. Zuneym el-Kinânî (ö.60/680) bir beytinde Hz. Peygamberin vefasını ve ihsanı şöyle ifade etmiştir:

و ما حملت من ناقة فوق رَحلِها أبَرَّ و أوفى ذمةً من محمد

Bu dünyada hiçbir deve sırtında

Muhammed'ten daha vefalı ve ihsan sahibi birisini taşımamıştır[22]

---

[18] Nahl 16/91.
[19] Mu'minûn,23/8.
[20] İsrâ 17/34.
[21] Hac 22/38.
[22] İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İṣâbe fi Temyîzi'ṣ- Ṣaḥâbe* (Beyrût: Dâru'l-Kutubu'l-ʿİlmeyye, 1410/1995, 1/389-390.

Malik b. Avf b. Saad b. Yarbu b. Vasîle b. Duhman b. Nasr b. Muaviye b. Bekr b. Havazin (ö.640) Huneyn savaşında ise Hz. Peygamber'in vefasını ve cömertliğini şöyle ifade etmiştir.

ما رأيت ولا سمعت بواحد في الناس كلهم كمثل محمد
أوفى و أعطى الجزيل لمجتدي و ما يشا يخبرك عما في غد
و إذا الكتيبة عَرَّدَتْ أنيابُها بالسَّمْهرِي و ضرْبِ كل مُهند
فكأنه ليثٌ على أشباله وَسَطَ الهباءَة خادر في مَرصدِ

Bu dünyadaki tütün insanlar arasında

Muhammed'e benzeyen hiçbir kimseyi ne duydum ne de gördüm

İhtiyaç sahibine fazlasını verdi ve sözünü yerine getirdi

O gelecekte olanları da insanlara haber veriyordur[23]

Kurân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in yücelttiği vefa duygusu Müslüman Araplar tarafından da yüceltilmiştir. Vefâ İslam ahlakının en önemli erdemlerinde birisi olmuştur. İslâm anlayışına göre verilen söze sadık olmak, verilen sözü yerine getirmek, yapılan iyiliği itiraf edip teşekkür etmek imanın alametlerindendir. Bu sebeple Müslüman Arap edebiyatında vefâ erdemine daha da önem verilmiş ve bu konu Müslüman şair ve edebiyatçılar tarafından işlenmiştir. İslâmiyet geldiğinde şiir, Arap edebî sanatlarının zirvesinde bulunuyordu. Sosyal, kültürel ve fikrî hayatı yönlendiren en önemli araçlarından birisiydi. Bu sebepledir ki Kur'ân-ı Kerîm'in ilk muhatapları ilk başta onu şiir olarak algılamışlar ve Peygamber efendimizi de şairlikle itham etmeye kalkışmışlardır. وما علمناه الشعر و ما ينبغي له *"Biz o Peygambere şiiri öğretmedik. Şiiri öğrenmeye ihtiyacı yoktur."*[24] Buna rağmen şairler şiirleriyle Hz. Peygamber'e ve onun tebliğ etmeye çalıştığı dine saldırmaya devam etmişlerdir. Müslümanlara karşı cephe alan şairlerin doğruyu söylemediklerini bildiren وَ الشُّعَراءُ يَتَّبِعُهُم الغَاوُنَ اَلَمْ تَرَاَنَّهُم فِي كُلِّ وَادٍ يَهِمُونَ ۪ وَ اِنَّهُم يَقُولُونَ مَا لاَ يَفْعَلُونَ ۪ *"Şairlere gelince onlara haddini aşan azgınlar tabi olurlar. Görmez misin ki onlar her konuda söz söylerler"* [25] ayetinin nazil olmasından sonra Hz. Peygamber bazı şairlere karşı cephe almıştır. Bunun üzerine şiir hayatında bir duraklama meydana gelmiştir. Ancak kısa bir süre sonra şiir yeniden yükselişe geçerek İslâm'ı savunmak ve Resullullah'ı methetmek için yeniden gür sesini duyurmaya başlamıştır.[26] Bu dönemin en meşhur şairleri, Ebü'l-Velid Hassân b. Sâbit b. el-Munzir el-Ensârî (ö. 60/680), Ebü'l-Mudarrab Kaʿab b. Zuheyr b. Rabiʿa (ö. 24/645) ve en-Nâbiğa el-Ceʿdî Ebu Leyla Kays b. Abdillah b. Udes b. Rabiʿa el-Amirî'dir. (ö. 65/688). Bu şairler, şiirlerinde başta Resulullah olmak üzere

[23] İbn Hacer, *el-İṣâbe fi Temyîzi'ṣ- Ṣaḥâbe*, 5/ 550-551.
[24] Yâsîn, 36/69.
[25] Şuʿarâ 26/224.
[26] Bkz. Zeki Mubarek, *el-Medâiḥu'-Nebeviyyeti,*(Kahire: Dâru'l-Hucceti'l-Beyzâ,1354/1935).

Hulefa-i Raşidin ve sahâbîleri methederken onların vefâ erdemlerini ön planda anlatmaya çalışmışlardır.[27]

Resulullah'ın şairi unvanını alan Hassân b. Sâbit Resullah'ın vefasını şöyle methetmiştir.

لنا في كل يومٍ مِن مَعَد سبابٌ أو قتال أو هجاءُ
فنُحكِمُ في القوافي مَن هجانا و نضرِبُ حين تختلطُ الدِّماءُ
ألا أبلغْ أبا سفيانَ عَنِّي فأنت مُجَوَّفٌ نخبٌ هواءُ
بأنَّ سيوفَنا تركتْك عبدا و عَبد الدَّأرِسادتُها الإماءُ
هَجوْتَ محمدا فأجَبْتُ عنه و عند الله في ذاك الجزاءُ
أَ تَهْجوهُ و لست له بكُفْءٍ فَشَرُّكما لخيركما الفِداء
هَجوْتَ مُباركا بّرًّا حَنيفا أَمين الله شيمتُه الوفاءُ
فإنَّ أبي و والدَه و عِرْضي لعرضِ محمد منكم وِقاءُ

Biz Arapların atası Mead'tan gelen alışkanlıklarımız vardır
Bizim için her gün savaş, saldırı ya da hicviyelerimiz vardır.
Bizi hicveden kişiye karşı kafiyelerimiz daha da yaralayıcıdır
Akan kanlar birbirine karıştığı zaman düşmanlarımızı vururuz
Ey Ebu Süfyan'a benim haberlerimi götüren kişi
"Sen boş kafalı, korkak ve hainin birisin" (de)
Bizim kılıçlarımız seni köle yaptı
Köleler Abduddar ailesinin efendileri olmuştur
Sen Muhammed'i hicvettin. Onun yerine ben sana cevap verdim
Bunun mükâfatını da Allah verecektir
Onu hicvettin. Oysa sen onun dengi değilsin
Sizin en şerli olanınız en hayırlı olanınızla aynıdır
Sen mubarek, ihlaslı, Hanif dinine tabi olan birisini hicvettin
Oysa o Allah'ın emin kuludur. Vefa onun ahlakıdır
Benim babam, babamın babası ve bütün sülalem
Muhammed'in ırzını koruyan koruyucu kalkan olsun[28]

[27] Bkz. Şevkî Dayf, *Târiḫu'l-Edebi'l-ʿArabî el-ʿAṣru'l-İslâmî*, (Kahire: Dâru'l-Meʿârif, 1973), 42-105.
[28] Hassân b. Sâbit, *Dîvânu Ḥassân b. Ṣâbit,* thk. Abd A. Muhanne, (Beyrût: Dâru'l-Kutubu'l-ʿİlmiyye, 1414/1994), 20.

Hassân b. Sâbit Bedir savaşında kahramanlık gösteren Hz. Muhammed ve sahabîlerini güzel benzetmelerle ve övgü dolu sözlerle methetmiştir.

مُستشعري حَلقَ الماذي يقدُمُهم جَلدُ النجيزة ماض غيرُ رِعديد

أعني الرسول فإن الله فضَّله على البرية بالتقوى و بالجود

و قد زعمتم بان تحموا ذَمارَكم و ماء بدرٍزعمتم غيرُمَورودِ

و قد وردنا و لم نهدد لقولكم حتى شربنا رَاءً غير تصريد

فينا الرسول و فينا الحقُّ نتبعُه حتى المامات و نصر غير مَحْدود

وافٍ و ماضٍ شهاب يستضاءُ به بدرٍ أنار عي كُلَّ الأماجيد

مباركٌ كضياء البدرِ صورتُهُ ما قال كان قضائا غير مردود

Kalkanlarını giymiş bir halde onların önlerinde idi

Fıtraten kuvvetli ve atılgandır. Korkak olmayan birisidir

Resulullah'ı kastediyorum Allah onu

Takva ve cömertlikte bütün insanlardan daha üstün kılmıştır

Siz Bedir'de suyunuzu koruyacağınızı iddia etmiştiniz

Bedir'in suyundan hiç kimse su içmeyecektir demiştiniz

Biz Bedir suyundan kana kana içtik. Tehditlerinizi de dinlemedik

Suyu da yudum yudum şeklinde içmedik

Resulullah bizimledir. Hak bizimledir

Ölümüne kadar veya büyük bir zafer elde edinceye kadar ona tabi olacağız

(Resulullah) Vefalı, atılgan ve bütün şerefli insanlara nur saçan dolunay gibidir

Yüzü dolunay gibi mübarek bir insandır

Dediği söz Allah tarafından geri çevrilmez[29]

Hassân b. Sâbit Bedir savaşında şehit düşen sahâbîler için söylediği mersiyesinde Peygamber'e vefa gösteren sahâbîlerin cennette olduklarını vurgulamıştır.

صبابةُ وجْدٍ ذكرتني أحبةً و قتلى مضوا فيهم نفيعٌ و رافعُ

و سعدٌ فأضحوا في الجنان و أوحشت منازلهم و ألرضُ منهم بلاقع

وفوا يوم بدر للرسول و فوقهم ظِلالُ المنايا و السيوفُ اللوامعُ

دعا فأجابوه بِحَقٍّ و كلُّهم مطيعٌ له في كل أمرٍ و سامع

فما بدلوا حتى توافوا جماعةً و لا يقطعُ الاجالَ إلا المَصارعُ

لأنهم يرْجونَ منه شفاعةً إذا لم يكن إلا النبيين شافعُ

[29] Hassân b. Sâbit, *Dîvânu Ḥassân b. Ṣâbit,* 55-56.

و ذالك يا خيْرَ العبادِ بلاؤنا و مَشهدُنا في الله و الموتُ ناقعُ

لنا القدمُ الأُولى إليك و خلفُنا لأوَّلِنا في طاعةِ الله تابعُ

و نعلمُ إن المُلك لله وحده و إن قضاء الله لا بد واقعُ

Bir coşkunun ateşi bana dostları hatırlattı

İçlerinde Nufey, Rafi ve Saad'ın olduğu şehitleri(hatırlattı)

Bunlar artık cennettedirler. Evleri ve yeryüzü bunlardan halidir artık

Bedir gününde Resulullah'a sadakat göstermişlerdi

Üzerlerinde parlayan kılıçların ve ölümün gölgesi olduğu halde

Resulullah onları çağırıca hepsi çağrıya icabet ettiler

Her konuda ona itaat ettiler ve dediğini yaptılar

Hiç düşünmeden cemaat halinde gelmişlerdi

İnsanların ecellerini ancak savaş götürür

Çünkü Resulluh'ın şefaatini beklemektedirler

Sadece Peygamberlerin şefaatçı olabileceği bir günde

Ey en yüce insan! Bu da bizim imtihanımızdır

Ölüm arttıkça Allah'ın huzurundayız

Senin çağrına ilk adımları atan biziz

Bizden sonra Allah'a itaat edecek haleflerimiz de olacaktır

Biz biliyoruz ki mülk sadece Allah'ındır

Allah'ın takdirinin muhakkak olduğunu da biliyoruz[30]

Hassân b. Sâbit aşağıdaki beyitlerinde el-Hâris b. Avf b. Ebi Hârise el-Murrî'yi hainlikle hicvetmiştir.

يا حار من يغدر بذمة جاره منكم فإن محمدا لا يغدر

إن تغدروا فالغدر فيكم شيمة و الغدر ينبت في اصول السخبر

و أمانة المُرِّي حيث لقيته مثل الزجاجة صدعُها لم يجْبرُ

Ey Haris komşunun emanetine hıyanet eden sizdendir

Oysa Muhammed emanetine hıyanet etmez

Hainlik yapıyorsunuz. Çünkü hıyanet sizin tabiatınızdadır

Hainlik alçak insanların ruhunda yetişir

el-Murri'nin emaneti nerde olursa olsun cam gibidir

[30] Hassân b. Sâbit, *Dîvânu Ḥassân b. Ṣâbit,*155

Kırıldıktan sonra tamiri mümkün değildir[31]

Hassân b. Sâbit aşağıdaki mersiyesinde Benu Huzeyl'in bir kolu Lihyân kabilesini hıyanet yapmakla hicvetmiştir. Çünkü bu kabile kendilerine İslâm'ı öğretmek için yanlarına aldıkları on sahabeyi haince katletmiştir.

لحَي اللهُ لِحْيانا فليست دمائهم لنا مِن قتيلي غدْرةً بوفاء

قبيلةٌ بالغدر و اللؤم تعتزي فلم تمسِ تُخفي لؤمها بخفاء

فإن لا أمُت أذْعرْ هُذيلا بغارة كنادي الجهام المعتدَى بأفاء

بأمر رسول الله و الأمرُ أمره يبيت للحيان الخنا بفناء

Allah Lihyân kabilesine lanet etsin

Haince öldürülenlerin kanı vefalıların kanına denk değildir

Hainlik ve nankörlükle gurur duyan bir kabiledir

Artık nankörlüğünü gizlemez olmuştur

Ölmezsem eğer baskınlar ile Hüzeyli kabilesini huzursuz yapacağım

Fırtınalar koparan koca bulutlar gibi

Resulullah'ın emri ile yapacağım ki emri ancak o verir

Hainliklerinden dolayı Lihyân kabilesi yok etmeyi planlamaktadır[32]

Hassân b. Sâbit aşağıdaki beyitlerinde, bütün dostların vefalı olmayacağını anlatırken, dindar ve asil insanların ancak vefalı olacaklarını ifade etmiştir.

أخلاء الرخاء هم كثير و لكن في البلاء همُ قليل

و لا يُغررك خلة من تؤاخي فما لك عند نائبة خليل

و كل أخٍ يقول أنا وفي و لكن ليس يفعل ما يقول

سوى خل له حسب و دينٌ فذاك لما يقول هو المفعول

İyi günün dostları çoktur

Fakat kötünün dostları azdır

Her dostun dostluğu seni aldatmasın

Zor gününde hiç kimse dostun değildir

Her dost "Ben vefakâr birisiyim" der

Fakat sözle söylediği vefayı fiillerinde göstermez

Asil ve dindar dostun dediği hariç

[31] Hassân b. Sâbit, *Dîvânu Ḥassân b. Ṣâbit,*128

[32] İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyyeti li İbni Hişâm, thk. Mustafa es-Sekkâ- İbrahim Aybârî- Abdülhâfız Şelebî,* (Matbʿatu'l-Bâbî el-Halebî, 1955), 3/ 181-189.

Asil ve dindar dost söylediğini fiillerinde degösterir[33]

Kaʿab b. Züheyr meşhur Kaside-i Burdesin'de Resulullah'ın affedici olduğunu söyleyerek onu methetmiştir. Müslüman olmadan önce Müslümanlara yazdığı hicivleri yüzünden hakkında ölüm fermanı verilen Kaʿab b. Züheyr, Resulullah'tan özür dilemiş ve affını istemiştir. Resullullah da onu affetmiş ve güzel methiyesinin karşılığı olarak ona burdesini hediye etmiştir.

يسعى الوشاةُ بجنبيها و قولُهم إنك يا بنَ أبي سُلْمى لمقتول
و قال كُلُّ خليلٍ كنتُ آملُهُ لا أُلفينَّك إني عنك مشغولُ
فقلتُ خَلُّوا سبيلي لا أبا لكم فكلُّ ما قدر الرحمن مفعول
كل إبن أُنثى و إن طالت سلامتُه يوما على آلةٍ حدباء محمول
أنبئتُ أنَّ رسولَ الله أوعدني و العفوُ عند رسول اللهِ مأْمولُ
مهلا هداك الذي أعطاك نافلةً القرآن فيها مواعيظُ و تفصيلُ
لا تأْخُذنِّي بأقوال الوشاة و لم أذنب و لو كثرت عني الأقاويل
لقد أقوم مقاما لو يقوم به يرى و يسمعُ ما لو يسمعُ الفيل
لظلَّ يرعدُ إلا يكون له من الرسول بإذن الله تنويل
إن الرسول لنور يستضاء به مهند من سيوف الله مسلول

Dedikoducular devemin her iki tarafında koşarak şöyle diyorlardı
"Ey Ebi Sulma'nın oğlu! Sen muhakkak öldürüleceksin"
Kendisine ümit bağladığım bütün dostlarım
"Ben sana sahip çıkamam. Ben seninle uğraşamam" dedi
Ey soysuzlar! "Beni kendi halime bırakın"
Allah ne takdir etmişse o olacaktır" dedim
Her ananın oğlu(her insan) ömrü uzun olursa bile
Bir gün kambur bir aletin üzerinde taşınacaktır
Resulullah'ın beni tehdit ettiği haberini almışım
Ancak Resulullah'ın affedeceği ümit edilir
Acele etme! Sanana Kuran-ı Kerim'i Atiyye olarak veren Allah sana yol göstersin
Bu Kuran-ı Kerim'in içinde nasihatler ve açıklamalar vardır
Beni dedikoducuların sözleriyle yargılama
Hakkımda söylenenler çoksa da ben suçlu değilim

[33] Hassân b. Sâbit, *Dîvânu Ḥassân b. Ṣâbit*, 199-200.

Şimdi öyle bir konumdayım ki duyduklarımı ve gördüklerimi

Bir fil duysa ya da görse korkusundan titrerdi

Ancak Allah'ın Resulünden onu teskin edecek bir söz gelmezse

Resulullah parlayan bir kılıç gibidir

Allah'ın kılıçlarından çekilmiş sağlam bir kılıçtır[34]

Kaʿab b. Zuheyr aşağıdaki kasidesinde kavmini İslâm'a çağırmakta ve kavminin yapmış oldukları antlaşmaya sadık kalmalarını istemiştir. Verilen sözün bir emanet olduğunu söylemiştir. Emanete hıyanet eden kavmin sonun iyi olmayacağını söylemiştir.

رحلتُ إلي قومي لأدعوا جُلَّهم إلي أمر حزمٍ أحْكمتهُ الجوامعُ

ليوفوا بما كانوا عليه تعاقدوا بخيفِ منى و اللهُ راءٍ و سامعُ

و توصل ارحامٌ و يفرج مغرمٌ و ترجع بالودَّ الققديم الرواجع

فابْلغْ بها أفناء عثمان كلها و أوسا فبلغهما الذي أنا صانع

سأدعوهم جهدي إلي البر و التقوى و أم العلا ما شايعتني الأصابع

فكونوا جميعا ماستطعتم فإنه سيلبسكم ثوب من الله واسع

فقوموا و آسوا قومكم فاجمعوهم و كونوا يدا تبني العلا و تدافع

قإن أنتم لم تفعلوا ما أمرتكم فأوفوا بها إن العهود ودائع

لشتان مَن يدعو فيوفي بعهده و مَن هو للعهد المؤكد خالع

إليك يا ابا نصر أجزت نصيحتي تبلغها عني المطيُّ الخواضع

فأوفي ما عاهدت بالخيف في منى أبا النصر إذ سُدَّت عليك المطالع

فنحن بني الأشياخ قد تعلمونه نذبب عن أحسابنا و ندافع

Hepsini davet etmek için kabilemin yanına gittim

Kitapların ortaya koyduğu bir duruma çağırmak için

Yapmış oldukları antlaşmaya sadık kalsınlar diye

Mine'nin yamacında. Ki Allah görüyor ve duyuyordu

Evs kabilesinin bütün kollarına haber verin

Benim ne yapmak istediğimi herkese bildirin

Bütün gücümle onları takvaya ve ihsana çağırıyorum

Elimden geldiğince onları yüce ahlaka çağırmaya devam edeceğim

Bir ve beraber olmaya çalışın ki

[34] Kaʿab b. Zuheyr, *Dîvânu Kaʿab b. Zuheyr*, thk. Ali Fâʿur, (Beyrût: Dâru'l-Kutubu'l-ʿİlmiyye, 1417/1997), 60-67.

Allah size ferahı ve rahatlığı versin (dedim)

Kalkın kabilenin efradı ile dost olun ve hepsini bir araya getirin

Şerefi inşa eden ve kendisini savunan bir birlik meydana getirin

Eğer bu dediklerimi yapamasanız

Bari yaptığınız antlaşmaya sadık kalınız

Söz verip sözünü yerine getiren ile

verdiği sözden cayan arasında çok fark vardır

Ey Eba Nasr nasihatimi sana söylüyorum

Bu nasihatimi itaatkar develer sana getirecek

Mina yamacında yaptığın antlaşmaya sadık kal

Önüne engelleyeneler çıktığı zamanlarda

Biz reislerin evlatlarıyız. Bunu biliyorsunuz

Şerefimizi korur ve onu savunuruz[35]

en-Nabiğa el-Cadî Ebu Leyla Kays b. Abdillah b. Udes b. Rabia el-Amirî (ö. 65/688) kavmi ile beraber Resulullah'ın yanına geldiğinde uzun bir kaside ile Resulullah'ı methetmiştir. Bu kasidesinde biz aslında şerefli insanlarız ancak bundan daha yüce bir makam isteriz demiştir. Resulullah bu yüce makam neresidir diye sorunca en-Nabiğa cennettir diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Resulullah da "Allah ağzına sağlık versin" demiştir.

أتيتُ رسول الله إذ جاء بالهُدى — و يتلو كتابا كالمَجرة نَيِّرا

أقيمُ على التقوى و أرضى بفعلها — و كنت من النار المَخوفةِ أوجرا

و لا خيرَ في جهلٍ إذا لم يكن له — حليمٌ إذا ما أورد الامر و أصدرا

و لا خير في حلمٍ إذا لم تكن له — بوادرُ تحمي صفوه أن يكدرا

ففي الحلمِ خيرٌ في أمور كثيرة — و في الجهل أحيانا إذا ما تعذرا

بلَغنا ألسماء مَجْدُنا و جدودُنا — و إنَّا لَنَبْغى فوق ذالك مَظْهرا

Resulullah hidayet ile geldiği için onun yanına geldim

Samanyolu gibi nur saçan Kuran-ı Kerim'i okuyor

Takva üzerinde yaşıyorum ve bundan da memnunum

Daha önce korkunç ateşten dolayı endişe içinde idim

Emir verildiği zaman cehaleti engelleyecek bir akıllı insan yoksa

Böyle bir cehalet çok tehlikelidir

[35] Kaʿab b. Zuheyr, *Dîvânu Kaʿab b. Zuheyr,* 42-43.

Durgunluğu, bulanıklıktan koruyacak engellemeler olmadığı zamanlardaki
Hoşgörüde de hayırlı ve yerinde bir hoşgörü değildir
Ancak çoğu yerde hoşgörüde fayda vardır
Başka çarenin olmadığı yerde ise cehalette fayda vardır
Biz ve atalarımız şerefimizle göklere yükseldik
Ancak bundan daha fazlasını istiyoruz[36]

Sonuç

Arapça وفى kökünün mastarı olan *vefâ* kelimesi sözlük anlamı ile sözünde durmak, emanete sahip çıkmak, arkadaşlığa ve dostluğa sadık olmak, komşu haklarına riayet etmek, iyiliği itiraf edip ona karşı şükretmek gibi anlamlara gelmektedir. Vefâ kelimesi, doğruluğa, dürüstlüğe, hakka saygılı olmaya delalet eden yüce ahlakı ifade eden bir kelimedir. Araplar vefâ duygusuna çok önem vermişler ve bu duyguyu ifade eden kelimeleri edebiyatlarında kullanmışlardır. Câhiliyye dönemi şairleri, vefâ gösterip sözüne sadık kalmış, emanetine sahip çıkmış, komşusunun haklarına riayet etmiş ve onu himaye etmiş insanları methetmişlerdir. Böyle hasletlere sahip olan insanları yüceltmişler ve onları asil ve güvenilir insanlar addetmişlerdir. Câhiliyye dönemindeki Arap edebiyatında vefâ kavramı komşuluk haklarına riayet, sözünde durmak ve emanete sahip çıkmak için kullanılmıştır. Ancak İslâmiyet ile beraber vefâ kavramının anlam kapsaması daha da genişlemiştir.

İslâm dinin temel düsturları Kur'ân-ı Kerîm ve Hadis-i Şerifler insanoğlunun yüce değerlerini yüceltmiş ve Müslümanları bu değerlere sahip olmaya çağırmıştır. İslâm dini vefâ hasletini Müslüman ahlakının en yüce erdemi saymıştır. İslâm anlayışına göre vefâ göstermek imanın alametlerindendir. Bu sebeple Sadr'l-İslâm Arap edebiyatında vefâ kavramına daha da önem verilmiş ve bu kavram Müslüman şair ve edebiyatçılar tarafından çokça işlenmiştir. Bu dönemin Müslüman şairleri başta Hz. Muhammed, onun dört halifesi ve sahâbîlerini methederken onların vefâ hasletlerini ön planda tutmuşlardır. Müslüman olmayan ve İslâm'a karşı olan insanları ihanet ve sözüne sadık olmama hasletleri ile hicvetmişlerdir. Dolayısıyla vefâ hasleti Müslüman dindar adamın erdemi olarak mütalaa edilmiştir. Allah'a, Resullulah'a ve İslâm dininin emirlerine vefâ göstermek en asil ve esas erdem kabul edilmiştir.

Kaynakça

Aʿşâ, Meymûn b. Kays. *Divânu Aʿşâ el-Kebîr*. Thk. Muhammed Huseyn. Mısır: Mektebetü'l-Adâb Bi'l-Cemâzit, 1950.

[36] en-Nâbiğa el-Caʿdî Kays b. Abdillâh, *Dîvânu'n-Nâbiğa el-Caʿdî*, thk. Vâzıh es-Samed (Beyrût: Dâr Sâdır, 1988), 54-90.

Cürcânî, Ali b. Muhammed. *Muʿcemü'l-Müfredât*. Thk. Muhammed Sıddîk el-Menşâvî. Kahire: Dâru'l-Fazileti, 2004.

Hâdire, Kutbe b. Avs b. Mıhsan el-Ğatafânî. *Divânu Şiʿri'l- Ḥâdire*. Thk. Nâsiruddîn el-Esed. Mektebetu Lisânu'l-ʿArab, t.y.

Hassân b. Sâbit b. el-Munzir el-Ensârî. *Divânu Ḥassân b. Ṣâbit*. Thk. Abd A Muhanne. 2. Baskı Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1414/1994.

Kaʿab b. Zuheyr b. Rabiʿa el-Muzenî. *Divânu Kaʿab b. Zuheyr*. Thk. Ali Fâʿur. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İmiyye, 1417/1997.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhmmed el-Askalânî (ö. 852/1449). *el-İṣâbe fi Temyîzi'-ṣ- Ṣaḥâbe*. Thk Adil Ahmed Abdülmevcûd- Ali Muhammed Muavvaz. 8 cilt.1. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1410/1995.

İbn Hişâm, Abdülmelik b. Eyyub el-Himyerî. *es-Siretü'n-Nebeviyyeti li İbn'i Hişâm*, thk. Mustafa es-Sekka- İbrahim el-Abyarî- Abdulhâfız Şelebî. 4 cilt. 2. Baskı Kahire: Matbaʿatu'l-Bâbî el-Halebî, 1955.

İbn Fâris Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Fâris. *Muʿcemu Meḳâyisi'l-Luğati*. Thk Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.

İbn Manzûr. Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim. *Lisânu'l-ʿArab*. 15 cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1300.

İmriu'l-Kays, *Divânu İmriu'l- Ḳays. Thk.* Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 5. Baskı. Kahire: Dâru'l-Meârif, t.y.

el-Aʿlem eş-Şementerî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. İsa (ö 476/1084. *Eşʿâru'ş-Şuʿarâu's Site el-Câhiliyyîn*. Thk. Muhammed Abdülmunʿim Haffâcî. 1. Baskı. Mektebetu Lisanu'l-Arab, 1373/1954.

Şevkî Dayf. *Târiḫu'l-Edebi'l-'Arabî el-'Aṣru'l-İslâmî.* 7. Baskı. Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1963.

Mufaḍḍâl eḍ-Dabbî. Ebü'l-Abbâs el-Mufaḍḍâl b. Muhammed b. Yaʿla eḍ-Dabbî (ö178/794). *el-Mufaḍḍaliyât*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir- Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6. Baskı. Kahire: Dâru'l-Meʿârif, 1361/1942.

Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hâbib. *Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn*. Thk. Muhammed Kerim Racih. 4. Baskı. Beyrût: Dâr İkra, 1405/1985, 264.

Nâbiğa el-Caʿdî Kays b. Abdillah el-Amirî. *Divânu'n-Nâbiğa el-Caʿdî*. Thk. Vâzih es-Samed. 1. Baskı. Beyrût: Dâr Sâdır, 1988.

ʿUrva b. el-Verd- es-Semev'el. *Dîvânâ ʿUrva b. el-Verd ve's-Semev'el*. Beyrut: Dâr Beyrut, 1402/1982.

Yahya b. Mudrik et-Tâî. *Divânu Şiʿr Ḥâtim b. ʿAbbdillah eṭ - Ṭâî ve Aḫbâruhu*. Thk. Adil Süleymân Cemâl. Kahire: Matbaʿatü'l-Medenî, 1401/1980.

Zeki Mubarek. *el-Medâiḥu'n-Nebeviyyeti.* 1. Baskı. Kahire: Daru'l-Hucceti'l-Beyza, 1354/1935.

Zuheyr b. Ebu Sulmâ. *Divânu Zuheyr b. Ebi Sulmâ*. Thk. Ali Hasan Faur. 1. Baskı Beyrût: Dârul-Kutubu'l-İlmiyye, 1408/1988.

ÖZET BİLDİRİLER

Hz. Peygamber'e Bir Vefasızlık Örneği Olarak Deizm

Celil ABUZAR*

Özet

Deizm, Tanrı'nın varlığını ve bu âlemin ilk sebebi olduğunu kabul etmekle birlikte akla dayalı tabii din anlayışı bağlamında Nübüvvete/Peygamberliğe ihtiyacın olmadığını düşünen ve gereksiz gören bir zihniyeti ifade ediyor. Bu anlayışta, kâinat düzenini kurduktan sonra kendi köşesine çekilen, yorgun bir Tanrı anlayışı var âdeta. Bu anlayış, öncelikle Ulûhiyet kavramını zedeler. Peygamberler insanlığın yol göstericisi, rehberi, muallimleridir. Bu hususta Hz. Peygamber (sas); "Ben insanlara muallim olarak gönderildim" buyurmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in (sas) bizim için rol modelliğine, "Üsve-i Hasene" oluşuna vurgu yapılır. Ayrıca, Hz. Peygamber'in (sas) "Âlemlere rahmet olarak gönderildiği" ifade edilir. Ayrıca Tevbe suresi 128. Âyette; **"Andolsun size kendinizden öyle bir Peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız O'na çok ağır gelir. O, size çok düşkün, mü'minlere karşı çok şefkatli ve merhametlidir"** diye buyrularak O'nun ümmetine olan düşkünlüğü ifade edilmektedir. Hz. Peygamber'in (sas) İslam'ı bize ulaştırmak için yaşadığı sıkıntılar, ödediği bedeller düşünüldüğünde bile, deizm düşüncesinin en azından O'nun vefasına karşı bir vefasızlık olduğu anlaşılabilir. Bu bağlamda, bir Müslüman'ın deizm gibi akımların etkisi ile Hz. Peygamber'i (sas) yok sayacak, önemsizleştirecek düsüncelere karşı dikkatli olması gerekir.

* Prof. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, celilebuzer@harran.edu.tr

Bir Vefa Abidesi Olarak Mehmet Akif Ersoy

Levent BİLGİ*

Özet

Bazı yazarların hayatları ile yazdıkları özdeşir. İşte Mehmet Akif Ersoy hayatı ile eseri aynı noktada duran yazarlarımızdandır. Onun bilgisi, ilmi, ahlakı, doğruluğu, vefası şiirlerine, nesirlerine de yansır. Veya Mehmet Akif yazdığını yaşayan, yazdığı gibi yaşayan şairdir. O yaşadığı dönemin, maruz kaldığı hayatın tüm zorluklarına rağmen vefa duygusunu hep yaşatan insandır. Vefa O'nun hem eserlerinde, hem de hayatında görülür. Akif'in hayatı gibi vefası da Kur'an, hadis ve iman kaynaklıdır. O vefalı bir dost ve vefalı bir şairdir. Çünkü imanı vefayı gerektirmektedir. Bu çalışmamızda Mehmet Akif Ersoy'un hem şiirlerinde, hem de hayatında imani vefa anlayışını ve pratiğini ortaya çıkarmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Akif Ersoy, Safahat, vefa, iman,

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, leventbilgi@gmail.com

Hz. Peygamber'in Vefâsı: Hz. Hatice Örneği

Ömer SABUNCU*

Kur'ân-ı Kerîm'de, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için Hz. Peygamber'in güzel bir örnek olduğu ifade edilmektedir. Allah Resûlü (s.a.s.), sözleri, hayatı ve uygulamalarıyla kısaca tüm yönleriyle bize rol model olup örneklik teşkil etmektedir. Bunlardan biri de Resûlullah'taki vefâ duygusudur. Vefâ, İslâm ahlâkının en önemli prensiplerinden biridir. Hz. Peygamber müşriklere dahi vefâlı davranmıştır. Ailesi ve yakın çevresindekilere de vefâlı olmuş hatta vefat etmiş olanları bile unutmamıştır. Hz. Peygamber'in hayatında bunun pek çok örneğini görmekteyiz. Bunun en güzel örneklerinden biri Allah Resûlü'nün Hz. Hatice'ye olan vefâsıdır. Hz. Hatice'nin Resûlullah'ın hayatında çok önemli bir yeri vardır. Hz. Hatice, peygamber olmadan önce onunla evlenen tek eşidir. Vefatına kadar maddi manevi en büyük desteği ondan görmüştür. Hz. Hatice'nin, Hz. Peygamber'e malıyla, canıyla destek olup onu en sıkıntılı anlarında yalnız bırakmaması, Mekke döneminde inanmayanların büyük muhalefetine, her şeyi göze alarak karşı koyması sebebiyle Hz. Peygamber'in hayatında ve İslâm tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Allah Resûlü de gerek hayatında gerekse vefatından sonra ona karşı vefâlı davranarak onu her zaman hayırla yâd etmiştir. Bu tebliğde Allah Resûlü'ndeki vefâ, Hz. Hatice özelinde ele alınmaya çalışılacaktır.

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, omersabuncu@harran.edu.tr

Bir Karakter Gücü Olarak Vefa: Kavramsal Bir Analiz

Mehmet Fatih KAYAN*

Günümüzde internete ulaşımın kolaylığı ve sosyal medya kullanımının oldukça yaygın hale gelmesi, çocukların ahlaki değerlere ilişkin karmaşık mesajlar almasına yol açmaktadır. Bu durum ise çocukların doğruyu ve yanlışı birbirinden ayırt edebilmesini daha müşkül bir hale getirmektedir. Ayrıca internet başında geçmişe nazaran çok daha fazla vakit geçiren yeni nesil gençlik, nitelikli bir toplumsallaşma sürecinden dolayısıyla toplumsal değer yargılarından mahrum kalmaktadırlar (Brannon, 2008). Nitelikli bir toplumsal yaşantı için bir gereksinim olan karakter ve değer eğitimi yukarıda bahsi geçen durumların da ortaya çıkmasıyla hayati önem arz eden bir konu haline gelmiştir. Bu doğrultuda dünya genelinde birçok ülke öğretim programlarında karakter ve değer eğitimine daha fazla yer ve önem vermeye başlamışlardır. Nitekim bilişsel hedeflerin yanında erdemlerin bireylere aşılanması gibi duyuşsal hedefler de okulların üstlenmiş olduğu görevlerin arasında yer almaktadırlar.

Karakter Eğitimi ve Vefa

Lickona'ya (1997) göre karakter eğitimi erdemlerin bireye aktarılması sürecidir. Erdem ise yoruma açık olmayan nesnel insani özelliklerdir ve değerlerden farklı olarak toplumdan topluma değişiklik göstermezler. Toplumsal yapı ve kültür ayırt etmeksizin tüm insanları bağlayan evrensel ahlak ilkelerinin, bir başka deyişle erdemlerin, neler olduğuna ilişkin psikologların/filozofların üzerinde uzlaşı sağladığı bir tanı bulunmamakla birlikte bu alanda otorite olarak kabul edilen bilim insanlarının bu konuya ilişkin ortaya koydukları görüşlerden istifade edilebilir.

Karakter eğitimi alanında en bilinen isimlerden olan Lickona (1997) erdemleri; bilgelik, adalet, cesaret, öz-denetim, sevgi, pozitif tutum, çalışkanlık, dürüstlük, şükran ve tevazu olarak ifade etmektedir. Peterson ve Seligman (2004) ise erdemleri bilgelik, cesaret, insaniyet, aşkınlık, adalet ve ölçülülük olarak değerlendirmiş ve her erdeme ilişkin karakter güçleri olduğunu öne sürmüşlerdir. Görüldüğü üzere iki listede de 'vefa' bir erdem olarak ele alınmamıştır. Buna rağmen Lickona'nın erdemleri arasında yer alan, Peterson ve Seligman'ın listesinde ise aşkınlık erdeminin bir karakter gücü olarak ele alınan şükran erdemi vefa olgusu ile büyük oranda örtüşmektedir.

Şükran kavramı ülkemizde psikolojik danışma ve rehberlik alanında "minnettarlık" olarak karşılık bulmakta (Akın ve Yüksel, 2011) ve Lickona tarafından bir duygudan ziyade eylem olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında şükranın, minnettarlık hislerinin eyleme geçmesi ile hayat bulan bir erdem olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, kayanfatih@yahoo.com

tanımlamadan yola çıkarak şükranın olduğu yerde vefanın da kaçınılmaz bir şekilde hayat bulacağı gerçeği ile karşılaşmaktayız.

İnsanların, sahip olduklarından dolayı hissettikleri minnettarlık duygusunu bir duygudan öteye taşıyarak bir eylem ile şükranlarını ortaya koymaları onlarda vefa duygusunu da harekete geçirecektir.

Vefanın Eğitimi

Duyuşsal becerilerin bireye kazandırılması bilişsel ve devinişsel becerilere göre oldukça uzun zaman almaktadır. Duyuşsal birer karakter özelliği olan vefa ve şükran gibi becerilerin çocuklara kazandırılması ancak onların bu erdemleri uzun bir süre tutarlı bir şekilde gözlemlemesi ile mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda örgün eğitim kurumlarının yanı sıra ebeveynlere de büyük görevler düşmektedir.

Bunların yanı sıra şükran, vefa ve diğer tüm duyuşsal becerilerin bireye kazandırılması için en uygun zaman 6-12 yaş aralığıdır. Vicdan ve değer sisteminin gelişime en açık olduğu bu zaman aralığında bu yönde verilecek olan bir eğitim, yaşamın diğer dönemlerine nazaran daha olumlu sonuçlar vermektedir (Havighurst, 1948).

Kaynakça

Akın A, - Yüksel, R. (2011) *Validation of the gratitude questionnaire in Turkish.* 32th International Conference of the Stress and Anxiety Research Society (STAR), Jully18-20, Munster, Germany

Brannon, D. (2008) *Character education: It's a joint responsibility*, Kappa Delta Pi Record, 44(2), 62-65.

Havighurst, R. J. (1948). *Developmental tasks and education.* University of Chicago Press.

Lickona, T. (1997). *The teacher's role in character education*. Journal of education, 179(2), 63-80.

Peterson, C., & Seligman, M. E. (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification* (Vol. 1). Oxford University Press.

Talebe-Hoca Münasebeti Bağlamında İslâm İlim Geleneğinde Vefa

Ömer ÖZDEMİR*

Âlimlerin kalemlerinden akan mürekkebi, şehitlerin kanlarına bedel kabul eden İslâm dinî bir ilim, irfan dinidir. Zira İslâm dinî öğrenmeye, öğretmeye, incelemeye, araştırmaya ve tefekkür etmeye büyük önem vermiştir. Cenab-ı Hak, bilenlerle bilmeyenleri bir tutmamış ve ilim sahibi olmayı üstünlük sebebi kabul etmiş, *"Sakın cahillerden olma"* emri ile bilmeye, bilgiye ve ilme teşvik etmiştir. Nitekim Cenab-ı Hak ilk inen ayetlerde, Hz. Peygamber'e (sav) ve onun şahsında bütün Müslümanlara okumayı emretmiş, aynı zamanda Hz. Peygamber'in doğru bir rehber, insanları iyiliğe ve güzelliğe ulaştıran bir muallim olarak gönderildiğini beyan etmiştir. Bu gerçek Kur'an-ı Kerim'de şöyle ifade edilmiştir: *"Nitekim kendi içinizden size ayetlerimizi okuyan, sizi kötülüklerden arındıran, size Kitab'ı ve hikmeti talim edip size bilmediklerinizi öğreten bir Resul gönderdik."*

Kendisinin bir muallim olarak gönderildiğini belirten Hz. Peygamber de *"Beşikten mezara kadar ilim öğreniniz.", "Bilgi, hikmet müminin yitik malıdır. Onu nerede bulursa alır.", "İlim öğrenmek, kadın-erkek her Müslüman'a farzdır"* ve *"Ya öğreten, ya öğrenen, ya dinleyen ya da bunları seven ol. Fakat beşincisi olma, yoksa helak olursun"* vb. hadislerle öğrenmenin, öğretmenin, bilginin, ilmin önemini her fırsatta vurgulamış ve bütün hayatı boyunca ilme büyük önem vermiştir.

Kelime anlamı olarak başta Hak Teâla olmak üzere yakın çevreden başlayarak bütün dost ve akrabalara, komşulara kısaca etkileşimde olunan canlı cansız bütün varlıklara güven ve sadakat esasına dayanan bir iletişim kurma anlamına gelen vefa kavramı, İslâm ilim geleneğinde öğrenme, öğretme, bilgiye ve ilme ulaşma ve onu muhafaza edip başkalarına aktarma hususlarında ayrı bir öneme sahip olagelmiştir. Bu bildirinin amacı, İslâm geleneğinde öğrenmeye, öğretmeye, bilgiye, ilme ve hocaya verilen değer ve gösterilen vefayı bazı örneklerle ortaya koymaktır. Doküman analizi yönteminin kullanıldığı bu bildiride, İslâm eğitim tarihinde ilme ve hocalara son derece değer verildiği, ilme ve hocalara daima vefa gösterildiği sonucuna ulaşılmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, omerozdemir@harran.edu.tr

Bir Kurtuluş Vesilesi Olarak Şükran ve Vefa

Numan KARAGÖZ*

Mutezile kelâmcılarına göre, kendisine ilahi tebliğ ulaşmayan kişi, nazar ve tefekkür yoluyla Allah'ı bulabilir. Kişi, kendisine nimetler bahşeden bir yaratıcısı ve rabbi olduğunu zihinsel çıkarsama yollarıyla bulur ve yaratıcısına karşı şükranda bulunursa kurtuluşa erer. Mutezile'ye göre şükran ve şükür duygusunun ebedi kurtuluşu temin edecek önemde olduğu görülmektedir. Şükran ve şükür ise, vefa duygusunun bir tezahürü ve yansıması olarak görülebilir. İslam âlimlerinin vefa tanımlarına bakılırsa; vefanın sevgi, minnettarlık, kadirşinaslık ve iyi niyet gibi pozitif ahlâk ilkeleriyle birlikte ele alındığı görülecektir. Bu ilkeler ise, kişiyi bir yaratıcının var olması gerektiğine götürecek ve yaratıcıya karşı vefa, şükran ve minnettarlık hisleri beslemesine vesile olacaktır.

Kelâmcılar genellikle imanın rasyonel tarafı üzerinde durur, Allah'ın varlığına aklî istidlâllerle ulaşılacağını belirtirler. Ancak imanın duygusal yönleri üzerinde duran İslam âlimleri de bulunmaktadır. Onlara göre iman, her şeyden önce bir kalp amelidir. Dolayısıyla kalbin imana hazır halde bulunması, kişinin güzel ahlâk ile donanmış olması, onu imana götüren hazırlayıcı şartlardan sayılabilir. Bu bağlamda vefa, şükür vb. hasletler, kalbin ilahi tebliği tasdik etmesini kolaylaştıran, deyim yerindeyse imana giden yolu açan bir özellik göstermektedir.

Dolayısıyla vefa, şükrân-ı nimet ve halis niyet gibi ahlâkî hasletler; bir taraftan ilahi tebliğe muhatap olmayanların Allah'ı bulmalarına ve buna bağlı olarak mümin sayılıp kurtulmalarına vesile olurken, diğer taraftan kişilerin ilahi tebliğ için gönüllerini açmakta, kalbi imana elverişli bir hale getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: İman, Nazar, Vefa, Şükrân, Küfrân

* Dr. Öğr. Gör., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, numan_karagoz@harran.edu.tr

Vefa Duygusunun Bir Tezahürü Olarak Hadis Usulü

Selim YILMAZ*

Muhaddisler; "*Size iki şey bırakıyorum. Onlara sımsıkı sarıldığınız sürece yolunuzu asla şaşırmazsınız: Bunlar, Allah'ın Kitabı ve Peygamber'inin sünnetidir.*" ve *"Benden bir söz işitip, onu tebliğ etmek için (başkalarına ulaştırmak için) ezberleyen kişinin Allah yüzünü ak etsin."* hadislerinin gereğince dinin iki temel kaynağından biri olan sünnet malzemesinin muhafazası hususunda büyük bir vefa örneği göstermişlerdir. Hz. Peygamber'e karşı olan vefa duygusunun bir sonucu olarak muhaddisler, onun hadislerini aslına uygun şekilde diğer nesillere ulaştırma gayreti içinde olmuşlardır. Hadisleri güvenilir râvilerden öğrenmek ve diğer insanlara aktarmak maksadıyla yaptıkları meşakkatli rihleler, Allah'a ve Hz. Peygamber'e duydukları vefanın en önemli göstergelerinden biridir.

Muhaddisler, sünnet emanetine sahip çıkma duygusuyla, hadis dinledikleri kişilerden o rivayetin kendisine hangi yolla ulaştığını sorarak isnadı sistematik bir hale getirmişlerdir. Hadisleri sadece güvenilir râvilerden muttasıl bir senetle almaya gayret etmişlerdir. Ravileri daha iyi tanımak amacıyla cerh-ta'dîl ilmini geliştirerek sened zincirindeki râvilerin güvenilirliklerini araştırmışlardır. Muhaddislerin bu hassasiyetleri, zamanla hadis rivayetinde birer prensip olarak kabul edildi ve hadis usulü ilminin temelleri atılmış oldu. Sünnet malzemesinin korunması ve en doğru şekilde muhataplarına ulaştırılması için gösterilen gayretler, nesiller boyunca devam etmiş, bu amaçla hadis usulü alanında pek çok kitap telif edilmiştir. Telif edilen bu kitaplar ve bu kitaplarda zikredilen usül ve kâideler, Hz. Peygamber'e ve onun sünnetine karşı gösterilen vefanın en somut sonucu olarak değerlendirilmektedir.

* Arş. Gör. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hfz-selim87@hotmail.com

تربيـة القيــم : منطلقات و مقاصد النظرية التربوية الإسلامية

د.عبدالله صحراوي* - د. عبد الحكيم بوصلب**

ملخص

تشهد الساحة التربوية زخما هائلا من النظريات التربوية التي تحاول جاهدة حل مشكلات الفرد في الأسرة والمدرسة والمجتمع، وتعمل على وضع الأسس النظرية وتطبيقاتها العملية لجعل الأطفال والشباب أكثر صحة نفسية وسعادة في محيطهم الإجتماعي ، وأكثر مسايرة وتلاؤما مع مقتضيات ممارسة الحياة و إعدادهم لحاضرهم ومستقبلهم ....

وتتموضع النظرية التربوية الإسلامية ضمن تلك الرؤى في موقع يؤهلها على الدوام للإستجابة لحاجات الفرد النفسية والعقلية والجسمية ، لتكون مقاصدها متكاملة جامعة للقيم الروحية والمادية في تناغم وانسجام يحقق للفرد / الإنسان / التوافق النفسي الكامل وفهم حقيقة وجوده ودوره في الحياة ، فتصنع منه الإنسان النموذج في تعاطيه مع شؤون العمارة ماديا ، وتزكية النفس روحيا ....

لقد اشتملت آيات القرءان الكريم على النماذج الإرشادية المسطرة للمقاصد الكلية لتوجيه الأولاد وتربيتهم يمثلها أبلغ تمثيل وصايا لقمان الحكيم لإبنه ، وهو يرشده ويعظه ، وزخرت السنة النبوية الحكيمة بالمواقف العملية والتوجيهات النظرية التي تحدد طرقا واستراتيجيات واضحة سليمة للتعامل مع الأبناء وتنشئة الصغار إعدادا لهم لتحمل مسؤولياتهم باقتدار دنيويا ، وربط ذلك بتحصينهم لمستقبلهم في آخرة سعيدة بضمان ارتباطهم الوثيق بخالقهم وبدينهم وتعاليمه وممارساته الصحيحة ...

تأتي الورقة الحالية لتضيء بعض جوانب المقاصد التربوية الكلية في النظرية الإسلامية في موضوع تربية النشء وتعليمهم على المنهج المتكامل روحيا وماديا ، من خلال استعراض أهم المنطلقات القيمية لتوجيه الأولاد وتربيتهم ، ومقابلتها بالنظريات التربوية الوضعية ....

Raising on Values: Principles and purposes of Islamic educational theory

Abstract

The educational arena witnesses a tremendous momentum of educational theories that try hard to solve educational problems inside both the family and school. They work to set the theoretical foundations and their practical applications to make children and the Youth more psychologically healthy and happy in their social environment, and more in line with the requirements of life practice and preparing them for their present and future.

The Islamic educational theory is positioned within these visions that permanently qualifies it to respond to the psychological, mental, and physical needs of the upbringing of children, so that its objectives are holistic that comprise spiritual and material values in harmony so that it helps the individual, or the child achieves

* جامعة محمد لمين دباغين .سطيف 2 – الجزائر , sabenms@yahoo.com

** جامعة محمد لمين دباغين .سطيف 2 – الجزائر , abdelhakimbousselb@yahoo.fr

complete psychological compatibility and understanding the reality of his existence and his role in life. Also, it creates from him the type of man in his dealing with architectural matters materially and recommending oneself spiritually.

The verses of the Holy Qur'an included the guiding models established for the overall purposes of guiding and educating children. The best example that represents this type of education is Prophet Luqman al-Hakim's advice to his son, as he guides and preaches him. The wise Prophet's Sunnah is rich in practical situations and theoretical directions that define clear and sound ways to deal with children and raise young people in preparation for them to assume their responsibilities with worldly ability; and linking that to their immunization of their future in a happy hereafter by ensuring their close connection with their Creator, their religion, his teachings, and his correct practices.

The present paper sheds light on some aspects of the overall educational objectives in Islamic theory on the subject of raising children and teaching them on the spiritually and worldly integrated curriculum, by reviewing the most important Qur'anic models and prophetic examples for guiding and raising children and comparing them to positivist theories.

تمهيد

تنطلق النظريات التربوية الوضعية من رؤية معمقة وثاقبة لتفاعلات الحياة لدى المجتمعات وكذا تطلعات شعوبها نحو حياة أفضل، مراعية في ذلك أصولها الثقافية بكل أبعادها السياسية والاجتماعية والدينية ، دون نسيان متطلباتها المعيشية وما تتضمنه من خبرات حياتية ، لذا يمكن اعتبار النظرية التربوية عبارة عن خريطة طريق يقترحها الفلاسفة والمفكرين والمربين و يعتقد بها الأفراد والجماعات وتستغلها الأنظمة السياسية للاستمرار والبقاء أو التغيير والتطوير. إلا أن معظم هاته النظريات الوضعية تعاني قصورا يتمثل في عدم إجابتها عن الكثير من الأسئلة المتعلقة بالطبيعة الروحية والمادية للإنسان ،حيث تحاول معالجة سبل الكسب ، وكذا طرق التعبير، والحريات والعيش المشترك كالديموقراطية، والتسامح ...إلا أنها في كثير من الأحيان تقف جامدة ويائسة أمام مسائل خلافية كالهدف من الحياة . والحياة بعد الممات. وما إلى ذلك من مسائل أخلاقية وقيم دينية ، هذا العجز يجعل من العودة إلى الاعتقاد بفعالية الفلسفة التربوية الإسلامية وقدرتها على تجاوز كثير من المشكلات الحياتية ،وتجعل من حياة الإنسان غرضها قيمي (روحي) أكثر منه نفعي مادي يتعلق بتحقيق الاشباعات الآنية وانتهى، إنما يتعلق الأمر بالدور المنوط بهذا الإنسان على وجه الأرض كما تحدده مقاصد الشريعة الإسلامية.

مفهوم النظرية التربوية :

هي عبارة عن نسق من المفاهيم والمعارف والنماذج يتصف بالصلاحية، موضوعه المساهمة في تطوير التربية من جهة، ومن جهة أخرى المساعدة على تفسير الظواهر التربوية والتنبؤ بها (غريب،2006،ص957).

تستمد النظرية التربوية مفهومها في أي مجتمع من العقيدة والفلسفة السائدة فيه، سواء أكانت عقيدة دينية أو فلسفة مثالية أو مادية أو طبيعية، ويتأثر هذا المفهوم بعوامل عديدة منها:

الحضارة السائدة، وطبيعة العصر،وكذا الأهداف السياسية والاجتماعية والنظام الاجتماعي،

والمستوى الاقتصادي (الكيلاني،1985،ص19).

وقد عرف تاريخ البشرية العديد من التجارب التربوية التي حاولت استخدامها الشعوب لتفرض وجودها وتجلت في شكل فلسفات اجتماعية وتربوية من مثل الفلسفة التربوية المثالية مع منظرها الأول الفيلسوف أفلاطون الذي أسس نظام تعليمي حاول من خلاله ان يربط بين التربية والفلسفة والسياسة (سمعان 1962ص 114). أو الفلسفة التربوية الواقعية وأشهر روادها أرسطو، والفلسفة التربوية الطبيعية على رأس روادها **جون جاك روسو** صاحب فكرة التربية السلبية ومبدأ الجزاء الطبيعي حيث يرى ان النفوس تفسد بمقدار تقدم العلوم والفنون نحو الكمال فهو يدعو للرجوع الى الحالة الطبيعية والابتعاد عن الترف الذي افسد على الناس عيشهم واذهب فضائلهم (ثناء القاضي ،2000ص124) ، والفلسفة التربوية البرجماتية من أهم منظريها **وليام جيمس، وجون ديوي.**

لكنها بقت فلسفات لم تصل الى مستوى النظرية او النموذج، وعليه يصنف كثير من المربين النظريات التربوية الى اربعة اتجاهات والتي بدورها ينتج عنها مجموعة من النماذج التربوية:

ومن أهم النظريات التربوية نجد مايلي:

النظرية التربوية التواترية:

والمقصود بها إتباع ما هو متواتر، وهي نظرية تربوية محافظة تمتد بأصولها التاريخية إلى الفلسفة المثالية ، فهي تمقت الكثير مما في الحياة الحديثة ، مثل نتائج الثورة الصناعية ، الثورة العلمية ، القيم غير الدينية ، قيم البروليتاريا، الثورة التكنولوجية ،ثورة الالكترونيات. فهي تؤكد على الماضي الذي يمثله كبار الكتاب أي أنها دعوة لمجيد السلف ، وللطبيعة غير متغيرة للكون،والطبيعة الإنسانية ، والحقيقة ، والمعرفة ، والفضيلة، والجمال أي كل ما هو متواتر.وبالتالي مبادئ التربية ثابتة غير متغيرة.(مرسي 1982ص293).

من مبادئها :

- ان الطبيعة البشرية ثابتة وكذلك طبيعة التربية.
- ميزة الإنسان العقل ويجب على التربية التركيز عليه.
- التجاوب الوحيد للتربية يكون مع الحقيقة لانها عالمية وغير متغيرة وليس لما يمليه العالم المعاصر لأنه فان.
- ليست التربية بمرادفة للحياة بل هي إعداد لها.
- أفضل المراجع بالنسبة لها هي الكتب العظمى في الأدب والفلسفة ، والتاريخ والعلوم
- على الأطفال أن يتعلموا الموضوعات الأساسية التي تمكنهم معرفة الصفات الثابتة الدائمة في العالم من الناحية الروحية والمادية.(مرسي ،المرجع نفسه، ص294).

يقول **آدلر** أن التربية الأساسية للإنسان هي تنظيم قدراته العقلية وتنمية ذكائه، ويكون ذلك من خلال الفنون الحرة .(نفس المرجع ص 300).

النظرية التربوية الجوهرية (الأساسية):

إن الجوهرية كاتجاه سائد في التنظير التربوي الأمريكي قد بدأت كفلسفة تربوية تشبه في آرائها ما

يسمى بالفلسفة التربوية الواقعية، حيث ترى بأنه هناك بعض الأساسيات التي يجب أن يعرفها كل إنسان متعلم ، حيث يركز أنصارها جهودهم لإعادة فحص مواد المنهج للتفرقة بين ما هو جوهري وما ليس جوهري في البرامج التربوية لإعادة السلطة للمعلم في حجرة الدراسة .(مرسي ،نفس المرجع ص،309)

من مبادئها:

- إن التعلم عملية تتضمن بالضرورة العمل الشاق والمثابرة من جانب التلميذ (عملية الفرز لا مفر منها ويجب ان تتم عن طريق امتحانات مشددة).
- المبادأة في العملية التربوية يجب ان تكون من جانب المعلم وليس المتعلم لأن هذا الأخير في حاجة الى رقابة وإرشاد.
- إن لب التربية هو معرفة المواد الدراسية الأساسية للحفاظ على أحسن ما في التراث المجتمعي وفق تنظيم منطقي.
- يجب على المدرسة ان تحافظ على الطرق التقليدية في التنظيم العقلي (مرسي ،نفس المرجع ص311).

وعليه فالجوهرية ترى بان الفارق بين المتعلمين يكون في القدرات العقلية لديهم وبالتالي يجب العمل على تنميتها إلى أقصى درجة يمكن كل فرد من تحملها.(مرسي ،نفس المرجع ص 317).

النظرية التربوية التقدمية:

بدأت هاته النظرية في الانتشار في أواخر القرن التاسع عشر في أمريكا بلغت أوجها في عشرينيات وثلاثينيات القرن العشرين ، نادت من أجل الإصلاح والتغيير الاجتماعي من خلال العمل التربوي الذي يجب ان يرتكز حو الطفل حيث يرى اكبر روادها جون ديوي ان المدرسة هي الوسط الأنقى ويتمثل دورها في إحداث التغير الاجتماعي وكذا تقدم المجتمع، (مرسي ،نفس المرجع ص 319).

فالتقدمية كفلسفة تقوم بدرجة كبيرة على تطبيق البرجماتية على التربية، فالتغير أساس الحقيقة وعلى التربويين ان يكونوا في استعداد دائم لتعديل أساليبهم وسياساتهم بما يتناسب والمعارف الجديدة والتغيرات التي تحدث في البيئة (مرسي ،نفس المرجع ص 321).

من أهم مبادئها:

- يجب على التربية أن تكون عملية نشيطة متمركزة حول الطفل. من خلال استغلال نتائج دراسات العلوم السلوكية والإنسانية والاجتماعية.
- يجب على التعلم القائم على حل المشكلات ان يحل محل غرس المعلومات.
- إن التربية بوصفها عملية ذكية لإعادة بناء الخبرة تعتبر مرادفة للحياة المتحضرة وعليه يجب ان تكون هي الحياة نفسها وليس الإعداد للحياة.
- دور المعلم يجب ان يكون هاديا وناصحا وليس رمزا للسلطة والسيطرة.
- يجب على المدرسة ان تشجع التعاون أكثر بدل التنافس.
- الديموقراطية هي التي تسمح بالتبادل الحر للآراء والأفكار مما يعبر عن الشروط الحقيقية للنمو. وعليه فالمدارس يجب أن تدار بطريقة ديموقراطية.(مرسي ،نفس المرجع ص 322).

النظرية التربوية التجديدية:

جاءت الدعوة التجديدية في التربية لتحاول ان تحل محل النظرة التقدمية ، حيث كان غرضها الأساسي من التربية هو تجديد المجتمع حتى يتمكن من مواجهة الأزمة الثقافية في عصرنا، فالتجديدية ليست مجرد فلسفة تربوية لكنها منطلق استراتيجيات العمل الاجتماعي والسياسي .

فالمدرسة حسب **كاونتس counts** هي مؤسسة إصلاح اجتماعي ، يجب ان يكون لديها ارتباط عضوي بالمجتمع. (مرسي ،نفس المرجع ص 340).

من مبادئها:

- **ان** الغرض الأساسي للتربية هو تقديم برنامج دقيق وواضح للإصلاح الاجتماعي وبناء مجتمع أفضل.
- النظام الاجتماعي الجديد يجب أن يكون ديمقراطيا أصيلا تسهم التربية في توجيهه.
- يجب على المعلم إقناع تلاميذه بالوجهة التجديدية وبطريقة ديمقراطية.
- يجب أن تعاد صياغة الأهداف والوسائل بحسب نتائج العلوم السلوكية.
- ان الطفل والمدرسة وحتى التربية تصاغ بالقوى الاجتماعية والثقافية .(مرسي ، نفس المرجع ص342).

وعليه فالفرق بين النظرية التقدمية والنظرية التجديدية في التربية يتمثل في كون التجديدية تتجه لحل الأزمات الثقافية والاجتماعية التي تعيشها الإنسانية، ومحاولة إيجاد تصور جديد للإنسان بغية الوصول للرفاه الاجتماعي.

نماذج من النظريات التربوية الحديثة

التربية الروحانية:

تعتبر الروحانية أول التيارات التربوية التي ظهرت، حيث ارتبطت في القدم بمحاولة ايجاد تفسيرات للظواهر الغيبية من خلال إرضاء الأرواح الشريرة التي تتحكم في حدوث هذه الظواهر، وقد تحكمت الفلسفة الروحانية في كل ما يحدث داخل المجتمعات القديمة بالخصوص في الحضارات الشرقية على شاكلة الحضارة الهندية مع الديانة الهندوسية، والصينية مع الديانة البوذية والمذهب الطاوي، وكذا مع الحضارة الفارسية وتعاليم زرادشت ، كما كان لها وجود في الحضارات الغربية مثل الإغريق الذين حاولوا إشراك آلهتهم في ملاحمهم البطولية، و الرومان الذين استوحوا قوانينهم الوضعية من كثير من التفسيرات الدينية لديهم،التي ترتبط بعدد كبير من الآلهة، كما تواصل وجود الروحانية بشكل بارز بظهور الأديان السماوية وأصبحت الكتب السماوية هي المراجع الفعلية المنظمة للسلوك الإنساني من خلال القواعد التي دعا إليها الأنبياء والرسل،وظهر ذلك بشكل بارز في نماذج التربية اليهودية التربية المسيحية والتربية الإسلامية .

ونظرا لتفشي القيم المادية وطغيان التفسيرات العلمانية لكل ما يحدث في الدول المتطورة وابتعاد الناس عن الاعتقاد بالقيم الروحية التي تدعو الى التعالي والتسامي،وسعيهم الحثيث على تحقيق منافعهم بأي وسيلة واشبعا نزواتهم دون مراعاة لاي ضابط تحت مسمى الحرية الفردية المستوحاة من المقاربة الحقوقية

جاء هذا التيار ليعبر عن القيم الروحية المفقودة والحقائق الثابتة، حيث يرى أنصاره حسب **برتراند** انه ينبغي على الشخص ان يتعلم كيف يتحرر مما هو معروف وكيف يتجاوز ذاته بغرض بلوغ القدرة على السمو إلى مستوى روحاني ،كما أنهم يرون انه ينبغي للشخص أن يكتسب القدرة على التحكم في مستواه الروحاني مستعملا طاقاته الباطنية وتركيزها على التأمل الذاتي وتأخذ هذه الطاقة تسميات مختلفة كا الطاو، الإله الخفي ، الطاقة الربانية. (برتراند، 2001،ص17).

وتطرح التربية الروحانية مقاربة تربوية تتمحور حول نظرة روحية للعلاقة بين الإنسان والكون، وتنعت هذه التربية بالميتافيزيقا أو الصوفية (برتراند، 2001،ص 28). وتدعو التربية الروحانية للرجوع الى الفلسفة الأبدية والكونية التي نستطيع العثور على بذورها الأولى في أساطير الشعوب البدائية ، كما توجد الأشكال الأكثر تطورا لهذه الفلسفة في مختلف الديانات الكبرى التي ترجع قواسمها المشتركة إلى أكثر من خمسة وعشرون قرنا (برتراند،2001 ،ص 29).

أما الروحانية الحديثة فان أهم الرواد التي يمثلون هذا نجد **ماسلو maslow** الذي انتقل مابين التيارات التربوية المختلفة بدءها سلوكيا ثم أصبح من أقطاب المذهب الإنساني الفردي وفي سعيه للكلية واحتكاكه ببعض المهتمين بالبوذية اتجه الى الاهتمام بالتربية الروحانية، وهي ترى بأنه يجب على التربية ان تعمل على تسهيل معرفة الذات من خلال انتماءها للكون، فالأمر يتعلق بان نتعلم من نكون من خلال الإصغاء للنداءات الباطنية التي تدعونا لاكتشاف معنى الحياة ،ويجب على التربية ان تسعى لإرضاء الحاجات الماورائية ويجب ان تقودنا لاكتشاف متعة العيش، ويجب على المدرس أن يكون منفتحا وذا نظرة ايجابية للمتعلم فيعمل على مساعدته في اكتشاف ذاته، ويعمل على إرضاء حاجاته النفسية الأساسية كالأمن الشعور بالانتماء ،الحب الاحترام التقدير ليصل في النهاية المتعلم أن يربط بين ما هو دنيوي وما هو ابدي في آن واحد ويصل في النهاية إلى إدراك كينونته .

كما تظهر بشكل لافت نظرية **هرمان** والذي يرى بان التربية المناسبة للمجتمع الحديث تلك التي تركز جهدها في البحث عن المركز الرباني في الشخص (برتراند،2001، ص33)

التربية الشخصانية المتمركزة حول نمو الشخص الانسان :

جاءت التربية المتمركزة على الشخص كرد فعل ضد تيار التكوين المتمحور حول تعليم فوجي يقدم محتوياته وفق طريقة تبليغية غالبا ما تأخذ في شكل محاضرات ، مستعملة شعار ميريو merieu 1991 والذي مفاده بناء شخص حر.

حيث يرى باجيس pagés عام 1965انه يجب على التربية أن تحتوي على التعلمات التي تمس اهتمامات الطفل وخبرات الطالب عن قرب (برتراند ص47). كما يقدم لنا ليفيي رايان léveille rayan عام 1990وصفا لهذا النوع من التربية حيث يقول ان المقاربة الإنسانية (الشخصية) ترى بان الشخصية الإنسانية طفلا كانت أم راشدا تتحدد من خلال مشروعها الحياتي الذي تتبناه ، والذي يدعوها الى ابتداع ذاتها كشخصية إنسانية حرة ومسؤولة (برتراند، 2001، ص44).

أدت التأثيرات المتنوعة الى ميلاد تيارات شخصانية مختلفة أهمها اثنان :

أ- لتربية اللا توجيهية:

والتي تمثلها البيداغوجيا الروجرسية نسبة الى كارل روجرس c.rogers و الذي يؤكد على ما يسمى بالتعلم الخبراتي الذي يرى فيه التزاما شخصيا تنغمس فيه الشخصية بكاملها ، ويرى بان كل الناس لديهم توجها ايجابيا للتعلم .(برتراند ،ص ص 50، 51).

وكذا البيداغوجية الإنسانية لدى فوتيناس.fotinas الذي يرى فيها بأنها تحاول الإجابة على الأسئلة التالية

- من أكون كشخص وكمدرس أو كطالب؟.
- كيف أتصرف كشخص وكمدرس او كطالب؟
- لماذا؟
- هل أنا راض على من أكون وعلى ما افعل ؟.
- كيف يمكنني أن أتدخل في وجودي وفي تصرفاتي؟.

إن الإجابة على هاته الأسئلة حسب فوتيناس هي بمثابة قاعدة التعلم لأنها تسمح للمتعلم بالتعرف على مشاعره وأفكاره وأحاسيسه وسلوكياته، كما تمكنه من التعرف على منهجيته الخاصة وكذا منهج حياته. (برتراند،2001، ص 58).

ما يمكن قوله حول هذا النموذج أن المعلمين يقومون بادوار ميسرة من خلال المقدمات المفعمة بالحب والمودة ومشبعة بروح الانتماء والتضحية قصد النمو سويا برفقة المتعلمين .

ب- البيداغوجيا التفاعلية:

والتي تمثلها على وجه الخصوص البيداغوجيا العضوانية لأنجرس angers والتي تؤكد على ديناميكية الشخص والجماعة ، حيث تدعو هاته النظرية بأنه على التربية أن تتأسس على الموارد العميقة للفرد بدلا من تركيزها على تحصيل المعرفة الثقافية والتقنية ، انطلاقا من كون الشخصية أهم بكثير من تحصيل أي محتوى ، وبالتالي يجب على التعليم أن يركز على تنمية القدرة الإبداعية لدى الطالب وتنمية خياله وعفويته في التعبير.(برتراند،2001، ص61).

حيث ترى فيه كائنا علائقيا بمعنى أن أي تغير او تطور على مستوى ذات الفرد وخبرتها سيكون له آثر على الآخرين.

أما الاتجاه الأخر في هذا التيار نجد ما يسمى بالبيداغوجيا المفتوحة ل باري paré :

الذي يؤكد على مفهوم المدرسة المفتوحة هي تلك التي تقوم على مشاركة من يعيشون بداخلها وتسمح بتحقيق أقصى نمو ممكن ، وبشكل مستقل ، وبالتالي هي تركز على تنمية الشعور بالفردانية وبناء صورة ايجابية عن الذات ، وتقبل الطالب كشخص مع التركيز على التعلم.(برتراند ،2001،ص 65).

النظريات النفسية المعرفية:

مازالت تؤثر الدراسات النفسية التي تتناول عمليات التعلم والمعالجة المعرفية للمعلومات وخصائص المتعلم بشكل وافر في البحوث التربوية ، ويعتبر تيار النظريات التي ترى بان التعلم هو عملية بناء للمعرفة مع التركيز على المعارف القبلية حيث يبني الفرد معرفته من خلال مجالات التفاعل

والتكيف مع محيطه حيث ينمو ضمن سيرورة شاملة من التعديل الذاتي هو الاتجاه الأول ، أما الاتجاه الثني فيتمثل في محاولة تتبع مراحل النمو ومن أهم رواده جون بياجيه.

و ترجع البدايات الأولى للتفكير في الثقافة القبلية للمتعلم وفي المعوقات الابستمولوجيا للتعلم إلى باشلار bachlard الذي اهتم منذ عام 1934 بفلسفة المعرفة العلمية ، هذا الأخير الذي يدعو إلى إعطاء أهمية للخطأ الابستمولوجي فهو يرى بان الفكر العلمي لا ينشأ إلا من خلال الفكر غير العلمي. (برتراند ،ص 71).

حيث يقول أن اشد ما أثار انتباهي أثناء تتبعي لأساتذة العلوم أنهم لا يفهمون بأننا لا نفهم ما يقولون ، فالتلاميذ يأتون مزودون بمعارف اكتسبوها في وقت سابق ، فالأمر لا يتعلق بإكساب التلاميذ ثقافة تجريبية بل بمحاولة تغيير ثقافتهم وإسقاط المعوقات التي كدستها الحياة اليومية في نفوسهم.(برتراند،نفس المرجع ص73).

وبالتالي فهي دعوة للتركيز على المعرفة القبلية لأنها غير مكتملة ومشوهة مما يضع المتعلم في كثير من التفسيرات الخاطئ

النظريات الاجتماعية المعرفية:

هناك أكثر من نظرية واحدة في التعلم الاجتماعي وتؤكد هذه النظريات على الحركية الاجتماعية الثقافية التي يختص بها التلاؤم المعرفي بين الشخص ومحيطه .

فمنذ ظهور هذه النظريات عل يد **باندورا** عام 1963بدأت مفاهيم الثقافة والسياق تأخذ مكانة هامة في التفكير حول التربية .

ومن أهم مبادئ هذا التيار في التعلم نجد التأثير المتبادل ، التعلم غير المباشر ،التمثيل الرمزي التعديل الذاتي ، إدراك الفرد لفعاليته، النمذجة ، الضبط الذاتي.(برتراند ، نفس المرجع ص132).

وأهم ما تقدمه كاستراتيجيات تعليمية تعلمية نجد مايلي:

- عرض نماذج من السلوك على المتعلمين.
- تبرير وتقويم قيمة السلوكات.
- تعزيز سلوكات المتعلمين.
- الممارسة .

إضافة الى النظريات الاجتماعية التاريخية التي تؤكد على مبدأ التفاوض والوساطة .ونظريات التنافر المعرفي ، ونظرية التعلم السياقي التي تدعو إلى وضع المتعلم في مواقف شبيهة بالواقع وكذا النظريات التعاونية للتعليم والتعلم والتي ترتكز على مبادئ الشراكة في التعلم التعاوني، والمرونة، والتعاون المتبادل ،ومبدأ التعقيد المعرفي ، ومبأ تقويم الذات.

ما يمكن قوله في أخر المطاف أن لا يوجد نظام تربوي حاليا يلتزم بفلسفة تربوية واحدة دون سواها كذلك الأمر للمعلمين والعاملين في ميدان التربية ومما يساعد على فهم الممارسات الجارية في ميادين التربية ومدارسها يجب معرفة الأصول التاريخية والفلسفات لهذه الممارسات.(صمويلسون، ويتز، 1998 ، ص17).

الحاجة إلى وجود نظرية تربوية إسلامية:

إن الوضع الراهن للتربية عموما ولمخرجات الأنظمة التعليمية في البلدان الإسلامية متردي مقارنة بما نتوفر عليه من منهاج الاهي يتمثل في المضامين القيمية والتربوية المنبثقة من تشريعات الديانة الإسلامية ، مما يجعلنا نطرح العديد من الأسئلة الى ماذا يرجع هذا الوضع ، وهل الأنظمة التعليمية المستوردة كفيلة بإرجاعنا لسكة التطور ، وهل نحن لدينا قراءة معمقة للقيم الإسلامي ؟وان كانت لدينا فكيف يمكن لنا من غرسها في عقول أبناءنا؟ وماهي السبل إلى ذلك؟ ، مما يجعل من الرجوع الى أطروحات وقراءات فلاسفة الفكر الإسلامي والانغماس فيها ومحاولة فهمها أمر أكثر من صائب..

من التصور التربوي إلى النظرية التربوية الإسلامية :

إن مفهوم النظرية التربوية الإسلامية فيه اختلاف لدى الباحثين فريق يعتقد بأن الشريعة الإسلامية هي شريعة ربانية والتربية الإسلامية مستوحاة من أهم مصدرين للتشريع وهما القرآن والسنة، فلا يمكن اعتبارها نظرية لأنها ليس نتاج جهود فردية او جماعية للبشر، ويسير في هذا الاتجاه مذكور ويطرح بدل ذلك فكرة التصور الإسلامي للتربية حيث" يعرفها بأنها نظام من الحقائق والمعايير والقيم الإلهية الثابتة والمعارف والخبرات والمهارات الإنسانية المتغيرة." (مذكور 1427هـ،ص41).

أما الفريق الثاني فهو يعتقد بأنه بدون ضبط نظرية تربوية إسلامية شاملة وموحدة ومعمقة لن يستطيع المسلمين أبدا التحكم في الجهد التربوي المتخصص الهادف البعيد عن الطفيليين ومرتزقة أحكام الدين، حيث يعرفها يالجن "بأنها مجموعة من التصورات والمفاهيم والأفكار والأهداف والأحكام والقيم ذات الحد الأقصى من التجريد والعمومية، المرتبطة بإعداد الإنسان المسلم، حسب الأصول الإسلامية" (يالجن 1411.ص399).

ونحن نعتقد بالدورالوظيفي للنظرية التربوية أي كانت فمن خلالها يمكن توجيه الفعل التربوي الوجهة الصحيحة من خلال مدخلات، وعمليات، ومخرجات النظام التعليمي وليس نصائح وتوجيهات عامة قي بعض الأحيان تكون غير ملزمة حتى لأصحابها وهذا ما يلاحظ في مناهج كثير من أنظمة التعليم في بلدان العالم الإسلامي والعربي تحت عنوان مادة التربية الإسلامية وكأنها ثقافة إسلامية بل الأصل ان يكون التصور الإسلامي موجود في مجالات الخبرة المدروسة وفي الممارسة اليومية للمعلمين والمتعلمين داخا المدارس وفي نواتج التعليم النهائية التي يجب ان تكون مشبعة بالرؤية الإسلامية المستنيرة القائمة على التفكير الاستدلالي والاستقرائي على السواء في معالجة المشكلات المختلفة ، لأن من بين إشكالات أنظمة التعليم المعاصرة انها كونت عقول أفادت الإنسانية في كثير من المجالات وعلى النقيض من ذلك يفتقد كثير منها للعنصر القيمي وبالتالي لا يجدون إجابات للأسئلة التالية .ما الدور المنوط بي اتجاه الله؟ اتجاه الكون ؟.اتجاه الإنسان، اتجاه المجتمع ؟.

التربية على القيم في الفكر التربوي الإسلامي:

ان الفكر التربوي الإسلامي في نظرته إلى القيم، هي نظرة تكاملية، إذ يأخذ **بالقيم المثالية** المستخلصة من الشريعة الإسلامية السمحاء مثل القيم المتعلقة بالتوحيد والتقوى والعمران والسعي لكسب الرزق والحرية والإحسان والكرم والأمانة والحلم والصدق، او ما يسمى بالقيم الدينية.

فضلاً عن أخذه بالقيم المادية المرتبطة بخبراتنا المادية والتي لها علاقة بواقع الحياة ، إضافة إلى

تلك المرتبطة بتراثنا الاجتماعي ، وهي تلك القيم التي تنظم علاقة الفرد مع نفسه وذلك من قبيل قيم الطهارة والنظافة والمسؤولية، والمبادأة، والجدارة ، والشجاعة ، وكل الفضائل الأخلاقية الأخرى، وكذا القيم العقلية من تعلم ونظر وتأمل وتبصر، وتلك التي تنظم علاقة الفرد مع غيره من قبيل قيم الأخوة والألفة والتعارف والتضحية والولاء للجماعة والانتماء إليها، والعطاء، والاحترام.والتعاون ،والمساندة....

علاقة التربية بالقيم:

إن علاقة التربية بالقيم هي علاقة عضوية ووظيفية فهما مرتبطان الى الحد الذي لا يمكن التفريق بينهما، فحسب لهبوب استحضار احدهما يستلزم استحضار الأخر ، فلا يمكن لاي منهما استيفاء ماهيته الدلالية والوظيفية إلا في ظل وجود الآخر، فالقيم مضمون التربية وغايتها، وبما ان المجتمعات البشرية تختلف من حيث ثقافتها ومرجعياتها ونظمها السياسية والاقتصادية، والاجتماعية وطبيعة صراعاتها ، فإنها تختلف أيضا من حيث الاتجاهات التي تتبناها إزاء القيم المراد تربية المتعلمين عليها من داخل المدرسة، هذا ما يفسر حسب داينو d hainaut اختلاف الأنظمة التربوية حول مواصفات وقيم ونوع الإنسان المراد بناؤه (لهبوب،2019 ،ص15) ، فغالبية الأيديولوجيات الوضعية حاولت ان تغرس قيمها في عقول المتعلمين والأداة الرئيسية في ذلك كانت أنظمة التعليم بمدارسها ومحتوياتها.

أما دولاندشير فيرى في الراشدي 2008 "ان جميع الأنظمة التربوية كيفما كان نوعها لا يمكن أن تحيد عن ثلاثة افتراضات ممكنة، وذلك بحسب تأثرها بنوعية الثقافات التي تحتضنها، وهي حسب قوله: ثقافة استاتيكية، وثقافة ديناميكية، وثقافة ذات منطق مزدوج (لهبوب،نفس المرجع، ص15). وهو يتحدث عن القيم.

أما التصور الإسلامي للقيم فهو مرتبط بكل ما ورد في القرآن والسنة والسلف الصالح ، غايته إيجاد الفرد المؤمن بعقيدته ومتشبعا بمبادئها ومتمسكا بقواعدها ومراعيا لحدودها يأخذ من دنياه بجهده وبما يتناسب مع هذه القواعد ، راض بما قدره الله عليه ، ويعمل لآخرته لأنها الدار الأبدية ، وهو في ذلك يوظف عقله وقلبه وأحاسيسه للحكم على التصرفات والمواقف والأفعال مما ينتج عنه منظومة قيمية راسخة في ذهنه ، وموجهة لسلوكه.

فلسفة القيم :

يعود أصل كلمة القيمة إلى الأصل اللاتيني والمقصود بها valeur والذي تعني "أنني قوي",او " أنني أرفل بصحة جيدة"،وكان لفظ قيمة يدل على الاستعمال اليومي على البسالة او الشجاعة لأنها صفة متميزة (العوا،1986 ، ص270).

وتشير القيمة إلى ما هو ثمين أو جدير بالثقة ،أما حكم القيمة فيعرفه بول بوي في العوا بأنه الحكم الذي يعترف للأشياء بصفة القيمة ،بصفة انها جديرة بالتقدير. ويعود العوا مرة أخرى ليصف حكم القيمة بقوله يطلق حكم قيمة بعاطفة "يستلزم الوجود"، أو على الأقل يستلزم القبول أو الاحترام او الترجيح أو الإعجاب. (العوا، 1986 ،ص28).

وعليه فيمكننا القول بأن كل فلسفة من الفلسفات التربوية الوضعية هي بالأساس فلسفة قيم مادام أنها تطرح مبادئ و تصورات وأفكار تعتقد بأنها الأنسب والأحسن ، ويبقى الصراع الموجود بين هذه الفلسفات هو صراعا قيميا.

المفهوم الإسلامي للقيم :

مفهوم القيم في الإسلام لا يخرج عن مضمون النصوص الشرعية ومقاصدها وعليه فغالبية التعريفات تتشابه في تحديدها لمفهوم القيم الإسلامية .

حيث عرفها الرفاعي بأنها"مجموعة من المبادئ والقواعد والمثل العليا التي نزل بها الوحي والتي يؤمن بها الإنسان ويتحدد سلوكه في ضوئها وتكون مرجع حكمه في كل ما يصدر عنه من أفعال وأقوال وتصرفات تربطه بالله والكون". (الرفاعي،1980، ص15) .

كما تعرف بانها "موجهات ودوافع للسلوك، لها جانب معرفي وسلوكي، وهي إلاهية المصدر وتهدف إلى أرضاء الله دائماً". (فرحان ومرعي،1988،ص97).

أما الريان فيرى في القيمة الإسلامية"بأنها "معيار نابع من الشرع وينبثق من العقيدة الإسلامية ليحدد سلوك الأفراد، تجاه الأشخاص، والأفعال، ويكون محل التزام من الجميع". (الريان،1991، ص، 655). وتعرف كذلك "بأنها مجموعة من المثل العليا والغايات والمعتقدات والتشريعات والوسائل والضوابط والمعايير لسلوك الفرد والجماعة مصدرها الله عز وجل". (القيسي، 1995، ص،235). بينما يعرفها الدرابسة2001 في حاتم السعدي والذي نعتقد بأنه التعريف الأكثر الأحدث والأكثر شمولا لما ورد من مفاهيم حول القيم الإسلامية حيث يرى فيها "مجموعة من المعايير والغايات النابعة عن العقيدة الإسلامية، التي توجه سلوك الفرد والمجتمع، تهدف إلى إرضاء الله تعالى، للحكم على الأفكار والأشخاص والأنماط السلوكية والمواقف الفردية والجماعية من حيث حسنها وقبحها والرغبة والالتزام بها لما لها من القوة والتأثير عليه". (الدرايسة ،2001، ص،21).

التحديات التي تواجه التربية بالعالم الإسلامي:

تحديات داخلية تتمثل في :

- حالة اللاوعي والتبعية الثقافية والقيمية التي يعيشها المجتمع في ظل صراع قيمي وحضاري.
- غياب ثقافة التربية وإعداد النفس البشرية والارتقاء بها كأداة أساسية للنهوض حدوث والتحول الاستراتيجي في حياة الأمة.
- الفهم المبتور القاصر للتربية لدى عموم المجتمع، وحصره في بعض الجوانب والأحداث الشكلية من ملبس ومطعم وسكن ورعاية صحية، وبعض الرفاهية، وتعلم بعض المواد الدراسية والتفوق فيها، والتي غالبا لا توجد بها مجالات تطبيق عملية في واقع الحياة، ناهيك عن التشوه المتعمد في الكثير منها.
- الإحساس بالدونية أمام الآخر الأقوى بسلاحه وقوته وعلمه وتقدمه في شتى مجالات الحياة، والاستسلام في بعض الأحيان لثقافته وقيمه.
- ضعف وتخلف منظومة العملية التعليمية والتربوية (المعلم- نظم التعليم- أدوات التعليم- المواد الدراسية).
- ضعف الاهتمام بالمعلم وتشويه صورته ومكانته كقيمة سامية في المجتمع، والانتقال به إلى الدرجات الدنيا من السلم الاجتماعي والاقتصادي في المجتمع؛ وهو ما أفقده الكثير من دوره في التعليم والتربية والتنمية.
- تخلي أغلب الشركاء الأساسيين للعملية التربوية عن دورها؛ إما لعدم الوعي به ولخطورته، وإما

لعدم امتلاك أدواته ووسائله، وإما للوقوع فريسة للأوضاع الاجتماعية والثقافية السائدة (الآباء والأمهات- المدرسة- الأندية الشبابية- الإعلام- .....).

- عدم وجود منظومة قيمية عامة للمجتمع يجتمع حولها الأفراد والمؤسسات لتبنيها والتمسك بها، والذوبان فيها وتعميقها في نفوس الأجيال القادمة؛ وهو ما يعني حالة من الفراغ القيمي الرسمي المؤسسي.
- حالة الصراع القيمي (أزمة القيم) بين ما هو وافد ومفروض من الخارج، وبين ما هو أصيل وثابت من الثوابت.

(توزيـع الانتماء- إزدواجية الانتماء- تشتت الانتماء).

- حالة (المفارقة القيمية) والتي تتبدى في التناقض وعدم الاتساق بين القول والعمل؛ حيث نقول ما لا نعتقد، ونعتقد ما لا نقول، ونعمل بغير ما نعتقد ونقول.

تحديات خارجية تتمثل في :

- التقدم التكنولوجي وثورة الاتصالات والإعلام والفضائيات (الثقافات) المفتوحة على بعضها البعض، وما حققته من سرعة في انتشار وتداول القيم والثقافات المختلفة.
- الأجندة الاستعمارية للدول الكبرى والأقوى التي تخطط لفرض ثقافتها وقيمها على العالم، وتستخدم في سبيل ذلك كل الأساليب المشروعة وغير المشروعة.
- التقدم والتراكم المعرفي والمهاري الكبير في أساليب ووسائل غسل الأدمغة والتلاعب بالعقول وتفريغها من مضمونها، واستبدالها بقيم وثقافات أخرى مستهدفة؛ وهو ما يطلق عليه في ثقافتنا العربية (الفتن).
- التفاوت الكبير بين عالمنا العربي والعالم الغربي في القدرات والإمكانيات الاقتصادية والتكنولوجية، ومن ثم التفاوت الكبير في أدوات وأساليب وبرامج التنمية البشرية، ومن ثم الصراع القيمي والحضاري السائد (الديب 2006 ص ص 18،19).

هذا كله يدعو الى ضرورة تبني نظرية إسلامية مستوحاة من فلسفة إسلامية مستمدة من القرآن والسنة وليس من الإسرائيليات التي تحاول تقزيم عقول المسلمين وتجعل منهم أتباع ومريدين لأشخاص يدعون بالتقوى، وان طريق الخلاص يمر على أيديهم وكأننا بحركة صكوك الغفران التي سادت المجتمع المسيحي في القرون الوسطى تعيد انتاج نفسها مع بعض الأشكال الذين يسمون أنفسهم بالمرشدين والمفتين،و الدعاة ، بمعنى أخر هم أكثر تقوى من غيرهم ، وتفسيرهم للدين هو المرجع الأول في قراءة وتأويل النصوص الدينية ، وسلوكهم التديني هو النموذج الذي يجب أن يقتدى به في سائر الأمة ...

معوقات في مسار النظرية التربوية الإسلامية:

يلاحظ المتتبع والدارس المتعمق للشأن التربوي في غالبية الأقطار الإسلامية عموما والعربية على وجه الخصوص، بان هاته المجتمعات تفتقد للتنظير التربوي المشبع بقيمها ورؤيتها للوجود ،أي ليس لها إطار مرجعي يحدد الأهداف التربوية الضابطة والمحددة لنوع الإنسان المنشود من كل فعل تربوي نظامي أو غير نظامي، يتضح هذا الأمر جليا في نماذج الأنظمة التربوية الحديثة والمستوحاة من الفلسفات التربوية الغربية، وأن ما يحاول البعض أن يوهمنا بنموذج تربية إسلامية ما هو الا قشور

الدين وليس جوهر التربية الإسلامية النابعة من الفلسفة الإسلامية، المستوحاة من تصور الحياة، حيث انتبه أبو الأعلى المودودي لهذا الأمر بقوله " إن مراكز التوجيه الديني في العالم الإسلامي مازالت متصلبة حيث هي على الخطأ القديم الذي أدى بنا الى هذه الحال الآسفة المحزنة فهم يرون بأن المعرفة يجب ان تقتصر على ما خلفه لنا الأسلاف". (المودودي 1962 ص18)، وكأننا توقفنا في أزمنة السلف دون الإنقاص من جهودهم.

وقراءتنا لهذا المقولة تضعنا أمام محكات حقيقية تدفعنا لإيجاد رؤى مجددة ، بدل معالجة مشكلات العصر الحالي برؤى واجتهادات الأسلاف السابقين الذين عاشوا في أوضاع وسياقات مختلفة، وكأننا نقف مشلولي العقول وجامدي التفكير في مسائل حياتية تتعلق بوقتنا الحالي.

ويعلق على المودودي على نموذج التربية القائم في زمانه (زمن الصراع الإيديولوجي بين المعسكر الاشتراكي والمعسكر الرأسمالي إبان الحرب الباردة) "بقوله مثل هذا النظام يستحيل عليه أن ينجب رجالا يستطيعون ان يحققوا الثورة في نظم التعليم."(المودودي ، المرجع السابق ،ص 30).

من هذا يمكن الجزم بأن مسيرة الفكر التربوي هي مسيرة متطورة ومتغيرة وليست ثابتة ، لان ما ينفع اليوم يصبح بدون جدوى بعد سنين، أما نحن كمسلمين لازلنا حبيسين الجمود الذي انتاب الرؤية والفلسفة الإسلامية نتيجة طبيعة التفكير لدى البعض، وكذا محتويات المناهج التربوية الإسلامية التي تحاول أن تعالج القضايا وفق اطر ضيقة وأحكام ارتجالية تخدم في الغالب التوجهات السياسية والانتماءات الإيديولوجية لأصحابها والذين في غالبيتهم محسوبين على التيار الإسلامي او كممثلين لرؤية إسلامية، مما يجعل من أطروحاتهم قاصرة أي تفتقد الجانب الشمولي في الطرح فهي أحادية التناول مما يجعل من إمكانية تطبيقها صعبا ، هذا الأمر يجعل من الحاقدين والناقمين على هذه الرؤية يتهمونها بالتقصير وعدم القدرة على مجاراة مشكلات العصر، فيتجهون إلى التقليد الأعمى للنظريات التربوية الغربية الوضعية التي قد نجد لها تشابها في مجالات الخبرة المادية ولكن لديها اختلافات جوهرية فيما يتعلق بالخبرة االثقافية والاجتماعية وكذا المعايير القيمية التي تبقى ثابتة .

5- مصادر النظرية التربوية الإسلامية:

إن النظربة التربوية الإسلامية ينبغي ان تكون المصادر فيها ثابتة، وكذلك الأهداف والمقاصد والغايات ،فالمصادر الثابتة هي القرآن والسنة ، ومنهما يتم بناء النظرية التربوية الإسلامية، وهذه ليست فرضيات تثبت عن طريق التجربة ، وبالتالي فهي ليست قابلة للرفض والتطوير، يتم التعامل معها من خلال الاستنباط العلمي ، وكذا العلم بالقواعد الشرعية ومقاصد الشريعة ، والعلم بالأدلة الشرعية التابعة لهما من اجتهاد ، وإجماع ، وقياس ، وعرف واستحسان ، كل ذلك يجمعه صحة الفهم والرسوخ في العلم ، اما المتحرك هي الطرائق والوسائل والخبرة العلمية والتاريخية والاجتماعية والاقتصادية ، لأن كل يعالج في سياقه المكاني والزماني والنفعي،اما معايير الحكم القيمي فتبقى ثابتة ،ولهذا السبب الذي جعل البعض على شاكلة **يالجن** يشرط التخصص التربوي والشرعي لبناء النظرية التربوية الإسلامية وتحديد معالمها.

وقد يستنير المنظرين للتربية الإسلامية ببعض المصادر الثانوية مثل:

1- الدراسات التاريخية والدراسات التربوية لأراء العلماء المسلمين.

2- دراسة الشخصيات الإسلامية اللامعة في مجال التربية كإبن خلدون الغزالي ابن تيمية ابن القيم ابن جماعة ...

3- معطيات البحوث العلمية الصحيحة التي تلقي الصور على الإنسان وطريقة تعلمه.

4- كل خبرات البشر التي لا تتعارض مع العقيدة الإسلامية.(الغامدي ،1433 هـ، ص14).

ونضيف نحن مصدرا نراه من الأهمية التي تجعله منطلق للنظرية التربوي الإسلامية بعد القرآن والسنة وهو مساهمات فلاسفة المسلمين ومفكريهم قديمهم وحديثهم على شاكلة ابن رشد، ومالك ابن نبي ، ومحمد الجابري، الذين يبحثون قي تصور الإنسان المسلم وتغيرات المجتمع المسلم المعاصر في ظل التحديات المفروضة عليه.

6- أسس المنهج التربوي وفق التصور الإسلامي :

يتفق العديد من الباحثين في التربية الإسلامية على ان نظرية المنهج وفق التصور الإسلامي تقوم على مجموعة من الأسس:

أ- تصويب النظرة لحقيقة الألوهية :

تعد هذه الحقيقة مصدر جميع صور وأشكال الوجود فكل شئ صدر منها ويعود إليها، وهي القوة الحقيقة الفاعلة الأزلية الباقية.

ب- تصويب العلاقة مع الكون :

يعتبر الملحدين بأن الكون وجد مصادفة اما المنهج الإسلامي فيرى فيه معجزة خلقية أوجدها الله تعالى بإرادته، وكل شيء في هذا الكون يسير وفق تقدير ومشيئة وتدبير الهي،**(نفس المرجع، ص35)** ،وكون الكثير مما يوجد في الكون لازال غير معروف فإن هذا الكون سيكون وفق المنهج الإسلامي ميدان للتأمل والبحث والتفكر.

ت- فهم حقيقة وجود الإنسان:

إن الإنسان وفق المنهج الإسلامي من خلق الله وهو جزء من الكون وليس نسخة متطور لنماذج حيوانية كما يدعي الملاحدة الوضعيين، فهو مخلوق من ثنائية روحية ومادية، فضله الله على سائر المخلوقات وكرمه بالعقل والملكة الفكرية.

ث- فهم حقيقة الحياة:

هي حقيقة أنشأها الله لغاية وحكمة بالغة، وتمضي وفق قدر وأسباب مقدرة سلفا بمشيئة الله، وهي نوعان ، حياة دنيا وهي دار التكليف ، والابتلاء والعمل ، وحياة الآخرة وهي دار القرار ، يكون فيها الثواب والعقاب.

هذه الأسس الأربعة تمثل التصور المعرفي و الاعتقادي الذي يعبر عنه بالفلسفي للإنسان والمجتمع والحياة(الغامدي، 1433 ص36).

وبالنتيجة ومن خلال استعراض النظريات التربوية الوضعية ونماذجها التطبيقة ، يتبين جليا بأن فيها كثير من النقائص كونها عبارة عن اجتهادات فردية لمفكرين وفلاسفة ومربين حاولوا أن يبلوروا رؤيتهم للكون وكذا الحياة الطبيعة البشرية والمادية ، راغبين في إفادة مجتمعاتهم والسير بها نحو الانقياد

وراء أفكارهم والقبم السلوكية التي يدعون إليها كما أنها مرتبطة بمرحلة زمنية معينة هدفها تحقيق المتطلبات الاجتماعية والاقتصادية لتلك الفترة مما يجعلها عبارة عن طرح فردي او تبني جماعي هدفه إعادة صياغة المجتمعات بناء على قيم وضعية بعيدا عن القيم الروحية الربانية التي تنادي بها النظرية التربوية الإسلامية ، وقد ساد الاعتقاد منذ القدم انه بإمكان صناعة الإنسان بالشكل الذي يريده النظام السياسي سواء كان ديموقراطي او استبدادي، رأسمالي او اشتراكي ، عن طريق غرس القيم والاعتقادات الفكرية التي تنطلق منها فلسفتهم الوضعية، والملاحظ أن لا القيم الجماعية التي كانت شعار الشيوعية المتطرفة والاشتراكية المعتدلة نجحت بشكل كلي ودائم في الحفاظ على وجودها وعلى قيمها، ولا قيم الرأسمالية الفردية التي همشت القيم الأسرية وأطلقت العنان للنزوات الفردية من تملك وجاه ونفوذ وحب السيطرة وكسب المال، دون أن ننسى دعوتها المفرطة لإشباع الأهواء والنزوات الشخصية دون قيود ولا رادع مما يوحي بان فترة انهيار قيمها ليس ببعي، فهي لن تصون **كرامة الإنسان** ابدا سواء كان فردا،عاملا، امرأة ، طفلا ، متعلما، أو مواطنا وكلها تدخل ضمن خانة الحقوق الوضعية التي تنادي بها هاته الانظمة.

هذا الأمر يضعنا كمسلمين أمام حقبة تاريخية مفصلية إما الاستمرار في إتباع الفلسفات الغربية ممثلة في نظرياتها التربوية او اختيار مشروع نهضوي مختلف ، نابع من حقيقتنا ومن تراثنا التقافي ومن عقيدتنا المنزلة البعيدة عن الإضافات الوضعية والتأويلات الشخصانية التي تضر بجوهر الدين أكثر مما تفيده ، فيجب ان تكون مرجعيتنا أساسها هي القيم الإسلامية المستوحاة من مصادر التشريع القرآن الكريم والسنة النبوية ،هاته القيم التي تحاول ان تجمع بين ما هو حريات فردية وبين ما هو حقوق جماعية، وعليه فالإشكال المطروح لدينا كيف يمكن لنا من استغلال دستورنا الرباني ونأخذ منه مناشير تنفيذية تصاغ في شكل قواعد سلوك تشكل نظرية تربوية ، توازن بين العقل والنقل في نظرتها للمعرفة المادية والروحية، وتوازن بين الحياة المعاشة والحياة الأبدية وتوفق بين العمل والايمان وتقدر العلم كما تقدر التقوى ، وبالتالي سؤالنا الأخير ما هو نموذج **الأولاد** لدينا الذي نراه سيكون قادرا على مجابهة التحديات المستقبلية الإقليمية والعالمية ،ومواجهة المؤامرات الخفية والظاهرة التي تحاك اتجاه الأمة الإسلامية ؟...

خاتمة

إن صلاح الأمم وشعوبها مرتبط بنوعية انظمنها التربوية و التعليمية ومقاصدها في إنتاج الإنسان المنشود في ثقافتها، فالهدف الذي وجدت من اجله الأنظمة التربوية هو الحفاظ على بقاءها واستمراريتها وتميزها عن الآخرين، ونعتقد أن ما يعيق عجلة التطور في بلدان العالم الإسلامي هو سيطرة التفكير الخرافي البعيد عن الدين والمنطق والعلم ، أو الإنقياد الأعمى لفكر دخيل ، كوننا نعبر عن عجزنا في كثير من الأمور بأنه أمر مقدر ولكن الحقيقة هي إننا لا نبحث عن الحلول ولا نشغل عقولنا بحل مشكلاتنا بل نحاول استيراد حلول مشاكلنا، مثل استيرادنا لأطعمتنا وألبستنا وأدويتنا دون أن ننسى بقية الكماليات الحياتية الأخرى ، إذن نحن أمام إنتاج قوالب تربوية ونماذج تعليمية غير مناسبة لبيئتنا ، حيث تبقى المدرسة تقوم بالوظيفة التحصيلية وفقط دون الوظائف الأخرى مثل وظيفة الإنتاج وإعادة الإنتاج للمعرفة ونقل الثقافة وإحداث التغيير والحراك الاجتماعي بل هي مؤسسة استاتيكية تمنحنا المعرفة وتقيمنا عليها، مبتعدة في الغالب عن القيم المنشودة سواء في أهدافها ومراميها ، أو في مناهجها

وممارساتها و في مخرجاتها أو نواتج التربية والتعلم فيها، فالهدف لدى المتعلمين النجاح والتفوق والحصول على أعلى العلامات وليس اكتساب شخصيات مشبعة بقيم الانتماء والغيرة على الدين والوطن والأمة.

المـراجـع:

محمد لهبوب ،اتجاهات نظرية في التربية على القيم مقاربة تحليلية نقدية . http://search.shamaa.org/PDF/Articles/MRAjp/AjpNo7Y2019/ajp_2019-n7_151-172.pdf.تاريخ الإطلاع 2020/12/02

عادل العوا ، 1986، العمدة في فلسفة القيم،ط1 ، طلاس دار، دمشق

الرفاعي عبد الرحيم،1980 ،القيم الأخلاقية في التربية الإسلامية من واقع منهج المدرسة الابتدائية العامة، رسالة ماجستير، كلية التربية، جامعة طنطا، القاهرة.

فرحان، أسحق وتوفيق مرعى، اتجاهات المعلمين في الأردن نحو القيم الإسلامية في مجال العقائد والعبادات والمعاملات كما حددها الإمام البيهقي، مجلة أبحاث اليرموك، سلسلة العلوم الإنسانية والاجتماعية، مجلد44، عدد 2.

الريان محمد هاشم ، 1991، أساليب تدريس القيم والمفاهيم، مركز التدريب التربوي، وزارة التربية ،الأردن.

القيسي، مروان،1995 ،المنظومة القيمية الإسلامية كما تحددت في القرآن والسنة الشريفة، مجلة دراسات العلوم الإنسانية، مجلد422.

حاتم جاسم عزيز السعدي، القيم التربوية من وجهة نظر الفلسفة الإسلامية https://imamhussain-lib.blogspot.com/2014/04/blog-post_9.html?m=0 تاريخ الإطلاع 2020/12/1.

إبراهيم رمضان الديب ،2006،أسس ومهارات بناء القيم التربوية وتطبيقاتها في العملية التعليمية ، ط1.

أبو الأعلى المودودي 1962،منهج جديد للتربية والتعليم ، ط1، دار النذير ، بغداد.

مدكور، علي أحمد،1411، مفهوم المنهاج التربوي في التصور الإسلامي .عمان، بحوث مؤتمر نحو بناء نظرية تربوية إسلامية معاصرة.

يالجن مقداد ،1411، النظريات التربوية في ضوء الإسلام، دار عالم الكتب ، الرياض .

ماجد بن سالم حمبد الغامدي، 1433 هـ، قراءة لنظرية المنهج الاسلامي في ضوء النظرية الاسلامية ، www.alukah.net.

عبد الكريم غريب 2006 سوسيولوجيا المدرسة ط1 مطبعة النجاح ، الدار البيضاء المغرب.

الكيلاني ماجد عرسان 1985 تطور مفهوم النظرية التربوية الإسلامية ط2 دار بن كثير بيروت.

محمد منير مرسي 1982 فلسفة التربية اتجاهاتها ومدارسها ،عالم الكتب ، القاهرة.

صادق سمعان 1962 الفلسفة والتربية، دار النهضة العربية ،ط1، القاهرة.

ثناء يوسف القاصي 2000 – تربية الطفل نظريات وآراء ،دار المعرفة الجامعية، الإسكندرية.

ي .برتراند 2001 ترجمة محمد بوعلاق –النظريات التربوية المعاصرة ،قصر الكتاب ، المغرب

صمويلسون ماركو ويتز 1998 ترجمة ماجد عرسان الكيلاني – في فلسفة التربية ،ط1، دار الفرقان عمان.

الوفاء الإلهي مفهومه وتجلياته

قراءة في تفسير قوله تعالى (وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ)

د. أحمد زكريا*

بُعِث النبي ﷺ ليتمم مكارم الاخلاق، التي بدونها تفقد الإنسانية قيمتها، وتتدنى إلى مراتب سفلى، وفي المقابل فإن التمسك بها هو السبيل إلى تحقيق الرضا النفسي، والسلام الداخلي، فضلا عن تثبت دعائم الأمن الاجتماعي. ويأتي على رأس تلك الأخلاق، خلق الوفاء.

وقد حثَّ القرآن الكريم على التحلي بالوفاء في آيات كثيرة، منها قوله تعالى: (وَأَوْفُواْ بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْؤُولاً) [الإسراء: 34]. ومدح الله ﷻ المتصفين به، بأنهم أصحاب عقول يفقهون القرآن ويتدبرون معانيه فقال تعالى: (إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُوْلُواْ الأَلْبَابِ الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللّهِ وَلاَ يِنقُضُونَ الْمِيثَاقَ) [الرعد: 19-20]. كذلك فإن السنة المطهرة ملأى بالأحاديث التي تحض على مكارم الأخلاق، والثناء على أهلها، لاسيما خلق الوفاء؛ منها ما روي عن عائشة رضي الله عنها أنها قالت: قال رسول الله ﷺ: "إن خيار عباد الله المُوفُونَ المُطِيبُونَ".[1] كما حذرت في الوقت نفسه من الغدر والخيانة، ومنها ما روي عن ابن عمر رضي الله عنهما أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "إذا جمع الله بين الأولين والآخرين يوم القيامة، يُرفع لكلِّ غادرٍ لواءٌ، فيقال: هذِهِ غَدْرَةُ فُلانٍ بن فلان".[2] وعَنْ عبْدِاللَّهِ بْنِ عَمْرو بْنِ العاص رضي اللَّه عَنْهُمَا: أنَّ رسُولَ اللَّه ﷺ قَالَ: "أرْبَعٌ مَنْ كُنَّ فيهِ كانَ مُنَافِقًا خَالِصًا، وَمَنْ كانَتْ فِيهِ خَصْلَةٌ مِنْهُنَّ كانَ فِيهِ خَصْلَةٌ مِنَ النِّفاقِ حتَّى يَدَعَهَا: إِذَا اؤتُمِنَ خانَ، وَإِذَا حدَّثَ كَذَبَ، وَإِذَا عاهَدَ غَدَر، وَإِذَا خَاصَم فَجر". متفقٌ عليه. وقال أبو محمد الحريري رحمه الله: ما نجا من نجا إلا بمراعاة الوفاء، قال الله تعالى: (الذين يوفون بعهد الله ولا ينقضون الميثاق) [الرعد: 20].[3]

ولما كانت صفات الله ﷻ كلها صفات كمال، ممدوحة محمودة، منزهة عن العيب والنقص والخلل، كان السعي للتعرف عليها، والتشبه بما كان جائزا منها، وفق الاستعداد البشري، أمرا محمودا. ولذا، لا عجب، قال بعضهم في تعريف الفلسفة: "التشبه بالإله بحسب الطاقة البشرية؛ لتحصيل السعادة الأبدية كما أمر الصادق في قوله: "تخلقوا بأخلاق الله".[4] وذكر نحوه الغزالي في معنى وصول السالكين إلى مقام القرب: "فالذي يذكر هو قرب العبد من ربه عز وجل في الصفات التي أمر فيها بالاقتداء والتخلق بأخلاق الربوبية".[5] وعليه فقد أثنى الله عزَّ وجلَّ على نفسه فقال: (وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ) [التوبة:111]، أي: لا أحد أولى بإنجاز الوعد من الله. فما معنى الوفاء الإلهي، وما وعهد الله ووعده، وما تجليات الوفاء به في الماضي والحاضر والمستقبل؟

الإجابة على هذه الأسئلة وغيرها سوف نتناولها، إن شاء الله، بشيء من التفصيل من خلال تتبع أقوال المفسرين وأهل العلم، ولكن بعد تحرير المصطلحات على النحو التالي:

---

* جامعة حران - تركيا , dr.ah.zak@gmail.com

[1] الصحيح المسند مما ليس في الصحيحين، مقبل بن هادي الوادعي، (1652)

[2] أخرجه البخاري (6177)، ومسلم (1735) باختلاف يسير، وأحمد (4839) واللفظ له

[3] الغنية لطالبي طريق الحق ، محيي الدين الجيلاني، (276/1)

4 التعريفات، الجرجاني، ص73.

[5] إحياء علوم الدين، الغزالي، (4/ 324)

1. تحرير المصطلحات:

أولا: الوفاء لغة واصطلاحا

الوفاء لغة: «الْوَاوُ وَالْفَاءُ وَالْحَرْفُ الْمُعْتَلُّ: كَلِمَةٌ تَدُلُّ عَلَى إِكْمَالٍ وَإِتْمَامٍ. مِنْهُ الْوَفَاءُ: إِتْمَامُ الْعَهْدِ وَإِكْمَالُ الشَّرْطِ»[6]. وهو ضد الْغدر، وَيُقَال: وَفَى يَفِي وَفاءً، وأوفى يُوفي إِيفَاء لُغَتَانِ فصيحتان.[7]

واصطلاحًا: «الوفاء: هو ملازمة طريق المواساة ومحافظة عهود الخلطاء»[8]. وقيل: هو ملازمةُ طريق المساواة ومحافظة العهود وحفظ مراسم المحبة والمخالطة سراً وعلانية حضوراً وغيبة.[9] وقيل: هو اسم للثَّبات على الشَّرائط. فكلُّ من عقد على نفسه أو عقد عليه غيره ممَّن يلزمه عقده شيئاً فثبت عليه ولم يزل عنه سمِّي موفياً وكلُّ من شرط على نفسه شرطاً وزال عنه للزَّوال سمِّي غادراً.[10]

وقال الغزالي: الوفاء هو الثَّبَاتُ عَلَى الْحُبِّ وَإِدَامَتُهُ إِلَى الْمَوْتِ مَعَهُ وَبَعْدَ الْمَوْتِ مَعَ أَوْلَادِهِ وَأَصْدِقَائِهِ فَإِنَّ الْحُبَّ إِنَّمَا يُرَادُ لِلْآخِرَةِ فَإِنِ انْقَطَعَ قَبْلَ الْمَوْتِ حَبِطَ العمل وضاع السعي.[11] ولذلك قال عليه السلام في السبعة الذين يظلهم الله في ظله: "ورجلان تحابا في الله اجتمعا على ذلك وتفرقا عليه".[12]

ثانيًا: الْفرق بَين الْعَهْد والميثاق

أَن الْمِيثَاق توكيد الْعَهْد من قَوْلك: أوثقت الشَّيْء إِذا أحكمت شده. وَقَالَ بَعضهم: الْعَهْد يكون حَالا من المتعاهدين والميثاق يكون من أَحدهمَا.[13]

ثالثًا: الْفرق بَين الْوَعد والعهد

إن الْعَهْد مَا كَانَ من الْوَعْد مَقْرُونًا بِشَرْط نَحْو قَوْلك إِن فعلت كَذَا فعلت كَذَا وَمَا دمت على ذَلِك فَأَنا عَلَيْهِ قَالَ الله تَعَالَى (وَلَقَد عهدنا إِلَى آدم) أَي أعلمناه أَنَّك لَا تخرج من الْجنَّة مَا لم تَأْكُل من هَذِه الشَّجَرَة. والعهد يَقْتَضِي الْوَفَاء أما الْوَعْد فيَقْتَضِي الإنجاز. وَيُقَال نقض الْعَهْد وأخلف الْوَعْد. [14]

رابعًا: الفرق بين الوفاء والصدق

قيل: هما أعم وأخص، فكل وفاء صدق، وليس كل صدق وفاء. فإنَّ الوفاء قد يكون بالفعل دون القول، ولا يكون الصدق إلا في القول؛ لأنَّه نوع من أنواع الخبر، والخبر قول.[15]

وقيل: الصِّدْقُ وَالْكَذِبُ يَدْخُلَانِ الْأَخْبَارَ الْمَاضِيَةَ، كَمَا أَنَّ الْوَفَاءَ وَالْخُلْفَ يَدْخُلَانِ الْمَوَاعِيدَ الْمُسْتَقْبَلَةَ.[16]

خامسًا: الفرق بين الوفاء والغدر

الوفاء: أخو الصدق والعدل، والغدر: أخو الكذب والجور، وذلك أن الوفاء صدق اللسان والفعل

---

[6] مقاييس اللغة، ابن فارس، (129/6)
[7] جمهرة اللغة، ابن دريد، (1082/2)
[8] التعريفات، الجرجاني، ص253
[9] التعريفات الفقهية، محمد عميم الإحسان المجددي البركتي، ص238
[10] الزهرة، ابن داود الأصبهاني، ص141
[11] إحياء علوم الدين، أبو حامد محمد بن محمد الغزالي، (187/2)
[12] أخرجه البخاري (1423)، ومسلم (1031)
[13] الفروق اللغوية، العسكري، ص57
[14] الفروق اللغوية، العسكري، ص58
[15] الفروق اللغوية، العسكري، ص575
[16] أدب الدنيا والدين، الماوردي، ص262

معًا، والغدر كذب بهما، لأن فيه مع الكذب نقض العهد. والوفاء يختص بالإنسان فمن فقد فيه فقد انسلخ من الإنسانية كالصدق، وقد جعل الله تعالى العهد من الإيمان، وصيره قوامًا لأمور الناس، فالناس مضطرون إلى التعاون ولا يتم تعاونهم إلا بمراعاة العهد والوفاء، ولولا ذلك لتنافرت القلوب وارتفع التعايش.[17]

2. مراتب الوفاء:

وقد ذكر العلماء للوفاء مراتب ودرجات منها:

أن يفي الإنسان لمن يفي له، وهذا فرض لازم وحق واجب على المحب والمحبوب، لا يحول عنه إلا خبيث المحتد لا خلاق له ولا خير عنده.

الوفاء لمن غدر، وهي للمحب دون المحبوب، وليس للمحبوب ها هنا طريق ولا يلزمه ذلك، وهي خطة لا يطيقها إلا جلد قوي واسع الصدر حر النفس عظيم الحلم جليل الصبر حصيف العقدة ماجد الخلق سالم النية. ومن قابل الغدر بمثله فليس بمستأهل للملامة، ولكن الحال التي قدمنا تفوقها جداً وتفوتها بعداً. وغاية الوفاء في هذه الحال ترك مكافأة الأذى بمثله، والكف عن سيء المعارضة بالفعل والقول، والتأني في جذ حبل الصحبة ما أمكن ورجيت الألفة وطمع في الرجعة ولاحت للعودة أدنى مخيلة وشيمت منها أقل بارقة، أو توجس منها أيسر علامة.

الوفاء مع اليأس البات وبعد حلول المنايا وفجاءات المنون، وإن الوفاء في هذه الحالة لَأَجَلُّ وَأَحْسَنُ منه في الحياة ومع رجاء اللقاء.[18]

3. الوفاء من آداب الكلام

قال الماوردي: "اعْلَمْ أَنَّ لِلْكَلَامِ آدَابًا إنْ أَغْفَلَهَا الْمُتَكَلِّمُ أَذْهَبَ رَوْنَقَ كَلَامِهِ، وَطَمَسَ بَهْجَةَ بَيَانِهِ، وَلَهَا النَّاسَ عَنْ مَحَاسِنِ فَضْلِهِ بِمُسَاوِي أَدَبِهِ، فَعَدَلُوا عَنْ مَنَاقِبِهِ بِذِكْرِ مَثَالِبِهِ... وَمِنْ آدَابِهِ: أَنْ لَا تَبْعَثَهُ الرَّغْبَةُ وَالرَّهْبَةُ عَلَى الِاسْتِرْسَالِ فِي وَعْدٍ أَوْ وَعِيدٍ يَعْجِزُ عَنْهُمَا وَلَا يَقْدِرُ عَلَى الْوَفَاءِ بِهِمَا. فَإِنَّ مَنْ أَطْلَقَ بِهِمَا لِسَانَهُ وَأَرْسَلَ فِيهِمَا عِنَانَهُ، وَلَمْ يَسْتَثْقِلْ مِنْ الْقَوْلِ مَا يَسْتَثْقِلُهُ مِنْ الْعَمَلِ، صَارَ وَعْدُهُ نَكْثًا وَوَعِيدُهُ عَجْزًا".[19]

4. الوعد والعهد في القرآن:

وقد تعددت الآيات التي تشير إلى الوعد في القرآن، فتحث على الوفاء به، وتحذر من نقضه، كما تمدح أهله، وتبشرهم بالأجر الكبير، منها:

قوله تعالى: (وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ ۚ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَّبِيًّا) [مريم: 54]، أي: واذكر – أيها الرسول – في هذا القرآن خبر إسماعيل عليه السلام، إنه كان صادقًا في وعده فلم يَعِد شيئًا إلا وفَّى به، وكان رسولا نبيًا.

وقوله تعالى: (وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ ۚ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ ۖ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا) [الإسراء: 34]، أي: ولا تتصرَّفوا في أموال الأطفال الذين مات آباؤهم، وصاروا في كفالتكم، إلا بالطريقة التي هي أحسن لهم، وهي التثمير والتنمية، حتى يبلغ الطفل اليتيم سنَّ البلوغ، وحسن التصرف

[17] الذريعة إلى مكارم الشريعة، الراغب الأصفهاني، ص210
[18] طوق الحمامة، ابن حزم، ص208
[19] أدب الدنيا والدين، الماوردي، ص283

في المال، وأتموا الوفاء بكل عهد التزمتم به. إن العهد يسأل الله عنه صاحبه يوم القيامة، فيثيبه إذا أتمه ووفَّاه، ويعاقبه إذا خان فيه.

وقوله تعالى: (وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ ۖ وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ ۖ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ۖ وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ ۖ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ۚ ذَٰلِكُمْ وَصَّاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ) [الأنعام: 152]، أي: ولا تقربوا أيها الأوصياء مال اليتيم إلا بالحال التي تصلح بها أمواله ويَنْتَفِع بها، حتى يصل إلى سن البلوغ ويكون راشدًا، فإذا بلغ ذلك فسلموا إليه ماله، وأوفوا الكيل والوزن بالعدل الذي يكون به تمام الوفاء. وإذا بذلتم جهدكم فلا حرج عليكم فيما قد يكون من نقص، لا نكلف نفسًا إلا وسعها. وإذا قلتم فتحرَّوا في قولكم العدل دون ميل عن الحق في خبر أو شهادة أو حكم أو شفاعة، ولو كان الذي تعلق به القول ذا قرابة منكم، فلا تميلوا معه بغير حق، وأوفوا بما عهد الله به إليكم من الالتزام بشريعته. ذلكم المتلوُّ عليكم من الأحكام، وصَّاكم به ربكم؛ رجاء أن تتذكروا عاقبة أمركم.

وقوله تعالى: (وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدتُّمْ وَلَا تَنقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا ۚ إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ) [النحل: 91]، أي: والتزموا الوفاء بكل عهد أوجبتموه على أنفسكم بينكم وبين الله -تعالى- أو بينكم وبين الناس فيما لا يخالف كتاب الله وسنة نبيه، ولا ترجعوا في الأيمان بعد أن أكَّدْتموها، وقد جعلتم الله عليكم كفيلا وضامنًا حين عاهدتموه. إن الله يعلم ما تفعلونه، وسيجزيكم عليه.

وقوله تعالى: (وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا ۚ إِنَّمَا عِندَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ) [النحل 95]، أي ولا تنقضوا عهد الله؛ لتستبدلوا مكانه عرضًا قليلا من متاع الدنيا، إن ما عند الله من الثواب على الوفاء أفضل لكم من هذا الثمن القليل، إن كنتم من أهل العلم، فتدبَّروا الفرق بين خيْرَي الدنيا والآخرة.

وقوله تعالى: (وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ) [المؤمنون: 8]، [المعارج: 32]، أي: والذين هم حافظون لكل ما اؤتمنوا عليه، موفُّون بكل عهودهم.

وقوله تعالى: (يا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ) [البقرة: 40]، أي: يا ذرية يعقوب اذكروا نعمي الكثيرة عليكم، واشكروا لي، وأتموا وصيتي لكم: بأن تؤمنوا بكتبي ورسلي جميعًا، وتعملوا بشرائعي. فإن فعلتم ذلك أُتمم لكم ما وعدتكم به من الرحمة في الدنيا، والنجاة في الآخرة. وإيَّايَ -وحدي- فخافوني، واحذروا نقمتي إن نقضتم العهد، وكفرتم بي.

وقوله تعالى: (بَلَىٰ مَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ وَاتَّقَىٰ فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ) [آل عمران: 76]، أي: ليس الأمر كما زعم هؤلاء الكاذبون، فإن المتقي حقاً هو من أوفى بما عاهد الله عليه من أداء الأمانة والإيمان به وبرسله والتزم هديه وشرعه، وخاف الله عز وجل فامتثل أمره وانتهى عما نهى عنه. والله يحب المتقين الذين يتقون الشرك والمعاصي.

وقوله تعالى: (وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِن قَبْلُ لَا يُوَلُّونَ الْأَدْبَارَ ۚ وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا) [الأحزاب: 15]، أي: ولقد كان هؤلاء المنافقون عاهدوا الله على يد رسوله من قبل غزوة الخندق، لا يفرُّون إن شهدوا الحرب، ولا يتأخرون إذا دعوا إلى الجهاد، ولكنهم خانوا عهدهم، وسيحاسبهم الله على ذلك، ويسألهم عن ذلك العهد، وكان عهد الله مسؤولا عنه، محاسَبًا عليه.

وقوله تعالى: (مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ ۖ فَمِنْهُم مَّن قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُم مَّن يَنتَظِرُ ۖ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا) [الأحزاب: 23]، أي: من المؤمنين رجال أوفوا بعهودهم مع الله تعالى، وصبروا

على البأساء والضراء وحين البأس: فمنهم من وَفَّى بنذره، فاستشهد في سبيل الله، أو مات على الصدق والوفاء، ومنهم مَن ينتظر إحدى الحسنيين: النصر أو الشهادة، وما غيَّروا عهد الله، ولا نقضوه ولا بدَّلوه، كما غيَّر المنافقون.

وقوله تعالى: (الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنقُضُونَ الْمِيثَاقَ) [الرعد:20]، أي: هل الذي يعلم أن ما جاءك -أيها الرسول- من عند الله هو الحق فيؤمن به، كالأعمى عن الحق الذي لم يؤمن؟ إنما يتعظ أصحاب العقول السليمة الذين يوفون بعهد الله الذي أمرهم به، ولا ينكثون العهد المؤكد الذي عاهدوا الله عليه.

فضلا عن أنه من خلال استقراء آيات الوفاء في القرآن وتتبع الصيغ الصرفية التي جاءت عليها، لوحظ ما يلي:

أولاً: جاءت صيغ اشتقاقات الوفاء بصيغة الماضي التي تفيد تأكيد الحدوث، وبالمضارع الذي يفيد التجدد واستحضار الصورة والاستمرار. وجاءت بصيغة أفعل التفضيل (أوفى) الذي يفيد الكمال والتمام. وجاءت بصيغة المبني للمجهول لتفيد التأكيد. أما أكثر صيغ الوفاء فجاءت بفعل الأمر (أوفوا) الذي يفيد الوجوب والاستقبال في عدة مجالات كالوفاء بالعهد ، والكيل والميزان ، والعقود ، والنذور ، والأعمال وغيرها.[20]

ثانيا: لقد ذكرت مشتقات الوفاء في السياق القرآني إحدى وعشرون مرة في إحدى وأربعين آية من كتاب الله تعالى . وقد ورد الوفاء ومشتقاتها في القرآن المكي تسع عشرة مرة ، وردت مشتقات الوفاء وتصريفاتها في السور المدنية بنسبة أكثر قليلاً من وروده في السور المكية بنحو ثلاث آيات، وهذا فيه دليلٌ على أن الوفاء في السور المدنية كان الاحتياج إليه متطلب أساس ، خاصةً أن الغدر والمكر والخيانة في المدينة المنورة أكثر مما هو عليه في مكة. فكلما ظهر الإسلام وقويت شوكته واتسع رحابه كلما ازداد الغدر والنفاق من أعداء الدين والمنافقين.[21]

5. الوفاء بالعهد الإلهي:

قال الإمام الرازي: "إن الْعَهْدَ الَّذِي الْتَزَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى مِنْ جِهَتِهِ لَيْسَ إِلَّا عَهْدَ الرَّحْمَةِ وَالرُّبُوبِيَّةِ، ثُمَّ إِنَّ الْعَاقِلَ إِذَا تَأَمَّلَ فِي حَالِ هَذِهِ الْمُعَاهَدَةِ لَمْ يَجِدْ مِنْ نَفْسِهِ إِلَّا نَقْضَ هَذَا الْعَهْدِ، وَمِنْ رَبِّهِ إِلَّا الْوَفَاءَ بِالْعَهْدِ".[22]

ثم شرع في تفصيل بنود هذا العهد الإلهي وشروطه التي عقدها مع عباده فقال:

"أَوَّلُ إِنْعَامِهِ عَلَيْكَ إِنْعَامُ الْخَلْقِ وَالْإِيجَادِ وَالْإِحْيَاءِ وَإِعْطَاءِ الْعَقْلِ وَالْآلَةِ وَالْمَقْصُودُ مِنْ كُلِّ ذَلِكَ اشْتِغَالُكَ بِالطَّاعَةِ وَالْخِدْمَةِ وَالْعُبُودِيَّةِ عَلَى مَا قَالَ: (وَما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ) [الذَّارِيَاتِ: 56] وَنَزَّهَ نَفْسَهُ عَنْ أَنْ يَكُونَ هَذَا الْخَلْقُ وَالْإِيجَادُ مِنْهُ عَلَى سَبِيلِ الْعَبَثِ فَقَالَ: (وَما خَلَقْنَا السَّماءَ وَالْأَرْضَ وَما بَيْنَهُما لاعِبِينَ) [الأنبياء: 16]... فَهُوَ سُبْحَانَهُ وَفَّى بِعَهْدِ الرُّبُوبِيَّةِ حَيْثُ خَلَقَكَ وَأَحْيَاكَ وَأَنْعَمَ عَلَيْكَ بِوُجُوهِ النِّعَمِ وَجَعَلَكَ عَاقِلًا مُمَيِّزًا فَإِذَا لَمْ تَشْتَغِلْ بِخِدْمَتِهِ وَطَاعَتِهِ وَعُبُودِيَّتِهِ فَقَدْ نَقَضْتَ عَهْدَ عُبُودِيَّتِكَ مَعَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى وَفَّى بِعَهْدِ رُبُوبِيَّتِهِ.

---

[20] الوفاء في ضوء القرآن الكريم، رسالة ماجستير، وفاء حيدر شقورة، كلية أصول الدين، الجامعة الإسلامية، غزة، فلسطين

[21] المصدر السابق نفسه.

[22] تفسير الرازي = مفاتيح الغيب أو التفسير الكبير، (4/ 40)

وَثَانِيهَا: أَنَّ عَهْدَ الرُّبُوبِيَّةِ يَقْتَضِي إِعْطَاءَ التَّوْفِيقِ وَالْهِدَايَةِ وَعَهْدَ الْعُبُودِيَّةِ مِنْكَ يَقْتَضِي الْجِدَّ وَالِاجْتِهَادَ فِي الْعَمَلِ، ثُمَّ إِنَّهُ وَفَّى بِعَهْدِ الرُّبُوبِيَّةِ فَإِنَّهُ مَا تَرَكَ ذَرَّةً مِنَ الذَّرَّاتِ إِلَّا وَجَعَلَهَا هَادِيَةً لَكَ إِلَى سَبِيلِ الْحَقِّ: وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ [الْإِسْرَاءِ: 44] وَأَنْتَ مَا وَفَّيْتَ الْبَتَّةَ بِعَهْدِ الطَّاعَةِ وَالْعُبُودِيَّةِ.

وَثَالِثُهَا: أَنَّ نِعْمَةَ اللَّهِ بِالْإِيمَانِ أَعْظَمُ النِّعَمِ، وَالدَّلِيلُ عَلَيْهِ أَنَّ هَذِهِ النِّعْمَةَ لَوْ فَاتَتْكَ لَكُنْتَ أَشْقَى الْأَشْقِيَاءِ أَبَدَ الْآبِدِينَ وَدَهْرَ الدَّاهِرِينَ، ثُمَّ هَذِهِ النِّعْمَةُ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى لِقَوْلِهِ: (وَما بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ) [النَّحْلِ: 53] ثُمَّ مَعَ أَنَّ هَذِهِ النِّعْمَةَ مِنْهُ فَإِنَّهُ يَشْكُرُكَ عَلَيْهَا وَقَالَ: (فَأُولئِكَ كانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُوراً) [الْإِسْرَاءِ: 19] فَإِذَا كَانَ اللَّهُ تَعَالَى يَشْكُرُكَ عَلَى هَذِهِ النِّعْمَةِ فَبِأَنْ تَشْكُرَهُ عَلَى مَا أَعْطَى مِنَ التَّوْفِيقِ وَالْهِدَايَةِ كَانَ أَوْلَى، ثُمَّ إِنَّكَ مَا أَتَيْتَ إِلَّا بِالْكُفْرَانِ عَلَى مَا قَالَ: (قُتِلَ الْإِنْسانُ مَا أَكْفَرَهُ) [عَبَسَ: 17] فَهُوَ تَعَالَى وَفَّى بِعَهْدِهِ، وَأَنْتَ نَقَضْتَ عَهْدَكَ.

وَرَابِعُهَا: أَنْ تُنْفِقَ نِعَمُهُ فِي سَبِيلِ مَرْضَاتِهِ، فَعَهْدُهُ مَعَكَ أَنْ يُعْطِيَكَ أَصْنَافَ النِّعَمِ وَقَدْ فَعَلَ وَعَهْدُكَ مَعَهُ أَنْ تَصْرِفَ نِعَمَهُ فِي سَبِيلِ مَرْضَاتِهِ وَأَنْتَ مَا فَعَلْتَ ذَلِكَ: (كَلَّا إِنَّ الْإِنْسانَ لَيَطْغى أَنْ رَآهُ اسْتَغْنى) [الْعَلَقِ: 6، 7] .

وَخَامِسُهَا: أَنْعَمَ عَلَيْكَ بِأَنْوَاعِ النِّعَمِ لِتَكُونَ مُحْسِنًا إِلَى الْفُقَرَاءِ: (وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ) [البقرة:195] ثُمَّ إِنَّكَ تَوَسَّلْتَ بِهِ إِلَى إِيذَاءِ النَّاسِ وإيحاشهم: (الَّذِينَ يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ) [الحديد: 24] [النِّسَاءِ: 37] .

وَسَادِسُهَا: أَعْطَاكَ النِّعَمَ الْعَظِيمَةَ لِتَكُونَ مُقْبِلًا على حمده وأنت تحمد غيره فانظر إن السُّلْطَانِ الْعَظِيمِ لَوْ أَنْعَمَ عَلَيْكَ بِخُلْعَةٍ نَفِيسَةٍ، ثُمَّ إِنَّكَ فِي حَضْرَتِهِ تُعْرِضُ عَنْهُ وَتَبْقَى مَشْغُولًا بِخِدْمَةِ بَعْضِ الْأَسْقَاطِ كَيْفَ تَسْتَوْجِبُ الْأَدَبَ والمقت فكذا هاهنا، وَاعْلَمْ أَنَّا لَوِ اشْتَغَلْنَا بِشَرْحِ كَيْفِيَّةِ وَفَائِهِ سُبْحَانَهُ بِعَهْدِ الْإِحْسَانِ وَالرُّبُوبِيَّةِ وَكَيْفِيَّةِ نَقْضِنَا لِعَهْدِ الإخلاص وَالْعُبُودِيَّةِ لَمَا قَدَرْنَا عَلَى ذَلِكَ".[23]

6. وَمَنْ أَوْفى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ

قال تعالى: (إِنَّ اللَّهَ اشْتَرى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعْداً عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْراةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بايَعْتُمْ بِهِ وَذلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ) [التوبة: 111]

روي عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ كَعْبٍ الْقُرَظِيِّ قال: لما بايعت الأنصار رسول الله صلى الله عليه وسلّم ليلة العقبة بمكة وهم سبعون نفسا، قالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ رَواحَةَ لِرَسُولِ اللَّهِ ﷺ: اشْتَرِطْ لِرَبِّكَ ولِنَفْسِكَ ما شِئْتَ. قالَ: أَشْتَرِطُ لِرَبِّي أنْ تَعْبُدُوهُ ولا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا، وأشْتَرِطُ لِنَفْسِي أنْ تَمْنَعُونِي مِمّا تَمْنَعُونَ مِنهُ أنْفُسَكم وأمْوالَكم. قالُوا: فَإذا فَعَلْنا ذَلِكَ فَما لَنا؟ قالَ: الجَنَّةُ. قالَ: رَبِحَ البَيْعُ، لا نُقِيلُ ولا نَسْتَقِيلُ. فَنَزَلَتْ: ﴿إنَّ اللَّهَ اشْتَرى مِنَ المُؤْمِنِينَ أنْفُسَهُمْ﴾ الآيَةَ.[24]

وقال بعض الزهاد: قالَ الأنْصارِيُّ: "بَيْعٌ رَبِيحٌ لا نُقِيلُ ولا نَسْتَقِيلُ"؛ لأنه اشترى الأنفس الفانية بالجنة الباقية.[25]

وقوله: (اشْتَرى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ. . .) الآية إنما هو عهد إليهم؛ حيث قال: (وَمَنْ

[23] تفسير الرازي = مفاتيح الغيب أو التفسير الكبير، (4/ 40، 41)
[24] تفسير الثعلبي = الكشف والبيان عن تفسير القرآن، (14/ 70)
[25] تفسير الماتريدي = تأويلات أهل السنة، (406/2)

أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ)، أي: لا أحد أوفى وأصدق بعهده من اللَّه إن وفيتم أنتم بعهده الذي عهد عليكم.[26] وقيل: وَمَنْ أَحْسَنُ وَفَاءً بِمَا ضَمِنَ وَشَرَطَ مِنَ اللَّهِ؟[27] وقال ابن عباس: (يريد بوعده). وهذا استفهام معناه الإنكار، أي: لا أحد أوفى بما وعد من الله تعالى.[28] وقيل: هو استفهام على جهة التقرير أي لا أحد أوفى بعهده من الله.[29] وقيل: هو اعتراضٌ مقرِّرٌ لمضمونِ ما قبله من حقية الوعدِ على نهج المبالغةِ في كونه سبحانه أوفى بالعهد من كل واف.[30] وَلَمَّا أَكَّدَ الْوَعْدَ بِقَوْلِهِ عَلَيْهِ حَقًّا أَبْرَزَهُ هُنَا فِي صُورَةِ الْعَهْدِ الَّذِي هُوَ آكَدُ وَأَوْثَقُ مِنَ الْوَعْدِ، إِذِ الْوَعْدُ فِي غَيْرِ حَقِّ اللَّهِ تَعَالَى جَائِزٌ إِخْلَافُهُ، وَالْعَهْدُ لَا يَجُوزُ إِلَّا الْوَفَاءُ بِهِ، إِذْ هُوَ آكَدُ مِنَ الْوَعْدِ.[31] يعني: ليس أحد أوفى من الله تعالى في عهده وشرطه، لأنه عهد أن مَنْ قتل في سبيل الله، فله الجنة، فيفي عهده ذلك وينجز وعده،[32] لأنه لا أحد أولى بإنجاز الوعد من الله.[33] وفيه تنبيه على أنه لا يكذب ولا يخلف البتة.[34] وَهُوَ يَتَضَمَّنُ الْوَفَاءَ بِالْوَعْدِ وَالْوَعِيدِ، وَلَا يَتَضَمَّنُ وَفَاءَ الْبَارِئِ بِالْكُلِّ، فَأَمَّا وَعْدُهُ فَلِلْجَمِيعِ، وَأَمَّا وَعِيدُهُ فَمَخْصُوصٌ بِبَعْضِ الْمُذْنِبِينَ وَبِبَعْضِ الذُّنُوبِ وَفِي بَعْضِ الْأَحْوَالِ.[35]

وقد أخبر الله تعالى بأن هذا الوعد الذي وعده للمجاهدين في سبيله وعد ثابت قد أثبته فِي التَّوْراةِ وَالْإِنْجِيلِ كما أثبته في القرآن، ثم قال (وَمَنْ أَوْفى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ) لأنّ إخلاف الميعاد قبيح لا يقدم عليه الكرام من الخلق مع جوازه عليهم لحاجتهم، فكيف بالغنى الذي لا يجوز عليه القبيح قط، ولا ترى ترغيباً في الجهاد أحسن منه وأبلغ.36

وقيل: وَالْمَعْنَى: أَنَّ نَقْضَ الْعَهْدِ كَذِبٌ. وَأَيْضًا أَنَّهُ مَكْرٌ وَخَدِيعَةٌ، وَكُلُّ ذَلِكَ مِنَ الْقَبَائِحِ، وَهِيَ قَبِيحَةٌ مِنَ الْإِنْسَانِ مَعَ احْتِيَاجِهِ إِلَيْهَا، فَالْغَنِيُّ عَنْ كُلِّ الْحَاجَاتِ أَوْلَى أَنْ يَكُونَ مُنَزَّهًا عَنْهَا.[37] فهو الغني عن كل الحاجات القادر على كل المقدورات.[38] فإن إخلاف الميعاد مِمَّا لا يكادُ يصدُرُ عن كرام الخلقِ مع إمكان صدورِه عنهم فكيف بجناب الخلاقِ الغنيِّ عن العالمين جل جلاله وسبكُ التركيب وإن كان على إنكار أن يكون أحدٌ أوفى بالعهد منه تعالى من غيرِ تعرضٍ لإنكار المساواةِ ونفيها لكن المقصودَ به قصداً مطرداً إنكارُ المساواةِ ونفيُها قطعاً فإذا قيل مَنْ أكرمُ من فلان أو لا أفضل منه فالمرادُ به حتماً أنه أكرمُ من كل كريم وأفضل من كل فاضل.[39]

قال الإمام الشعراوي: "وما دام الحق قد أعطى الوعد، فلن يوجد من هو أوفى منه؛ لذلك يقول: (وَمَنْ أوفى بِعَهْدِهِ مِنَ الله) وبذلك يطمئننا سبحانه على أن وعده محقق؛ لأن العهد ارتباط بين مُعَاهَد ومُعَاهِد، والذي يخرج عن هذا الارتباط أمران: الأول: ألا يكون صادقاً حين أعطى عهداً، بل كان في نيته

---

[26] تفسير الماتريدي = تأويلات أهل السنة، (487/5)
[27] جامع البيان، الطبري، (5/12)
[28] التفسير البسيط، الواحدي، (66/11)
[29] المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، ابن عطية، (87/3)
[30] تفسير أبي السعود = إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم، (105/4)
[31] البحر المحيط في التفسير، أبو حيان، (510/5)
[32] تفسير السمرقندي = بحر العلوم، (90/2)
[33] لباب التفاسير، الكرماني، ص647
[34] تفسير النيسابوري = غرائب القرآن ورغائب الفرقان، (535/3)
[35] تفسير القرطبي = الجامع لأحكام القرآن، (269/8)
[36] تفسير الزمخشري = الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، (314/2)
[37] تفسير الرازي = مفاتيح الغيب أو التفسير الكبير، (152/16)
[38] تفسير النيسابوري = غرائب القرآن ورغائب الفرقان، (535/3)
[39] تفسير أبي السعود = إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم، (106/4)

ألا يوفي، ولكنه أقام العهد خديعة حتى يستنيم له المعَاهَد. والأمر الثاني: أن يكون قد أعطى وعداً بما لا يستطيع تنفيذه، فهو كاذب...[40]

والله لا يليق به لا الكذب ولا الخديعة؛ فسبحانه مُنزَّه عن كل ذلك، ولا أحد أوْفَى بالعهد من الله. فقد يُطعن في العهد والوفاء به عدم القدرة، لكن قدرة الحق مستوفية. إذن: فالعهد الحقيقي إنما يؤخذ من الله، وقد جاء الحق بهذه القضية بشكل استفهامي (وَمَنْ أوفى بِعَهْدِهِ مِنَ الله) ؟ فالإجابة: لا أحد؛ لأن الذي يقدح في مسألة العهد الخُلف والكذب وغير ذلك. والله سبحانه مُنزَّه عن الكذب والخديعة؛ لأن الخديعة لا تأتي إلا من ماكر، وإذا سمع أي إنسان (وَمَنْ أوفى بِعَهْدِهِ مِنَ الله) ثم أدار فكره في الكون ليبحث عن جواب، فلا يجد إلا أن يقول: «الله» ، ولا أحد أوفى من الله بالعهد. وما دام الوعد بالجنة، فالجنة لا يملكها إلا هو سبحانه ووعده حق، وكلها تأكيدات بأن المسألة واقعة وحادثة"[41]

7. تجليات الوفاء الإلهي:

وقد تجلى الوفاء بالعهد الإلهي وتحقق في مواقف عدة نذكر منها على سبيل المثال:

<u>الوعد الإلهي بالاستخلاف في الأرض:</u>

قال تعالى: (وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْناً يَعْبُدُونَنِي لا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئاً وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذلِكَ فَأُولئِكَ هُمُ الْفاسِقُونَ) [النور: 55]

روى الحاكم والطبراني عن أبي بن كعب قال: لما قدم رسول الله صلّى الله عليه وسلّم وأصحابه المدينة، وآوتهم الأنصار، رمتهم العرب عن قوس واحدة، وكانوا لا يبيتون إلا بالسلاح، ولا يصبحون إلا فيه، فقالوا: ترون أنّا نعيش حتى نبيت آمنين مطمئنين، لا نخاف إلا الله، فنزلت آية: وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ.. الآية.[42]

قال وهبة الزحيلي: "لا يصح للمؤمنين المجاهدين أن يضجروا من مكافحة الأعداء، ولا ييأسوا من الحظوة بمظلة الإيمان، والبعد من الخوف على أنفسهم، حتى وإن استمروا في حمل السلاح، لأنه في النهاية ستتحقق لهم الثمرة اليانعة، وهي الاستخلاف في الأرض، فقد وعد الله الذين آمنوا بحق، وعملوا صالح الأعمال أن يستخلفهم في الأرض، واستخلافهم: هو أن يملّكهم البلاد، ويجعلهم أهلها، كما جرى في الشام والعراق وخراسان والمغرب، بدءا من خلافة الخلفاء الراشدين: أبي بكر وعمر وعثمان وعلي رضي الله عنهم، لأنهم أهل الإيمان وعمل الصالحات, وذلك كاستخلاف الذين سبقوهم في الإيمان والصلاح على الأرض، كداود وسليمان عليهما السلام، وقد تحقق هذا الوعد الإلهي، لأن وعد الله منجّز ففتحت الفتوحات الواسعة، في البلاد المختلفة، في مسيرة الفتح الإسلامي الظافر، ووعد الله المؤمنين أيضا التمكين لدينهم الذي ارتضاه لهم، وهو جعل دين الإسلام مكينا ثابتا في الأرض، قويا عزيزا، مهيبا في كل مكان، مرهوب الجانب من الأعداء، منصورا على الأعداء".[43]

---

[40] تفسير الشعراوي، (5518/9)
[41] تفسير الشعراوي، (5518/9)
[42] التفسير الوسيط، الزحيلي، (2/ 1767)
[43] التفسير الوسيط، الزحيلي، (2/ 1767)

الوعد الإلهي بانتصار الروم وفرحة المسلمين

أخبر القرآن عن الروم بأنهم سينتصرون في بضع سنين من إعلان هذا النبأ الذي يقول الله فيه: (غُلِبَتِ الرُّومُ، فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ، فِي بِضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ، بِنَصْرِ اللَّهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ، وَعْدَ اللَّهِ لا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ). [الروم: 1: 6].

الوعد بإجابة الدعاء:

قال الخطابي: "فَإِن قِيلَ فَمَا تأوِيلُ قَوْلِهِ سُبْحَانَ: (ادعُونِي أَسْتَجِبْ لَكم) [غافر/60]، هُوَ وَعْدٌ مِنَ الله جل وعز يَلْزَمُ الوَفَاءُ بِهِ، وَلَا يجوْزُ وُقُوْعُ الخُلْفِ فِيْهِ؟ قِيلَ هَذَا مُضْمَرٌ فِيْهِ المَشِيْئَةُ كَقَوْله: (بل إياهُ تدعُونَ فَيَكشِفُ مَا تَدْعُونَ إليه إنْ شَاءَ) [الأنعام: 41]، وَقَدْ يَرِدُ الكَلَامُ بِلَفْظٍ عَام، مُرَادُهُ خَاصٌّ، وَإنما يُسْتَجابُ مِن الدعَاءِ مَا وَافَقَ القَضَاءَ، وَمَعْلُومٌ أنهُ لَا تَظْهرُ لِكُل داع اسْتِجَابَة دعائِهِ؛ فَعَلمتَ أنهُ إنما جَاءَ فِي نوْعٍ خَاصٍّ مِنْهُ بِصِفةٍ مَعْلوْمَةٍ. وقد قِيْلَ: مَعْنَى الاسْتِجَابَةِ: أن الداعِي يُعَوَّضُ مَن دُعَائِهِ عِوَضاً مَا، فَرُبما كَانَ ذلِكَ إسعافاً بطلبتِهِ الَتي دَعَا لَهَا، وذلك إذَا وَافَقَ القَضَاءَ. فَإنْ لَمْ يُساعِدْهُ القَضَاء، فإنه يُعْطَى سَكِيْنَة فِي نَفْسِه، وانشراحاً فِي صدرِهِ، وصبْرَا يَسْهُلُ معهُ احتمالُ ثِقَلِ الوارداتِ عليه، وعلى كل حالٍ فلا يَعْدَمُ فائدةَ دعائِهِ، وهو نوع من الاستجابةِ».[44]

وَقَدْ رَوَى أبو هُرَيْرَةَ عن النبي - صلى الله عليه وسلم - أنه قال: "مَا مِنْ مُؤْمِنٍ يَنْصِبُ وَجْهَهُ لله، عز وجلَ، يَسْأَلهُ مَسْأَلَة إلا أعْطَاهُ إياهُ إما عَجَّلَهَا لَهُ فِي الدنيا، وإما ادَّخَرَها لَهُ فِي الآخِرةِ، ما لم يَعْجَلْ، قالوا: وَمَا عَجَلَتُهُ؟ قال: يقولُ: دَعَوْتُ، دَعَوْتُ، فَلَا أرَاهُ يُسْتَجَابُ لِي".[45]

الوعد بحفظ القرآن

لما جعل النبي - صلى الله عليه وسلم - يحرك شفتيه أثناء الوحي نهاه الله عن تحريك لسانه بتلاوة القرآن متعجلاً حفظه خشية نسيانه، وتكفل له بحفظه، فأنزلَ اللهُ تَعَالَى قوله: (لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ، إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ) قَالَ: جَمْعَهُ لَك فِي صَدْرِكَ، وَتَقْرَأَهُ (فإذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ) قَالَ: فَاسْتَمِعْ لَهُ وأنْصِتْ، (ثم إنَّ عَلَيْنَا بيانه).

قال ابن عباس: معناه أن علينا جمعه للنبي ﷺ "في صدره" يعنى إننا نضمن لنبينا أن نثبت القرآن ونرسخه في صدره، فيحفظه ولا ينساه أبداً، كما قال تعالى: (سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنْسَى) قال ابن عباس رضي الله عنهما: فلم ينس بعد نزول هذه الآية حتى مات إلاّ ما شاء الله».[46]

ويبقى كتاب الله في حفظ الله وكنفه فوق كيد الكائدين، ويرجع أصحاب الكيد بالخزي والذل والصغار... وعلى مر الزمن واستفحال الكيد تتجدد معجزة الوعد الإلهي في حفظ هذا القرآن العظيم (إنا نحن نزلنا الذكر وإنا له لحافظون) [سورة الحجر: 9].[47]

---

[44] شأن الدعاء، أبو سليمان حمد بن محمد بن إبراهيم بن الخطاب البستي المعروف بالخطابي، ص12

[45] رواه الإمام أحمد في المسند 2/ 448 من حديث أبي هريرة إلى قوله: "يدخرها له" وطرفه الأخير خرّجناه في رياض الصالحين ص 563 - 564 من حديث أبي هريرة أيضاً عند البخاري بشرح الفتح برقم /6340/ دعوات، ومسلم برقم /2735/ ذكر، والترمذي برقم /3384/ دعوات، وأبي داود برقم /1484/ صلاة، وابن ماجه برقم 3853/ دعاء، والموطأ 1/ 213 برقم 29، والحاكم 1/ 497 ما عدا طرفه الأخير بسند صحيح ووافقه الذهبي.

[46] منار القاري شرح مختصر صحيح البخاري، حمزة محمد قاسم، (1/ 51)

[47] مسألة التقريب بين أهل السنة والشيعة، ناصر بن عبد الله بن علي القفاري، (1/ 189)

الوعد بحفظ النبي من كيد الأعداء

قال محمد الزرقاني: "أنبأ القرآن بأن الله عاصم رسوله وحافظه من الناس لا يصلون إليه بقتل ولا يتمكنون من اغتيال حياته الشريفة بحال وذلك في قوله عز وجل: (وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ). [المائدة:67]. ولقد تحققت نبوءة القرآن هذه ولم يتمكن أحد من أعداء الإسلام أن يقتله عليه الصلاة والسلام مع كثرة عددهم ووفرة استعدادهم ومع أنهم كانوا يتربصون به الدوائر ويتحينون الفرص للإيقاع به والقضاء عليه وعلى دعوته وهو أضعف منهم استعدادا وأقل جنودا فمن الذي يملك هذا الوعد وتنفيذه إذن إلا الله الذي يغلب ولا يغلب والذي لا يقف شيء في سبيل تنفيذ مراده (وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ) [الأنعام: 61]".[48]

الوعد الإلهي بفتح مكة

تنبأ القرآن بأن الرسول وأصحابه وقد كانوا بالمدينة سيدخلون مكة آمنين محلقين رؤوسهم ومقصرين إذ قال سبحانه: (لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُوسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ لا تَخَافُونَ). [الفتح: 27]. ثم وقع هذا التنبؤ كما أخبر مع أن ظروفه لم تكن تسمح به في مجرى العادة فدل ذلك على أن هذا القرآن لا يمكن أن يكون كلام محمد ولا مخلوق سواه بل هو كلام القادر على أن يبلغ مراده ويخرق العادة.[49]

الوعد الإلهي لأم موسى:

قال تعالى لأم موسى حين أمرها أن تلقي به في البحر: (إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكِ وَجَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ) [القصص: 7]، أي: رسولاً إلى أهل مصر، فصدقت بذلك، ففعل الله- عز وجل- ذلك به، وبارك الله- تعالى- على موسى- عليه السلام-.

كل هذه وغيرها تجليات للوعد الإلهي وتمظهرات للوفاء به؛ لتؤكد أنه لا أحد أوفى بعهده من الله.

8. شروط الوعد الإلهي:

ولكي يتحقق الوعد الإلهي، يجب علينا أولا أن نحقق شروطه، التي ذكر العلماء بعضها، ومنها[50]:

الشرط الأول: إتباع الوحي الإلهي، وعدم التنكب عن طريقه أو الخروج عن هدايته (وَاتَّبِعْ مَا يُوحَى إِلَيْكَ).[يونس: 109]

والشرط الثاني: الصبر على تحمل متاعب الأمانة الإلهية والقيام بتكاليفها وأعبائها الثقيلة، عن وعي ويقظة، ودون هوادة ولا تهاون (وَاصْبِرْ).

والشرط الثالث: التأهب لاغتنام الفرصة المواتية، وعدم تضييعها متى حان أوان انتهازها (وَاصْبِرْ حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ). [يونس: 109]

9. رسالة الى من يشكك في الوعد الإلهي

قال وهبة الزحيلي: "جرت العادة أن كل رسول أو سفير عن غيره يكون محميا ومؤيدا بقوة وسلطان من أرسله، ليتمكن من أداء مهمته على الوجه الأكمل، ويعود سالما غانما إلى مقره ووطنه، والله

[48] مناهل العرفان في علوم القرآن، محمد عبد العظيم الزُّرْقاني، (2/ 371)
[49] مناهل العرفان في علوم القرآن، محمد عبد العظيم الزُّرْقاني، (2/ 375)
[50] التيسير في أحاديث التفسير، محمد المكي الناصري، (91/3)

تعالى أشد غيرة وأعظم سلطانا وتأييدا لرسله الذين بعثهم لهداية البشرية، فيحميهم من أعدائهم، وينصرهم على مخالفيهم في نهاية الأزمة والمحنة، لذا وبخ الله تعالى أولئك الفئة من الناس وهم ضعاف الإيمان أو عديمو الإيمان على ما طرأ عليهم من القلق، وعلى ظنهم أن الله تعالى لن ينصر محمدا عليه الصلاة والسلام وأتباعه، وأبان الله لهم أنه سبحانه أمر نبيه ومن آمن معه بالصبر وانتظار الوعد الإلهي، وأنزل على رسوله الآيات البينات التي يبلغها لقومه، وللناس أجمعين، فقال الله تعالى: (مَنْ كانَ يَظُنُّ أَنْ لَنْ يَنْصُرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيا وَالْآخِرَةِ فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ إِلَى السَّماءِ ثُمَّ لْيَقْطَعْ فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدُهُ ما يَغِيظُ). [الحج:15]".[51]

الخاتمة

وهكذا يتضح جليًّا أن الوفاء بالوعد الإلهي متحقق لا ريب فيه، وتجليات وعده في الماضي والحاضر خير دليل على أن تحققه في المستقبل أمر يقيني، وأن وقوعه محسوم، لا يحول دونه حائل، ولا يؤخره عائق.

وعليه فإن البشرى التي ساقها القرآن بالتمكين للإسلام في الأرض ليس لها دافع، والوعد الذي وعده الله للمؤمنين بالاستخلاف في الأرض لا خلف فيه، وإن ظن البعض أنه تأخر، فذلك لعدم تحقق شروطه؛ قال تعالى:(وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا). [النور: 55].

وهكذا قيد الله تعالى نصره وتمكينه للمؤمنين بشرطين: الإيمان وعمل الصالحات. فإذا تحقق الشرطان أوفى الله بوعده ونصره جنده كما نصر رسله وأتباعهم من قبل، (وَاللَّهُ غَالِبٌ عَلَى أَمْرِهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ). [يوسف: 21].

المصادر والمراجع

إحياء علوم الدين، أبو حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي (ت ٥٠٥هـ)، دار المعرفة - بيروت

أدب الدنيا والدين، أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب البصري البغدادي، الشهير بالماوردي (ت ٤٥٠هـ)، دار مكتبة الحياة.

البحر المحيط في التفسير، أبو حيان محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان أثير الدين الأندلسي (ت ٧٤٥هـ)، المحقق: صدقي محمد جميل، دار الفكر – بيروت، الطبعة: ١٤٢٠ هـ.

التعريفات الفقهية، محمد عميم الإحسان المجددي البركتي، دار الكتب العلمية (إعادة صف للطبعة القديمة في باكستان ١٤٠٧هـ - ١٩٨٦م)، الطبعة: الأولى.

التعريفات، علي بن محمد بن علي الزين الشريف الجرجاني (ت ٨١٦هـ)، المحقق: ضبطه وصححه جماعة من العلماء دار الكتب العلمية بيروت -لبنان

تفسير أبي السعود = إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم، أبو السعود العمادي محمد بن محمد بن مصطفى (ت ٩٨٢هـ)، الناشر: دار إحياء التراث العربي – بيروت.

التَّفْسِيرُ البَسِيْط، أبو الحسن علي بن أحمد بن محمد بن علي الواحدي، النيسابوري، الشافعي (ت ٤٦٨هـ)، عمادة البحث العلمي - جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، الطبعة: الأولى.

تفسير الشعراوي – الخواطر، محمد متولي الشعراوي (ت ١٤١٨هـ)، مطابع أخبار اليوم ، مصر.

[51] التفسير الوسيط للزحيلي، (2/ 1630)

تفسير الطبري = جامع البيان عن تأويل آي القرآن، محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الآملي، أبو جعفر الطبري (ت ٣١٠هـ)، تحقيق: الدكتور عبد الله بن عبد المحسن التركي، دار هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، الطبعة: الأولى.

تفسير الماتريدي (تأويلات أهل السنة)، محمد بن محمد بن محمود، أبو منصور الماتريدي (ت ٣٣٣هـ)، المحقق: د. مجدي باسلوم،: دار الكتب العلمية - بيروت، لبنان، الطبعة: الأولى.

التفسير الوسيط، وهبة بن مصطفى الزحيلي، دار الفكر – دمشق، الطبعة : الأولى.

التيسير في أحاديث التفسير، محمد المكي الناصري (ت ١٤١٤هـ)، دار الغرب الإسلامي، بيروت – لبنان، الطبعة: الأولى.

الجامع لأحكام القرآن، أبو عبد الله، محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، دار الكتب المصرية – القاهرة، الطبعة: الثانية.

جمهرة اللغة، أبو بكر محمد بن الحسن بن دريد الأزدي (ت ٣٢١هـ)، المحقق: رمزي منير بعلبكي، دار العلم للملايين – بيروت، الطبعة: الأولى ، (1082/2).

الذريعة إلى مكارم الشريعة، أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب الأصفهاني (ت ٥٠٢هـ)، تحقيق: د. أبو اليزيد أبو زيد العجمي، دار النشر: دار السلام – القاهرة.

الزهرة، أبو بكر محمد بن داود بن علي بن خلف الأصبهاني ثم البغدادي الظاهري (ت ٢٩٧هـ)

شأن الدعاء، أبو سليمان حمد بن محمد بن إبراهيم بن الخطاب البستي المعروف بالخطابي (ت ٣٨٨هـ)، المحقق: أحمد يوسف الدّقاق، دار الثقافة العربية.

صحيح البخاري، أبو عبد الله، محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة ابن بردزبه البخاري الجعفي، تحقيق: جماعة من العلماء، دار طوق النجاة – بيروت.

الصحيح المسند مما ليس في الصحيحين، أبو عبد الرحمن مقبل بن هادي الوادعي (ت ١٤٢٢ هـ)، دار الآثار - صنعاء، اليمن، الطبعة: الرابعة.

صحيح مسلم، أبو الحسين، مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري (٢٠٦ - ٢٦١ هـ)، المحقق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء الكتب العربية: فيصل عيسى البابي الحلبي – القاهرة.

الطبعة: الأولى.

طوق الحمامة في الألفة والألاف، أبو محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الأندلسي القرطبي الظاهري (ت ٤٥٦هـ)، تحقيق: د. إحسان عباس، المؤسسة العربية للدراسات والنشر - بيروت / لبنان، الطبعة: الثانية.

غرائب القرآن ورغائب الفرقان، نظام الدين الحسن بن محمد بن حسين القمي النيسابوري (ت ٨٥٠هـ)، المحقق: الشيخ زكريا عميرات، دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة: الأولى.

الغنية لطالبي طريق الحق ، عبد القادر بن موسى بن عبد الله بن جنكي دوست الحسني، أبو محمد، محيي الدين الجيلاني، أو الكيلاني، أو الجيلي (ت ٥٦١ هـ)، المحقق: أبو عبد الرحمن صلاح بن محمد بن عويضة، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان.

الفروق اللغوية، أبو هلال الحسن بن عبد الله بن سهل بن سعيد بن يحيى بن مهران العسكري (ت نحو ٣٩٥هـ)، حققه وعلق عليه: محمد إبراهيم سليم، دار العلم والثقافة للنشر والتوزيع، القاهرة – مصر.

الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد، الزمخشري جار الله (ت ٥٣٨هـ)، دار الكتاب العربي – بيروت، الطبعة: الثالثة. بحر العلوم، أبو الليث نصر بن محمد بن أحمد بن إبراهيم السمرقندي (ت ٣٧٣هـ).

الكشف والبيان عن تفسير القرآن، أبو إسحاق أحمد بن إبراهيم الثعلبي (ت ٤٢٧ هـ، دار التفسير، جدة - المملكة العربية السعودية، الطبعة: الأولى. مفاتيح الغيب = التفسير الكبير، أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي الرازي الملقب بفخر الدين الرازي خطيب الري (ت ٦٠٦هـ)، دار إحياء التراث العربي – بيروت، الطبعة: الثالثة

لباب التفاسير، أبو القاسم محمود بن حمزة الكرماني، المتوفى بعد سنة (٥٣١ هـ)، التحقيق: أربع رسائل دكتوراة بقسم القرآن وعلومه بكلية أصول الدين في جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية بالرياض.

المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، أبو محمد عبد الحق بن غالب بن عبد الرحمن بن تمام بن عطية الأندلسي المحاربي (ت ٥٤٢هـ)، المحقق: عبد السلام عبد الشافي محمد، دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة: الأولى.

مسألة التقريب بين أهل السنة والشيعة، ناصر بن عبد الله بن علي القفاري، دار طيبة للنشر والتوزيع، الطبعة: الثالثة.

مسند الإمام أحمد بن حنبل، أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني (ت ٢٤١هـ)، المحقق: أحمد محمد شاكر، دار الحديث – القاهرة، الطبعة: الأولى.

معجم مقاييس اللغة، أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي، أبو الحسين (ت ٣٩٥هـ)، المحقق: عبد السلام محمد هارون، دار الفكر.

منار القاري شرح مختصر صحيح البخاري، حمزة محمد قاسم، راجعه: الشيخ عبد القادر الأرناؤوط، عني بتصحيحه ونشره: بشير محمد عيون، مكتبة دار البيان، دمشق - الجمهورية العربية السورية، مكتبة المؤيد، الطائف - المملكة العربية السعودية.

مناهل العرفان في علوم القرآن، محمد عبد العظيم الزُّرْقاني (ت ١٣٦٧هـ)، الناشر: مطبعة عيسى البابي الحلبي وشركاه، الطبعة الثالثة.

الوفاء في ضوء القرآن الكريم، رسالة ماجستير، وفاء حيدر شقورة، كلية أصول الدين، الجامعة الإسلامية، غزة، فلسطين.

وفاء النبي صلى الله عليه وسلم لخديجة رضي الله عنها بعد وفاتها

د. محمد راشد العمر*

مقدمة:

الحمد لله رب العالمين وأفضل الصلاة وأتم التسليم على نبينا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين، وبعد:

فإنَّ الوفاء بالعهد، وعدم نسيانه أو الإغضاء عن واجبه، خلق كريم، بل هو من أنبل الصِفات والأخلاق الإنسانيّة وهو مرادف للغدر والخيانة، والوفاء خُلقٌ اجتماعيٌ إسلاميٌ من أجمل ما يُوصف به المرء من خُلُقٍ.

ولذا كان رسول الله صلى الله عليه وسلم فيه بالمحل الأفضل والمقام الأسمى، والمكان الأشرف، فوفاؤه كان مضرب المثل، وحقَّ له ذلك، وهو سيد الأوفياء.

ولن تجد في كتب التاريخ والسير من فجر الخليقة إلى اليوم، بل إلى قيام الساعة رجلا يداني أو يضاهي رسول الله صلى الله عليه وسلم في كمال خُلقه، وعظمة شخصيته، وباهر وفائه، فهو خير البرية أقصاها وأدناها، وهو أبر بني الدنيا وأوفاها، وما وُجِدَ على الأرض أنقى سيرة وسريرة، وأوفى بوعد وعهدٍ منه صلى الله عليه وسلم. وقد قال الله تعالى مثنياً على شمائله وأخلاقه : ﴿ وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ ﴾ [القلم:4]. ووفاء النبي صلى الله عليه وسلم شمل المؤمن والكافر، والصديق والعدو، والكبير والصغير،، الرجل والمرأة، حتى الجمادات، وكان لكل صنف من الناس نصيب من وفائه صلى الله عليه وسلم، وصدق الشاعر إذ قال:

نبي هاشمي أبطحي .....شمائله السماحة والوفاء[1]

ولقد كان صلى الله عليه وسلم مَضرِب المثل في الوفاء، والآيات شاهدة على ذلك، والمواقف حافلةٌ بذلك، وما حديثي عن وفاء النبي صلى الله عليه وسلم -وهو صاحبُ المقام الأعظم، والدرجةِ العليا- إلا تذكيرًا للمؤمنين؛ قال الله عز وجل :﴿ وَذَكِّرْ فَإِنَّ الذِّكْرَى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ ﴾[الذاريات: 55]، وتنبيهًا للغافلين؛ للرجوع إلى هديِ خير المرسلين، وإمام المتقين عليهم جميعًا أفضل صلاةٍ وأتمُّ تسليم.

يقول حسانُ بن ثابت رضي الله عنه مُرغمًا آنافَ المشركين بذِكر خصال رسول الله صلى الله عليه وسلم الكريمة، فمَن يباريه في تلك الخصال؟! ومنها الوفاء بالعهود، وإنجاز الوعود، وردُّ الجميل:

هجوتَ محمداً فأجبتُ عنه.....وعند الله في ذاك الجزاء

هجوتَ محمداً براً حنيفاً..... رسول الله شيمته الوفاء[2]

ولقد كان وفياً صلى الله عليه وسلم مع الكل مع الكفار والأعداء مع الصحب والأصدقاء مع الأقارب والزوجات مع أمته جميعاً بل حتى مع الجمادات. فكان بحق قد قدّم للبشرية النموذج الكامل في

---

* جامعة الزهراء. , d.omar75@yahoo.com

(1) ديوان البرعي، ص107.

(2) انظر، صحيح مسلم، كتاب فضائل الصحابة رضي الله عنهم، باب فضائل حسان بن ثابت رضي الله عنه، 4/ 1935.

كل أخلاقه، وليس هذا إلا ثمرة من ثمرات تلك الشجرة المباركة التي تجسدت في شخصه صلى الله عليه وسلم : شجرة الأخلاق الفاضلة التي أثمرت الوفاء وغيره.

وأن يحافظ الإنسان على هذا الخلق حتى بعد مفارقته لمن يحبهم ويوفي لهم من الصعوبة بمكان، لكن الناظر إلى سيرته صلى الله عليه وسلم ليجد أن وفاة هؤلاء الذين كان النبي صلى الله عليه وسلم وفياً لهم ما أنقصت مقدار أنملة من وفائه لهم بالرغم من بعدهم ومفارقتهم، فقدم النبي صلى الله عليه وسلم أروع القيم والصور لتجسيد هذا الخلق بعد فقدان محبيه، والنماذج كثيرة، وأبرزها وأعظمها وأكثرها إثارة للدهشة في عيون المخالفين وإجلالاً في عيون المتبعين ما كان منه لخديجة رضي الله عنها، فإنه لم ينته الوفاء لها بموتها، بالرغم من تزوج النبي صلى الله عليه وسلم مجموعة من النساء وكانت فيهن البكر وهي عائشة رضي الله عنه وكانت فيهن المميزات جمالا ومنزلة، كل ذلك لم يثنه عن إتمام الوفاء بل وتقديمه بأجمل صورة لخديجة بعد وفاتها. لذلك اخترت أن اجعل عنوان بحثي بمناسبة الاحتفال بمولد النبي صلى الله عليه وسلم الذي تقيمه جامعة حران التركية: «وفاء النبي صلى الله عليه وسلم لخديجة رضي الله عنها بعد وفاتها ».

وحتى ينتظم البحث جاءت خطته بعد هذه المقدمة في أربعة مطالب وخاتمة كما يأتي:

المطلب الأول- معنى خلق الوفاء.

المطلب الثاني- الأسباب المؤثرة على الوفاء بعد الموت.

المطلب الثالث- خديجة بنت خويلد وعوامل الوفاء لها.

المطلب الرابع- صور من وفائه صلى الله عليه وسلم لخديجة رضي الله عنها بعد وفاتها.

المطلب الأول- معنى خلق الوفاء:

أولاً- معنى الوفاء لغةً:

الوَفاء: ضد الْغدر، وَيُقَال: وَفَى يَفِي وَفاءً، وأوفى يُوفِي إِيفَاء لُغَتَانِ فصيحتان [3]، ووفى بعهده يفي وفاءً، وأوفى: إذا تمم العهد ولم ينقض حفظه[4] ، والوَفِيُّ: الَّذِي يُعطِي الحقَّ ويأْخذ الحقَّ[5]، ويُطلق اليوم اسم الوفي: على من يتصف بالإخلاص والصدق في المعاملة دون خيانةٍ أو غدرٍ.

ثانياً- معنى الوفاء اصطلاحًا:

الوفاء: ملازمة طريق المواساة، ومحافظة عهود الخلطاء[6].

وقيل: الصبر على ما يبذله الإنسان من نفسه، ويرهن به لسانه، والخروج مما يضمنه، وإن كان مجحفًا به. ويرى الجاحظ أنه لا يعد وفياً من لم تلحقه بوفائه أذية وإن قلّت [7].

قال ابن حزم: "الوفاء مركب من العدل، والجود، والنجدة؛ لأنَّ الوفي رأى من الجور ألَّا يقارض من

(3) جمهرة اللغة، ابن دريد الأزدي، 1082/2.
(4) المفردات ألفاظ القرآن، الراغب الأصفهاني، ص878.
(5) لسان العرب، ابن منظور، مادة (وفى)، 398/15.
(6) التعريفات، الجرجاني، ص253؛ التوقيف على مهمات التعاريف، المناوي، ص339.
(7) تهذيب الأخلاق، المنسوب للجاحظ، ص24.

وثق به، أو من أحسن إليه؛ فعدل في ذلك، ورأى أن يسمح بعاجل يقتضيه له عدم الوفاء من الحظ؛ فجاد في ذلك، ورأى أن يتجلَّد لما يتوقَّع من عاقبة الوفاء؛ فشجع في ذلك" [8].

والوفاء الخُلق الكامل الذي يدُل على تمام مكارم الأخلاق عند المرء، وهو أيضًا: الثبات والالتزام بما تم التعاهد عليه بين أي طرفين أو أكثر حتى الموت وفي أوقات السَعادة والشَقاء والفرح والترح.

وعن الأصمعي قال: "إذا أردت أن تعرف وفاء الرجل ووفاء عهده، فانظر إلى حنينه إلى أوطانه، وتشوُّقه إلى إخوانه، وبكائه على ما مضى من زمانه"[9].

ويمكن لي أن أعرف الوفاء بعد الموت: حفظ الجميل وعدم نسيان المحب بعد فقده وعدم ذكره إلا بالخير.

وقد تحققت كل معاني الوفاء بعد وفاة خديجة من قبل النبي صلى الله عليه وسلم، إذ لما يغيّب الموتُ الخل عن خليله قد تطوى صفحة ذلك الوفاء بسبب طبيعة الحياة الإنسانية وما يفعله الموت من قلة التواصل والانتباه والبعد عن العين الذي قد يبعد عن القلب، لكن كل ذلك لم يؤثر فيه صلى الله عليه وسلم بالرغم من واقعيته، وقد ناقشت هذه الأسباب في المطلب الآتي.

المطلب الثاني- الأسباب المؤثرة على الوفاء بعد الموت:

ليس من الصعب أن يكون الإنسان وفياً لأحبابه وأصحابه والمقربين منه في حياتهم، لكن المشكلة تكون بعد الموت؛ حيث تشكل مجموعة من الأسباب حاجزاً بين الإنسان ووفائه لأصحابه وخلانه تفرضها طبيعة الموت وآثاره، تؤثر على معظم الناس إلا ما ندر، ويمكن إجمال أهم هذه الأسباب فيما يأتي:

1- البعد عن مرأى العين، وكما يقال في المثل: البعيد عن العين بعيد عن القلب، مما يضعف الشعور به والتذكر له بعد موته؛ لأن الموت قد غيبه نهائيا عن الحياة فلا أمل في عودته. لكن النبي صلى الله عليه وسلم غيّر هذا المفهوم فكانت خديجة بعد وفاتها: بعيدة عن العين قريبة من القلب. فصدق قول الشاعر فيها:

بعدتم ولم يبعد عن القلب حبكم.....وغبتم وأنتم في الفؤاد حضور[10]

وكأن وفاء النبي صلى الله عليه وسلم لخديجة يضع قاعدة جديد مفادها: أن القلب لا ينبغي له أن يأتي متأخرًا ولا في الجزء الثاني من جملة ولا جوابًا لشرط. إن القلبَ هو آلة القياس ومعيارُ الحضور.

إن البعيد عن القلب بعيدٌ عن العين، وإن القريب من القلب تراهُ في كل الأماكن، وإن كان تحت الأرض أو فوق السماء أو بينك وبينه المسافات الشاسعة. لذلك بقي هذا الوفاء مستمرا لأن خديجة كانت في قلب النبي صلى الله عليه وسلم وفي وجدانه وفي كل مشاعره.

2- انشغال الإنسان بهموم الحياة الدنيا وبمن حوله من الأحياء قد ينسيه أمواته.

([8]) رسائل ابن حزم، 379/1.

([9]) بهجة المجالس وأنس المجالس، ابن عبد البر، ص168.

([10]) ديوان البرعي، ص131.

3- زواج الرجل بعد وفاة زوجته من غيرها وانشغاله بزيجاته الجديدة، فكيف وقد كان النبي صلى الله عليه وسلم قد تزوج أكثر من مرة، وفي نسائه من تختلف عن خديجة فخديجة كانت ثيباً وقد سبق لها الزواج برجلين قبل زواجها بالنبي صلى الله عليه وسلم، وكانت تكبره بالسن بفارق كبير، وأما عائشة رضي الله عنها فقد كانت بكرا أوتيت من الحسن كثيراً، ومن زوجاته الجميلات أيضاً صفية وجويرية، بل كن معظم زوجاته يتمتعن بصفات تكون محط إعجاب الرجل، وهذا كله قد ينسي الرجل زوجته المتوفاة ولا سيما مع مرور الزمن وانشغاله بزوجاته، فكيف وحال الرسول صلى الله عليه وسلم وعنده تسع زوجات.

4- انشغال الرسول صلى الله عليه وسلم بأعباء الدعوة وأعباء الحكم وقيادة الأمة، وكم تحتاج تلك الأمور إلى وقت طويل بحيث لا يبقى للعواطف أي مجال بسبب الازدحام.

5- حياته صلى الله عليه وسلم مع خديجة رضي الله عنها كانت في مكة، لكن بعد وفاتها انتقل إلى المدينة وبقي هناك حتى توفاه الله، فجغرافيا الذكريات التي قضاها مع خديجة كانت في مكة وقد تغيرت الجغرافية ولعل انتقال الإنسان من مكان إلى آخر قد ينسيه أحبته فكيف وقد فقدهم ثم انتقل للعيش في مكان آخر.

ومع كل تلك الأسباب وغيرها بقي النبي صلى الله عليه وسلم مخلصاً لخديجة محباً لها وفياً، منذ أن تزوجها حتى آخر حياته صلى الله عليه وسلم، ولعل قائل أن يقول: إذا كان الرسول صلى الله عليه وسلم وفياً لخديجة رضي الله عنها فلماذا تزوج بعد وفاتها؟ **ويمكن الرد عليه**: بأن عادة العرب وقتها كثرة الزيجات وتعدد الزوجات ومع ذلك فإن النبي صلى الله عليه وسلم لم يتزوج على خديجة رضي الله عنها في حياتها، أي لم يجمع بينها وبين أي امرأة أخرى، وهذا يدل إلى أن حبها كان يملئ قلبه صلى الله عليه وسلم ويدل على تقديره لها وتكريمها أشد التكرم بالرغم من أنها لم تكن بكرا وكانت أكبر منه سناً، ولهذا فإن دواعي زواجه بغيرها حال حياته مبررة وواقعية وهو الشاب الفتي صاحب الحسب العظيم والأخلاق النبيلة الفاضلة، ومع ذلك لم يتزوج عليها، وهذا إن دل فإنما يدل على عظم مكانتها عنده وحبه لها حباً لا تحده الحدود، قال الحافظ ابن حجر: " ومما كافأ النبيُّ صلى الله عليه وسلم به خديجة في الدنيا أنه لم يتزوَّج في حياتها غيرها، وقال: وهذا مما لا اختلاف فيه بين أهل العلم بالأخبار، وفيه دليلٌ على عظم قدرها عنده وعلى مزيد فضلها؛ لأنها أغنته عن غيرها، واختصَّت به بقدر ما اشترك فيه غيرها مرَّتين؛ لأنه صلى الله عليه وسلم عاش بعد أن تزوَّجها ثمانية وثلاثين عامًا انفردَت خديجة منها بخمسةٍ وعشرين عامًا، وهي نحو الثلثين من المجموع، ومع طول المدَّة فصَان قلبها فيها من الغيرة ومن نَكد الضرائر الذي ربما حصل له هو منه ما يشوش عليه بذلك، وهي فضيلةٌ لم يشاركها فيها غيرُها " [11].

فلو أن النبي صلى الله عليه وسلم لم يتزوج بعدها لكن الأمر أهون وأسهل في الوفاء بجميع صوره من استمرار حبها والبكاء حين تذكرها وإكرام صديقاتها وذكرها بكل ما هو خير. لكن أن يتزوج الإنسان أكثر من مرة ويبقى يتذكر زوجته الأولى ويثني عليها بل يذكر نحوها من المشاعر أمام زوجاته وهي متوفاة ما يحلمن به وهن على قيد الحياة ، هذا قمة الأخلاق والتغلب على واقعية المشاعر، والارتقاء في مثالية الوفاء والإخلاص لها، انظر إلى ذلك في حديث النبي صلى الله عليه وسلم الذي روته عائشة رضي

([11]) فتح الباري، ابن حجر، 137/7.

الله عنها، فقالت: « مَا غِرْتُ عَلَى نِسَاءِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِلَّا عَلَى خَدِيجَةَ وَإِنِّي لَمْ أُدْرِكْهَا، قَالَتْ: وَكَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا ذَبَحَ الشَّاةَ، فَيَقُولُ: «أَرْسِلُوا بِهَا إِلَى أَصْدِقَاءِ خَدِيجَةَ» قَالَتْ: فَأَغْضَبْتُهُ يَوْمًا، فَقُلْتُ: خَدِيجَةَ فَقَالَ: رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إِنِّي قَدْ رُزِقْتُ حُبَّهَا»[12]. فأن يجهر النبي صلى الله عليه وسلم بحبها ويعتبره رزقاً ساقه الله إليه أمام الشابة المتميزة بكثير من الصفات بين زوجاته دون أن يكون مضطراً لذلك، هذا لعمري قمة الإخلاص والوفاء يعجز عنه معظم الناس بل لا يستطيعونه، وإن كان ثمة مشاعر لديهم من قبيل هذا فإنهم يكتمونها إيثاراً للسلامة، فانظر إلى قمة الوفاء، ولعل هذا ما حدا بتوماس كاريل لأن يقول: " وكذلك ما انفك محمد يذكر خديجة حتى لقي ربه حتى إن عائشة - زوجه الصغيرة المحبوبة تلك التي اشتهرت بين المسلمين بجميع المناقب والفضائل طول حياتها- هذه السيدة البارعة الجمال والفطنة سألته ذات يوم: ألست الآن أفضل من خديجة؟ لقد كانت أرملة مسنة قد ذهب جمالها وأراك تحبني أكثر مما كنت تحبها، فأجاب محمد: كلا والله لست أفضل منها وكيف وهي التي آمنت بي والكل كافر ومنكر، ولم يك لي في هذا العالم إلا صديق واحد، وهذا الصديق هي "[13].

المطلب الثالث- خديجة بنت خويلد، وعوامل الوفاء لها:

أولاً- ترجمة خديجة بنت خويلد رضي الله عنها:

خديجة بنت خويلد بن أسد بن عبد العزى بن قصي القرشية الأسدية أم المؤمنين زوج النبي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أول امرأة تزوجها، وأول خلق الله إسلاماً بإجماع المسلمين، لم يتقدمها رجل ولا امرأة.كانت تدعى في الجاهلية الطاهرة، تزوجت قبل النبي صلى الله عليه وسلم عتيق بن عابد بن عبد الله بن عمر بن مخزوم ثم خلف عليها هند بن زرارة بن النباش، ثم تزوجها رسول الله صلى الله عليه وسلم قبل الوحي، وعمره حينئذ خمس وعشرون سنة، وكان عمرها حينئذ أربعين سنة وأقامت معه أربعاً وعشرين سنة، وكانت خديجة امرأة حازمة لبيبة شريفة مع ما أراد الله بها من كرامتها، وكانت أوسط نساء قريش نسبا، وأعظمهم شرفا، وأكثرهم مالا، وولدت لرسول الله صلى الله عليه وسلم ولده كلهم قبل أن ينزل عليه الوحي: زينب، وأم كلثوم، وفاطمة، ورقية، والقاسم، والطاهر والطيب.

وأما إسلامها فقد كانت خديجة رضي الله عنها أول من آمن بالله ورسوله، وصدقت بما جاء به، فخفف الله بذلك عن رسول الله صلى الله عليه وسلم لا يسمع شيئاً يكرهه من رد عليه وتكذيب له فيحزنه إلا فرج الله عنه بها إذا رجع إليها تثبته وتخفف عنه، وتصدقه وتهون عليه أمر الناس رضي الله عنها.

وقد وردت كثير من النصوص عن النبي صلى الله عليه وسلم بحق خديجة تعلي من شأنها وتبشرها بالجنة وتعدها من خير نساء العالمين، ومن تلك النصوص:

- عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه، عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه وسلم، قال: «خَيْرُ نِسَائِهَا مَرْيَمُ، وَخَيْرُ نِسَائِهَا خَدِيجَةُ» [14].

([12]) صحيح مسلم، كتاب فضائل الصحابة رضي الله عنهم، باب فضائل خديجة رضي الله عنها، رقم (2453)، 1888/4.

([13]) الأبطال، توماس كارليل، ص75.

([14]) صحيح البخاري واللفظ له، كتاب أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم، باب تزويج النبي صلى الله عليه وسلم خديجة،

- وعن أنس بن مالك رضي الله عنه، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: « خَيْرُ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ: مَرْيَمُ بِنْتُ عِمْرَانَ، وَخَدِيجَةُ بِنْتُ خُوَيْلِدٍ، وَفَاطِمَةُ بِنْتُ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وآسية امرأة فرعون» [15].

- وعن أبي هريرة رضي الله عنه قال: « أَتَى جِبْرِيلُ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ: هَذِهِ خَدِيجَةُ قَدْ أَتَتْ مَعَهَا إِنَاءٌ فِيهِ إِدَامٌ، أَوْ طَعَامٌ أَوْ شَرَابٌ، فَإِذَا هِيَ أَتَتْكَ فَاقْرَأْ عَلَيْهَا السَّلَامَ مِنْ رَبِّهَا وَمِنِّي وَبَشِّرْهَا بِبَيْتٍ فِي الجَنَّةِ مِنْ قَصَبٍ لَا صَخَبَ فِيهِ، وَلَا نَصَبَ » [16].

توفيت خديجة رضي الله عنها قبل الهجرة بثلاث سنين، ودفنت بالحجون، كان عمرها خمساً وستين سنة[17] .

ثانياً- عوامل الوفاء لخديجة رضي الله عنها:

مما لا شك فيه أن إنسانية النبي صلى الله عليه وسلم وما جبله الله عليه من صفات خلقية تجسدت في أعظم مخلوق يحمل منظومة الأخلاق الكاملة بأن يكون أوفى الناس مع الكل، فكيف إذا كان هذا الصاحب هو الزوجة! وكيف إذا كانت خديجة! ولعل قراءة في ميزات خديجة تجعلنا نعرف لماذا كل هذا الوفاء حتى بعد الموت بالرغم من تزوجه صلى الله عليه وسلم أكثر من امرأة وانشغاله بهموم الدعوة، ولعل الصفات التي وجدت في خديجة رضي الله عنها جعلت الرسول صلى الله عليه وسلم لا يقدم عليها أحداً في المحبة والوفاء حتى بعد موتها، ويمكن أن أجمل هذه العوامل بما يأتي:

1- كانت رضي الله عنها مثالاً للزوجة الصالحة الطائعة المطيعة التي تقف مع زوجها في أحنك الظروف وأقساها، فلقد قدمت كل ما لديها لحبيبها النبي صلى الله عليه وسلم دون أن تمننه أو تتكبر عليه، وهي المرأة الغنية الشريفة صاحبة الحسب والجاه والأصل الرفيع.

2- إيمانها بدعوته، بل كانت أول من آمن به على الإطلاق، فكانت له السند والعون والمخفف من أعباء الدعوة وهمومها. ولعل إيمانها بدعوته كان من أحد أهم الظروف التي ساعدت النبي صلى الله عليه وسلم في تحمل هموم الدعوة، ولذلك عندما فقدها سمى ذلك العام بعام الحزن؛ لأنها كانت وزيرة صدق في الإسلام.

3- تصديقها الكامل له ونصرته والاعتراف بفضائله صلى الله عليه وسلم، ولا أدل على ذلك عندما قالت له بعد أن جاءه الوحي وأخبرها، فقالت له: « يا أبا القاسم أين كنت فو الله لقد بعثت رسلي في طلبك حتى بلغوا مكة ورجعوا، فقلت لها: إن الأبعد لشاعر أو مجنون، فقالت: أعيذك بالله يا

رقم (3815)، 38/5؛ صحيح مسلم، كتاب فضائل الصحابة رضي الله عنهم، باب فضائل خديجة، رقم(2430)، 1886/4.

([15]) صحيح ابن حبان، كتاب إخباره صلى الله عليه وسلم عن مناقب الصحابة، رقم (6951)، 401/15، وقال عنه المحقق شعيب الأنؤوط: صحيح.

([16]) صحيح البخاري، كتاب أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم، باب تزويج النبي صلى الله عليه وسلم خديجة، رقم (3820)، 39/5؛ صحيح مسلم، كتاب فضائل الصحابة رضي الله عنهم، باب فضائل خديجة، رقم (2432)، 1887/4.

([17]) أسد الغابة، ابن الأثير، 80/7 وما بعدها؛ وانظر، سير أعلام النبلاء، الذهبي، 1/ 194 وما بعدها.

أبا القاسم من ذلك، ما كان الله عز وجل ليفعل بك ذلك مع ما أعلم من صدق حديثك، وعظم أمانتك، وحسن خلقك، وصلة رحمك»[18].

وفي البخاري: «كَلَّا، أَبْشِرْ فَوَاللَّهِ لَا يُخْزِيكَ اللَّهُ أَبَدًا، فَوَاللَّهِ إِنَّكَ لَتَصِلُ الرَّحِمَ، وَتَصْدُقُ الحَدِيثَ، وَتَحْمِلُ الكَلَّ، وَتَكْسِبُ المَعْدُومَ، وَتَقْرِي الضَّيْفَ، وَتُعِينُ عَلَى نَوَائِبِ الحَقِّ» [19] .

4- رزقه الله منها بالولد فقد كان كل أولاده ذكورا وإناثا من خديجة عدا إبراهيم من ماريا القبطية.

5- هي زوجته الأولى وحبه الأول من النساء حيث عاشت معه ما يقرب خمساً وعشرين سنة قضاها معها لوحدها لم تشاركها أي امرأة هذا المشاعر فقدمت كل ما لديها من عواطف لترضي زوجها وحبيبها النبي صلى الله عليه وسلم.

إذاً يمكن القول بأن خديجة كانت سندا بمالها ونفسها وصبرها، تشهد لها بذلك السيرة النبوية حتى توفيت على عهدها. همة عالية وعزيمة ماضية وسند عظيم للدعوة ولحاملها؛ بذل للجهد والمال والنفس والنفيس في سبيل إعلاء كلمة الله.

ولقد أثر كل هذا الود والحب والتضحية في وفاء الرسول صلى الله عليه وسلم، إذ هل جزاء الإحسان إلا الإحسان، فكيف إذا كان الوفاء والإحسان إلى الحبيبة الغائبة التي أبعدها الموت عن حبيبها، وقد تجلى وفاء النبي صلى الله عليه وسلم لخديجة في الماديات والمعنويات في صور كثيرة، أفردها وأبينها في المطلب الآتي مفصلاً.

المطلب الرابع- صور من وفائه صلى الله عليه وسلم لخديجة رضي الله عنها بعد وفاتها:

أولاً- حزن النبي صلى الله عليه وسلم على وفاتها وتسميته سنة وفاتها عام الحزن:

ماتت السيدة خديجة في عام الهجرة مع أبي طالب عم النبي صلى الله عليه وسلم، ولقد سمى النبي صلى الله عليه وسلم هذا العام عام الحزن[20] وكان في العام السادس من الوحي [21]، فعظمت المصيبة على رسول اللَّه صلّى اللَّه عليه وسلّم بموتهما وسمّاه بذلك الاسم[22]. وتذكر بعض الروايات أن الأمر قد اشتد على رسول الله وخشي عليه بسبب وفاتها كما أخرج الطبراني عن عبد الله بن عبد بن عمير قال: «لَمَّا مَاتَتْ خَدِيجَةُ اشْتَدَّ ذَلِكَ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى خَشِيَ عَلَيْهِ حَتَّى تَزَوَّجَ عَائِشَةَ»[23]. حيث كانت خديجة وزيرة صدق على الإسلام، كان يسكن إليها[24].

([18]) سيرة ابن إسحاق، ص 122.

([19]) صحيح البخاري، كتاب تفسير القرآن، باب ما { ما ودعك ربك وما قلى }، رقم (4953)، 173/6؛ صحيح مسلم، كتاب الإيمان، باب بدء الوحي، رقم(252)، 1/ 139.

([20]) البصائر والذخائر، أبو حيان التوحيدي، 179/4.

([21]) ثمار القلوب، الثعالبي، ص644.

([22]) إمتاع الأسماع، المقريزي، 45/1.

([23]) المعجم الكبير، الطبراني، رقم (1101)، 452/22.

([24]) سيرة ابن إسحاق، ص243؛ الذرية الطاهرة للدولابي، ص 40.

ثانياً- ذكرها بالخير دائماً بعد موتها:

قد يفارق الزوج زوجته إما بطلاق أو موت، ومع وجود زوجة أخرى قدْ ينسى الزوج فضائل زوجته الأولى، وربما يمدح زوجته الجديدة رغبة في إرضائها، متناسياً للزوجة المتوفاة فضلها، ولقد كان رسول الله صلى الله عليه وسلم مثالاً عالياً للوفاء ورد الجميل لأهله، فقد كان يعامل خديجة رضي الله عنها في حياتها بغاية الإحسان والإكرام والتقدير، وبعد موتها ظل يذكرها ويثني عليها ويعدد فضائلها، ولا شك أن الوفاء للميت بعد وفاته مأثرة وخصلة بديعة، ومن مظاهر وفاء النبي صلى الله عليه وسلم لخديجة رضي الله عنها: أنه دائماً ما كان يذكرها بلسان محبٍ يعرف فضلها ومناقبها، ولما رأت أم المؤمنين عائشة رضي الله عنها دوام تذكره لها هاجت غيرتها وهي بعد آثر نساءه لديه، وأجملهن، وأصغرهن سناً، بالإضافة إلى أنها البكر الوحيدة من زوجاته، قالت: « مَا غِرْتُ عَلَى أَحَدٍ مِنْ نِسَاءِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، مَا غِرْتُ عَلَى خَدِيجَةَ، وَمَا رَأَيْتُهَا، وَلَكِنْ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُكْثِرُ ذِكْرَهَا »[25]. وفي رواية مسلم: قَالَتْ: «مَا غِرْتُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى امْرَأَةٍ مِنْ نِسَائِهِ، مَا غِرْتُ عَلَى خَدِيجَةَ لِكَثْرَةِ ذِكْرِهِ إِيَّاهَا وَمَا رَأَيْتُهَا قَطُّ»[26].

وفي رواية صرح بأنها الأفضل ولم يبدله الله بخير منها أبداً ، ويؤكد ذلك ما روته عائشة نفسها حيث قالت: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَكَادُ يَخْرُجُ مِنَ الْبَيْتِ حَتَّى يَذْكُرُ خَدِيجَةَ, فَيُحْسِنُ عَلَيْهَا الثَّنَاءَ , فَذَكَرَهَا يَوْمًا مِنَ الْأَيَّامِ, فَأَدْرَكَتْنِي الْغَيْرَةُ فَقُلْتُ: هَلْ كَانَتْ إِلَّا عَجُوزًا, فَقَدْ أَبْدَلَكَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ خَيْرًا مِنْهَا, فَغَضِبَ حَتَّى اهْتَزَّ مُقَدَّمُ شَعْرِهِ مِنَ الْغَضَبِ, ثُمَّ قَالَ: لَا وَاللَّهِ مَا أَخْلَفَ اللَّهُ لِي خَيْرًا مِنْهَا, وَقَدْ آمَنَتْ بِي إِذْ كَفَرَ بِيَ النَّاسُ, وَصَدَّقَتْنِي وَكَذَّبَنِي النَّاسُ , وَوَاسَتْنِي مِنْ مَالِهَا إِذْ حَرَمَنِي النَّاسُ, وَرَزَقَنِي اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ الْأَوْلَادَ مِنْهَا, إِذْ حَرَمَنِي أَوْلَادَ النِّسَاءِ»، قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: فَقُلْتُ: بَيْنِي وَبَيْنَ نَفْسِي لَا أَذْكُرُهَا بِسَيِّئَةٍ أَبَدًا[27].

ثالثاً- استمرار محبته لها بعد موتها وعدم تقديم أحد عليها:

قد يكون الثناء بخير على من صاحب الإنسان وما رأى منه إلا طيبا أمر مقبول، لكن أن يعلن أيضا بعد وفاته أنه قد رزق حبها أمام زوجاته، فهذا قمة الوفاء والإخلاص، وقد سبق ذكر حديث عائشة: « مَا غِرْتُ عَلَى نِسَاءِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِلَّا عَلَى خَدِيجَةَ وَإِنِّي لَمْ أُدْرِكْهَا، قَالَتْ: وَكَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا ذَبَحَ الشَّاةَ، فَيَقُولُ: «أَرْسِلُوا بِهَا إِلَى أَصْدِقَاءِ خَدِيجَةَ» قَالَتْ: فَأَغْضَبْتُهُ يَوْمًا، فَقُلْتُ: خَدِيجَةَ فَقَالَ: رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إِنِّي قَدْ رُزِقْتُ حُبَّهَا»[28].

والأقوى من ذلك أنها كانت دائماً في المرتبة الأولى حين المقارنة مع زوجاته وأنها أفضل زوجة رزقه الله بها، فقد روت أمنا عائشة رضي الله عنها فقالت: « كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا ذَكَرَ خَدِيجَةَ أَحْسَنَ عَلَيْهَا الثَّنَاءَ، فَقُلْتُ: مَا تَذْكُرُ مِنْهَا وَقَدْ أَبْدَلَكَ اللهُ بِهَا خَيْرًا؟، قَالَ: «مَا أَبْدَلَنِي اللهُ بِهَا خَيْرًا مِنْهَا، صَدَّقَتْنِي إِذْ كَذَّبَنِي النَّاسُ، وَوَاسَتْنِي بِمَالِهَا إِذْ حَرَمَنِي النَّاسُ، وَرَزَقَنِي اللهُ مِنْهَا الْوَلَدَ إِذْ لَمْ يَرْزُقْنِي مِنْ

---

(25) صحيح البخاري، كتاب مناقب الأنصار، باب تزوج النبي صلى الله عليه وسلم خديجة، رقم (3818)، 38/5.
(26) صحيح مسلم، كتاب فضائل الصحابة، باب فضائل خديجة رضي الله عنها، رقم (2435)، 1889/4.
(27) الشريعة، الآجري، رقم (1681)، 2193/5؛ الاستيعاب في معرفة الأصحاب، ابن عبد البر، 1823/4.
(28) سبق تخريجه.

غَيْرِهَا»[29]. الله ما أوفاك يا رسول الله كان بإمكانك أن تكتم هذه المشاعر والحقائق لا سيما أن الطرف الآخر الذي تواجهه بهذه الحقيقة هي الزوجة الشابة الذكية الجميلة والتي تحبها حباً جماً، لكن جمال إنسانيتك وأخلاقك العظيمة جعلتك تجهر بهذه الحقيقة دون خوف أو تملق أو محاباة بالرغم أن التي تذكر فضلها وتصدح به راحلة بعيدة لا يمكن عودتها إلى هذه الحياة لم تنسيك زوجتك الشابة ولا بقية زوجاتك تلك الحقيقية بل لم تكتفي بمعرفتها لكنك تفتأ تصدح بها، فأي وفاء هذا الذي يحمله قلبك العظيم يا حبيب الله، لكن الله زكّاك في كتابه الكريم وقال عنك : ﴿ وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ ﴾ [القلم:4].

رابعاً- سعادته بلقاء قريبات خديجة رضي الله عنها وصديقاتها ومحباتها وإكرامهن:

كان صلى الله عليه وسلم يسعد بلقاء قريبات خديجة وصديقاتها ومحباتها بعد موتها، بل كان يكرمهن أشد الإكرام، فعن عائشة رضي الله عنها قالت: « اسْتَأْذَنَتْ هَالَةُ بِنْتُ خُوَيْلِدٍ أُخْتُ خَدِيجَةَ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَعَرَفَ اسْتِئْذَانَ خَدِيجَةَ فَارْتَاحَ لِذَلِكَ فَقَالَ: «اللهُمَّ هَالَةُ بِنْتُ خُوَيْلِدٍ» فَغِرْتُ فَقُلْتُ: وَمَا تَذْكُرُ مِنْ عَجُوزٍ مِنْ عَجَائِزِ قُرَيْشٍ، حَمْرَاءِ الشِّدْقَيْنِ، هَلَكَتْ فِي الدَّهْرِ فَأَبْدَلَكَ اللهُ خَيْرًا مِنْهَا» [30].

قال النووي: "فارتاح لذلك أي: هش لمجيئها وسر بها لتذكره بها خديجة وأيامها، وفي هذا كله دليل لحسن العهد وحفظ الود ورعاية حرمة الصاحب والعشير في حياته ووفاته وإكرام أهل ذلك الصاحب"[31].

وكان صلى الله عليه وسلم يكرم صديقات خديجة رضي الله عنها ومحباتها بعد موتها، ومما ورد في ذلك:

- عن عائشة رضي الله عنها قالت: « وَإِنْ كَانَ لَيَذْبَحُ الشَّاةَ فَيُهْدِي فِي خَلَائِلِهَا مِنْهَا مَا يَسَعُهُنَّ» .[32]

- وعن أنس رضي الله عنه قال: « كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أُتِيَ بِشَيْءٍ يَقُولُ:اذْهَبُوا بِهِ إِلَى فُلَانَةَ فَإِنَّهَا كَانَتْ صَدِيقَةَ خَدِيجَةَ، اذْهَبُوا بِهِ إِلَى فُلَانَةَ فَإِنَّهَا كَانَتْ تُحِبُّ خَدِيجَةَ»[33] .

- وعن عائشة رضي الله عنها قالت: « جَاءَتْ عَجُوزٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ عِنْدِي، فَقَالَ: لَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ أَنْتِ؟ قَالَتْ: أَنَا جَثَّامَةُ الْمُزَنِيَّةُ، فَقَالَ: بَلْ أَنْتِ حَسَّانَةُ الْمُزَنِيَّةُ، كَيْفَ أَنْتُمْ؟ كَيْفَ حَالُكُمْ؟ كَيْفَ كُنْتُمْ بَعْدَنَا؟ قَالَتْ: بِخَيْرٍ بِأَبِي أَنْتَ وَأُمِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَلَمَّا خَرَجَتْ قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، تُقْبِلُ عَلَى هَذِهِ الْعَجُوزِ هَذَا الْإِقْبَالَ؟ فَقَالَ: إِنَّهَا كَانَتْ تَأْتِينَا زَمَنَ خَدِيجَةَ، وَإِنَّ حُسْنَ الْعَهْدِ مِنَ الْإِيمَانِ»[34]والمراد بالعهد هنا: الحفظ والمراعاة [35].

([29]) المعجم الكبير، الطبراني، رقم (22)، 13/23.

([30]) صحيح مسلم، كتاب فضائل الصحابة رضي الله عنهم ن باب فضل خديجة رضي الله عنها، رقم(2437)، 1889/4.

([31]) شرح النووي على مسلم، النووي، ص15/ 202.

([32]) سبق تخريجه.

([33]) المستدرك على الصحيحين، الحاكم، كتاب البر والصلة، رقم(7339)، 193/4، وقال عنه: صحيح الإسناد ولم يخرجاه ووافقه الذهبي.

([34]) المستدرك على الصحيحين، الحاكم، كتاب الإيمان، رقم(40)، 62/1. وقال عنه: صحيح على شرط الشيخين، وقال الذهبي: على شرطهما وليست له علة.

([35]) المقاصد الحسنة، السخاوي، ص307.

- وفي رواية عن محمد بن زيد بن مهاجر بن قنفذ: « أن عجوزاً سوداء دخلت على النبي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فحياها وقال: كيف أنت كيف حالكم، فلما خرجت قالت عائشة: يا نبي الله ألهذه السوداء تحيي وتصنع ما أرى؟ فقال: إنها كانت تغشانا في حياة خديجة» [36].

خامساً- الدعاء لها والاستغفار بعد موتها:

ومن صور حبه ووفائه صلى الله عليه وسلم لخديجة رضي الله عنها أيضاً: أنه كان يدعو ويستغفر لها بعد موتها، وهذه صورة من صور الوفاء للزوجة ولغيرها من أصحاب الحقوق والفضل بعد موتهم، فعن عائشة رضي الله عنها قالت: « كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا ذَكَرَ خَدِيجَةَ لَمْ يَكَدْ يَسْأَمُ مِنْ ثَنَاءٍ عَلَيْهَا وَاسْتِغْفَارٍ فَذَكَرَهَا ذَاتَ يَوْمٍ فَاحْتَمَلَتْنِي الْغَيْرَةُ فَقُلْتُ: لَقَدْ عَوَّضَكَ اللَّهُ مِنْ كَبِيرَةِ السِّنِّ قَالَتْ: فَرَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ غَضِبَ غَضَبًا شَدِيدًا وَسَقَطْتُ فِي جِلْدِي فَقُلْتُ: اللَّهُمَّ إِنَّكَ إِنْ أَذْهَبْتَ غَضَبَ رَسُولِكَ عَنِّي لَمْ أَعُدْ لِذِكْرِهَا بِسُوءٍ مَا بَقِيَتُ قَالَتْ: فَلَمَّا رَأَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا لَقِيتُ قَالَ: «كَيْفَ قُلْتِ وَاللَّهِ لَقَدْ آمَنَتْ بِي إِذْ كَفَرَ بِي النَّاسُ وَأَوَتْنِي إِذْ رَفَضَنِي النَّاسُ وَصَدَّقَتْنِي إِذْ كَذَّبَنِي النَّاسُ وَرُزِقَتْ مِنِّي الْوَلَدُ حَيْثُ حُرِمْتُمُوهُ» قَالَتْ: فَغَدَا وَرَاحَ عَلَيَّ بِهَا شَهْرًا» [37]. فالاستغفار للميت من خير ما يهدى إليه، وهو دليل حب ووفاء.

سادساً- معرفته لأشيائها والبكاء على ذكراها:

أهدت السيدة خديجة رضي الله عنها لابنتها زينب رضي الله عنها قلادة عند زواجها، ثم بعد أن ماتت خديجة حدث هذا الموقف بعد انتهاء غزوة بدر، فعن عَائِشَةَ، زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ: لَمَّا بَعَثَ أَهْلُ مَكَّةَ فِي فِدَاءِ أَسْرَاهُمْ، بَعَثَتْ زَيْنَبُ بِنْتُ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي فِدَاءِ أَبِي الْعَاصِ بْنِ الرَّبِيعِ بِمَالٍ، وَبَعَثَتْ فِيهِ بِقِلَادَةٍ لَهَا كَانَتْ لِخَدِيجَةَ، أَدْخَلَتْهَا بِهَا عَلَى أَبِي الْعَاصِ حِينَ بَنَى عَلَيْهَا. قَالَتْ: فَلَمَّا رَآهَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، رَقَّ لَهَا رِقَّةً شَدِيدَةً، وَقَالَ: " إِنْ رَأَيْتُمْ أَنْ تُطْلِقُوا لَهَا أَسِيرَهَا، وَتَرُدُّوا عَلَيْهَا الَّذِي لَهَا، فَافْعَلُوا" فَقَالُوا: نَعَمْ يَا رَسُولَ اللهِ، فَأَطْلَقُوهُ، وَرَدُّوا عَلَيْهَا الَّذِي لَهَا [38]».

وعند الطحاوي: «فَلَمَّا رَأَى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْقِلَادَةَ رَقَّ لَهَا رِقَّةً شَدِيدَةً، حَتَّى دَمَعَتْ عَيْنَاهُ[39]».

وذكر الواقدي: « فَلَمّا رَأَى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْقِلَادَةَ عَرَفَهَا وَرَقّ لَهَا [40]»، فهنا لما رأى القلادة رق لزينب ولما تذكر من صحبة خديجة[41] وعهدها، فإن القلادة كانت لها[42] وفي عنقها[43].

([36]) الأسماء المبهمة في الأنباء المحكمة، البغدادي، 47/1.

([37]) الذرية الطاهرة، الدولابي، ص31؛ والطبراني في المعجم الكبير، رقم (21)، 13/23.

([38]) مسند أحمد، رقم(26362)، 381/43؛ سنن أبي داود، كتاب الجهاد، باب في فداء الأسير بالمال، رقم (2692)، 328/4؛ المستدرك على الصحيحين، الحاكم، رقم(5409)، وقال عنه: صحيح على شرط مسلم ولم يخرجاه، ووافقه الذهبي.

([39]) شرح مشكل الآثار، الطحاوي، 136/12.

([40]) مغازي الواقدي، 130/1.

([41]) المفاتيح في شرح المصابيح، المظهري، 420/4.

([42]) شرح المشكاة، الطيبي، 2746/9.

([43]) شرح المصابيح، ابن الملك، 414/4.

وبالرغم من كثرة مسئولياته وشدة انشغاله صلى الله عليه وسلم، ورغم مرور السنين الطويلة، فقد عرف قلادة زوجته خديجة رضي الله عنها التي أهدتها لابنته زينب عند زواجها، وتأثر ورقَّ لما رآها بل وبكى عندما تذكر كيف كانت في عنق خديجة، إنه الحب والوفاء والإخلاص الذي جعل الرسول صلى الله عليه وسلم يرق لذلك وتفيض عيناه، فما أجمل هذا الوفاء وأعظمه من خير الخلق صلى الله عليه وسلم لخديجة رضي الله عنها.

الخاتمة:

أهم نتائج البحث:

- إن منظومة الأخلاق الفاضلة لم تتجسد في إنسان خلقه الله على وجه البسيطة كما تجسدت في النبي صلى الله عليه وسلم الرسول المعلم الإنسان.

- تميز النبي صلى الله عليه وسلم بوفائه لأصدقائه وأحبته وحتى أعدائه.

- لم يغير الموت من طبيعية هذا الخلق عند من كان يحبهم النبي صلى الله عليه وسلم بل استمر الوفاء في أجلى صوره حتى بعد فقدانهم ورحيلهم عن هذه الحياة.

- كانت خديجة من أحب الناس إلى النبي صلى الله عليه وسلم ولم تتغير هذه المنزلة حتى بعد وفاتها لذلك كان النبي مخلصاً وفياً لها، وتجلى وفاؤه في عدد من الصور، منها:

- حزنه عليها بعد وفاتها وتسمية ذلك العام بعام الحزن.

- تذكره لأشيائها وبكاؤه عليها.

- إكرامه لأصدقائها وجيرانها وأقاربها.

- الثناء عليها دائما والاعتراف بفضلها وحبها وجعلها دائماً في المرتبة الأولى.

- الدعاء لها والاستغفار الدائم بعد موتها.

- إن الدعوة الإسلامية ترتقي بالأخلاق الحسنة وبث الفضائل، ولا بد للقدوة من التميز في ذلك، لينشر الإسلام بحاله قبل مقاله.

التوصيات:

- دعوة الباحثين للتركز على شخصية النبي صلى الله عليه وسلم بصفته إنساناً، وإظهار جميع الفضائل الأخلاقية المتعلقة بسيرته صلى الله عليه وسلم .

- التعريف الدائم بشخصية النبي صلى الله عليه وسلم ، من خلال إيجاد مؤسسات مختصة بهذا الموضوع ولا سيما في الغرب الذي يشن حملات عداء وتشويه لنبي الإسلام صلى الله عليه وسلم.

والله من وراء القصد، وآخر دعونا أن الحمد لله رب العالمين.

فهرس المصادر والمراجع

الأبطال، توماس كارليل، تعريب: محمد السباعي، المطبعة المصرية بالأزهر، ط3، 1349=1930.
الاستيعاب في معرفة الأصحاب، ابن عبد البر، يوسف بن عبد الله ، (ت: 463هـ)، تحقيق: علي محمد البجاوي،

بيروت، دار الجيل، ط1، 1412=1992.

أسد الغابة، ابن الأثير، علي بن أبي الكرم محمد، (ت: 630هـ)، تحقيق: علي محمد معوض، عادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، ط1، ١٤١٥= ١٩٩٤.

الأسماء المبهمة في الأنباء المحكمة، البغدادي، أحمد بن علي، (ت: 463هـ)، تحقيق: عز الدين علي السيد، مصر، القاهرة، مكتبة الخانجي،ط3، 1417=1997.

إمتاع الأسماع، المقريزي، أحمد بن علي، (ت: 845هـ)، تحقيق: محمد عبد الحميد النميسي، بيروت، دار الكتب العلمية -، ط1، 1420=1999 .

البصائر والذخائر، أبو حيان التوحيدي، علي بن محمد، (ت: نحو 400هـ)، تحقيق: وداد القاضي بيروت، دار صادر، ط1، 1408=1988.

بهجة المجالس وأنس المجالس، ابن عبد البر، يوسف بن عبد الله، (ت :463هـ)، من المكتبة الشاملة.

التعريفات، الجرجاني، علي بن محمد، (ت: 816هـ)، لبنان، بيروت، دار الكتب العلمية، ط1، 1403=1983.

التوقيف على مهمات التعاريف، المناوي، عبد الرؤوف بن تاج العارفين، (ت: 1031هـ)، القاهرة، عالم الكتب، ط1، 1410=1990.

تهذيب الأخلاق، الجاحظ، عمر بن بحر، طنطا، دار الصحابة للتراث، ط1، 1410=1980.

ثمار القلوب، الثعالبي، عبد الملك بن محمد، (ت: 429هـ)، القاهرة، دار المعارف.

جمهرة اللغة، ابن دريد الأزدي، محمد بن الحسن، (ت: 321هـ)، تحقيق: رمزي منير بعلبكي، بيروت، دار العلم للملايين، ط1، 1987م.

ديوان البرعي، عبد الرحيم بن أحمد بن علي الهاجري اليمني ، (ت:803هـ)، مؤسسة المطبوعات الإسلامية،مصر، القاهرة.

الذرية الطاهرة، الدولابي، محمد بن أحمد، (ت: 310هـ)، تحقيق: سعد المبارك الحسن، الكويت، الدار السلفية، ط1، 1407هـ .

رسائل ابن حزم، علي بن أحمد، (ت: 456هـ)، تحقيق: إحسان عباس، لبنان، بيروت، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ط1980،1م.

سنن أبي داود، سليمان بن الأشعث (ت:275 هـ)، تحقيق: شعيب الأرنؤوط - محمد كامل قره بللي، دار الرسالة العالمية، ط1، 1430=2009.

سير أعلام النبلاء، الذهبي، محمد بن أحمد(ت: 738هـ)، تحقيق: مجموعة بإشراف شعيب الأرناؤوط، مؤسسة الرسالة، ط3، 1405=1985.

سيرة ابن إسحاق، محمد بن إسحاق، (ت :151هـ)، تحقيق: سهيل زكار، بيروت، دار الفكر ، ط1، 1398=1978.

شرح مشكل الآثار، الطحاوي، أحمد بن محمد، (ت: 321هـ)، تحقيق: شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، ط1415،1 = 1994.

شرح المشكاة، الطيبي، الحسين بن عبد الله،(ت: 743هـ)، تحقيق: عبد الحميد هنداوي، مكة المكرمة، الرياض، مكتبة نزار مصطفى الباز،ط1، 1417=1997.

شرح مصابيح السنة، ابن الملك، محمَّدُ بنُ عزِّ الدِّينِ،(ت: 854 هـ)، إدارة الثقافة الإسلامية، ط1، 1433=2012.

شرح النووي على مسلم، النووي، يحيى بن شرف، (ت: 676هـ)، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ط2، 1392هـ .

الشريعة، الآجري، محمد بن الحسين، (ت:360هـ)، تحقيق: عبد الله بن عمر بن سليمان الدميجي، السعودية، الرياض، ط2، 1420=1999.

صحيح البخاري، محمد بن إسماعيل، (ت: 256هـ)، دار طوق النجاة، ط1422،1 هـ .

صحيح مسلم، مسلم بن الحجاج ، (ت: 261هـ)، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت.
فتح الباري، ابن حجر، أحمد بن علي، (ت: 852هـ)، بيروت، دار المعرفة، 1379هـ .
لسان العرب، ابن منظور، محمد بن مكرم، (ت :711هـ)، بيروت، دار صادر، ط3، 1414 هـ .
المستدرك عل الصحيحين، الحاكم، محمد بن عبد الله، (ت: 405هـ)، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، بيروت، دار الكتب العلمية، ط1، 1411=1990.
مسند أحمد، أحمد بن محمد بن حنبل، (ت: 241هـ)، تحقيق: أحمد محمد شاكر، القاهرة، دار الحديث، ط1، 1416=1995.
المعجم الكبير، الطبراني، سليمان بن أحمد، (ت: 360هـ)، تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، القاهرة، مكتبة ابن تيمية، ط2.
مغازي الواقدي، محمد بن عمر، (ت: 207هـ)، تحقيق: مارسدن جونس، بيروت، دار الأعلمي، ط3، 1409=1989.
المفاتيح في شرح المصابيح، المظهري، الحسين بن محمود، (ت: 727هـ)، وزارة الأوقاف الكويتية، دار النوادر، ط1، 1433=2012.
المفردات في ألفاظ القرآن، الراغب الأصفهاني، الحسين بن محمد، (ت: 502هـ)، تحقيق: صفوان عدنان الداودي، دمشق بيروت، دار القلم، الدار الشامية - ط1، 1412 هـ .
المقاصد الحسنة، السخاوي، محمد بن عبد الرحمن، (ت: 902هـ)، تحقيق: محمد عثمان الخشت، بيروت، دار الكتاب العربي،ط1، 1405=1985.

خُلق الوفاء في الكتاب والسنة

د. دحام إبراهيم الهسنياني*

الحمد لله رب العالمين.. والصلاة والسلام على سيد المرسلين.. وعلى آله وصحبه ومن اتبع هداه ودعا بدعوته إلى يوم الدين.

وبعد:

حرص الإسلام على بناء شخصية المسلم على قيم وأخلاقيات رفيعة حتى تستقيم حياته، ويؤدي رسالته في الحياة، ويسهم بفاعلية في بناء ونهضة مجتمعه، ويواجه بقوة وصلابة كل التجاوزات الأخلاقية عملاً بواجب الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر.

والإسلام في بنائه الأخلاقي للإنسان جاء بكل ما هو راق ومتحضر، وسما بأخلاق أتباعه فوق كل الصغائر، ورسم للإنسان حياة راقية تغلفها كل المعاني الإنسانية.

من البداهات المسلَّمة أن الإنسان لا يستطيع البقاء في دنيا الناس إلا بمخالطتهم، وأن الدنيا تتقلب بأهلها؛ فهذا صحيحٌ أمسى عليلاً، وذاك غني صار فقيراً، ورُبَّ قوي أصبح ضعيفاً، وكم من عزيز صار مهيناً، ومن ثَمَّ فلا يمكن للناس أن يتخالطوا إلا بمراعاة بعض الصفات، ومن أهمها خُلُق الوفاء؛ وإلا ضاعت الثقة، وفسدت الحياة، لا سيما في هذا الزمان الذي طغت فيه المادة حتى سيطرت على الروح، وفشا فيه خُلْف العهد والوعد، وذاع نكران المعروف؛ فلا الجميل يُذكَر، ولا الإحسان يُشكَر.

والوفاء أبرز كنوز الأخلاق الإسلامية، ومن صفات النفوس الحرة الأبية، ومن لوازم القلوب الصافية النقية، وهو حفظ للعهد والوعد، واعتراف بالجميل، وشكر للمعروف، وهو نقيض الغدر والخيانة والنكران، وإذا كان الناس معادن كمعادن الذهب والفضة؛ فإن خُلُق الوفاء من أقوى الدلائل على شرف المعدن وطيب الأصل، كما أنه برهان ناصع على صدق وإنصاف صاحبه، ولمَّا كان الوفاء بهذا الوصف فقد أضحى عزيزاً، لا يتسم به إلا الأصفياء من الناس، ولذا ضربت العرب المثل بالوفاء في القِلة، فقالوا: هو أعز من الوفاء.

وفي هذا البحث سأتكلم عن خلق من أخلاق الإسلام الراقية، وصفة من صفات النفوس الأبيّة، خلق إذا انتشر بين الناس ملأ حياتهم صفاء ونقاء، وظللهم بروح المودة والإخاء والمحبة والألفة.

إنه الوفاء!! وما أجمله من خلق! وما أرقها من خصلة! وما أسماها من صفة! الوفاء خلق جميل، وكنز ثمين...

أسأل الله الإخلاص في القول والعمل.

معنى الوفاء لغة واصطلاحاً:

معنى الوفاء لغة:

الوفاء لغة: مصدر قولهم: وفى يفي وفاء، وهو مأخوذ من مادّة (وف ي) الّتي تدلّ على «إكمال وإتمام» يقول ابن فارس: ومن هذا الوفاء: إتمام العهد وإكمال الشّرط، ويقولون منه أيضا: أوفيتك الشّيء، إذا قضيته إيّاه وافيا، وتوفّيت الشّيء واستوفيته، إذا أخذته كلّه حتّى لم تترك منه شيئا[1].

---

* الجامعة الحرة - العراق ,mohammed.salah13976@gmail.com

(1) معجم مقاييس اللغة: 6/ 129.

الوفاءُ ضد الغَدْر يقال وَفَى بعهده وأَوْفَى بمعنى. قال ابن بري وقد جمعهما طُفَيْل الغَنَوِيُّ في بيت واحد في قوله:

أَمَّا ابن طَوْقٍ فقد أَوْفَى بِذِمَّتِه... كما وَفَى بِقلاصِ النَّجْمِ حادِيها[2].

ووفى بعهده يفي وفاءً، وأوفى: إذا تمم العهد ولم ينقض حفظه[3].

معنى الوفاء اصطلاحا:

الوفاء هو: (ملازمة طريق المواساة ومحافظة عهود الخلطاء)[4].

وقيل: (هو الصبر على ما يبذله الإنسان من نفسه ويرهن به لسانه[5]، والخروج مما يضمنه وإن كان مجحفاً به، فليس يعدّ وفيّا من لم تلحقه بوفائه أذيّة وإن قلّت، وكلّما أضرّ به الدّخول تحت ما حكم به على نفسه كان ذلك أبلغ في الوفاء)[6].

الفرق بين الوفاء والصدق:

(قيل: هما أعم وأخص، فكل وفاء صدق، وليس كل صدق وفاء.

فإن الوفاء قد يكون بالفعل دون القول، ولا يكون الصدق إلا في القول، لأنه نوع من أنواع الخبر، والخبر قول)[7].

أهمية الوفاء بالعهد:

للوفاء بالعهود قيمة إنسانيّة وأخلاقيّة عظمى لأنّه يرسي دعائم الثّقة في الأفراد ويؤكّد أواصر التّعاون في المجتمع، (الوفاء أخو الصدق والعدل، والغدر أخو الكذب والجور وذلك أن الوفاء صدق اللسان والفعل معاً، والغدر كذب بهما لأن فيه مع الكذب نقض العهد.

والوفاء يختص بالإنسان فمن فقد فيه فقد انسلخ من الإنسانية كالصدق، وقد جعل الله I العهد من الإيمان وصيره قواماً لأمور الناس، فالناس مضطرون إلى التعاون ولا يتم تعاونهم إلا بمراعاة العهد والوفاء، ولولا ذلك لتنافرت القلوب وارتفع التعايش، ولذلك عظم الله I أمره فقال I: [**وَأَوْفُواْ بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ**][8]. وقال I: [**وَأَوْفُواْ بِعَهْدِ اللهِ إِذَا عَاهَدتُّمْ**][9]...[10].

(والصدق في الوعد وفي العهد من الفضائل الخلقية التي يتحلى بها المؤمنون، والكذب في الوعد وفي العهد من الرزائل الخلقية التي يجتنبها المؤمنون... ويشترك الوعد والعهد بأن كلا منهما إخبار بأمر

(2) لسان العرب، لابن منظور: 398/15.
(3) مفردات ألفاظ القرآن، للراغب الأصفهاني: 878.
(4) انظر التعريفات، للجرجاني: 253. والتوقيف على مهمات التعاريف، للمناوي::339.
(5) معنى هذه العبارة: أن الإنسان يصبح رهينة بما ينطق به لسانه ولا يكون وفيّا إلّا إذا حرر نفسه بالوفاء بما التزم به، وهذا هو مضمون العبارة التالية في قوله «والخروج مما يضمنه» أي خروج الإنسان من العهد الذي قطعه على نفسه وألزمه به لسانه مما ضمنه للغير.
(6) تهذيب الأخلاق، للجاحظ: 24. ويبدو أن الجاحظ يتحدث هنا عن وفاء بعينه وهو ما تعلق بالوعود المقطوعة للآخرين.
(7) الفروق اللغوية، لأبي هلال العسكري: 575.
(8) سورة البقرة، الآية: 40.
(9) سورة النحل، الآية: 91.
(10) الذريعة إلى مكارم الشريعة: 292.

جزم المخبر بأن يفعله، ويفترقان بأن العهد يزيد على الوعد بالتوثيق الذي يقدمه صاحب العهد، من أيمان مؤكدة. والمواعدة مشاركة في الوعد بين فريقين، والمعاهدة مشاركة في العهد بين فريقين، فيعد كل من الفريقين المتواعدين صاحبه بما سيفعل، ويعاهد كل من الفريقين المتعاهدين صاحبه بما سيفعل)[11].

وقد وصف القرآن الذين يوفون بالعهد بأحسن الصفات فقال: [**وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُواْ وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاء والضَّرَّاء وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ**][12].

وقال: [**بَلَى مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ وَاتَّقَى فَإِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ**][13].

فهي قاعدة واحدة من راعاها وفاء بعهد الله وشعوراً بتقواه أحبه الله وأكرمه. ومن اشترى بعهد الله وبأيمانه ثمناً قليلاً - من عرض هذه الحياة الدنيا أو بالدنيا كلها وهي متاع قليل - فلا نصيب له في الآخرة، ولا رعاية له عند الله ولا قبول، ولا زكاة له ولا طهارة. وإنما هو العذاب الأليم.

ونلمح هنا أن الوفاء بالعهد مرتبط بالتقوى. ومن ثم لا يتغير في التعامل مع عدو أو صديق. فليس هو مسألة مصلحة. إنما هو مسألة تعامل مع الله أبداً دونما نظر إلى من يتعامل معهم.

وهذه هي نظرية الإسلام الأخلاقية بصفة عامة. في الوفاء بالعهد وفي سواه من الأخلاق: التعامل هو أولاً تعامل مع الله، يلحظ فيه جناب الله، ويتجنب به سخطه ويطلب به رضاه. فالباعث الأخلاقي ليس هو المصلحة؛ وليس هو عرف الجماعة، ولا مقتضيات ظروفها القائمة. فإن الجماعة قد تضل وتنحرف، وتروج فيها المقاييس الباطلة. فلا بد من مقياس ثابت ترجع إليه الجماعة كما يرجع إليه الفرد على السواء. ولا بد أن يكون لهذا المقياس فوق ثباته قوة يستمدها من جهة أعلى.. أعلى من اصطلاح الناس ومن مقتضيات حياتهم المتغيرة.. ومن ثم ينبغي أن تستمد القيم والمقاييس من الله؛ بمعرفة ما يرضيه من الأخلاق والتطلع إلى رضاه والشعور بتقواه.. بهذا يضمن الإسلام تطلع البشرية الدائم إلى أفق أعلى من الأرض؛ واستمدادها القيم والموازين من ذلك الأفق الثابت السامق الوضيء[14].

ويقول سيد قطب في موضع آخر في ظلال القرآن: ونقف أمام التعقيب الإلهي على الأمر بالوفاء بالعهد للموفين بعهدهم:

{ فأتموا إليهم عهدهم إلى مدتهم إن الله يحب المتقين }..

إنه يعلق الوفاء بالعهد بتقوى الله وحبه - سبحانه - للمتقين. فيجعل هذا الوفاء عبادة له؛ وتقوى يحبها من أهلها.. وهذه هي قاعدة الأخلاق في الإسلام.. إنها ليست قاعدة المنفعة والمصلحة؛ وليست قاعدة الاصطلاح والعرف المتغيرين أبداً.. إنها قاعدة العبادة لله وتقواه. فالمسلم يتخلق بما يحبه الله منه ويرضاه له؛ وهو يخشى الله في هذا ويتطلب رضاه. ومن هنا سلطان الأخلاق في الإسلام؛ كما أنه من هنا مبعثها الوجداني الأصيل.. ثم هي في الطريق تحقق منافع العباد، وتؤمن مصالحهم، وتنشئ مجتمعاً تقل فيه الاحتكاكات والتناقضات إلى أقصى حد ممكن، وترتفع بالنفس البشرية صُعداً في الطريق الصاعد

(11) الأخلاق الإسلامية، لعبد الرحمن الميداني: 501/1.
(12) سورة البقرة، الآية: 177.
(13) سورة آل عمران، الآية: 71.
(14) في ظلال القرآن: 390/1.

إلى الله..[15].

ونقض الميثاق يؤدي إلى سوء السلوك والأخلاق، قال I: [**فَبِمَا نَقْضِهِم مِّيثَاقَهُمْ لَعنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَن مَّوَاضِعِهِ وَنَسُواْ حَظًّا مِّمَّا ذُكِّرُواْ بِهِ وَلاَ تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَىَ خَآئِنَةٍ مِّنْهُمْ**][16].

ومع هذه الأخلاق المتراكمة كظلمات بعضها فوق بعض يأمر الله I نبيه ﷺ بأن يقابل ذلك بحسن الخلق والصبر والتحمل: [**فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ**][17].

ما أروع هذا القرآن كيف يربي الرجال. واستمراراً لورود العهد والميثاق في مجال بناء الأمة على الأخلاق السامية يأمر الله عباده على لسان نبيه ﷺ بعدد من الوصايا التي تكون جيلا ذا خلق رفيع، ثم يختم تلك الوصايا الخالدة بقوله I: [**وَبِعَهْدِ اللهِ أَوْفُواْ ذَلِكُمْ وَصَّاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ**][18].

فالوفاء بالعهد ضمانة لأداء تلك الأوامر واجتناب ما ورد من نواهي ومن ثم يكون الانقياد والطاعة وحسن الخلق، وإخلاف العهد نقض للعهد، ينحط بصاحبه إلى أسوأ البشر أخلاقا - وبخاصة إذا كان العهد مع الله - فإن المتصف بتلك الصفة ينتقل من مجتمع الصادقين المتقين إلى تجمع المخادعين الكاذبين من المنافقين [**فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُواْ اللهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُواْ يَكْذِبُونَ**][19].

فضل الوفاء بالعهد:

إن من حميد الغرائز وكريم الشيم وفاضل الأخلاق... الوفاء؛ وإنه لمن أقوى الدلائل وأوضح البراهين على طيب الأصل وشرف العنصر، وهو يتفاضل بالتفاضل اللازم للمخلوقات... وأول مراتب الوفاء أن يفي الإنسان لمن يفي له، وهذا فرض لازم وحق واجب... لا يحول عنه إلا خبيث المحتد لا خلاق له ولا خير عنده[20].

فعن عائشة رضي الله عنها قالت: قال رسول الله ﷺ: (إن خيار عباد الله الموفون المطيبون)[21].

والوفاء بالعهد يحتاج إلى عنصرين، إذا اكتملا فى النفس سهل عليها أن تنجز ما التزمت به، فإن الله أخذ على آدم أبى البشر، عهدا مؤكدا ألا يقرب الشجرة المحرمة، لكن آدم ما لبث أن نسى وضعف، ثم نكث فى عهده: [**وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا**][22]. فضعف الذاكرة، وضعف العزيمة، عائقان كثيفان عن الوفاء الواجب. والإنسان . لتجدد الحوادث أمامه، وترادف الهموم المختلفة عليه . يفعل الزمان فعله العجيب في نفسه، فتخبو المعالم الواضحة، ويمسى ما كان بارزا فى نفسه لا يكاد

(15) في ظلال القرآن: 475/3.
(16) سورة المائدة، الآية: 13.
(17) سورة المائدة، الآية: 13.
(18) سورة الأنعام، الآية: 152.
(19) سورة التوبة، الآية: 16.
(20) طوق الحمامة، لابن حزم: 205. بتصرف.
(21) رواه أبو نعيم في حلية الأولياء: 289/13، وابن عساكر في تاريخ دمشق: 388/36.
(22) سورة طه، الآية: 115.

يبين. ولهذا افتقر إلى مذكر دائم يغالب أمواج النسيان، ويمسك أمام عينيه ما يوشك أن يذهل عنه[23].

وعن إسماعيل بن إبراهيم بن عبد الله بن أبي ربيعة عن أبيه عن جده قال: استقرض مني النبي ﷺ أربعين ألفا فجاءه مال فدفعه إلي وقال: (بارك الله لك في أهلك ومالك إنما جزاء السلف الحمد والأداء)[24].

الأمر بالوفاء بالعهد والوعد في القرآن والسنة

الأمر بالوفاء بالعهد والوعد من القرآن الكريم:

وردت آيات في كتاب الله تحث على الوفاء بالعهد والوعد بسياق مختلف، منها:

- قوله I: [**أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَن لاَّ تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ**][25].

- وقوله I: [**وَلاَ تَقْرَبُواْ مَالَ الْيَتِيمِ إِلاَّ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُواْ بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْؤُولاً**][26].

قال الطبري في تفسير هذه الآية: (وأوفوا بالعقد الذي تعاقدون الناس في الصلح بين أهل الحرب والإسلام، وفيما بينكم أيضا، والبيوع والأشرية والإجارات، وغير ذلك من العقود [**إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولا**][27]. يقول: إن الله جلّ ثناؤه سائل ناقض العهد عن نقضه إياه، يقول: فلا تنقضوا العهود الجائزة بينكم، وبين من عاهدتموه أيها الناس فتخفروه، وتغدروا بمن أعطيتموه ذلك. وإنما عنى بذلك أن العهد كان مطلوبا)[28].

الوفاء بالعهد؟ إنه سمة الإسلام التي يحرص عليها، ويكررها القرآن كثيراً؛ ويعدها آية الإيمان، وآية الآدمية وآية الإحسان. وهي ضرورية لإيجاد جو من الثقة والطمأنينة في علاقات الأفراد وعلاقات الجماعات وعلاقات الأمم والدول. تقوم ابتداء على الوفاء بالعهد مع الله. وبغير هذه السمة يعيش كل فرد مفزعاً قلقاً لا يركن إلى وعد، ولا يطمئن إلى عهد، ولا يثق بإنسان، ولقد بلغ الإسلام من الوفاء بالعهد لأصدقائه وخصومه على السواء قمة لم تصعد إليها البشرية في تاريخها كله، ولم تصل إليها إلا على حداء الإسلام وهدي الإسلام[29].

- وقال عزّ من قائل: [**أَفَمَن يَعْلَمُ أَنَّمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ أَعْمَى إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُوْلُواْ الأَلْبَابِ الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللهِ وَلاَ ينقُضُونَ الْمِيثَاقَ**][30].

قال الشوكاني في تفسير هذه الآية: (أي بما عقدوه من العهود فيما بينهم وبين ربهم، أو فيما بينهم

---

(23) خلق المسلم للشيخ محمد الغزالي: 48.

(24) رواه النسائي (4683)، وابن السني في عمل اليوم والليلة، (277) من حديث عبد الله بن أبي ربيعة. وحسن إسناده العراقي في تخريج الإحياء، (391).

(25) سورة يس، الآية: 60.

(26) سورة الإسراء، الآية: 17.

(27) سورة الإسراء، الآية: 17.

(28) جامع البيان في تأويل أي القرآن، للطبري: 444/17.

(29) في ظلال القرآن: 133/1.

(30) سورة الرعد، الآية: 19.

وبين العباد: [**وَلاَ يِنقُضُونَ الميثاق**][31]. الذي وثقوه على أنفسهم، وأكدوه بالإيمان ونحوها، وهذا تعميم بعد التخصيص، لأنه يدخل تحت الميثاق كل ما أوجبه العبد على نفسه كالنذور ونحوها، ويحتمل أن يكون الأمر بالعكس فيكون من التخصيص بعد التعميم على أن يراد بالعهد جميع عهود الله، وهي أوامره ونواهيه التي وصى بها عبيده، ويدخل في ذلك الالتزامات التي يلزم بها العبد نفسه، ويراد بالميثاق: ما أخذه الله على عباده حين أخرجهم من صلب آدم في عالم الذرّ المذكور في قوله I: [**وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِن بَنِى ءادَمَ**][32]...[33].

- وقال I: [**إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَن نَّكَثَ فَإِنَّمَا يَنكُثُ عَلَى نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهُ اللَّهَ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا**][34].

- وقوله I: [**يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ أَوْفُواْ بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُم بَهِيمَةُ الأَنْعَامِ إِلاَّ مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنتُمْ حُرُمٌ إِنَّ اللهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ**][35].

قال السعدي: (هذا أمر من الله I لعباده المؤمنين بما يقتضيه الإيمان بالوفاء بالعقود، أي: بإكمالها، وإتمامها، وعدم نقضها ونقصها. وهذا شامل للعقود التي بين العبد وبين ربه، من التزام عبوديته، والقيام بها أتم قيام، وعدم الانتقاص من حقوقها شيئا، والتي بينه وبين الرسول بطاعته واتباعه، والتي بينه وبين الوالدين والأقارب، ببرهم وصلتهم، وعدم قطيعتهم.

والتي بينه وبين أصحابه من القيام بحقوق الصحبة في الغنى والفقر، واليسر والعسر، والتي بينه وبين الخلق من عقود المعاملات، كالبيع والإجارة، ونحوهما، وعقود التبرعات كالهبة ونحوها، بل والقيام بحقوق المسلمين التي عقدها الله بينهم في قوله: [**إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ**][36]. بالتناصر على الحق، والتعاون عليه والتآلف بين المسلمين وعدم التقاطع.

فهذا الأمر شامل لأصول الدين وفروعه، فكلها داخلة في العقود التي أمر الله بالقيام بها)[37].

الأمر بالوفاء بالعهد والوعد من السنة النبوية:

فقد وردت أحاديث تأمر بالوفاء بالعهد وتبين حقيقة الغدر وتنهى عنه وهي كثيرة فمنها:

- ما رواه عبادة بن الصامت (ر) أن رسول الله ﷺ قال: (اضمنوا لي ستا من أنفسكم أضمن لكم الجنة: اصدقوا إذا حدثتم، وأوفوا إذا وعدتم، وأدوا إذا ائتمنتم، واحفظوا فروجكم، وغضوا أبصاركم، وكفوا أيديكم)[38].

- وعن سليم بن عامر قال: كان بين معاوية، وبين الروم عهد، وكان يسير نحو بلادهم، حتى إذا

---

(31) سورة الرعد، الآية: 20.
(32) سورة الأعراف، الآية: 172.
(33) فتح القدير، للشوكاني: 105/4.
(34) سورة الفتح، الآية: 10.
(35) سورة المائدة، الآية: 1.
(36) سورة الحجرات، الآية: 10.
(37) تيسير الكريم الرحمن، للسعدي: 218.
(38) رواه أحمد: 323/5، (22809)، وابن حبان: 506/1، (271)، والحاكم: 399/4، (8066). وصحح إسناده الحاكم، وقال الذهبي: فيه إرسال. وقال الهيثمي في المجمع، (148/4): رجاله ثقات إلا أن المطلب لم يسمع من عبادة.

انقضى العهد غزاهم، فجاء رجل على فرس أو برذون وهو يقول: الله أكبر، الله أكبر، وفاء لا غدر، فنظروا فإذا عمرو بن عبسة، فأرسل إليه معاوية فسأله، فقال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: (من كان بينه وبين قوم عهد فلا يشد عقدة، ولا يحلها حتى ينقضي أمدها أو ينبذ إليهم على سواء) فرجع معاوية[39].

(ومعنى قوله ينبذ إليهم على سواء أي يعلمهم أنه يريد أن يغزوهم وأن الصلح الذي كان بينهم قد ارتفع فيكون الفريقان في ذلك على السواء.

وفيه دليل على أن العهد الذي يقع بين المسلمين وبين العدو ليس بعقد لازم لا يجوز القتال قبل انقضاء مدته، ولكن لا يجوز أن يفعل ذلك إلاّ بعد الإعلام به والإنذار فيه) [40].

- وعن أبي بكر الصديق (ر) قال: قال رسول الله ﷺ: (من صلى الصبح، فهو في ذمة الله. فلا تخفروا الله في عهده. فمن قتله، طلبه الله حتى يكبه في النار على وجهه)[41].

(أي في عهده وأمانه في الدنيا والآخرة وهذا غير الأمان الذي ثبت بكلمة التوحيد (فلا تخفروا الله في ذمته) [42]. قال في النهاية: خفرت الرجل أجرته وحفظته وأخفرت الرجل إذا نقضت عهده وذمامه) [43].

- وعن عبد الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما أن النبي ﷺ قال: (أربع من كن فيه كان منافقاً خالصاً، ومن كانت فيه خصلة منهن كانت فيه خصلة من النفاق حتى يدعها: إذا اؤتمن خان، وإذا حدث كذب، وإذا عاهد غدر، وإذا خاصم فجر)[44].

(وأما إخلاف الوعد فحرام يجب الوفاء بالوعد سواء وعدته مالا أو وعدته إعانة تعينه في شيء أو أي أمر من الأمور إذا وعدت فيجب عليك أن تفي بالوعد وفي هذا ينبغي للإنسان أن يحدد المواعيد ويضبطها فإذا قال لأحد إخوانه أواعدك في المكان الفلاني فليحدد الساعة الفلانية حتى إذا تأخر الموعود وانصرف الواعد يكون له عذر حتى لا يربطه في المكان كثيرا وقد اشتهر عند بعض السفهاء أنهم يقولون أنا واعدك ولا أخلفك وعدي إنجليزي يظنون أن الذين يوفون بالوعد هم الإنجليز ولكن الوعد الذي يوفى به هو وعد المؤمن ولهذا ينبغي لك أن تقول إذا وعدت أحدا وأردت أن تؤكد إنه وعد مؤمن حتى لا يخلفه لأنه لا يخلف الوعد إلا المنافق)[45].

- وعن ابن عمر رضي الله عنهما عن النبي ﷺ قال: (إذا جمع الله بين الأولين والآخرين يوم القيامة يرفع لكل غادر لواء فيقال: هذه غدرة فلان بن فلان)[46].

([39]) رواه أبو داود (2759)، والترمذي (1580)، وأحمد: 385/4، (19455) من حديث عمرو بن عبسة (ر). قال الترمذي: حسن صحيح.

([40]) معالم السنن، للخطابي: 275/2.

([41]) رواه ابن ماجه (3945)، والضياء في المختارة: 152/1. قال البوصيري في مصباح الزجاجة: (167/4): رجاله ثقات إلا أنه منقطع. وقد رواه مسلم (657) بلفظ مقارب، من حديث جندب (ر).

([42]) رواه ابن ماجه (3945)، والضياء في المختارة: 152/1. قال البوصيري في مصباح الزجاجة: (167/4): رجاله ثقات إلا أنه منقطع.

([43]) تحفة الأحوذي، للمباركفوري: 14/2.

([44]) رواه البخاري (34)، ومسلم (58).

([45]) شرح رياض الصالحين، لابن عثيمين: 47/4 - 48.

([46]) رواه مسلم (1735).

قوله (لكل غادر لواء) قال النووي: (معناه لكل غادر علامة يشهر بها في الناس لأن موضوع اللواء الشهرة مكان الرئيس علامة له، وكانت العرب تنصب الألوية في الأسواق الحفلة لغدرة الغادر لتشهيره بذلك)[47].

وقال القرطبي: (هذا خطاب منه للعرب بنحو ما كانت تفعل، لأنهم كانوا يرفعون للوفاء راية بيضاء، وللغدر راية سوداء ليلوموا الغادر ويذموه، فاقتضى الحديث وقوع مثل ذلك للغادر ليشتهر بصفته في القيامة فيذمه أهل الموقف)[48].

ما قيل في الوفاء

- قال الأحنف: (لا صديق لملولٍ ولا وفاء لكذوبٍ ولا راحة لحسودٍ ولا مروءة لبخيلٍ ولا سؤدد لسيئ الخلق)[49].

- وقيل لبعض الحكماء: بأي شيء يعرف وفاء الرجل دون تجربة واختبار؟ قال (بحنينه إلى أوطانه، وتلهفه على ما مضى من زمانه).

- وعن الأصمعي قال: إذا أردت أن تعرف وفاء الرجل ووفاء عهده فانظر إلى حنينه إلى أوطانه وتشوقه إلى إخوانه وبكائه على ما مضى من زمانه)[50].

- وقال ابن مفلح: (كان يقال كما يتوخى للوديعة أهل الأمانة والثقة كذلك ينبغي أن يتوخى بالمعروف أهل الوفاء والشكر)[51].

- وقال الحريري: (تعامل القرن الأول فيما بينهم بالدين زمانا طويلا حتى رق الدين ثم تعامل القرن الثاني بالوفاء حتى ذهب الوفاء ثم تعامل القرن الثالث بالمروءة حتى ذهبت المروءة ثم تعامل القرن الرابع بالحياء حتى ذهب الحياء ثم صار الناس يتعاملون بالرغبة والرهبة)[52].

- وقال بعض الحكماء: (من لم يف للإخوان كان مغموز النسب)[53].

- وقال ابن حزم: (الوفاء مركب من العدل والجود والنجدة لأن الوفي رأى من الجور أن لا يقارض من وثق به أو من أحسن إليه فعدل في ذلك ورأى أن يسمح بعاجل يقتضيه له عدم الوفاء من الحظ فجاد في ذلك ورأى أن يتجلد لما يتوقع من عاقبة الوفاء فشجع في ذلك)[54].

- وعن عوف بن النعمان الشيباني أنّه قال في الجاهلية الجهلاء: (لأن أموت عطشاً أحب إليَّ من أكون مخلاف الموعدة)[55].

---

(47) شرح صحيح مسلم، للنووي: 43/12.
(48) فتح الباري، لابن حجر: 284/6.
(49) عيون الأخبار، لابن قتيبة: 146/1.
(50) الآداب الشرعية، لابن مفلح:: 292.
(51) الآداب الشرعية، لابن مفلح:: 292.
(52) آداب الصحبة، للسلمي: 73.
(53) آداب العشرة، لبدر الدين الغزي: 52.
(54) الأخلاق والسير، لابن حزم: 145.
(55) الأمثال، لأبي عبيد بن سلام: 71.

- وعن عوف الكلبي أنّه قال: (آفة المروءة خلف الموعد)[56].

- وقال الحارث بن عمرو بن حجر الكندي: (أنجز حر ما وعد)[57].

- (وقالت الحكماء: لا شيءَ أضيع من مَوَدَةِ من لا وَفاء له: واصطناع مَن لا شكر عِنده، والكريمُ يَوَد الكريم عن لُقْية واحدة، واللّئيم لا يَصِل أحداً إلا عن رَغْبة أو رَهْبة) [58].

- (وأوصت أعرابية ابناً لها فقالت: يا بني، اعلم أنه من اعتقد الوفاء والسخاء فقد استجاد الحلة بربطتها وسربالها، وإياك والنمائم فإنها تنبت السخائم، وتفرق بين المحبين، وتحسي أهلها الأمرين)[59].

أقسام العهد:

العهد: ما يعاهد الإنسان به غيره وهو نوعان:

- (عهد مع الله عز وجل فإن الله I قال في كتابه: [**وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِن بَنِي آدَمَ مِن ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا**][60]. فقد أخذ الله العهد على عباده جميعا أن يعبدوه ولا يشركوا به شيئا لأنه ربهم وخالقهم.

- وعهد مع عباد الله ومنه العهود التي تقع بين الناس بين الإنسان وبين أخيه المسلم بين المسلمين وبين الكفار وغير ذلك من العهود المعروفة فقد أمر الله I بالوفاء بالعهد فقال عز وجل: [**وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْؤُولاً**][61]. يعني أن الوفاء بالعهد مسئول عنه الإنسان يوم القيامة يسأل عن عهده هل وفَّى به أم لا قال I: [**وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللهِ إِذَا عَاهَدتُّمْ**][62]. يعني ولا تخلفوا العهد[63].

وقد أكد الإسلام على الوفاء بالعهد وشدد. لأن هذا الوفاء مناط الاستقامة والثقة والنظافة في ضمير الفرد وفي حياة الجماعة. وقد تكرر الحديث عن الوفاء بالعهد في صور شتى في القرآن والحديث؛ سواء في ذلك عهد الله وعهد الناس. عهد الفرد وعهد الجماعة وعهد الدولة. عهد الحاكم وعهد المحكوم. وبلغ الإسلام في واقعه التاريخي شأوا بعيدا في الوفاء بالعهود لم تبلغه البشرية إلا في ظل الإسلام.[64].

فوائد وآثار الوفاء بالعهد

الآثار المترتبة على الالتزام بالعهد والميثاق متنوعة ومتعددة، فهناك الآثار التي تخص الفرد وأخرى تعم الجماعة، بعضها في الحياة الدنيا، وأخرى يوم القيامة، فمن هذه الآثار:

1 - الإيمان:

وردت آيات كثيرة تنفي الإيمان عن الناقضين لعهدهم وتصفهم بالكفر... وفي المقابل وصف الله I

---

(56) الأمثال، لأبي عبيد بن سلام: 71.
(57) الأمثال، لأبي عبيد بن سلام: 71.
(58) العقد الفريد، لابن عبد ربه: 345/2.
(59) ربيع الأبرار، لأبي القاسم الزمخشري: 299/5 - 300.
(60) سورة الأعراف، الآية: 172.
(61) سورة الإسراء، الآية: 34.
(62) سورة النحل، الآية: 91.
(63) شرح رياض الصالحين، لابن عثيمين: 45/4.
(64) في ظلال القرآن: 20/5.

الموفين لعهدهم ومواثيقهم بالإيمان قال I: [**وَمَا لَكُمْ لا تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ لِتُؤْمِنُوا بِرَبِّكُمْ وَقَدْ أَخَذَ مِيثَاقَكُمْ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ**][65].

2 - التقوى:

التقوى أثر من آثار الوفاء بعهد الله وثمرة من ثمرات الالتزام بميثاقه قال I: [**وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُواْ مَا آتَيْنَاكُم بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُواْ مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ**][66].

3 - محبة الله:

أثبت الله محبته للمتقين الموفين بعهدهم، المستقيمين على عهودهم ومواثيقهم حتى مع أعدائهم ما استقاموا هم على تلك العهود، قال I: [**فَمَا اسْتَقَامُواْ لَكُمْ فَاسْتَقِيمُواْ لَهُمْ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ**][67].

4 - حصول الأمن في الدنيا وصيانة الدماء:

لم تقتصر آثار الوفاء بالعهد والميثاق على المسلمين وحدهم، وإنما شمل عدل الله الكفار الذين لم يدخلوا في دين الإسلام ولهم عهود مع أولئك المسلمين، فجاءت الآيات صريحة بوجوب الوفاء لهم وصيانة دمائهم.

5 - الحياة الطيبة والجزاء الحسن والأجر العظيم:

وعد الله الموفين بعهدهم بجزاء عظيم قال I: [**مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُم مَّن قَضَى نَحْبَهُ وَمِنْهُم مَّن يَنتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلاً لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ**][68].

والذكر المطرد اليقظ، ضرورة لازمة للوفاء، فمن أين لناسى العهد أن يفى به؟ لذلك ختمت آية العهد بعنصر التذكير: [**وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ**][69]. فإذا ذكر المرء الموثق المأخوذ عليه، يجب أن ينضم إلى هذا الذكر عزم مشدد على إنفاذه. عزم يذلل الأهواء الجامحة، ويهون الصعاب العارضة، عزم يمضى فى سبيل الوفاء مهما تجشم من مشاق، وغرم من تضحيات. وأقدار الرجال تتفاوت تفاوتا شاسعا فى هذا المضمار، فإن ثمن الوفاء قد يكون فادحا، قد يكلف المال أو الحياة أو الأحبة. بيد أن هذه هى تكاليف المجد المنشود فى الدنيا أو الآخرة. لولا المشقة ساد الناس كلهم الجودُ يُفقر والإقدام قتَّال ولقد استنكر القرآن الكريم على بعض الأفهام أن تطلب العُلا بالراحة، وأن ترقب الخير الكثير بالجهاد اليسير. [**أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصْرُ اللَّهِ أَلا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ**][70]. وعندما يستجمع الإنسان الذهن الواعي، والقلب الكبير، فهو أهل الوفاء[71].

([65]) سورة الحديد، الآية: 8.
([66]) سورة البقرة، الآية: 63.
([67]) سورة التوبة، الآية: 7.
([68]) سورة الأحزاب، الآية: 23.
([69]) سورة الأنعام، الآية: 152.
([70]) سورة البقرة، الآية: 214.
([71]) خلق المسلم للشيخ محمد الغزالي: 49.

وقال: [**وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهُ اللَّهَ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا**][72].

6 - تكفير السيئات وإدخال الجنات:

ومن الآثار التي وردت في أكثر من آية جزاء لمن وفَّى بعهده والتزم بميثاقه الوعد بدخول الجنة وتكفير السيئات، قال I: [**وَأَوْفُواْ بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ**][73]. قال ابن جرير: وعهده إياهم أنهم إذا فعلوا ذلك أدخلهم الجنة[74].

صور الوفاء

الوفاء خلق إسلامي رفيع وله صور وأنواع عدة منها:

1 - الوفاء بالعهد الذي بين العبد وربه:

(فالعهود التي يرتبط المسلم بها درجات، فأعلاها مكانة، وأقدسها ذماماً، العهد الأعظم، الذي بين العبد ورب العالمين. فإن الله خلق الإنسان بقدرته، ورباه بنعمته، وطلب منه أن يعرف هذه الحقيقة، وأن يعترف بها، وألا تشرد به المغويات، فيجهلها أو يجحدها قال I: [**أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَن لاَّ تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ وَأَنْ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ**][75]...[76].

2 - الوفاء في سداد الدين:

اهتم الإسلام بالدَّين لأن أمره عظيم، وشأنه جسيم، وقد أكد النبي ﷺ على قضاء الدين، وكان لا يصلي على الميت إذا كان عليه دين حتى يُقضى عنه. وقد قال: (من أخذ أموال الناس يريد أداءها أدى الله عنه ومن أخذها يريد إتلافها أتلفه الله)[77].

3 - الوفاء بشروط عقد النكاح:

قال: (أحقُّ الشروط أن توفُّوا به ما استحللتُم به الفروج)[78].

قال الخطابي: (الشروط في النكاح مختلفة فمنها ما يجب الوفاء به اتفاقا وهو ما أمر الله به من إمساك بمعروف أو تسريح بإحسان وعليه حمل بعضهم هذا الحديث، ومنها ما لا يوفى به اتفاقا كسؤال طلاق أختها... ومنها ما اختلف فيه كاشتراط أن لا يتزوج عليها أو لا يتسرى أو لا ينقلها من منزلها إلى منزله)[79].

4 - الوفاء بين الزوجين:

الوفاء بين الزوجين يجعل الأسر مستقرة والبيوت مطمئنة، فيكون رابط الوفاء بينهما في حال الشدة والرخاء وفي العسر واليسر.

---

(72) سورة الفتح، الآية: 10.
(73) سورة البقرة، الآية: 40.
(74) العهد والميثاق في القرآن الكريم، لناصر العمر:: 204. بتصرف.
(75) سورة يس، الآية: 60.
(76) خلق المسلم، لمحمد الغزالي: 50.
(77) رواه البخاري (2387) من حديث أبي هريرة (ر).
(78) رواه البخاري (2721) من حديث عقبة بن عامر (ر).
(79) فتح الباري، لابن حجر: 218/9.

5 - الوفاء بإعطاء الأجير أجره:

قل بد من إعطاء الخادم حقَّه من الأجر مع عدم تأخيره، لأن المماطلة والتسويف مع القدرة ظلم، فالمبادرة بإعطاء الخادم حقه نوع من الالتزام الديني والإحسان؛ لأن الخادم قدم جهده، فالعاقل من يوفي الآخرين حقوقهم، وبذلك جاءت الشريعة.. عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما قال: قال رسول الله ﷺ: (أعطوا الأجير أجره قبل أن يجف عرقه)[80]. أي: ينشف ويذهب رشح عمله من مسام جسمه، يأمر النبي ﷺ أصحابه أن يؤدوا حقوق العمال كاملة بلا توان وبلا تراخ قبل أن يجف عرقهم: أي بعد استيفاء العمل مباشرة فلا مماطلة ولا تسويف.

وعن أبي هريرة (ر): عن النبي ﷺ قال: (قال الله: ثلاثة أنا خصمهم يوم القيامة رجل أعطى بي ثم غدر، ورجل باع حرا فأكل ثمنه، ورجل استأجر أجيرا فاستوفى منه ولم يعط أجره)[81].

6 - وفاء العامل بعمله:

وذلك بأن يعمل العامل ويعطي العمل حقه باستيفائه خالياً من الغش والتدليس، فعن عاصم بن كليب الجرمي قال: حدثني أبي كليب (أنه شهد مع أبيه جنازة شهدها رسول الله ﷺ وأنا غلام أعقل وأفهم، فانتهى بالجنازة إلى القبر ولم يمكن لها، قال: فجعل رسول الله ﷺ يقول: سووا لحد هذا. حتى ظن الناس أنه سنة، فالتفت إليهم فقال: أما إن هذا لا ينفع الميت ولا يضره، ولكن الله يحب من العامل إذا عمل أن يحسن)[82].

7 - الوفاء بالنذر:

قال النبي ﷺ: (من نذر أن يطيع الله فليطعه ومن نذر أن يعصي الله فلا يعصه)[83]. ويجب الوفاء بالنذر إذا كان نذر طاعة.

8 - الوفاء بما التزم به من بيع أو إجارة:

(الوفاء بما التزم به من بيع أو إجارة، وغير ذلك من المعاملات المالية ما دامت مشروعة يقول I: [**يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ أَوْفُواْ بِالْعُقُودِ**][84]. وسواء كانت هذه العقود مبرمة بين المسلم والمسلم، أو المسلم وغير المسلم)[85].

9 - الوفاء بما التزم به الولاة والأمراء من العهود والمواثيق في علاقاتهم مع الدول.

نماذج من وفاء النبي ﷺ:

إن الوفاء بالعهد، وعدم نسيانه أو الإغضاء عن واجبه خلق كريم، ولذا كان رسول الله ﷺ فيه

---

(80) رواه ابن ماجه (3443) من حديث عبد الله بن عمر (ر). ورواه أبو يعلى (6682)، والطحاوي في شرح مشكل الآثار: 13/8، (3014)، وأبو نعيم في الحلية: 142/7، من حديث أبي هريرة (ر). قال المنذري في الترغيب والترهيب، (2892): هذا المتن مع غرابته يكتسب بكثرة طرقه قوة. وحسن إسناده البوصيري في مصباح الزجاجة: 75/3، وجوَّد إسناده العجلوني في كشف الخفاء: 161/1.

(81) رواه البخاري (2227) من حديث أبي هريرة (ر).

(82) رواه البيهقي في الشعب: 234/7، (4932) من حديث كليب الجرمي (ر).

(83) رواه البخاري (6696) من حديث عائشة رضي الله عنها.

(84) سورة المائدة، الآية: 1.

(85) الأخلاق الإسلامية، لحسن المرسي: 218.

بالمحل الأفضل والمقام الأسمى، والمكان الأشرف، فوفاؤه... كان مضرب المثل، وحق له ذلك وهو سيد الأوفياء[86]. ويتجلى لنا وفاء الرسول ﷺ في صور كثيرة منها:

وفاؤه ﷺ بالوعد:

فقد روى أبو داود عن عبد الله بن أبي الحمساء قال: بايعت النبي ﷺ ببيع قبل أن يبعث وبقيت له بقية فوعدته أن آتيه بها في مكانه فنسيت ثم ذكرت بعد ثلاث فجئت فإذا هو في مكانه فقال (يا فتى لقد شققت علي أنا هاهنا منذ ثلاث أنتظرك)[87].

قال صاحب كتاب (عون المعبود): (كان انتظاره لصدق وعده لا لقبض ثمنه. قال النووي: أجمعوا على أن من وعد إنسانا شيئا ليس بمنهي عنه فينبغي أن يفي بوعده، وهل ذلك واجب أو مستحب، فيه خلاف)[88].

- وفاؤه ﷺ بالعهد لعدوه:

كان رسول الله ﷺ يفي بالعهود والمواثيق التي تكون بينه وبين أعداء الإسلام.

(فثبت عنه أنه قال لرسولي مسيلمة الكذاب لما قالا: نقول إنه رسول الله (لولا أن الرسل لا تقتل لقتلتكما) [89]. وثبت عنه أنه قال لأبي رافع وقد أرسلته إليه قريش فأراد المقام عنده وأنه لا يرجع إليهم فقال: (إني لا أخيس بالعهد ولا أحبس البرد ولكن ارجع إلى قومك فإن كان في نفسك الذي فيها الآن فارجع) [90]. وثبت عنه أنه رد إليهم أبا جندل للعهد الذي كان بينه وبينهم أن يرد إليهم من جاءه منهم مسلما) [91].

- وعن حذيفة بن اليمان رضي الله عنهما قال: ما منعني أن أشهد بدرا إلا أني خرجت أنا وأبي حسيل. قال: فأخذنا كفار قريش. قالوا: إنكم تريدون محمدا؟ فقلنا: ما نريده. ما نريد إلا المدينة. فأخذوا منا عهد الله وميثاقه لننصرفن إلى المدينة ولا نقاتل معه. فأتينا رسول الله ﷺ فأخبرناه الخبر. فقال: (انصرفا. نفي لهم بعهدهم، ونستعين الله عليهم)[92].

وفاءه ﷺ لزوجاته:

فمن وفائه كان يكرم صديقات زوجته خديجة رضي الله عنها بعد موتها، فعن أنس بن مالك (ر) قال: كان النبي ﷺ إذا أتى بالشيء يقول (اذهبوا به إلى فلانة فإنها كانت صديقة خديجة اذهبوا به إلى بيت فلانة فإنها كانت تحب خديجة)[93].

([86]) هذا الحبيب محمد رسول الله ﷺ يا محب، لأبي بكر الجزائري: 556.

([87]) رواه أبو داود (4996)، والبيهقي في السنن الكبرى، (20835) من حديث عبد الله بن أبي الحمساء (ر).

([88]) عون المعبود شرح سنن أبي داود، للعظيم آبادي (340/13.

([89]) رواه أبو داود (2761)، وأحمد: 487/3، (17032) من حديث نعيم بن مسعود (ر). قال الحاكم: 155/2: صحيح على شرط مسلم. ووافقه الذهبي.

([90]) رواه أبو داود (2785)، وأحمد: 8/6، (23908)، والنسائي في السنن الكبرى: 52/8، (8621) من حديث أبي رافع (ر). وصححه السيوطي في الجامع الصغير، (2644).

([91]) زاد المعاد، لابن القيم: 79/5.

([92]) رواه مسلم (1787) من حديث حذيفة (ر).

([93]) رواه البخاري في الأدب المفرد، (232)، وابن حبان: 467/15، (7007)، الحاكم: 193/4، (7339) من حديث أنس (ر).

وعن عائشة رضي الله عنها قالت: (ما غرت على أحد من أزواج النبي ﷺ ما غرت على خديجة وما بي أن أكون أدركتها وما ذاك لكثرة ذكر رسول الله ﷺ وإن كان ليذبح الشاة فيتتبع بها صدائق خديجة فيهديها لهن)[94].

نماذج من وفاء الصحابة رضي الله عنهم:

لقد وفّى أصحاب رسول الله ﷺ بالعهود والمواثيق والتزموا بالمبايعات التي أخذها عليهم رسول الله ﷺ.

فقد بايع رسول الله ﷺ صحابته في عدة مناسبات وهذه هي العهود والمواثيق التي ذكرها الله في أكثر من آية، حيث خص بعضها بالذكر كبيعة الرضوان وعم آخر كسائر المبايعات... وأخذ عليهم العهد في بيعتي العقبة، وبيعة الرضوان، وبايعهم على الإسلام، وبايع النساء بيعة خاصة، كما بايع بعض صحابته على الجهاد، وآخرون على السمع والطاعة، وبايع بعضهم على إقام الصلاة وإيتاء الزكاة، والنصح لكل مسلم.

إذا أبرم المسلم عقدا فيجب أن يحترمه، وإذا أعطى عهدا فيجب أن يلتزمه. ومن الإيمان أن يكون المرأ عند كلمته التى قالها، ينتهى إليها كما ينتهى الماء عن شئطآنه ؛ فيعرف بين الناس بأن كلمته موثق غليظ، لا خوف من نقضها ولا مطمع فى اصطيادها. العهد لابد من الوفاء به، كما أن اليمين لابد من البر بها، ومناط الوفاء والبر أن يتعلق الأمر بالحق والخير وإلا فلا عهد فى عصيان ولا يمين فى مأثم. وقد قال رسول الله: (من حلف على يمين فرأى غيرها خيرا منها، فليُكفِّر عن يمينه وليفعل الذى هو خير)[95]. ولا يسوغ لامرئ الإصرار على الوفاء بيمين، الحنث فيها أفضل. وفى الحديث: (لأن يلج أحدكم بيمينه فى أهله آثم له عند الله تعالى من أن يُعطى كفارته التى افترض الله عليه)[96]. ومن ثم فلا تعهد إلا بمعروف، فإذا وثق الإنسان عهدا بمعروف فليصرف همته فى إمضائه، ما دامت فيه عين تطرف، وليعلم أن منطق الرجولة وهدى اليقين، لا يتركان له مجالا للتردد والانثناء[97].

روى أنس بن مالك قال: "غاب عمّى أنس بن النضر عن قتال" بدر" فقال: يا رسول الله غبتُ عن أول قتال قاتلت المشركين لئن أشهدني الله مع النبى قتال المشركين ليرين ما أصنع فلما كان يوم "أحد" انكشف المسلمون، فقال: اللهم إنى أعتذر إليك مما صنع هؤلاء . يعنى أصحابه . وأبرأ إليك مما صنع هؤلاء . يعنى المشركين . ثم تقدَّم.. فاستقبله سعد بن معاذ. فقال: يا سعد بن معاذ الجنة ورب النضر إنى لأجد ريحها من دون أحد! قال سعد: فما استطعت يا رسول الله ما صنع، قال أنس: فوجدنا به بضعا

وصحح إسناده الحاكم، وصححه الذهبي.

(94) رواه الترمذي (2017) من حديث عائشة رضي الله عنها. وقال: حسن صحيح غريب.

(95) رواه الإمام أحمد في المسند: 2/ 361، ومسلم (1650) كتاب الأيمان، باب ندب من حل يمينا فرأى غيرها خيرا منها أن يأتي الذي هو خير ويكفر عن يمينه، والترمذي (1530).

(96) رواه البخاري في كتاب الأيمان والنذور، باب قول الله تعالى: [**لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ**]، ومسلم في كتاب الأيمان، باب النهي عن الإصرار على اليمين فيما يتأذى به أهل الحالف مما ليس بحرام. ومعنى الحديث: أي لأن يصر أحدكم على المحلوف عليه بسبب يمينه في أهله، أي في قطيعتهم كالحلف على أن لا يكلمهم ولا يصل إليهم (آثم له) أي أكثر إثما لما في ذلك من الضرر على أهله (من أن يعطي كفارته التي فرض الله)، أي على تقدير الحنث. يعني إذا حلف على شيء يرى أن غيره خير منه يجب عليه أن يحنث ويكفر، لأن الإثم أكثر في الإقامة على ذلك الحلف.

(97) خلق المسلم للشيخ محمد الغزالي: 47.

وثمانين ما بين ضربة بالسيف وطعنة بالرمح ورمية بسهم، ووجدناه وقد مثل به المشركون، فما عرفه إلا أخته، بشامة فيه، أو ببنانه.. قال أنس: كنا نرى أن هذه الآية نزلت فيه وفى أشباهه: [**مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُم مَّن قَضَى نَحْبَهُ وَمِنْهُم مَّن يَنتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلاً**][98].

ومما يجدر التنبيه إليه هنا ما ذكره I في هذه الآية الكريمة مادحاً أصحاب تلك العهود والمواثيق ومثنياً عليهم، نعم لقد وفى صحابة رسول الله ﷺ بعهودهم، والتزموا مواثيقهم، ولم يكونوا كبني إسرائيل الذين أصبحت الخيانة والغدر من سماتهم وأبرز سجاياهم وطباعهم.

لقد كان من وفاء أصحاب رسول الله ﷺ أن أحدهم يسقط سوطه وهو راكب على دابته فينزل ليأخذ سوطه ولا يطلب من أحد أن يناوله، لأنه بايع رسول الله ﷺ على ألا يسأل الناس شيئاً أعطوه أو منعوه.

هذه هي الطاعة وهذا هو الوفاء، وبمثل هؤلاء تسعد البشرية وتصل إلى مدارج الرقي وسمو الأخلاق، لقد كان جيلاً قرآنياً فذاً، لم تعرف البشرية جيلاً كذلك الجيل، ولا صفوة كتلك الصفوة: [**أُوْلَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللهُ فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِهْ**][99]. [**أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ**][100]...[101].

- وفاء أبي بكر (ر)**:**

وفاء أبي بكر بديون النبي ﷺ وعداته:

عن جابر بن عبد الله رضي الله عنهما قال: (قال لي رسول الله ﷺ لو قد جاء مال البحرين لقد أعطيتك هكذا وهكذا ثلاثا فلم يقدم مال البحرين حتى قبض رسول الله ﷺ فلما قدم على أبي بكر أمر مناديا فنادى من كان له عند النبي ﷺ دين، أو عدة فليأتني قال جابر فجئت أبا بكر فأخبرته أن النبي ﷺ قال: لو جاء مال البحرين أعطيتك هكذا وهكذا ثلاثا قال فأعطاني قال جابر فلقيت أبا بكر بعد ذلك فسألته فلم يعطني ثم أتيته فلم يعطني ثم أتيته الثالثة فلم يعطني فقلت له قد أتيتك فلم تعطني ثم أتيتك فلم تعطني ثم أتيتك فلم تعطني فإما أن تعطيني وإما أن تبخل عني فقال أقلت تبخل عني وأي داء أدوأ من البخل- قالها ثلاثا - ما منعتك من مرة إلا وأنا أريد أن أعطيك)[102].

وفاؤه في إنفاذ جيش أسامة:

قام أبو بكر (ر) بتنفيذ جيش أسامة بن زيد الذين كانوا قد أمرهم رسول الله ﷺ بالمسير إلى تخوم البلقاء من الشام.

(فخرجوا إلى الجرف فخيموا به، وكان بينهم عمر بن الخطاب، ويقال: وأبو بكر الصديق فاستثناه رسول الله منهم للصلاة، فلما ثقل رسول الله ﷺ أقاموا هنالك، فلما مات عظم الخطب واشتد الحال ونجم النفاق بالمدينة، وارتد من ارتد من أحياء العرب حول المدينة، وامتنع آخرون من أداء الزكاة إلى الصديق، ولم يبق للجمعة مقام في بلد سوى مكة والمدينة، وكانت جواثا من البحرين أول قرية أقامت

---

(98) سورة الأحزاب، الآية: 23.
(99) سورة الأنعام، الآية: 90.
(100) سورة الزمر، الآية: 18.
(101) العهد والميثاق في القرآن الكريم، لناصر العمر:: 235.
(102) رواه البخاري في صحيحه برقم (4383).

الجمعة بعد رجوع الناس إلى الحق كما في صحيح البخاري عن ابن عباس كما سيأتي، وقد كانت ثقيف بالطائف ثبتوا على الإسلام، لم يفروا ولا ارتدوا، والمقصود أنه لما وقعت هذه الأمور أشار كثير من الناس على الصديق أن لا ينفذ جيش أسامة لاحتياجه إليه فيما هو أهم، لأن ما جهز بسببه في حال السلامة، وكان من جملة من أشار بذلك عمر بن الخطاب، فامتنع الصديق من ذلك، وأبى أشد الإباء، إلا أن ينفذ جيش أسامة، وقال: والله لا أحل عقدة عقدها رسول الله ﷺ، ولو أن الطير تخطفنا، والسباع من حول المدينة ولو أن الكلاب جرت بأرجل أمهات المؤمنين لأجهزن جيش أسامة)[103].

أحوال الإخلاف بالعهد والوعد

(من يخلف الوعد له أربع أحوال في إخلافه بالعهد والوعد:

الحالة الأولى: التعبير الملي عن الكذب منذ إعطاء الوعد أو العهد، وهو في هذا يحمل رذيلة الإخلاف المستند إلى رذيلة الكذب.

الحالة الثانية: النكث والنقض لما أبرمه والتزم به من وعد وعهد، وهذا يعبر عن ضعف الإرادة وعدم الثبات، وعدم احترام شرف الكلمة وثقة الآخرين بها، وهذا الخلق يفضي بصاحبه إلى النبذ من ملاك جماعة الفضلاء الذين يوثق بهم وبأقوالهم.

الحالة الثالثة: التحول إلى ما هو أفضل وخير عند الله، والانتقال إلى ما هو أكثر طاعة لله، إلا أن هذه الحالة لا تكون في العهود العامة، التي تدخل فيها حقوق دولية، ولا في العهود التي ترتبط بها حقوق مادية للآخرين من الناس. أما العهد مع الله في التزام أمر من الأمور، فقد تجري المفاضلة بينه وبين غيره، لاختيار ما هو أقرب إلى طاعة الله وتحقيق مرضاته.

الحالة الرابعة: العجز عن الوفاء لسبب من الأسباب، ومن عجز عن الوفاء مع صدق رغبته به وحرصه عليه فهو معذور لعدم استطاعته.

وأما حالة النسيان فهي من الأمور العامة التي تشمل كل واجب أو مستحب، وتنطبق عليها أحكام النسيان العامة. وصادق الوعد والعهد هو الذي يكون عازما على الوفاء منذ إعطائه الوعد أو العهد، ويظل حريصاً على ذلك ما لم يمنعه مانع من التنفيذ يعذر به، أو كان ترك الوفاء استجابة لرغبة من كان الوعد أو العهد من أجله وابتغاء مرضاته أو مسرته)[104].

قصص في الوفاء:

1 - (يذكر أن امرأ القيس الكندي، لما أراد المضي إلى قيصر ملك الروم، أودع عند السموأل دروعا وسلاحا، وأمتعة تساوي من المال جملة كثيرة. فلما مات امرؤ القيس أرسل ملك كندة يطلب الدروع والأسلحة المودعة عند السموأل. فقال: السموأل لا أدفعها إلا لمستحقها. وأبى أن يدفع إليه منها شيئا، فعاوده فأبى، وقال لا أغدر بذمتي، ولا أخون أمانتي، ولا أترك الوفاء الواجب علي. فقصده ذلك الملك من كندة بعسكره فدخل السموأل في حصنه، وامتنع به. فحاصره ذلك الملك، وكان ولد السموأل خارج الحصن فظفر به ذلك الملك فأخذه أسيرا ثم طاف حول الحصن وصاح بالسموأل. فأشرف عليه من أعلى

---

(103) البداية والنهاية، لابن كثير: 335/6.

(104) الأخلاق الإسلامية، لعبد الرحمن الميداني: 503/1.

الحصن. فلما رآه قال له: إن ولدك قد أسرته، وها هو معي، فإن سلمت إلي الدروع والسلاح التي لامرئ القيس عندك، رحلت عنك وسلمت إليك ولدك، وإن امتنعت من ذلك ذبحت ولدك وأنت تنظر، فاختر أيهما شئت. فقال له السموأل: ما كنت لأخفر ذمامي، وأبطل وفائي، فاصنع ما شئت. فذبح ولده وهو ينظر. ثم لما عجز عن الحصن رجع خائبا، واحتسب السموأل ذبح ولده وصبر، محافظة على وفائه. فلما جاء الموسم وحضر ورثة امرئ القيس سلم إليهم الدروع والسلاح. ورأى حفظ ذمامه ورعاية وفائه أحب إليه من حياة ولده وبقائه. فصارت الأمثال في الوفاء تضرب بالسموأل، وإذا مدحوا أهل الوفاء في الأنام ذكر السموأل في الأول. وكم أعلى الوفاء رتبة من اعتقله بيديه، وأغلى قيمة من جعله نصب عينيه، واستنطق الأفواه لفاعله بالثناء عليه، واستطلق الأيدي المقبوضة عنه بالإحسان إليه)[105].

- قصة أخرى يحكيها مالك بن عمارة اللخمي، قال: (كنت جالسا في ظل الكعبة أيام الموسم عند عبد الملك بن مروان وقبيصة بن ذؤيب وعروة بن الزبير وكنا نخوض في الفقه مرة وفي المذاكرة مرة وفي أشعار العرب وأمثال الناس مرة فكنت لا أجد عند أحد ما أجده عند عبد الملك بن مروان من الاتساع في المعرفة والتصرف في فنون العلم وحسن استماعه إذا حدث وحلاوة لفظه إذا حدث فخلوت معه ليلة فقلت له والله إني لمسرور بك لما شاهدته من كثرة تصرفك وحسن حديثك وإقبالك على جليسك فقال إن تعش قليلا فسترى العيون طامحة إلي والأعناق نحوي متطاولة فإذا صار الأمر إلي فلعلك أن تنقل إلي ركابك فلأملأن يديك فلما أفضت إليه الخلافة توجهت إليه فوافيته يوم الجمعة وهو يخطب على المنبر فلما رآني أعرض عني فقلت لعله لم يعرفني أو عرفني وأظهر لي نكره فلما قضيت الصلاة ودخل بيته لم ألبث أن خرج الحاجب فقال أين مالك بن عمارة فقمت فأخذ بيدي وأدخلني عليه فمد إلي يده وقال إنك تراءيت لي في موضع لا يجوز فيه إلا ما رأيت فأما الآن فمرحبا وأهلا كيف كنت بعدي فأخبرته فقال أتذكر ما كنت قلت لك قلت نعم فقال والله ما هو بميراث وعيناه ولا أثر رويناه ولكني أخبرك بخصال مني سميت بها نفسي إلى الموضع الذي ترى ما خنت ذا ود قط ولا شمت بمصيبة عدو قط ولا أعرضت عن محدث حتى ينتهي حديثه ولا قصدت كبيرة من محارم الله I متلذذا بها فكنت أؤمل بهذه أن يرفع الله I منزلتي وقد فعل ثم دعا بغلام فقال له يا غلام بوئه منزلا في الدار فأخذ الغلام بيدي وأفرد لي منزلا حسنا فكنت في ألذ حال وأنعم بال وكان يسمع كلامي وأسمع كلامه ثم أدخل عليه في وقت عشائه وغدائه فيرفع منزلتي ويقبل علي ويحادثني ويسألني مرة عن العراق ومرة عن الحجاز حتى مضت لي عشرون ليلة فتغديت يوما عنده فلما تفرق الناس نهضت قائما فقال على رسلك فقعدت فقال أي الأمرين أحب إليك المقام عندنا مع النصفة لك في المعاشرة أو الرجوع إلى أهلك ولك الكرامة فقلت يا أمير المؤمنين فارقت أهلي وولدي على أني أزور أمير المؤمنين وأعود إليهم فإن أمرني أمير المؤمنين اخترت رؤيته على الأهل والولد فقال لا بل أرى لك الرجوع إليهم والخيار لك بعد في زيارتنا وقد أمرنا لك بعشرين ألف دينار وكسوناك وحملناك أتراني قد ملأت يديك فلا خير فيمن ينسى إذا وعد وعدا وزرنا إذا شئت صحبتك السلامة)[106].

3 - قال الأبشيهي: (ومما يعد من محاسن الشيم ومكارم أخلاق أهل الكرم ويحث على الوفاء بالعهود ورعاية الذمم ما رواه حمزة بن الحسين الفقيه في تاريخه قال: قال لي أبو الفتح المنطيقي كنا

([105]) المستطرف، للأبشيهي: 432/1.

([106]) المستطرف، للأبشيهي: 438/1.

جلوسا عند كافور الأخشيدي وهو يومئذ صاحب مصر والشام وله من البسطة والمكنة ونفوذ الأمر وعلو القدر وشهرة الذكر ما يتجاوز الوصف والحصر فحضرت المائدة والطعام فلما أكلنا نام وانصرفنا ولما انتبه من نومه طلب جماعة منا وقال امضوا الساعة إلى عقبة النجارين وسلوا عن الشيخ منجم أعور كان يقعد هناك فإن كان حيا فأحضروه وإن كان قد توفي فسلوا عن أولاده واكشفوا أمرهم قال فمضينا إلى هناك وسألنا عنه فوجدناه قد مات وترك بنتين إحداهما متزوجة والأخرى عاتق فرجعنا إلى كافور وأخبرناه بذلك فسير في الحال واشترى لكل واحدة منهما دارا وأعطاهما مالا جزيلا وكسوة فاخرة وزوج العاتق وأجرى على كل واحدة منهما رزقا وأظهر أنهما من المتعلقين به لرعاية أمورهما فلما فعل ذلك وبالغ فيه ضحك وقال أتعلمون سبب هذا قلنا لا فقال اعلموا أني مررت يوما بوالدهما المنجم وأنا في ملك ابن عباس الكاتب وأنا بحالة رثة فوقفت عليه فنظر إلي واستجلبني وقال أنت تصير إلى رجل جليل القدر وتبلغ منه مبلغا كبيرا وتنال خيرا ثم طلب مني شيئا فأعطيته درهمين كانا معي ولم يكن معي غيرهما فرمى بهما إلي وقال أبشرك بهذه البشارة وتعطيني درهمين ثم قال وأزيدك أنت والله تملك هذا البلد وأكثر منه فاذكرني إذا صرت إلى الذي وعدتك به ولا تنس فقلت له نعم فقال عاهدني أنك تفي لي ولا يشغلك ذلك عن افتقادي معاهدته ولم يأخذ مني الدرهمين ثم إني شغلت عنه بما تجدد لي من الأمور والأحوال وصرت إلى هذه المنزلة ونسيت ذلك فلما أكلنا اليوم ونمت رأيته في المنام قد دخل علي وقال لي أين الوفاء بالعهد الذي بيني وبينك وإتمام وعدك لا تغدر فيغدر بك فاستيقظت وفعلت ما رأيتم ثم زاد في إحسانه إلى بنات المنجم وفاء لوالدهما بما وعده)[107].

أمثال في الوفاء

1 - يقال في المثل: أوفى من فكيهة:

وهي امرأة من بني قيس بن ثعلبة، كان من وفائها أن السليك بن سلكة غزا بكر بن وائل، فلم يجد غفلة يلتمسها، فخرج جماعة من بكر فوجدوا أثر قدم على الماء فقالوا: إن هذا الأثر قدم ورد الماء، فقصدوا له، فلما وافى حملوا عليه فعدا حتى ولج قبة فكيهة فاستجار بها، فأدخلته تحت درعها فانتزعوا ضمارها فنادت إخوتها فجاءوا عشرة، فمنعوهم منها[108].

2 - ويقال أوفى من أم جميل:

وهي من رهط ابن أبي بردة من دوس، وكان من وفائها أن هشام بن الوليد بن المغيرة المخزومي قتل رجلاً من الأزد فبلغ ذلك قومه بالسراة فوثبوا على ضرار بن الخطاب الفهري ليقتلوه فعدا حتى دخل بيت أم جميل وعاذ بها، فقامت في وجوههم ودعت قومها فمنعوه لها[109].

3 - ويقال: أوفى من السموأل بن عاديا:

وقصته مرت معنا في قصص في الوفاء.

4 - ويقال: أوفى من الحارث بن عباد:

---

(107) المستطرف، للأبشيهي: 431/1.
(108) المحاسن والأضداد، للجاحظ:: 47.
(109) المحاسن والأضداد، للجاحظ:: 47.

وكان من وفائه أنه أسر عدي بن ربيعة ولم يعرفه، فقال له: دلني على عدي بن ربيعة ولك الأمان، فقال: أنا آمن أن دللتك عليه، قال: نعم. قال: فأنا عدي بن ربيعة فخلاه[110].

المصادر والمراجع

الأحكام السلطانية والولايات الدينية، أبو الحسن علي بن محمد البغدادي الماوردي (ت: 450هـ)، تحقيق: عماد زكي البارودي، المكتبة التوفيقية، ط1، القاهرة.

أحكام القرآن، القاضي أبو بكر محمد بن عبد الله ابن العربي المالكي (ت: 453هـ)، تحقيق: علي محمد البجاوي، مطبعة عيسى البابي الحلبي، مصر، ط1، 1376هـ .1957م.

إحياء علوم الدين، الإمام أبي حامد الغزالي (ت: 505هـ)، دار القلم، بيروت، ط2.

الأخلاق الإسلامية وأسسها، عبد الرحمن حسن الميداني (ت: 2004م)، دار القلم، دمشق، بيروت، ط1، 1399هـ . 1979م.

أدب الدنيا والدين، أبو الحسن على الماوردي (ت: 450هـ)، دار مكتبة الحياة، بيروت، ط1، 1407هـ . 1987م.

آداب الفتوى والمفتي والمستفتي، الإمام يحيى بن شرف النووي أبو زكريا (ت: 676هـ)، دار الفكر – دمشق، ط1، 1408هـ . 1988م، تحقيق: بسام عبد الوهاب الجابي.

أدب المفتي والمستفتي، عثمان بن عبد الرحمن بن عثمان الشهرزوي (ت: 643هـ)، مكتبة العلوم والحكم, عالم الكتب، بيروت، 1407هـ . 1987م، ط1، تحقيق: د. موفق عبد الله عبد القادر.

الأدب النبوي، عظات بالغة وحكم عالية وآداب سامية، محمد عبد العزيز الخولي (ت: 1965م)، تحقيق: خليل الميس، دار القلم، بيروت، ط1، 1406هـ . 1986م.

إرشاد الفحول إلى تحقيق الحق من علم الأصول، محمد بن علي بن محمد الشوكاني (ت: 1250هـ)، تحقيق: محمد صبحي بن حسن حلاّق، دار ابن كثير، بيروت، ط3، 1428هـ . 2007م.

الأساس في التفسير، للأستاذ سعيد حوى (ت: هـ)، دار السلام للطباعة والنشر، ط3، 1412هـ .1991م.

الإسلام عقيدة وشريعة، محمود شلتوت (ت: 1963م)، ط17، القاهرة، دار الشروق، 1417هـ .1997م.

أصول الدعوة، د. عبد الكريم زيدان، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط9، 1423هـ . 2002م.

أعلام الموقعين عن رب العالمين، الإمام ابن قيم الجوزية (ت: 751هـ)، دار الكتاب العربي، بيروت، ط1، 1425هـ . 2004م.

آفات على الطريق، السيد محمد نوح، القاهرة، دار الوفاء، ط13، 1420هـ . 1999م.

اقتضاء الصراط المستقيم مخالفة أصحاب الجحيم، أحمد بن عبد الحليم بن تيمية الحراني (ت: 728هـ)، تحقيق محمد حامد الفقي، القاهرة، ط1، 1369هـ مطبعة السنة المحمدية.

البداية والنهاية، للحافظ ابن كثير (ت: 774هـ)، دار المعارف، بيروت، ط4، 1402هـ .1982م.

البيان والتبيين، أبو عثمان عمرو بن بحر الجاحظ (ت: 255هـ)، دار صعب – بيروت، ط1، 1388هـ . 1968، تحقيق: المحامي فوزي عطوي.

تاريخ بغداد المسمى (دار السلام)، أبو بكر أحمد بن علي الخطيب البغدادي (ت: 463هـ)، بتصحيح السيد محمد سيد العرفي، دار الكتاب العربي، بيروت.

تحفة الأحوذي بشرح جامع الترمذي، محمد عبد الرحمن بن عبد الرحيم المبارك فوري أبو العلا، دار الكتب العلمية – بيروت.

التعريفات، العلامة المحقق علي بن محمد السيد الشريف الجُرجاني (ت: 816هـ)، مؤسسة الرسالة ناشرون، بيروت، ط1، 1427هـ . 2006م.

تفسير القرآن العظيم، للحافظ إسماعيل بن كثير القرشي (ت: 774هـ)، دار الفكر، بيروت، 1404هـ .1984م.

التفسير الكبير، الإمام فخر الدين الرازي (ت: 606هـ)، دار الكتب العلمية، طهران، ط2.

(110) المحاسن والأضداد، للجاحظ:: 48.

جامع الأصول في أحاديث الرسول ﷺ لابن الأثير (ت: 606هـ)، تحقيق: عبد القادر الأرناؤوط، مكتبة الحلواني، ط1، 1372هـ . 1932م.
جامع البيان في تأويل آي القرآن، الإمام ابن جرير الطبري (ت: 310هـ)، دار الفكر، بيروت، ط1، 1408هـ . 1988م.
الجامع لأحكام القرآن، لإمام أبو عبد الله القرطبي الأنصاري (ت: 671هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت 1408هـ . 1988م.
خصائص التصور الإسلامي، الأستاذ سيد قطب (ت: 1960م)، دار الشروق بيروت ط10، 1408 هـ . 1988م.
الدر المنثور في التفسير المأثور، الإمام جلال الدين السيوطي (ت: 911هـ)، دار الفكر، بيروت، ط1، 1403هـ 1988م.
روح معاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني، العلامة شهاب الدين محمود الآلوسي البغدادي (ت: 1924م)، دار الفكر، بيروت، ط1، 1408 هـ . 1987م.
زاد المسير في علم التفسير، الإمام عبد الرحمن ابن الجوزي البغدادي (ت: 597هـ)، المكتب الإسلامي، بيروت، ط1، 1384هـ 1964م.
زاد المعاد في هدي خير العباد، الإمام محمد بن أبو بكر ابن القيم الجوزية (ت: 751هـ)، دار التوزيع والنشر الإسلامي، المكتبة القيمة، ط1، القاهرة.
سنن ابن ماجة، الحافظ محمد بن يزيد القزويني (ت: 275هـ)، دار الفكر، ط1، بيروت.
سنن أبي داود، الإمام سليمان بن الأشعث السجستاني (ت: 275هـ)، الدار العربية اللبنانية، القاهرة، ط1، 1408هـ 1988م.
سنن الدار قطني، علي بن عمر أبو الحسن الدار قطني البغدادي (ت: 385هـ)، دار المعرفة - بيروت، 1386هـ – 1966م، تحقيق: السيد عبد الله هاشم يماني المدني.
سنن الدارمي، عبد الله بن عبد الرحمن أبو محمد الدارمي (ت: 255هـ)، دار الكتاب العربي – بيروت، ط1، 1407هـ . 1987م، تحقيق: فواز أحمد زمرلي, خالد السبع العلمي.
السنن الكبرى وفي ذيله الجوهر النقي، أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (ت: 458هـ)، مجلس دائرة المعارف النظامية الكائنة في الهند ببلدة حيدر آباد، ط1 . 1344 هـ.
سنن النسائي (ت: 303هـ)، بشرح الحافظ جلال الدين السيوطي (ت: 911هـ)، وحاشية السندي، دار الكتاب العربي، بيروت، ط1، 1348هـ . 1930م.
سير أعلام النبلاء، الإمام شمس الدين الذهبي (ت: 748هـ)، تحقيق: مصطفى عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ط1، 1425هـ . 2004م.
شرح صحيح مسلم، الإمام يحيى بن شرف النووي أبو زكريا (ت: 676هـ)، دار القلم، بيروت، ط1، 1407هـ . 1987م.
شرح صحيح البخاري لابن بطال، أبو الحسن علي بن خلف بن عبد الملك بن بطال البكري القرطبي (ت: 449هـ)، مكتبة الرشد الرياض، 1423هـ . 2003م، ط2، تحقيق: أبو تميم ياسر بن إبراهيم.
الصحوة الإسلامية من المراهقة إلى الرشد، د. يوسف القرضاوي، دار الشروق، ط1 1423هـ . 2002م.
صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان، محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن مَعْبدَ، التميمي (ت: 354هـ) ترتيب: علي بن بلبان بن عبد الله، علاء الدين الفارسي، المنعوت بالأمير (ت: 739هـ)، مؤسسة الرسالة، ط1.
صحيح البخاري، محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة البخاري (ت: 256هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت.
صحيح مسلم، مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري (ت: 261هـ)، ترقيم : محمد فؤاد الباقي، دار إحياء التراث العربي. بيروت، 1375هـ . 1966م.
العبادة في الإسلام، د. يوسف القرضاوي – مؤسسة الرسالة – بيروت 1413هـ . 1993م.
عون المعبود شرح سنن أبي داود، محمد بن علي بن مقصود علي الصديقي، العظيم آبادي (ت: 1892م)، دار الفكر، بيروت، 1399هـ . 1979م،
فتح الباري شرح صحيح البخاري، الإمام ابن حجر العسقلاني (ت: 852هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت، ط1، 1410هـ 1989م.

فتح القدير الجامع بين الرواية والدراية في علم التفسير، الإمام محمد بن علي الشوكاني (ت: 1250هـ)، مطبعة مصطفى الحلبي، مصر، ط1، 1349هـ .1929م.

القاموس المحيط، للعلامة محمد بن يعقوب الفيروز آبادي (ت: 817هـ)، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط2، 1407هـ .1987م.

لسان العرب، محمد بن مكرم بن منظور الإفريقي (ت: 711هـ)، دار صادر، بيروت، ط1، 1300هـ.

مختار الصحاح، محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازي (ت: 666هـ)، مكتبة لبنان ناشرون – بيروت، ط1، 1415هـ – 1995م، تحقيق: محمود خاطر.

مسند الإمام أحمد بن حنبل (ت: 241هـ)، تحقيق: شعيب الأرنؤوط وآخرون، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط2، 1420هـ . 1999م.

المستدرك على الصحيحين، محمد بن عبد الله أبو عبد الله الحاكم النيسابوري (ت: 405هـ)، دار الكتب العلمية – بيروت، ط1، 1411هـ – 1990م، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، مع الكتاب: تعليقات الذهبي في التلخيص.

المعجم الكبير، الحافظ سليمان بن أحمد الطبراني (ت: 360هـ)، حققه وخرج أحاديثه: حمدي عبد المجيد السلفي، مطبعة الزهراء، الموصل، ط2، 1410هـ . 1990م.

موطأ الإمام مالك، الإمام مالك بن أنس أبو عبدالله الأصبحي، دار القلم، دمشق، ط1، 1413هـ . 1991م، تحقيق: د. تقي الدين الندوي.

نظم الدرر في تناسب الآيات والسور، الإمام برهان الدين البقاعي (ت: 885هـ)، دار المعارف العثمانية، بحيدر آباد، الهند، ط1، 1391هـ .1971م.

النهاية في غريب الحديث والأثر، أبو السعادات المبارك بن محمد الجزري (ت: 630هـ)، المكتبة العلمية - بيروت، 1399هـ . 1979م، تحقيق: طاهر أحمد الزاوى.

نيل الأوطار من أحاديث سيد الأخيار شرح منتقى الأخبار، الإمام محمد بن علي بن محمد الشوكاني (ت: 1250هـ)، مطبعة مصطفى البابي الحلبي، القاهرة، ط2.

الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل الإمام محمود بن عمر الزمخشري (ت: 528هـ)، مطبعة مصطفى محمد، مصر، ط1 1354هـ . 1934م.

وفاء النبي ﷺ بين الجبلّة الخَلْقية والسجيّة

في ضوء «كان خُلُقُه القرآنَ».

د. صلاح الدين سليم أرقه دان*

***

(وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا][البقرة/177]

إنَّ الوفـاءَ عـلى الكـريمِ واللـــؤمُ مقـــرون بـــذي

وترى الكريمَ لمن يعاشرُ وتـــرى اللئـــيمَ مجانـــبَ

***

ملخص

الأخلاق في الإسلام؛ والوفاء جزء لا يتجزأ منها؛ أوسع وأعمق وأكبر أثرًا في النفس الإنسانية المؤمنة مما قاله علماء الأخلاق وفلاسفتها قديمًا وحديثًا، لاسيما أولئك الذي اتكأوا على فلاسفة اليونان وفلاسفة الغرب المحدَثين، الأمر الذي ترك ثغرة كبيرة في تحديد الأخلاق وتداعياتها وآليات ومظاهر الالتزام بها، وبالتالي إثراء مسيرة البشرية بالنظرية والمنهجية العملية التي مارسها النبي ﷺ وصحبه، وتابعهم فيها المسلمون، وعليها قامت الثقافة والحضارة الإسلامية الفريدة.

وهي الثغرة التي حاول محمد عبد الله دراز معالجتها في كتابه المميز (**دستور الأخلاق في القرآن**)([2])، ولكن لالتزامه بالعنوان لم يخرج من نصوص آيات الكتاب الكريم إلى أحاديث السنة الشريفة، فأجمل فيما خاضت فيه هذه الدراسة من صور وفاء رسول الله ﷺ في مختلف محطات سيرته العطرة، رجلاً ونبيًا ومعلمًا للخير.

طرحت هذه الورقة إشكالية أخلاق النبي ﷺ ووفائه للخالق وللمخلوق، هل هي جبلّيّة أم مكتسبة، لأنه القدوة والأسوة، وتحديد مناط أخلاقه يعني الكثير لغير المعصوم من بني آدم. أما الإجابة على السؤال عن طبيعة هذا الالتزام النبوي الشريف بمكارم الأخلاق فنتركه إلى الباحثين يتوسعون فيه، بعد أن نورد الأدلة ثم نعرض بعدما نعرض صورًا من وفائه من ولادته إلى التحاقه بالرفيق الأعلى، في العائلة والدعوة والمجتمع والدولة، مع مناصريه وخصومه على حد سواء.

Abstract

Ethics in Islam - loyalty is an integral part of it - A broader, deeper and greater impact on the believing human soul than what moral scholars and philosophers were said to ancient and modern times, especially those who relied on the Greek and modern Western philosophers.

---

* جامعة الخليج للعلوم والتكنولوجيا - كويت., arkadan52@gmail.com

[1]) الماوردي (ت450هـ)، أدب الدنيا والدين، بيروت، دار المنهاج، ط1، 1434هـ/ 2013م، ص407.

[2]) انظر: محمد عبد الله دراز، دستور الأخلاق في القرآن، ترجمة: عبد الصبور شاهين، الكويت، مؤسسة الرسالة ودار البحوث الإسلامية، 1973م، ص2-8.

This left a large gap in defining ethics and its repercussions and the mechanisms and manifestations of commitment to it, thus enriching the human drive with theory and practical methodology that the Prophet Mohammad (ﷺ) and his companions practiced, and the Muslims followed them based on that was established a unique Islamic culture and civilization.

Which is what Muhammad Abdullah Draz was exposed to in his distinguished book (The Constitution of Ethics in the Qur'an). This study expanded on what is meant by the loyalty of the Messenger of Allah (ﷺ) in the various stations of his fragrant life, as a man, a prophet, and a teacher of goodness.

This paper raised the question of the morals of the Prophet (ﷺ), and his loyalty to the Creator and the Creation. As for the answer to the question about the nature of this noble Prophetic commitment to morals; the paper leaves it to the researchers to expand on this, after providing the evidence, and presenting examples of his personal moral behaviors in private and public, in different phases of his life, from childhood up to death, in his family, society and the state, with his supporters and opponents alike.

***

هل كان خُلقُ النبي ﷺ ووفاؤه عصمة تكوينية أم كان سجيّة مطوّعة؟!

أرسِل النبي محمدًا ﷺ خاتمًا للنبيين، وقدوة للمسلمين، ورحمةً للعالَمين، وكان ﷺ أحسن الناس خُلقاً وأكرمهم وأتقاهم، فعن خادمه أنس τ، قال: «كانَ رَسولُ اللهِ ﷺ أَحْسَنَ النَّاسِ خُلُقًا»([3]).

وعن أم المؤمنين، صفية بنت حيي (رضي الله عنها)، قالت: «ما رأَيْتُ قطُّ أحسَنَ خُلقًا مِن رسولِ اللهِ ﷺ»([4]).

ومَنْ أدرى الناس بالمرء إلا أهله وخادمه؟ فهذه الكلمات وما سبق من آيات وأحاديث تصف وفاء النبي ﷺ في أحواله داحل بيته وخارجه، أيام استضعاف الدعوة وأيام انتصار الدولة، عند استكبار عدوه، وعند تمكنه من عدوه، تفصح بما لا مجال للشك فيه أن خُلُقَه هو اتباع ما أُحيَ إليه، وما بلغه للناس، امتثل ﷺ ليكون الأسوة الحسنة للمسلمين، وليكون المسلمون الأسوة الحسنة لمن وراءهم من الأمم، حتى فصّلوا في أبواب الفقه ما يحفظ للمستضعفين والمستأمنين بل وللمحاربين حقوقهم، التزامًا ووفاءً منهم لأحكام الكتاب والسنة.

ولكن هل كان النبي ﷺ معصومًا عن الخطأ والزلل كما بقية المكلّفين جبلّة وخلْقًا وفطرةً، وكيف فقه العلماء قوله تعالى: (**وَمَا يَنطِقُ عَنِ ٱلْهَوَىٰ* إِنْ هُوَ إِلاَّ وَحْيٌ يُوحَىٰ**][النجم/3-4]؟ هل هو عصمة مطلقة في كل حركة وسكون ولفظة، أم هو خاص بتبليغه الوحي كما يتلقاه؟ والصحيح أن الآية تعني

[3]) رواه مسلم (2310).

[4]) رواه الطبراني (ت360هـ)، المعجم الأوسط، تحقيق: طارق بن عوض الله بن محمد وعبد المحسن بن إبراهيم الحسيني، القاهرة، دار الحرمين، ب.ط، 1415هـ/ 1995م، ص344/6 (رقم6580).

التبليغ عن الله تعالى، فعن قتادة: «أي ما ينطق عن هواه»([5]). وقيل: «ما ينطق بالهوى والشهوة»([6])، وقيل يريد: «لَا يَتَكَلَّمُ بِالْبَاطِلِ»([7]). وفي شرح العقائد النسفية: «وحقيقة العصمة أن لا يخلق الله تعالى في العبد الذنب مع بقاء قدرته واختياره، وهذا معنى قولهم: هي لطف من الله تعالى يحمله على فعل الخير وزجره عن الشر مع بقاء الاختيار تحقيقاً للابتداء، ولهذا قال الشيخ أبو منصور (رحمه الله): العصمة لا تزيل المحنة. وبهذا يظهر فساد قول من قال: إنها خاصية في نفس الشخص أو في بدنه يمتنع بسببها صدور الذنب عنه، كيف ولو كان الذنب ممتنعاً لما صح تكليفه بترك الذنب ولما كان مثاباً عليه»([8]).

وأوضح ما قيل في هذه المسألة، قول ابن كثير في تفسيره عن خُلُق رسول الله ﷺ: «صار امتثال القرآن أمرًا ونهيًا **سجيةً له وخُلُقًا تَطَبّعه، وترك طبعه الجبلّي**، فمهما أمره القرآن فعله، ومهما نهاه عنه تركه. هذا مع ما جبله الله عليه من الخُلُق العظيم من الحياء والكرم والشجاعة والصفح والحِلْم ، وكل خُلُق جميل»([9])، وقول ابن كثير في فحوى الخطاب الإلهي، كما في قوله تعالى: (وَاجْتَبَيْنَاهُمْ وَهَدَيْنَاهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ* ذَلِكَ هُدَى اللّهِ يَهْدِي بِهِ مَن يَشَاء مِنْ عِبَادِهِ **وَلَوْ أَشْرَكُواْ لَحَبِطَ عَنْهُم مَّا كَانُواْ يَعْمَلُونَ**][الأنعام/87-88]، فـ(لَوْ) كما يعرفها النحويون: «حرف يقتضى أمتناع ما يليه، واستلزامه لما يليه»، أي امتناع الجواب لامتناع الشرط([10]).

لقد كان وفاؤه وسلوكه وتمثّله ﷺ مكارم الأخلاق في قوله وعمله، سجيّة لا تصنّع فيها، حتى قال ابن كثير ما ورد آنفًا، فيما قال غيره بأن خُلُق رسول الله ﷺ خَلْقِيَّةٌ جبلّيّةٌ، ولعل الإشكال هنا، فإن كانت خَلْقِيَّةٌ جبلّيّةٌ صار المعنى أنه لا يملك إلاها، فكيف يقتدي به بقية الخلْق وقد فُطِروا على غير ذلك؟ فالمرء يحمل في جبّلته النقيضين، كالحلم والغضب، والشجاعة والجبن، والكرم والشح!

إنما القول إنه كان صادق الباطن صادق الظاهر، قد طوع نفسه الشريفة لتكون في مقام النبوة والقدوة والأسوة، ولو كان ذلك على حساب جهده ووقته وضبطه لمفاعيل الغضب والانتقام وسواها.

فقد اجتهد في عدة مواضع ظهرت فيه فطرته البشرية، كما في تقديمه لعِلْية القوم على ابن أم مكتوم الأعمى، اجتهادًا منه في نصرة الدعوة([11]).

وكما في غضبه لمقتل أسد الله ورسوله حمزة بن عبد المطلب τ، لما رأى جسد عمه مقطعًا، قال:

---

[5] الطبري (ت310هـ)، جامع البيان في تأويل القرآن، تحقيق: أحمد محمد شاكر، بيروت، مؤسسة الرسالة، ط1، 1420هـ/ 2000م، ص22/ ٤٩٨.

[6] الماوردي (ت450هـ)، النكت والعيون، تحقيق: السيد ابن عبد المقصود بن عبد الرحيم، بيروت، دار الكتب العلمية، ب.ت، ص5/ ٣٩١.

[7] البغوي (ت510هـ)، معالم التنزيل في تفسير القرآن، تحقيق: عبد الرزاق المهدي، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ط1، 1420هـ، ص٣٠١/4.

[8] التفتازاني (ت791هـ)، شرح العقائد النسفية، تحقيق: أحمد حجازي السقا، القاهرة، مكتبة الكليات الأزهرية، ط2، 1408هـ/ 1988م، ص99-100.

[9] ابن كثير (ت٧٧٤هـ)، تفسير القرآن العظيم، تحقيق: سامي بن محمد السلامة، دار طيبة للنشر والتوزيع، ط2، ١٤٢٠هـ - ١٩٩٩م، ص١٨٨/8، في تأويل قوله تعالى: (وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ][القلم/4].

[10] محمد الفارضي الحنبلي (ت٩٨١هـ)، شرح الفارضي على ألفية ابن مالك، تحقيق: أبو الكميت، محمد مصطفى الخطيب، بيروت، دار الكتب العلمية، ط1، ١٤٣٩هـ/ ٢٠١٨م، ص٥٥/4.

[11] الطبري (ت310هـ)، جامع البيان في تأويل القرآن، تحقيق: أحمد محمد شاكر، بيروت، مؤسسة الرسالة، ط1، 1420هـ/ 2000م، ص٢١٧/24.

«وَاللَّهِ لأُمَثِّلَنَّ بِسَبْعِينَ مِنْهُمْ مَكَانَكَ»، فنزلت: {وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ}[النحل/126]، فَكَفَّرَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ وَأَمْسَكَ عَمَّا أَرَادَ([12])، غير أنه أمر وحشيًا - قاتلَ حمزة - بعد إسلامه ألا يقع نظره عليه، فكان وحشي يتجنب ذلك حتى وفاة النبي ﷺ([13]).

وفي غضبه ﷺ يوم الفتح على من أفحش القول وأغلظ الأذى من المشركين في محادة الله ورسوله ودينه، فقد أمن النبي ﷺ يوم فتح مكة كل من دخل المسجد أو أغلق عليه بابه، إلا أربعة نفر وامرأتين، قال: «اقتلوهم وإن وجدتموهم متعلقين بأستار الكعبة»، ثم عفا عنهم إلا من سبقه سيف العذل([14])، كاظمًا بعفوه غيظَه، مترفعًا عن الاستجابة لنزعات النفس، إنه خُلُق النبوة وإرادة من أسلم لله فصرف الله عنه نوازع الشر والاستجابة للشيطان.

وكما في يمينه ألا يقرب إحدى جواريه حرصًا على عدم إغضاب أمهات المؤمنين، وقيل حرم على نفسه شرابًا مباحًا للعلة نفسها، فلا يتأخر عند إحداهن مقدار ذلك الشرب، حرصًا منه ﷺ على العدل بينهن في الوقت، وتوسع الطبري في ذكر الآثار الواردة في تأويل قوله تعالى: (**يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ ۖ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَزْوَاجِكَ ۚ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ**][التحريم/1]، ثم قال: «كان الذي حرّمه النبيّ ﷺ على نفسه شيئًا كان الله قد أحله له، وجائز أن يكون ذلك كان جاريته، وجائز أن يكون كان شرابًا من الأشربة، وجائز أن يكون كان غير ذلك، غير أنه أيّ ذلك كان، فإنه كان تحريم شيء كان له حلالاً فعاتبه الله على تحريمه على نفسه ما كان له قد أحله، وبين له تحلة يمينه في يمين كان حلف بها مع تحريمه ما حرّم على نفسه»([15]). وفيما ذُكر ما يعزز موضوع الوفاء في حياته لأمهات المؤمنين ولو على حساب المباح له.

وعوتب ﷺ في شأن زيد بن حارثة وزينب بنت جحش: (وَإِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَن تَخْشَاهُ ۖ فَلَمَّا قَضَىٰ زَيْدٌ مِّنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا ۚ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا][الأحزاب/37]([16]).

---

[12] رواه عن ابن عباس، الطحاوي (ت321هـ)، شرح معاني الآثار، تحقيق: محمد زهري النجار، ومحمد سيد جاد الحق، بيروت، عالم الكتب، ط1، 1414هـ/ 1994م، ص183/3 (رقم5023)،

ورواه عن أبي هريرة τ، الطبراني (ت360هـ)، المعجم الكبير، تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، القاهرة، مكتبة ابن تيمية، ب.ت، ص156/3 (رقم٢٩٣٦). والحاكم (ت405هـ)، المستدرك على الصحيحين، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، بيروت، دار الكتب العلمية، ط1، 1411هـ/ 1990م، ص218/3 (رقم 4894). والبيهقي (ت ٤٥٨هـ)، شُعَب الإيمان، تحقيق: عبد العلي عبد الحميد العلي ومختار أحمد الندوي، الرياض، مكتبة الرشد ناشرون، ط1، ١٤٢٣هـ/ ٢٠٠٣م، ص185/12-186 (رقم ٩٢٥٣). والآجري (360هـ)، كتاب الشريعة، تحقيق: عبد الله بن عمر سليمان الدميجي، الرياض، دار الوطن، ط1، 1418هـ/ 1997م، ص2243 - 2244 (رقم1725).

[13] ابن هشام (ت213هـ)، السيرة النبوية، تحقيق: عمر عبد السلام تدمري، بيروت، دار الكتاب العربي، ط3، 1410هـ/ 1990م، ص35/3.

[14] رواه النَّسَائي (4067).

[15] الطبري (ت310هـ)، جامع البيان في تأويل القرآن، تحقيق: أحمد محمد شاكر، بيروت، مؤسسة الرسالة، ط1، 1420هـ/ 2000م، ص480/23.

[16] انظر سبب النزول في البخاري (4887) عن أنس τ.

الوفاء لغة واصطلاحًا

الوفاء لغةً

الْوَفَاءُ: ضِدُّ الْغَدْرِ، يُقَالُ: وَفَى بِعَهْدِهِ وَأَوْفَى بِمَعْنًى. ووَفَى يَفِي وَفَاءً فَهُوَ وَافٍ.

وَمَنْ قَالَ: **أَوْفَى**، فَمَعْنَاهُ: أَوْفَانِي حَقَّهُ، أَيْ أَتَمَّهُ وَلَمْ يَنْقُصْ مِنْهُ شَيْئًا، وَكَذَلِكَ أَوْفَى الْكَيْلَ أَيْ أَتَمَّهُ وَلَمْ يَنْقُصْ مِنْهُ شَيْئًا.

وَيُقَالُ: وَفَى الْكَيْلُ، **وَوَفَى الشَّيْءُ**، أَيْ تَمَّ. وَأَوْفَيْتُهُ أَنَا: أَتْمَمْتُهُ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: (**وَأَوْفُوا الْكَيْلَ**]. **وَالْوَفِيُّ**: الَّذِي يُعْطِي الْحَقَّ وَيَأْخُذُ الْحَقَّ.

وَرَجُلٌ **وَفِيٌّ وَمِيفَاءٌ**: ذُو وَفَاءٍ.

وَأَوْفَى الرَّجُلَ حَقَّهُ وَوَفَّاهُ إِيَّاهُ، بِمَعْنَى: أَكْمَلَهُ لَهُ وَأَعْطَاهُ وَافِيًا. وَيُقَالُ: أَوْفَيْتُهُ حَقَّهُ، وَوَفَّيْتُهُ أَجْرَهُ.

وَأَمَّا **الْمُوَافَاةُ** الَّتِي يَكْتُبُهَا كُتَّابُ دَوَاوِينِ الْخَرَاجِ فِي حِسَابَاتِهِمْ فَهِيَ مَأْخُوذَةٌ مِنْ قَوْلِكَ: «أَوْفَيْتُهُ حَقَّهُ، وَوَفَّيْتُهُ حَقَّهُ، وَوَافَيْتُهُ حَقَّهُ»، كُلُّ ذَلِكَ بِمَعْنَى: أَتْمَمْتُ لَهُ حَقَّهُ([17]).

الوفاء اصطلاحًا

قيل في الوفاء، هو: «ملازمة طريق المواساة، ومحافظة عهود الخلطاء»([18]). وقيل: «هو الصبر على ما يبذله الإنسان من نفسه، ويرهن به لسانه، والخروج مما يضمنه، وإن كان مجحفًا به، فليس يُعد وفيًا من لم تلحقه بوفائه أذية وإن قلّت، وكلما أضرَّ به الدخول تحت ما حكم بهِ على نفسِه كان أبلغَ في الوفاء»([19]).

ما يلزم الوفاء به

باستقراء آيات الكتاب الكريم والحديث الشريف وما قرّره الفقهاء، يلزم الوفاء بكل عهد مع الله والنفس والغير، سواء كان هذا الغير مسلمًا أم ليس بمسلم، وسواء كان قريبًا أم غريبًا، وسواء كان العهد ملفوظًا أم مكتوبًا، مشهودًا عليه أم غير مشهود. فالوفاء واجب في مُلزِمات العقيدة، وفقه العبادات، وشرائع المعاملات، وبيعة السياسة، وغيرها.

خير الوفاء

خير الوفاء وأفضله وأعلاه - كأي خُلُق آخر - ما كان سجيّة لا تصنّع فيها، تتغلب على المؤثرات الخارجية ولا تتغلب مؤثرات الغضب وتبدل الأحوال عليها، فمن كان الوفاء سجيّة له مطبوعًا بشخصيته لا تغيره أعاصير الحياة، لا الضيق ولا السعة، ولا الفقر ولا الغنى، ولا الضعف ولا القوة، يمكن لها أن تثنيه عن التزاماته والوفاء بعهوده ومواثيقه، ففيما التصنع تكشفه الأزمات، ويتغير بتغير الظروف، فيظهر من

[17] ابن منظور (ت711هـ)، لسان العرب، بيروت، دار صادر، ب.ت، ص398/15-401.

[18] عبد القاهر الجرجاني (ت471هـ)، التعريفات، مصر، المطبعة الخيري، ط1، 1306هـ، ص111. ونقلها عنه زين الدين المناوي (ت1031هـ)، في: التوقيف على مهمات التعاريف، تحقيق: عبد الحميد صالح حمدان، القاهرة، عالم الكتب، ط1، ١٤١٠هـ/١٩٩٠م، ص339.

[19] الجاحظ (ت255هـ)، تهذيب الأخلاق، تحقيق: إبراهيم بن محمد، طنطا، دار الصحابة للتراث، ط1، 1410هـ/ 1989م، ص24.

المرء عند القوة والغنى – مثلاً - خلاف ما كان يتصنّعه عند الضعف والفقر، وكما يقال: **الطبع يغلب التطبع**.

الوفاء في الكتاب الكريم

الوحي الإلهي نبراس وإرشادات وأوامر ونواهٍ متوائمة مع فطرة الإنسان ودوره التكليفي في الحياة الدنيا وإعداده للحياة الآخرة بما يليق بالأمانة التي أوكل الله إليه حملها، والأخلاق والمناقب في القرآن الكريم هي عين القيم التي يراها الإسلام في الإنسان المستخلَف في الأرض، فلا غرو أن ترد الآيات تترى في الحثُّ على التمسك بالأخلاق والقيم ومنها الوفاء بالعهد وإتمام الوعد وأداء الأمانة، منها قوله تعالى:

(**وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا**][البقرة/177/2].

و(**يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ أَوْفُواْ بِالْعُقُودِ**][المائدة/1/6].

و(**الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللّهِ وَلاَ يِنقُضُونَ الْمِيثَاقَ**][الرعد/19/13-20].

و(**وَأَوْفُواْ بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْؤُولًا**][الإسراء/34/15].

و(**وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهُ اللَّهَ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا**][الفتح/10/26].

وأحكام هذه الآيات، بالإضافة إلى ما ألزم به المسلم نفسه من عقود وعهود ومواثيق، في مسائل السلم والحرب، والبيع والشراء، والرهن، والإيجار، وكفالة اليتيم، والوقف، والنذر، والكفارات، شفوية كانت أو مكتوبة، مشهود عليها أم بلا شهود، تشمل أيضًا أصول الدين وفروعه، «فكلُّها داخلة في العقود التي أمر الله بالقيام بها»([20]).

الوفاء في السنة الشريفة

لما كانت السنة الشريفة هي النموذج العملي التطبيقي المفسر لكتاب الله تعالى، فهي غنية بأحاديث تأمر بالوفاء بالعهود والمواثيق والديون، وتحذر من الخُلْف والغدر وتنهى عنه، في السلم والحرب، بين المسلمين أنفسهم، وبينهم وبين غيرهم، بحيث يشمل الوفاء كل ميدان من ميادين النشاط الإنساني، ومما ورد في السُّنة الشريفة:

عن أم المؤمنين عائشة (رضي الله عنها)، قالت: قال رسول الله ﷺ: «إن خيار عباد الله الموفون المطيبون»([21]).

وعن أبي بكر الصديق τ، قال: قال رسول الله ﷺ: «من صلَّى الصبح، فهو في ذمة الله، فلا تخفروا الله في عهده، فمن قتله، طلبه الله حتى يكبَّه في النار على وجهه»([22]).

وعن ابن عمر ، أن النبي ﷺ قال: «إذا جمع الله بين الأولين والآخرين يوم القيامة، يُرفع لكلِّ غادرٍ

[20] عبد الرحمن السعدي (ت1376هـ)، تيسير الكريم الرحمن في تفسير كلام المنان، تحقيق: عبد الرحمن بن معلا اللويحق، الرياض، دار السلام، ط2، 1422هـ/ 2002م، ص 238، تفسير [المائدة/1].

[21] رواه الإمام أحمد (268/6) (26355)، والبيهقي (20/6) (11423).

[22] رواه ابن ماجة (3945)، ومسلم (657) بلفظ مقارب، كلاهما من حديث جندب τ.

لواءٌ، فيقال: هذه غَدْرَةُ فلان بن فلان»([23]).

وعن عبد الله بن عمرو بن العاص ، أنَّ النبي ﷺ قال: «أَرْبَعٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَانَ مُنَافِقًا خَالِصًا، وَمَنْ كَانَتْ فِيهِ خَصْلَةٌ مِنْهُنَّ كَانَتْ فِيهِ خَصْلَةٌ مِنْ النِّفَاقِ حَتَّى يَدَعَهَا: إِذَا اؤْتُمِنَ خَانَ، وَإِذَا حَدَّثَ كَذَبَ، وَإِذَا عَاهَدَ غَدَرَ، وَإِذَا خَاصَمَ فَجَرَ»([24]).

وعن عمرو بن عبسة τ، قال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: «من كان بينَه وبين قومٍ عهدٌ، فلا يشدُّ عقدةً ولا يحلَّها ، حتَّى ينقضيَ أمدُها أو ينبذَ إليهم على سواءٍ»([25]).

وعن عبد الله بن أبي ربيعة عن أبيه عن جده، قال: اسْتَقْرَضَ مِنِّي النبيُّ ﷺ أربعينَ ألفًا فَجاءهُ مالٌ فَدَفَعَهُ إِلَيَّ، وقال: «بارَكَ اللهُ لكَ في أهلِكَ ومالِكَ، إِنَّما جَزَاءُ السَّلَفِ الحمدُ والأَدَاءُ»([26]).

الوفاء قيمة إنسانية

الوفاء فطرة في الإنسان، وآداب الشعوب – في الجاهلية والإسلام – مليئة قصصًا عن الوفاء بالعهود، يبلغ بعضها مبلغ الخيال. ولم يكن العرب في جاهليتهم صفرًا من القيم والأخلاق، بل ضُربت بهم الأمثال في المروءة والجوار وحفظ العهد، فلا غرو أن يقول ﷺ: «**بُعِثْتُ لأُتَمِّمَ صالِحَ الأَخْلاقِ**»([27]).

ومن أروع أمثلة الوفاء ما ذكر عن وفاء السموأل، وكان يهوديًا، لامرئ القيس وكان وثنيًا، إذ خُيّر السموأل بين قتل ولده وتسليم أمانة امرئ القيس التي أودعه إياها لملك كندة، فأبى السموأل أن يخفر ذمته ويخون أمانته وأن يعيّر بين العرب بعدم الوفاء، ويسلم الأمانة إلا لورثة امرئ القيس([28])، فذهب وفاؤه مثلاً ساريًا، قيل: «**أوفى من السموأل**».

شيم النبي ﷺ ومناقبه

عُرف النبي ﷺ، قبل النبوة وبعدها، بشيم ومناقب راقية تليق بالرسالة التي حُمِّلها للعالمين، فهو كموسى υ صُنع على عين الله، والسيرة الشريفة تؤكد حفظه ﷺ مما اعتاده شباب أهل مكة من أقرانه، فكان هادئًا قليل الكلام بعيدًا عن سفاسف الأمور ولهو العامّة والاستماع إلى المعازف والمغنيات([29])، ولم يكشف عورته في صغره ولا فتوته خلافًا لما كان عليه فتيان الجاهلية([30]).

وخير ما وصفته به أم المؤمنين خديجة (رضي الله عنها) في حياته: «إِنَّكَ لَتَصِلُ الرَّحِمَ، وتَصْدُقُ

---

[23] رواه مسلم (1735).

[24] رواه البخاري (34)، ومسلم (58).

[25] رواه الإمام أحمد (385/4) (19455)، وأبو داود (2759)، والترمذي (1580)، وقال الترمذي: حسن صحيح. ومعنى قوله ﷺ: «**ينبذَ إليهم على سواءٍ**»، أي: يعلمهم أنَّ الصلح الذي كان بينهم قد ارتفع، فيكون الفريقان في ذلك على السواء في الحل من الصلح والقتال.

[26] أخرجه النَّسَائي (4683). وابن السني (ت364هـ)، عمل اليوم والليلة، تحقيق: عبد الرحمن كوثر البرني، بيروت، دار الأرقم، ط1، 1418هـ/ 1998م، ص177، رقم277.

[27] رواه الإمام أحمد (8939)، والبخاري (الأدب المفرد، 273) واللفظ لهما، والبزار (8949) باختلاف يسير.

[28] ابن سلاّم الجمحي، طبقات فحول الشعراء، تحقيق: محمود شاكر، القاهرة، مطبعة المدني، 1974م. أبو الفرج الأَصفهاني، الأغاني، القاهرة، دار الكتب المصريّة، 1935م.

[29] ابن كثير (ت774هـ)، البداية والنهاية، تحقيق: علي شيري، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ط1، 1408هـ/ 1988م، ص350/2. وانظر: القاضي عياض (ت544هـ)، الشفا بتعريف حقوق المصطفى، الْفَصْلُ الْعَاشِرُ: الْأَخْلَاقُ الْحَمِيدَةُ، عمان، دار الفيحاء ط2، 1407هـ، ص218/1.

[30] البخاري (1582)، ومسلم (340).

الحَدِيثَ، وتَحْمِلُ الكَلَّ، وتَقْرِي الضَّيْفَ، وتُعِينُ علَى نَوَائِبِ الحَقِّ»[31]، وما وصفته به أم المؤمنين عائشة (رضي الله عنها) بعد انتقاله إلى الرفيق الأعلى، إذ سئلت عن خُلُقِه فأجابت: «كان خُلُقُه القرآنَ»[32] .

وفاؤه ﷺ في مرحلة الدعوة بمكة قبل الهجرة

مما لا شك فيه أن الوفاء خُلُق راق من أخلاق الفرد والجماعة، وهو لا ينفصل قط عن مناقب النبي ﷺ وسلوكه، وهو الذي نشأ ﷺ سليم الطويّة، ناصع الجبين، نظيف الكف، كفيف اللسان لا يقول إلا خيرًا، وكان لقبه في أهل مكة الصادق الأمين[33]، وقد حكّموه لذلك قبل نبوته ﷺ في وضع الحجر الأسود مكانه عقب إعادة بناء الكعبة[34]. وكان مؤتمنًا على ودائعهم وأماناتهم، حتى أنه ليلة الهجرة كلف عليًا τ أن يؤديها إلى أصحابها بلا نقصان، وفيهم خصوم ألدّاء يسعون إلى قتله ﷺ، حَرِص على أداء ذلك وهو الخارج من مكة بسبب ظلم أهلها وتآمرهم عليه.

فعن عائشة (رضي الله عنها)، قالت: وأمر ﷺ عليًا τ أن يتخلَّف عنه بمكة حتى يؤدِّيَ عن رسول الله ﷺ الودائع التي كانت عنده للناس. وكان رسول الله ﷺ وليس بمكة أحدٌ عنده شيء يُخشى عليه إلا وضعه عنده، لما يُعلم من صدقه وأمانته ... فخرج رسول الله ﷺ وأقام علي بن أبي طالب τ ثلاث ليالٍ وأيامها حتى أدَّى عن رسول الله ﷺ الودائع التي كانت عنده للناس، حتى إذا فرغ منها لَحِق برسول الله ﷺ[35].

وفاؤه ﷺ خلال هجرته الشريفة

رأينا إقامة الإمام علي τ بعد رسول الله ﷺ في مكة حتى يؤدي عنه الأمانات، فكيف كان وفاء النبي ﷺ أثناء رحلة الهجرة وهو يعاني ما يعاني من ملاحقة قريش له، وقد هيجت العرب ضده واستعدتهم عليه؟

من معالم وفائه أثناء الهجرة الشريفة، ما وقع لسراقة بن مالك الذي غرته مكافأة قريش لمن يدل على رسول الله ﷺ يوم خروجه من مكة، فخرج سراقة إلى أن التقى بالنبي ﷺ وأبي بكر τ، وحدثت معجزة أن ساخت قدما فرسه في الأرض فحبسته عن مطاردة النبي ﷺ، وأيقن سراقة أن النبي ﷺ معصوم منه ومن غيره، فأسقط في يده ونادى بالأمان، وتعهد بكتمان أمرهما[36]، وعرض عليهما الزاد والمتاع، ولكن النبي لم يقبل منه زادًا ولا متاعًا[37]. وطلب سراقة كتاب أمن بينه وبين النبي ﷺ، فأمر النبي ﷺ عَامِرَ بن

---

[31] رواه البخاري (6982) عن أم المؤمنين عائشة (رضي الله عنها).

[32]) الإمام أحمد (ت241هـ)، مسند الإمام أحمد بن حنبل، إشراف: شعيب الأرناؤوط، بيروت، مؤسسة الرسالة، ط1، 1421هـ/ 2001م، ص148/41، (رقم24601). والطبراني (ت360هـ)، المعجم الأوسط، تحقيق: طارق بن عوض الله بن محمد وعبد المحسن بن إبراهيم الحسيني، القاهرة، دار الحرمين، ب.ط، 1415هـ/ 1995م، ص30/1 (رقم72) عن أبي الدرداء.

[33] رواه البخاري، في (بدء الوحي)، وفي (فضل الوفاء بالعهد - 3174).

[34] صفي الرحمن المباركفوري (ت1427هـ)، الرحيق المختوم، بيروت، دار الهلال، ط1، ص٥٢/1.

[35] رواه البيهقي، السنن الكبرى (289/6 - 12477). وابن كثير (ت774هـ)، البداية والنهاية، تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، القاهرة، دار هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، ط1، ١٤١٨هـ/ ١٩٩٧م، ص٤٤٥/4-446. والطبري (ت310هـ)، تاريخ الأمم والملوك، تحقيق: أبو صهيب الكرمي، الأردن، بيت الأفكار الدولية [مجلد واحد]، ص334.

[36] رواه البخاري (3906).

[37] ابن حبان (6281). وأبو نعيم الأصبهاني (ت430هـ)، دلائل النبوة، تحقيق: محمد رواس قلعه جي وعبد البر عباس، بيروت، دار النفائس، ط2، 1406هـ/ 1986م، ص330/2.

فُهَيْرَةَ أن يكتب له ذلك، فكتب له في رقعة من جلد([38]) جعلها سراقة في كنانته.

فلما كانت معركة حنين بعد فتح مكة، خرج سراقة ليلقى النبي ﷺ ومعه الكتاب، ولقيه بالجعرانة، ودنا منه، ورفع يده بالكتاب، قائلًا: يا رسول الله، هذا كتابك، قال: «**يوم وفاء وبر**»([39]). وكان ﷺ قد أراد أن يبعث خالد بن الوليد τ إلى قوم سراقة، وكانوا مشركين، فأتاه سراقة، وقال: أحب أن توادع قومي، ففيهم نزلت: (إِلاَّ الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ)[النساء/90]، فبرّه في ذلك أيضًا وفاءً لذمته([40]).

وفاء النبي ﷺ في مرحلة بناء الدولة بالمدينة المنورة

وفد النبي إلى المدينة مهاجرًا من مكة معززًا مكرمًا بين أنصاره الذين تباروا في خدمته، وكان أول عمل قام به بناء المسجد، وروي في اختيار مكان المسجد أنه ﷺ أطلق ناقته «حَتَّى انْتَهَت إِلَى مَوْضِعِ مَسْجِدِهِ الْيَوْمَ، فَبَرَكَتْ عَلَى بَابِ مَسْجِدِهِ، وَهُوَ يَوْمَئِذٍ مِرْبَدٌ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي حِجْرِ مُعَاذِ بْنِ عَفْرَاءَ، وَهُمَا سَهْلٌ وَسُهَيْلٌ ابْنَا عَمْرٍو مِنْ بَنِي النَّجَّارِ، فَلَمَّا بَرَكَتْ لَمْ يَنْزِلْ عَنْهَا، ثُمَّ وَثَبَتْ فَسَارَتْ غَيْرَ بَعِيدٍ وَرَسُولُ اللَّهِ ﷺ وَاضِعٌ لَهَا زِمَامَهَا لَا يَثْنِيهَا بِهِ، فَالْتَفَتَتْ خَلْفَهَا ثُمَّ رَجَعَتْ إِلَى مَبْرَكِهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ، فَبَرَكَتْ فِيهِ وَوَضَعَتْ جِرَانَهَا، فَنَزَلَ عَنْهَا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ.. وَسَأَلَ عَنِ الْمِرْبَدِ، فَقَالَ مُعَاذُ بْنُ عَفْرَاءَ: هُوَ لِيَتِيمَيْنِ لِي، وَسَأُرْضِيهُمَا مِنْ ثَمَنِهِ، فَأَمَرَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ أَيْ يُبْنَى مَسْجِدًا»([41])، فهو ﷺ لم يأمر بالبناء قبل الوفاء بحق اليتيمين في أرضهما.

ونظم النبي ﷺ المجتمع المدني برضًا من مواطني المدينة جميعًا، مسلمهم ويهوديهم ومشركهم، وتم توقيع عقد اجتماعي([42])، هو الأول في جزيرة العرب، وربما في العالم، يقوم على أساس المواطنة لا القبلية ولا العرق ولا الديانة، وتوضح موادّه الحقوق والواجبات، وتقر بالاحتكام إلى سلطة مركزية وليس إلى القبيلة أو الطائفة الدينية([43])، كما ذكرت التزام النبي ﷺ به ووفائه بمتطلباته، ولم يخلع أو يخل إلا مع الذين نكثوا أوّلاً، وبعد أن ينذرهم([44])،

وشهد لهذا العقد الاجتماعي (الميثاق) المنصفون من المستشرقين كالروماني جيورجو

---

[38] رواه البخاري (3906). ابن كثير (ت774هـ)، البداية والنهاية، تحقيق: حسان عبد المنان، الأردن، بيت الأفكار الدولية [مجلد واحد]، ص447.

[39] السابق نفسه.

[40] ابن حجر (ت852هـ)، فتح الباري، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، المكتبة السلفية، ب.ت. ص242/7.

[41] ابن الأثير (ت٦٣٠هـ)، الكامل في التاريخ، تحقيق: عمر عبد السلام تدمري، بيروت، دار الكتاب العربي، ط1، ١٤١٧هـ/ ١٩٩٧م، ص5/2.

[42] سماها ابن إسحاق وكتاب السير القدماء: (الموادعة)، وسماها المعاصرون (ميثاق التحالف الإسلامي)، و(صحيفة المعاهدة بين أهل المدينة)، و(وثيقة بين المسلمين وغيرهم)، و(الوثيقة) أو (الصحيفة).

[43] وردت نصوصها في جل كتب التاريخ الإسلامي، منها:

ابن سيد الناس (ت734هـ)، عيون الأثر في فنون المغازي والشمائل والسي، بيروت، دار الآفاق، 1977م، ص260/1-262.

ابن القيم (ت751هـ)، زاد المعاد في هدي خير العباد، تحقيق: شعيب الأرناؤوط وعبد القادر الأرناؤوط، بيروت/ الكويت، مؤسسة الرسالة/ مكتبة المنار الإسلامية، ط27، 1415هـ/ 1994م، ص3/ 112-113.

ابن كثير (ت774هـ)، السيرة النبوية، بيروت، مكتبة المعارف، د.ت، ص2/ 321-323.

ابن هشام (ت218هـ)، السيرة النبوية، دمشق، دار الفكر، د.ت، ص501/1-506.

السهيلي (ت581هـ)، الروض الأنف، تحقيق: عبد الرحمن الوكيل، القاهرة، 1967م، ص345/2..

[44] انظر القرطبي وغيره من أساطين التفسير، في سبب نزول وتأويل قوله تعالى: (وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِن قَوْمٍ خِيَانَةً فَانبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَىٰ سَوَاءٍ ۚ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ)[الأنفال/58].

(Gheorghiu)، قال: «حوى هذا الدستور اثنين وخمسين بندًا، كلها من رأي رسول الله ﷺ، خمسة وعشرون منها خاصة بأمور المسلمين، وسبعة وعشرون مرتبطة بالعلاقة بين المسلمين وأصحاب الأديان الأخرى، ولاسيما اليهود وعبدة الأوثان. وقد دُون هذا الدستور بشكل يسمح لأصحاب الأديان الأخرى بالعيش مع المسلمين بحرية، ولهم أن يقيموا شعائرهم حسب رغبتهم، ومن غير أن يتضايق أحد الفرقاء. وضع هذا الدستور في السنة الأولى للهجرة، أي عام 623م. ولكن في حال مهاجمة المدينة من قبل عدو عليهم أن يتحدوا لمجابهته وطرده»([45]).

وفاؤه ﷺ بالعهود لأعدائه

لا غرابة في أن يفي المرء بعهوده ومواثيقه لأهله وخلاّنه ومن يحالف، أما أن يفي لعدوه ولا ينتهز الفرص لينال منه خلسة وغدرًا فأمر لا يلتزم به إلا صاحب (الخُلُق العظيم) الذي سن لأمته، بل للأمم جميعًا أن تلتزم بالمواثيق التي تبلورت بالقانون الدولي المستمد من فقه الإمام الأوزاعي (ت157هـ)، والإمام محمد بن الحسن الشيباني (ت189هـ) في كتابيه (السِّيَر الصغير) و(السِّيَر الكبير)([46]).

كان رسول الله ﷺ يفي بالعهود والمواثيق التي تكون بينه وبين جميع الناس، مؤمنهم وكافرهم، معاهدهم ومحاربهم، فعن نعيم بن مسعود τ، أنه ﷺ قال لرسولي مسيلمة الكذاب: «لولا أن الرسل لا تقتل لقتلتكما»([47]).

وعن أبي رافع، لما أرسلته قريش إلى النبي ﷺ، فأراد المقام عنده، وأنه لا يرجع إليهم، قال: «إني لا أخيس بالعهد، ولا أحبس البُرُدَ، ولكن ارجع إلى قومك، فإن كان في نفسك الذي فيها الآن فارجع»([48]).

وردَّ إلى قريش أبا جندل وقد جاءه مسلمًا بعد الحديبية، وذلك للشرط الذي كان بينه وبينهم، أن يردَّ إليهم من جاءه منهم مسلمًا([49]).

وعن حذيفة بن اليمان τ، قال: ما منعني أن أشهد بدرًا إلا أني خرجت أنا وأبي حسيل، قال: فأخذنا كفار قريش، قالوا: إنكم تريدون محمدًا؟ فقلنا: ما نريده، ما نريد إلا المدينة. فأخذوا منا عهد الله وميثاقه لننصرفنَّ إلى المدينة، ولا نقاتل معه. فأتينا رسول الله ﷺ فأخبرناه الخبر، فقال: «انصرفا، **نفي لهم بعهدهم**، ونستعين الله عليهم»([50]).

وردّ مفتاح الكعبة إلى عثمان بن طلحة، عقب فتح مكة المكرمة، ولذلك قصة تؤكد وفاء النبي

---

[45] كونستانس جيورجيو (Constantin Virgil Gheorghiu)، نظرة جديدة في سيرة رسول الله، تعريب: محمد التونجي، الدار العربية للموسوعات، ط1، 1983م، ص192.

[46] انظر: أحمد يوسف، الفقه الإسلامي تطوره أصوله قواعده الكلية، ص31-32. ومجلة مجمع الفقه الإسلامي، 1723/7-1724. ويقول الإمام السَّرَخْسِيُّ (ت480هـ) في شرحه الوافي لكتاب (السِّيَر الكبير): «اعْلَمْ أَنَّ السِّيَرَ جَمْعُ سِيرَةٍ وَبِهِ سُمِّيَ هَذَا الْكِتَابُ لِأَنَّهُ بَيَّنَ فِيهِ سِيرَةَ الْمُسْلِمِينَ فِي الْمُعَامَلَةِ مَعَ الْمُشْرِكِينَ مِنْ أَهْلِ الْحَرْبِ وَمَعَ أَهْلِ الْعَهْدِ مِنْهُمْ مِنْ الْمُسْتَأْمَنِينَ وَأَهْلِ الذِّمَّةِ وَمَعَ الْمُرْتَدِّينَ الَّذِينَ هُمْ أَخْبَثُ الْكُفَّارِ بِالْإِنْكَارِ بَعْدَ الْإِقْرَارِ وَمَعَ أَهْلِ الْبَغْيِ الَّذِينَ حَالُهُمْ دُونَ حَالِ الْمُشْرِكِينَ وَإِنْ كَانُوا جَاهِلِينَ وَفِي التَّأْوِيلِ مُبْطِلِينَ»(إهـ)[السرخسي، المبسوط، بيروت، دار المعرفة ، ب.ط، 1414هـ/ 1993م، ص2/10].

[47] رواه الإمام أحمد (487/3) (17032)، وأبو داود (2761).

[48] رواه أبو داود (2785)، وأحمد (8/6) (23908)، والنَّسَائي (السنن الكبرى - 52/8) (8621). ومعنى: لا أَخِيسُ بالعَهْدِ: لا أَنقُضُ العَهدَ ولا أُفسِدُه، ولا أَحبِسُ البُرُدَ: أي الرُّسُلَ.

[49] ابن القيم (ت751هـ)، زاد المعاد في هدي خير العباد، تحقيق: شعيب الأرناؤوط وعبد القادر الأرناؤوط، بيروت/ الكويت، مؤسسة الرسالة/ مكتبة المنار الإسلامية، ط27، 1415هـ/ 1994م، ص80/5.

[50] رواه مسلم (1787).

ﷺ وصدق وعده، ذلك أن عثمان بن طلحة لقي رسول الله ﷺ بمكة قبل الهجرة، فدعاه إلى الإسلام، فقال: يا محمد، العجب لك حيث تطمع أن أتبعك وقد خالفتَ دينَ قومك وجئت بدين مُحدَث! وقال عثمان: وكنا نفتح الكعبة في الجاهلية الاثنين والخميس، فأقبل يومًا يريد أن يدخل الكعبة مع الناس فأغلظت عليه ونلت منه، فَحَلم عني، ثم قال: «يا عثمان لعلك سترى هذا المفتاح يومًا بيدي أضعه حيث شئت»، فقلت: لقد هلكت قريش وذلّت! قال: «بل عمُرت يومئذ وعزَّت»، ودخل الكعبة، فوقعت كلمته مني موقعًا فظننت أن الأمر سيصير كما قال، فأردت الإسلام، فإذا قومي ينهرونني، فلما كان يوم الفتح قال لي يا عثمان: «ائت بالمفتاح»، فأتيته به، فأخذه مني، ثم دفعه إليّ، وقال: «خذوها خالدة تالدة، لا ينزعها منكم إلا ظالم، يا عثمان إن الله استأمنكم على بيته، فكلوا مما وصل إليكم من هذا البيت بالمعروف»، فلما وليت ناداني، فرجعت إليه، فقال: «ألم يكن الذي قلت لك»؟ فذكرت قوله لي بمكة قبل الهجرة، فقلت: بلى. أشهد أنك رسول الله، فقام علي بن أبي طالب τ ومفتاح الكعبة بيده، فقال: يا رسول الله، اجمع لنا الحجابة مع السقاية. فقال رسول الله ﷺ: «أين عثمان بن طلحة»؟ فدعا، فقال: «هَاكَ مِفْتَاحَكَ يَا عُثْمَانُ، الْيَوْمُ يَوْمُ بِرٍّ وَوَفَاءٍ»([51])، وقال: «إن الله تعالى رضي لكم بها في الجاهلية والإسلام، إني لم أدفعها إليكم ولكن الله دفعها إليكم لا ينزعها منكم إلا ظالم»([52]).

وفاؤه ﷺ لأهل بيته

كان النبي وفيًّا لأهل بيته، يعدل بينهن، ويحفظ ودهن أحياءً وأمواتًا، فكان يكرم صديقات أم المؤمنين خديجة (رضي الله عنها) بعد موتها، روى خادمه أنس بن مالك ﷺ، قال: كان النبي ﷺ إذا أتي بالشيء يقول: «اذهبوا به إلى فلانة، فإنها كانت صديقة خديجة، اذهبوا به إلى بيت فلانة، فإنها كانت تحب خديجة»([53]).

وأكدت أم المؤمنين عائشة (رضي الله عنها)، حب النبي لأم المؤمنين خديجة (رضي الله عنها)، ووفاءه لها بعد موتها، وذكرت كثرة ذكره لخديجة، «وإن كان ليذبح الشاة فيتتبع بها صدائق خديجة، فيهديها لهنَّ»([54]).

ولما ثقل عليه مرض الموت استأذن أن يتطبب في دار عائشة أم المؤمنين (رضي الله عنها) ومات في حجرها، تكريمًا ووفاءً لمسيرتها وأبيها الصدّيق τ معه([55]).

وفاؤه ﷺ لإخوانه

من وفاء النبي ﷺ، وفاؤه لإخوانه وأصحابه الذين بادروا إلى تصديقه ونصرته وتعزيره، وحمل دعوته بإخلاص بعد انتقاله إلى الرفيق الأعلى، وفي مقدمتهم وزيره وصاحبه في الغار أبو بكر الصديق، عبد

---

[51] محمد بن يوسف الصالحي الشامي (ت942هـ)، سبل الهدى والرشاد في سيرة خير العباد، تحقيق: فهيم محمد شلتوت وجودة عبد الرحمن هلال، القاهرة، المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية (لجنة إحياء التراث الإسلامي)، 1412هـ/ 1992م، ص5/366-367. وابن هشام (ت213هـ)، السيرة النبوية، تحقيق: مصطفى السقا وإبراهيم الأبياري وعبد الحفيظ الشلبي، مصر، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، ط2، 1375هـ/ 1955م، ص2/412.

[52] أبو الفرج علي بن إبراهيم الحلبي (ت١٠٤٤هـ)، السيرة الحلبية [إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون]، بيروت، دار الكتب العلمية، ط2، ١٤٢٧هـ، ص3/144.

[53] رواه البخاري (الأدب المفرد - 232)، وابن حبان (15/467) (7007)، والحاكم (4/193) (7339).

[54] رواه الترمذي (2017)، وقال: حسن صحيح غريب.

[55] رواه مسلم (2444).

الله بن عثمان التيمي τ، وفيه يقول τ: «لَوْ كُنْتُ مُتَّخِذًا مِنْ أُمَّتِي أَحَدًا خَلِيلًا، لَاتَّخَذْتُ أَبَا بَكْرٍ»([56]). وإليه أوكل أن يصلي بالناس في مرضه الأخير، قال: «مُرُوا أَبَا بَكْرٍ فَلْيُصَلِّ بالنَّاسِ»، ولم يرتضِ غيرَه للإمامة([57]).

وإلى أبي بكر τ أحال امْرَأَةً أَتَته، فأمَرَهَا أنْ تَرْجِعَ إلَيْهِ، قَالَتْ: أرَأَيْتَ إنْ جِئْتُ ولَمْ أجِدْكَ؟ كَأنَّهَا تَقُولُ: المَوْتَ، قَالَ ﷺ: «إنْ لَمْ تَجِدِينِي فَأْتِي أبَا بَكْرٍ»([58])، ولما أمر بسد كل أبواب المسجد أبقى على باب أبي بكر τ، قال ﷺ: «سُدُّوا عَنِّي كُلَّ خَوْخَةٍ في هذا المَسْجِدِ، غيرَ خَوْخَةِ أبِي بَكْرٍ»([59]).

وله أقوال في الخلفاء الراشدين الهادين المهديين من بعده يوصي بطاعتهم، وبالعشرة المبشرين بالجنة يبين فيها مكانتهم، وكان لا يرضى أن ينال أحد من صحبه الكرام، قال ﷺ مغاضبًا يومًا: «لا تَسُبُّوا أصْحابِي، لا تَسُبُّوا أصْحابِي، فَوالذي نَفْسِي بيَدِهِ لو أنَّ أحَدَكُمْ أنْفَقَ مِثْلَ أُحُدٍ ذَهَبًا، ما أدْرَكَ مُدَّ أحَدِهِمْ، ولا نَصِيفَهُ»([60]).

وقال في أهل بدر، وهم السابقون الذين فتحوا الطريق أمام الدعوة بثباتهم ويقينهم على الله مع قلة الزاد والعتاد: «لعلَّ اللهَ اطَّلَع على أهلِ بدرٍ فقال: اعمَلوا ما شِئْتُم فقد غفَرْتُ لكم»([61]).

وبأبي هو وأمي إذ يبر إخوانه، من آمن به ولم يره، بأن يكونوا معه على الحوض يوم القيامة، فعن أبي هريرة τ أن رسول الله ﷺ أتى المقبرة فقال: «السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وإنا إن شاء الله بكم لاحقون، وددت أنا قد رأينا إخواننا»، قالوا: أولسنا إخوانك يا رسول الله؟ قال: «أنتم أصحابي وإخواننا الذين لم يأتوا بعد»، قالوا: كيف تعرف من لم يأتوا بعد من أمتك يا رسول الله؟ فقال: «رأيت لو أن رجلاً له خيل غر محجلة بين ظهري خيل دُهم بُهم ألا يعرف خيله»؟ قالوا: بلى، يا رسول الله. قال: «فإنهم يأتون غرا محجلين من الوضوء، وأنا فرطهم على الحوض»([62]).

ويدخر ﷺ شفاعته لأمته يوم القيامة، قال: «لِكُلِّ نَبِيٍّ دَعْوَةٌ يَدْعُوها، فَأُرِيدُ أنْ أخْتَبِئَ دَعْوَتِي شَفاعَةً لِأُمَّتِي يَومَ القِيامَةِ»([63]).

وفي الخلاصة

الأنبياء جميعًا من البشر، لا يختلفون عنهم إلا بالوحي، وعصمتهم هي في التبليغ، وليس في أمور الدنيا على تجري على كل البشر، وقول أَكْثَرِ عُلَمَاءِ الْإِسْلَامِ بِأَنَّ الْأَنْبِيَاءَ مَعْصُومُونَ عَنْ الْكَبَائِرِ دُونَ الصَّغَائِرِ([64]) لا يعني أنهم (عليهم السلام) يرتكبون المعاصي، وإنما يعني أنهم بشر يمكن أن يرتكبوا ما يرتكبه الناس غير أنهم لا يفعلون ذلك.

---

[56] رواه مسلم (2383)، عن عبد الله بن مسعود τ.
[57] رواه البخاري (3385)، عن أبي موسى الأشعري τ.
[58] رواه البخاري (3659)، عن جبير بن مطعم.
[59] رواه البخاري (467)، عن ابن عباس τ.
[60] رواه مسلم (2540)، عن أبي هريرة τ.
[61] رواه ابن حبان (4798)، عن أبي هريرة τ.
[62] رواه مسلم (1036).
[63] رواه مسلم (198)، عن أبي هريرة τ.
[64] انظر: ابن تيمية (ت728هـ)، مجموع الفتاوى، تحقيق: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم، المدينة النبوية، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، ١٤١٦هـ/ ١٩٩٥م، ص319/4. وقد فصل في أقوال العلماء والمتكلمين في المسألة.

كان رسول الله نبيًا رسولاً، ولم يكن بدْعًا في الرسل، فهو بشرٌ كغيره ممن أُرسل إليهم في زمانه وممن سيأتي إلى يوم القيامة، إلا أنه نبي يوحى إليه: (**قُلْ سُبْحَانَ رَبِّي هَلْ كُنتُ إِلَّا بَشَرًا رَّسُولًا**][الإسراء/93]، ويوضح بشريته قوله ﷺ بأنه قد يخطئ ويصيب في أمور الدنيا، فعن أم المؤمنين أم سلمة (رضي الله عنها)، قوله: «إنما أنا بشر، وإنكم تختصمون إليَّ، ولعل بعضكم أن يكون ألحن بحجته من بعض، وأقضي له على نحو ما أسمع من حق له أخيه شيئاً، فلا يأخذ، فإنما أقطع له من النار»([65])، فهو يقضي كما أي قاضٍ بالدليل والبرهان وليس بالوحي والعِرْفان.

كان ﷺ بشرًا كبقية الناس في خلْقِه وفطرته، قال تعالى: (**قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَـٰهُكُمْ إِلَـٰهٌ وَاحِدٌ**][الكهف/110]، إلا أنه أدرك ما لم يدركه الناس من معاني الطاعة والامتثال فاستحق الاقتداء من المسلمين، والاحترام من كل منصف قرأ سيرته واطلع على عمله.

وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين.

***

[65] رواه البخاري (6967)، ومسلم (1713). وانظر ما ساقه ابن كثير (ت774هـ) في تفسيره: القرآن العظيم، تحقيق: سامي بن محمد سلامة، الرياض، دار طيبة للنشر والتوزيع، ط2، 1420هـ/ 1999م، ص24/6 وما بعدها.

نظرة في وفاء النبي (ﷺ) وتجسيده في المجتمع

محمد صلاح علي*

الملخص

نظرة في وفاء النبي (ﷺ) وتجسيده في المجتمع

كان النبيُّ (ﷺ) مثالا سامياً في الوفاء، وقد تجلى الوفاء في عدة مواطن من حياة النبي (ﷺ) فكان أوفى الأوفياء، فقد مرت عدة أحداث أبرزت السامية والأخلاق الإنسانية في الإلتزام بالوفاء في حياة النبي، فقد حث النبي (ﷺ) المؤمنين على الالتزام بالوفاء والعهود من خلال أقواله وأفعاله وتقريراته.

إنَّ الوفاء بالعهد، وعدم نسيانه أو الإغضاء عن واجبه، خلق كريم، ولذا كان رسول الله (ﷺ) فيه بالمحل الأفضل والمقام الأسمى، والمكان الأشرف، فوفائه كان مضربَ المثل، وحقَّ له ذلك، وهو سيد الأوفياء.

فقد سطَّر النبي (ﷺ) أروع الأمثلة في الوفاء مع زوجاته، فكان مثالا للزوج الوفي، وكان وفيا مع المؤمنين حق الوفاء وكان وفيا في العهود والمواثيق مع المسلمين وغير المسلمين إمتثالا لقوله تعالى ﴿ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا﴾ (الاسراء: 34)، فكان قرآنا يمشي على الأرض، وإن سألت عن نبع الوفاء وعن خلق الأصفياء مع الأعداء، فتأمل هذا المشهد الذي يعلم الدنيا كلها أن رسول الله (ﷺ) هو إمام أهل الوفاء، ففي غزوة بدر: قال حذيفة بن اليمان: ما منعنا أن نشهد بدرًا إلا أني وأبي أقبلنا نريد رسول الله، فأخذنا كفار قريش فقالوا: إنكم تريدون محمدًا، فقلنا: ما نريده إنما نريد المدينة، فأخذوا علينا عهد الله وميثاقه لتصيرن إلى المدينة ولا تقاتلوا مع محمد، ولما جاوزناهم أتينا رسول الله فذكرنا له ما قالوا وما قلنا لهم قال: " نستعين الله عليهم ونفي بعهدهم" (المستدرك: 4896) .

فلك أن تتخيل مواقف الوفاء لسيد الأوفياء التي تعد نبراسا يقتدى به، ومدرسةً يُنهل منها الوفاء في جميع المواقف والحالات، لذا يجب الاقتداء بوفاء النبي وتجسيده في أخلاقيات وتعاملات المجتمع اليوم الذي هو أحوج ما يكون إلى الوفاء، ولا يوجد أفضل من النبي (ﷺ) قدوة في الوفاء، لذا نستخلص أبرز معاني الوفاء في سيرة النبي (ﷺ) للاعتماد عليها في معالجة مايعاني المجتمع.

المقدمة

الحمدلله رب العالمين والصلاة والسلام على نبيّنا محمد وبعد: لن تجد في كتب التاريخ والسير من فجر الخليقة إلى اليوم، بل إلى قيام الساعة رجلا يداني أو يضاهي رسول الله (ﷺ) في كمال خُلقه، وعظمة شخصيته، وباهر وفائه، فهو خير البرية أقصاها وأدناها، وهو أبر بني الدنيا وأوفاها، وما وُجِدَ على الأرض أنقى سيرة وسريرة، وأوفى بوعد وعهدٍ منه (ﷺ).

فقد سطَّر النبي (ﷺ) أروع الأمثلة في الوفاء مع زوجاته، فكان مثالا للزوج الوفي، وكان وفيا مع المؤمنين حق الوفاء وكان وفيا في العهود والمواثيق مع المسلمين وغير المسلمين إمتثالا لقوله تعالى ﴿ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا﴾ (الاسراء: 34)، فكان قرآنا يمشي على الأرض، وإن سألت عن نبع

* جامعة صلاح الدين - العراق ,mohammed.salah13976@gmail.com

الوفاء وعن خلق الأصفياء مع الأعداء، فتأمل هذا المشهد الذي يعلم الدنيا كلها أن رسول الله (ﷺ) هو إمام أهل الوفاء، ففي غزوة بدر: قال حذيفة بن اليمان: ما منعنا أن نشهد بدرًا إلا أني وأبي أقبلنا نريد رسول الله، فأخذنا كفار قريش فقالوا: إنكم تريدون محمدًا، فقلنا: ما نريده إنما نريد المدينة، فأخذوا علينا عهد الله وميثاقه لتصيرن إلى المدينة ولا تقاتلوا مع محمد، ولما جاوزناهم أتينا رسول الله فذكرنا له ما قالوا وما قلنا لهم قال: " نستعين الله عليهم ونفي بعهدهم" (المستدرك: 4896) .

فلك أن تتخيل مواقف الوفاء لسيد الأوفياء التي تعد نبراسا يقتدى به، ومدرسةً يُنهل منها الوفاء في جميع المواقف والحالات، لذا يجب الاقتداء بوفاء النبي وتجسيده في أخلاقيات وتعاملات المجتمع اليوم الذي هو أحوج ما يكون إلى الوفاء، ولا يوجد أفضل من النبي (ﷺ) قدوة في الوفاء، لذا نستخلص أبرز معاني الوفاء في سيرة النبي (ﷺ) للاعتماد عليها في معالجة مايعاني المجتمع.

1. تعريف الوفاء لغة واصطلاحاً

1.1. تعريف الوفاء لغة:

قال ابن فارس: (وفي) (الواو والفاء والحرف المعتل: كلمةٌ تدل على إكمالٍ وإتمام. منه الوفاء: إتمام العهد وإكمال الشرط. ووفى: أوفى، فهو وفيٌ. ويقولون: أوفيتك الشيء، إذا قضيته إياه وافيًا. وتوفيت الشيء واستوفيته؛ إذا أخذته كله حتى لم تترك منه شيئًا) [1].

وقال ابن منظور: (معنى الوفاء في اللغة الخلق الشريف العالي الرفيع)[2].

قال الفيروزآبادى في الوفاء: وفي بالعهد، كوعي، وفاء: ضد غدر، كأوفى، و- الشيء وفيا، كصلي: تم، وكثر، فهو وفي وواف، والدرهم المثقال: عدله[3] .

يقال: (وفى بعهده وأوفى، ووفيت بالعهد وأوفيت به سواء، فمن قال وفى فإنه يقول تم كقولك وفى لنا فلانٌ أي: تم لنا قوله ولم يغدر، ومن قال أوفى فمعناه أوفاني حقه أي: أتمه ولم ينقص منه شيئًا، وكذلك أوفى الكيل أي: أتمه ولم ينقص منه شيئًا)[4].

2.1. المعنى الاصطلاحي:

قال الراغب: الوفاء بالعهد: إتمامه وعدم نقض حفظه[5].

وقال أيضًا: الوفاء صدق اللسان والفعل معًا[6].

وقال الجرجاني: الوفاء: هو ملازمة طريق المواساة، ومحافظة عهود الخلطاء[7] .

---

[1] أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي، أبو الحسين (المتوفى: 395هـ)، *معجم مقاييس اللغة*، المحقق: عبد السلام محمد هارون. (دار الفكر- 1399هـ - 1979م.). ١٢٩/٦.

[2] محمد بن مكرم بن على، أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور الأنصاري الرويفعى الإفريقى (المتوفى: 711هـ) *لسان العرب*، ط3. (دار صادر - بيروت- 1414هـ). ٣٩٨/١٥.

[3] محمد فؤاد عبد الباقي، *المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم*، ص٧٥٦، ٧٥٧، *المعجم المفهرس الشامل*، عبد الله جلغوم، باب الواو ص١٤١٧.

[4] ابن منظور، *لسان العرب*، ٣٩٨/١٥.

[5] *المفردات*، ٥٢٨.

[6] الحسين بن محمد بن المفضل الراغب الأصفهاني أبو القاسم، *الذريعة إلى مكارم الشريعة*، ط1. (دار الكتب العلمية- 1400هـ – 1980م)، ٢٩٢.

وقيل عن الجاحظ: (هو الصبر على ما يبذله الإنسان من نفسه ويرهن به لسانه، والخروج مما يضمنه وإن كان مجحفاً به)[8] .

فالوفاء يدور حول الالتزام والإكمال والتمام والمحافظة على ما ألزم الإنسان به نفسه من عهود أو مواثيق أو وعود أو أمانات أو غير ذلك مما يضاف إلى كلمة الوفاء. [9].

2. الأحاديث الواردة في الوفاء:

1. عن سليم بن عامر قال: كان بين معاوية، وبين الروم عهد، وكان يسير نحو بلادهم، حتى إذا انقضى العهد غزاهم، فجاء رجل على فرس أو برذون، وهو يقول: الله أكبر، الله أكبر، وفاء لا غدر. فنظروا فإذا عمرو بن عبسة، فأرسل إليه معاوية فسأله، فقال: سمعت رسول الله (ﷺ) يقول: ((من كان بينَه وبين قومٍ عهدٌ، فلا يشدُّ عقدةً ولا يحلَّها، حتَّى ينقضيَ أمدُها أو ينبذَ إليهم على سواءٍ)). فرجع معاوية [10]

(ومعنى قوله ينبذ إليهم على سواء، أي: يعلمهم أنَّه يريد أنَّ يغزوهم، وأنَّ الصلح الذي كان بينهم قد ارتفع، فيكون الفريقان في ذلك على السواء.

وفيه دليل على أنَّ العهد الذي يقع بين المسلمين وبين العدو، ليس بعقد لازم لا يجوز القتال قبل انقضاء مدته، ولكن لا يجوز أن يفعل ذلك إلا بعد الإعلام به والإنذار فيه [11].

2. وعن أبي بكر الصديق رضي الله عنه قال: قال رسول الله (ﷺ) : ((من صلَّى الصبح، فهو في ذمة الله، فلا تخفروا الله في عهده، فمن قتله، طلبه الله حتى يكبَّه في النار على وجهه)) [12].

(أي في عهده وأمانه في الدنيا والآخرة، وهذا غير الأمان الذي ثبت بكلمة التوحيد، ((فلا تخفروا الله في ذمته[13])) قال في النهاية: خفرت الرجل: أجرته وحفظته. وأخفرت الرجل: إذا نقضت عهده وذمامه) [14].

من أكمل علامات الإيمان: المحافظة على الفرائض، وقد جعل الله عز وجل لمن يحافظ على هذه الصلوات فضلا عظيما؛ ومن ذلك ما ذكر في هذا الحديث، حيث قال النبي (ﷺ) : "من صلى الصبح"، أي: صلاة الفجر، "فهو في ذمة الله"، أي: في أمانه وضمانته؛ "فلا يطلبنكم الله من ذمته بشيء فيدركه

---

[7] علي بن محمد بن علي الزين الشريف الجرجاني (المتوفى: 816هـ) ، *التعريفات*، ط1(دار الكتب العلمية بيروت –لبنان- 1403هـ -1983م)، ٢٧٤.

[8] الجاحظ الكناني أبو عثمان عمرو بن بحر بن محبوب بن فزارة الليثي الكناني البصري، (ت/ 255هـ) ، *تهذيب الاخلاق*، ط1. (دار الصحابة للتراث، 1989). 45.

[9] محمد رواس قلعجي - حامد صادق قنيبي، *معجم لغة الفقهاء*، ط2. (دار النفائس للطباعة والنشر والتوزيع- 1408 هـ - 1988 م)، ٥٠٧/١.

[10] رواه أبو داود (2759)، والترمذي (1580)، وأحمد (385/4) (19455) من حديث عمرو بن عبسة رضي الله عنه. قال الترمذي: حسن صحيح، وصححه ابن دقيق العيد في ((الاقتراح)) (120).

[11] أبو سليمان حمد بن محمد بن إبراهيم بن الخطاب البستي المعروف بالخطابي (المتوفى: 388هـ)، *معالم السنن*، ط1. (ا لمطبعة العلمية - حلب 1351هـ - 1932 م). 275/2.

[12] رواه ابن ماجه (3945)، والضياء في ((المختارة)) (152/1). قال البوصيري في ((مصباح الزجاجة)) (167/4): رجاله ثقات إلا أنه منقطع. وقد رواه مسلم (657) بلفظ مقارب، من حديث جندب رضي الله عنه.

[13] رواه ابن ماجه (3945)، والضياء في ((المختارة)) (152/1). قال البوصيري في ((مصباح الزجاجة)) (167/4): رجاله ثقات إلا أنه منقطع.

[14] أبو العلا محمد عبد الرحمن بن عبد الرحيم المباركفورى (المتوفى: 1353هـ)، *تحفة الأحوذي*، (دار الكتب العلمية – بيروت)، 14/2.

فيكبه في نار جهنم"، وكلام النبي (ﷺ) هنا يحتمل معنيين؛ الأول: أن من صلى الفجر فقد أخذ من الله أمانا؛ فلا ينبغي لأحد أن يؤذيه أو يظلمه، فمن ظلمه أو آذاه فإن الله يطالبه بذمته، الثاني: لا تتركوا صلاة الصبح، فينتقض بذلك العهد الذي بينكم وبين ربكم فيطلبكم به؛ فمن فعل ذلك يدركه الله ويكبه في نار جهنم.

3. وعن عبد الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما أنَّ النبي (ﷺ) قال: ((أربعٌ من كنَّ فيه كان منافقًا خالصًا، ومن كانت فيه خصلة منهنَّ، كانت فيه خصلةٌ من النفاق حتى يدعها: إذا اؤتمن خان، وإذا حدَّث كذب، وإذا عاهد غدر، وإذا خاصم فجر)) [15] .

4. وعن ابن عمر رضي الله عنهما أن النبي (ﷺ) قال: ((إذا جمع الله بين الأولين والآخرين يوم القيامة، يُرفع لكلِّ غادرٍ لواءٌ، فيقال: هذه غدرة فلان بن فلان)) [16] .

قوله ((لكل غادر لواء)) قال النووي: (معناه لكل غادر علامة يشهر بها في الناس؛ لأنَّ موضوع اللواء الشهرة مكان الرئيس علامة له، وكانت العرب تنصب الألوية في الأسواق الحفلة لغدرة الغادر؛ لتشهيره بذلك)[17].

في هذا الحديثِ يَروِي نَافِعٌ أنَّ ابنَ عُمَرَ رضِي اللهُ عنهما جَمَع أبناءَه وجماعتَه المُلازِمين لخِدمتِه، بعدَ أنْ خَلَع بعضُ الناسِ يَزِيدَ بنَ مُعَاوِيَةَ وقد بُويِعَ له بالخِلافةِ، فذَكَر لهم قولَه (ﷺ): ((يُنصَب لِكُلِّ غادِرٍ لِوَاءٌ يومَ القِيامةِ» والغادِر: هو الذي يَنقُض عَهْدَه، ثُمَّ قال لأبنائِه: «إنَّا قد بايَعْنا هذا الرَّجُلَ)) يعني: يَزِيدَ بنَ مُعَاوِيَةَ «على بَيْعِ اللهِ ورسولِه»، أي: على شَرْطِ ما أَمَرَا به مِن بَيْعَةِ الإمامِ، وذلك أنَّ مَن بَايَع أميرًا فقد أعطاه الطاعةَ وأخَذَ منه العَطِيَّةَ، فكان كمَن باع سِلْعَةً وأَخَذ ثَمَنَها، «وإنِّي لا أَعْلَمُ غَدْرًا أعظمَ مِن أن يُبايَعَ رجلٌ على بَيْعِ الله ورسولِه ثُمَّ يُنْصَبُ له القِتالُ» يعني: أنَّ مِن أعظمِ الغَدْرِ أن يَنْقُضَ الإنسانُ بَيْعَةَ الإمامِ بعدَ أنْ عاهَدَه على الولاءِ بالسَّمْعِ والطاعةِ ويقومَ لقتالِه، «وإنِّي لا أَعْلَمُ أحدًا منكم خَلَعه ولا بَايَعَ أحدًا في هذا الأمرِ إلَّا كانَتِ الفَيْصَلَ بيني وبينه»، أي: مَن خَلَع البَيْعَةَ أو بَايَعَ إمامًا آخَرَ فإنَّ هذا يكونُ قاطِعَةً لِصِلَتِي معه.

وقال القرطبي: (هذا خطاب منه للعرب بنحو ما كانت تفعل؛ لأنهم كانوا يرفعون للوفاء راية بيضاء، وللغدر راية سوداء؛ ليلوموا الغادر ويذموه، فاقتضى الحديث وقوع مثل ذلك للغادر؛ ليشتهر بصفته في القيامة فيذمه أهل الموقف))[18] .

5. عن عائشة رضي الله عنها قالت: قال رسول الله (ﷺ) : ((إن خيار عباد الله الموفون المطيبون))[19].

---

[15] رواه البخاري (34)، ومسلم (58).

[16] رواه مسلم (1735).

[17] أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي (المتوفى: 676هـ)، *المنهاج شرح صحيح مسلم، ط1. (دار إحياء التراث العربي – بيروت- 1392)*، 43/12.

[18] أحمد بن علي بن حجر أبو الفضل العسقلاني الشافعي، *فتح الباري شرح صحيح البخاري*، (دار المعرفة – بيروت1379)، 284/6.

[19] رواه أحمد (268/6) (26355)، والبزار كما في ((مجمع الزوائد)) للهيثمي (142/4)، والبيهقي (20/6) (11423) صحح إسناده الهيثمي، حسنه الوادعي في ((الصحيح المسند)) (1652) وقال: يرتقي إلى الصحيح لغيره.

6. عن إسماعيل بن إبراهيم بن عبد الله بن أبي ربيعة عن أبيه عن جده قال: استقرض مني النبي (ﷺ) أربعين ألفًا، فجاءه مال فدفعه إلي، وقال: ((بارك الله لك في أهلك ومالك، إنما جزاء السلف الحمد والأداء)) [20]. "جزاء السلف" أي: أداء الدين بحسن الوفاء "والحمد"، أي: الشكر والثناء. وفي الحديث: الحث على حسن القضاء للديون.

3. نماذج من وفاء النبيّ (ﷺ) وتجسيده في المجتمع:

1.3. وفاء النبي (ﷺ) مع الله تعالى في تبليغ الرسالة:

أول نبع للوفاء وفاء سيد الأنبياء مع رب الأرض والسماء، فالله تعالى أمره أن يبلغ رسالته، وأن يقوم بالدعوة إليه؛ فقال الله تعالى في غير ما آية من القرآن: ﴿ يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ ﴾ [المائدة: 67]، وقال سبحانه: ﴿ يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ * قُمْ فَأَنْذِرْ * وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ ﴾ [المدثر: 1 -3] .

فقام النبي (ﷺ) داعيًا إلى الله تعالى إلى أن أجاب داعيه ووافته المنية. وفى له في العبادة له، فقام حتى توَرَّمت قدماه (ﷺ) ؛ عَنْ زِيَادِ بْنِ عِلَاقَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ الْمُغِيرَةَ بْنَ شُعْبَةَ، يَقُولُ: قَامَ النَّبِيُّ (ﷺ) حَتَّى تَوَرَّمَتْ قَدَمَاهُ، فَقِيلَ لَهُ: قَدْ غَفَرَ اللَّهُ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ، قَالَ: ((أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا))[21].

كان (ﷺ) وفياً مع ربِّه عزَّ وجلَّ أعظم الوفاء؛ وفاءً بالميثاق الأول الذي أخذه الله على عباده في عالم الذرِّ؛ من العهد على الإيمان به؛ فكان (ﷺ) في قمة الوفاء بذلك العهد؛ فنشأ على الحنيفية ملة إبراهيم عليه السلام، ولم يسجد لصنمٍ قط؛ بل نشأ على بُغض الأصنام، وبغض سائر أعمال الجاهلية. كان (ﷺ) وفياً أميناً، فقام بالطاعة والعبادة خير قيام، وقام بتبليغ رسالة ربه بكل أمانة ووفاء، فبيّن للناس دين الله القويم، وهداهم إلى صراطه المستقيم، وفق ما جاءه من الله، وأمره به، قال تعالى: ﴿ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴾ [النحل/ 44]. فقام (ﷺ) بالبلاغ المبين أحسن قيام، واستشهد على ذلك أمته: «أَلَا هَلْ بَلَّغْتُ؟» قَالُوا: نَعَمْ. وأشهدَ ربَّه عزَّ وجلَّ: «اللَّهُمَّ اشْهَدْ» (أخرجه البخاري ، ومسلم). وشهد له ربُّه عزَّ وجلَّ بإكمال الدين وإتمام النعمة عليه وعلى أمته (ﷺ) ؛ فقال عزَّ وجلَّ: ﴿ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا﴾ [المائدة /3].

وقد كان رسولُ الله (ﷺ) أعبَدَ الناس، ووفَّى لربِّه مقامات العبودية، كما وفَّى إبراهيم – عليه السلام -، فقال الله فيه: ﴿ وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى﴾ [النجم/37]. كان (ﷺ) يقول: ((واللهِ إني لأتقاكُم لله وأخشاكُم له)). وكان رسولُ الله (ﷺ) إذا صلَّى، قام حتى تفطَّر رِجلاه. قالت عائشةُ – رضي الله عنها -: يا رسولَ الله! أتصنعُ هذا وقد غُفر لك ما تقدَّم من ذنبِك وما تأخَّر؟! فقال: «يا عائشة! أفلا أكون عبدًا شكُورًا؟!»؛ رواه مسلم، وكان يستغفرُ اللهَ ويتوبُ إليه في اليوم مائةَ مرَّة.

---

[20] رواه النسائي (4683)، وابن السني في ((عمل اليوم والليلة)) (277) من حديث عبد الله ابن أبي ربيعة رضي الله عنه. وحسن إسناده العراقي في ((تخريج الإحياء)) (391) .

[21] أخرجه الحميدي (759) وأحمد (4/ 251) والبخاري (2/ 63).

2.3. وفاؤه لذوي رحمه وأقاربه:

وفاؤه لأمه:

أن والد النبي(ﷺ) توفي وهو في بطن أمه، ثم توفيت والدته وهو ابن ست سنوات، وكَبُر -عليه الصلاة والسلام-، وتحمل أعباء الرسالة، وأوذي في الله تعالى، وخاض المعارك، وأسس الدولة، وقاد الأمة؛ وما أنساه ما تحمل فضل أمه، بل يذكرها اعترافا بفضلها، ووفاء لحقها، فيبكي صلوات الله وسلامه عليه؛ جاء عن أبي هُرَيْرَةَ -رضي الله عنه- قال: زَارَ النبي (ﷺ) قَبْرَ أُمِّهِ فَبَكَى وَأَبْكَى من حَوْلَهُ فقال: "اسْتَأْذَنْتُ رَبِّي في أَنْ أَسْتَغْفِرَ لها فلم يُؤْذَنْ لي وَاسْتَأْذَنْتُهُ في أَنْ أَزُورَ قَبْرَهَا فَأُذِنَ لي" رواه مسلم.

وفاؤه لعمه:

لم ينس نبع الوفاء (ﷺ) مواقف عمه أبي طالب الذي واساه وربَّاه، ودافع عنه حتى آخر رمق في حياته، فشفع له عند الله تعالى أن يخفِّف عنه العذاب؛ عن العباس، قال للنبيِّ (ﷺ) : "ما أغنَيتَ عَن عَمِّكَ، فإنَّه كان يَحوطُكَ ويَغضَبُ لك؟ قال: ((هو في ضَحْضاحٍ مِن نارٍ، ولولا أنا لكان في الدَّركِ الأسفَلِ مِن النارِ)) [22].

3.3. وفاؤه لزوجاته:

وأما وفاؤه لزوجاته، فلم يعرف الوفاء له نظيرًا، من وفائه (ﷺ) في هذا الباب، أنه كان يكرم صديقات زوجته خديجة رضي الله عنها بعد موتها، فعن أنس بن مالك رضي الله عنه قال: كان النبي (ﷺ) إذا أتي بالشيء يقول: ((اذهبوا به إلى فلانة؛ فإنها كانت صديقة خديجة، اذهبوا به إلى بيت فلانة؛ فإنها كانت تحب خديجة)) .

وعن عائشة رضي الله عنها قالت: ((ما غرت على أحد من أزواج النبي (ﷺ) ما غرت على خديجة، وما بي أن أكون أدركتها؛ وما ذاك إلا لكثرة ذكر رسول الله (ﷺ) ، وإن كان ليذبح الشاة فيتتبع بها صدائق خديجة؛ فيهديها لهنَّ)) [23].

وفي هذا الحديث تخبر عائشة رضي الله عنها أنها ما غارت من أحد مثلما غارت من خديجة رضي الله عنها؛ وذلك لكثرة ذكر رسول الله (ﷺ) إياها، وكثرة الذكر تدل على كثرة المحبة، وأصل غيرة المرأة من تخيل محبة غيرها أكثر منها.

خديجة بنت خويلد أم المؤمنين رضي الله عنها، أول من أسلم من النساء، وأول زوجاته (ﷺ) ، وكانت أحب نسائه إليه، ولم يتزوج غيرها في حياتها حتى توفيت.

وقد أمره الله أن يبشر خديجة رضي الله عنها ببيت من قصب، والمراد به اللؤلؤ المجوف الواسع، وقيل: قصب من ذهب منظوم بالجواهر، وقد كان النبي (ﷺ) إذا ذبح ذبيحة يرسل إلى خلائلها، أي: صديقاتها، ما يكفيهن، وذلك بعد موتها رضي الله عنها. وفي الحديث: عظم قدر خديجة رضي الله عنها عند النبي (ﷺ) ، وعلى مزيد فضلها. وفيه: دلالة لحسن العهد، وحفظ الود، ورعاية حرمة الصاحب والمعاشر حيا وميتا، وإكرام معارف ذلك الصاحب.

---

[22] أخرجه البخاري في: 63، كتاب: مناقب الأنصار: 40 باب: قصة أبي طالب.

[23] رواه الترمذي (2017) من حديث عائشة رضي الله عنها. وقال: حسن صحيح غريب.

فكان (ﷺ) أوفى زوج لزوجاته، وجعل الميزان الذي يوزن به خيرية المرء لأهله حسن معاملته لهم، فقال (ﷺ): ((خيركم خيركم لأهله، وأنا خيركم لأهلي))[24] .

هكذا كان (ﷺ) وفياً لزوجته التي واراها الثرى منذ زمن؛ فلم يَنْسها ولم ينْسَ معروفَها قطُّ.

وكذلك كان وفاء رسول الله (ﷺ) لسائر زوجاته.

4.3. وفاؤه لأمته:

إن من وفاء سيد الأوفياء لأمَّته، أن بلَّغهم البلاغَ المُبين، وتركَهم على المحجَّة الواضِحة، في سنن البيهقي (عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِي عَمْرٍو عَنِ الْمُطَّلِبِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ -(ﷺ) - قَالَ : ((مَا تَرَكْتُ شَيْئًا مِمَّا أَمَرَكُمُ اللَّهُ بِهِ إِلاَّ وَقَدْ أَمَرْتُكُمْ بِهِ وَلاَ تَرَكْتُ شَيْئًا مِمَّا نَهَاكُمُ اللَّهُ عَنْهُ إِلاَّ وَقَدْ نَهَيْتُكُمْ عَنْهُ))[25].

وكان سيد الأوفياء يترُك الكثيرَ من العمل خوفَ المشقَّة عليهم، «لولا أن أشُقَّ على أمَّتي لأمرتُهم ..»، ولفعلتُ ولفعلتُ.

وفي المستدرك للحاكم (عن ابن مسعود : أن رسول الله قال: ((ليس من عمل يقرب إلى الجنة إلا قد أمرتكم به و لا عمل يقرب إلى النار إلا قد نهيتكم عنه) وصدق الله : ﴿ لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾ [التوبة/ 128]. فلم ينس سيد الأوفياء أمته؛ بل كان يتذكرهم فيبكي، ويدعو لهم؛ رحمة بهم، وشفقة عليهم، روى أبو هُرَيْرَةَ -رضي الله عنه- أَنَّ رَسُولَ الله (ﷺ) قال: ((لِكُلِّ نَبِيٍّ دَعْوَةٌ مُسْتَجَابَةٌ يَدْعُو بها وَأُرِيدُ أَنْ أَخْتَبِئَ دَعْوَتِي شَفَاعَةً لِأُمَّتِي فِي الْآخِرَةِ))[26].

وفي حديث عبد اللَّهِ بن عَمْرٍو -رضي الله عنهما- أَنَّه -عليه الصلاة والسلام- رَفَعَ يَدَيْهِ وقال: ((اللهم أُمَّتِي أُمَّتِي وَبَكَى، فقال الله -عز وجل-: يا جِبْرِيلُ، اذْهَبْ إلى مُحَمَّدٍ -وَرَبُّكَ أَعْلَمُ- فَسَلْهُ ما يُبْكِيكَ، فَأَتَاهُ جِبْرِيلُ -عليه السَّلَام- فَسَأَلَهُ، فَأَخْبَرَهُ رسول الله -(ﷺ) - بِمَا قال وهو أَعْلَمُ، فقال الله: يا جِبْرِيلُ، اذْهَبْ إلى مُحَمَّدٍ فَقُلْ: إِنَّا سَنُرْضِيكَ في أُمَّتِكَ ولا نَسُوءُكَ))[27].

وفي صحيح البخاري من حديث الشفاعة أن النبي (ﷺ) قال: ((فَأَنْطَلِقُ فَآتِي تَحْتَ الْعَرْشِ فَأَقَعُ سَاجِدًا لِرَبِّي -عَزَّ وَجَلَّ- فَيَفْتَحُ اللَّهُ عَلَيَّ وَيُلْهِمُنِي مِنْ مَحَامِدِهِ وَحُسْنِ الثَّنَاءِ عَلَيْهِ شَيْئًا لَمْ يَفْتَحْهُ لأَحَدٍ قَبْلِي، ثُمَّ يُقَالُ: يَا مُحَمَّدُ، ارْفَعْ رَأْسَكَ، وَسَلْ تُعْطَهُ، اشْفَعْ تُشَفَّعْ، فَأَرْفَعُ رَأْسِي فَأَقُولُ: يَا رَبِّ، أُمَّتِي أُمَّتِي، يَا رَبِّ أُمَّتِي أُمَّتِي، يَا رَبِّ، أُمَّتِي أُمَّتِي، ثَلاثَ مَرَّاتٍ، فَيُقَالُ: يَا مُحَمَّدُ، أَدْخِلِ الْجَنَّةَ مِنْ أُمَّتِكَ مَنْ لَا حِسَابَ عَلَيْهِ مِنَ الْبَابِ الأَيْمَنِ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ، وَهُمْ شُرَكَاءُ النَّاسِ فِيمَا سِوَى ذَلِكَ مِنَ الأَبْوَابِ . أيها المسلمون : إذا كان هذا حبه ووفاءه لأمته صلوات ربي وسلامه عليه فحريٌّ بنا أن نأتمر بأوامره ونجتنب نواهيه، ونعمل بسُنَّته ونذُبّ عن دينه ،ونتخلق بأخلاقه فنكون من أهل الوفاء . الوفاءَ الوفاء يا أمة سيد الأوفياء ، فمَن أعطى بالله ثمَّ غدَر فالله خصمه، ويُنصَب لكلِّ غادرٍ يوم القيامةِ لواء يقالُ: هذه غدرة فلان. الوفاءَ الوفاء نريد وفاءً مع الله بتوْحيده وإخلاص العبادة له. ووفاءً مع رسولِ الله، اقتداءً واهتداءً. ووفاءً مع أحق الناس بالوفاء مع الوالدين خاصَّةً مع الحاجة وكِبَر السنِّ، وفي الحياة الأُسريَّة يجبُ أن يكون الوفاءُ حاضرًا

[24] رواه الترمذي (3895).
[25] السنن الكبرى (13068).
[26] أخرجه البخاري (6304)، (ومسلم (198).
[27] رواه مسلم (202).

في كل. ووفاءً مع عباد الله في العهود والعقود والوعود ، وإن الوفاء يعظم لمن له حقٌّ على الإنسان، من أبناء وإخوة ، وزوجة وخِلَّان، وها هيا بضع آياتٍ قد انطلقتْ أنوارها في مدار الشمس والشهب، سمتْ بها أمَّة الإسلام والعرب: ﴿ أَوْفُوا بِالعُقُودِ ﴾ [المائدة/ 1]، ﴿ وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ ﴾ [النحل/ 91]، ﴿ وَأَوْفُوا الكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ ﴾ [الاسراء/ 35].

﴿ وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهُ اللَّهَ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْراً عَظِيماً ﴾ [الفتح/ 10].

5.3. وفاؤه لغير المسلمين:

ان رسول الله (ﷺ) يفي بالعهود والمواثيق التي تكون بينه وبين أعداء الإسلام.

فثبت عنه (ﷺ) أنه قال لرسولي مسيلمة الكذاب لما قالا: نقول: إنه رسول الله ((لولا أن الرسل لا تقتل لقتلتكما))[28] . وثبت عنه أنه قال لأبي رافع، وقد أرسلته إليه قريش، فأراد المقام عنده، وأنه لا يرجع إليهم فقال: ((إني لا أخيس بالعهد، ولا أحبس البرد، ولكن ارجع إلى قومك، فإن كان في نفسك الذي فيها الآن فارجع))[29]

حفظ العهد والوفاء به من شمائل النبي (ﷺ)، وقد كان بينه وبين قريش قبل فتح مكة صلح الحديبية، وفي هذا الحديث أن قريشا في هذه الهدنة بعثت أبا رافع إلى رسول الله (ﷺ) في شيء، وكان يومها نصرانيا. قال: فلما رأيت رسول الله (ﷺ) ألقي في قلبي الإسلام، أي: وقع فيه، ودخل الإيمان قلبه، فقلت: يا رسول الله، إني والله لا أرجع إليهم أبدا؛ إشارة إلى تمكن الإسلام من قلبه، فقال رسول الله (ﷺ) : "إني لا أخيس بالعهد"، أي: لا أنقض العهد ولا أفسده، وفيه إشارة إلى أن الكافر محرم دمه وماله ما دام في عقد أمان، "ولا أحبس البرد"، أي: الرسل، وإنما لم يتعرض للرسل بمكروه؛ لأن قصد الرسالة أمنه, فمجيئه ورجوعه ضمن عقد الأمان، فصار في حكم المستجير, وأمان الرسل من المصالح العامة. ثم قال له: "ولكن ارجع، فإن كان في نفسك الذي في نفسك الآن فارجع"، أي: ارجع فأنه مهمة رسالتك أولا؛ لأن قبولك في الإسلام الآن نقض للعهد، قال: "فذهبت، ثم أتيت النبي (ﷺ) فأسلمت"، فأسلم وحسن إسلامه، وكان مولى من موالي رسول الله (ﷺ) .

قال بكير- وهو ابن عبد الله بن الأشج-: وأخبرني، أي: وأخبرني الحسن بن علي بن أبي رافع: أن أبا رافع كان قبطيا، أي: كان مصريا نصرانيا.

ففي الحديث: علم من أعلام نبوته (ﷺ)؛ ففي رؤيته أمن وإيمان. وفيه: أن الكافر والمسلم في العقد سواء.

. وثبت عنه أنَّه ردَّ إليهم أبا جندل للعهد الذي كان بينه وبينهم، أن يردَّ إليهم من جاءه منهم مسلمًا .[30]

---

[28] رواه أبو داود (2761)، وأحمد (487/3) (17032) من حديث نعيم بن مسعود رضي الله عنه. قال الحاكم (155/2): صحيح على شرط مسلم. ووافقه الذهبي.

[29] رواه أبو داود (2785)، وأحمد (8/6) (23908)، والنسائي في ((السنن الكبرى)) (52/8) (8621) من حديث أبي رافع رضي الله عنه. وصحح إسناده الألباني في ((السلسلة الصحيحة)) (702).

[30] محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين ابن قيم الجوزية (المتوفى: 751هـ)، *زاد المعاد*، ط27. (مؤسسة الرسالة، بيروت - مكتبة المنار الإسلامية، الكويت - 1415هـ /1994م)، 79/5.

- وعن حذيفة بن اليمان رضي الله عنهما قال: ما منعني أن أشهد بدرًا إلا أني خرجت أنا وأبي حسيل. قال: فأخذنا كفار قريش. قالوا: إنكم تريدون محمدًا؟ فقلنا: ما نريده، ما نريد إلا المدينة. فأخذوا منا عهد الله وميثاقه لننصرفنَّ إلى المدينة، ولا نقاتل معه. فأتينا رسول الله (ﷺ) فأخبرناه الخبر. فقال: ((انصرفا، نفي لهم بعهدهم، ونستعين الله عليهم))[31] في الحديث: أن من هديه (ﷺ) الوفاء بالعهد.

إذاً فلك أن تتخيل مواقف الوفاء لسيد الأوفياء التي تعد نبراسا يقتدى به، ومدرسةً يُنهل منها الوفاء في جميع المواقف والحالات، لذا يجب الاقتداء بوفاء النبي وتجسيده في أخلاقيات وتعاملات المجتمع اليوم الذي هو أحوج ما يكون إلى الوفاء، ولا يوجد أفضل من النبي (ﷺ) قدوة في الوفاء.

الخاتمة

وفي الختام يبين هذا البحث ماهية الوفاء وأهميته التي تتجسد في شخصية معلم الوفاء ورمزه محمد المصطفى (ﷺ) من خلال سرد مواقف الوفاء التي سايرناها في مواطن عديدة في هذا البحث التي تطرقنا اليها والتي تناولت أحاديث الوفاء، ونماذج الوفاء في حياة النبي (ﷺ) ، والتي استرخصنا منها فوائدة جمة و معاني غزيرة ينتهل منها أعظم العبر في الوفاء في كل جوانب الحياة، فكل واحد منا يجب أن يضع كل هذه المواقف للنبي (ﷺ) درساً حتي يقتدي به، كي يتبع الرسول (ﷺ) ويتبع خطواته في معالجة جميع أمور الحياة حتي نكون أوفياء مثله، تنظيما لعلاقاتنا مع الله تعالى ثم مع الناس جميعاً وحتي نكون ممن يرض الله تعالى عنهم.

ويستفاد من هذا البحث أيضاً في إيجاد معالجات تعالج كثير من الأمراض الاجتماعية التي يعاني منها المجتمع في واقعنا اليوم، فالوفاء أكبر علاج يحافظ على دوام المحبة والمودة بين الناس وترسيخ العلاقة الاجتماعية بين أفراد المجتمع.

المصادر والمراجع

ابن ماجة أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني، وماجة اسم أبيه يزيد (المتوفى: 273هـ)، *سنن ابن ماجه*، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، (دار إحياء الكتب العربية).

أبو العلا محمد عبد الرحمن بن عبد الرحيم المباركفورى (المتوفى: 1353هـ)، تحفة الأحوذي، (دار الكتب العلمية – بيروت).

أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو الأزدي السِّجِسْتاني (المتوفى: 275هـ)، *سنن أبي داود*، المحقق: محمد محيي الدين عبد الحميد،

أبو داود سليمان بن داود بن الجارود الطيالسي البصرى (المتوفى: 204هـ)، مسند أبي داود الطيالسي، المحقق: الدكتور محمد بن عبد المحسن التركي، ط1. (دار هجر – مصر- 1419 هـ - 1999 م).

أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي (المتوفى: 676هـ)، المنهاج شرح صحيح مسلم، ط1. (دار إحياء التراث العربي – بيروت- 1392).

أبو سليمان حمد بن محمد بن إبراهيم بن الخطاب البستي المعروف بالخطابي (المتوفى: 388هـ)، معالم السنن، ط1. (ا لمطبعة العلمية - حلب 1351هـ - 1932 م) .

أحمد بن علي بن حجر أبو الفضل العسقلاني الشافعي، فتح الباري شرح صحيح البخاري، (دار المعرفة – بيروت1379).

[31] رواه مسلم (1787).

أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي، أبو الحسين (المتوفى: 395هـ)، معجم مقاييس اللغة، المحقق: عبد السلام محمد هارون. (دار الفكر- 1399هـ - 1979م).

الجاحظ الكناني أبو عثمان عمرو بن بحر بن محبوب بن فزارة الليثي الكناني البصري، (ت/ 255هـ) ، تهذيب الاخلاق، ط1. (دار الصحابة للتراث، 1989).

الحسين بن محمد بن المفضل الراغب الأصفهاني أبو القاسم، الذريعة إلى مكارم الشريعة، ط1. (دار الكتب العلمية- 1400هـ – 1980م).

علي بن محمد بن علي الزين الشريف الجرجاني (المتوفى: 816هـ) ، التعريفات، ط1(دار الكتب العلمية بيروت – لبنان- 1403هـ -1983م).

محمد بن عيسى بن سَوْرة بن موسى بن الضحاك، الترمذي، أبو عيسى (المتوفى: 279هـ)، *سنن الترمذي*،المحقق: بشار عواد معروف. (دار الغرب الإسلامي – بيروت 1998 م) .

محمد بن مكرم بن على، أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور الأنصاري الرويفعى الإفريقى (المتوفى: 711هـ) لسان العرب، ط3. (دار صادر - بيروت- 1414هـ).

محمد رواس قلعجي - حامد صادق قنيبي، معجم لغة الفقهاء، ط2. (دار النفائس للطباعة والنشر والتوزيع- 1408 هـ - 1988 م).

محمد فؤاد عبد الباقي، *المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم*، *المعجم المفهرس* الشامل، عبد الله جلغوم، باب الواو.

موقع الدرر السنية،2021-10-11 ، https://dorar.

الوفاء في الشعر الإسلامي

د. رمضان عمر *

مدخل

الوفاء خلق إسلامي رفيع نبيل ؛ حث عليه أصدق كتاب؛ ودعت له أشرف سنة ؛ وعاشه المسلمون واقعا في حياتهم ... حتى غدا معيارا لصحة العقيدة فيهم ؛ وكمال الخلق عندهم .. وصفة بارزة من صفاتهم .

ولقد وعد الله عباده الموفين بعهدهم معه أن يكفر عنهم سيئاتهم؛ قال تعالى: { نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عليكم وَأَوْفُواْ بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ}1

وقد كان الوفاء واحدا من تلك القضايا التي احتفل بها شعراء العربية منذ فجر الإسلام واعتنوا وبها وتناوله في أدبياتهم ولا يزالون. و هو شراع سفينة الحبِّ في الشعر لدى العشاق . وهو في الصَّداقة كلُّ الصَّداقة، وما أن يأخذ الغدر له بين الأصدقاءِ محلاًّ حتَّى تنقلب الصداقة عداوة.

وما أن نزل القران حتى تأثرت به العرب و تمثلته في سلوكها وفكرها واعتقادها وادبياتها خير تمثل... حتى نشأ بعد ذلك أدب إسلامي جديد في مضامينه يمجد الفضيلة وينأى عن كل رذيلة

ونحن في هذه الدراسة سنقف على تجليات شعر الوفاء لدى شعراء العربية ، نتدارس هذه الظاهرة ونحدد أبعادها ونجلي معانيها ونجمع ما تناثر من مفرداتها في بحث علمي نقف فيها عل جملة من النقاط الهامة

شعر الوفاء بين الجاهلية والإسلام

مع أن الشعر الجاهلي نشأ في ظل المصارع والحروب ؛ إلا أنه تمثل في موضوعاته قيما أصيلة كانت مرجعية للعربي في أخلاقه ، ونبراسا له في حياته ؛ فالقصيدة العربية من حيث أغاضها الأساسية يقوم تقسيمها إلى ثلاث موضوعات : االمدح ، والهجاء والرثاء . بينما ياتي الوصف ليشكل إطارها الفني ، والغزل مقدمتها الطلللية ، وإذا تصفحنا قصائد العرب في المدح والوصف والرثاء ؛ وجدنا العربي يمدح في نبله ورفعة أخلاقه وكرمه وشرفه وصدقه ؛ بينما يهجى في نقض العهد والجبن والبخل وما شابه ذلك .

وتستذكر مآثره الحسنة في الرثاء كالجود والعفة والإباء والوفاء.

ولقد كان الوفاء من أخلاق العرب الأصيلة، حيث إن الرجل منهم كان ينطق بالكلمة فتصبح عهداً، عليه أن يفي به وإلا عرّض شرفه للتجريح، وكان الغدر معرة يتجافون عنها، وإذا ما غدر أحدهم رفعوا له لواءً بسوق عكاظ ليشهروا به، وفي ذلك يقول الحادرة (قطبة بن محصن)، إنهم لم يغدروا وإنهم

* جامعة حران - تركيا , ramadanomer48@gmail.com

1- البقرة ، آية 40.

لن يأتوا ما يشكك حليفهم فيهم: [2]

أَسُمَيَّ ويحكِ هل سمعتِ بغَدرةٍ *** رُفع اللواءُ لنا بها في مجمعِ

إنا نَعفٌّ فلا نُريبُ حليفَنا *** ونَكُفٌّ شُحَّ نفوسِنا في المطمعِ[3]

نعم كان العفاف وصدق الولاء شرف العربي الذي لا يفرط فيه ، ولواءه الذي يذود عنه ، وخلقه الرفيع لاذي يفتخر به.

وكان الجاهلي إذا قال كلمة وفى بها، ولو أدت به إلى القتل، أو إلى قتل قريب عزيز عليه، فالرجل الحنفي قتل أخاه، كل ذلك وفاء بالعهود والمواثيق.

يقول امرؤ القيس ذاكرا انتشار الغدر بين بعض القوم:

إذا قلت هذا صاحب قد رضيته ... وقرت به العينان بدلت آخرا

كذلك جدي ما أصاحب صاحبا ... من الناس إلا خانني وتغيرا4

فأمرؤ القيس بكل ما عرف عنه من مجون ولهو ؛ إلا أن ما تعلمه من الآباء والاجداد ، وما حفظه من قاموس القيم النبيلة ، أن الوفاء شيء مقدس؛ فكيف يقبل إذن النتقلب الخذول !!

ويقول أوس بن حجر:

وإني رأيت الناس إلا أقلهم ... خفاف العهود يكثرون التنقلا5

وقد أقرهم الإسلام على هذا الأمر، وجعل الوفاء بالعهد من الإيمان: فقال في الأمر بالوفاء بعهده تعالى :(وأوفوا بعهدي أوف بعهدكم)

وقال : (وأوفوا بعهد الله إذا عاهدتم ولا تنقضوا الأيمان بعد توكيدها)، وقال :(ومن أوفى بما عاهد عليه الله فسيؤتيه أجرا عظيما.

وقال في الوفاء بعهود الناس} :يا أيها لذين آمنوا أوفوا بالعقود{، وقال} :وأوفوا بالعهد إن العهد كان مسؤولا

شعر الوفاء في الأدب الإسلامي :

ثم إن الوفاء الذي كان في الجاهلية يتمثل في حفظ جوار - وعدم نقض حلف، أو أداء أمانة – قد تحول في الإسلام إلى حفظ للعهود عامة، وأداء للذمم والأمانات عامة، سواء أكانت للأصدقاء أم للأعداء، وذلك استجابة لأوامر ربهم وتأسياً بسيرة نبيهم -صلى الله عليه وسلم-، الذي قال فيما رواه أبو هريرة -رضي الله عنه-: "آية المنافق ثلاث: إذا حدث كذب، وإذا وعد أخلف، وإذا أؤتمن خان" 6

---

[2] محمد الناصر، الوفاء بين الجاهلية والإسلام، مجلة البيان، الموسوعة الشاملة، http://islamport.com/k/mjl/5893/693.htm

[3] - المفضل بن محمد بن يعلى بن سالم الضبي، المفضليات ، دار المعارف، 2007. رقم8، ص45.

[4] - شرح ديوان امرؤ القيس ، جمع وتقديم حسن السندوبي .شرح أسامة صلاح الدين ، دار إحياء العلوم .بيروت، 1990، ص109.

[5] - محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري ، الشعر والشعراء ، دار الحديث، القاهرة ، 1423 هـ ، ج1، ص208.

[6] - متفق عليه.

وإذا كانت القصيدة لم تعرف لونا شعريا مستقلا يمكن ان نطلق عليه شعر الوفاء ح إلا ان ذلك لا ينفي أن نقول بان موضوع الوفاء كان حاضرا في أكثر قصائد الشعر الأسلامي في عصر النبوة وما بعده باعتباره قيمة اخلاقية واقعا مرجوا في حياة المسلمين ، ومثل نقض العهد خرقا لمبادى هذه المنظومة الأخلاقية التي بناها ذلك الدين الجديد ؛يقول علي بن أبي طالب :

وَلا خَيرَ في وِدِّ اِمرِئٍ مُتَلَّون * إِذا الريحُ مالَت مالَ حَيثُ تَميلُ

جَوادٌ إِذا اِستَغنَيتَ عَن أَخذِ مالِهِ * وَعِندَ اِحتِمالِ الفَقرِ عَنكَ بَخيلُ

فَما أَكثَرَ الإِخوان حينَ تَعدّهُم * وَلَكِنَّهُم في النائِباتِ قَليلُ[7]

ويؤكد كرم الله وجهه نفس المعنى في موقع آخر فيقول :

وربّ أخ وفيت له بحق

ولكن لايدوم له وفاء

وكل مودة لله تصفو

ولايصفو مع الفسق الإخاء[8]: –

وإذا كان الوفاء خلق المسلمين المميز لنقاء صفاتهم ؛ فإنه معيار الولاء والبراء في فواصل الحرب والبلاء ؛ قال حسان بن ثابت – رضي الله عنه: – في نقض العهد

أخلاءُ الرخاءِ همُ كثيرٌ * وَلكنْ في البَلاءِ هُمُ قَلِيلُ

فلا يغررك خلة ٍمن تؤاخي * فما لك عندَ نائبَة خليلُ

وكُلُّ أخٍ يقولُ : أنا وَفِيٌّ * ولكنْ ليسَ يفعَلُ ما يَقُولُ[9]

قَدْ لَقِيَتْ قُرَيْظَةُ مَا سَآهَا ...وَحَلَّ بِحِصْنِهَا ذُلٌّ ذَلِيلُ
وَسَعْدٌ كَانَ أَنْذَرَهُمْ بِنُصْحٍ ...بِأَنَّ إِلَهَكُمْ رَبٌّ جَلِيلُ
فَمَا بَرِحُوا بِنَقْضِ الْعَهْدِ حَتَّى ...فَلَاهُمْ فِي بِلَادِهُمُ الرَّسُولُ[10]

وقد استمر هذا التصور المبدئي لدى شعراء الإسلام ليأكده شاعر بعد شاعر كما جاء ذلك في أبيات لصفي الدين الحلي ؛حيث يقول :

يا خَليلي من دونِ كلّ خليلٍ،

وأنيسي من دونِ أهلي وناسِي

لا تكن ناسياً لعَهدي، فإنّي

لستُ ما عشتُ للعُهودِ بناسِي

---

[7]- ديوان امير المؤمنين علي بن ابي طالب .جمع وترتيب عبد العزيز الكرم .1988.ص80.

[8] - ديوان امير المؤمنين علي بن ابي طالب .جمع وترتيب عبد العزيز الكرم .1988.ص7

[9] - ديوان حسان بن ثابت ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، لبنان ، 1994، 200

[10] - ديوان حسان بن ثابت، ص196.

قسْ ضَميري على ضَميرِك في الوُدّ، فإنّ الوَدادَ علمُ قِياسِي[11]

ونجده في قصيدة أخرى يحصر المستحيل في ثلاثة ، أحداها وجود الصديق الوفي :

لما رأيت بني الزمان وما بهم * خلّ وفيّ للشدائد أصطفي

فعلمت أن المستحيل ثلاثة * الغول والعنقاء والخل الوفي[12]

والخلاصة أن شعر الوفاء قد شغل حيزا واسعا في مسيرة الشعر العربي ، وقد لا تخلو تجربة شاعر فذ من التطرق إليه وقد اقتصرنا ذلك على نخبة من الشعراء ليمثلوا نماذج لهذه الظاهرة ، ينوبوا عن غيرهم كشواهد في هذا السياق.

الخاتمة

يعد الشعر العربي منذ نشأته في الجاهلية ديوان العرب الفريد ، وسفرهم الوحيد ، وسجل تاريخهم التليد ، جمعوا فيه روائع إبداعاتهم ومحاسن أخلاقهم ؛وقد احتوى في جملة تفاصيله على قيم موضوعية تمثلها الشعراء في أشعارهم سواء أكان ذلك في مدحهم أو في رثائهم أو حتى هجائهم ؛ فكان الرجل يمدح في حسن أخلاقه ونبل شرفه ويستذكر بعد موته بما كان عليه من جميل خلق وكرم نفس ، ويهجا في سوء خلقه ودناءة نفسه .

وقد مثل الرثاء واحدا من الموضوعات القيمية المتميزة في أشعارهم سواء أكان ذلك في الإسلام الذي حض على الوفاء ورغب فيه ، أو في الجاهلية التي كانت تعده من شيم الكرامة قيم العروبة الأصيلة ، وقد غصت بهذا الخلق النبيل دواوين الشعراء فلا تكاد تجد ديوان شاعر خلا من تناول هذه القضية مما يدل على أهمية هذا الخلق في فكرهم وثقافتهم وشعرهم

المراجع والمصادر

- القران الكريم
[1] - محمد الناصر، الوفاء بين الجاهلية والإسلام ، مجلة البيان ، الموسوعة الشاملة ، http://islamport.com/k/mjl/5893/693.htm
المفضل بن محمد بن يعلى بن سالم الضبي، المفضليات ، دار المعارف، 2007.
شرح ديوان امرؤ القيس ، جمع وتقديم حسن السندوبي .شرح أسامة صلاح الدين ، دار إحياء العلوم .بيروت، 1990، ص109.
[1] - محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري (المتوفى: 276هـ)، الشعر والشعراء ، دار الحديث، القاهرة ، 1423 هـ
[1] ديوان امير المؤمنين علي بن ابي طالب .جمع وترتيب عبد العزيز الكرم .1988
[1] - ديوان امير المؤمنين علي بن ابي طالب .جمع وترتيب عبد العزيز الكرم .1988
[1] - ديوان حسان بن ثابت ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، لبنان ، 1994
[1] - ديوان صفي الدين الحلي ، دار صادر ، بيروت ، د.ت

[11] - ديوان صفي الدين الحلي ، دار صادر ، بيروت ، د.ت ، ص307
[12] - ديوان صفي الدين الحلي ، 567.

التربية على القيم في الإسلام مكانة الوفاء في النظام التعليمي الإسلامي

د.عبدالله صحراوي* أ ، فاطمة الزهراء بلال**

الملخص:

تعد القيم التربوية الإسلامية ذات أهمية بالغة وضرورة شخصية وإجتماعية، لها دلالتها وخصائصها التي تميزها ضمن المنظومة السلوكية لشريعة الله وسنة نبيه صلى الله عليه وسلم. ومن بين هذه القيم قيمة الوفاء التي تأخذ دلالتها من صفات المولى عز وجل التي وصف بها نفسه والزمها على عباده، وتميز بها الرسل عامة ومحمد الله عليه وسلم مع ربه وأهله وزوجاته وبين أصحابه وأمته وعامة الخلق حتى أعدائه.

فالوفاء خلق إسلامي سام يجمع بين الصدق والإخلاص والأمانة والمحبة، وجب تعلمه وتعليمه في المدرسة والمؤسسات التعليمية والتربوية بجميع كوادرها البشرية المدعوة للتخلق بالأخلاق الفاضلة وتعليم الناشئين مكارم الأخلاق والحرص على توجيهها وتثبيتها في عقول وقلوب المتعلمين وهو نهج النظام التعليمي الإسلامي في تلقين الأخلاق و تطبيقها والإلتزام بها مما يجعل المتعلم متحمسا لمعرفة معناها وتقليدها، وهنا يأتي دور المعلم الذي يعتبر القدوة الأولى لطلابه في تعلم خلق الوفاء بجميع مجالاته بإخلاصه لمهنته وعلمه وطلابه، فيترك أثرا إيجابيا لدى المتعلم حول الأخلاق وقيمتها الدلالية. كما أن الأسرة والمجتمع لهما دور في تثبيت هذه القيم ودعمها والحث عليها بتبجيل المعلم والمدرسة والوفاء والإخلاص لما تقدمه من تربية وتعليم للنشئ.

Abstract

Islamic educational values are of great importance and personal and social necessity, which have significance and characteristics that distinguish them from other values, by applying the law of God and the Sunnah of his Prophet (pbuh). One of these values is the value of loyalty in Islam, which is one of the qualities of The Almighty, which he committed to himself before his servants, and was known to the Messenger of Creation with his wives and among his companions and enemies. Loyalty is a noble Islamic creation that combines honesty, sincerity, honesty and love, must be learned and educated in the school and educational institutions in all its human cadres, and it is called to create with virtuous morals and teach young people the dignities of morality and to be careful to guide and stabilize them in the minds and hearts of learners, which is the approach of the Islamic educational system in indoctrination through its application and commitment to it, which makes the learner excited to know its meaning and tradition. This is where the teacher, who is the first role model for his students in learning to create loyalty to all his fields, comes with his dedication to his profession, his knowledge and his students, which has a positive impact on the learner about ethics and their semantic value. The family and society also play a role in establishing, supporting and inducing these

* جامعة محمد لمين دباغين .سطيف 2 – الجزائر sabenms@yahoo.com

** جامعة محمد لمين دباغين سطيف 2 الجزائر fatima91abdallah@gmail.com

values by revering the teacher and the school, fulfilling and faithfully to the education and education they provide to the young.

مقدمة:

التربية هي أساس قيام الشعوب والمجتمعات، وهي اللبنة التي من خلالها تزدهر البلدان وتتقدم الأمم، إذ كانت ولازالت ضرورة إجتماعية لاغنى عنها هدفها تلبية إحتياجات المجتمع الأخلاقية، والإهتمام بحاله والحفاظ على هويته وأمنه وإستقراره، وهي ضرورة إنسانية تساعد على صقل شخصية الفرد وثقافته وتحفظ ضميره وتهذب وجدانه. فالتربية هي العنصر الفعال في تطوير أي مجتمع، كما أنها الوسيلة الفعالة التي يحافظ بها المجتمع على مبادئه وقيمه، فإذا كان للمجتمع رؤية فلسفية وأصول عقائدية، وأسس قيمية تحقق نظرة المجتمع للإنسان والكون والحياة، ترجم ذلك في رؤية تربوية تستطيع بها مواجهة التحديات المتجددة والأفكار المنحرفة والمفاهيم المغلوطة، وهذه الرؤية المتكاملة هي التي تمثل النظرية الإسلامية في التربية.

فالإسلام هو منهج للحياة، وطريقة للتفكير والتدبر، وطراز للسلوك، وأسلوب للعيش، يقوم على عقيدة الربوبية وتوحيد العبادة لله وحده، واتباع رسوله صلى الله عليه وسلم، وينبع ذلك من كلام الله عز وجل على لسان رسوله في القرآن الكريم. وبالرجوع للتربية الأخلاقية الإسلامية نجد الكثير من قصص ومواقف الرسل والأنبياء والصالحين، التي تنص على تمسكهم بالأخلاق الفضيلة واهتمامهم بتربية النشئ تربية خلقية دينية لاتخرج عن تعاليم الله عبر الأزمان، لما لها من فائدة على المجتمع والفرد.

ويعتبر الوفاء قيمة تربوية من بين القيم الجمة التي وصى بها رسولنا الكريم وحث عليها، فالوفاء صفة أساسية في بناء المجتمع المسلم، وقاعدته التي تقوم عليها حياة الأفراد، وهو ركن الأمانة وقوام الصدق، فإذا افتقدت الأمة الأمانة والثقة، ضعفت الأواصر وتهاوت العلاقات، وحل بها العقاب الإلهي الذي هو سنة االله في أرضه. إذ يجب على كل مسلم التحلي بالوفاء بالعهود والوعود والأمانات، فلا يخلف أيا منها مهما كانت الغاية، ويعمل على نقلها للأجيال القادمة.

ويكتسب الفرد قيمة الوفاء في النظام التعليمي الإسلامي من المعلم شيخا كان أم عالما او معلما من مرافقته والإقتداء به ، وتقديره واحترامه، وصيانته والحفاظ على حرمته في غيبته، بل وبتبجيله وتعظيم رسالته، والحفاظ على أمانته وشكره...فالمعلم مربٍ، يعلمنا الثقافة والعلم وشؤون الحياة الاجتماعية، ويلقننا الآداب والقيم الأخلاقية ويعمل على توجيهها، والمعلم أب روحي، قائد، صديق لكل الطلاب وأولياء أمورهم، وهو صمّام الأمان على مستقبل الأجيال، والحنون والقلق والمفكر الذي يشغل تفكيره في أن يصبح طلابه هم دعامة البلد وعنصر ازدهار مستقبلها.

التربية على القيم :

إن الاهتمام بالقيم يعد قضية العصر وخاصة في ظل ما نلحظه من تشوهات السلوك الإنساني المعاصر والإنحلال الخلقي والتفسخ الديني، وغلبة الأنانية والفردية والمادية، واضمحلال القيم الروحية والأخلاقية، والإبتعاد عن الدين الإسلامي وتناسي القيم العقائدية .

لذلك يجب على (الأسرة، المدرسة، المسجد، المجتمع والمؤسسات التربوية...) أن تتحد كل في مجاله لتوجيه قيم النشئ في ظل العولمة والإنفتاح وظهور آليات جديدة عبر الواقع الإفتراضي تحبب

القيم الأخلاقية بطرق غير مباشرة، وتخاطب الغرائز البشرية الجشعة بما يتنافى مع عقيدة مجتمعنا الإسلامي، فنحن في عصر أصبح الفضاء الإفتراضي هو المربي فيه، بعد أن تنحت الأسرة عن واجبها كأحد الفاعلين الإجتماعيين، متناسية ان أكبر عدو للقيم الدينية هو مايسوِق له الغرب عبر الأنترنت. بالإضافة الى اهتمام المعلم (المربي) بالمادة العلمية وتغاضيه عن ترسيخ القيم الأخلاقية وتوجيهها، إذ أصبحنا نعيش في مجتمع لايتقبل النشئ صاحب الأخلاق الفضيلة والقيم الدينية، فهو يعده ضعيف الشخصية غير منفتح ولايواكب المجتمعات العصرية فشَغلهم الإقتداء بمن لايستحق القدوة واتباع من يهتف له المجتمع ويمجده.فقد أصبح أبناءنا ضحية هذه الأخيرة بابتعادهم عن تعاليم ديننا الحنيف.

إنَّ التربية على القِيَم هي حصيلة مجموعة من الجهودِ التي تقوم بها مؤسَّسات المجتمع الرسميَّة وغير الرسمية، التعليمية وغير التعليميَّة؛ وإنَه لا يمكن غَرْس هذه القِيَم بشكلٍ كلِّي داخل الكتب والمقرَّرات الدراسية والمجتمع؛ بل تعتمد بالأساسِ على الممارساتِ والتطبيقات التي تتمُّ داخل المؤسَّسة التربوية أو خارجها.

كما أنَّ التربية على القيم عملية مستمرَّة؛ بحيث ينبغي العملُ بشكلٍ دائم على تكوين الفَرْد وتنمية وعْيِه بنظام حقوقِه وواجباته، وترسيخ سلوكِه وتطوير مستوى مشاركته في ديناميَّة المجتمع الذي ينتمِي إليه؛ ذلك أنَّ أساليب غَرْس القِيَم لدى المتعلِّمين وشباب المستقبل تكمن في عمليَّة التنشئة الاجتماعيَّة التي تبدأ مع الأسرةِ على اعتبارها من العمليَّات الأساسيَّة في حياة الفرد؛ لأنه من خلالها تتبَلْور شخصيتُه ليصبح قادرًا على التفاعل في المحيطِ الاجتماعي والانضباطِ بضوابطه.

كما تعمل الأسرةُ على غَرْس القِيَم ومعتقدات المجتمع في نفوسِ الأبناء، وتكوين اتِّجاهاتٍ إيجابية نحو الفرد باعتباره ثَرْوة الوطن، ووسيلة التنمية الشَّاملة، ومَقْصَد الإصلاحِ وجوهرَه.

بالإضافة إلى الدور البالغ للمَدْرسة في تنمية القِيَم؛ لكونها تجسِّد أهمَّ المحاضن أو الوسائط التي يمكن من خلالها تَنْمية القِيَم وغرسها في نفوسِ المتعلِّمين، وفي التأكيد على مبدأ القدوةِ الصَّالحة، والحرص على جَعْل عمليَّة تعليم القِيَم والتربية عليها عمليَّةً فعَّالة ومحدِثَة للأَثَر المطلوبِ منها (التومي، ص30)

لذلك وجب احتظان التربية الإسلامية الخلقية في المناهج التعليمية وتدريسها في المؤسسات التربوية في جميع البلدان العربية الإسلامية، والتدرج في تعليم القيم في مختلف المراحل التعليمية من حياة الفرد، بل ويجب ارجاحها إلى أصحاب الإختصاص، بشرط أن يكون على قدر من هذه القيم، لما لهاته الأخيرة من أهمية بالغة في تقويم حياة الفرد فصلاح الفرد من صلاح المجتمع وصلاح المجتمع من صلاح الأمة.

القيم في الإسلام:

القيم الإسلامية هي تلك القيم المستمدة من الشريعة الإسلامية ومن القرآن الكريم والسنة النبوية الشريفة "ومما لا شك فيه أن الإسلام قدم منظومة قيمية تربوية أخلاقية عامة تأتلف فيما بينها لتكون في مجملها نظرية تربوية أخلاقية تشكل القاعدة الأساسية لكل الممارسات العملية الأخلاقية. وإن المعايير التربوية الأخلاقية الملازمة للنظرية التربوية الأخلاقية الإسلامية التي تتمثل في الكثير من الآيات القرآنية، تندرج في ثلاث قوائم وكل قائمة تمثل مجالا معينا ونسردها على النحو التالي:

1- قائمة من المفردات الإلهية العامة وتضم الإيمان بالوحدانية والعبادات، وعبادة الله سبحانه من خلالها، سواء كانت شعيرة من الشعائر الدينية أم عملا خالصا لله، وأثرها في سلوك المتعلم، ومعرفة الوقت وقيمته وتوزيع الأعمال عليه.

2- قائمة من الأوامر التي تأمر بأنماط معينة من السلوك لدلالته الأخلاقية، وتمثل القيم الإيجابية.

3- قائمة من النواهي الإلهية التي تنهي عن أنماط معينة من السلوك لدلالته الأخلاقية، وتمثل القيم السلبية." (فهد، 2007، ص ص 102-103)

خصائص القيم الإسلامية:

القيم الإسلامية تتميز بخصائص تميزها عن القيم في المجتمعات الغير الإسلامية ، وهذه الخصائص مستمدة من هذا الدين العظيم ، ومنها:

1- الربانية: فالقيم الإسلامية ربانية المصدر بمعنى أنها مستمدة من كتاب الله وسنة رسوله، أما المصادر الأخرى كالإجماع والاجتهاد والقياس والعرف فيجب أن تكون محكومة بالمصدرين الأساسيين ولا تناقضهما، وهو المصدر الأساسي للقيم في مجتمعنا .(قطب، 1978، ص ص 51-54)

2- الثبات : ويقصد به كما يقول قطب:" هناك ثبات في مقومات التصور الإسلامي وقيمه الذاتية ، فهي لا تتغير ولا تتطور حينما تتغير ظواهر الحياة الواقعية وأشكال الأوضاع العملية ، فهذا التغير يظل محكوماً بالمقومات والقيم الثابتة لهذا التصور " (قطب، 1978، ص85) فقيم الاسلام ثابتة لاتتغير بتغير الزمان والمكان ولكن تتغير طرق تحقيقها .

3- الشمول : فالقيم الإسلامية شاملة لكل ما يصلح الفرد والمجتمع وعلاقتها ببعضهما البعض وتعامله مع جميع الأجناس والأديان، وهي شاملة لجميع مناشط الحياة الإنسانية ، وحتى أنها تجاوزت الإنسان كأفضل مخلوفات الله فشملت تعامله مع سائر خلق الله من الجماد والحيوان والنبات والمتتبع لسيرة الرسول صلى الله عليه وسلم يدرك ذلك .

4- التوازن : فهناك التوازن والوسطية وعدم الإفراط أو التفريط، فالتّزمت في تطبيق القيم والالتزام بها يختلف من عصر إلى آخر ومن مجتمع إلى آخر.

5- الإيجابية : فالقيم الإسلامية قيم خيرة تؤدي بمن يعتنقها إلى سعادة الدنيا والآخرة، فالإسلام دين منزه من كل شر كيف لا وهو كلام الله على لسان رسوله الكريم صلى الله عليه وسلم .

6- الواقعية : قيم ديننا لا تتنافى مع الواقع الحقيقي فهي ليست من الكماليات بل هي كمال خلق المؤمن .

7- قيامها على مبدأ التوحيد : فقيمة التوحيد هي أساس القيم كلها، بل هي اولها فالعقيدة الإسلامية تتمحور حول التوحيد وتقوى الله ، وكل قيمة تتعارض مع هذه القيمة هي قيمة مرفوضة إسلامياً .

8- المرونة و الاستمرارية : فهي مستمدة من شريعة الله الصالحة لكل زمان ومكان، بحيث تتناقلها الاجيال وتعلمها الأسر وتلقنها المساجد فهي لاتتوقف على عصر واحد أو فرد واحد. والمرونة لاتعني تغير دلالة القيمة أو بل تبقى محافظة على خصائصا ولكنها تختلف في طريقة ممارستها نضرب

مثالاً بقيمة الإنفاق في سبيل الله ، فهذه قيمة ثابتة ومستمرة لا تتغير ولا تتبدل ، ولكن تطبيقها فيه مرونة بحسب الظروف ، فقد يكون الإنفاق بالنقود أو الملابس أو الحيوانات أو بناء مؤسسات خيرية .. الخ. (العاجز، العمري، 2014، ص15)

9- التسامح والحرية : فهي قيم قائمة على التسامح وحرية الاختيار والاقتناع " لا إكراه في الدين"

"فالتربية الإسلامية تربي االمسلم تربية إيمانية سليمة تربطه بالله في جميع أطوار حياته الدنيوية والآخروية ،تربية إيمانية بالله واليوم الآخر وترسخ فيه مفاهيم عقيدة الإيمان بالقضاء والقدر خيره وشره والتسليم والانقياد وان امر الله كله خير"(خيرية، 2020، ص575)

إن العقيدة الإسلامية والأخلاق المبنية على عقيدتنا الدينية، تعتبر أهم ركيزتين أساسيتين في تربية انشئ فإذا ضيعنا العقيدة الإسلامية أو استخففنا بتعاليمها ومعانيها العميقة، نكون بذلك قد ضيعنا كلتاهما العقيدة والاخلاق. وهو ماوافقه ابن قيم الجوزية إذ قال:"الدين كله قيم، فمن زاد عليك في الخلق زاد عليك في الدين"(الجوزية، ص307)

التربية الخلقية:

عرف الإمام الغزالي الأخلاق بقوله: "الخلق عبارة عن هي هيئة في النفس راسخة، عنها تصدر الأفعال بسهولة ويسر، من غير حاجة إلى فكر وروية" (الغزالي، ص1433) والقول بأن الأخلاق هيئة راسخة في النفس تعني أنها ملازمة لها، ولا يقصد بها عدم قابليتها للتغيير، فكما سبق وذكرنا فالأخلاق والقيم متغيرة عن طريق الإرشاد والتوجيه والنصح والتربية والتعليم.

إذا تأملنا المصدر الشرعي والرئيسي للأخلاق وهو القران الكريم نجد أن عدد الآيات التي تتصل بالاخلاق بلغت "ألف وخمسمائة وأربع آيات تتصل بالأخلاق، سواء من جانبها النظري أو في جانبها العملي وهذا المقدار يمثل مايقرب ربع عدد آيات القرآن الكريم" (الحاجي، ص61) . وقد بلغ "مالك أن الرسول صلى الله عليه وسلم قال: "بعثت لأتمم حسن مكارم الأخلاق" ". (الليثي، ص651) فقد حثنا ديننا الحنيف على التحلي بالأخلاق الحسنة والفاضلة مع المسلمين وغير المسلمين فصفات الفرد وأخلاقه هي انعكاس لدينه وتربيته وهوما يأكده حديث أبي ذر حيث قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "إتق الله حيثما كنت وأتبع السيئة الحسنة تمحها، وخالق الناس بخلق حسن" (الطبراني، ص16).

المدرسة وتنشئة الطلاب على القيم الأخلاقية:

"تعتبر المدرسة وغيرها من المؤسسات التعليمية بجميع مكوناتها مدعوة للتخلق بالاخلاق الفاضلة، وتعليم الناشئين مكارم الاخلاق واستئصال السيئة منهم، ولن يتأتى ذلك إلا إذا ربطنا الأهداف التعليمية والعملية بالأهداف الخلقية ليكون التعليم خادما للاخلاق السامية ومنشئا لها" (الحاجي، ص61).

فالمدرسة هي المؤسسة الإجتماعية الثانية الموكلة من المجتمع لتربية الأبناء بمناهج وجداول منظمة، فلا تنحصر مسؤوليتها في التربية الخلقية والسلوكية للأبناء فحسب، بل تتعداها للتشاور مع الأسر والتنظيم والتخطيط معا حول النتائج المتوقعة والأساليب والمعارف التي يمكن اتباعها لأجل تحصيل الهوية الخلقية المطلوبة.(حمدان،2015، ص ص 131-132)

فالمربون والمعلمون في المؤسسات التعليمية يعتبرون قدوة مثلى للمتعلم، وأسوة حسنة لأبنائهم الذين يأخذون منهم الكثير من الصفات التي يلحظونها عليهم، فالمتعلم يقضي وقتا أكبر في المدرسة من الوقت الذي يقضيه مع أهله في البيت، فهو يراقب ويلاحظ تصرفات المعلم أو المربي ويجسدها بالمحاكاة أو التقليد

سبل نشر القيم في المدرسة:

يمكننا نشر القيم في المدرسة من خلال:

-القدوة الحسنة والمحاكاة، فلابد من توفر نموذج إيجابي أمام المتعلمين ولابد من تحلي المعلم بقدر من هذه القيم الإيجابية، فلايتعارض مع ما يرشد إليه أبناءه ولا يفرط في تبني قيمة أو خلق ما، وندرج في ذلك مثالا للمعلم المدخن الذي ينصح بعدم شراءالسيجارة أو شمها أو تدخينها وهو أصل الأمر كله، أو المعلم الذي يوصي بالتحلي بخصيلة الوفاء وهو عنها منفرُ، إذ وجب عليه أن يكون قدوة حسنة لتلاميذه.

-الإهتمام بالجانب الوجداني في غرس القيم، والتخطيط لأهداف وجدانية يتم التركيز عليها في الحصة الصفية، فالقيم والأخلاق لها جانب روحي و وجداني أكثر منه سلوكي نابع عن الإيمان الجازم بفضيلتها وضرورة التخلق بها اتباعا لأشرف الخلق سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم وصحابته الكرام والسابقين من الأنبياء والرسل وعباد الله الصالحين كما ذكرهم سبحانه وتعالى على لسان رسوله الكريم في الكتا المقدس القرآنن الكريم.

-المتابعة المستمرة لسلوك المتعلم ومدحه أو توجيهه وتعزيزه باستمرار، فيحدث أن يتصادم المعلم بمحاكاة المتعلم لسلوك أو خلق معين لحماسه وشغفه به، لكن بعد فترة ينفر عنه ويتركه لعدم وجود تعزيز أو مدح لتخلقه به، وقد يخطئ في فهم المغزى الأسمى لبعض القيم والأخلاق فيتبناها خاطئة، ومأأكثر ما يقع فيها المتعلميون هذه الأيام، إذ يمارسونها بمغزى مختلف عن تأصيلها فيقعون في الذم وعلى ألسن المجتمع، وهنا يبرز دور المعلم والأسرة في ملاحظة السلوك المعنوي للقيمة وتصحيحه وتوجيهه بالإرشاد الحسن والنصح .

- التشويق والتحفيز والترغيب والترهيب، وبيان الآثار الإيجابية للإلتزام بالقيم، والعواقب السلبية التي تنتج عن عدم التحلي بها، وبيان آثارها الدنيوية والأخروية على الفرد وفضيلتها التي تعود بالمنفعة عليه وعلى المجتمع وعلى الدين الإسلامي .

-المنهاج وما يتضمنه من قيم ضمنية أو صريحة ومعارف قيمية. بالإضافة إلى المواد الدراسية التي تتناول القيم الأخلاقية وتقوم بشرحها وترسيخها لدى الطلاب(خاصة مواد التربية الإسلامية والتربية المدنية والتاريخ..)

- أن يؤكد المعلم على ضرورة الإلتزام والتمسك بتلك القيم ويبين أهميتها في حياة الفرد والمجتمع، فيقوم المعلم في المرحلة الإبتدائية ومرحله رياض الأطفال مثلا، بعرض ومناقشة القصص التعليمية وأخذ العبرة منها ومعرفة الدروس المستفادة.

- يتعلم الفرد من خلال العملية التعليمية التمييز بين السلوك الطيب والسلوك الشرير وبين

الصواب والخطأ و الخير والشر، وتعزز المدارس ذلك بالإهتمام بمبدأ الثواب والعقاب والترهيب والترغيب التي من شأنها ترسيخ هذه المبادىء والقيم، واستخدام طرق وأساليب متنوعة لتثبيت السلوك الجيد ونبذ السلوك الغير مرغوب من خلال الجوائز التى تسمى بال"تعزيز الإيجابى" والعكس صحيح.

-دور المعلم في غرس القيم الأخلاقية الحسنة بين تلاميذه بتجسيده للأخلاق الفاضلة وظهوره كقدوة حسنة لهم بسلوكه وأفعاله، وبالتالى يتأثرون به ويتعلمون منه الأخلاق والمبادىء والقيم الدينية.

ويجب هنا الدعوة للفطنة وترك الإتكالية والتنازل عن الأدوار لكل من الأسرة والمجتمع والمدرسة، إذ لايجب

إسناد هذه المسؤولية لفئة محددة بل هي واجبة على جميع المسؤولين عن العملية التعليمية التربوية، فهى مسؤولية الأسرة المنشئ الأصلي للفرد وعشه الذي يأويه ومسؤولية المجتمع بكل مؤسساته وأصنافه وأدواره وليس فقط المؤسسات التعليمية. والحديث عن المدرسة كمؤسسة اجتماعية تربوية وتعليمية ودورها في تنشئة الطلاب على القيم الأخلاقية، يمكن لها أن تعالج إنحرافات الشباب في سن المراهقة، من خلال غرس القيم الأخلاقية والدينية لدى هؤلاء الشباب، وحثهم على ضرورة التحلي بها وانها سبيلهم لعيش حياة سوية خالية من المشاكل والأنحرافات والعقوبات بالإضافة إلى المشاكل النفسية والإجتماعية والمنفعة الدنيوية والأخروية. فدور المدرسة لايقل أهيمة عن دور الأسرو والمؤسسات الدينية(المساجد والمدارس القرانية) والتربوية (رياض الأطفال والمدرسة) والاجتماعية(الجمعيات والكشافة)، إذ لكل منها دور ومكانة خاصة في تربية النشئ والوصول به للفرد الصالح الذي ينشده المجتمع ويحتاجه دينه فلابد ان تتعاون معا كل في محيطه.

خلق الوفاء:

الوفاء لغة:

قال ابن منظور في معنى الوفاء لغة: "الوفاء ضد الغدر، ووفى الشيء وفُياً على فعول أي تم و كثر، الوفي الوافي ، والوفي الذي يعطي الحق ويأخذ الحق" وقال أيضا هو: " الخلق الشريف العالي الرفيع هو"(شقورة، 2010، ص ص3-4).

جاء في المعجم الوسيط عن الوفاء: وفى الشيء يفي وفاء

ووفياً : تم .

يقال : وفي ريش الجناح والشيء وفياً : كثر .

وفلان نذره وفاء : أداه وعمل به .

وأوفى بالوعد والعهد : وفي . ووافى : فاجأه .

ووفى فلاناً حقه : أوفاه إياه . والوفي : التام والكثير الوفاء، وجمعها أوفياء.

الوفاء اصطلاحا:

عرف الجرجراني الوفاء بأنه: **"** ملازمة طريق المواساة ومحافظة عهود الخلطاء".

وقال الغزالي إن الوفاء هو:" الثبات على الحب وإدامته إلى الموت معه، وبعد الموت مع أولاده وأصدقائه " أو هو : أداء الحق. (شقورة، 2010، ص ص4-5)

وقيل هو: "هو الصبر على ما يبذله الإنسان من نفسه، ويرهن به لسانه، والخروج مما يضمنه، وإن كان مجحفًا به". (الجاحظ، ص34)

والوفاء هو صفة إنسانية وإجتماعية سامية، ومرادفها هو الغدر والخيانة، وقليل من الناس من يتحلى بها ويؤديها بأسمى معانيها، ويمكن القول بأن الوفاء هو الحفظ والصون والحرص على أداء العهود والأمانات والحقوق لأصحابها، وهي الإعتراف بفضل الشخص وماقدمه لك أو تنازل عنه لك، والوفاء بالمحبة والمودة.

أعظم الوفاء وأجله هو الوفاء الرباني فهو من صفات وأسماء الله الحسنى (الوفي)، كما جاء في القرآن الكريم من قوله تعالى: (وَعْدَ اللَّهِ ۖ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَـٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ(102))،[سورة الأعراف] ويقصد هنا نوع من أنواع الوفاء وهو الوفاء بالعهد، كما أنّه من صفات الرسل عليهم السّلام، حيث قال الله تعالى: (أَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِمَا فِي صُحُفِ مُوسَىٰ(36) وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّىٰ(37)) [سورة النجم] ومن صفات المؤمنين المتّقين، إذ قال تعالى واصفاً المؤمنين: (وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ(8))،[سورة المؤمنون].

الإسلام والوفاء:

تمثل الوفاء في الجاهلية في حفظ الجوار (وعدم نقض حلف أو نقض أمانة) ثم تحول في الإسلام إلى حفظ للعهود، وأداء للذمم والأمانات، سواء للأصدقاء أم للأعداء، استجابة لأوامر الله وتأسياً بسيرة النبي محمد -صلى الله عليه وسلم- الذي قال فيما رواه أبو هريرة رضي الله عنه: آية المنافق ثلاث: "إذا حدث كذب، وإذا وعد أخلف، وإذا أؤتمن خان" متفق عليه.

وقد إتصف الأنبياء والمرسلون بهاته الصفة السامية فقال تعالى في سورة النجم: (وإبرَاهِيمَ الَذِي وفَّى)[النجم: 37]، ذلك أن إبراهيم -عليه السلام- بذل جهده في كل ما طالبه ربه به، فبذل ماله في طاعة الله، وقدم ولده إسماعيل قرباناً لله حتى فداه ربه، واحتمل الابتلاء في الاحتراق بالنار في سبيل الله حتى جعلها الله برداً وسلاماً عليه، وأشار القرآن إلى وفاء إسماعيل -عليه السلام- في قوله: (واذكُر فِي الكِتَابِ إسمَاعِيلَ إنَّهُ كَانَ صَادِقَ الوَعدِ وكَانَ رَسُولاً نَّبِياً)[مريم: 54]، فقد كان إسماعيل مشهوراً بهذه الصفة إذ صبر على الذبح وقال لأبيه: (افعَل مَا تُؤمَرُ سَتَجِدُنِي إن شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ)[الصافات: 102] فوفى بعهده وصدق في وعده فكان من المخلصين وانتضر أمر ربه

ومن أمثلة وفائه -عليه الصلاة والسلام- موقفه يوم الفتح من عثمان بن طلحة حاجب الكعبة في الجاهلية، عندما طلب من علي -رضي الله عنه- ومفتاح الكعبة في يده أن يجمع لبني هاشم الحج مع السقاية فقال -صلى الله عليه وسلم-: "أين عثمان؟" فدُعي له فقال: "هاك مفتاحك يا عثمان، اليوم يوم بر ووفاء".

وبعد صلح الحديبية عندما جاء أبو بصير هارباً من مكة، وجاء رجلان من قومه يطلبان رده حسب الشروط، فأبى النبي إلا أن ينفذ شروط الصلح، ولما تألم أبو بصير من ذلك حتى لا يرجع إلى المشركين فيفتن عن دينه قال الرسول -صلى الله عليه وسلم-: "يا أبا بصير إنا قد أعطينا هؤلاء القوم ما قد علمت

من العهد، ولا يصلح في ديننا الغدر، وإن الله جاعل لك ومن معك من المستضعفين فرجاً ومخرجاً" وقد حقق الله -تعالى- ظن رسوله إذ وجد لهؤلاء المستضعفين الفرج والمخرج كما هو معروف في كتب السيرة.إذ أبى الغدر ونقض العهد .

واقتدى اصحابه به وساروا على هدي هذه الأخلاق الوفية، فصاروا يضحون بالغالي والرخيص، امتثالاً لأوامر ربهم، وأسوة بوفاء نبيهم محبة ووفاءا له، واتبعتهم في ذلك أمة محمد صلى الله عليه وسلم على مر العصور.

والوفاء بالعهود هو الضمان لبقاء عنصر الثقة في التعامل بين الناس، فبدون هذه الثقة لا يقوم مجتمع ولا تقوم إنسانية،وتشيع الخيانة والغدر والمشاكل واستفحال الناس لدماء بعضهم البعض، وقد تشدد الإسلام في مسألة الوفاء بالعهود فلم يتسامح فيها أبداً لأنها قاعدة الثقة، التي ينفرط بدونها عقد الجماعة ويتهدم ، فقال تعالى فيها: (وأَوفُوا بِعَهدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدتُّم ولا تَنقُضُوا الأَيمَانَ بَعدَ تَوكِيدِهَا وقَد جَعَلتُمُ اللَّهَ عَلَيكُم كَفِيلاً)[النحل: 91].

"ولعل أجمع الآيات القرآنية لأنواع الوفاء قول الله -تبارك وتعالى- في سورة المائدة: (يَا أَيُّهَا الَذِينَ آمَنُوا أَوفُوا بِالعُقُودِ)، ولذلك قال رشيد رضا: إن أساس العقود الثابت في الإسلام هو هذه الجملة البليغة المختصرة المفيدة: (أَوفُوا بِالعُقُودِ)، لأنها تفيد أنه يجب على كل مسلم أن يفي بما عقده وارتبط به، فكل قول أو فعل يعده الناس عقداً فهو عقد يجب أن يوفوا به كما أمر الله -تعالى- ما لم يتضمن تحريم حلال أو تحليل حرام.

خلق الوفاء في التربية والتعليم:

بالحديث عن الوفاء في مجال التربية والتعليم ينبغي الوقوف عند القضية بجدّ، فتعليم الوفاء ينبغي أن يكون نابعا من إستشعار العبد للوجود الدائم لله عز وجل، فيكون مدعاة له للحرص على الوفاء وعدم الخيانة والغدر وهنا نتذكر مقولة مالك بن نبي رحمه الله حين قال: " ليست المشكلة أن نعلّم المسلم عقيدة هو يملكها، وإنما المهمُّ أن نرُدَّ لهذه العقيدة فعاليتها وقوتها الإيجابية وتأثيرها الاجتماعي ". ويعني هنا الخوف من العواقب الآخروية والدنيوية التي ستترتب عليه إذا أخلف الوعد لأ فوق كل شيئ رقيب عتيد.

ونضرب مثالا عن المفاضلة بين تلميذين: أحدهما وفى بعهده ولم يخنه، ولكنه ذو مستوى دراسي متدن، بينما الآخر لازال يتعثر في خلق الوفاء بالعهد، ولكنه ذو مستوى دراسي جيد، فمن المعقول أن نقدر ونكافئ التلميذ الأول لأنه اعتبر الوفاء عند الله سبحانه وتعالى أهم من العلامة، فالوفاء بالعهد مرتبط بأمرٍ واحدٍ ضبَطته الآية القرآنية، وهو استشعار وجود الله: ﴿ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْؤُولاً﴾ . فالتلميذ الجيد آثر العلامة على الإلتزام بأخلاق القران، وأما التلميذ صاحب المستوى المتدني اكتفى باستشعار وجود الله والخوف منه وكان وفيّ في عهده مع الله في الصدق والأمانة، فأحيانا حرصنا على العلامة والتحصيل الجيد يجعلك تخون العهد، لذلك لابد لنا أن نعيد قياس المفاسد والمصالح بين أنفسنا، وأن نغرس في تلاميذنا رفض خيانة الأمانة العلمية رغم وجود الإمكانيات أمامهم.

وعن أبي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صلى الله عليه وسلم: "لاَ يَشْكُرُ اللهَ مَنْ لاَ يَشْكُرُ النَّاسَ". (أحمد والترمذي وابن حبان). وعَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم: "مَنْ صَنَعَ إِلَيْكُمْ

مَعْرُوفًا فَكَافِئُوهُ، فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا مَا تُكَافِئُونَهُ فَادْعُوا لَهُ حَتَّى تَرَوْا أَنَّكُمْ قَدْ كَافَأْتُمُوهُ". (أحمد وأبو داود والنسائي).

والوفاء من الأخلاق التي يجب أن تعززها المدرسة وتكافئ عليها، وتكون هي القدوة الأعلى في تجسيدها

فمن أهم وأسمى أنواع الوفاء في التربية والتعليم هي الوفاء للمعلم المربي، وسيتم التطرق إليه بحسب من يجب عليهم الوفاء اليه، إنطلاقا من عدة قراءات واستنباطات حاولنا من خلالها الإلمام بقيمة الوفاء وأهميته في المدرسة لعدم وجود بحوث أو دراسات صريحة بهذا الصدد، وقد ركزنا على المعلم لأنه قائد العملية التعليمية التعليمية ومسيرها وهو من يقضي الطالب معظم وقته معه.

وفاء المعلم:

وفاء المعلم من وفاء العامل بعمله، وذلك بأن يعمل العمل ويفيه حقه، بخلوه من التدليس والغش،

ففي دفن أحد الصحابة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم :« سووا لحد هذا » حتى ظن الناس أنه سنة، فالتفت إليهم، وقال :« أما إن هذا لا ينفع الميت ولا يضره، ولكن الله يحب من العامل إذا عمل أن يحسن».

(رواه البيهقي). وهذا دليل صريح على وجوب القيام بالعمل على أحسن وأكمل وجه مهما كان نوعه، فأن تكون وفيا لعملك، يعني أن تمارسه بكل روح فطنة وضمير حي مهما كانت الظروف والمشاكل، ومهما كان حجم العمل أو الفئة التي ستستفيد من هذا العمل والمسؤولة عنه.

ولقد حمل المعلم الأمانة الغالية الملقاة على عاتقه، والرسالة الكبرى المسؤول عنها، والتي هو أهل لها ولا يستحقها ولايقدر عليها غيره، فالمعلم هو بمثابة الأب لتلاميذه، فهم أبناءه ومسؤوليته، وهو راعيهم ومرشدهم القويم الذي يأخدون عنه العلم، ومربيهم الذي يلقنهم التربية التي يحب أن يتصف بها أبناؤه، إذ يلزمه الحزم والجهاد في تلقين تلاميذه أسمى الأخلاق والقيم الدينية، التي تنمي العقل وتهذب الأخلاق، لذا وجب علينا تكريمه واحترامه وتبجيله لأنه يحمل أسمى رسالة وهي رسالة العلم والتعليم التي حملها خاتم الأنبياء والمرسلين محمد صلى الله عليه وسلم. وذلك بتعزيز مكانة المعلم وأهميتها داخل الأسرة والمجتمع وإيجاد كل الأدوات التي تساعد على تقديرها وإبرازها ضمن منظومة المسؤولية الإجتماعية والوطنية والإعلامية والحرص على تأكيد أن الاهتمام بهذه المكانة سيدفع العاملين فيها إلى المزيد من العطاء والتميز.

وبالحديث عن قدسية هذه المهنة نجد بعض المعلمين قد تناسو أنهم حملة هذه الأمانة، وأصحاب مبادئ وقيم عليا، ومربوا الأجيال وحاملوا مشاعل الأمم ومفاتيحها، إذ استكثروا على أنفسهم القيام بواجب التعليم مع التربية فتوجهوا للتعليم واقصوا التربية منه أو استصغروها، فهي مسؤولية عظيمة لايدرك أهميتها إلا معلم ذو ضمير فطن، وصبر كبير، وقلب واسع، فالتربية والتعليم لايمكن الفصل بينهما في المدرسة، فالمعلم الوفي لعمله هو من يؤدي عمله بكل حب وإخلاص وصدق وأمانة فلا يزعزع الثقة التي نسبت إليه.ومن صور وفاء المعلم:

-الوفاء بتقديم العلم فيتجنب البخل والشح بالمعلومات التي تسهل الفهم، أو معارف ومعلومات قيمة .

-الوفاء في تأدية الرسالة العلمية الموكلة إليه.

-الوفاء بتربية الأبناء على القيم الأخلاقية الحسنة وتقَلدها، والنهي والنصح والإرشاد لتعديل وإصلاح القيم اللاأخلاقية.

-الوفاء في العقاب والجزاء.

-الوفاء في المهنة بتجنب السرقة العلمية، والإلتزام بالامانة العلمية .

1-وفاء الطالب لمعلمه:

الوفاء واجب للعلماء وأهل الدين والعلم، فبدونهم لساد الجهل والظلم والجور واستحلت الرذيلة واستباحت الدماء وأعراض الناس وشرفهم، وتناثر الدين واضمحلت القيم، ففضلهم على العلم والمعرفة والأمة والمجتمع المسلم وغير المسلم كبير، لذلك وجب علينا أن الوفاء لمعلمينا. فمن صور وفاء الطالب لمعلمه مايلي:

-الإحترام والتقدير، فلا يخرج عن أمره إن كان متمدرسا ويقدر عمله بعد تخرجه. فأنتَ حين توقر معلمك، فإنما تُطيع الله ورسوله -صلى الله عليه وسلم-، وتلتزم بشريعة الإسلام التي أوجبت عليك ذلك، فطاعتهم ليست مقصودة لذاتها، وهي تبعا لطاعة الله ورسوله –صلى الله عليه وسلم.-

وقال تعالى: (يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الأَمْرِ مِنْكُمْ) [النساء: 59]

قال ابن عباس في شرح الآية" :يعني أهل الفقه والدين "

-التواضع له واتخاذه قدوة ، وعدم الحديث عنه بالكذب أو بما ينفر عنه ويكرهه.

-الحذر من إيذائه أو الإستهزاء به أو السخرية منه، فالعلماء هم خلفة الأنبياء في الأرض.

-الثناء عليه وتكريمه بذكر سيرته واخلاقه ومواقفه.

-الدعاء له والصدقة عنه. فقد كان بعض السلف الصالح يتصدق على شيخه ومعلمه في طريقه .

وعلى طالب العلم أن يتحرى رضا المعلم وإن خالف رأي نفسه، فإنما هو يرضي ربه برضا معلمه.وعليه أن ينظر معلمه بعين الاحترام ويعتقد كمال أهليته ورجحانه على طبقته، فإنه أقرب إلى انتفاعه به، وإن كان أصغرَ منه سنّا، وأقلَ شهرة ونسبًا وصلاحًا.

-وجوب محبته وإيثاره وتفضيله والوفاء له.

-احترامه وتبجيله وتعظيمه وتوقيره فمن وجب فيه كل هذا وجب فيه الوفاء، بل وقال البعض بأنه لاينبغي مخاطبته بتاء المخاطب ولايناديه من بعد بل يقول: ياسيدي ويا أستاذي وأيها العالم وأيها الحافظ ونحو ذلك...وولايسميه في غيبته بإسمه إلا مقرونا بما يشعر بتعظيمه كقوله : قال الشيخ، قال الأستاذ كذا.

قال الغزالي فيما يخص اتباع المعلم وعدم الخروج عن طاعته: لا ينال العلم إلا بالتواضع وإلقاء السمع، وقال: ومهما أشار عليه شيخه بطريقة التعليم فليقلده وليدع رايه، فخطأ مرشده أنفع من صوابه

في نفسه، وقد نبه الله تعالى على ذلك في قصة موسى والخضر عليهما السلام بقوله: (إنك لن تستطسع معي صبرا)[الكهف:67]

هذا مع علو وقدر موسى الكليم في الرسالة والعلم حتى شرط عليه السكوت فقال: (فلا تسألني عن شيئ حتى أحدث لك منه ذكرا) [الكهف: 70]

-وقد قال أحد الخطباء ذات مرة: من الوفاء لمعلمك وأبوك الروحاني أن تعظم حرمته وترد غيبته وتغضب لها، فإن عجزت عن ذلك قم وغادر مجلسك.

2-وفاء اللأسرة للمعلم:

تعتبر الأسرة العمود الأساسي في بناء المجتمعات ونموها وتطورها، فالأسرة سواء كانت ممتدة أو صغيرة، هي المنبة الأصلي للنشئ، وهي من يقضي الفرد فيها معظم وقته قبل بلوغ سن التمدرس، وبعد الدخول للمدرسة هي من يعتني بالحالة الجسدية والنفسية والإجتماعية للفرد، كما تقوم الأسرة بدور هام في الحفاظ التماسك الإجتماعي والأسري، ومساعدة المدرسة على تنشئة الافراد تنشئة حسنة أخلاقية، وفق ماتمليه تعاليم ديننا وعقيدتنا المستوحاة من السنة النبوية والقران الكريم، ووفق معايير المجتمع الذي تنتمي اليه،

وإذا تطرقنا إلى قيمة الوفاء ودور الأسرة إتجاه المدرسة عموما والمعلم خصوصا، نلخصها فيما يلي:

- النهي والتحذير من التجاوزات والإنتهاكات التي قد يقع فيها بعض الطلاب اتجاه معلمهم.

-وفاء الأسرة للمعلم باحترام القيم الأخلاقية التي يغرسها وعدم الإستهزاء بها داخل الأسرة أو تدنيسها.

-تقدير واحترام المعلم وتعزيز قيمته داخل الأسرة.

-تمجيد الأسرة للمعلم وذكر قصص السابقين منهم وتكريمهم.

-عدم استخدام القوة والسيطرة التي تتمتع بها بعض العائلات في التعدي على المعلم، والإستهتار بقدسيته أمام الأبناء، لأن ذلك يولد لديهم التقليل من أهميته ومن شخصيته التي رقاها البعض وشبهها برسالة الرسل عليهم السلام.

-دعم المعلم ماديا ونفسيا وفاءا له ولعمله الجليل، لانه يقوم بتنشئة الجيل الجديد بتعليم وتربية الأفراد على القيم السمحة التي يتطلبها المجتمع وينشدها الدين ويحتاجها الفرد.

-حفظ الصورة التي يمثلها المعلم، والأمانة التي يأديها ومساعدته فيها.

- واجب الامة الإسلامية أن تورث الاجيال إحترام العلماء، وعلى المجتمع ان يقدِّمَ ما يستحق أن يقدَّمَ، وأن يؤخِّر ما يستحق أن يؤخر، وأن نسير على المنهج القرآني والنبوي في تقديم أهل العلم على كل فئات المجتمع؛ حيث رفع اللهُ أهلَ العلم على كل الخلائق،قال تعالى: ﴿ يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ ﴾ [المجادلة: 11]، فكيف نخفض من رفعه الله؟! وكيف نؤخِّر من قدمه الله؟! وكيف نقدِّم من وضعهم الله في قوله :﴿ وَمَنْ يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُكْرِمٍ ﴾ [الحج: 18] على من أعزَّهم الله.

علينا دائماً وأبداً تقديم التحية لكل معلم رحل وبَقي في قلوب طلابه ببصماته الرائعة وتقدير كل معلم مخلص يفني جلّ وقته من أجل طلابه وتعليمهم، وتبجيل كل معلم يرسم ملامح المستقبل من خلال ما يوفره لطلابه من زاد معرفي وسلوك اجتماعي، فالتعليم ليس ما هو مدون في كتب المناهج فقط، وإنما الإضافة الملموسة الحقيقية في التعليم تكون على يد معلم مخلص يقدم كل ماهو جديد لفتح آفاق المستقبل لطلابه.

-الدفاع عنهم والذب عن أعراضهم: إن الدفاع عن العلماء دفاعٌ عن الدين والبلاد والأمن والاستقرار؛ لأن العلماء لو سقطوا في أعين الناس، أخذ الناسُ دينهم من الرؤوس الجهال، ومن الرويبضة وهو التافه يتكلم في أمر العامة، وإن التهاون في هذا من الخيانة والرضا بالفساد والضلال المبين والشرور، مما يهدد الأمة كلها.

فيجب على الأمة كلها أن تعرف فضل العلماء، وأن تتأدب بأخلاق القرآن والسنَّة، وأن تهُبَّ للدفاع والذب عن ورثة الأنبياء؛ لأن اللهَ أكرمهم، ورفعهم، وحفِظ مكانتهم؛ فلتَّتقِ الأمةُ ربَّها في علمائها.

خاتمة:

الوفاء خلق إسلامي سام، يجب ان يتحلى به المسلم في جميع شؤونه وفي تعامله مع الله تعالى ومع الناس،

ولعل من حق المعلم على طالبه ان يفيه حقه بعد فراغه من علمه، فيكون شاكرا له وفيا لما تعلمه منه، ومقدرا لما رباه عليه، مقتديا بأخلاقه، وداعيا له بعد موته... ومن حق الطالب على معلمه إلتزامه بالأمانة العلمية، وتعليمه دينه، وتحليه بقدر من الاخلاق الحسنة، وقيامه بواجبه اتجاه العلم والمتعلم دون تماطل أوتحريف...

وعلى الأسرة والمجتمع أن يلتزموا بوفاءهم للمعلم فيعنوا بدعمه نفسيا واجتماعيا واعلاميا، وأن يمجدوا صورته فالعلماء هم خلفاء الانبياء في الأرض، وأن لا يعارضوا ما يتعلمه أبناءهم ويربوا عليه، بل يعملوا على ترسيخها والتخلق بها. فإذا ماإلتزمنا بها صنا الفرد والمجتمع من الإنحلال والرذيلة، وانتشار الجهل والتقليد الأعمى للمظاهر المنتشرة والأخلاق المتدنية، فنتجنب بذلك ضياع القيم من النشئ ونحافظ على خصوصية مجتمعنا الإسلامي، فتعزز الثقة بين الأفراد وتصان الأمانة.

فالمدرسة والمسجد ورياض الأطفال والجمعيات التعليمية والكتاتيب وغيرها مدعوة للتخلق بالأخلاق الفاضلة وتعليم الناشئين مكارم الأخلاق واستئصال السيئة منهم، وذلك بربط الأهداف التعليمية والعملية بالأهداف الخلقية، ليكون التعليم خادما للأخلاق السامية ومنشئا لها.

قائمة المراجع:

1-ابتسام محمد فهد. (2007). بناء منهج للتربية الخلقية في ضوء الرؤية القرآنية. عمان:دار المناهج.
2-قطب سيد. (1978). خصائص التطور الإسلامي ومقوماته. القاهرة:دار الشريفة.
3-فؤاد علي العاجز، عطية العمري. (2014). القيم وطرق تعلمها وتعليمها. الجامعة الإسلامية غزة.
4-خيرية جميل ياسين السليماني. (2020). القيم التربوية لسنة الإبتلاء في ضوء التربية الإسلامية. مجلة كلية التربية. (111): 575. المنصورة.
5-أبي حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي، (2013). إحياء علوم الدين. بيروت: دار المعرفة.
6-محمد زياد حمدان. (2015). التربية الأسرية السلمية للأبناء. سوريا: دار التربية الحديثة.

7-أبي عثمان عمرو بن بحر الجاحظ. (1410هـ). تهذيب الاخلاق. مصر:دار الصحابة للتراث.
8-عمر محمد التومي الشيباني. (1998). فلسفة التربية الاسلامية. لسبيا: الدار العربية للكتاب.
9-عبد الوهاب الحاجي. (2010). منهج التربية والتعليم عند رسول الله صلى الله عليه وسلم. بيروت: دار الكتب العلمية.
10- يحي بن يحي الليثي. (1986). موطأ الإمام مالك. بيروت: دار النفائس.
11-وفاء حيدر أحمد شقورة. (2010). الوفاء في ضوء القران. رسالة ماجستار. غزة. الجامعة الاسل

الوفاء النقي في حياة النبي صلى الله عليه وسلم

د. محمد توفيق الشاتي*

تمهيد

إن فاتكم أن تروه بالعيون فما يفوتكم وصفه، هذي شمائِله

مكمّل الذات في خَلق وفي خُلق وفي صفاتٍ فلا تُحصى فضائله

- قال تعالى في وصف رسوله صلى الله عليه وسلم:

{يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلامِ وَيُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ} [المائدة: 16]

{وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (52) صِرَاطِ اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ} الشورى (53)

(وَإِنَّكَ لَعَلى خُلُقٍ عَظِيمٍ) (ن 4)

- وفي الاحاديث عن حسن الخلق: عن علي بن أبي طالب، عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، أنه كان من دعائه إذا قام إلى الصلاة، قال: « **واهدني لأحسن الأخلاق لا يهدي لأحسنها إلا أنت، واصرف عني سيئها لا يصرف عني سيئها إلا أنت،** »،[1]

وعن جابر قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إن أحبكم إلي وأقربكم مني مجلسا يوم القيامة أحاسنكم أخلاقا، الموطئون أكنافا، الذين يألفون ويؤلفون، وإن أبغضكم إلي وأبعدكم مني مجلسا يوم القيامة الثرثارون، المتشدقون، المتفيهقون»[2]

وعن أبي هريرة: عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «أكمل المؤمنين إيمانا أحسنهم خلقا»[3]

وعن أبي ذر رضي الله عنه قال: قال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم: «اتق الله حيثما كنت، وأتبع السيئة الحسنة تمحها، وخالق الناس بخلق حسن»[4]

---

* جامعة طرابلس - لبنان

[1] - صحيح مسلم 1/ 534 رقم 771

[2] - سنن الترمذي 3/ 438 رقم 2018 وقال: هذا حديث حسن غريب من هذا الوجه

[3] مسند الامام أحمد 16/ 478 رقم 10817 وقال شيخنا العلامة شعيب الارناؤوط: حديث صحيح، وهذا إسناد قوي من أجل محمد بن عجلان، وباقي رجاله ثقات رجال الشيخين غير القعقاع بن حكيم، فمن رجال مسلم. سعيد: هو ابن أبي أيوب، وأبو صالح: هو ذكوان السمان.

وأخرجه ابن أبي شيبة 516/8 و27/11-28، والدارمي (2792) ، والحاكم 3/1، والبيهقي في "شعب الإيمان" (26) و (7976) من طريق أبي عبد الرحمن عبد الله بن يزيد المقرىء، بهذا الإسناد. وأخرجه الطحاوي في "شرح مشكل الآثار" (4430) من طريق أنس بن عياض,

[4] - مسند الامام أحمد 313/36 رقم 21988 وقال شيخنا العلامة شعيب الارناؤوط : حديث حسن، وهذا إسناد رجاله ثقات رجال الشيخين غير ميمون بن أبي شبيب، فقد روى له مسلم في المقدمة، وأخرجه الترمذي (1987) وأخرج ابن حبان (524) ، والحاكم 54/1 و244/4

ويقول أنس . رضي الله تعالي عنه كان رسول الله صلي الله عليه وسلم أحسن الناس خلقا[5] .

وعن عبد الله بن عمرو بن العاص . رضي الله عنه . قال رسول الله صلي الله عليه وسلم: إن من خياركم أحسنكم أخلاقا[6].

قال: إن من أحبكم إلي وأقربكم مني مجلسا يوم القيامة أحاسنكم أخلاقا[7]

قال صلي الله عليه وسلم: ما من شيئ أثقل في ميزان العبد المؤمن يوم القيامة من حسن الخلق[8] .

والوفاء في حسن الخلق ركن اصيل، وواسطة العقد الثمين في جيد القيم، لان الغدر والخيانة والنكران من أسوأ الاخلاق وابشعها.

والوفاء المطلق من صفة الأنبياء صلوات الله عليهم أجمعين كما قال تعالى بحق ابراهيم عليه السلام:

- أَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِما فِي صُحُفِ مُوسى (36) وَإِبْراهِيمَ الَّذِي وَفَّى (37)

الفصل الاول

اولا: الوفاء في اللغة:

الوفاء: ضد الغدر. يقال: وفىّ بعهده وأوفى بمعنى واحد، ووفىّ الشئ وفيا، على فعول، أي تمّ وكثر. وأوفاه حقّه ووفاه بمعنى أعطاه وافيا. واستوفى حقه[9]

وهو إتمام العهد وإكمال الشرط. ووفى: أوفى، فهو وفي. ويقولون: أوفيتك الشيء، إذا قضيته إياه وافيا. وتوفيت الشيء واستوفيته ; إذا أخذته كله حتى لم تترك منه شيئا.10

ومعنى الوفاء في اللغة: الخلق الشريف العالي الرفيع، والموافاة: أن توافي إنسانا في الميعاد، وتوافينا في الميعاد ووافيته فيه، وتوفى المدة: بلغها واستكملها، وأوفيت المكان: أتيته [11]

ومن العبودية: الوفاء بالعهود، وحفظ الحدود، والرضا بالموجود، والصبر على المفقود.[12] وهو القيام بمقتضى العهد، وليس كذلك الإيفاء، فيه مبالغة ليست في الوفاء[13]

ثانيا: الخلق في اللغة: هو ما يأخذ به الإنسان نفسه من الأدب يسمى خلقا، لأنه يصير كالخلقة

---

[5] - متفق عليه

[6] - متفق عليه

[7] - رواه الترمذي وقال حديث حسن

[8] - رواه الترمذي وقال حديث حسن صحيح

[9] - الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية 6/ 2526- أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري الفارابي (المتوفى: 393هـ) تحقيق أحمد عبد الغفور عطار- دار العلم للملايين – بيروت - ط4 - 1407 هـ - 1987 م

[10] - معجم مقاييس اللغة 129/6 - أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي، أبو الحسين (المتوفى: 395هـ) تحقيق عبد السلام محمد هارون - دار الفكر - 1399هـ - 1979م.

[11] - لسان العرب لابن منظور الأنصاري 15/ 399 - دار صادر – بيروت - الطبعة: الثالثة - 1414 هـ

[12] - التعريفات للجرجاني 146

[13] - الكليات معجم في المصطلحات والفروق اللغوية ص 948 - أيوب بن موسى الحسيني القريمي الكفوي، أبو البقاء الحنفي (ت 1094هـ)

فيه.[14]

واصطلاحا:

"الخلق" عبارة عن هيئة للنفس راسخة، تصدر عنها الأفعال بسهولة ويسر من غير حاجة إلى فكر وروية، فإن كان الصادر عنها الأفعال الحسنة، كانت الهيئة خلقا حسنا، وإن كان الصادر عنها الأفعال القبيحة، سميت الهيئة التي تصدر عنها هي مصدر ذلك خلقا سيئا"[15]

"وفي التنزيل: {وإنك لعلى خلق عظيم (4)} [القلم: 4]، والجمع أخلاق، والخلق: السجية" و"الخلق -بضم اللام وسكونها: هو الدين، والطبع، والسجية"[16] والأخلاق «غرائز كامنة، تظهر بالاختيار، وتقهر بالاضطرار»[17]

إن الأخلاق الإسلامية تعنى بإرساء القيم العالية الرفيعة المتصلة بكل نواحي الحياة الاجتماعية والسياسية والاقتصادية والسلمية والحربية، والدينية.[18]

الوفاء اصطلاحا:

1- هو ثبوت الإنسان على قوله وفعله، يقول الله تعالى: {بَلَى مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ وَاتَّقَى فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ} [آل عمران: 76] والله تعالى عليم لا يظلم أحدا، فقد كتب الوفاء على نفسه، وأمر به الناس حيث يقول: {فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْنَاهُمْ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ} [آل عمران: 25].[19]

2- وهو الصبر على ما يبذله الإنسان من نفسه ويرهن به لسانه، والخروج مما

يضمنه وإن كان مجحفا بنفسه،[20] قال تعالى: {وإبراهيم الذي وفىّ} : وفّى وأتم ما التزمه أو أمر به أو بالغ في الوفاء بما عاهد الله، وعن رسول الله صلى الله عليه وسلم، وسمّي وفيا لأنّه كان يقول كلما أصبح وأمسى: {فسبحان الله حين تمسون وحين تصبحون} حتى ختم الآية.[21]

3 - وهو ملازمة طريق المواساة ومحافظة عهود الخلطاء.[22] وأما الوفاء بالعهد فهو: إتمامه وعدم نقض حفظه[23]

ثالثا: خصائصه:

1- الوفاء: أخو الصدق والعدل، والغدر: أخو الكذب والجور، وذلك أن الوفاء صدق اللسان

---

14 - الجامع لأحكام القرآن المسمى: تفسير القرطبي 18/ 227

15 - التعريفات" (136).

16 - "لسان العرب" (1/ 86 - 87).

17 - للماوردي أبو الحسن البصري: تسهيل النظر وتعجيل الظفر (تحقيق د. محيي هلال السرحان) ، بيروت، 1983 م، ص 5.

18 - نضرة النعيم في مكارم أخلاق الرسول الكريم - دار الوسيلة للنشر والتوزيع، جدة -عدد من المختصين بإشراف الشيخ/ صالح بن عبد الله بن حميد إمام وخطيب الحرم المكي- ط4

19 - موسوعة الأخلاق والزهد والرقائق - ياسر عبد الرحمن - مؤسسة اقرأ للنشر والتوزيع - القاهرة --ط1، 1428 هـ - 2007 1/ 302

20 - تهذيب الاخلاق للجاحظ ص 24

21 - الكليات 950

22 - التعريفات للجرجاني 253

23 - المفردات للراغب الأصفهانيّ (528)

والفعل معًا، والغدر كذب بهما، لأن فيه مع الكذب نقض العهد.

2- وهو يختص بالإنسان، فمن فُقِدَ فيه فَقَد انسلخ من الإنسانية كالصدق، وقد جعل اللَّه تعالى العهد من الإيمان، وصيره قوامًا لأمور الناس.

3- الناس مضطرون إلى التعاون ولا يتم تعاونهم إلا بمراعاة العهد والوفاء، ولولا ذلك لتنافرت القلوب وارتفع التعايش، ولذلك عظم اللَّه تعالى أمره:

فقال تعالى: (وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ)

وقال تعالى: (وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ)

وقال تعالى: (وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا)

وقال تعالى: (وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ)

وقد عظم حال السموأل فيما التزم به من الوفاء بدروع امرئ

القيس؛ ولقلة وجود ذلك في الناس

قال اللَّه تعالى: (وَمَا وَجَدْنَا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ)"24

رابعا: الوفاء من حسن الخلق

فإن من عظمة أخلاقه "حفظه للعهد ووفاؤه بالوعد فإنّه ما نقض لمحافظ عهدا، ولا أخلف لمراقب وعدا، يرى الغدر من كبائر الذّنوب، والإخلاف من مساوىء الشّيم فيلتزم فيهما الأغلظ ويرتكب فيهما الأصعب حفظا لعهده ووفاء بوعده حتّى يبتدىء معاهدوه بنقضه فيجعل الله تعالى له مخرجا كفعل اليهود من بني قريظة وبني النّضير، وكفعل قريش بصلح الحديبية إذ جعل الله تعالى له في نكثهم الخيرة"[25].

وقالت السيدة عائشة: ما كان أحد أحسن خلقا من رسول الله صلى الله عليه وسلم، ما دعاه أحد من الصحابة ولا من أهل بيته إلا قال لبيك، ولذلك قال الله تعالى: {وإنك لعلى خلق عظيم}.

وقيل سمي خلقه عظيما لاجتماع مكارم الأخلاق فيه، يدل عليه قوله عليه السلام: (إن الله بعثني لأتمم مكارم الأخلاق).[26] وقيل: لأنه امتثل تأديب الله تعالى إياه بقوله تعالى: خذ العفو وأمر بالعرف وأعرض عن الجاهلين [الأعراف: 199].

وقد روي عنه عليه السلام أنه قال: (**أدبني ربي تأديبا حسنا**[27] إذ قال: خذ العفو وأمر بالعرف

---

[24] - الذريعة إلى مكارم الشريعة - أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب الأصفهانى (المتوفى: 502هـ) - تحقيق: د. أبو اليزيد أبو زيد العجمي - دار السلام – القاهرة - 1428 هـ - 200

[25] - نضرة النعيم في مكارم أخلاق الرسول الكريم - صلى الله عليه وسلم 1/ 442

[26] - حديث صحيح رواه البخاري "في الأدب المفرد" (273)، وابن سعد " في الطبقات" (1/ 192) والحاكم (2/ 613)، وأحمد (2/ 318)، عن أبي هريرة مرفوعًا.

[27] - اصله ادبني ربي فاحسن تأديبي قال المناوي في الفيض "224/1" واسناده ضعيف، قال ابن تيمية في مجموعة الرسائل الكبرى (2/ 336): معناه صحيح، وقال السخاوي: اخرجه أبو سعيد بن السمعاني في أدب الإملاء من حديث ابن مسعود، والعسكري في الأمثال، وابن الجوزي في الأحاديث الواهية من حديث عليّ وقال لا يصح، وصححه أبو الفضل بن ناصر، كما في الدرر ص 45

وأعرض عن الجاهلين [الأعراف: 199] فلما قبلت ذلك منه قال: إنك لعلى خلق عظيم.

- روى الترمذي عن أبي ذر قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (اتق الله حيثما كنت وأتبع السيئة الحسنة تمحها وخالق الناس بخلق حسن). قال حديث حسن صحيح.

وعن أبي الدرداء أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: (ما شي أثقل في ميزان المؤمن يوم القيامة من خلق حسن وإن الله تعالى ليبغض الفاحش البذي). قال: حديث حسن صحيح.

وعنه قال: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول: (ما من شي يوضع في الميزان أثقل من حسن الخلق وإن صاحب حسن الخلق ليبلغ به درجة صاحب الصلاة والصوم). قال: حديث غريب من هذا الوجه.

وعن أبي هريرة قال: سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن أكثر ما يدخل الناس الجنة؟ فقال: (تقوى الله وحسن الخلق).

وسيل عن أكثر ما يدخل الناس النار؟ فقال: (الفم والفرج) قال: هذا حديث صحيح غريب.

وعن عبد الله ابن المبارك أنه وصف حسن الخلق فقال: هو بسط الوجه، وبذل المعروف، وكف الأذى.

وعن جابر: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: (إن من أحبكم إلي وأقربكم مني مجلسا يوم القيامة أحسنكم أخلاقا- قال- وإن أبغضكم إلي وأبعدكم مني مجلسا يوم القيامة الثرثارون والمتشدقون والمتفيهقون (. قالوا: يا رسول الله، قد علمنا الثرثارون «1» والمتشدقون، فما المتفيهقون؟ قال:) المتكبرون (. قال: وفي الباب عن أبي هريرة وهذا حديث حسن غريب من هذا الوجه[28]

والوفاء ظاهرة من مظاهر الاخلاق النبوية ومن مطالب الاسلام في الحياة لتكون صورة حقيقة متجسدة في واقع المسلمين ضمن منظومة القيم التي تحتاجها الانسانية لسعادتها وامانها ورفعتها وتمايزها في واقعها اليومي، والتي تجدها في حياة النبي صلى الله عليه وسلم.

الفصل الثاني:

مطالب الوفاء

الوفاء خلق اصيل نحتاجه في حياتنا عامة وفي عهودنا وعقودنا ومعاملاتنا خاصة.

اولا: الوفاء بالعقود والعهود

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ

الوفاء بالعهد: هو- كما ذكر الرّاغب- إتمامه وعدم نقض حفظه، ويتطابق من ثمّ صدق القول والعمل جميعا[29] أمّا الوفاء بالعقد: فالمراد به إمّا العهد، وبذلك يتطابق مع النّوع الأوّل، وقيل: العقود هي أوكد العهود، وقيل: هي عهود الإيمان والقرآن، وقيل: هي ما يتعاقده النّاس فيما بينهم[30]

[28] - تفسير القرطبي 18/ 228
[29] - المفردات (528) ، والذريعة إلى مكارم الشريعة (292)
[30] - تفسير البغوي (2/ 6)

يجب الوفاء بالعقود والعهود، سواء أكانت هذه العقود والعهود فردية أم جماعية، والله عز وجل يقول: {وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلا تَنقُضُوا الأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا} [النحل:91] لأنَّ نقضَ العهد بدون نبذٍ لصاحب العهد خيانة وغدر، وهذا لا يجوز، وقوله تعالى: {وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ} [الأنعام:152]

فعهد الله هو كل ما عهد إلينا بحفظه أو باجتنابه، وكل شيء عهد الله جل وعلا إلينا بأن نعمله أو ألا نعلمه يجب أن نفي به، ويكون من الخصوصيات في هذا، والأيمان والمواثيق التي تحدث بين الناس وبين الدول يجب أن يوفى بها أمرنا بالوفاء

بالعهد، فقال: {وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ} [الإسراء:34] وقال: {أَوْفُوا بِالْعُقُودِ} [المائدة:1] وقال: {وَلا تَنقُضُوا الأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا} [النحل:91] والأيمان هنا هي الأيمان الجماعية التي تكون بين الجماعات وبين الأمم، فيجب أن يوفى لهم بما عُقد لهم وبما عوهدوا عليه.

روى الإمام البخاري رحمه الله عن عبد الله بن عمرو، أنّ النّبيّ -صلى الله عليه وعلى آله وسلم- قال: أربع من كنّ فيه كان منافقًا خالصًا، ومن كانت فيه خصلة منهنّ كانت فيه خصلة من النّفاق حتّى يدعها، إذا اؤتمن خان، وإذا حدّث كذب، وإذا عاهد غدر، وإذا خاصم فجر[31]. فمن غدر فقد ترك الوفاء بالعهد وهي خلق المنافقين والفاسقين.

ثانيا: الوفاء بالنذر

أخبرنا سهل بن حماد، حدثنا شعبة، عن أبي بشر، عن سعيد بن جبير، عن ابن عباس، أن امرأة نذرت أن تحج، فماتت، فجاء أخوها إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، فسأله عن ذلك، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: **«لو كان عليها دين، أكنت قاضيه»** قال: نعم، قال: **«فاقضوا الله، فالله أحق بالوفاء»**[32]

حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة قال: حدثنا حفص بن غياث، عن عبيد الله بن عمر، عن نافع، عن ابن عمر، عن عمر بن الخطاب، قال: «نذرت نذرا في الجاهلية، فسألت النبي صلى الله عليه وسلم بعد ما أسلمت، فأمرني أن أوفي بنذري»[33]

- حدثنا محمد بن رمح قال: أنبأنا الليث بن سعد، عن ابن شهاب، عن عبيد الله بن عبد الله، عن ابن عباس، أن سعد بن عبادة، استفتى رسول الله صلى الله عليه وسلم في نذر كان على أمه، توفيت ولم تقضه، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «اقضه عنها»[34]

حدثنا محمد بن يحيى، وعبد الله بن إسحاق الجوهري، قالا: حدثنا عبد الله بن رجاء قال: أنبأنا المسعودي، عن حبيب بن أبي ثابت، عن سعيد بن جبير، عن ابن عباس، أن رجلا جاء إلى النبي صلى الله عليه وسلم، فقال: يا رسول الله، إني نذرت أن أنحر ببوانة، فقال: «في نفسك شيء من أمر الجاهلية؟»

[31] - صحيح البخاري رحمه الله 1/ 16 رقم 34 وأخرجه مسلم في الإيمان باب بيان خصال المنافق رقم 58

[32] - مسند الدارمي المعروف بـ (سنن الدارمي) 1505/3 رقم 2377- [تعليق المحقق] إسناده صحيح والحديث متفق عليه تحقيق: حسين سليم أسد الداراني - دار المغني للنشر والتوزيع، المملكة العربية السعودية - الطبعة: الأولى، 1412 هـ - 2000 م

[33] - سنن ابن ماجه 1/ 687 رقم 2129 - تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي - دار إحياء الكتب العربية - وصححه الألباني

[34] - سنن ابن ماجه 1/ 689رقم 2132[حكم الألباني] صحيح

قال: لا، قال: **«أوف بنذرك»**[35]

ثالثا: الوفاء بالشروط في النكاح

(1418) عن عقبة بن عامر، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «**إن أحق الشرط أن يوفى به، ما استحللتم به الفروج»،** هذا لفظ حديث أبي بكر، وابن المثنى، غير أن ابن المثنى قال: «الشروط» وعنه عن النبي صلى الله عليه وسلم قال:**"أحق الشروط أن يوفى به ما استحللتم به الفروج"**[36]

رابعا: الوفاء لأهل الذمة والقصاص لهم

عن عبد الرحمن بن البيلماني: أن رجلا من المسلمين قتل رجلا من أهل الذمة، فرفع ذلك إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: «**أنا أحق من وفى بذمّته**» ، ثم أمر به فقتل.[37] فإن ذا العهد الرجل من أهل دار الحرب يدخل إلينا بأمان، فقتله محرم على المسلمين حتى يرجع إلى مأمنه، وأصل هذا من قوله: {وإن أحد من المشركين استجارك فأجره حتى يسمع كلام الله ثم أبلغه مأمنه} [التوبة: 6].[38]

عن أبي الجنوب الأسدي، قال: أتي علي بن أبي طالب رضي الله عنه برجل من المسلمين قتل رجلا من أهل الذمة، قال: فقامت عليه البينة فأمر بقتله فجاء أخوه، قال: إني قد عفوت، فقال: لعلهم هددوك أو فرقوك أو فزعوك.

قال: لا، ولكن قتله لا يرد عليّ أخي، وعوّضني فرضيت، قال: أنت أعلم.

من كان له ذمّتنا فدمه كدمنا وديّته كديّتنا.[39]

(وفيه: وجوب الوفاء بالعهد) وإن كان هذا العهد مع الكفار، قد يلتزم المسلم مع نصراني مثلاً في العمل أو مع جاره في السكن بعهد وميثاق وإن كان شفوياً؛ لأن المسلم يقف عند كلامه، وآخر شيء يفكر المسلم فيه أن يرتبط بميثاق مكتوب؛ لأن اللسان هو الذي يربطك، فحذيفة وأبوه لم يكتبوا عهداً مع المشركين، وإنما هو عهد وميثاق باللسان.[40]

- حدثنا عثمان بن أبي شيبة، حدثنا وكيع، عن عيينة بن عبد الرحمن، عن أبيه عن أبي بكرة، قال: قال رسول الله -صلى الله عليه وسلم-: **"من قتل معاهدا في غير كنهه حرم الله عليه الجنة**[41]

---

[35] - سنن ابن ماجه 1/ 688 رقم 2130 -تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي - دار إحياء الكتب العربية - [حكم الألباني] صحيح

[36] - الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان 9/ 402 رقم 4092 إسناده صحيح على شرط الشيخين. - وأخرجه البخاري 5151 في النكاح: باب الشروط في النكاح، من طريق الطيالسي بهذا الإسناد.

[37] - أخرجه الدارقطني في السنن (4/ 156). أعله بإبراهيم بن أبي يحيى، وهو متروك الحديث.

[38] - غريب الحديث لأبي عبيد 2/ 105، 106.رقم 1622

[39] - مسند الإمام الشافعي (ترتيب سنجر) رقم 1623- رتبه: سنجر بن عبد الله الجاولي، أبو سعيد، علم الدين (المتوفى: 745هـ)

تحقيق: ماهر ياسين فحل - شركة غراس للنشر والتوزيع، الكويت - الطبعة: الأولى، 1425 هـ - 2004 م

[40] - شرح صحيح مسلم 6/97 - أبو الأشبال حسن الزهيري آل مندوه المنصوري المصري

[41] - سنن أبي داود 4/ 389 رقم 2760 و إسناده صحيح. عبد الرحمن:. هو ابن جوشن الغطفاني، ووكيع: هو ابن الجراح.

وأخرجه النسائي في "المجتبى" (4747) من طريق عيينة بن عبد الرحمن، به. وهو في "مسند أحمد" (20377). وأخرجه النسائي في "المجتبى" (4748) من طريق الأشعث بن ثرملة، وفي "الكبرى" (8691) من طريق الحسن البصري، كلاهما عن أبي بكرة.

وهو في "مسند أحمد" (20383) و (20469)، و"صحيح ابن حبان" (4881) و (7382).

والمعاهد: من كان بينك وبينه عهد، وأكثر ما يطلق في الحديث على أهل الذمة، وقد يطلق على غيرهم من الكفار إذا صولحوا على ترك الحرب مدة[42]

خامسا: الوفاء بالبيعة

عن أبي هريرة، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: " ثلاثة لا يكلمهم الله، ولا ينظر إليهم يوم القيامة، ولا يزكيهم، ولهم عذاب أليم: رجل على فضل ماء بالفلاة، يمنعه من ابن السبيل، ورجل بايع رجلا، بسلعة بعد العصر، فحلف بالله، لأخذها بكذا وكذا، فصدقه، وهو على غير ذلك، ورجل بايع إماما، لا يبايعه، إلا لدنيا، فإن أعطاه منها، وفى له، وإن لم يعطه منها، لم يف له "[43]

- عن عبد الله، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: " ينصب لكل غادر لواء يوم القيامة، فيقال: هذه غدرة فلان "[44]

سادسا: معاملة رسل الملوك والحكام (الديبلوماسية)

- عن سلمة بن نعيم بن مسعود الأشجعي عن أبيه نعيم، قال: سمعت رسول الله -صلى الله عليه وسلم- يقول لهما حين قرأ كتاب مسيلمة: "ما تقولان أنتما؟ " قالا: نقول كما قال، قال: "أما والله لولا أن الرسل لا تقتل لضربت أعناقكما"[45]

سابعا: الوفاء بالوعد

قال تعالى: {والموفون بعهدهم إذا عاهدوا}[46]

وقال تعالى: (وإن يك صادقا يصبكم بعض الذي يعدكم) ، ومن آيات الوعد: (أفمن وعدناه وعدا حسنا فهو لاقيه) ، (وعدكم الله مغانم كثيرة تأخذونها فعجل لكم هذه وكف أيدي الناس عنكم) .

وقال تعالى: وَاذْكُرْ فِي الْكِتابِ إِسْماعِيلَ إِنَّهُ كانَ صادِقَ الْوَعْدِ وَكانَ رَسُولًا نَبِيًّا (مريم 54)

وقد كان صلى الله عليه وسلم أعظم خلق الله وفاءا بالوعد[47] حتى جاء عن عبد الله بن أبي الحمسا رضي الله عنه أنه قال: (بايعت النبي قبل أن يبعث وبقيت له بقية فوعدته أن آتيه بها في مكانه فنسيت ثم ذكرت بعد ثلاث فجئت فإذا هو في مكانه فقال يا فتى لقد شققت على أنا ههنا منذ ثلاث انتظرك) رواه أبو داود في سننه

وعن عبادة بن الصامت - رضي الله عنه - قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: " اضمنوا لي ستّا من أنفسكم أضمن لكم الجنة: اصدقوا إذا حدثتم وأوفوا إذا وعدتم، وأدّوا إذا اؤتمنتم، واحفظوا

---

[42] - ابن الأثير في "النهاية"

[43] - سنن ابن ماجه 2/ 958 رقم -2870 - تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي - دار إحياء الكتب العربية [حكم الألباني] صحيح

[44] - سنن ابن ماجه 2/ 959- رقم 2872 [حكم الألباني] صحيح متواتر

[45] - سنن أبي داود 4/ 389 رقم 2761 وأخرجه أحمد (15989)، والحاكم 2/ 142 - 143 من طريق سلمة بن الأبرش، وابن أبي عاصم في "الآحاد والمثاني" (1309) من طريق جرير بن حازم، والطحاوي في "شرح مشكل الآثار" (2863)، وفي "شرح معاني الآثار" 3/ 318، والحاكم 3/ 52، والبيهقي في "السنن الكبرى"9/ 211

[46]

[47] - التماس السعد في الوفاء بالوعد - شمس الدين أبو الخير محمد بن عبد الرحمن بن محمد السخاوي (المتوفى: 902هـ) تحقيق عبد الله بن عبد الواحد الخميس - مكتبة العبيكان، الرياض - الطبعة: الأولى، 1417 هـ - 1997 م ص 66

فروجكم، وغضّوا أبصاركم، وكفّوا أيديكم "[48]

وعن أنس بن مالك - رضي الله عنه - قال: " ما خطبنا رسول الله - صلى الله عليه وسلم - إلا قال: لا إيمان لمن لا أمانة له، ولا دين لمن لا عهد له "[49]

فعن عبد الله بن عامر بن ربيعة رضي الله عنه قال جاء رسول الله إلى بيتنا وأنا صبي صغير فذهبت لألعب فقالت أمي يا عبد الله تعال أعطيك فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم (ما أردت أن تعطيه قالت أردت أعطيه تمرا لو لم تفعلي كتبت عليك كذبة)[50]

ومن شواهد حديث (العِدة عطية) ما روى بنحوه عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: (عِدة المؤمن دين وعِدة المؤمن كالأخذ باليد)[51] عن علي رضي الله عنهما أيضا عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: (العدة دين ويل لمن وعد ثم أخلف ويل له ويل له ثلاثا)[52] ورواه القضاعي في مسنده مقتصرا على قوله (العدة دين)[53]

ثامنا: الوفاء بالشرط

وعن حذيفة رضي الله عنه قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: (من شرط لأخيه شرطا لا يريد أن يفي له فهو كالمدلي جاره إلى غير منعه)[54] وعن عمرو بن عوف المزني - رضي الله عنه - قال: قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم -: " المسلمون على شروطهم وفي رواية: (المسلمون عند شروطهم) إلا شرطا حرم حلالا , أو أحل حراما "[55]

تاسعا: أداء الأمانة

قال تعالى: {إن الله يأمركم أن تؤدوا الأمانات إلى أهلها} **[النساء/58]**

وقال تعالى: {والذين هم لأماناتهم وعهدهم راعون} [المؤمنون/8]

وعن عبادة بن الصامت - رضي الله عنه - قال: قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم -: " اضمنوا لي ستا من أنفسكم , أضمن لكم الجنة: اصدقوا إذا حدثتم , وأوفوا إذا وعدتم، وأدوا إذا اؤتمنتم، واحفظوا فروجكم، وغضوا أبصاركم، وكفوا أيديكم "

عاشرا: الوفاء بقضاء الدين

أكد النبي صلى الله عليه وسلم على قضاء الدين، وكان لا يصلي على الميت إذا كان عليه دين حتى

---

[48] - (مسند الامام احمد) 22809 , (حب) 271 , ا صحيح الجامع: 1018، الصحيحة: 1470

[49] - (حم) 12406 , (حب) 194 , انظر صحيح الجامع: 7179، المشكاة: 35

[50] - رواه أحمد والبخاري في تاريخه وابن سعد والطبراني والذهلي والخرائطي وآخرون.

[51] - أخرجه الديلمي في مسنده وهو عنده وكذا الطبراني وغيرهما

[52] - ورواه القضاعي في مسنده مقتصرا على قوله (العدة دين) وعن ابن المبارك عن ابن لهيعة[52]

[53] - التماس السعد في الوفاء بالوعد ص 78

[54] - أخرجه أحمد 23438 , (3) الحديث في مسند الإمام أحمد في ج 5 ص 404 ط دار الفكر العربي- حديث حذيفة بن اليمان قال: سمعت رسول الله - صلى الله عليه وسلم - يقول: "من شرط لأخيه شرطا. وذكر الحديث بلفظ المصنف. وهو في مجمع الزوائد في ج 4 ص 205 - كتاب الأحكام -باب الشروط- عن حذيفة. وقال الهيثمي: رواه أحمد، وفيه الحجاج بن أرطأة، وهو ثقة مدلس، وبقية رجاله رجال الصحيح.

[55] - (ت) 1352 , (طب) ج17ص22ح30 , (هق) 11212 , (د) 3594 , وحسنه الألباني في الإرواء تحت حديث: 1303

يُقضى عنه. وقد قال صلى الله عليه وسلم: "أيما رجل تدين دينا، وهو مجمع أن لا يوفيه إياه، لقي الله سارقا"[56]،

وقال صلى الله عليه وسلم: "من أخذ أموال الناس يريد أداءها أدى الله عنه, ومن أخذها يريد إتلافها أتلفه الله"[57]..

عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة، أن ميمونة، زوج النبي صلى الله عليه وسلم استدانت فقيل لها: يا أم المؤمنين، تستدينين وليس عندك وفاء، قالت: إني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: "من أخذ دينا وهو يريد أن يؤديه، أعانه الله عز وجل"[58]

عن أبي هريرة رضي الله عنه، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «من أخذ أموال الناس يريد أداءها أدى الله عنه، ومن أخذ يريد إتلافها أتلفه الله»[59]

الفصل الثالث

صور من الوفاء النبوي

أولا: وفاء الرسول صلى الله عليه وسلم للسيدة خديجة بنت خويلد:

هذه أمّ المؤمنين خديجة - رضِي الله عنْها - يتزوَّجها وهي في الأرْبعين من عمرها. لها منقبةٌ لم تعرفْ لامرأةٍ سواها؛ إذ أرسل الله إليْها السلامَ مع جبريل، وبشَّرها ببيت في الجنَّة من قصب لا صخبَ فيه ولا نصب.

أحبَّها حبًّا جمًّا وعاش معها ريعان شبابِه، ولم يتزوَّج عليْها إلى أن توفَّاها الله وهي في العقْد السَّابع من عمرها، فحزِنَ عليها حُزنًا شديدًا، وكان في إحسانِها يشكرها، وظلَّ بعد موتِها يذكرها، ماتت وحبُّها لم يَمتْ في قلبِه، صلَّى الله عليه وسلَّم.

وإذا كان الرسول الكريم قد وفى لها في حياتها بحسن العشرة، وكريم الصحبة، والحرص على تطييب نفسها بعدم الزواج عليها، فقد وفى لها بعد وفاتها، فقد كان دائم الذكر لها، والإشادة بفضائلها والترحم عليها، والإحسان إلى صديقاتها، وإكرام كل من يمت بسبب إليها، وإذا جاز أن يضيع المعروف عند الناس فهو لا يضيع قط عند معلّم الناس الخير، وصانع المعروف[60]، وهو القائل: «من أسدى إليكم معروفا فكافئوه، وإلا فادعوا له»[61]

ففي غزوة بدر الكبرى أسر أبو العاص بن الربيع صهر الرسول، وزوج ابنته السيدة زينب رضي الله عنها، فأرسلت السيدة الوفية زوجته فداء له، وفيه قلادة كانت قلّدتها بها والدتها السيدة خديجة ليلة زفافها، فلما راها رسول الله صلّى الله عليه وسلّم رقّ لها رقة شديدة، وقال لأصحابه **«إن رأيتم أن تطلقوا**

---

[56] - (جة) 2410 [قال الألباني]: حسن صحيح

[57] - أخرجه البخاري في صحيحه رقم (2387)،

[58] - , (س) 4687 [قال الألباني]: صحيح

[59] - (خ) 2387

[60] - موسوعة الأخلاق الإسلامية 2/ 102

إعداد: مجموعة من الباحثين بإشراف الشيخ عَلوي بن عبد القادر السقاف

[61] - رواه أبو داود والنسائي بسند صحيح بلفظ «من صنع» .

لها أسيرها، وتردّوا عليها قلادتها فافعلوا» ،

وقد كان صلّى الله عليه وسلّم دائم الذكرى لخديجة، مما يثير غريزة الغيرة في نفس عائشة. روى الإمام أحمد والطبراني بسندهما عن عائشة- رضي الله عنها- قالت: (كان رسول الله صلّى الله عليه وسلّم لا يكاد يخرج من البيت حتى يذكر خديجة فيحسن الثناء عليها، فذكرها يوما من الأيام، فأخذتني الغيرة، فقلت:

هل كانت إلا عجوزا قد أبدلك الله خيرا منها، فغضب ثم قال: «والله ما

أبدلني خيرا منها، آمنت بي إذ كفر الناس، وصدّقتني إذ كذّبني الناس، وواستني بمالها إذ حرمني الناس، ورزقني الله منها الولد دون غيرها» ، قالت عائشة: فقلت في نفسي: لا أذكرها بعدها بسبة أبدا)

ثانيا: وفاؤه لصديقات خديجة

ومن اجلّ صور الوفاء انه كان يذبح الشاة، ويقطّعها، ويقول: **«أرسلوا إلى صديقات خديجة»**[62] وكانت تستأذن عليه هالة بنت خويلد أخت خديجة فيذكره صوتها بصوت خديجة، وحديثها العذب، وأيامها الحلوة، فيهشّ لها، وترتاح نفسه لذلك، وتشرق أسارير وجهه فذكر استِئْذان خديجة وهشَّ وارتاح لصوتٍ ذكَّره بخديجة، فقال: ((اللهمَّ هالة بنت خويلد!)) قالت عائشة: فغرتُ وقلتُ: وما تذكُر من عجوزٍ من عجائِز قُرَيْش حمراء الشدقين – يعني: لا أسنانَ لها من الكبَر - هلكتْ في الدَّهر، أبدلك الله بخيرٍ منها؟! قالتْ: فتمعَّر وجهه تمعُّرًا ما كنت أراهُ إلاَّ عند نزول الوحي أو عند المخيلة عند السحاب، ثم قال: ((ما أبدلني الله خيرًا منها؛ آمنتْ بي إذْ كفر النَّاس، وصدَّقتْني إذ كذَّبني النَّاس، وواستْني بمالها إذ حرَمَني النَّاس، ورزقَني الله ولدَها إذ حرمني أوْلاد غيرها))، قالت - رضِي الله عنها -: والَّذي بعثك بالحقِّ، لا أذكرها بعد هذا إلاَّ بخير.[63] .

وجاءته ذات يوم امرأة عجوز من صويحباتها فأحسن لقاءها، وصار يسأل عن أحوالها، وما صارت إليه، فقالت عائشة لما خرجت: تقبل على هذه العجوز هذا الإقبال؟! فقال: **«إنها كانت تأتينا زمان خديجة، وإن حسن العهد من الإيمان»**[64]**.** فعن أنس بن مالك رضي الله عنه قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا أتى بالشيء يقول: **اذهبوا به إلى فلانة فإنها كانت صديقة خديجة اذهبوا به إلى بيت فلانة فإنها كانت تحب خديجة**[65]**))** وعن عائشة رضي الله عنها قالت: ((ما غرت على أحد من أزواج النبي صلى الله عليه وسلم ما غرت على خديجة وما بي أن أكون أدركتها وما ذاك لكثرة ذكر رسول الله صلى الله عليه وسلم وإن كان ليذبح الشاة فيتتبع بها صدائق خديجة فيهديها لهن))[66]

فقد بقي يُدِيمُ ذكْرَها حتَّى في آخر لحظة من حياتِه، وهو يفخر بذلك ويُجاهر ويقول: ((إنِّي رُزِقْتُ

---

[62] - رواه البخاري.

[63] - صحيح البخاري- كتاب- الفضائل باب تزويج النبي صلّى الله عليه وسلّم خديجة وفضلها رضي الله عنها.

[64] - رواه الحاكم، والبيهقي في الشعب

[65] - الأدب المفرد بالتعليقات للبخاري ص 122 حسنه الالباني - «الصحيحة» (2818) وأخرجه الطبراني 23/"20" عن المقدام بن داود، والحاكم 175/4 من طريق الربيع بن سليمان، كلاهما عن أسد بن موسى، بهذا الإسناد، وقال الحاكم: هذا حديث صحيح الإسناد ولم يخرجاه، ووافقه الذهبي.والبزار "1904" من طريق سعيد بن سليمان، عن مبارك بن فضالة، به. ويشهد له حديث عائشة

[66] - رواه الترمذي (2017) من حديث عائشة رضي الله عنها. وقال: حسن صحيح غريب. وصححه الألباني في ((صحيح الترمذي)).

حبَّها))، و ((خديجة خيرُ نسائها)) حتَّى غارت عائشةُ - رضِي الله عنْها - منها ولَم ترَها، فقالتْ: كأن لم تكُن امرأة إلاَّ خديجة! فقال: ((إنَّها كانتْ وكانت، وكان لي منها ولد))[67]. يذبح الشَّاة ويقطعها أعضاءً ويبعثها إلى صدائق خديجة، تقول عائشةُ - رضِي الله عنها -: ما غِرتُ على امرأةٍ ما غرتُ على خديجة، ولقد هلكتْ قبل أن يتزوَّجني بثلاثِ سنين؛ بما كنت أسمع يذكُرها. فأي وفاء أرقى في أمة أو دين؟

ثالثا: وفاؤه صلى الله عليه وسلم بالوعد:

أما رسول الله صلى الله عليه وسلم.. فوفى بوعده حتى مع، وأقام ثمانية أيام ببدر ينتظر أبا سفيان، وباعوا ما معهم من التجارة، فربحوا الدرهم درهمين، ونزل فيهم: الذين قال لهم الناس إن الناس قد جمعوا لكم فاخشوهم فزادهم إيمانا وقالوا حسبنا الله ونعم الوكيل.

قال الجلال السيوطي: الذين قال لهم الناس أي:

نعيم بن مسعود الأشجعي الذي قدم مكة فأخبر أبا سفيان بتهيؤ المسلمين لحربهم، ثم قدم المدينة وأرجف بكثرة جموع أبي سفيان، (إن الناس): أبا سفيان وأصحابه قد جمعوا لكم الجموع ليستأصلوكم فاخشوهم، ولا تأتوهم فزادهم ذلك القول إيمانا وتصديقا بالله، ويقينا.

وقالوا حسبنا الله: كافينا أمرهم، ونعم الوكيل: المفوض إليه الأمر هو، وخرجوا فوافوا سوق بدر، وألقى الله الرعب في قلب أبي سفيان وأصحابه، فلم يأتوا، وكان معهم تجارات، فباعوا، وربحوا.[68] فلم يؤثر ذلك في المسلمين، فإنهم قالوا: يا رسول الله؛ إن الله مظهر دينه، ومعز نبيه، وقد وعدنا القوم، ولا نحب أن نتخلف، فسر لموعدهم، فمدحهم الله تعالى بوحي منزل على نبيه صلى الله عليه وسلم.

ومن وفائه بالوعد: ما رواه أبو داود عن عبد الله بن أبي الحمساء قال: بايعت النبي صلى الله عليه وسلم ببيع قبل أن يبعث وبقيت له بقية فوعدته أن آتيه بها في مكانه فنسيت، ثم ذكرت بعد ثلاث فجئت فإذا هو في مكانه، فقال **((يا فتى لقد شققت علي أنا هاهنا منذ ثلاث أنتظرك))**[69].

قال صاحب كتاب (عون المعبود): (كان انتظاره صلى الله عليه وسلم لصدق وعده لا لقبض ثمنه. قال النووي: أجمعوا على أن من وعد إنسانا شيئا ليس بمنهي عنه فينبغي أن يفي بوعده)[70].

رابعا: وفاؤه صلى الله عليه وسلم بالعهد لعدوه:

قال عز وجل: وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْؤُولاً [الإسراء: 34]

كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يفي بالعهود والمواثيق التي تكون بينه وبين أعداء الإسلام، وكان يأمر بذلك، فعن عائشة رضي الله عنها قالت: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ((إن خيار عباد الله الموفون المطيبون))[71]

- وعن عبادة بن الصامت رضي الله عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: ((اضمنوا لي ستا

---

[67] - صحيح البخاري 5/ 38 رقم 3818

[68] - إنارة الدجى في مغازي خير الورى صلى الله عليه وآله وسلم 531 - حسن بن محمد المشاط المالكي (المتوفى: 1399هـ) - دار المنهاج – جدة ط2 - 1426 هـ

[69] - رواه أبو داود (4996)، والبيهقي في ((السنن الكبرى)) (20835) من حديث عبد الله بن أبي الحمساء رضي الله عنه.

[70] - عون المعبود شرح سنن أبي داود - للعظيم آبادي (13/ 340).

[71] - رواه أبو نعيم في ((حلية الأولياء)) (13/ 289)، وابن عساكر في ((تاريخ دمشق)) (36/ 388).

من أنفسكم أضمن لكم الجنة: اصدقوا إذا حدثتم، وأوفوا إذا وعدتم، وأدوا إذا ائتمنتم، واحفظوا فروجكم، وغضوا أبصاركم، وكفوا أيديكم))[72]

فالوفاء من صفات أهل الجنة.

ومع سوء فعال واقوال وفد مسيلمة الكذاب وردتهما، حين قالا: نقول إن مسيلمة رسول الله، لم يقتلهما بل قال لهما: **((لولا أن الرسل لا تقتل لقتلتكما))**[73].

- ومنها أنه قال لأبي رافع وقد أرسلته إليه قريش، فأراد المقام عنده، وأنه لا يرجع إليهم، فقال: **((إني لا أخيس بالعهد ولا أحبس البرد، ولكن ارجع إلى قومك فإن كان في نفسك الذي فيها الآن فارجع))**[74].

- ومنها أنه رد إليهم أبا جندل للعهد الذي كان بينه وبين قريش: أن يرد إليهم من جاءه منهم مسلما[75].

- ومنها ما رواه حذيفة بن اليمان رضي الله عنهما إذ قال: ما منعني أن أشهد بدرا إلا أني خرجت أنا وأبي حسيل، قال: فأخذنا كفار قريش. قالوا: إنكم تريدون محمدا؟ فقلنا: ما نريده، ما نريد إلا المدينة، فأخذوا منا عهد الله وميثاقه لننصرفن إلى المدينة ولا نقاتل معه، فأتينا رسول الله صلى الله عليه وسلم فأخبرناه الخبر، فقال: (انصرفا نفي لهم بعهدهم، ونستعين الله عليهم)[76].

خامسا: وفاؤه لأصحابه: قال تعالى: مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُم مَّن قَضَى نَحْبَهُ وَمِنْهُم مَّن يَنتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلاً [الأحزاب: 23]. نعم لقد وفى صحابة رسول الله صلى الله عليه وسلم بعهودهم، والتزموا مواثيقهم، وكان وفاء النبي اكبر وأعظم وانقى واطيب حيث أوصى بهم **فقال:**

((احفظوني في أصحابي - لا تسبّوا أصحابي - إذا ذُكِر أصْحابي فأمسِكوا - مَن سبَّ أصحابي فعليْه لعنةُ الله والملائكةِ والنَّاس أجمعين))، وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لا تسبوا أحدا من أصحابي، فإن أحدكم لو أنفق مثل أحد ذهبا، ما أدرك مد أحدهم، ولا نصيفه»[77]

وعن عبد الله بن مغفل، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم الله الله في أصحابي، لا تتخذوهم غرضا بعدي، فمن أحبهم فبحبي أحبهم، ومن أبغضهم فببغضي أبغضهم، ومن آذاهم فقد آذاني، ومن آذاني فقد آذى الله، ومن آذى الله فيوشك أن يأخذه.[78]

---

[72] - رواه أحمد (5/ 323) (22809)، وابن حبان (1/ 506) (271)، والحاكم (4/ 399) (8066). وصحح إسناده الحاكم، وقال الذهبي: فيه إرسال. وقال الهيثمي في ((المجمع)) (4/ 148): رجاله ثقات إلا أن المطلب لم يسمع من عبادة.

[73] - رواه أبو داود (2761)، وأحمد (3/ 487) (17032) من حديث نعيم بن مسعود رضي الله عنه. قال الحاكم (2/ 155): صحيح على شرط مسلم. ووافقه الذهبي. وحسنه الألباني في (صحيح الجامع) (1339).

[74] - رواه أبو داود (2785)، وأحمد (6/ 8) (23908)، والنسائي في (السنن الكبرى) (8/ 52) (8621) من حديث أبي رافع رضي الله عنه. وصححه السيوطي في (الجامع الصغير) (2644)، وصححه الألباني في (السلسلة الصحيحة) (702).

[75] - زاد المعاد لابن القيم (5/ 79).

[76] - رواه مسلم (1787) من حديث حذيفة رضي الله عنه.

[77] - مسلم 4/ 1967 (2541)

[78] - الترمذي 6/ 179 (3862)

وفي أُحدٍ يقف حزينًا على شهدائِهم ويصلِّي عليْهم بعد ثَماني سنين مودِّعًا لهم ويقولُ: (أنا شهيدٌ يومَ القيامة عليْهِم)، ويذكُرهم ويقول: (والله، لوددتُ أنِّي بودرتُ بحضن الجبل معهم).

وقال: «النجوم أمنة للسماء، فإذا ذهبت النجوم أتى السماء ما توعد، وأنا أمنة لأصحابي، فإذا ذهبت أتى أصحابي ما يوعدون، وأصحابي أمنة لأمتي، فإذا ذهب أصحابي أتى أمتي ما يوعدون»[79] وكأنما يستشرف الفرق الهدامة التي تدّعي الاسلام فتتطاول على اهل بيته وتنتقص أصحابه ويعتبرون ذلك من اركان اعتقادهم، لكن النبي جعل حبّ الصحابة من الايمان، ولا يبغضهم الا منافق، فهم احبابه، ورتبتهم لا يدانيها احد من الامة سواهم، وهي من اعلى مراتب الوفاء لهم، من الرحمة المهداة عليه الصلاة والسلام.

سادسا: وفاؤه للأنصار: وفى - صلَّى الله عليْه وسلَّم – للأنصارِ حبا بحب ووفاء بوفاء وصحبة بصحبة، وحين بايعوه بيعة العقبة، وخشِي بعضُهم إذا ظهر أن يعود لقومه، فتبسم - صلى الله عليْه وسلَّم - وقال: (بل الدَّم الدَّم، والهدم الهدْم، أنا منكم وأنتم منِّي، أحاربُ مَن حاربتم وأُسالِمُ مَن سالمتُم). وقال: (كلاَّ إنِّي عبدُ الله ورسوله، المحْيا محْياكم والمماتُ مَماتُكم)

قال البراء رضي الله عنه، قال النبي صلى الله عليه وسلم: «الأنصار لا يحبهم إلا مؤمن، ولا يبغضهم إلا منافق، فمن أحبهم أحبه الله، ومن أبغضهم أبغضه الله»[80]

وقال أنس بن مالك، أن ناسا من الأنصار قالوا لرسول الله صلى الله عليه وسلم، حين أفاء الله على رسوله صلى الله عليه وسلم من أموال هوازن[81] ما أفاء، فطفق يعطي رجالا من قريش المائة من الإبل، فقالوا: يغفر الله لرسول الله صلى الله عليه وسلم، يعطي قريشا ويدعنا، وسيوفنا تقطر من دمائهم، قال أنس: فحدث رسول الله صلى الله عليه وسلم بمقالتهم، فأرسل إلى الأنصار، فجمعهم في قبة من أدم، ولم يدع معهم أحدا غيرهم، فلما اجتمعوا جاءهم رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: **«ما كان حديث بلغني عنكم؟»**. قال له فقهاؤهم: أما ذوو آرائنا يا رسول الله، فلم يقولوا شيئا، وأما أناس منا حديثة أسنانهم، فقالوا: يغفر الله لرسول الله صلى الله عليه وسلم، يعطي قريشا، ويترك الأنصار، وسيوفنا تقطر من دمائهم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: **«إني أعطي رجالا حديث عهدهم بكفر، أما ترضون أن يذهب الناس بالأموال، وترجعوا إلى رحالكم برسول الله صلى الله عليه وسلم، فوالله ما تنقلبون به خير مما ينقلبون به»**، قالوا: بلى يا رسول الله، قد رضينا، فقال لهم: «إنكم سترون بعدي أثرة شديدة، فاصبروا حتى تلقوا الله ورسوله صلى الله عليه وسلم على الحوض»[82]

ومن رواية لأنس رضي الله عنه، قال: «أولا ترضون أن يرجع الناس بالغنائم إلى بيوتهم، وترجعون برسول الله صلى الله عليه وسلم إلى بيوتكم؟ لو سلكت الأنصار واديا، أو شعبا لسلكت وادي الأنصار أو شعبهم» [83]

وعن أبي هريرة رضي الله عنه، عن النبي صلى الله عليه وسلم، أو قال أبو القاسم صلى الله عليه

[79] - مسلم 4/ 1961 رقم (2531)
[80] - البخاري 5/ 32 رقم 3783
[81] - (هوازن) هم القبيلة التي قاتلت المسلمين في غزوة حنين.
[82] - البخاري4/94 رقم 3147
[83] البخاري 5/ 30 رقم 3778

وسلم: «لو أن الأنصار سلكوا واديا، أو شعبا، لسلكت في وادي الأنصار، ولولا الهجرة لكنت امرأ من الأنصار»، فقال أبو هريرة: «ما ظلم بأبي وأمي، آووه ونصروه، أو كلمة أخرى» [84]

وقال: «آية الإيمان حب الأنصار، وآية النفاق بغض الأنصار وجاءت امرأة من الأنصار إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم ومعها صبي لها، فكلمها رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: «والذي نفسي بيده، إنكم أحب الناس إلي» مرتين ويتجلى نقاء هذا الوفاء في آخر خطبة له:

يقول أنس بن مالك: مر أبو بكر، والعباس رضي الله عنهما، بمجلس من مجالس الأنصار وهم يبكون، فقال: ما يبكيكم؟ قالوا: ذكرنا مجلس النبي صلى الله عليه وسلم منا، فدخل على النبي صلى الله عليه وسلم فأخبره بذلك، قال: فخرج النبي صلى الله عليه وسلم وقد عصب على رأسه حاشية برد، قال: فصعد المنبر، ولم يصعده بعد ذلك اليوم، فحمد الله وأثنى عليه، ثم قال: **«أوصيكم بالأنصار، فإنهم كرشي وعيبتي، وقد قضوا الذي عليهم، وبقي الذي لهم، فاقبلوا من محسنهم، وتجاوزوا عن مسيئهم»**[85]

والمعنى إنهم بطانتي وخاصتي وموضع سري وأمانتي. فقد أدوا ما عاهدوا عليه من النصرة والايواء والايثار وغيرها، ومنهم من قضى في طريق الاسلام، وبقي الذي لهم من حقوق، ومنها اكرامهم وقبول محسنهم والتجاوز عن مسيئهم، ثم مقام الاخرة وهو دخول الجنة.

وبقي لهم أيضا وفاء الامة كلها جزاء ما قدموا لله ولرسوله وللإسلام.

سابعا: من صور وفائه لأعدائِه:

قال تعالى: {وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ} [القلم: 4].

سأل هرقل الرُّوم أبا سفيان ولم يكن قد اسلم بعد: أيغدُر محمَّد؟ - صلى الله عليه وسلَّم - فقال: "لا". فقال هرقل: وكذلك الرُّسُل لا تغدُر[86]

- وفاؤه بعقد الحديْبية ومنها: أنَّ من جاء مسلمًا رُدَّ عليهم، وما كاد عقد الصُّلح يَمضي حتَّى جاء أبو جندل بن سُهيل مفاوض قريش يرصف في قيودِه مستصرخًا، فقام أبوه وأخذ بتلابيبه وقال: يا محمَّد، قد لجَّت القضيَّة بيْني وبيْنك قبل أن يأتيَك هذا، هذا أوَّل ما عليه أُقاضيك، فقال له - صلَّى الله عليْه وسلَّم -: صدقتَ، وردَّه إليه، وأبو جندل - رضي الله عنه - يُنادي: يا معشر المسلمين، أأُردُّ إلى المشركين ليفتِنوني عن ديني؟!

قال صلى الله عليْه وسلَّم: يا أبا جندل، اصبِر واحتسِب؛ إنَّ الله جاعلٌ لك ولمَن معك من المستَضْعَفين فرجًا ومخرجًا، إنَّا قد عقدْنا مع القوم صلْحًا وأعطيْناهم على ذلك عهْد الله، **وإنَّا لا نغدر بهم،**

أفلتَ أبو بصير وقدِمَ المدينة، فأرسلتْ قُرَيْش في طلَبِه تقولُ: العهدَ الذي جعلت لنا، قال - صلَّى

[84] - 31/5 رقم 3779

[85] - صحيح البخاري 34/5 رقم 3799 -

[86] - السيرة النبوية وأخبار الخلفاء 1/ 293 - محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن مَعْبدَ، التميمي، أبو حاتم، الدارمي، البُستي (المتوفى: 354هـ) - صحّحه، وعلق عليه الحافظ السيد عزيز بك وجماعة من العلماء - الكتب الثقافية – بيروت - الطبعة: الثالثة - 1417 هـ

الله عليْه وسلَّم -: يا أبا بصير، إنَّا قد أعطيْنا هؤلاء القومَ ما قد علِمْتَ، وإنَّه لا يصلح في دينِنا الغدر، وإنَّ الله جاعلٌ لك ولِمن معك من المستضعفين فرجًا ومخرجًا، فانطلِق مع القوْم، ثمَّ دفعه إلى الرجُلين، يقول: يا رسول الله، قد أوفى الله بذمَّتك ورددتَني إليْهم، أنجاني الله منهم.

ثبتَ في السنن: أنَّ أبا رافع رضِي الله عنه - قال: بعثتْني قريش إلى رسولِ الله - صلى الله عليْه وسلَّم - فلمَّا رأيتُ رسولَ الله ألْقِي في قلبي الإسلام، قلتُ: يا رسول الله، إنِّي والله لا أرجِع إلى قرَيش أبدًا، لكنَّ الرسالة تقتضي جوابًا، والجواب لا يصل إلاَّ مع الرسول، فكأنه عقدٌ عقد، فقال - صلَّى الله عليه وسلَّم -: إنِّي لا أَخيس بالعهْد ولا أحبِس البُرُد، ولكن ارجِع فإنْ كان في نفسِك الذي في نفسِك الآن فارجع إليْنا، قال: فذهبت إلى قريش فبلَّغتُهم ثمَّ أتيتُ النَّبيَّ - صلى الله عليْه وسلَّم - فتشهدْتُ وأسلمت.

ثامنا: وفاؤه للأعراب: أخرج الإمام أحمد - رحِمه الله - وصحَّحه الألباني، عن عائشةَ - رضِي الله عنْها - ما مُخْتصره: اشترى رسولُ الله - صلى الله عليه وسلَّم - من رجُلٍ من الأعراب جَزورًا بوسقٍ من تَمر العجوة، ورجع به النَّبيُّ - صلَّى الله عليه وسلَّم - ليعطيَه حقَّه، التمس التمرَ له فلَمْ يجِدْه، فخرج وقال: يا عبد الله، التمسْنا التمر فلم نجِدْه، فقال الأعرابي: واغدراه واغدراه! فنهنه النَّاس وانتهروه وقالوا: قاتلك الله! أتغدِّر رسولَ الله - صلَّى الله عليْه وسلَّم - فقال رسولُ الله: دعوه؛ إنَّ لصاحب الحقِّ مقالاً، فلمَّا رآه لا يفقه عنْه قال لرجُل من أصحابه: اذْهَب لخولة بنت حكيم وأوْفِه الَّذي له، فأوْفاه حقَّه كاملاً، فزال غضبُه وتغيَّرت لهجتُه، وأتى رسولَ الله - صلَّى الله عليه وسلَّم - فقال: جزاك الله خيرًا؛ فقد أوفيتَ وأطيبت. فقال النَّبيُّ - صلَّى الله عليه وسلَّم -: أولئِك خيرُ عباد الله الموفون المطيّبون.

وعن أنس، أن رجلا من أهل البادية كان اسمه زاهرا، وكان يهدي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم الهدية من البادية، فيجهزه رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا أراد أن يخرج، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: " إن زاهرا باديتنا، ونحن حاضروه ". وكان النبي صلى الله عليه وسلم يحبه، وكان رجلا دميما، فأتاه النبي صلى الله عليه وسلم يوما وهو يبيع متاعه، فاحتضنه من خلفه ولا يبصره الرجل، فقال: أرسلني من هذا، فالتفت فعرف النبي صلى الله عليه وسلم، فجعل لا يألو ما ألصق ظهره بصدر النبي صلى الله عليه وسلم، حين عرفه، وجعل النبي صلى الله عليه وسلم يقول: " من يشتري العبد؟ " فقال: يا رسول الله، إذا والله تجدني كاسدا، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: " لكن عند الله لست بكاسد أو قال: " لكن عند الله أنت غال "[87] ومرة جاءه أعرابي لما رجع من حنين يطلبُ من الغنيمة، ويقول: ألا تنجِز لي ما وعدتَني؟ فقال - صلَّى الله عليه وسلَّم -: أبْشِر، قال: أكثرتَ عليَّ من "أبْشِر"[88]، ومع ردِّه البشرى أنجزَ له ما وعد ووفى.وكان بهم رحيما.

---

[87] - مسند احمد 20/ 91 رقم 12648 قال المحقق شيخنا الشيخ شعيب إسناده صحيح على شرط الشيخين.
وأخرجه الضياء في "المختارة" (1806) من طريق عبد الله بن أحمد بن حنبل، عن أبيه، بهذا الإسناد.
والحديث في "مصنف عبد الرزاق" (19688) ، ومن طريقه أخرجه الترمذي في "الشمائل" (239) ، وأبو يعلي (3456) ، والبزار (2735- كشف الأستار) ، وابن حبان (5790) ، والبيهقي 169/6 و248/10، والبغوي (3604) ، والضياء (1805) .
وأخرج البزار (2734) ، والطبراني في "الكبير" (5310) من طريقين عن شاذ بن فياض، عن رافع بن سلمة، عن أبيه، عن سالم، عن رجل من أشجع يقال له: زاهر بن حرام الأشجعي، وكان رجلا بدويا لا يأتي النبي صلى الله عليه وسلم إذا أتاه إلا بطرفة أو هدية ... فذكره.

[88] - صحيح البخاري 5/ 175 رقم 4328 وأخرجه مسلم في فضائل الصحابة باب من فضائل أصحاب الشجرة. . رقم 2497

تاسعا: وفاؤه لأهل مكة:

لمَّا فتح الله مكَّة لرسولِه، ونزل بها واطمأنَّ النَّاس خرج فطاف بالبيت، ثمَّ دعا عثمان بن طلحة فأخذ منه مِفتاح الكعبة، فدخَل فيها وصلى ركعَتين ثمَّ جلس، فقام علي - رضي الله عنْه وأرْضاه - وقال: يا رسول الله، اجْمع لنا الحجابةَ مع السِّقاية، صلَّى الله عليك. مع أنَّ عثمان بن طلحة كان قد أغْلظ عليْه قبل الهجرة حينما أراد أن يدخُل البيت ذات يوم، فقال له النَّبيُّ - صلى الله عليْه وسلَّم - آنذاك: ((لعلَّك ترى هذا المِفتاح بيدي أضعُه حيثُ شئْتُ))، وصدقت نبؤته وأصبح المفتاح في يده، لكنه قال: ((هاك مِفتاحك يا عثمان، اليومُ يومُ برٍّ ووفاء)).

رُوي أنَّه لمَّا ولَّى عثمان دعاه رسولُ الله - صلى الله عليه وسلَّم - وقال: ((ألَم يكُن الَّذي قلتُ لك؟)) فقال: بلى، بأبِي أنتَ وأمِّي، وأشهد أنَّك رسولُ الله، فقال - صلَّى الله عليْه وسلَّم -: ((خذوها خالدةً تالدةً، لا ينزِعُها منكم إلاَّ ظالم)) انه الوفاء مع البر والعدل والرحمة.

عاشرا: وفاؤه لأهل بدر:

يتهيَّأ صلَّى الله عليْه وسلَّم لفتْح مكَّة ويعلم بطريق الوحي أن أحد الصَّحابة يفشي سرًّا ، وعذْرُه أن تكون له يدٌ يدفع الله بِها عن أهلِه ومالِه في مكة، فصدَّقه النَّبيُّ - صلَّى الله عليْه وسلَّم - في اعتذارِه، فقال وفاءً لصاحبِه: ((يا عمر، وما يدريك؟ لعلَّ الله اطَّلع على أهل بدرٍ فقال: اعملوا ما شئتُم فقد غفرتُ لكم)). بل قال: ((دعْه يا عمر؛ لا يتحدث النَّاس أنَّ محمَّدًا يقتل أصحابه)).

- لما مات أبو سلمة - رضِي الله عنْه - مُجاهدًا في سبيل الله معه، فيخلفه في أهلِه وولدِه ويتزوَّج أمَّ سلمة - رضِي الله عنها - ويقول بلسان الوفاء والبر : ((عيالُك عيالي)).

حادي عشر: وفاؤه لأبي بكرٍ - رضي الله عنْه -

كان أحبَّ الرِّجال إليه، وأول من صدقه وآمن به دون كبوة أو تردد، وهو صاحبه في الهجرة والغار، حيث قالَ - صلَّى الله عليْه وسلَّم -: ((ما لأحدٍ عندَنا يدٌ إلاَّ وقد كافَأْناه بها، ما خلا أبا بكرٍ **فإنَّ له يدًا يُكافِئُه الله بها يوم القيامة**، ومَا نفعنِي مالٌ قطّ ما نفعنِي مالُ أبي بكْر، ولو كنتُ متَّخذًا خليلاً لاتَّخذتُ أبا بكرٍ خليلاً)).

ثاني عشر: وفاؤه لجعفر:

حين استشد جعفر- رضي الله عنْه – حزن عليه صلى الله عليه وسلم وهو شقيقه من الضاعة، ونصيره وصاحبه وابن عمه فقال: ((لا تبْكوا على أخي بعد اليوم))، ودعا بني جعفر فجاؤوا كالأفراخ، فأمر بِحلقِ رؤوسِهم ثمَّ دعا لهم: ((اللَّهُمَّ اخلف جعفرًا في أهلِه، وبارِكْ لعبدالله بن جعفر في صفقة يمينِه))، وقال لأمِّهم الخائفة على يُتْمَهم: ((العيلة عليهم تَخافين وأنا وليُّهم في الدنيا والآخرة؟!)).

ثالث عشر: وفاؤه لأبي العاص زوْج ابنتِه زينب رضي الله عنهما

وهو أبو أمامة التي كان يَحملها على عاتقه في صلاته؛ فقد أطلق سراحه بلا فداءٍ بعد بدْر بعد أن بعثتْ زوجه زينب في فدائه بقلادة قلَّدتها بها أمُّها خديجة يوم زفَافِها، فلمَّا رآها رسولُ الله - صلَّى الله عليه وسلَّم - رقَّ لها رِقَّةً شديدة، وتذكّر زوجه خديجة صاحبة القلادة ثم قال: ((إنْ رأيتُم أن تُطْلقوا لها أسيرَها وتردُّوا عليْها الَّذي لها)) فقالوا: نعم ونعمةُ عين.

وطلب منه - صلَّى الله عليه وسلَّم - أن يُخلي سبيل زينب إليْه ووفى بوعده، وأثْنى عليْه النَّبيُّ - صلَّى الله عليْه وسلَّم - حين قال: ((حدَّثني فصدقني ووعدَني فوفى لي))، فاعترضته رجال أبي بصير في هدنة الحديْبية، فأخذوا ماله فلجأ إلى المدينة، مستجيرا بزوجه زيْنب فأجارتْه وقالتْ لرسول الله - صلَّى الله عليه وسلَّم -: إنَّه يطلب مالَه، فبعث صلَّى الله عليه وسلَّم لهم: ((إنَّ هذا الرَّجُلَ منَّا حيث قد علِمْتم، وقد أصبتُم له مالاً فإنْ تُحْسِنوا وتردُّوا عليه الَّذي له فإنَّا نحبُّ ذلك، وإن أبيتُم فهو فيءُ الله أفاءَه عليْكم وأنتم أحقّ به))، فقالوا بل نردُّه عليه، وردّوا عليه مالَه كله. رجَع لأهل مكَّة وردَّ أموالهم، وقال: هل بقي لأحدٍ منكم عندي مالٌ لم يأخذه؟ قالوا: لا، ولقد وجدناك وفيًّا كريمًا، قال: فإنِّي أشهدُ أن لا إلهَ إلاَّ الله، وأنَّ محمَّدًا رسولُ الله، والله ما منعني من الإسلام عندَه إلاَّ أن تقولوا إنَّما أردت أن آكُلَ أموالكُم. وهاجر الى الله ورسوله وفاء بوفاء.

وردَّ عليْه النَّبيُّ - صلَّى الله عليه وسلَّم - وفاء صدقه زينبَ زوجَه.

رابع عشر: وفاؤه لعمه أبي طالب:

ومن باب الوفاء لعمِّه أبي طالب الذي ربَّاه وسانده في إبلاغ الرسالة، وحماه من أذية قريش، فلمَّا حضرتْه الوفاة اهتزَّت حرص النَّبيِّ صلَّى الله عليه وسلَّم كلَّ الحرصِ على هدايته وراح يستعطفه: ((أيْ عمّ، قُلْ: لا إله إلاَّ الله، أُحاجُّ لك بها عند الله))، لكن صناديد الشرك منعوه فحزن عليْه النَّبيُّ - صلَّى الله عيه وسلَّم أشد الحزن قائلا: ((لأستغفرنَّ لك ما لَم أُنهَ عنْكَ))، فنهاه اللهُ، عن ذلك حيث انزل: {إِنَّكَ لاَ تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَن يَشَاءُ} [القصص: 56].

قال العبَّاس رضِي الله عنه مستفسرا: ما أغنيتَ عن عمِّك؛ فقد كان يحوطك ويغضب لك؟ قال: ((هو في ضحْضاحٍ من نارٍ، ولولا أنا لكان في الدرْك الأسفل من النَّار)).فانتفع عمه به في ان يكون اخف اهل النار عذابا.

خامس عشر: وفاؤه لذوي الأرحام:

من وفائه لذوي الأرحام الذين تمسكوا بشركهم، فقال: "آل أبي ليْسوا أوليائي إنَّما وليَّ الله وصالحُ المؤمنين؛ لكنَّ لهم رحمًا أبُلّها ببلالها". وفاء للقرابة وذلك من رحمته صلى الله عليه وسلم، والتي اصابت حتى من عاداه وحاربه بعد ان اخرجوه، فلما تمكن منهم يوم فتح مكة جاؤوا يستعطفونه خائفين،

وقد أتى الكعبة فأخذ بعضادتي الباب فقال: " ما تقولون وما تظنون "؟ قالوا: نقول: ابن أخ وابن عم حليم رحيم. قال: وقالوا ذلك ثلاثا , فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: " أقول كما قال يوسف: {لا تثريب عليكم اليوم يغفر الله لكم وهو أرحم الراحمين} [يوسف: 92]. قال: فخرجوا كأنما نشروا من القبور فدخلوا في الإسلام.[89] وقد اجتمعوا في المسجد فسألهم: " ما ترون أني صانع بكم؟ " قالوا: خيرا , أخ كريم وابن أخ كريم. قال: " اذهبوا فأنتم الطلقاء ".[90]

لم ينتقم مع قدرة، من عداوة عقدين كاملين، فهم قومه، بل حتى لم يؤذهم بكلمة، انما ارادهم أن يحملوا الراية ليكونوا حماة الاسلام ودعاة الحق ورجال الفتح المبين.

[89] - السنن الكبرى للبيهقي 9 / 199 رقم 18275

[90] السنن الكبرى للبيهقي 9 / 199 رقم 18276

سادس عشر: وفَاؤه لأقاربِه من الرَّضاعة:

في يوم حنين حين سبى المسلِمون النساء والذراري والأموال من هوازِن وثقيف، فاذا بينهم أقارب مرضعتُه حليمة السعديَّة، وصل وفد هوازن وقام إليه خطيبهم زهير بن صرد فقال: يا رسولَ الله، إنَّما في الحظائِر عمَّاتك وخالتُك وحواضنُك، فلوْ أنَّنا أرضعْنا للحارث أو النعْمان لرجونا عطفَهم وعائدَتَهم، وأنت خير المكفولين.

وأتته أيضا أمّه وأخته من الرّضاعة: حليمة السّعديّة وبنتها الشّيماء، فبسط لهما رداءه وأجلسهما عليه ورقّ لهما صلى الله عليه وسلم. [91]

وروى البخاريّ في «صحيحه» ، أنّ النّبيّ صلى الله عليه وسلم/ قام حين جاءه وفد هوازن مسلمين، فسألوه أن يردّ عليهم أموالهم وسبيهم، فقال لهم: «إنّ معي من ترون، وإنّ أحبّ الحديث إليّ أصدقه، فاختاروا إحدى الطّائفتين: إمّا المال وإمّا السّبي» ، فقالوا: إنّا نختار سبينا، فقام رسول الله في المسلمين، فأثنى على الله بما هو أهله، ثمّ قال: «أمّا بعد:

إنَّ إخوانَكم جاؤوا تائِبين، وقد رأيتُ أن أردَّ إليْهم سبيَهم، مَن أحبَّ أن يطيب لِذلك فليفعل، فليفعل، ومن أحبّ أن يكون على حظّه حتّى نعطيه إيّاه من أوّل ما يفيء الله علينا فليفعل» ، فقال النّاس: قد طيّبنا ذلك يا رسول الله فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم انا لا ندرى من أذن منكم فى ذلك ممن لم يأذن فارجعوا حتى يرفع الينا عرفاؤكم أمركم فرجع الناس كلهم وعرفاؤهم ثم رجعوا الى رسول الله صلى الله عليه وسلم فأخبروه انهم قد طيبوا وأذنوا[92]

"منّ فضلا على هوازن إذ ... كان له قبل ذاك فيهم رباء

وأتى السبي فيه أخت رضاع ... وضع الكفر قدرها والسباء

فحباها برا توهمت النا ... س به أنما السباء هداء

بسط المصطفى لها من رداء ... أيّ فضل حواه ذاك الرداء

فغدت فيه وهي سيدة النس ... وة والسيدات فيه إماء

أعتق صلى الله عليه وسلم هوازن قبيلة أمه من الرضاعة التي هي حليمة السعدية، وكانوا ستة آلاف آدمي وإنما أعتقهم لأجل أنه صلى الله عليه وسلم كان له وهو طفل فيهم رباء، أي تربيته فيهم، ولأجل أن أخته من الرضاعة أتت في ذلك السبي، وتلك الأخت صغّر كفرها وسباؤها قدرها الرفيع بإخوته صلى الله عليه وسلم فأعطاها برا وفعل معها معروفا حتى وقع في وهم الحاضرين بسبب ذلك أن سباءها هداء لها كالعروس التي تهدى لزوجها، ومن بره صلى الله عليه وسلم لها أنه بسط لها رداءه لتجلس عليه، أي شرف لذلك الرداء شرف عظيم، لا غاية له بسبب مماسته لجسده الشريف فصارت في ذلك السبي

[91] - حدائق الأنوار ومطالع الأسرار في سيرة النبي المختار ص 364 - محمد بن عمر بن مبارك الحميري الحضرمي الشافعي، الشهير بـ «بَحْرَق» (المتوفى: 930هـ) - دار المنهاج – جدة - تحقيق: محمد غسان نصوح عزقول - الطبعة: الأولى - 1419 هـ

[92] - الخاري 3/ 174 رقم 2539

سيدة من فيه من النساء، وصار السيدات التي فيه بالنسبة إليها إماء،"[93]

ثمَّ خيَّرها بين الاقامة وبين ان ترجع لقومِها، فاختارت قومها، فأجزل لها العطاء وقامت شاكرة للنبي صلى الله عليه وسلم الوفاء والكرم والعفو والاحسان.

سابع عشر: وفاؤه لمرضعتِه ثويْبة ولحاضنتِه أمّ أيمن

هذه ثويْبة مولاة أبي لهب، يتفقَّد حالَها قبل الهجرة وبعدَها، كان يصلها بالكسوة حتَّى علم بموتُها، وبقِي يصل قرابتِها من بعدها وفاء لها، ووفى لحاضنتِه أمّ أيمن - رضِي الله عنها - وقال فيها: (أمّ أيمن أمّي بعد أمّي).

فقد روى الواقدي: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يقول لأم أيمن: " يا أمه " وكان إذا نظر إليها قال: " هذه بقية أهل بيتي ".

وقال أبو بكر بن أبي خيثمة: أخبرني سليمان بن أبي شيخ، قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم يقول: " أم أيمن أمي بعد أمي ".

وقال الواقدي، عن أصحابه المدنيين قالوا: نظرت أم أيمن إلى النبي صلى الله عليه وسلم وهو يشرب فقالت: اسقنى. فقالت عائشة: أتقولين هذا لرسول الله صلى الله عليه وسلم؟ ! فقالت: ما خدمته أطول. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: " صدقت " فجاء بالماء فسقاها.[94] وأي شرف أعلى وأنقى يا أم أيمن فاهنئي..

ثامن عشر: وفاؤه لأهلِه

عاش صلى الله عليه وسلم وفيا لأهله، موصيا بحسن معاشرة الاهل فقال: (خيرُكم خيرُكمْ لأهْلِه وأنا خيرُكم لأهلي).

لمَّا أنزل الله آية التَّخيير بدأ بعائشة، وطلب منها ألا تعجل حتَّى تستأمر أبويْها؛ فقد لا تُدرك مَن في مثْل سنِّها ما هو خيرٌ لها، فقال: ((لا عليكِ ألا تعْجلي حتَّى تستأْمِري أبويك))، فقالتِ الصديقة الواعية المدْركة العالمة: أفيك أستَأْمر أبويَّ، بل أخْتار اللهَ ورسولَه والدَّار الآخِرة.

تاسع عشر: وفاؤه لأمّته

من رحمته بأمته صلى الله عليه وسلَّم انه ادَّخر دعوتَه شفاعةً لأُمَّته يوم القيامة، وهي لمَن مات لا يشرك بالله شيئًا، فقال: ((أُعطيتُ سبعين ألفًا من أمَّتي يدخلون الجنَّة بلا حساب))، واستزاد ربَّه لأمَّته: ((فاستزدتُ ربِّي فزادني مع كلِّ واحدٍ سبعين ألفًا)).

بكى على أمَّته صلى الله عليه وسلم وذللك حين "تلا قول الله عز وجل في إبراهيم: {رب إنهن أضللن كثيرا من الناس فمن تبعني فإنه مني} [إبراهيم: 36] الآية، وقال عيسى عليه السلام: {إن تعذبهم

[93] - السيرة الحلبية - إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون 3/ 181
علي بن إبراهيم بن أحمد الحلبي، أبو الفرج، نور الدين ابن برهان الدين (المتوفى: 1044هـ)
دار الكتب العلمية – بيروت - الطبعة: الثانية - 1427هـ

[94] - السيرة النبوية (من البداية والنهاية لابن كثير) 4/ 642- تحقيق: مصطفى عبد الواحد - دار المعرفة للطباعة والنشر والتوزيع بيروت - لبنان
عام النشر: 1395 هـ - 1976 م

فإنهم عبادك وإن تغفر لهم فإنك أنت العزيز الحكيم} [المائدة: 118]، فرفع يديه وقال: «اللهم أمتي أمتي»، وبكى، فقال الله عز وجل: «يا جبريل اذهب إلى محمد، وربك أعلم، فسله ما يبكيك؟» فأتاه جبريل عليه الصلاة والسلام، فسأله فأخبره رسول الله صلى الله عليه وسلم بما قال، وهو أعلم، فقال الله: " يا جبريل، اذهب إلى محمد، فقل: إنا سنرضيك في أمتك، ولا نسوءك "95

عشرون: وفاؤه للكبار

لقد رجَّح صلى الله عليه وسلم حقَّ الوالدين الكبار على الهجرة إليْه والجهاد في سبيل الله؛ أتاه رجلٌ فقال: إني جئتُ أبايعك على الهجرة والجهاد أبتغي الأجر من الله؛ فقال - صلَّى الله عليْه وسلَّم -: ((فهلْ من والديْك أحدٌ حيّ؟)) قال: نَعَمْ، كلاهما، قال: ((تبتغي الأجر من الله؟)) قال: نعم، قال له: ارجِعْ إلى والديْك وأحسِنْ صحبتَهما: ((لن يجزي ولدٌ والده إلاَّ أن يجده مملوكًا فيشتريه ويُعتقه)).

حادي وعشرون: وفاؤه مع البهائم

وأسرت امرأة من الأنصار وأصيبت العضباء، فكانت المرأة في الوثاق وكان القوم يريحون نعمهم بين يدي بيوتهم، فانفلتت ذات ليلة من الوثاق، فأتت الإبل، فجعلت إذا دنت من البعير رغا فتتركه حتى تنتهي إلى العضباء، فلم ترغ، قال: وناقة منوقة فقعدت في عجزها، ثم زجرتها فانطلقت، ونذروا بها فطلبوها فأعجزتهم، قال: ونذرت لله إن نجاها الله عليها لتنحرنها، فلما قدمت المدينة رآها الناس، فقالوا: العضباء ناقة رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقالت: إنها نذرت إن نجاها الله عليها لتنحرنها، فأتوا رسول الله صلى الله عليه وسلم، فذكروا ذلك له، فقال: «سبحان الله، بئسما جزتها، نذرت لله إن نجاها الله عليها لتنحرنها، لا وفاء لنذر في معصية، ولا فيما لا يملك العبد»، وفي رواية ابن حجر: «لا نذر في معصية الله»96

ثاني وعشرون: وفاؤه مع الجمادات

عن ابن عمر رضي الله عنهما، كان النبي صلى الله عليه وسلم يخطب إلى جذع، فلما اتخذ المنبر تحول إليه فحن الجذع فأتاه فمسح يده عليه "[97] فسمعنا لذلك الجذع صوتا كصوت العشار، حتى جاء النبي صلى الله عليه وسلم فوضع يده عليها فسكنت»[98] في رواية «أن هذا» أي الجذع «يبكي لما فقد من الذكر، والذي نفسي بيده لو لم ألتزمه لم يزل هكذا» أي يحن إلى يوم القيامة. زاد في رواية «حزنا على رسول الله صلى الله عليه وسلم»[99]

وفي رواية «أنه قال له: إن شئت أردك إلى الحائط» أي البستان الذي كنت فيه تنبت لك عروقك ويكمل خلقك ويجدد لك خوص وثمرة، وإن شئت أغرسك في الجنة فيأكل أولياء الله من ثمرك.

ثم أصغى له صلى الله عليه وسلم يسمع ما يقول فقال بصوت سمعه من يليه: بل تغرسني في

---

[95] -مسلم 1/ 191 برقم 202

[96] - صحيح مسلم

[97] البخاري 195/4 رقم 3583

[98] - البخاري 195/4 رقم 3583

[99] - السيرة الحلبية = إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون 2/ 190

الجنة، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم قد فعلت قد فعلت»[100]

لقد صاح الجذع صياح الصبيِّ حنينًا إلى الذِّكْر وحزنًا على رسولِ الله - صلَّى الله عليْه وسلَّم – ولم يسكن حتى ضمُّه إليه، والتزمه وهو الوفاء النقي. وإلى حنين الجذع أشار الإمام السبكي رحمه الله تعالى في تائيته بقوله:

وحن إليك الجذع حين تركته ... حنين الثكالى عند فقد الأحبة

ثالث وعشرون: وفاؤه لأُحُد

إنَّ وفاءَه - صلَّى الله عليْه وسلَّم – للمحب حبا وان كان جمادا اصما، فلقد أعلمه ربه جل وعلا بأن جبل أحد يحبه، فقال كلمة الوفاء والتي جعلت هذا الحب ميراثا للأمة الى يوم القيامة، فلا يزور مسلم المدينة الا وسارع نحو احد ليعلن حبّه ايضا اقتداء بهذا الوفاء النبويّ النقيّ الصادق، فعن أبي حميد، قال: أقبلنا مع النبي صلى الله عليه وسلم من غزوة تبوك، حتى إذا أشرفنا على المدينة قال: هذه طابة، وهذا أحد، جبل يحبّنا ونحبّه "

الوفاء للحبّ لا يكون الا حبّاً، فاهنأ به أيّها الجبل ..

الخلاصة:

ان صور الوفاء في حياة النبي صلى الله عليه وسلم لا تنتهي، فقد كانت حياته صلى الله عليه وسلم قمة في العظمات والكمالات، وقدوة للبشرية التي لن تدانيه او تجاريه، وأيما فرد أو أمة ابدعت في وصف خلقي محدد فإنها قد اخفقت في سواه، ورسول الله صلى الله عليه وسلم كان رفعة في كل خلق حسن، وقدوة في كل وصف حسن، ولذلك قال فيه ربه جل وعلا {وإنك لعلى خلق عظيم}، وما كان الوفاء الا ومضة من انواره، وكلمة من طويل أسفاره، ومثلا من عظيم اخلاقه، بل مفردة من بحر شمائله التي صنعت من نهر مزاياه، والتي جمَّله بها مولاه.

لقد كان الوفاء خلقا اصيلا عند صاحب الرسالة: مع الناس المقربين من اهله ومن اصحاب الحقوق القديمة ومع اصحابه وامته واهله في الدنيا كما في الآخرة، ومع اعدائه، مع الصغار ومع الكبار، مع الاعراب والخدم كما مع البهائم والجماد، مع الناس جميعا لا يفوته موقف، او ينسى مكرمة، او يتوانى عن نصح، او ينسى لذي فضل فضله.. ولهذ اقرّ بالتقصير في التقصي - منعا للإطالة - حيث في سجل سيرته اللؤلؤ والمرجان، والخير فيمن يحسن الغوص ويتقن الاصطياد.

ونحن اليوم بأشد الحاجة لأن نحّرك أخلاقنا على وقع القدوة النبويّة، لتعيش تلك الاخلاق في نفوسنا ونفوس أجيالنا من جديد، حيث أن الصّراع اليوم على القيم التي نكَّل بها أعداء الانسانيّة، فما عادت جزءا من مناهجنا، ولا اساسا في تربيتنا. ولذلك يقع على مؤسساتنا التربوية الملتزمة أن تعيد الى الواقع منظومة القيم بثوبها الرائع القشيب، حتى لا يستجدي ابناؤنا الفتات على ابواب ثقافة ماديّة مسمومة، يحملونها إلينا لتكون بديلا بخسا عن كنوزنا الخالدة.

[100] - المصدر السابق

وختاما:

إنه ليسرني ان اشكر جامعة اورفا - قسم الالهيات - عمادة وادارة واساتذة، على هذا التوجه الطيب الاصيل في بث الروح العلمية في تراثنا، وعلى هذه الاضاءة الماجدة لقيمنا الاسلامية عبر ارتشاف رحيقها من صاحب الرسالة الخالدة، والتي اوصانا بها ربنا جل وعلا بقوله:

لقد كان لكم في رسول الله اسوة حسنة لمن كان يرجو الله واليوم الآخر.

وكل الشكر والامتنان لكم لإتاحة الفرصة لي بالمشاركة بهذا المؤتمر الرائد، سائلا المولى ان يتقبل منّا ومنكم، وان يحفظ هذه المسيرة المباركة، ويمدّها بالقَبول والنفع لنا ولأجيالنا ولأمتنا وللناس اجمعين، وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمين.

وكتبه محمد توفيق الشاتي – مدرس الفقه الاسلامي في جامعة طرابلس – كلية الشريعة والدراسات الاسلامية – طرابلس - لبنان

وقفة مع الوفاء

نوينر حمد أمين شيخا*

المقدمة

إن الله تعالى اختص الانسان بصفات فجعله في أحسن تقويم ولولا هذه الصفات يخرج عن طوره وفطرته الإنسانية فيضر نفسه والآخرين، ومن هذه الصفات الوفاء، جعله الله فطرة في الانسان وجعله من أخص صفات المؤمنين فقال عز وجل في وصف المؤمنين المفلحين: ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ﴾ ، وقد ورد في الأحاديث الشريفة ايضا ما يدل على قدر الوفاء وأنه من الصفات التي لابد أن يتصف بها الإنسان فضلا عن المسلم فقال صلى الله عليه وسلم: " لا حِلْفَ في الإسْلامِ، وأَيُّما حِلْفٍ كانَ في الجاهِلِيَّةِ لَمْ يَزِدْهُ الإسْلامُ إلَّا شِدَّةً" فما حرم الوفاء بالعهود والأحلاف مادام لا ينافيان قواعد الشرع بل وأكده بأن الإسلام أكثر إصرارا على الوفاء مادام لا ينافي أوامر الشرع المطهر.

وإن نظرنا إلى تعريف الإنسان عند المناطقة، نراهم قالوا بأنه "حيوان ناطق" مع ما قد يؤخذ على التعريف يمكننا أن نقول بأنهم أفادوا بأن ما يميز الإنسان عن غيره هو النطق والاستطاعة على الكلام وما يحتويه، ومن هذا المنطلق يمكننا أن نقول بأن من أعظم ثمرات النطق هو فهم الإنسان بعضهم من بعض بسهولة ليكون سببا لبناء العلاقات مع بعض، ولا يمكن هذا الا مع بناء الثقة بين النفوس الإنسانية التي هي مما تتضمنه هذا التعريف للانسان، فالانسان اذا تكلم يترتب على كلامه رد المقابل عليه، لذا أقول بأن الوفاء مما يميز الإنسان عن غيره ولو تعمقنا فيه نجد أن له علاقة بأكثر الصفات الانسانية المحمودة، ومن هذا المنطلق سأبين تعريف الوفاء وأنواعه وبعض المواضيع المهمة المتعلقة به في أشد اختصار ليظهر أصله.

الفصل الأول: ما هو الوفاء

المطلب الأول: الوفاء لغة واصطلاحا

الوفاء في اللغة الخلق الشريف العالي الرفيع[1]، هذا من حيث الأصل فالوفاء صفة محمودة عالية الشرف وهو من الصدق[2]، ويكننا أن نصف كل وفاء بصدق. وقال ابن فارس: "(وفى) الواو والفاء والحرف المعتل: كلمة تدل على إكمال وإتمام. منه الوفاء: إتمام العهد وإكمال الشرط. ووفى: أوفى، فهو وفي. ويقولون: أوفيتك الشيء، إذا قضيته إياه وافيا. وتوفيت الشيء واستوفيته ; [إذا أخذته كله] حتى لم تترك منه شيئا. ومنه يقال للميت: توفاه الله"[3].

* anyisl91@gmail.com

[1] . محمد بن مكرم ابن منظور الأنصاري (ت: ٧١١هـ)، ***لسان العرب***، دار صادر – بيروت 1414، ط3: 15/ 399.

[2] . أبو هلال الحسن العسكري (ت: 395هـ)، ***معجم الفروق اللغوية***، المحقق: الشيخ بيت الله بيات، ومؤسسة النشر الإسلامي: مؤسسة النشر الإسلامي التابعة لجماعة المدرسين بـ «قم»، 575.

[3] . أحمد بن فارس الرازي (ت: 395هـ)، معجم مقاييس اللغة، المحقق: عبد السلام محمد هارون، دار الفكر 1979م: 129/6.

وأما اصطلاحا فهو: ملازمة طريق المواساة ومحافظة عهود الخلطاء[4]، فيمكننا أن نقول بأن كل ما يقع تحت هذا التعريف من الصدق في الوعود والعهود والعقود، وغيرها و لو لم تكن على الوصف الشرعي، ومن حفظ الجميل ولو كان اعتباريا، وكثير مما يحث عليه الفطرة الإنسانية من الوفاء.

المطلب الثاني: انواع الوفاء

وقع اختلاف في تقسيم أنواعه بسبب الاعتبارات فيمكننا أن نقسمه إلى أقسام كالتالي:

أولا: باعتبار الموفى به

1. الوفاء بالوعد

الوفاء بالوعد مشهور قال النبي صلى الله عليه وسلم: "آية المنافق ثلاث: إذا حدث كذب، وإذا وعد أخلف، وإذا اؤتمن خان"

2. الوفاء بالعهد

يمكن أن نذكر في أهمية الوفاء بالعهد حديث النبي صلى الله عليه وسلم في قوله: "أربع من كن فيه كان منافقًا خالصًا، ومن كانت فيه خصلة منهن كانت فيه خصلة من النفاق حتى يدعها: إذا حدث كذب، وإذا وعد أخلف، وإذا خاصم فجر، وإذا عاهد غدر"

3. الوفاء بالعقد

يكفي في هذا قوله تعالى: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ"[5]، فقد أمر الله تعالى بالوفاء بالعقود، وورد في الأحاديث أيضا ما يدل على ما ذكرنا.

4. الوفاء بالجميل –بحفظ الجميل لمن أحسن إليك-

قال تعالى: "هَلْ جَزَاء الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ"[6]، وورد في الأحاديث كثير فيما يدل على مهمة هذا الأمر ومنها قول النبي صلى الله عليه وسلم في أسارى بدر: "لو كان المطعم بن عدي حيا، ثم كلمني في هؤلاء النتنى؛ لتركتهم له"[7].

ثانيا: باعتبار الموفى له

أ. الوفاء لله

من أولى ما يجب على العبد أن يأتي به قال الله تعالى: "أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَن لاَّ تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ وَأَنْ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ"[8]، ويكون الوفاء لله بالإيمان به وإطاعته فيما أمر وبالبع فيما نهى عنه وزجر من حيث العموم وليس هنا مجال التفصيل.

ب. الوفاء لغير الله وهو ينقسم الى قسمين:

---

[4] . الجرجاني، ***التعريفات***: 253.
[5] . المائدة: 1.
[6] . الرحمن: 60.
[7] . البخاري: 3239.
[8] . يس: 60.

القسم الأول الوفاء للأشخاص الحقيقيين

1. الوفاء للرسول

2. الوفاء للنفس

3. الوفاء للناس

القسم الثاني: الوفاء للأشخاص المعنويين

1. الوفاء بين الدول والمؤسسات

إن هذا النوع من الوفاء ذوا أهمية خاصة لأنه ينتج عن حصوله حصول الخير الكثير لأناس كثيرين وأن لم يحصل فيقع كثير من الناس في الضرر والهلاك وهذا ما حصل في هذه الأزمان قال الماوردي: "وليعلم الْملك أَن من قَوَاعِد دولته الْوَفَاء بعهوده فَإِن الْغدر قَبِيح وَهُوَ بالملوك أقبح وَمُضر وَهُوَ بالملوك اضر لِأَن من لم يوثق مِنْهُ بِالْوَفَاءِ على بذله وَلم يتَحَقَّق مِنْهُ تَصْدِيق قَوْله بِفِعْلِهِ ووسم بِنَقْض الْعُقُود ونكث العهود قل الركون إِلَيْهِ وَكثر النفور مِنْهُ وَعنهُ وانعقاد الْملك إِنَّمَا يكون بالركون الْمُوجب للاستسلام وَالطَّاعَة الباعثة على النُّصْرَة ليصير النَّاس مَعَ الْملك من بَين مستسلم إِلَيْهِ وناصر لَهُ وبهذين يكون الْملك منعقدا فَإِذا نفرهم الْغدر انتقضت قَوَاعِده لزوَال لاستسلام وَقلة التناصر وَإِذا عرف الْأَعْدَاء الْوَفَاء مِنْهُ لانوا وَطَالَ عَلَيْهِم بالنصرة فهانوا وقوبل على غدره بِمثلِهِ فدان لَهُ النَّاس بِمثل مَا دَان وَقد قَالَ النَّبِي صلى الله عَلَيْهِ وَسلم (كَمَا تدين تدان)"[9]، ويقع غالبا الغدر في هذا الباب بسبب تغيير الحكام، لأن الحاكم أحيانا لا يرى نفسه تحت مسؤولية شخصية الدولة بل يرى نفسه على أن الدولة هي هو، من دون اعتبار بالعهود السابقة فيغدر من دون انذار فيتسبب في وقوع الناس في الضرر والهلاك.

2. الوفاء للحيوان والجمادات

يكفي أن نذكر في هذا الباب وفاء النبي صلى الله عليه وسلم الى جذع شجرة كان يخطب عليها فقد روى البخاري عن جَابِر بْن عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قال: " كَانَ المَسْجِدُ مَسْقُوفًا عَلَى جُذُوعٍ مِنْ نَخْلٍ، فَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَطَبَ يَقُومُ إِلَى جِذْعٍ مِنْهَا، فَلَمَّا صُنِعَ لَهُ المِنْبَرُ، وَكَانَ عَلَيْهِ، فَسَمِعْنَا لِذَلِكَ الجِذْعِ صَوْتًا كَصَوْتِ العِشَارِ، حَتَّى جَاءَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، فَوَضَعَ يَدَهُ عَلَيْهَا ، فَسَكَنَتْ"[10]، بل وروى الدارمي أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسلَّمَ حِينَ سَمِعَ حَنِينَ الْجِذْعِ ، رَجَعَ إِلَيْهِ ، فَوَضَعَ يَدَهُ عَلَيْهِ، وَقَالَ: اخْتَرْ أَنْ أَغْرِسَكَ فِي الْمَكَانِ الَّذِي كُنْتَ فِيهِ، فَتَكُونَ كَمَا كُنْتَ، وَإِنْ شِئْتَ أَنْ أَغْرِسَكَ فِي الْجَنَّةِ ، فَتَشْرَبَ مِنْ أَنْهَارِهَا وَعُيونِهَا فَيَحْسُنَ نَبْتُكَ، وَتُثْمِرَ ، فَيَأْكُلَ أَوْلِيَاءُ اللَّهِ مِنْ ثَمَرَتِكَ وَنَخْلِكَ فَعَلْتُ .فَزَعَمَ أَنَّهُ سَمِعَ مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسلَّمَ ، وَهُوَ يَقُولُ لَهُ: نَعَمْ قَدْ فَعَلْتُ مَرَّتَيْنِ. فسئل النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسلَّمَ ، فَقَالَ: اخْتَارَ أَنْ أَغْرِسَهُ فِي الْجَنَّةِ "[11]، وورد عنه صلى الله عليه وسلم أنه قال في جبل أحد: "إن أُحُدا جبل يحبنا ونحبه"[12]، ما أجمل الوفاء مع خلق الله.

---

[9] . أبو الحسن علي بن محمد البصري البغدادي، الشهير بالماوردي (ت: ٤٥٠هـ)، تسهيل النظر وتعجيل الظفر في أخلاق الملك، المحقق: محي هلال السرحان وحسن الساعاتي، دار النهضة العربية – بيروت/ 116.

[10] . البخاري: 3585.

[11] . ابن حجر العسقلاني، تخريج أحاديث المختصر: 238/1.

[12] . مسلم: 1392.

المطلب الثالث: ما قيل في الوفاء

أولا: ما قيل في الوفاء قبل الإسلام –في الجاهلية-

إن الوفاء كان من العادات المشهورة في الجاهلية عند الكرام وعند النخوة ونعرف أن "العرب تضرب المثل في الوفاء بالسموأل، وهو ابن عريض بن عادياء الأزدي، وقيل هو من ولد الكاهن ابن هارون بن عمران. وكان من خبره أنّ امرأ القيس بن حجر أودعه أدراعا مائة، فأتاه الحارث بن ظالم (ويقال: الحارث بن أبي شمر الغساني) ليأخذها منه، فتحصّن منه السموأل، فأخذ ابنا له غلاما وناداه: إما إن أسلمت إليّ الأدراع وإما إن قتلت ابنك، فأبى السموأل أن يسلم الأدراع إليه، فضرب الحارث وسط الغلام بالسيف فقطعه، فقال السموأل:

وفيت بأدرع الكنديّ إني ... إذا ما ذمّ أقوام وفيت

وأوصى عاديا يوما بأن لا ... تهدّم يا سموأل ما بنيت

بنى لي عاديا حصنا حصينا ... وماء كلما شئت استقيت"[13]، يعني أفدى ولده كي لا يوصف بما لا يليق به وهو الخيانة في الوفاء ولو كان معذورا، وقد يوجد أمثال هذا عند باقي الأمم وملل.

وذكر عن عوف بن النعمان الشيباني أنه قال في الجاهلية الجهلاء:"لأن أموت عطشًا، أحبُّ إليَّ من أكون مخلاف الموعدة"[14].

ثانيا: ما قيل في الوفاء في الإسلام

ذكرنا أحاديث عن وفاء ويوجد غيرها الكثير ونذكر هنا أقولا لبعض العلماء قال أبو حاتم الرازي: "لا خيرَ في الصدقِ إلا مع الوفاءِ، كما لا خير في الفقه إلا مع الورَعِ"[15]، وقال ابن حزم الظاهري: "إنَّ من حميد الغرائز وكريم الشيم وفاضل الأخلاق... الوفاء؛ وإنَّه لمن أقوى الدلائل وأوضح البراهين على طيب الأصل وشرف العنصر، وهو يتفاضل بالتفاضل اللازم للمخلوقات... وأول مراتب الوفاء أن يفي الإنسان لمن يفي له، وهذا فرض لازم وحق واجب... لا يحول عنه إلا خبيث المحتد، لا خلاق له ولا خير عنده"[16]، وقال أيضًا: "الوفاء مركب من العدل، والجود، والنجدة؛ لأنَّ الوفي رأى من الجور أن لا يقارض من وثق به، أو من أحسن إليه؛ فعدل في ذلك، ورأى أن يسمح بعاجل يقتضيه له عدم الوفاء من الحظ؛ فجاد في ذلك، ورأى أن يتجلَّد لما يتوقَّع من عاقبة الوفاء؛ فشجع في ذلك"[17]، وقال أبو سعيدٍ الخزاز: "علامةُ العبودية ثلاثٌ: الوفاء لله على الحقيقة، والمتابعةُ للرسول صلى الله عليه وسلم في الشريعة، والنصيحةُ لجميع الأمة"[18]، ويمكنني أن أقول بأن كل ما قاله يدخل في عموم الوفاء لذا قال الجريري: "ما نجَا مَن نجَا إلا بمراعاةِ الوفاءِ؛ قال الله تعالى: ﴿ الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ ﴾[19]"[20].

---

[13] . محمد بن الحسن، أبو المعالي، بهاء الدين البغدادي (ت: ٥٦٢هـ)، ***التذكرة الحمدونية***، دار صادر، بيروت 1417هـ، 8/3.

[14] . أبي عبيد ابن سلام، الأمثال: 71.

[15] . ابن حبان البستي، روضة العقلاء ونزهة الفضلاء: 89.

[16] ، ابن حزم، طوق الحمامة: 205.

[17] . الأخلاق والسير: 145.

[18] . البيهقي، الزهد: 287.

[19] . الرعد: 20.

[20] . عبد الكريم القشيري، الرسالة القشيرية: 232/1.

الفصل الثاني: حكم الوفاء في الإسلام

ورد في وصف الموفي بالمدح على العموم فعن عائشة رضي الله عنها قالت: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "إن خيار عباد الله الموفون المطيبون" ومع هذا يتغير الحكم بتغيير الموقف فيمكن أن ينقسم حكم الوفاء بحسب نوعه الى انواع من حيث العموم فقد قال النبي صلى الله عليه وسلم: "من نذر أن يطيع الله فليطعه، ومن نذر أن يعصي الله فلا يعصه"[21]، ومن هنا يمكننا أن نقسم حكم الوفاء الى أقسام خمسة:

أولا: ما يكون واجبا

ويمكن أن نقول هذا هو الأصل في العقود ما لم يكن هناك مانع شرعي يدل على غير الوجوب.

ثانيا: ما يكون حراما

إذا ترتب على الوفاء ما يحرم شرعا عموما فالوفاء يكون حراما.

ثالثا: ما يكون مستحبا

كاوفاء بالوعود عند الجمهور، إن قلنا بأن الأصل الوجوب فيكون الحكم مستحبا إذا دل قرينة على هذا ورفع الوجوب، وإلا فقال جمهور العلماء بأن الأصل في الوفاء بالوعد مستحب.

رابعا: ما يكون مكروها

إذا ترتب على الوفاء ما يكره شرعا فالوفاء مكروه أيضا

خامسا: ما يكون مباحا

وهذا يكون في الوفاء بذكر الجميل مع مانع، والوفاء مع من يغدر "قال بعض العلماء: حقّ على من جعل لغادر عهدا أن ينقضه، لأن الله تعالى يقول: لا يَنالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ وقال الأعمش: نقض العهد مع من لا عهد له وفاء بالعهد."[22]، وروي عن علي رضي الله عنه أنه قال: الوفاء لأهل الغدر غدر عند الله والغدر بأهل الغدر وفاء عند الله.[23]

الخاتمة

يظهر مما سبق أن الوقاء من أكثر الصفات التي تميز الإنسان عن غيره فما يختلف الإنسان عن غيره من مخلوقات الله تعالى الا بوجود السمات العالية والصفات الشريفة التي خص الله بها الإنسان، والوفاء رأس هذه الصفات وجمالها، وظهر أيضا أن ما انشر في هذه الأزمان من الشر الكثير والفساد العظيم الا بسبب بعد الإنسان عن مبادئه وفطرته التي فطره الله عليه وبسبب بعده عن الأخلاق الكريمة وعدم صدقه في حياته العائلية والاجتماعية والسياسية وظهر أن الوفاء له دور كبير في إصلاح الحياة الإنسانية فوجوده راحة وطمأنينة وعدمه اضطراب وفزع وفتنة، فنسأل الله تعالى أن يزيننا بمحاسن الأخلاق وأن يجعلنا من عباده الأوفياء معه ومع خلقه آمين.

---

[21] . البخاري: 6696.

[22] . أبو القاسم الحسين بن محمد، الراغب الأصفهانى (ت: ٥٠٢هـ)، ***محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء***، شركة دار الأرقم بن أبي الأرقم – بيروت 1420هـ، 358/1.ز

[23] . جار الله الزمخشري (ت: ٥٨٣ هـ)، ***ربيع الأبرار ونصوص الأخيار***، مؤسسة الأعلمي، بيروت 1412هـ، 143/4

الوفاء الرسالي لدى السيدة الطاهرة أم المؤمنين خديجة رضي الله عنها

د. عبد الرزاق مرزوق*

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله ولي النعمة والإفضال، العزيز الجبار الكبير المتعال، والصلاة والسلام على من حاز خصال الشرف جميعا على جهة الكمال، وعلى من تبعه بإحسان إلى يوم المآل.

السادة أهل جامعة "حَرَّان"؛ أهل الفضل والإحسان؛ أهل العناية بسيرة رسول الله صلى الله عليه وسلم على جهة الوفاء، السادة في اللجنة العلمية للمؤتمر، والسادة في اللجنة المنظمة للمؤتمر، والسادة كل باسمه ممن شارك ويشارك في إنجاح هذه الندوة الدولية، السادة المشاركين بمداخلاتهم جميعا، السيد رئيس الجلسة الكريم، السلام عليكم جميعا ورحمة الله تعالى وبركاته.

أسعد غاية السعادة بمشاركتي معكم خلال هذا اللقاء المبارك، الذي نرجو أن لايحرمنا ربنا عز وجل – ونحن نذكر فيه رسول الله صلى الله عليه وسلم – أجرَه ولا شفاعته (صلى الله عليه وسلم) يوم القيامة.

أذكِّر في البداية بشأن مداخلتي المتعلقة بأم المؤمنين خديجة رضي الله عنها، أن هذه السيدة الكاملة؛ هذه السيدة الجليلة، قد كان بحثي لنيل الإجازة في اللغة العربية من جامعة القرويين هنا بالمغرب بعنوان: "خادمة الوحي أم المؤمنين خديجة رضي الله عنها" ولا زال إلى الآن كلما أتيحت لي الفرصة أسعى بما أقول وما أكتب في أن أذكر هذه السيدة الجليلة بما لها على الأمة من فضل، فأحاول لعلي أصيب ما أستطيع من شكرها -جزاها الله خيرا- وإحسانِ ذكرها لعل ربنا عز وجل يكتب لنا أجرها إن شاء الله.

سميت مداخلتي بـ: "الوفاء الرسالي لأم المؤمنين خديجة رضي الله عنها، اعتبارا لما يقابل الوفاء النبوي من حق النبي صلى الله عليه وسلم على أمته، فوفاء رسول الله صلى الله عليه وسلم الذي جرى خلال المداخلة التي قبل مداخلتي في رسول الله صلى الله عليه وسلم عناية بسواه ينبغي أن نعلم أن لهذا الوفاء النبوي يقتضي من الأمة مقابلا، لا يبلغ العبد أداء الوفاء المستحق لرسول الله صلى الله عليه وسلم، لكنه يتعلم ويقتدي برسول الله صلى الله عليه وسلم كيف يكون وفيا. وخير من ضرب المثل في التحقق بهذا الوفاء وفاء لرسول الله صلى الله عليه وسلم، هي أم المؤمنين خديجة رضي الله عنها، وهي - كما يعرف السادة المشاركون العلماء – رضي الله عنها أول من أسلم وأول من آمن برسول الله صلى الله عليه وسلم من الرجال والنساء إطلاقا. فيلزم من ذلك أن تكون رضي الله عنها صاحبة الحظ الأوفر في التحقق بصوت الوفاء لرسول الله صلى الله عليه وسلم؛ لا سيما وأنها كانت زوجته ورفيقته في حياته الشخصية وحياته الرسالية، لذلك انتقيت هذا العنوان خلال هذه الدقائق القليلة لعلي أصيب بعضا – كما قلت في البداية – من العناية بذكرها وترجمتها الوفائية رضي الله عنها.

منذ البداية نجد ان لهذا الوفاء الخديجي الرسالي مقدمات، هذه المقدمات جرت تعلقا برسول الله صلى الله عليه وسلم أولا على جهة النسب، وكأن ربنا عز وجل قد رشحها لهذا الوفاء قبل أن تكون - رضي الله عنها - فالتقت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في نسبه الزّكيّ في جدّه قُصي، فكان ربنا عز وجل

*جامعة القاضي عياض مراكش المغرب , marzoug1114@gmail.com

كما قال محدِّثا عن رسول الله صلى الله عليه وسلم: "وتقلبك في الساجدين" وهو يعد النبي صلى الله غليه وسلم للنبوة في الأرحام والأصلاب التي كانت قبله؛ كان أيضا يعد أم المؤمنين خديجة رضي الله عنها لتكون أهلا لهذا الوفاء الذي نتحدث عنه اليوم، فجعل نسبها متصلا بنسب رسول الله صلى الله عليه وسلم. فهذا هو المهاد المتعلق بترشيح أم المؤمنين خديجة رضي الله عنها لمشهد الوفاء لرسول الله صلى الله عليه وسلم.

ثم هي رضي الله عنها كانت في الجاهلية تسمى الطاهرة، (كان يُنادى عليها بذلك في الجاهلية دون سائر نساء مكة وسواها)، والطهر شرط في التحقق بالوفاء، (يعني من لا يكون طاهر السريرة، طاهر الإحساس، طاهر المشاعر، طاهر السلوك لا يصلح أن يكون وفيا لسواه، لا سيما وأن مقام الوفاء هنا مقام نبوي،مقام رسالي ، يتعلق بأداء رسالة رسول الله صلى الله عليه وسلم الذي كان وفاء أم المؤمنين خديجة رضي الله عنها لرسول الله صلى الله عليه وسلم خلاله سندا و دعما. فكانت رضي الله عنها تسمى في الجاهلية الطاهرة فكانت قبل مدة ترشح من قبل الله تعالى لأن تتحقق بهذا المقام لمقام الوفاء لرسول الله صلى الله عليه وسلم "الوفاء الرسالي ".

المهاد الثالث : متعلق بزواجها رضي الله عنها برسول الله صلى الله عليه وسلم قبل بعثته، لو أنها ارتبطت برسول الله صلى الله عليه وسلم زوجة بعد بعثته لقيل ما يمكن ان يقال من الاستدراك على هذا الترشيح من قبل الله عز وجل لها ان تكون حرية بمقام الوفاء الرسالي لرسول الله صلى الله عليه وسلم ،لكنها ارتبطت برسول الله صلى الله عليه وسلم وتزوجته قبل ان يبعث وهذا من فرط فطنتها رضي الله عنها ،ومن فرط لمهاد الثالث : متعلق بزواجها رضي الله عنها برسول الله صلى الله عليه وسلم قبل بعثته لو أنها ارتبطت برسول الله صلى الله عليه وسلم زوجه بعد بعثته لقيل ما يمكن ان يقال من الاستدراك على هذا الترشيح من قبل الله عز وجل لها أن تكون حرية بمقام الوفاء الرسالي لرسول الله صلى الله عليه وسلم،لكنها ارتبطت برسول الله صلى الله عليه وسلم وتزوجته قبل ان يبعث وهذا من فرط فطناها رضي الله عنها، ومن فرط نجاعتها ومن فرط نباهتها ومن فرط كمال عقلها رضي الله عنها ، أنها كانت منشغلة لأن طموحها كان عاليا جدا ، كانت تبحث عن رجل أليق بطموحها العالي رضي الله عنها ، فبلغها بحثها وحرصها الى ان تتزوج بنبي الله صلى الله عليه وسلم وهي ترجو ان يكون صلى الله عليه وسلم هو النبي الذي يبعث.

المرجحات التي ساعدتها على ذلك رضي الله عنها كثيرة جدا منها ما يرتبط باطلاعها على ما لدى اهل الكتاب غير المبدلين آنئذ في العلم ببعثة نبي في هذه الأمة ، فكانت تسلك كل سبيل يمكن ان يبلغها الى الوصول الى هذا الشخص الذي يمكن أن يكون نبيا وقد جرى تصديق ذلك خلال رواية اوردها الحافظ ابن حجر رضي الله عنه في الفتح وهو يترجم لأم المؤمنين خديجة رضي الله عنها شارحا صحيح البخاري الذي خصها بباب سماه باب تزويج الرسول صلى الله عليه وسلم خديجة وفضلها فأورد الحافظ ابن حجر هذا الخبر ونسبه الى الفاكهي في كتاب مكة عن انس بن مالك ان النبي صلى الله عليه وسلم كان عند أبي طالب عمه فاستأذنه أن يتوجه الى خديجة فأذن له ، (وهذه القصة جرت بعد زواج رسول الله صلى الله عليه وسلم بخديجة) وبعث بعده جارية ويقال لها (نبعة) فقال لها : انظري ما تقول له خديجة (عمه كان حريصا على ان يعرف محل ابنه لدى زوجته التي انتقل اليها حديثا ومحله من البيت الاول (محل ابي طالب)محل معلوم من التكريم والحرص والعناية فكان يريد ان يطمئن الى حاله وقد انتقل الى بيت اخر أيستمر

هذا الحال على النحو الذي كان عليه ام يختلف) فقال لتلك الجارية :"انظري ماتقول له خديجة " قالت نبعة :" فرأيت عجبا" (حديثنا عن الوفاء كيف يكون وكيف سطرت خديجة رضي الله عنها معاليمه على النحو الأرق ،على النحو الاكمل لمن أراد أن يقتدي بها ، لمن أراد أن يجعله وفاء حريا بالإعتبار لدى ربنا عز وجل ،ولدى رسول الله صلى الله عليه وسلم) قالت: فرأيت عجبا ما هو الا ان سمعت به خديجة فخرجت الى الباب ،(ولا شك في ان نبعة كانت تنظر من طرف خفي الى ما يجري) قالت: ما هو الا ان سمعت به خديجة مقتربا من بيته فخرجت الى الباب فأخذت بيده فظمتها الى صدرها ونحرها ، ثم قالت: بأبي وأمي ، والله ما أفعل هذا لشيء.(يعني تأكد رضي الله عنها حقيقة وفائها) ولكني أرجو ان تكون انت النبي الذي ستبعث.

الغاية التي من اجلها تصنع ما تصنع برسول الله صلى الله عليه وسلم وهي تلقاه قبل ان يقرع الباب - الحال الطبيعية من اتيان من يأتي ان لا يفتح له الا بعد ان يطرق الباب- لكن تعلقها برسول الله صلى الله عليه وسلم على جهة الوفاء - وهذا قبل البعثة- جعلها تستبق الباب قبل أن يطرقه الرسول صلى الله عليه وسلم فتفتحه هي وتستقبل النبي صلى الله عليه وسلم على هذا النحو الذي يحكيه المشهد الدقيق في وصف حالها مع زوجها رضي الله عنها وصلى الله عليه وسلم) "ولكني أرجو أن تكون أنت النبي الذي ستبعث ،فإن تكن هو ،فاعرف حقي ومنزلتي ،وادع الإله الذي يبعثك لي" فكان وفاؤها ليس مرتبطا بصلتها بزوجها فقط أنها تبذل حقه عليها ،بل كان وفاؤها مرتبطا برسالته ولما يبعث النبي صلى الله عليه وسلم قبل ، لكنها لما تزوجته هذه النية انها ترجو ان يكون هو النبي الذي سيبعث فإن وفاءها يترق درجة أكمل واعلى فيصير وفاءا رساليا قبل البعثة بالرسالة . لما بعث النبي صلى الله عليه وسلم وجرى ما جرى من ... (بالمناسبة قد اقامت ام المؤمنين خديجة رضي الله عنها مع رسول الله صلى الله عليه وسلم زوجة خمسة وعشرين سنة على الصحيح ، ما لم تقضه معه اية زوجة من زوجاته أمهات المؤمنين رضي الله عنهن جميعا) فدل ذلك على ان مستوى وفائها كان اعلى ليس على جهة الكم فقط ولكن على جهة الكيف ايضا، فما كان من ربنا عز وجل وقد استحقت ان تكرم وان يذكر فضل وفائها الرسالي برسول الله صلى الله عليه وسلم الا ان بلغها السلام عن طريق جبريل عليه السلام ، كما في الحديث الصحيح وهو في صحيح البخاري ان جبريل اتى النبي صلى الله عليه وسلم فقال "يارسول الله هذه خديجة قد أتت ومعها إناء فيه إدام أو طعام أو شراب فإذا هي أتتك فاقرأ عليها السلام من ربها ومني وبشرها ببيت في الجنة من قصب لا صخب فيه ولا نصب" هذا الحديث لا يدل على منقبة من مناقب أم المؤمنين خديجة رضي الله عنها فقط،ليس العجب في هذا الحديث أنه يدل على أن لها منقبة لم يصبها سواها من صحابة ولا صحابيات رسول الله صلى الله عليه وسلم،ولكن العجب في هذا الحديث أنه كالتصديق أو كالختم من قبل الله تعالى على صك وفاءها ،على رسم وفاءها ،أن رضي الله عنها بلغت من وفاءها الرسالي لرسول الله صلى الله عليه وسلم مبلغا استحقت عليه آخر المطاف أن تتلقى من ربها عز وجل السلام. لا نذكر ما جرى خلال حديث الوحي ،لأن الحديث فيه يطول جدا ،لكن نذكر ما جرى تصديقا لوفاءها الرسالي من قبل الله تعالى . ولاحظوا سادتي الكرام الأفاضل الفرق بين مسافة الارض التي قطعتها خديجة رضي الله عنها لتحمل الطعام إلى زوجها النبي صلى الله عليه وسلم وبين مسافة السماء التي قطعها جبريل لكي يصل قبلها إلى زوجها ، فيقول له "هذه خديجة قد أتت معها إناء فيه إدام أو طعام أو شراب فإذا هي أتتك فاقرأ عليها السلام ، يستبق جبريل عليه السلام خديجة رضي الله عنها إلى زوجها والمسافتان لا وجه للمقايسة بينهما لكي يصل إلى

النبي صلى الله عليه وسلم قبلها فيقول :"إن هي أتتك فأقرأها من ربها ومني السلام وبشرها ببيت في الجنة من قصب لا صخب فيه ولا نصب" خير الوفاء ما استحق عليه صاحبه هذا التصديق الرباني السماوي من قبل الله تعالى فكانت أم المؤمنين خديجة رضي الله عنها وحدها التي استحقت من الله تعالى هذا التصديق ،فجرى لنا نحن منارة وفاء رسالي نقتدي به لعلنا إن شاء الله إن سعينا في تغيير الحال المبكي ،الحال المأزم لهذه الامة ،فنصير إن شاء الله أهلا للإقتداء بأم المؤمنين خديجة رضي الله عنها وماتستحق عليه الذكر والعناية يستحق أن تنظم لأجله ندوة خاصة.

أقول قولي هذا وأستغفر الله لي ولكم.